Hazırlayanlar

Ben Fine – Alfredo Saad-Filho

Marksist İktisat Kılavuzu

dipnot

Marksist İktisat Kılavuzu

Hazırlayanlar

Ben Fine – Alfredo Saad-Filho

dipnot

MARKSİST İKTİSAT KILAVUZU

*dipnot yayınları

Kitabın Özgün Adı
The Elgar Companion to Marxist Economics
Ben Fine, Alfredo Saad-Filho, Marco Boffo, 2012
© Edward Elgar Publishing Limited, 2012
© Dipnot Yayınları, 2012

ISBN: 978-605-4878-27-7
Dipnot Yayınları: 224
Sertifika No: 14999
1. Baskı, 2015/Ankara

Editör: İbrahim Yıldız
Kapak Tasarımı: Duysal Tuncer

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti.
Baskı: Sözkesen Matbaacılık (Sertifika No: 13268)
İvedik O.S.B 1518. Sok Mat-Sit İş Merkezi No: 2/40
Yenimahalle/ANKARA-Tel: (0312)3952110

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No. 82/24 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Hazırlayanlar
Ben Fine – Alfredo Saad-Filho

Editöryal katkı
Marco Boffo

Marksist İktisat Kılavuzu

Çeviri editörü
İbrahim Yıldız

*dipnot yayınları

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 11
Ben Fine & Alfredo Saad-Filho

1 SERMAYE BİRİKİMİ 17
Paul Zarembka

2 TARIM SORUNU VE KÖYLÜLÜK 24
Terence J. Byres

3 ANALİTİK MARKSİZM 33
Marco Boffo

4 ANTROPOLOJİ 42
Keith Hart

5 SERMAYE 51
Jayati Ghosh

6 KAPİTALİZM 59
Ellen Meiksins Wood

7 MERKEZİ PLANLI EKONOMİ 67
Dic Lo & Yu Zhang

8 SINIF VE SINIF MÜCADELESİ 77
Utsa Patnaik

9 KLASİK EKONOMİ POLİTİK 85
Hugh Goodacre

10 EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞME 96
Sam Ashman

11 METALAŞMA VE META FETİŞİZMİ 105
Robert Albritton

12 REKABET 114
Paresh Chattopadhyay

13 TÜKETİMCİLİK 122
Paula Cerni

14 ÇAĞDAŞ KAPİTALİZM 131
Greg Albo

15 KRİZ TEORİSİ 140
Simon Clarke

16 BAĞIMLILIK TEORİSİ 149
John Weeks

17 EKOLOJİ VE ÇEVRE 157
Barbara Harriss-White

18 EKONOMİK YENİDEN ÜRETİM VE SERMAYE DEVRELERİ 170
Ben Fine

19 SÖMÜRÜ VE ARTIK DEĞER 180
Ben Fine

20 FEMİNİST İKTİSAT 190
Radhika Balakrishnan & Savitri Bisnath

21 FEODALİZM 197
George C. Comninel

22 FİNANS, FİNANS KAPİTAL VE FİNANSALLAŞMA207
Thomas Marois

23 FRIEDRICH ENGELS 216
Paresh Chattopadhyay

24 COĞRAFYA 223
Erik Swyngedouw

25 KÜRESEL META ZİNCİRLERİ VE KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ 231
Susan Newman

26 KÜRESELLEŞME VE EMPERYALİZM 240
Ray Kiely

27 ULUSLARARASI POLİTİK İKTİSAT 248
Alejandro Colas

28 KARL MARX 256
Lucia Pradella

29 BİLGİ EKONOMİSİ 264
Heesang Jeon

30 EMEK, EMEK GÜCÜ VE İŞBÖLÜMÜ 274
Bruno Tinel

31 EMEK DEĞER KURAMI 283
Ben Fine

32 PİYASA SOSYALİZMİ 292
Makoto Itoh

33 MARX VE AZGELİŞMİŞLİK 301
Mauro Di Meglio & Pietro Masina

34 MARKSİZM VE TARİH 310
George C. Comninel

35 SİYASAL İKTİSADIN YÖNTEMİ 322
Branwen Gruffydd Jones

36 ÜRETİM BİÇİMİ 331
Jairus Banaji

37 PARA 340
Paulo L. dos Santos

38 NEOLİBERALİZM 350
Gérard Duménil & Dominique Lévy

39 NEOKLASİK İKTİSAT 359
Dimitris Milonakis

40 YENİ-RICARDOCULUK 367
Sungur Savran

41 YENİ TEKNOLOJİ VE 'YENİ EKONOMİ' 377
Tony Smith

42 SİYASET BİLİMİ 386
Alison J. Ayers

43 NÜFUS VE GÖÇ 396
Deborah Johnston

44 ÜRETKEN OLAN VE OLMAYAN EMEK 403
Simon Mohun

45 IRK 412
Alfred Zack-Williams

46 ABD'DE RADİKAL POLİTİK İKTİSAT 420
Al Campbell

47 KÂR ORANI 429
Simon Mohun

48 DÜZENLEME YAKLAŞIMI 442
Stavros D. Mavroudeas

49 RANT VE ARAZİ MÜLKİYETİ 450
Erik Swyngedouw

50 BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPILARI YAKLAŞIMI 459
Stavros D. Mavroudeas

51 SOSYALİZM, KOMÜNİZM VE DEVRİM..... 467
Al Campbell

52 SOSYOLOJİ..... 475
Alberto Toscano

53 DEVLET..... 483
Bob Jessop

54 'DÖNÜŞÜM SORUNU'..... 494
Alfredo Saad-Filho

55 FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ..... 504
David Laibman

56 ULUS ÖTESİ ŞİRKETLER..... 512
Hugo Radice

57 İŞSİZLİK..... 520
Gary Slater

58 DEĞER-BİÇİM YAKLAŞIMI..... 530
Samuel Knafo

59 V.İ. LENİN..... 539
Prabhat Patnaik

60 REFAH DEVLETİ..... 548
Daniel Ankarloo

61 DÜNYA EKONOMİSİ..... 555
Gong Hoe Gimm

KAYNAKÇA..... 563

YAZARLAR..... 579

GİRİŞ

Ben Fine & Alfredo Saad-Filho

Marksist ekonomi politik hem önemi hem de tözel içeriği (ve bunun algılanma biçimleri) bakımından bir ritim ve evrim içerisinde. Örneğin, 2007'nin sonunda patlak veren küresel krizin Marksizmin profilini ve algılanan geçerliliğini yükselttiğine şüphe olmasa da bu, 1917'den önce, iki savaş arası dönemde, 1956'dan sonra veya 1968 sonrasındaki Marksizmlerden zorunlu olarak farklı değildir. Etkili olmuş toplum kuramları kendi toplumsal ve tarihsel bağlamlarını biçimlendirdikleri kadar onlar tarafından da biçimlendirilirler. Ne var ki ana akım yaklaşımların aksine Marksizm, kendi evrimi ve tarihsel deneyimlerini değerlendirmede kullanabilecek, yeni ilerici hareketler ve düşünce kuşaklarının ortaya çıkışını destekleyebilecek kuramsal ve kavramsal bir aygıt sunmaktadır.

Bununla birlikte Marksist ekonomi politiğin ve içeriğinin eşsiz olduğu, benzersiz bir şekilde etkilendiği ve benzersiz bir şekilde etkili olduğu bazı biçimler de vardır. İlk ve en önemlisi işçi sınıfının toplumsal siyasal bakış açısına, kapitalizmin devrimle ilgasına ve komünizme geçişe (bunların her biri Marksist gelenek ve zaman içerisinde farklı biçimlerde kavramsallaştırılmıştır) ilkeli bağlılığı göz önüne alındığında, Marksizmin akıbeti dünyanın dört bir yanındaki ilerici kuvvetlerin gücü, dengesi ve komposizyonuyla kaçınılmaz olarak yakından bağlantılı olmuştur. Geçtiğimiz son 40 yılda tüm bunlar herkesçe bilinen sebeplerden ötürü elverişsiz bir haldedir: Birleşik Devletler hegemonyası altında neoliberalizmin ve finansallaşmanın (bunlardan her ne anlaşılırsa anlaşılsın) ortaya çıkışı, üretimin küresel olarak yeniden yapılandırılması, iktisat politikalarında regresif değişimler, Doğu Avrupa sosyalizminin çöküşü ve Çin'deki hızlı dönüşümler, ulusal kurtuluş ha-

reketlerinin tarihsel yarılmalar ve sınırlılıklarla sonuçlanması, sol siyasi partilerin parçalanması ve gerileyişi ve (endüstriyel) sendikaların üye sayısı ile etkisinin azalması. Bunun neticesinde, Latin Amerika ve başka yerlerde radikalizmin yenilenmesine rağmen, 'neoliberalizm' çağında Marksizm açısından önemli bir itki eksikliği olmuştur.

İkincisi ve yukarıda sayılan etmenlerle yakından bağlantılı olarak, Marksist ekonomi politik giderek akademik hayat ve gelenek içerisine sıkışmış ve burada kusurlu olduğu düşünülen iktisat anlayışı yüzünden ana akım iktisatçılar tarafından, ekonomizm ve indirgemecilik varsayımları yüzünden de iktisatçı olmayanlar tarafından reddedilmiştir. Aynı zamanda disipliner sınırların durmak bilmeden pekişmesi Marksist ekonomi politiği parçalar ve küçültürken, 'ana akım' akademik disiplinlerin –özellikle de iktisadın– Marksist veya başka türden tüm sapmalara karşı artan tahammülsüzlüğü onun savunmasızlığını artırmıştır. Diğer sapmalar içinde bile Marxçı ekonomi politiği eleştirenler çoğu kez Marksizmin tözel içeriğinin kolay, stilize edilmiş veya hatta kof anlayışları üzerinden ilerlerler. Kısacası, Marksizm ve ekonomi politiğin, onu hem eleştiren hem de uygulamaya koyanların elinde özensiz bir yeniden inşanın nesnesi olduğu, böylece de özgün içerik ve yöneliminden bir hayli uzaklaştırıldığı görülmektedir.

Yine de Marksizmin çoğu defa daha marjinal kılınmasına sebep olan unsurlarını daha bağlılıkla yorumlayanlar ve muhafaza edenler, hem zor zamanların hem de düşünsel önyargıların sınamasından geçmeye de direnç göstermişlerdir. Örneğin, üretim tarzlarına, sınıfa ve tarihsel olana yaptığı vurgu; iktidar, çatışma ve sistemik olan üzerinde entelektüel bir tekel kurmasa da bu temalara gösterdiği özen nedeniyle Marksizm, gerçekten disiplinlerarasıdır; Marx'ın kendisi sosyal bilimler içerisinde (ve ötesinde) etkileyici bir biçimde geniş bir alan yelpazesine en zengin katkıları sunmuştur. Bunlar arkadan gelen akademik geleneğin dayanabileceği verimli bir çalışmalar bütünü sunmakla kalmaz, aynı zamanda Marx ve Marksizmin klasiklerinin yorumlanmasının yeniden keşfedilmesi ve yenilenmesi ve bunların değişen koşullara uyarlanması ya da bu koşullar altında reddedilmesi için bir fırsat da doğurur. Bu durum Marksist ekonomi politiğin çeşitli disiplinler ve konu başlıkları içerisinde ve boyunca kavrayışlı, eleştirel ve yapıcı bir varoluşu sürdürmesine ve daha geniş bir cephede cazibesini muhafaza etmesine olanak sağlar. Bu, iktisadi olandan ideolojik olana, yerel düzeydeki en ay-

rıntılısından çağdaş dünyanın kaderine kadar değişiklik gösteren araştırma nesneleri için de geçerlidir.

Üçüncüsü ve yer, disiplin ve konu bakımından farklı önem derecelerine sahip bir etmen olarak, Marksizmin yakın geçmişte Batı'da 1960'ların radikalleşmiş kuşağının süregiden etkisine dayanan ve kuşaktan kuşağa geçen bir ritmi vardır. Yeni bir bilimci ve aktivist kuşak entelektüel ve mesleki yerlerini doldurmak zorundadırlar, bunu yapmanın sınırları yukarıda incelenen iktisadi, toplumsal, siyasal ve düşünsel gelişmeler yüzünden keskin bir şekilde daralmış olsa da.

Bu tartışma bu kitapta sunulan katkıların çeşitliliği ve içeriğini bir yere kadar açıklıyor. Muhtelif madde başlıkları altında oluşturduğumuz bu derlemenin, ki daha fazla madde talebinde de bulunabilirdik, en çarpıcı tarafı konu ve tözel katkı bakımından kapsadığı alanın genişliği ve derinliğidir. Bunlar, editörlerin görüşleri, yer aldıkları düşünsel bağlam, yazarların düşünsel öncelikleri ve bağlantıya geçilenler arasında katkıda bulunmayı kabul edenlerin (ve sözünü tutanların) istekliliği arasında tutturulan bir dengeyi yansıtır. Madde için davette bulunurken ve elimize ulaşanları düzenlerken kılavuz ilkemiz Marksizm anlayışının ve Marksizme bağlılığın gösterilebilir derinliğiydi: bu, Marksistlerin elinden çıkma bir kitaptır. Marksist ekonomi politiğin yörüngesi, başarıları, kusurları ve beklentilerinin envanterini çıkarmaktadır; bizzat Marx'ın yöntemleri, kuramları ve kavramlarını geniş bir konu ve bakış açısı yelpazesini besleyecek hale getirmeye yönelik müşterek bir adanmışlığı yansıtmakta ve Marksist ekonomi politiğin amacı ve canlılığı hakkında önermelerde bulunmaktadır. Bu sınırlar içerisindeki yazıların tümünde tek bir Marksist 'hat' yoktur, yazılar kaçınılmaz biçimde üç kategori altında toplanabilirler. İlki eskiden beri süregelen yöntem ve temel kavramlar meseleleriyle ilgilidir ve Marx'ın bunlara ilişkin kendi katkılarına ve süregiden tartışma ve fikir ayrılığına değinmektedir. İkincisi, Marx ya da çağdaşlarının sistematik olarak ele alamayacağı görece somut konulardır, çünkü geçen zaman yeni maddi, tarihsel ve düşünsel gelişmeler ve zorluklar getirmiştir. Üçüncüsü, bu iki uç arasında yatan, Marx'ın büyük bir içgörüyle geliştirse de, değindiği konular ile içgörüsünün eriştiği menzil insanı hayrete düşürmekten geri kalmasa da, eserlerinde yeterince geliştirmediği konu başlıklarıdır.

Bu yapı şüphesiz Marksist iktisadın merkezi yönünün, yani değer kuramının bir sonucudur. Ve beklenildiği üzere burada çok sayıda madde bu

konuya değinmektedir. Bunların bazıları Marx'ın ve Marksist çözümlemenin temel kategorilerinin serimlenmesine odaklanmıştır ve buna, kaçınılmaz olarak, bizzat bu kategoriler üzerindeki fikir ayrılıklarına ilişkin tartışmalar ve farklılaşmış halleriyle bugünün kapitalizmi açısından halen var olan yerindelikleri ya da buna uygulanışları eşlik etmektedir. Başka yazılarda bunun tam tersi bir vurgu yer almaktadır –çağdaş kapitalizmin içinde bulunduğu duruma, değer kuramının süregiden belirginliğini sorgulamanın bir yolu olarak değinmek.

Bunun merkeziliği değer kuramına bahşedilen zengin içeriğin bir göstergesidir. Ancak bu durum, değer kuramının bir metanın içerdiği emek miktarının teknik bir tanımına dayanan basit bir kuram ya da fiyat olarak reddedilmesini gerektirir. Bunun yerine pazar vasıtasıyla şeyler arasındaki fiziksel bir ilişki olarak ifade edilen, üreticiler arasındaki toplumsal bir ilişki olarak alınan değerle birlikte değer kuramı hem pazar biçimlerinin ortaya çıktığı, evrildiği ve yeniden üretildiği yapıların, aktörlerin ve süreçlerin izini sürer, hem de bunları tarihsel ve toplumsal olarak özgül bağlamları içerisine yerleştirmeye çalışır. Şüphe yok ki kapitalizm içerisindeki pazar biçimlerine odaklanmak, büyük ölçüde, iktisadi kategoriler bakımından üretim tarzının genel bir analizi fırsatını sunar. Bu türden soyut bir analiz, iktisadi ve toplumsal yeniden üretimin çeşitli yönlerine dair yazılarda da karşımıza çıkar.

Değer kuramının iktisadi ve toplumsal olanla ve değişim dinamikleriyle bağlantısı, Marksist ekonomi politiğin pek çok farklı yazıda doğrudan değinilen yöntem ve metodoloji sorularını kaçınılmaz olarak gündeme getirmektedir. Bu tür sorular Marksizm içerisinde ve Marksizmin diğer düşünce ekolleriyle olan tartışmalarında ve bunlarla arasındaki farklılıklarda önemli bir yer tutar. Marksizm bütüncül ya da sistemik bir yaklaşım benimser ve bunu şüphesiz neoklasik iktisadın yörüngesinin dışına yerleştirir. Bunun nedeni yalnızca neoklasik iktisadın özel türdeki metodolojik bireyciliği değil, iktisadi olanı toplumsal ve tarihsel konumundan bağımsız, kendi içinde fetişleşmiş bir kategori olarak kurmasıdır. Bu ikincisi, aynı zamanda, Marksist ekonomi politiği pek çok heterodoks iktisattan ayıran şeydir.

Diğer bir deyişle Marksist ekonomi politik kapital (ve kapitalizm) kategorisine ilişkin yaptığı analizden türer. İdeal ve evrensel kategoriler olarak (örneğin, neoklasik iktisatta olduğu gibi kıtlığa ya da teknoloji, kurumsal sermaye ve tercihler gibi 'temel faktörlerle' ilişkilendirilmiş) soyut biçimdeki bir iktisattan ya da iktisadi olandan yola çıkmaz. Gelgelelim, kapitalist üretim

tarzının toplumsal ve tarihsel özgüllüğünü yerli yerine oturtmak –değer ilişkilerinin hüküm sürüp sürmediği ve nasıl sürdüğü– Marksist ekonomi politiği kapitalizm *içerisinde* ve kapitalizm ve diğer üretim tarzları *arasında* dönemleştirmeye ilişkin daha geniş bir alana taşır. Kapitalizmin dönemlendirilmesi için dünya ekonomisinin doğası ve bunun (değişen) belirleyici özelliklerinin neler olduğu hakkındaki katkılara da zorunlu olarak yer verdik. Kapitalizme ve kapitalizmden geçişler içinse neyin bir üretim tarzı teşkil ettiği, bunlardan kaç tane olduğu, bunlar arasındaki geçişlerin doğasının ve nedeninin ne olduğu ve bir arada nasıl var oldukları meseleleri karşımıza çıkmaktadır. Bu maddelerde kayda değer bir görüş çeşitliliğine rastlıyoruz. Bu durum, yöntemdeki farklılıklarla beraber içerdikleri malzemenin geniş kapsamı, Marx'ın eserlerinin ve diğer tarihsel metinlerin farklı (yeniden) yorumları ve rafine hale getirilmeleriyle bir arada uygulanması ve tarihsel süreçlerin kendileri düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir.

Bu ve diğer açılardan Marksist ekonomi politiğin iki farklı doğrultuda da sunacağı pek çok şey vardır. İlki, Marx'ın kendi başyapıtı *Kapital*'in alt başlığının *Ekonomi Politiğin Bir Eleştirisi* olduğu ve *Artı Değer Teorileri*'nde ve başka kitaplarında (en yakından Ricardo'yla ilişkilendirilen) klasik iktisadın bugün hakim olan kaba iktisada gerilemesinin ele alındığı anımsandığında, tüm versiyonlarıyla iktisadın eleştirisidir. Dahası, Marksist ekonomi politik, sosyal bilim disiplinlerinin her biri ve disiplinlerin sınırlarını aşan spesifik konular içerisinde bir varlık, bunlar üzerinde bir etki ve hepsine yönelik (örneğin, devleti veya küreselleşmeyi olduğu kadar siyasi, sosyolojik, tarihî ve antropolojik olanı nasıl anladığımıza yönelik) bir eleştiri tesis eder.

Bu kitap katkı sunanlar bakımından zengin bir karışım sunsa da yukarıda işaret edildiği gibi en önemli tek kıstas Marksizme ilişkin uzmanlık seviyesi ve bağlılıktır. İşin en başında editörler yazarlarımıza standart koşullar dayattılar. Yer sorunundan ötürü yazıların uzunlukları sınırlıdır, dipnot yoktur ve literatüre yalnızca sınırlı atıf içerirler. Mümkün ve uygun düşen yerlerde Marx'ın eserlerinden ve Marksizmin klasiklerinden yapılan alıntılar, özgün kaynakları daha şeffaf kılmak ve geniş bir kitlenin erişimine açmak için http://www.marxists.org'dan alınmıştır. (İtalikle gösterilen) vurgular, aksi belirtilmedikçe özgün alıntılardır. Her madde ilk olarak genel okuyucunun anlayabileceği şekilde temel kavram ve katkıları serimlemekte ve Marx'ın kendi katkısını, önemini ve Marksist ekonomi politik içerisindeki daha sonraki pozisyonları gözler önüne sermektedir. İkinci olarak, yazarın

geçmiş ve devam eden materyaller ile kapitalizm içerisindeki ilgili gelişmeler hakkındaki değerlendirmesi yer almaktadır.

Bu gereksinimler, kaçınılmaz olarak, katkı sunanlar bileşimini daha köklü bilim insanlarına doğru eğdi. Bu durum derin olmasa da uzun erimli Marksizm bilgisine ve bunun tarihsel ve çağdaş kapitalizme ve aynı zamanda akademik gelenek ve entelektüel düşünceye (bunlar evrildikçe) eleştirel olarak uygulanmasına yönelik kimi avantajların hesaba katılmasını sağladı. Örneğin, bu kitap hazırlanırken patlak veren mevcut kriz hem 1960'ların radikalizmini hem de savaş sonrasındaki büyüme balonunun ve bunu takiben 'fiilen mevcut sosyalizm'in çöküşünü yaşayanlara muhtemelen bir hayli farklı görünmektedir. Bu durum, yaşanmış deneyimler olarak kapitalizmin istikrar(sızlıklar)ı ve bunun alternatifleri üzerinde düşünme fırsatı sunmaktadır. Çok sayıda genç düşünür de bu kitap için madde yazmaya davet edilmiş, onların Marksist ekonomi politik cephesindeki araştırmalarının yerindeliği kadar bu kitapta irdelenen konuların ve yaklaşımların süregiden diriliği gözler önüne serilmiştir. Bu genç düşünürler, katkıda bulunan yaşça daha büyük kimseleri Marksizme bağlılıkları ve anlayışlarını oluşturdukları sırada ağır bir şekilde etkileyen gelişmelere karşın, geçmişe ait olaylarla hesaplaşmışlardır. Bu, eskiye, yaş çeşmesinden içip sarhoş olduğu için daha bilge olduğu gerekçesiyle, yeninin karşısında ayrıcalık tanımak değildir. Marx'ın da söylediği üzere 'Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların zihinleri üzerine çöker' (*Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*). Bu içgörüyü Marksizmin kendisine uygularken, genel olarak Marksizmin ve özel olarak ekonomi politiğin ne az çok geleneksel bir bilgeliğe değişmez bir bağlılık olduğunu ne de çağımıza özgü malzemeye ve düşünsel dinamizme eklemlenmeye bağışık olduğunu kabul etmek şarttır. Tüm bunların ışığında kitabımız, genç bir düşünürler kuşağına kendisini hem bir kaynak hem de eleştirel bir kalkış noktası olarak kullanma ilhamını verirse, amacına ulaşmış olacaktır.

Teşekkür

Edward Publishing'den Alan Sturmer, Alexandra Mandzak ve Laura Seward'a, pek çok teslim tarihini kaçırdıktan sonra bile bu projeye verdikleri yılmaz destek için minnettarız. Bu kitabı onlar mümkün kıldı. Pek çok kişi yazıları inceleyerek editörlere katkıda bulundu. İyimserlikleri, akademik bilgileri, profesyonellikleri ve hoşgörüleri için onlara minnetarız.

Çeviri: **İdil Çetin**

1
SERMAYE BİRİKİMİ

Paul Zarembka

Marx 1847'de bir Proudhon eleştirisi olarak *Felsefenin Sefaleti*'ni yayınladı. Bu eser, Marx'ın kavramsal kategoriler göz önüne alındığında teorik gelişiminde önemli bir ilk adımdır. Marx kitapta klasik ekonomi politik kategorilerinin bütün üretim tarzları için geçerli olduğunu ileri sürer: 'İktisatçılar burjuva üretim ilişkilerini, işbölümünü, krediyi, parayı vb. sabit, değişmez, ebedi kategoriler olarak ifade ederler ... Açıklamadıkları şey bu ilişkilerin kendilerini nasıl ürettiğidir.' Bütün iktisatçılar 'burjuva üretim ilişkilerini ebedi kategoriler olarak gösterir.' Burjuva iktisatçıların kategorilerin ebedileştirilmesiyle ilgili bu zayıflığı, Marx'ın sonraki bütün çalışmalarının temeli olacaktır. Marx, daha önceki ve yayımlanmamış çalışması *1844 Elyazmaları*'nda klasik politik ekonominin iktisadi kavramlarına karşı çıkmamıştır. Ancak 1845'de yeni kavramlar ortaya atmaya başlayacaktır: üretim tarzı, üretim ilişkileri ve üretici güçler. Marx'ın kavramsal kategorilerindeki ek ilerlemeler, en azından *Grundrisse*'den başlayarak, on iki yıllık bir süre sonunda ortaya çıkmıştır.

Marx 'sermaye' sözcüğünü asıl olarak kapitalist sınıf ilişkisi ve ücretli-emekçi sınıfından bahsetmek için kullanır. 'Sermaye' bir sınıf ilişkisinden bahsetmek ise, bunun aynı zamanda söz konusu sınıf ilişkisinin birikiminin tartışılmasında da geçerli olduğu düşünülebilir. Gerçekten de *Kapital I*'deki 'Basit yeniden üretim' ve 'Artık değerin sermayeye dönüşümü' bölümleri daha sonraki bölümde şöyle özetlenir: birikim 'daha çok sayıda ya da daha büyük kapitalistlerin bir kutupta, daha fazla ücretli işçinin öteki kutupta toplanmasını sağlayacak şekilde, sermaye ilişkisini daha büyük ölçekte yeniden

üretir ve böylece proletaryayı çoğaltır' Bununla birlikte Marx'ta sermaye birikimi kavramı belirsizliğini korur, bunun nedeni belki de klasik politik ekonomistlerin kullanımını miras almasıdır. Aşağıda gösterildiği gibi, bir yandan Lenin, tanımlamayı yanlış bir yöne, toplumsal üretim ilişkilerinden üretim araçlarının üretimine kaydırmıştı; öte yandan Luxemburg'un genişletilmiş yeniden üretime dair Marx'ın çizdiği şemaya yönelik eleştirisinin, birikim tartışmasının tekrardan sınıf ilişkilerine yönlendirilmesi bakımından faydalı olduğu ortaya çıktı.

1844 El Yazmaları'nda dokuz sayfalık bir kısmın 'Sermaye birikimi ve kapitalistler arası rekabet' üzerine olduğu, altı sayfa boyunca da rekabet *versus* sermayelerin yoğunlaşmasına odaklanan klasik politik ekonomistlerden alıntılara yer verildiği görülür. Marx o dönemde şöyle yazar: 'Özel mülkiyetin hüküm sürdüğü yerde birikim, sermayenin birkaç kişinin elinde *yoğunlaşmasıdır*'; öte yandan, 'kapitalistler arası rekabet sermaye birikimini artırır. ... Sermayenin artışıyla birlikte, rekabetten ötürü sermayeden elde edilen kâr azalır. Bu yüzden bundan ilk mustarip olacak kişi küçük kapitalisttir.' Bunlar Marx'ın sermaye birikimi ile işbölümündeki artış arasındaki ilişkiye değinen (ücretler üzerine) kısımdaki ilk pasajlarıdır. Her iki tartışma da burjuva politik ekonominin kapsamı dahilindedir. Marx'ın (ilk ya da ilkel birikim göndermeleri bir yana) klasiklerin birikimi ele alışlarını sorunsallaştırdığının ilk belirtileri *Grundrisse*'de bulunur, fakat o dönemlerde bunun devamı gelmemişti.

Sermaye birikimi *Kapital I*'in 'Artık değerin sermayeye dönüşümü' başlıklı bölümde tanımlanır ve burada klasik politik ekonomiden anlamlı bir kopuş vardır. Bu bölüm doğrudan asıl meseleyle başlar: 'Şimdiye kadar artık değerin nasıl sermayeden çıktığını inceledik; şimdiyse sermayenin nasıl artık değerden çıktığını anlamamız gerekir. Artık değeri sermaye olarak kullanmaya, onu yeniden sermayeye çevirmeye, sermaye birikimi denir.' Bu epey basit bir okumadır ve Marx doğrudan birey kapitalist için sayısal bir örnek vererek devam eder. Söz konusu örnek Marx'ın neredeyse tüm çalışması boyunca kullandığı bir kavramsallığı, sermaye birikiminin *hem* üretim süreçlerinde kullanılan üretim araçlarının değerinde, *hem de* emek gücü üzerinde sarf edilen değerde artışlara, yani hem sabit sermayede hem de değişken sermayede artışlara yol açtığı görüşünü yansıtır. Marx şöyle devam eder:

> Birikimin olabilmesi için artık-ürünün bir kısmının sermayeye çevrilmesi gerekir. Ne var ki, bir mucize olmayacaksa, sermayeye dönüştürülebilecek şeyler ancak emek sürecinde kullanılabilen şeyler, yani üretim araçları ve sonra da işçinin ya-

> şamasını sağlayan şeyler, yani geçim araçlarıdır... Şimdi, bu unsurlara fiilen sermaye olarak iş gördürebilmek için, kapitalistler sınıfının ek emeğe ihtiyacı olur. Halen çalıştırılmakta olan işçiler üzerindeki sömürü genişliğine ya da derinliğine artırılamıyorsa, ek emek güçlerinin bulunması gerekir. Kapitalist üretim mekanizması bunun önlemini de daha baştan almış bulunmaktadır: işçi sınıfı bu mekanizma ile ücrete bağlanmış bir sınıf olarak yeniden üretilirken, ona verilen olağan ücret, bu sınıfın sadece kendi varlığını devam ettirmesine yetmekle kalmayıp, çoğalmasını da sağlar. Sermaye bakımından yapılması gereken şey, sadece, ona her yıl işçi sınıfı tarafından sağlanan çeşitli yaşlardaki ek emek güçlerini, yıllık üretimin bir kısmını oluşturan ek üretim araçları ile birleştirmektir; bu yapıldığı zaman artık değerin sermayeye dönüşümü tamamlanmış olur.*

İşçilerin aldıkları ücret sayesinde tükettikleri malların sermayeye olan maliyetini ucuzlatabilecek teknolojik değişiklikler bu arada hesaba katılmamıştır, yani *Kapital I*'in daha önceki bir kısmında tartışılan göreli artık değerin üretimine dair hiçbir açıklama yer almamaktadır. Lenin'i tartıştığımızda açıklık kazanacak nedenlerden ötürü, birikim kaynaklı üretim artışlarına değinilmediğine ayrıca dikkatinizi çekerim.

Bir sonraki bölüm, 'Kapitalist Birikimin Genel Yasası', sermaye bileşiminin anlamını kısaca tartıştıktan sonra, önceki bölümden ne öğrenildiğini özetleyerek başlar. Burada kullanılan dil özlü bir dildir ve aslında çok fazla belirsizlik arz etmez. Daha önce bahsettiğimiz pasaj şöyle demektedir: 'Nasıl basit yeniden üretim, bir yanda kapitalistleri öte yanda ücretli işçileri toplayan sermaye ilişkisini sürekli olarak yeniden üretirse, boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim ya da birikim de, daha çok sayıda ya da daha büyük kapitalistlerin bir kutupta, daha fazla ücretli işçinin öteki kutupta toplanmasını sağlayacak şekilde, sermaye ilişkisini daha büyük ölçekte yeniden üretir. ... Sermaye birikimi bu yüzden proletaryanın çoğalması demektir.' Metin açıktır, sermaye birikiminin temel faktörü ücretli emekteki artıştır, sabit sermaye istihdam edilen emek gücünün artmasını gerektirse de, sabit sermayedeki bir artış değildir. Marx'ın 'daha çok sayıda kapitalist' ya da 'daha büyük kapitalistler' göndermesine dikkatinizi çekerim, fakat emek söz konusu olduğunda 'daha fazla ücretli işçiye' göndermede bulunulur.

Marx'ın yeniden üretime ilişkin düşünsel çerçevesinin geliştirildiği *Kapital II*'nin birikim üzerine bölümünün hemen başında Marx, *Kapital I*'deki birikim üzerine materyal ile *Kapital II*'de başlatılan tartışma arasında bir ayrıma işaret eder: *Kapital I* birey kapitalistleri ele alırken, *Kapital II* bir bütün ola-

---

* *Kapital*, Cilt 1, Çev.: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, s. 562 (Yordam Kitap, 2011).

rak yeniden üretimle uğraşır. Bununla birlikte Marx, tartışılan ister birey kapitalist olsun, isterse de bir bütün olarak kapitalist ekonomi olsun, 'sermaye birikimi'nin asıl anlamının bundan etkileneceğine dair bir tartışma yürütmez. Her halükârda *Kapital II*'de çizilen şemanın özellikli yönü şudur: Marx, teknolojik ilerlemelerin sermaye birikimiyle ilintili olması beklense de, daima hem artık değer oranlarını hem de sermayenin organik bileşimlerini sabit tutmuştur. Nitekim *Kapital II*'deki düşünsel çerçeve, yukarıda tartışılan *Kapital I*'in 'Kapitalist birikimin genel yasası' üzerine bölümün ilk satırlarıyla tamamen örtüşür.

Kapital I'e geri dönüp 'Kapitalist birikimin genel yasası' bölümüne derinlemesine inersek, ikinci kısımda Marx'ın, birikim gelişme kaydettikçe sermayenin kompozisyonundaki artış meselesini ortaya koyduğunu görürüz. Bir sonraki kısımla birlikte bu, değişmez sermaye büyüdükçe çalıştırılan işçi sayısının yalnızca nispi anlamda değil, aynı zamanda muhtemelen mutlak anlamda da nasıl düştüğünü gösterir. Gerçekten de ileriki sayfalarda Marx ilk önce, hem değişmez sermayenin hem de değişken sermayenin artmasıyla, birikimin zorunlu olarak, sermayenin tahakkümü altındaki işçilerin sayısında bir artışı da içinde barındırdığını tanımlar gibidir. O halde birikim, işçilerin sayısının aynı kaldığı ve hatta düştüğü bir örneği ihtiva eder gibi görünür. Fakat bir başka pasaj birikimin değişmez sermayede bir değişim olmaksızın gerçekleşebileceğini ileri sürer. O halde sermaye birikimi nedir? Sermaye birikimi, aynı zamanda en tipik örnek olarak, değişken sermaye (v) ve/veya değişmez sermayedeki (c) herhangi bir artış olabilir mi? Başka bir deyişle, sermaye birikimi, tanım çerçevesinde önemi olmayan değişmez sermaye ile değişken sermaye arasındaki oranlarla birlikte $c+v$ düpedüz artıyor olabilir mi? Bu geniş olasılıklar yelpazesi bir çıkış yolu sunabilir mi? Yoksa çok şey söyleyip, çok az şey ya da hiçbir şey söylememenin bir yolu mudur bu? En önemlisi de, Marx'daki 'sermaye' kavramıyla uyumlu mudur? Bu sorular Marx'ın yazılarında cevapsız kalmış ve bir kavram olarak sermaye birikimi anlam bakımından kesinlikten uzak olduğu müddetçe de yirminci yüzyıl Marksizminde yerleşik bir belirsizliğe yol açmıştır.

Vladimir Lenin'in Marksist politik ekonomi üzerindeki etki alanı genişti, zira kendi anlayışının açıkça Marksist olduğunda ısrar ediyordu ve Ekim devrimine önderlik etmişti. Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Nikolay Buharin ve Henryk Grossmann gibi önde gelen çağdaşları ekonomik meseleler hususunda ona karşı çıkmamıştı. Lenin 1897'de İsviçreli iktisatçı J. C. L.

Simonde de Sismondi üzerine, özellikle sermaye birikimini çevreleyen meselelere odaklanan uzun bir broşür yazmıştı. Bu broşür Marx'ın *Artı Değer Teorileri* yayımlanmadan çok daha önce yazılmıştı ve dolayısıyla Lenin, Marx'ın Sismondi hakkında yazmış olduklarına karşı bir kumar oynuyordu. Zira Lenin'in, Marx'ın mirasına sahip çıkma iddiasında bulunsa bile, Sismondi'ye karşı Marx'tan çok daha eleştirel olduğu ortaya çıkmıştır. Lenin *A Characterisation of Economic Romanticism*, Bölüm 1, V. Kesim'de şöyle yazar:

> Birikim, aslında gelirin (tüketim maddeleri) üzerinde üretim fazlasıdır. Üretimi artırmak için (terimin kategorik anlamında 'biriktirmek' için), öncelikle üretim araçlarını üretmek gereklidir, toplumsal üretimin üretim araçlarını imal eden bu departmanını büyütmek şarttır, acilen *tüketim maddeleri talep eden* işçileri de *buna çekmek* gerekir. Dolayısıyla 'tüketim', 'birikim'den *sonra* ya da 'üretimden' *sonra* gelişir; tuhaf gibi görünse de kapitalist toplumda başka türlü olamaz.

Başka bir deyişle biriktirmek –Lenin'e göre– üretimi genişletmektir, tüketim malları piyasası da birikimden sonra gelişir. Lenin, Sismondi'nin aksine, birikimin *'tüketim maddeleri için piyasayı uygun bir şekilde genişletmeksizin ve hatta bu piyasayı daraltarak, üretim araçları için* yeni bir piyasa açtığı' sonucuna varır (*Characterisation of Economic Romanticism*, Bölüm 1, V. Kesim). Tüketim mallarına olan talep, üretimin artmasından ve dolayısıyla üretim araçlarının çoğalmasından kaynaklanır.

Marx'ın bu şekilde yorumlanması, Marx'ın I. kesim mallarının, yani üretim araçlarının üretiminin genişlemesi etrafında yoğunlaşan sermaye birikimini analiz etmenin yolunu açar. Sonraki iki yıl içerisinde Lenin politik ekonomi üzerine başka bir dizi çalışma yayınlamıştır. Bunlardan en önemlisi *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı eseriydi, ancak bu da onun sermaye birikimine yönelik yaklaşımını büyük oranda değiştirmez. Aslında Lenin 1915'de Marx'ın politik ekonomisini incelerken şöyle yazmaktaydı: 'Son derece yeni ve önemli olan şey, Marx'ın *sermaye birikimi* analizidir –yani, artık değerin bir kısmının sermayeye dönüşmesi ve onun kapitalistin geçici kişisel gereksinimlerini tatmin etmek için değil, yeni üretim için kullanılmasıdır' (Lenin, *Karl Marx ve Marksizm Üzerine*, Bölüm 3). Sermaye birikiminin bu yorumunun günümüze kadar (Lenin bu eğilimi hiç tartışmamış olsa da ve erken Marksist politik iktisatçılar açısından bir odak noktası olmasa da), özellikle kâr oranının düşme eğilimi tartışmaları çerçevesinde yaygın etkisi olmuştur. Lenin'in yorumu onun Taylorizm tartışmasıyla ve komünizmin temeli olarak elektrifikasyona yaptığı vurguyla bağlantılıdır.

Luxemburg'un *Sermaye Birikimi* 1913'te yayımlanmıştır ve Marx eleştirisine odaklandığı için istemeden Lenin'e de bir karşıtlık oluşturur. Aslında Rosa kendisini sermaye birikimi konusunda bütünlüklü bir kitaba adamış yegâne Marksisttir. Luxemburg, Marx'ın *Kapital*'i, (bazı sayfalarda toprak sahiplerinden bahsedilse de) kapitalistlerin ve işçilerin dışında diğer toplumsal sınıfların bulunmadığı bir ekonomiyi niteleyerek, teorik bir yaklaşımla yazdığını belirtir. Teorik projenin tamamen kapitalist yapıya ilişkin bir teoriyle sınırlandırılması, yalnızca kapitalizmi anlamaya dönük bir tutumdu. Gelgelelim, Luxemburg'a göre bu sınırlama sermaye birikimi analizi konusunda Marx'ı sıkıntıya sokmuştu ve Luxemburg şu mantıksal çıkarımla devam ediyordu: Kapitalist toplum 'artık değerin kademeli olarak sermayeye dönüşümü yoluyla sermayede sağlanan artışla, ya da Marx'ın ifadesiyle, sermaye birikimiyle' karakterize olur. Kapitalist, üretim için gerek duyulan şeyleri bir araya getirdikten sonra 'yine de görevini tam olarak tamamlamamıştır. ... Sermaye birikimi açısından yeni sermaye tarafından yaratılmış yeterli miktarda metanın piyasada kendine yer bulması ve gerçekleşmesi kesinlikle elzemdir' (*Sermaye Birikimi*, Bölüm 1). Başka bir deyişle, ek artık değerin gerçekleşmesi şu ya da bu şekilde sağlanmalıdır. Luxemburg'un, işçilerin kapitalistlerin mümkün olduğunca düşük tutmak istedikleri tüketim ihtiyaçları ya da kapitalistlerin lüks tüketimi hususunda herhangi bir cevabı yoktur. Yanıt üretim araçlarının üretiminin artmasında da değildir, zira bu yalnızca bizzat sorunun bir diğer yeniden ifadesine yol açacaktır. Luxemburg, en azından dünyanın hatırı sayılır bir kısmı kapitalist olmadığı sürece, kapitalist fethin yeni alanlara doğru yayılmasının bir yanıt sunduğunu ileri sürer.

Luxemburg'un çalışmasına eleştirel bakan Lenin, onun sermaye birikimi konusunda 'hatalı' olduğunu ifade etmişti. Otto Bauer, Nikolay Buharin, Henryk Grossmann, Paul Sweezy ve Roman Rosdolskiy de onu eleştirenler arasındaydı. Rosa, Marx'ın yeniden üretim şemasına dair eleştirisinin açık seçik bir eleştiri olup itiraz konusu olmayacağını düşündüğü halde, onun bu konuda hatalı olduğu ortaya çıktı. Ocak 1919'da öldürülmesinden önce tamamladığı bir broşürde bu eleştirilere yanıt vermişti, fakat ne yazık ki Buharin'in 1924'deki eleştirisinden önceydi bu.

Her ne olursa olsun, sermaye birikiminin kavramsallaştırılması ve kâr oranının düşme eğilimi, emperyalizm ve kriz gibi sermaye birikimiyle ilgili meselelerde Marksist politik ekonomi içerisinde baş gösteren gerilimler var-

lığını sürdürmektedir. 'Sermaye birikimi' zihinlerde çoğunlukla anlaşılırlıktan uzak bir anlam uyandırır. Bununla birlikte, elbette Marx *Kapital I*'i yazdığında önemli bir şeyi anlatmak istiyordu: 'Biriktirin, biriktirin! İşte Musa da bu, peygamberler de bu! ... Birikim için birikim, üretim için üretim: klasik ekonominin burjuvazinin tarihsel misyonunu ifade eden formülü işte buydu. ... Politik İktisat kapitalistin tarihsel işlevini son derece ciddiye alır.'

Kâr oranı eğilimine dair modern tartışmalarda sermaye birikimi üzerine değerlendirmelerin hatırı sayılır bir etkisi vardır. Marx kâr oranını, artık değer oranı s'nin, değişmez sermaye c ve yatırıma aktarılan değişken sermaye v'nin toplamına oranı olarak, s/(c+v), tanımlamıştı. Değişmez sermaye, binalar ve makinelerdeki toplam sabit sermayenin yanı sıra dolaşımdaki sermayenin değerlerinin kapsamı olarak anlaşılmalıdır. Toplam sabit sermaye amortisman giderlerinden bir hayli fazladır. Eğer işçilere, başka durumlarda çok az olan, sermayenin kısa devir hızı dahil, satış kuponlarıyla ödeme yapılırsa, değişken sermayeye (v) yatırım yapılmayacağı için, değişken sermayedeki çoğu yatırım hesaba katılmayabilir. Değişken sermayeye yapılan harcama sayesinde hem payı hem de paydayı –artık düpedüz c– bölebilirsek, $s/v \div c/v$ elde ederiz. Lenin'in I. kesim malları, üretim mallarının üretimine vurgusunda olduğu gibi, s/v değişmiyorsa, nedensel olarak paydanın c/v yükselmesi ve kâr oranının düşmesi beklenebilir. (Daha ileri gitmek ve toplam iş günüyle($v+s$) alakalı iş gününün ödenmiş kısımlarındaki değişikliklerin etkisini açık bir şekilde ayırmak istersek, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü hakkındaki her türlü düşünceyi bir kenara koyarak, paydayı (c/v) eşdeğeri $(1+s/v)xc/(v+s)$ şeklinde yeniden yazarak elde edebiliriz. Artık değer oranı (s/v) sabit olarak alındığında, artan bir değişmez sermayenin (c) paydadaki önemi $c/(v+s)$ yine de apaçık ortada olacaktır. Nitekim bu, paydanın bir bütün olarak arttığı, kâr oranının ise düştüğü anlamına gelir.)

Üretim araçlarının üretimi için gerekli zamanı azaltma yönündeki teknolojik değişimlerin etkilerine dair tartışmalar dikkate alınmadığı takdirde, kâr oranının düşmesine özellikle işaret edilir. Magaline'in (1975) çok az bilinen çalışması bu meseleye dair daha derin bir değerlendirme sunması açısından mükemmel bir kaynaktır.

Çeviri: **Akın Sarı**

2
TARIM SORUNU VE KÖYLÜLÜK

Terence J. Byres

Marx ve Engels, Avrupa'daki köylülüğün hem tarihsel hem de yaşadıkları dönemdeki öneminin oldukça farkındaydılar. Dahası, her ikisi de köylülüğü toplumsal bakımdan ayrışmış bir topluluk olarak görme gereğini vurgulamıştı. Marx, örneğin *Kapital*'in 47. Bölümünde 'kapitalist toprak rantının kökeni' ile feodalizmden kapitalizme geçişi ele alırken böyle yapmıştır. Aynı yaklaşım, Engels'in, ölümünden kısa süre önce, 1894'te kaleme aldığı *Fransa ve Almanya'da Köylü Sorunu* adlı incelemesinin de temelini oluşturur.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Avrupalı Marksistler, (İngiltere ve Rusya'nın yanı sıra) Avrupa'da köylülüğün uzun süren varlığının Engels'in 'köylü sorunu' adını verdiği sorunu oluşturduğunu düşünüyorlardı. Köylülüğün varlığını sürdürmesi kapitalizme geçişin tam olmadığının belirtisiydi. Birbirinden ayrışmış, farklı toplumsal katmanlardan oluşan, farklı sınıfsal çıkarlara sahip olan köylülük gerçeği tarım sorununun merkezini oluşturuyordu.

1899'da tarım sorununa ilişkin iki önemli Marksist analiz yayımlandı: Kautsky'nin kapsamı Avrupa olan *Tarım Sorunu* ile Lenin'in bütünüyle Rusya'ya odaklanan *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi.* Kautsky'nin eserinden farklı olarak Lenin'in eseri 1930'lardan itibaren pek çok dile çevrildi ve çok ciddi etki yarattı. Lenin'in Rus köylülüğüne ilişkin incelemesi, gücü ve berraklığı ile kendini başka çalışmalardan ayrıştırdı. İzleyen dönemde köylülüğün sınıfsal ayrışmasına ilişkin Marksist incelemeler (bunlar hem tarihçilerin hem de günümüzün yoksul ülkelerini inceleyenlerin yaptığı çalışmaları

kapsar) üzerinde çok etkili olduğu görülecekti. Köylülüğün içindeki katmanlar çeşitli biçimlerde adlandırılmış olsa da, genel olarak zengin, orta ve yoksul köylülük olarak değerlendirildi.

Toplumsal bakımdan ayrışmış köylülük, günümüzün yoksul ülkelerinde çok geniş bir kesimi içerir. Yani bu tür ülkeler yukarıda belirtildiği anlamda bir tarım sorununa sahiptir. Günümüzün Marksistleri arasında Utsa Patnaik (1987) köylülüğün ayrışmasına ilişkin analize güçlü ve orijinal bir katkı sunmuştur. Sorunun doğasını kavrayabilmek için onu ele alırken kullanılan kavramsal araçları incelemek gereklidir.

Köylüler ve Köylülük

'Köylülük' terimi, genellikle kapitalist veya sosyalist olmayan bir dizi tarımsal üretim biçimini saptamak için kullanılır. Ancak, 'köylülük' terimi bu tür bir kullanım içerisinde analitik değil, betimleyici bir kategoridir. Bu nedenle, farklı üretim biçimlerini ifade etmek için, yaygın biçimde kullanılan (feodalizm, kapitalizm, sosyalizm gibi) terimlere ek olarak bir 'köylü üretim biçimi' Marksizm içerisinde kabul görmemiştir. Bu yöndeki ilk çaba olan A.V. Chayanov'un çalışması Marksist terimler ile ifade edilmemiştir. Bunun nedenlerinden birisi Marksist ve neo-popülist kavramsallaştırmalar arasındaki temel farklılıktır. Marksistler eşitsizliğin sosyo-ekonomik bir doğası olduğunu, ailenin genişliği ne olursa olsun, üretim araçlarının birikimli mülk edinilmesini içerdiğini, yani sınıf temeline dayandığını ileri sürerler. Chayanov gibi neo-popülistler ise toplumsal ayrışma yerine demografik ayrışmaya vurgu yaparlar. Neo-popülistlere göre bir 'köylü toplumu'nda arazi büyüklüğü ve zenginlikteki varyasyonları açıklayan şey ailenin genişliğidir. Eşitsizlik aile çevrimlerinden, ailelerin büyüyüp küçülmesinden kaynaklanır. Aile çevriminin değişik aşamalarında, ailelerin genişliği farklılaştıkça arazi büyüklükleri de farklılaşır; yani araziler aynı anda büyür ve küçülürler. Bu önerme bir dizi farklı ülkede test edilmiş ve çürütülmüştür.

Köylü tarımı, Marksist açıdan küçük üreticilerin kendi üretim araçlarını ve kendi emek güçlerini kullanarak (gerçi mutlak olarak böyle olması gerekmez) gerçekleştirdiği üretim olarak tanımlanır. Bu tür niteliklere sahip olan köylülük, yazılı tarihin başlangıcından bu yana bir dizi farklı üretim biçimi içerisinde var olmuştur; kendi başına ayrı bir üretim biçimi oluşturmamaktadır. Materyalist bir değerlendirme, köylülüğü, içinde bulunduğu üretim biçimine göre, o üretim biçimine özgü üretici güçler ve üretim ilişki-

leri temelinde analiz eder. Köylülük özerk bir varlık değildir, mevcut kırsal sınıf yapısının bir parçasıdır.

Bu nedenle, köylü tarımı Marksist analitik terimlerle ifade edilirse, küçük meta üretiminin bir örneğidir. Köylü tarımını kapitalist üretimden ayrı olarak değerlendiren bu yaklaşım, (köylülerin mübadele edilmek üzere meta ürettikleri) günümüz yoksul ülkelerindeki ve farklı tarihsel koşullardaki köylülüğü analiz etmek için aydınlatıcı bir yöntemdir.

Dinamik bir bakış açısına göre, yoksul köylülük proleter statüsü edinmeye doğru hareket etme işaretleri veren, zengin köylülük kapitalist bir sınıfa dönüşme ihtimalini barındıran, orta köylülük ise köylülük durumunun bir 'numune'si olmaya meyleden bir grup olarak tanımlanabilir. Bu tür eğilimler zayıf veya güçlü olabilirler. Sınıfsal bakımdan ayrışmış köylülük, uzun tarihsel dönemlerde kendisini yeniden üretebilir. Köylü üretiminin tamamen gelişmiş kapitalist tarıma dönüşmesinin hiçbir garantisi yoktur: ayrışmayı destekleyen ve yeniden üreten süreçler niteliksel değişimler yaratabilirler.

Böylelikle, köylüler ücretli işçilerden ve kapitalist çiftçilerden farklılaşır. Kapitalizme veya 'kapitalist yol'a geçiş sırasında köylülük geri dönülemez biçimde dağılabilir ve ücretli işçilerin veya kapitalist çiftçilerin saflarına katılabilir. Ancak, ekonomik geri kalmışlık koşullarında bu iki sınıftan oldukça ayrı biçimde varlığını sürdürebilir. Köylülük, derebeyi sınıfından da farklıdır. Marksizm, köylülüğün bir dizi farklı tarihsel koşuldaki muhtemel doğasını saptamak ve toplumsal bakımdan ayrışmış köylülüğün ne olduğuna ilişkin bir fikir ortaya koymak üzere bu ayrımların peşine düşer.

Arı anlamda bir ücretli işçi üretim araçlarından koparılmıştır ve Marx'ın kastettiği her iki anlamda da serbesttir: 'emek gücünü kendi metası olarak elden çıkarmak'ta serbesttir ve üretim araçlarına sahip olmamak anlamında serbesttir (*Kapital I*, Bölüm 6). Üretim araçlarına sahip değildir ve geçim araçlarına erişimi yoktur. Bu nedenle, yaşamını sürdürebilmek için emek gücünü satmak zorundadır.

Köylünün ayırıcı özelliği onun üretim araçlarından tam anlamıyla ayrılmamış olmasıdır. Köylü, toprağının bir kısmını kaybetmiş olabilir ve daha fazlasını kaybetme olasılığıyla yüz yüze olabilir. Bir başka deyişle, yoksul köylüye dönüşmüştür veya dönüşme süreci içerisindedir. Ancak, toprağa ve üretim araçlarına sahip olduğu müddetçe o bir köylüdür. Toprağını bizzat kendisi kullanarak mülk edinebilir, kiraya verebilir veya her ikisini bir-

den yapabilir. Toprağa erişiminin aracı ne olursa olsun, toprak sahibi olmak bir köylünün çok önemli, ayırt edici bir özelliğidir.

Yaşamını sürdürebilmek için emek gücünü başkalarına satmaya zorlanmış olabilir: tekrarlayalım, bu yoksul köylülüğün karakteristik özelliğidir. Ancak, bu onun tek geçim kaynağı olmadığı müddetçe, o bir köylüdür.

Kapitalist çiftçilerin özelliklerinden birisi onların 'paranın, üretim araçlarının, geçim araçlarının sahibi olmaları, başkalarının emek gücünü satın alarak sahip oldukları toplam varlıkları artırma eğiliminde olmaları'dır (*Kapital I*, Bölüm 26). 'Toprağı işleyenlerin kapitalist tarafından işe alınan ücretli işçi olmaları, kapitalist çiftçinin yalnızca sermayenin sömürüsü için ayrı bir alan olarak tarımla ilgilenmesi' bütünüyle inşa edilmiş kapitalist tarımın önkoşullarından birisidir (*Kapital III*, Bölüm 37). Kapitalist çiftçi artık değeri bütünüyle ücret ilişkisi yoluyla –başkalarının emek gücünü satın alarak ve kullanarak– mülk edinir. Bu, kapitalist tarımın var olması için gerekli –ama yeterli olmayan– bir koşuldur. Bir kapitalist, işletilen toprağın sahibi olabilir veya bir kiracı çiftçi olarak onu kiralayabilir.

Bir köylü, aile emeğini kullanır. Bir kimse, ideal olarak, yalnızca aile emeğini kullanan, 'arketipsel' bir köylü tasavvur edebilir. Dahası, köylülüğün toplumsal bakımdan farklılaştığı yerlerde yoksul ve orta köylü bu özelliğe sahip olabilir. Ancak, bir köylü –hatta bir yoksul veya orta köylü– aile emeği haricinde de emek gücü kullanabilir. Kendi emek gücünü başkalarına satabildiği gibi, yoğun mevsimlerde (örneğin, hasat zamanında veya sözgelimi pirinç tarımında) kısıtlı emek gücü arzı sorununu hafifletebilmek için veya daha uzun erimli olarak da başkalarının emek gücünü kiralayabilir. Zengin köylünün toprağındaki emek girdisinin büyük bölümü gerçekte ücretli emektir. Ancak, köylüyü kapitalist çiftçiden ayıran şey ailenin el emeğinin kullanımının devam etmesidir.

Toprak sahipleri sınıfı, sahip olduğu toprağı kiracı çiftçilere kiraya verme yoluyla artığın bir bölümünü mülk edinen bir sınıftır. Bir toprak sahibi, arazilerinin bir bölümünü köylülerin (emek kirası, angarya emeği veya ücretli emek biçiminde) arz ettikleri emek gücünü kullanarak, kendisi işleyebilir. Ancak, başat sömürü biçimi kira ise esas olarak toprak sahipleri sınıfı ile karşı karşıyayız demektir. Hareketsiz, serbest olmayan kiracı çiftçilerden zor yoluyla kira (feodal toprak kirası) alan feodal toprak sahipleri sınıfı ile hareket serbestisi önünde herhangi bir kısıtlama bulunmayan serbest kiracı çift-

çilerden piyasa tarafından belirlenen kira bedelini (kapitalist toprak kirası) alan kapitalist toprak sahipleri sınıfını birbirlerinden ayırt edebiliriz.

Bir köylünün de kendisine ait toprağı olabilir. Bu toprağın bir bölümünü kendi başına ekip biçebilir, diğer bölümünü kiraya verebilir. Ancak, bu durum onu bir toprak sahibi veya toprak sahipleri sınıfının bir parçası olarak görmemizi zorunlu kılmaz. Toprağını kendisi ekip biçtiği, bu faaliyet onun toplam faaliyetlerinin büyük bölümünü oluşturduğu ve bir köylünün öteki ayrıksı özelliklerine sahip olduğu müddetçe toprak sahipleri sınıfının bir parçası olarak değil, bir köylü –zengin bir köylü veya *kulak*– olarak görülmelidir. Aynı mantık, tefeci faiziyle borç veren köylüler için de geçerlidir.

Bir ülkedeki tarımın değişen doğası –değişimin önceden tasarlanmış olması veya olmaması fark etmeksizin– köylülüğün farklılaşmasının kapsamının ve doğasının çeşitliliğine dayanır. Ayrı yollarda ilerleyen ülkeler arasında yapılan ayrım, kısmen her bir yol içerisinde sınıfsal farklılaşmaya atfedilen çok farklı rollerden kaynaklanır. Toplumsal farklılaşma sürecinin doludizgin ilerlemesi başarılı bir kapitalist yol için elzem olabilir. Sosyalizmde ise bu farklılaşmanın kolektif yapılar lehine ortadan kaldırılmasına yönelik çabalar gösterilebilir. Popülist stratejilerin izlendiği ülkelerde ise toplumsal farklılaşmanın asgariye indirilmesi veya onun yerine küçük, bireysel mülklerin geçirilmesi için çabalanabilir.

Tarım Sorunu

'Tarım sorunu' kavramı, sorunun on dokuzuncu yüzyılın sonunda Marksistler tarafından ilk kez tespit edilmesinden bu yana farklı anlamlar kazanmıştır. Kavramın her çağrışımı günümüzün Marksist söyleminin önemli birer parçası olmayı sürdürüyor. Her çağrışım ekonomik gerilik ile ilgilidir. Çözülmemiş bir tarım sorunu ekonomik geriliğin merkezi özelliklerinden birisidir. En geniş anlamıyla tarım sorunu, yoksul bir ülkenin kırlarında tarım ve tarım-dışı sektörlerde ekonomik kalkınmayı sağlayacak güçlerin serbest kalmasının önünde ciddi engellerin varlığını sürdürmesi olarak tanımlanabilir. En başta kapitalizme geçişin tamamlanmamış olması ve bu tamamlanmamışlığın politik sonuçları ile ilişkili olarak formüle edilen tarım sorunu kavramı, yoksul ülkelerde sosyalizme geçiş hakkındaki tartışmanın bir parçası haline de gelmiştir.

Tarım sorunu kavramı, on dokuzuncu yüzyılın sonunda belirli bir anlam kazanmıştır. Kavramın bizim burada ifade ettiğimiz daha geniş kullanımı, bu ilk anlamdan yola çıkılarak türetilmiştir. Tarım sorununun (a) Engels, (b) Kautsky-Lenin ve (c) Preobrazhenskiy ile bağlantılı, erken dönemdeki üç farklı anlamından söz edebiliriz.

Engels'in formülasyonu, kapitalizmin geliştiği ama kapitalizm-öncesi toplumsal ilişkilerin yerini henüz almadığı, büyük ölçüde tarıma dayalı, (beklentilere uygun biçimde) kapitalist çiftçi ile ücretli emek arasında keskin bir bölünmenin görüldüğü Avrupa ülkelerinde politik iktidarın nasıl ele geçirileceği sorusuna yanıt vermek gibi, belli bir politik kaygıdan kaynaklanmıştır. Kapitalizm kendi görevini yapmış olsaydı, kentlerde izlenen stratejiye benzeyen, kır proletaryasını seferber etmeye yönelik bir stratejiden söz edilebilirdi. Bunun olmadığı hallerde bir 'tarım sorunu' söz konusudur. Engels ve dönemin diğer Marksistlerine göre 'tarım sorunu' bir 'köylü sorunu'ydu; yani Avrupa çapında geniş köylü yığınlarının varlığını sürdürmesinin ortaya koyduğu sorun anlamına geliyordu. Tarım/köylü sorunu, köylülüğün farklılaşması ve köylülüğü seferber etmenin verili güçlüğü karşısında Marksist partilerin köylülüğün hangi katmanını kazanabileceği sorunuydu. Bu derhal ve dikkatli biçimde analiz etmeyi gerektiren, yoğun politik tartışmalara konu olan, kritik bir konuydu. Günümüzün yoksul ülkelerinde yakıcı bir sorun olmayı sürdürüyor. Tarım sorununun nihai çözümü, kapitalist tarımın gelişmesi ve hâkimiyeti ile kapitalist üretim ilişkilerinin tam gelişiminin ona eşlik etmesi, bu çerçevede kır proletaryasının Marx'ın kastettiği iki anlamda da serbest olması olarak görülmüştür.

Kautsky ve Lenin'in çalışmaları ile birlikte tarım sorunu, onu oluşturan parçalara bölünerek incelenmeye başlandı. Bu parçalardan bir tanesine odaklanılması, vurgu değişikliğini beraberinde getirdi. Üzerinde durulan konu, kırlarda kapitalizmin ne ölçüde, hangi biçimleri alarak geliştiği ve bu gelişimi sekteye uğratabilecek engellerin neler olduğuydu. Tarım sorununun bu yeni tanımı, Engels'in kavramı daha politik bir anlamda kullanımından farklıdır; merkezi hale gelmiş ve yaygın olarak benimsenmiştir. Ancak, farklılaşmış ve farklılaşmakta olan köylülüğün varlığından ötürü tarım sorunu köylü sorunu olmayı sürdürmüştür. Kautsky'den de fazla Lenin'e göre bu, tarım sorununun doğasını anlamak için anahtardır. Günümüzün yoksul ülkelerindeki uzun tartışmalardan sonra hâlâ böyle anlaşılmaktadır. Daha spesifik olarak, Lenin tarımda kapitalizmin gelişimine giden iki geniş

yol tarif eder: kapitalist çiftçiler sınıfının feodal toprak beyleri sınıfının içinden çıktığı tepeden kapitalizm (Prusya yolu) ve kapitalist çiftçiler sınıfının kaynağının köylülüğün sınıfsal ayrışması olduğu aşağıdan kapitalizm (Amerikan yolu). Byres (1996) bu yolları teorik ve tarihsel pratik açısından ele almış ve günümüzün yoksul ülkeleri için taşıdıkları muhtemel önemi ortaya koymuştur.

Preobrazhenskiy, erken dönem Sovyet sosyalist deneyiminin ışığında tarım sorunu üzerine yapılan tartışmalar ile özdeşleştirilir. Devrimden sonra Sovyetler Birliği'nde farklılaşmış veya farklılaşmakta olan köylülük tarım sorununun özünü oluşturmaya devam ediyordu. Tüm dikkatler *kulak*ların (zengin köylülük) muhtemel yıkıcı rolüne doğru çevrilmişti. Bu durumun (Engels'in tarım sorununa verdiği anlamda ama bu kez sosyalizm bağlamında) önemli politik içerimleri mevcuttu. Tarım sorununun kırlarda sosyalizmin gelişiminin tarzı ve biçimi ile bunun önündeki engellerin analizi anlamında, Kautsky-Lenin tipi bir paralel okuması da mevcuttu. Ancak, o dönemde tarım sorunu yalnızca tarımda sosyalizmin gelişimi ile sınırlı değildi. Bu yeni uğraş, bir bütün olarak sosyalist dönüşümün ihtiyaçlarından, yani tarım haricindeki sektörlerdeki birikimi güvenceye almanın güçlüğünün dayattığı ihtiyaçlardan kaynaklanıyordu. Bilhassa da sosyalist sanayileşme için gerekli olan kaynaklar ile ilgiliydi. Tarım sorunu, kısmen tarımın bu artığı ne ölçüde arz edebileceği, deneyimsiz sosyalist devletin bu artığa hangi araçlarla el koyacağı ve tarımdan sanayiye yapılan bu kaynak transferinin hızı ve kolaylığı sorunu haline gelmiştir. Ünlü çalışması *Yeni Ekonomi* 1926'da yayımlanan bu eserin (İngilizce çevirisi 1965'te yayımlanmıştır) Preobrazhenskiy bu görüşün en ikna edici ve sofistike savunucusuydu. Kavramın kazandığı bu yeni anlam, günümüzde tarım sorunu ve sosyalizme geçiş hakkındaki söylemin merkezi bir parçasıdır. Bu yeni anlam, kapitalizm (ve onun kapitalist sanayileşmenin bir kaynağı olarak kıra yaptığı vurgu) ile ilişkilenerek tarım sorunu kavramını verimli biçimde genişletmiştir. Sosyalizm çerçevesinde ise kolektifleştirme tarım sorununu (yukarıda sayılan her üç anlamıyla da) çözmenin bir yolu olarak görülmüştür.

Böylelikle, hem kapitalist hem de sosyalist örneklerde tarım sorunu geniş anlamıyla kentsel/endüstriyel dönüşümlerin yanı sıra kırsal/tarımsal dönüşümleri de içerir. Tarım sorununun geniş yorumu, yoksul ülkelerde kapitalizmin veya sosyalizmin genel gelişimi yahut belirli bir ulusal toplumsal formasyonda bu üretim biçimlerinin herhangi birisinin nihai hâki-

miyeti için gerekli olan değişimleri öngörür. Bu, Engels veya Kautsky-Lenin tipi okumaları bir kenara bırakmak anlamına gelmez. Tersine, tarım sorununu her anlamıyla, mümkün olan en dikkatli biçimde araştırmak yaşamsal önemini sürdürmektedir. Örneğin, kapitalist ülkelerde geniş anlamıyla tarım sorununun, kapitalist üretim ilişkilerinin kırlarda hâkimiyet kurmaksızın kısmen ve hatta tamamen çözülebileceği ihtimali belirmektedir. Kuzey Amerika ve Japonya tarımında ücretli emeğin çarpıcı yokluğu ve Fransa'da köylülüğün süregiden gücü bunu tarihsel olarak göstermektedir. Günümüzde kolektif tarım olmadan da sosyalizmin mümkün olduğunu, yani genel anlamıyla tarım sorununun sosyalist üretim ilişkileri kurulmadan çözülebileceğini ileri sürenler de mevcuttur.

Yeni Tarım Sorunu

Dolayısıyla anlaşmazlıklar ve belirsizlikler ve hatta yenilenmiş tartışmalar mevcuttur. Marksistler, çeşitli anlamlarıyla tarım sorununun günümüz yoksul ülkeleri açısından kritik önem taşıdığını varsayagelmiştir. Ancak, Bernstein (ilkin 1996-97'de yayımlanan bir yazısında) tarım sorununun geçmişte var olmasına ve tarihsel durumları analiz etmek için yararlı bir yol olmasına rağmen aynı şeyin günümüz için geçerli olmadığını ileri sürmüştür: emperyalizm ve küreselleşme nedeniyle 'şimdiki tarım sorunu' 'geçmişteki tarım sorunu'ndan oldukça farklıdır. Emperyalizm, klasik döneminde başaramadığı çevre ülkelerinin sanayileşmesini, küreselleşme döneminde başarabilir. Emperyalizm ve küreselleşme, geri ve tarımsal formasyonları tarıma dokunmadan ama etkili bir 'kalkınmacı devlet' eliyle sanayileştirebilir. Küresel sermaye için (ulusal) tarım sorunu yoktur (Bernstein, 1996–97, s. 50). 'Tarım sorunu çözülmeden sona ermiştir' (Bernstein, 1996–97, s. 50). Yani tarım sorunu ölmüştür, tarımın dönüşümü tarihin ortaya çıkarabileceği herhangi bir biçimde imkânsızdır, bu anlamda tarihin ortaya koyabileceği herhangi bir ders mevcut değildir.

Bu fikre karşı çıkılmıştır (Byres, 2003, s. 206–209). Yalnızca küresel ölçekten kalkarak, ulusal toplumsal formasyonları ciddi biçimde incelemeden bu formasyonlara ilişkin bir dizi sonuç çıkarmak anlamında bir 'dünya sistemi determinizmi' tehlikesi mevcuttur. Bu formasyonların en büyükleri olan Hindistan ve Çin örneklerine bakıldığında, bunların sanayileşmelerinin her zaman kırda kapitalist dönüşümün önündeki engellerin kaldırılma ihtiyacı-

na bağlı olageldiği ve her birinde kapsamlı bir sanayileşmeye giden yolun tarımın dönüşümünden geçtiği söylenebilir (Çin bu yolda Hindistan'a göre çok daha ciddi bir mesafe almıştır). Yani iç piyasa çok önemlidir ve geniş bir tarım bileşenine ihtiyaç duyar. En azından bu iki ülke gibi büyük ülkelerin ekonomilerinde kapsamlı sanayileşme ilerleyecekse, bunun için gerekli olan birikim hiçbir biçimde tamamen dışarıdan elde edilemez. Bu birikim, büyük ölçüde iç kaynaklardan, kısmen de kırlardan edinilen finansal kaynaklardan sağlanmak zorundadır. Bu ekonomilerin muazzam büyüklüğü, sınırları içinde faaliyet gösteren küresel sermayenin her üç anlamıyla da tarım sorunu ile boğuşmak zorunda olduğu anlamına gelir. Dahası, bu argüman sanayileşmenin çok daha sınırlı olduğu ülkeler için de belirli ölçüde geçerlidir.

Konu üzerine tartışmalar devam etmektedir.

Çeviri: **Burak Gürel**

3
ANALİTİK MARKSİZM

Marco Boffo

Analitik Marksizm, Anglo-Sakson analitik felsefe, neoklasik iktisat ve (kısmen) Marksçı bir araştırma programının kesiştiği noktada bulunan bir Marksizm yaklaşımıdır. En ayırt edici özelliği, hem neoklasik iktisadın matematik modelleme tekniğine hem de analitik siyaset ile ahlâk felsefesinin formel mantığa güvenine dayanan *yöntem*idir. Ana akım sosyal bilimlerin epistemolojik temellerini ve 'analitik' akıl yürütmeyi benimseyen Analitik Marksizm, kendisini Marksizm'in geleneksel formlarından ayırıp, 'daha evvel Marksist geleneğe aykırı olduğu varsayılan metodolojik temellere dayalı bir Marksizm inşa etme'ye girişerek diyalektik materyalizmi reddeder (Roberts, 1996: ix).

Analitik Marksizm, Anglo-Amerikan analitik felsefesi içerisinde 1970'ler boyunca, 'yapısalcı Marksizmin inişe geçmesi ile liberal eşitlikçilik rönesansı'nı izleyen dönemde (Veneziani, 2009: 236), 'Marksist temalara' yönelik ilginin yeniden ortaya çıkışının zirvesini ifade eder. 1978'de G. A. Cohen'in *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (*Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma*) adlı kitabının –2000'deki ikinci edisyonu ile birlikte– yayımı, bu akımın başlangıcı olarak kabul edilir. Cohen, analitik felsefenin teknikleri aracılığıyla tarihsel materyalizmi savunmaya ve bu doğrultuda iki kısıtı – 'Marx ne yazmıştı' ve 'yirminci yüzyıl analitik felsefesinin ayırt edici özellikleri olan açıklık ve sağlamlık kıstasları' (Cohen, 2000: ix)– göz önüne almak suretiyle yeniden inşa etmeye koyulur. Ne var ki, ve üstelik 'büyük oranda Marx'ın mesele hakkında söyledikleriyle uyumlu ... makul bir tarih teorisi'

kurma amacına rağmen Cohen'in 'savunma'sı, Marx'ın üretici güçler ve üretim ilişkileri teorisinin klasik yorumlarının güvenilir açıklamalarının tam tersidir. Nihayetinde, Cohen'in Analitik Marksizme dolaylı olarak sunduğu katkıyı ve aynı zamanda kendi kişisel yönelimini niteleyen şey, bu ad altındaki katkılarından ziyade, Marksist teoriyi kavramsallaştırmaktaki hataları ve bunu inkar edişi olmuştur.

Cohen'in 'savunma'sı, 'geleneksel' Marksizm'in temellerinden ayrılarak Marksçı teoriye ilişkin alternatif bir temel bulma arayışlarını başlatmıştır. Bu arayışlar, ilk olarak John Roemer ve Jon Elster'in çalışmaları ile, ardından benzer fikirlere sahip, grubun diyalektiği reddeden niteliğine göndermede bulunan 'Marxismus sine stercore tauri' (Roemer, 1988: viii) –yani, 'palavralardan arındırılmış Marksizm'– mottosuyla 'Eylül Grubu' adı altında bir araya gelen araştırmacılar grubu ile ivme kazanmıştır. Roemer'e göre, 'belki de genel kabullere aykırı sorular sorulmasını ve bunlara yanıt ararken analitik felsefe ile "pozitivist" sosyal bilimlerin en ileri tekniklerinin kullanılmasını sağlayan' 'bu temellere ilişkin sorgulama', 'kuşkusuz, on dokuzuncu yüzyıldan devralındığı haliyle, Marksizm'in karşı karşıya kaldığı önemli sorunlar olarak, ... sosyalizmin inişli çıkışlı serüveninin ve kapitalizmin ne getireceği belli olmayan başarısızlığının bir ürünü idi' (Roemer, 1986: 3-4). Yine de, Analitik Marksizm'in geçici olarak serpilmesine olanak tanıyan entelektüel ortamın şekillenmesinde diğer faktörlerin varlığı gerekliydi. Bu faktörler Marksizm'in, heteredoksinin ve iktisatta radikalizmin giderek marjinalleşmesine neden olan geniş bir tarihsel arka planının sonuçlarıydı. Hem dış faktörlere hem de kendine özgü yapısal niteliklere bağlı olarak böylesi bir marjinalleşme doğrusal ya da tek boyutlu bir süreç olarak yaşanmadı. Marksizm'in ve Marksçı siyasal iktisadın kökünü tümüyle kurutmak konusunda da başarılı olamadı; ancak yönünü ve varlığını sürdüreceği koşulları etkilemekte belirgin bir başarı kazandı.

Özellikle, Sraffacılık'ın ortaya çıkışının, heterodoksinin yükselen formalizme yönelerek, ana akım iktisat ve sosyal bilimler yöntem ve metodolojisini benimsemesinde büyük oranda etkili olduğu görülmektedir. Esasen, Sraffacılık, neoklasik iktisadı eleştirmekte kullanılan analitik çerçeve temelinde, Marx'ın değer kuramının reddini savunmuştur. Nihayetinde, Sraffacı eleştirinin neoklasik iktisada mündemiç hale gelmesinin (Rowthorn, 1974) kültürel etkisi, neoklasik ana akımdan 'radikal kopuş' değil, aksine 'basit tek sektör modelinin çok sayıda sektöre genelleştirilerek [üretim kuramının] *ye-*

niden inşası' aracılığıyla yeniden soğurulması şeklinde yaşanmıştır (Fine, 1980b: 111). Sraffacılık, 'açıklanamayanı kendine özgü tarihsel kökeni ile başbaşa' bırakıp, 'kapitalist toplumun kategorilerini' kabul edişiyle, değer kuramını reddedişiyle ve bir üretim kuramı kurarken modellemeye yaptığı vurguyla, araçsal olarak daha fazla formalizme (biçimciliğe) giden zemini oluşturmuş, böylece heterodoksinin ana akıma daha fazla meyletme hareketinin kökenini ve sürgit devam eden karakteristiğini belirlemiştir. Kimilerinin Sraffa'yı Analitik Marksizm'in müjdecisi olarak görmesi şaşırtıcı değildir (Bertram, 2008: 123, dn. 1).

Marx'ın yönteminden kopuş süreci Analitik Marksizm'in kurucu niteliği olunca, bu akımın Marksizm olarak kategorize edilip edilemeyeceği kuşkuludur. Bu soru pek çok Analitik Marksist ve Marksist tarafından da dile getirilmiştir. Roemer'in yanıtı da bu durumu açığa çıkarmaktadır: 'Öyle olması gerektiğinden emin değilim; fakat bu adlandırma en azından bazı temel anlayışların Marx'tan mülhem olarak görüldüğünü ifade etmektedir' (Roemer, 1986: 4). Analitik Marksizm içerisinde 'Marksizm' olan şey, Analitik Marksistlere göre, Marx'tan devralındığı düşünülen araştırma programının daimiliği, ve son tahlilde, sosyalizme olan bağlılıktır. Ne var ki, Analitik Marksizm'in ana akım yöntemleri sorgulamaksızın kabul edişi, neyin 'palavra' Marksizm olarak görüleceğine ilişkin kavrayışı ve Marksizm ile Marksçı siyasal iktisadın metodolojik özgüllüğünü tümüyle reddi (Cohen, 2000: xxv-xxviii), her yanıyla, sosyal bilimlerdeki çatışmacı değil aksine uyumlu, sürtüşmesiz, ilerlemeci ve birikimci bir pozitivist değişim anlayışına dayanmaktadır. Bu değişim anlayışı, Analitik Marksizm'in sosyalizme olan yaklaşımı ve ona geçiş konusunda da fikir verir.

İktisadi analiz söz konusu olduğunda, Analitik Marksizm'in istikameti büyük oranda John Roemer'in çalışmalarından etkilenmiştir. Roemer'in, Marksçı klasik değerin emek kuramı karşısında 'genel' bir sömürü kuramı geliştirme çabası olarak nitelenen katkısı, (Roemer'in ilham aldığı) Cohen'in tarihsel materyalizm hakkındaki çalışması ile benzer bir öncü etki yaratmıştır. Marksizm ile Marksçı siyasal iktisadın ve kullandığı araçların çağdaş sosyal bilimlerde kullanılan kıstaslar açısından geçersiz olduğuna hükmeden Roemer, büyük oranda Morishima'nın Marksçı iktisada ilişkin matematiksel yorumuna dayanarak, 'Marksizm'i bir bilime çevirmek için matematiği kullanma'ya koyulur (Tarrit, 2006: 605). *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory* (Marksçı İktisat Kuramının Analitik Temelleri [1981]) adlı

çalışmasında Marksizmi 'hipotetik-dedüktif bir model', 'sağlam incelemeye tabi teoremler ve öncüller kümesi' olarak yeniden tanımlayan Roemer, 'Marksistler'i çoğu kez işlevselci yanlışlar yapmak'la itham etmiştir (Tarrit, 2006: 605). Sonuç olarak Roemer, Marksizm'i güçlü mikrotemellerle desteklemeyi zorunlu görmüştür. Bunun için de neoklasik iktisadın matematik modelleme aygıtı ile denge yöntemine başvurmuştur. Matematik modelleme ile mikrotemellere oranla 'daha az güvenilir' olmakla birlikte, analitik bir ideal tür olarak taşıdığı entelektüel cazibe, Marx'ın düşüncesinde çeşitli emsallerine rastlanabilir oluşu (sermayeler arasında kâr oranlarının eşitlenmesi, yeniden üretime örnek teşkil eden dengeli büyüme modelleri) ve 'başka bir yöntem bilmeyişi', Roemer'in denge yöntemini tümüyle benimsemesine neden olmuştur (Roemer, 1981: 10).

Roemer'in sömürü ve sınıf formasyonuna ilişkin kuramı, rekabetçi bir ortamda farklı donanımlara sahip optimize bireyleri başlangıç noktası alarak, genel olarak doğrusal mübadele, fiyat ve kâr modelleri temelinde, varlıkların (kıymetlerin) eşitsiz paylaşımının özellikle gelir dağılımında, emek transferi olmaksızın ve eklenen büyümeyle birlikte, sömürünün nasıl hüküm sürüp süremeyeceğini ve nasıl eşitsiz sonuçlara yol açtığını göstermektedir. Bu temelde Roemer, etik zeminde birbirine zıt ideolojileri (Marksçı *versus* neoklasik) karşılaştırmak ve sosyalizmin inşasında farklı eşitsizlikleri ve sınıf formasyonlarını daha iyi anlayabilmek amacıyla farklı sömürü türlerini (Marksçı, feodal, sosyalist ve neoklasik) içerebilecek genel bir sömürü çerçevesi elde eder. Modellemesi temelinde, 'emek-değer yerine hububat değerinin ya da enerji değerinin de alınabileceğini ve artı kazanç söz konusu olduğunda hububatın ya da enerjinin de sömürüldüğünü gösterebileceğini' (Roemer, 1981: 204), yani, herhangi bir metaın 'sömürülebileceğini' ve böylece bir değer kuramının inşasında emeğin yerine başka şeylerin konulabileceğini ileri süren Roemer, Marx'ın emeği 'numeraire' [değer ölçütü] olarak tercih edişinin normatif bir akıl yürütmeye dayandığını ve bir 'tarihsel-materyalist hipotez' tarafından 'şart koşulduğu'nu (Roemer, 1981: 207) iddia edebilmiştir. Sömürü meselesine etik yaklaşmak adına sömürünün değerin emek kuramına dayalı bilimsel ve nesnel anlamını bir yana bırakan Roemer, Marksist sömürü kuramının normatif anlamda kavranabilecek ve sömürü meselesini normatif gerekçelendirme gerektirecek şekilde yeniden ele aldı. Nihayetinde Analitik Marksizm'in öncelikle, üretim sürecinden elde edilmekten ziyade, mübadelede yansıyan mülkiyet hakları açısından anlaşılan

sömürü ve üretim tarzındaki ya da artık değere el konulmasındaki gelişmeleri dikkate almaksızın gelir tabakalaşması olarak sınıf kavramsallaştırmasına dayalı yönelimi hususunda Roemer'in katkısı esaslı idi. Ayrıca, Roemer'in neoklasik iktisada yönelik çeşitli eleştirileri ve 1960'lar ve 1970'ler boyunca işlenen genel dengeye ilişkin eleştirileri, keza genel dengeye dayalı mikrotemellerin problematik yönünü görmezden gelen katkısı, Analitik Marksizm ile radikal iktisat arasında açık ve güçlü bir farka işaret etmektedir. Radikal iktisat, neoklasik iktisadı ideolojik olarak algılayıp, kendisini ona karşıt bir akım olarak tarif ederken, Roemer neoklasik iktisadı nötr bir araç olarak kullanmaktadır (Tarrit, 2006: 606-610).

Dolayısıyla Analitik Marksizm iki metodolojik payandaya dayanmaktadır. İlk olarak, sosyal teoriye ilişkin oyun-kuramsal rasyonel tercih yaklaşımı kısmen dönemin hakim eğiliminden kaynaklanmaktadır. Söz konusu eğilim, neoklasik iktisat içerisinde, Buchanan, Downs, Olson ve Becker gibi yazarlarca temsil edilen, yöntem ve analizlerin sosyal bilimlerin diğer alanlarına da saldırgan bir şekilde yayılmasıyla karakterize olmuş özel bir yaklaşımdır. Aynı kökten gelip pek çok benzerliklere sahip olsalar da Analitik Marksizm ile Rasyonel Tercih Marksizmi (RTM) birbirine uzaktır. RTM, Analitik Marksizm içerisinde mikrotemelde ince nedensel açıklamalara dayalı daha dar bir yaklaşımsa da, aralarındaki temel farklılık metodolojik bireycilik ve rasyonel tercih kuramı ile aynı safta olunup olunmayacağına ilişkindir (bkz. Veneziani, 2009). Yine de, RTM'ye oranla daha genel, daha az indirgemeci ve Marksizm ile Marksçı siyasal iktisada yönelik olarak daha az saldırgan olmakla birlikte Analitik Marksizm, ilke olarak formalizmden ve pratikte ana akım iktisadın kıstas belirleme yöntemlerinden (özellikle doğrusal büyüme modelinden) etkilenmiş olmayı sürdürür. Metodolojik bireyciliğe ve rasyonel tercihe yönelim, RTM'nin orta çıkış ve gelişme döneminde baskın Marksist ekol olan Althusserci yapısalcılığın hegemonyası ve antihümanizminin aşırılıkları karşısında kuvvetli bir tepki idi. İkincisi, Analitik Marksizm, döneminin Kuzey Amerikan akademik siyasal felsefesi içerisinde, gerek liberal gerekse muhafazakar, fazladan bir entelektüel rağbet gördü. En bilinen temsilcileri John Rawls ve Robert Nozick olan bu ilgi, analitik akıl yürütmenin odağa alınması, normatif yaklaşım ve ahlâki kaygılar ile karakterize olmuştur. Neoklasik ana akım iktisadın yönteminin, analitik siyaset felsefesi ve adalet kuramlarına ilişkin tartışmalarda Analitik Marksizm'in müdahaleleri ile birleşimi, Analitik Marksizm'in en olumlu yanı ola-

rak değerlendirilebilecek şekilde sonuçlanmıştır. Bu da, Nozick gibi yazarların muhafazakar felsefeleri karşısında normatif bir sosyalizm kuramı inşa etme girişimidir (Wood, 1989: 44-45).

Marx'ın yöntemini ve kuramını bir yana bırakan, sınıf ve sömürü meselesini nihayetinde kıymetlerin eşitsiz paylaşımına indirgeyen Analitik Marksizm, kapitalizm karşısındaki mücadelesini, liberal siyasal düşünce ile mesafesini önemli oranda kapatarak, ahlâkî temellerde sürdürmeye devam etmiştir. Bu tür bir görüş, rasyonel tercih paradigmasından kaynaklanan bir yaklaşımın, klasik Marksizme oranla, en önemli avantajlarından birinin Marksizmin etik temellerinin ve Marksist sömürü kuramının etik varsayımlarının vurgulanması olduğu yolundaki inanç temelinde sürdürülür. Ne var ki, sermayenin farklı uğraklarını ayrıştırma etkisine sahip olduğu, onun bütünlüğünü bozduğu ve en sonunda 'içerisinde, bu analitik açıdan farklı uğrakların dinamik bir şekilde bir araya geldiği *süreç* olarak kapitalizm kavrayışını' nötrleştirdiği için Analitik Marksizm'in yöntemi, 'dünyanın acımasız işleyişi' olarak sermeye birikiminin ve istenmeyen sonuçlarının (çevre kirliliği, yabancılaşma, emperyalizm, krizler ve diğerleri) görülmesinin önüne geçer. Onun ahlâkî savaşımı, 'akademik-entelektüel Sağ'a karşı, özellikle normatif koşullara ilişkin mücadele ve sosyalizmin ahlâkî savunusunda ileri sürülen az sayıda argümanla sınırlıdır (Wood, 1989: 75-79).

Ana akım iktisatta, liberal siyaset felsefesinde ve bunlarla ilişkili ideolojilerde görüldüğü üzere analizini dolaşım alanı ile sınırlandıran Analitik Marksizm, kendi modelini 'kapitalizme ve aslında yalnızca "tek-yanlı" olarak anlaşılan kapitalizme özgü –"özgürlük", "eşitlik" ve piyasa rasyonalitesi gibi– varsayımların' genelleştirilmesinden ibaret olan önkabullere dayandırır (Wood, 1989: 58). Analitik Marksizm'in analizi, Marx'ın siyasal iktisadın eleştirisi ile ortaya koyduğu bir sistem olarak kapitalizmin kavranılmasına ilişkin kuramsal ilerlemeyi ters çevirerek pre-Marksist siyasal iktisat anlayışına dönüşü ifade eder. Ahlâki ve normatif yönelim Analitik Marksizm'in Ütopik sosyalizm ile pek çok benzerliği paylaşmasına yol açmıştır. Etik bir sosyalizm idealinin onun tarihsel gerçekleşebilirliğinden ayrıştırılması, dolaşım ve mübadele alanında ortaya çıkan bir sömürü kuramı, 'önvarsayımlarından' arınmış sermaye ve emek arasındaki mübadelenin 'serbest' niteliğinden soyutlanarak ulaşılan bir kapitalizm kavrayışı bu benzerlikler arasındadır. Sonuç olarak Analitik Marksizm'in analizi, zımnen 'kapitalist "özgürlük ve eşitlik"ten sosyalist olana doğru bir süreklilik' resmeder. Tercihin,

kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yapısında ve kapitalist piyasanın doğasındaki baskıda içkin zora dayalı özelliğini atlayan Analitik Marksizm, sosyalist özgürlük ve eşitliği halihazırda mevcut, ancak kapitalizmin ayağına pranga vurduğu özgürlük ve eşitliğin biraz daha fazlası olarak düşünür. Böylece kapitalizm ile sosyalizm arasındaki farkı bir nitelik değil derece meselesi olarak ele alır. Analitik Marksizm'in siyasal duruşu tam olarak 'sosyalizm ile kapitalizmin konflasyonu'dur (Wood, 1989: 84-86).

Bu konflasyonun bazı siyasal içerimleri vardır. Birincisi, sınıf siyasetinin marjinalleştirilmesidir. Eğer kapitalizm ve sosyalizm arasında bir kırılma söz konusu değilse ve birinden diğerine geçiş yumuşak bir şekilde, sosyalizmin kapitalizm içerisinde büyümesiyle (Analitik Marksizm'in teleolojik ve teknolojik determinist tarih anlayışı ve tarihsel analizi sonucu korunan bir inanç) gerçekleşecek ise, sınıf siyasetine de gerek yoktur. Öte yandan, böyle bir konflasyon yalnızca retorik bir araç olarak düşünüldüğünde de stratejik bir rehber olarak onun etkililiğine ilişkin ciddi kuşkular söz konusu olacaktır. Zira 'ahlâki-retorik değeri tam da, bir toplumsal biçimden diğerine' süreklilikte bir kırılma veya uzlaşmaz karşıtlık yahut diyalektik ilişki olmaksızın 'yumuşak geçişin önünde dikilen eleştirel bariyerlerin –uzlaşmaz sınıf çatışması gibi– görmezden gelinmesine bağlıdır' ki, Analitik Marksizm'in, sınıfları, gelir farklılaşması temelinde açıklamasında da görüldüğü üzere bu bariyerler reddedilmektedir. İkincisi, sosyalizmin yalnızca ahlâki bir mesele olarak anlaşılması fikrine eşlik eden konflasyon, sosyalist idealin 'kapitalizmin gerçek koşulları içerisindeki herhangi bir tarihsel oluşumdan' kopartılmasına hizmet eder. Analitik Marksizm'e göre, sosyalizm kapitalizm içerisinde, kapitalizmin sosyalizmin 'yapısal ve tarihsel koşullarını', yani 'sosyalizmi tarihin gündemine sokan çelişkileri ve sosyalist projeyi hayata geçirecek özneleri' içermesi anlamında değil, aksine sosyalizmin, kapitalizmin ideallerini tam anlamıyla gerçekleştirmesi anlamında gelişir. Yani sosyalizm, sözünde duran kapitalizmdir. Bu varsayımlar, sosyalizm uzun dönemde aşama aşama gerçekleşeceğine göre, sosyalist stratejinin görevinin kapitalizmi insancıllaştırmak olduğu yollu bir siyasal çıkarımla sonuçlanır (Wood, 1989: 86).

Analitik Marksizm'in metodolojik duruşunu ve stratejik siyasal faydasını savunan Carling'e göre (1990: 107), 'rahatlıkla Marksist bir kurama dönüşecek şekilde, burjuva kuramının böylesi kullanımının bir örneğine' Marx'ın kendisinde rastlanmaktadır. Bu nedenle, çağdaş iktisadın yöntemlerini kul-

lanmak, Marx'ın *Kapital*'de sergilediği, döneminin ana akımı olan klasik siyasal iktisadı tersyüz ederek, anti-kapitalist sonuçlara ulaşırken kendi argümanlarını kullanmasına uygundur. Ancak bu yaklaşımın kavrayamadığı şey, Marx'ın, döneminin siyasal iktisadını tersyüz ederken bu iktisada, Fransız sosyalizmine ve Alman felsefesine yönelik sert ve titiz bir eleştiri yönelttiği, oysa Analitik Marksizm'in ana akım ile analitik felsefenin yöntemlerini kullanırken genellikle (özellikle de Roemer'in) eleştiriden uzak durduğudur. Bu nedenle, neoklasik ve analitik yöntemlere bağlılık ve değer kuramı ile diyalektik akıl yürütmenin eksikliği Analitik Marksizm'in en iyi ihtimalle içeriden bir eleştiri olarak betimlenmesini gerektirir ve onu ana akım sosyal bilimlerdeki ideolojik yapıların dışında değerlendirilmekten alıkoyar. Wood'a göre (1989: 59), Analitik Marksizm, Marksizmi çağdaş sosyal bilimler kıstaslarına indirgeyerek artık 'tarihsel materyalizmden geriye pek az şey bırakmış'tır. Analitik Marksizm'in, pre-Marksist bir sömürü anlayışına dönüp, kapitalizmin Marksist sistemik kavranışından uzaklaşan bir sömürü kuramı geliştirmesi, Marx'ın siyasal iktisadının bütün temel ilkelerini alaşağı etmiştir. Bu hareket, Marx'ın siyasal iktisadını ve Marksizm ve Marksçı siyasal iktisadı savunma zorunluluğu ile değil, 'Marksizm'in ötesine geçmek yerine pre-Marksist yaklaşımı' işaret ederek, 'daha üstün bir açıklama gücüne sahip paradigma' oluşturmadaki başarısızlığı nedeniyle eleştiriye tabi tutulmalıdır.

Peki Analitik Marksizm bugün sönümlendi mi? Ateşi söndükten sonra proje ivme kaybına uğradı ve kuramın taraftarları da onu bir kenara bıraktı. Önde gelen isimleri, kendi alanlarındaki farklı meseleler üzerine, önceki metodolojileri ile tutarlı bir şekilde ve Analitik Marksist kökenlerine bağlı kalarak çalışmayı sürdürdüler. Geriye dönük olarak, kendi içsel sınırlılıkları dışında Analitik Marksizm'in yükselişi ve düşüşü ile ilgili olarak bazı gerekçeler ortaya konabilir. Öncelikle Analitik Marksizm'in, Marksizm'e stratejik olarak içeriden saldırırken son derece kullanışlı olduğu görüldü ve pek çok açıdan saldırı altındaki ana akımın canlandırılmasına yardımcı oldu. Esasen, Analitik Marksistlerin hepsi Marx'ın mirasını sahiplenme iddiasında bulunsalar da, çalışmaları pek çok açıdan, Marksizmi anlaşılabilir kılacak analitik araçlar olarak neoklasik iktisat, analitik felsefe ve mantıksal pozitivizmin kabulü temelinde, Marx'ın kuramının ve ulaştığı sonuçların çürütülmesine hasredilmişti. Marx'ın çalışmalarının iç tutarsızlığını gösterme çabası kadar, Marksizme ve Marksçı siyasal iktisada yönelik polemikçi ve

genellikle kibirli bir tavır da, Analitik Marksizm literatürünün çoğuna hakimdi. Sonuç olarak Analitik Marksizm'in iktisat disiplinine gösterdiği şey, ulaştığı sonuçların geçerliliği değil, ana akım yöntemin esnekliği, dolayısıyla bu yöntemin sorgulanmasından ziyade teyit edilmesi oldu. Ancak ana akımın safları güçlü bir şekilde genişleyip heterodoks saflar seyreldikçe, ana akım açısından Analitik Marksizm'in stratejik geçerliliği de dramatik şekilde azaldı. İkincisi, neoklasik lügatte radikalizmden söz edilmesi ABD'deki heterodoksinin büyük bölümünün akademide ayakta kalmasında, iktisat bölümlerinden kovulmasının önlenmesinde ve iktisatçılar cemaati içerisinde daha kolay bir yaşam sürmesinde stratejik bir öneme sahip oldu. Analitik Marksizm'in yükseliş döneminde pek çok köklü ana akım iktisatçı hâlâ hazır bekliyor ve Marksizmle bir bağlantı kurmak istiyordu (örneğin Samuelson). Analitik Marksizm, kendi taraftarlarının, ortak bir dil çerçevesinde ana akım camia ile biraraya gelebilmesine olanak tanıdı. Bu türden bir radikalizm bölümlerdeki ve iktisat disiplinindeki konumunu sağlamlaştırınca, Analitik Marksizm en sağlam somut basınç kaynaklarından birini yitirmiş oldu. Nihayet, sonuncu ama bir o kadar da önemlisi, Analitik Marksizm neticede gidebileceği bir yer bulamadı. Özellikle karşı çıktığı fikri katkılara dair hiç bir ampirik ya da tarihsel önerisi yoktu. Marksizm ile heterodoksinin 1960'ların ardından iktisat alanında görece güçlü olduğu, ancak her ikisinin de neolibe-ralizmin hücumları karşısında hızlı bir düşüş yaşamakta olduğu döneme sıkışıp kalan Analitik Marksizm, kendi yapısal sınırları ve radikalizme duyulan ilginin azalması sonucu kendi araştırma programını daha ileriye götüremedi ve iktisadi emperyalizm, daha yeni iktisat tarihi ve (yeni) kurumsal iktisat tarafından kuşatıldı. Bugün yalnızca sömürüye ilişkin daha da ezoterik matematiksel modeller ile, iktisat ve etik alanlarında taş gibi sağır ortodoksiye karşı anlamsız hareketler yaparak hayatta kalmaya çalışıyor.

Çeviri: **Kasım Akbaş**

4
ANTROPOLOJİ

Keith Hart

'Antropoloji', insanlığın bir bütün olarak sistematik bir biçimde araştırılmasıdır. Modern akademik bir disiplin olan antropolojinin kökeni demokratik devrimlere ve 18. yüzyılın rasyonalist felsefesine kadar uzanır. Bu durumda Eski Rejimin keyfi eşitsizliğinin yerini nasıl tüm insanların ortak doğası paydasında eşit sosyal yapılar alabilir sorusu ortaya çıkmaktadır. Nitekim antropoloji daha eşit bir gelecek için yapıcı önerilerin kaynağı ve eşitsizliğin nedeninin devrimci bir eleştirisi olmuştur. Böyle bir geleceğin, devlet ve sınıf ayrımına dayalı toplumları önceleyen toplumların akrabalık organizasyonuna benzeşik olduğu ve çağdaş 'yabanıllar' arasında da görüldüğü düşünülmüştür. Sosyal gelişim hakkında düşünülen bu çerçeve 19. ve 20. yüzyıllarda muhafaza edilmiş ve geliştirilmiştir. Fakat bu çerçeve artık antropolojik paradigmaya öncülük etmemekte olup, bunun yerini ulus-devletler olarak parçalanmış dünya toplumu ile daha uyumlu etnografik görecelik almıştır.

Marx bir siyasal iktisatçıydı elbette; fakat o, aynı zamanda, bir bütün olarak insanlık tarihinde kapitalizmin yerine geçecek tutarlı bir görüş sundu. Bu nedenle Karl Marx'ın tüm zamanların en büyük iktisadi antropologu olduğu kabul edilebilir. Marksizm 'eşit olmayan toplumların antropolojisi' olarak adlandırılan bir gelenek tarafından şekillendirildi ve bu antropoloji geleneğinin en süreklilik arz eden gelişim kaynağı oldu. Bir yüzyıl sonra Rousseau'nun çalışmaları Morgan ve Engels'e esin kaynağı olurken, Wolf ve Goody, geleneği güncelleştirdi. Marksizm ve antropolojinin en etkili bir-

leşimi 1960 ve 1970'lerde gelişmiş olan Fransız okulu tarafından sunulmuştur. Bu madde Karl Marx'ın iktisadi antropolojisini, eşit olmayan toplumların antropolojisini ve Fransız yapısalcı Marksizmini inceliyor.

Karl Marx'ın İktisadi Antropolojisi

Marx'a göre, kapitalizm öncesi ekonomilerin tarihi, ekonomik hayatın temel kategorilerinin öğelerini –değer, emek, toprak, para ve benzeri– ortaya çıkabilir fakat sadece modern kapitalizm metalaşmış sosyal ilişkilerin tutarlı nesnel sistemini kurar. Üretim, hem genel olarak ekonomidir, yani bütün maddi etkinliklerdir hem de, daha dar anlamda, paylaşım, mübadele ve tüketimin yanında dördüncü temel iktisadi kategoridir. Onun tanımını belirleyen şey hep egemen üretim tarzıdır. Bu nedenle bugün bizim için üretici emek, sermaye için üretilen değer her ne ise odur. Meta, soyut toplumsal emektir; onun en yüksek biçimi sermayedir. Değere sadece tek bir meta eklenebilir, o da emek gücüdür. Bu nedenle üretim organizasyonu içine sermayenin girişinin tarihî önemi buradadır. Piyasa toplumsal yeniden üretimin temel aracı olduğunda hukuksal serbestlik koşullarında para sermayenin ve ücretli emeğin bileşimi, birikim ile üretkenliği devrimci bir dönüşüme uğratır.

Grundrisse'in 'Kapitalizm öncesi ekonomik formasyonlar' olarak bilinen olağanüstü pasajında Marx, hayvanlar ile paylaştığımız evrimsel bir geçmişe bizi bağlayan toplumsal biçimlerin kapitalizm ile son bulduğu bir beşeri tarih vizyonu ortaya koyar:

> Üretimin kökensel koşulları başlangıçta kendileri tarafından üretilen olamaz... Açıklanması gereken şey, yaşamın birliği ve doğayla olan metabolizmasının organik koşullarında, doğal aktif insan değildir... Açıklamamız gereken şey, sadece ücretli-emek ve sermaye arasındaki ilişki içinde tamamlanmış bu aktif insan varoluşunun inorganik koşullardan kopuşudur.

Bu kopuşu yaratan kapitalizm, doğaya olan ilkel bağımlılığından tamamen kurtulmuş bir insan toplumunun ortaya çıkmasını sağlayan kuvvettir. Bu elbette toplumun kendisi değildir fakat onun ebesidir. Kapitalizm öncesinde insanın evrimi, ilk başlardaki hayvan sürüsünün bireyselleşmesi ve sosyal hayatın laboratuarı olarak topraktan, yani orijinal matristen ayrılması olarak iki süreçle belirginleşmektedir.

Marx'ın tarihteki üretim tarzlarının sırası hakkındaki fikirleri, onun zaman zaman Asya (Doğu/Slav), antikçağ, Germen, feodal ve benzer pre-

kapitalist tarzlara yaptığı göndermelerden biçimsel bir şema çıkarma yönünde daha sonra harcanan çabalara rağmen, bir taslak olmaktan öteye geçmez. Pre-kapitalist toplumsal formların ekonomik belirlenimi daima dolaylıdır. Marx'ın metodu idealize edilmiş örneklerin kullanılmasıyla dünya tarihinin mantıksal eğiliminin bir planını çizmiştir. Gerçekten de Marx, *Grundrisse*'de, tikel vakaların tarihsel açıklamasının bir dizi *ad hoc* ekolojik, politik ve diğer değişkenlere dayanması gerektiğini açıkça belirtir. O asla felsefi spekülasyon ve ampirik analiz arasındaki bu gerilimi gidememiştir. Onun iktisadi antropolojisinde sınıf çok küçük bir rol oynar. *Komünist Manifesto* pre-kapitalist toplumlarda sınıflar, zümreler ve kesimlerin karışıklığı ve çokluğuna açıkça işaret eder. Ticaret mantığı üretimin büyük bölümüne nüfuz ettiği zaman ancak, burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesi baskın hale gelir. O zaman bile bu, tarihsel edimsellikten ziyade, potansiyel bir düalizm, bir eğilimdir çünkü arta kalan sınıflar kapitalist toplumların hareketinde anlamlı bir rol oynarlar çoğun.

Batı toplumlarının örnekolay çalışması olmaktan çok endüstriyel kapitalizmin özel bir teorisi olan Marx'ın antropolojisi, modern çağı dünya tarihinde bir dönüm noktası olarak görür. Sanayi kapitalizmi, dünyanın geri kalanını kendi çelişkili mantığı içerisine sokan bir dizi olayın fitilini ateşledi. Batılı olmayan toplumların kendi özerk evrimlerini inkâr etmelerinin etnosentrik olmadığını tarih göstermektedir. Marx için, iktisadi antropoloji kapitalizm dışında kalan ve onu önceleyen (dünyaya ilişkin) farkındalığın sonucunda değişen kapitalist üretim tarzına dair bir dizi analitik inşadır. Bazıları (örneğin, Lange) Marx'ın büyüklüğünün yerinde bir tarih düşüncesinde yattığını düşünür; o ve Engels bu tarih algısını Viktorya dönemi kapitalizmine dair çalışmalarına taşımışlardır. Diğerleri (örneğin, Althusser) *Kapital*'i önceki ekonomik yazıların öznelliğinden ve diyalektik tarihselciliğinden kaçan pozitif yazılar olarak görür. Her iki şekilde de ne daha sonraki Marksist gelenek ne de akademik antropologlar Marx'ın bir bütün olarak insanlık tarihine ait vizyonuna eşdeğer bir yaklaşımda bulunmuşlardır.

Eşitsiz Toplumların Antropolojisi

Marksist sentezin geç yirminci yüzyıl antropolojisindeki en etkileyici başarısı Eric Wolf'un *Europe and the Peoples Without History* (1982) adlı eseridir. Wolf, dar bir alanla sınırlı etnografileri geçerli biricik örnek olarak üretme yönündeki hâkim norma karşı, geniş bir yelpaze oluşturan antropolojik bil-

giyi Batı kapitalizminin yayılmasına ve ona verilen yerel tepkilere ilişkin kapsamlı bir tarihçenin içerisine yerleştirdi. Pre-kapitalist devletlere (Asyatik devletler, feodal devletler, vb.) dair şaibeli kavramsal söz dağarını benimsemek yerine, 'haraççı' üretim tarzı etrafında organize olan toplumları anlatmak için yeni bir terim üretti. Jack Goody, Afrika ile Avrasya'yı karşılaştıran bir dizi kitap yazdı, Asya'nın istisnai bir durum arz ettiği yönündeki Batılı iddiaların yanlış olduğunu savundu (Hart, 2006). Goody'nin vizyonu, Marksist pre-tarihçi Gordon Childe'ın iki büyük dönüm noktasını – 10.000 yıl önce yaşanan ve Afrika'nın da katıldığı 'neolitik devrim ya da tarım devrimi' ile 5.000 yıl önce yaşanan ve Afrika'nın yer almadığı 'kent devrimi'– materyalist bir yaklaşımla sentezlemesine yaslanıyordu. Sanayi devrimi ise insan toplumunun ve onun üretim faaliyetinin üçüncü önemli aşamasını oluşturdu. Hilde, bu temel çerçeveyi L. H. Morgan'ın *Eski Toplum* (1877) adlı eserinden türetti (kimileri Morgan'ın bu kitabını modern antropolojinin başlangıcı olarak alır). Morgan'ın başarısı, Batı uygarlığının Akdeniz'deki kökenlerine ışık tutmak üzere Iroquoi'ler gibi çağdaş etnografi gruplarına dayanmak oldu. O, aynı zamanda, hâlâ toplumsal evrimin temel aşamaları olarak görülen oluşumları da (topluluklar, kabileler, devletler) tespit etti. Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinde, Marx'ın *Eski Toplum* üzerine düştüğü notlara yaslanarak, Morgan'ın bu eserinin daha fazla sayıda insan tarafından okunmasını sağladı. Fakat hepsi de kendilerine temel çerçeve olarak Jean-Jacques Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* (1754) adlı eserini alıyordu.

Rousseau'nun denemesi modern antropolojinin ilk büyük eseri olarak görülmeyi hak eden bir eserdir. Rousseau doğadaki bireysel farklılıklara değil, servet ve onurla ilgili yapay eşitsizlikler ile toplumsal sözleşmeden kaynaklanan itaate kumanda etme kapasitesiyle ilgilenmişti. Beşeri eşitsizliğe dair bir model inşa etmek için toplum öncesi bir doğa durumu, insanların tek başına ama sağlıklı, mutlu, herşeyden önce de özgür yaşadığı bir hominid (insansı) evre tahayyül etti. Bu özgürlük metafizik, anarşik ve kişisel bir özgürlüktü: ilk insanlar özgür iradeye sahipti, hiçbir kurala tabi değildi ve başına buyruktu. İnsanlık, süreç içerisinde, belli bir noktada Rousseau'nun 'ruşeym halindeki toplum' diye adlandırdığı topluma geçiş yaptı; bu uzatmalı dönemin ekonomik temelini kulübelerde yaşayan insanların gerçekleştirdiği avcılık-toplayıcılık faaliyeti oluşturuyordu. Doğa du-

rumunu terk etmenin gerekçesi neydi peki? Rousseau, bunun sebebinin yaşanan ekonomik kıtlıklar ve felaketler olduğunu düşünür.

Bozulma, tarımın icadıyla, ya da Rousseau'nun belirttiği gibi, buğday ve demirle birlikte başladı. Toprağın ekilip biçilmesi mülkiyet kurumlarının doğmasına yol açtı (bu kurumların serpilerek doruk noktasına varması, politik toplumun gelişmesini bekleyecektir). Uygar bir düzenin (devletin) oluşmasından önce Hobbesçu bir durum söz konusuydu: yasanın olmadığı, herkesin herkesle savaştığı bir durum. Rousseau, yasalara itaati öngören bu yeni toplum sözleşmesinin muhtemelen uzlaşmayla varılan bir sözleşme olduğuna inanıyordu; fakat bu, zenginlerin eşitsiz mülkiyet haklarının süreklilik kazanmasına hukuksal onay vermesi hasebiyle, hileli bir sözleşmeydi. Politik toplum, bu meşum başlangıçtan sonra, bir dizi devrim yoluyla üç aşamadan geçti:

> Hukukun ve mülkiyet hakkının tesisi birinci, yöneticiler kurumunun oluşması ikinci, meşru iktidarın keyfi iktidara dönüşmesi de üçüncü ve son aşamaydı. Böylelikle zengin ile yoksulun statüsüne birinci dönemde, güçlü ile zayıfın statüsüne ikinci dönemde, efendi ile kölenin statüsüne ise eşitsizliğin son derecesi ve diğer bütün aşamaların en sonunda ulaştığı aşama olan üçüncü dönemde (ta ki yeni devrimler, hükümeti bütünüyle dağıtıp onu yeniden meşruiyet çizgisine getirene dek) tasdik olundu. (Rousseau 1754 [1984], s. 131)

Tek adam yöntemi çemberi kapatır, öyle ki bütün bireyler yeniden birbirine eşit olur çünkü onlar artık yasanın değil efendinin iradesine tabi uyruklardır. Rousseau'ya göre eşitsizliğin artması sivil toplumdaki beşeri yabancılaşmanın bir veçhesinden başka bir şey değildir. İşbölümünden ve başkalarının düşüncesine bağımlı olmaktan çıkıp öznel öz-yeterliliğe dönmemiz şarttır. Rousseau'nun yıkıcı sözleri, dünyamıza bir uyarı olarak da pekâlâ alınabilecek (ekonomik eşitsizliğe dair) şu ithamla biter:

> Bir avuç insan aşırı bolluk içinde karnını tıka basa doyururken, çok sayıda insanın açlık ve yokluk içinde kıvranması, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, doğa yasasına açıkça aykırı bir durumdur. (Rousseau, 1984, s. 136)

Marx ve Engels, devlet ve kapitalizme ilişkin eleştirilerinde bu örnekten epey istifade ettiler; bu arada Morgan'ın Rousseau'nun modern antropolojideki başlıca ardılı olarak bıraktığı miras yirminci yüzyılda da hükmünü devam ettirdi. Savaş sonrası dönemde Michigan ve Columbia üniversitelerindeki akademisyenler (bunların arasında White, Wolf, Sahlins, Service ve Harris de vardı) sınıflı toplumun gelişmesinde ekonomik ve politik temelin oynadığı rolü başlıca ilgi odağı olarak aldılar kendilerine. Ne ki Claude

Lévi-Strauss, tek bir kitapta, *Temel Akrabalık Yapıları* (1949), Morgan'ı yeniden çözümlemeyi denedi.

Temel Akrabalık Yapıları'nın amacı, yeni ve etkileyici bir kanava üzerinde, Morgan'ın toplumsal evrime ilişkin olarak geliştirdiği üç aşamalı kuramını yeniden ela almaktı. 'Siberya-Assam ekseni' diye adlandırılan bu kanavanın bir ucu güneydoğuya, Avustralya çölüne dek uzanıyordu. Lévi-Strauss, gelişimin itici gücü olarak evlilik mübadele biçimlerini ve dışevliliğin mantığını aldı. Eşitlikçi toplulukların 'sınırlanmış karşılıklılığı' 'genelleştirilmiş karşılılık'la ilgili istikrarsız hiyerarşilerin (Burma kabilelerinin tipik özelliğidir bu) doğuşuna yol açtı. Bölgenin katmanlaşmış devletleri içevlilik ve toplumsal karşılıklılığın yadsıması yoluyla sınıfsal farklılıkların yeniden üretilmesine yöneldi. Bu cesur bir argümandır, fakat geçerlilik alanı bir bölgeyle sınırlıdır. Her halûkârda bu argümanın sahibi, daha sonra, 'yapısalcı' bir yaklaşım lehine bu projeden vazgeçerek, insan zihnini hikayeler aracılığıyla incelemeye yöneldi.

Fransız Marksist Antropolojisi

Fransız Marksist Antropolojisi 1970'lerde Anglofon dünyada kült bir statüye kavuştu. Althusser ve Balibar'ın *Kapital* okumaları (1965), Marksist ekonomi politiği Lévi-Strauss'un yapısalcı metodolojisiyle ve Amerikan sistemler kuramıyla bağdaştırma amacı güdüyordu. İnsan öznesi, diyalektik akıl ve tarih bu iki yazarın çizdiği şemanın dışında kalıyordu. Bu şemada ideal üretim tarzının derin yapısı özetleniyordu. Buna göre bu yapının üç öğesi vardı: üreticiler, üretici olmayanlar ve üretim araçları –bunlar çeşitli şekillerde bir araya gelerek somut üretim tarzlarını oluşturuyorlardı. Dikkatler ağırlıklı olarak, üretim tarzının ekonomik, politik ve ideolojik düzeyleri arasındaki ilişkiye ve de bunlardan hangisinin verili bir durumda baskın ve/veya belirleyici olduğu sorusuna yöneltildi. Althusser, ideolojik nitelik taşıyan 'toplum' nosyonundan vazgeçerek 'toplumsal formasyonlar' nosyonunu benimsedi; 'toplumsal formasyonlar' nosyonu içerisinde birkaç üretim tarzı genelde bir araya getiriliyordu.

Bir grup Fransız antropolog işte bu sırada Marksizme önemli katkılarda bulundu. Maurice Godelier'in *Ekonomide Rasyonalite ve İrrasyonalite* (1966) adlı çalışması, İngiliz Kanalı'nı aşan ilk eser oldu. Kitap, Polanyi tarafından başlatılan biçimci-özcü tartışmasını oldukça konvansiyonel tarzda ele alıyor, bu arada Marx ile Lévi-Strauss'u sentezlediği iddiasında bulunuyordu.

Godeliler, rasyonalite nosyonunu sadece kişilere değil, aynı zamanda sistemlere de uyguluyor, böylelikle de çözüme kavuşturamadığı yapı-özne çelişkisini devreye sokuyordu. Marksizm, diyordu Godelier, Lévi-Strauss'un yapılarına spesifik bir işlev ekleyebilir ve böylece toplumsal sistemlerin eksiksiz bir antropolojik analizine imkân verebilir. Ne ki sonuç, Marksizmden ziyade, yapısal-işlevselciliğin ekolojik bir versiyonuna benzemiştir.

Claude Meillassoux, Emmanuel Terray ve Pierre-Philippe Rey, ortak ilgi alanları olan Batı/Orta Afrika'yla ilgili etnografik yorumlarda bulunurlarken, Althusser'e olan borçlarını teslim etmişlerdir. Meillassoux'nun *Fildişi Sahili'nde Yaşayan Guro'ların İktisadi Antropolojisi* (1964) adlı çalışması ortak bir referans noktası haline geldi. Yazarın daha sonraki sentetik çalışması, *Hizmetçiler, Yemek ve Para* (1981), kabile toplumunda, köylü toplumunda ve kapitalist toplumda birikimin belli başlı araçlarını (kadın, yiyecek ve sermaye) birbiriyle kıyaslamayı amaçlayan iddialı bir girişimdi. Terray, Guro etnografisini yeniden yorumladığı makalesinde, Marksist analizin, bütün ilkel toplumları hemen hemen aynı şekilde etiketlediği, Marksist olmayan etnografları bu toplumların özgürlüğünü akrabalık yapılarına vb. referansla açıklamakta serbest bıraktığı için, aşırı derecede kaba bir analiz olduğunu ileri sürdü. Terray, bunun yerine, İngiliz yapısal-işlevselcilerinin yaklaşımına öykünerek, bir toplumun maddi temelini ayrıntılarıyla sınıflandırma yönünde bir metot ortaya koydu; bu metotla söz konusu toplumun üretim tarzlarını ampirik olarak çıkarsamak mümkün olacak, somut tikellikler de materyalist bir analize eklemlenebilecekti. Terray, Batı Afrika krallığının tarihçesine ilişkin olarak çok titiz eserler üretmeye devam etse de, tarihsel materyalizmin bu versiyonuyla ilgili çok az çalışma vardır. Pierre-Philippe Rey'in *Kolonyalizm, Neo-kolonyalizm ve Geçiş Kapitalizmi* (1971) adlı eseri, zaten bilinen şeyleri yeni bir jargonla ifade etmenin ötesine geçmeyen egemen Marksist normun aksine, anasoylu akrabalık, kölelik ve Avrupa'nın Kongo'ya nüfuz etmesi üzerine, literatüre özgün bir katkıydı. Rey, bu eserinde, 'üretim tarzı soykütüğü'ne ilişkin o meşhur fikrini ana hatlarıyla ortaya koydu. Dahası, kolonyal kapitalizmin birikim konusunda soykütüğünü ve küçük meta üretim tarzlarını nasıl yeniden yapılandırdığını göstermek suretiyle 'tahakküm yapısındaki üretim tarzlarının eklemlenişini' ayrıntılarıyla açıkladı.

Çözülmesi gereken bir güçlükle karşı karşıyayız: Bu küçük Fransız Marksist topluluğun 1970'lerde Anglofon antropolojisi üzerindeki orantısız

etkisini nasıl açıklayabiliriz? Bunun cevabı onların bir dizi kavramı netliğe kavuşturmaları ve çevrilmemiş birkaç monografi yazmış olmaları olamaz. Onların başarısı Marksizm de dahil olmak üzere Alman felsefesi ile Anglo-Sakson bilimsel ampirizmi arasında açıkça sentetik bir pozisyona sahip olan Fransız yapısalcılığıyla ilgili bir şey olabilirdi. Marx'ın, sistemler teorisini eklemleyerek ve diyalektiği atarak modernize edilmesi, yapısal-işlevselciliğin bir versiyonunu üretti; bu versiyon, İngilizleri Marksizmi öğreniyor olduklarına ikna edecek derecede özgün versiyondan farklı, ama onların geleneksel düşünüş biçimlerini elde tutmalarına imkân verecek derecede de ona benzer bir şeydi.

Meillassoux'nun Guro'lar üzerine yazdığı kitap, 1968 yılında Fransa'da, Batı Afrika etnografisine dair yorumlamalar olarak ifade edebilecek rakip politik görüşlerin doğmasına imkân veren zengin bir kaynak haline geldi. Tartışılan konulardan biri, yaşlıların gençlerin emeği üzerindeki tasarruflarının evlilik mübadelesi yoluyla paylaşımın kontrolüne mi (Rey), yoksa üretimin örgütlenişine mi atfedilmesi gerektiğiydi. Bu, aslında, Paris'teki Sovyet yanlısı gruplar ile ultra-sol gruplar arasındaki tartışmanın yeniden gündeme gelmesiydi. Buradaki soru, üretim araçlarının devletin mülkiyetinde olduğu Sovyetler Birliği'nin sosyalizmin mi, yoksa kapitalist bir devlet toplumunun mu sahici bir kertesi olduğuydu. Stalinistler Sovyetler Birliği'nin sosyalist bir ülke olduğunu iddia ederken, onların Bettelheim (1963) gibi hasımları, mülkiyet ilişkilerinin sadece paylaşım düzeyinde kendini gösterdiğini ve daha kapsamlı bir Marksist analizin üretimin örgütlenmesini temel alması gerektiğini iddia ediyorlardı. Çalışma sürecinin idari kontrolü perspektifinden bakıldığında, Rus fabrikalarının kapitalist firmalardan bir farkının olmadığı görülür. Fransız Marksizmindeki tartışmanın bu gibi yönlerinin bu Marksistlerin taklitçileri tarafından ıskalanması hiç de şaşırtıcı değildir.

Fransız Marksizmi, Anglofon sahnede nasıl birdenbire göründüyse, 1970'lerde gene birdenbire ortadan kayboldu; refah devleti demokrasisinin 'neoliberalizme' ve genel olarak 'postmodernizm' diye bilinen kültürel değişime kapı açtığı savaş sonrasının o çalkantılı döneminde ayakta kalamadı. Onun çöküşüyle birlikte iktisadi antropoloji içerisindeki tartışmaların esas ilgi odağının son kalıntısı da gözden yitti. O tarihten bu yana geçen süre içerisinde Marksist antropoloji, kendisine, izole temsilciler buldu, fakat bu kişilerin sesi entelektüel bir hareket oluşturmaya yetmedi. Bu göreli gerileme-

den kârlı çıkan kişilerden biri Karl Polanyi oldu; onun liberal ekonomiye ilişkin kurumsalcı eleştirisi rağbet görmeye başladı. Son otuz yılda, antropologlar, önemli sayıda olmak üzere, ilk kez Batı kapitalizminin etnografik incelemesine (dünya tarihi üzerine Marksizmin sağladığı eleştirel perspektiften genelde yoksun olarak) yöneldiler. 2008'de başlayan ekonomik kriz, iktisadi ortodoksinin savlarının maskesini indirerek ve bizim küresel ölçekte birbirimize olan bağımlılığımızı kabul etme gereğini pekiştirerek, bu yönelimde değişime yol açtı. Bu koşullarda Marksist iktisadi antropolojisinin yeniden canlanması arzu edilen ve hatta gerçekleşmesi muhtemel bir şeydir, bu antropolojinin Marx'ın beşeri tarihte ekonomiye ilişkin vizyonuna, geçen sefer görülenden daha fazla dikkat sarf etmesini umuyoruz.

Çeviri: **Abdurrahim Özmen**

5
SERMAYE

Jayati Ghosh

Gerek Marx'tan önce gerek Marx'tan sonraki neoklasik iktisat geleneği içinde sermaye (ya da üretim araçları), tıpkı toprak ve emekte olduğu gibi düpedüz bir kaynak, bir üretim faktörü olarak ele alındı. Bu yaklaşım sermayeyi, bütün ekonomi biçimleri ve tüm tarihsel dönemler boyunca varolan, üretimi ise tüm bu üretim faktörlerinin bir araya getirilmesi ile gerçekleştirilen bir şeymiş gibi göstermektedir. Bir 'kapitalist' ekonomide ya da 'piyasa' ekonomisinde tüm bu üretim faktörlerini biraraya getiren şey ise piyasa olarak görülür. Bu değerlendirme üretim faktörlerini, her birinin üretime katkılarının sonucunda elde ettikleri ile eşdeğer görür; böylece sermayenin kârı, emeğin ücret ya da toprağın rant elde etmesi gibi, belirli bir üretim faktörünün getirisi haline gelir.

Marx ise sermayeyi çok daha farklı değerlendirdi. Ona göre sermaye basit bir kaynaktan çok daha fazla bir şeydi ve sadece üretimin teknik ilişkileri ile açıklanamazdı. Marx için sermaye hakkındaki kritik nokta, onun kendinde bir kaynak olması değil, daha ziyade belirli bir tarihsel bağlamda oldukça spesifik toplumsal üretim ilişkilerinin bir dışavurumu olmasıdır. Öyleyse bütün üretim araçlarının sermaye olması gerekmez. Örneğin, kumaş dokumak için gereken bir dokuma tezgâhı, eğer kumaş üretmek için istihdam edilen işçiler tarafından ve kâr elde etmek için satışa sunulmak üzere bir fabrikada kullanılıyor ise sermayedir; ama eğer bir köylü evinde, aile üyeleri tarafından kıyafet yapımında kullanılıyorsa o bir sermaye değildir.

Üretim araçlarını sermaye yapan, bu üretim sürecinin temelini oluşturan toplumsal ilişkilerdir.

Sermayede cisimleşen, kapitalist üretimin bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan şey, işçi ve işveren arasındaki ilişkiye dayalı belirli bir toplumsal biçimdir. Bu toplumsal düzen, işçinin iki anlamda 'serbest' olmasını gerektirir. İlk olarak onlar, kendi emek güçlerini satabilmek için 'serbest' olmalıdır, yani, işçiler, bir yandan ücret karşılığı çalışmalarını engelleyebilecek diğer sosyo-ekonomik bağ ve kısıtlamalardan azade olmalı, diğer yandan da herhangi bir işverene bağlı olmamalıdırlar. İkincisi, işçiler, yaşamlarını sürdürmek için gerekli olan ücretli çalışma için kendilerini işe yarar hale getirmekten başka bir şansa sahip olmasınlar diye herhangi bir üretim aracı sahipliğinden de 'azade' olmalıdırlar. Bu 'serbestlik' aynı zamanda emek gücünü, toplumsal geçim normlarına göre belirlenen bir değer karşılığında piyasada satılan bir meta haline getirir. Bu metanın özgün doğası, onu satanların bazı yönlerden serbest gibi görünebilmesine ve bazı yönlerden öyle olmasına rağmen, hayatta kalmalarının iş bulmalarına, iş bulmalarının da emeklerinin sermayeye hizmet etmesine bağlı olmasıdır.

Üretim araçları sahipliğinin az sayıda kişinin elinde toplanmış olması, sermayenin üretimdeki rolünü etkin bir şekilde oynamasını mümkün kılan şeydir: 'Çalışma yetisinden başka bir şeye sahip olmayan bir sınıfın varlığı sermaye için gerekli bir önkoşuldur' (Marx, 1847, *Ücretli Emek ve Sermaye* (*ÜES*), 'Sermaye'nin Doğası ve Gelişimi'). Bu yoğunlaşma, köylüler ya da küçük zanaatçılar gibi kendi başlarına üretim yapabilmiş olanların elindeki üretim araçlarına el konulmasına dayanmalıdır. Marx, emeğin bu 'ikili serbestliğinin' zorla yaratılmasını vurgulayarak, tarihsel olarak böylesi bir mülksüzleştirmenin (ilk(s)el sermaye birikimi) zor ve şiddet yoluyla gerçekleşen bir süreç olduğunu ifade etmektedir. Kapitalist üretim ve kapitalist özel mülkiyet 'kişinin kendi emeğine dayanan özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını, diğer bir deyişle işçinin mülksüzleştirilmesini gerektirir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 33).

Sermayenin bu algılanışı, onu eşit koşullarda faaliyet gösteren bir dizi üretim faktöründen biri olarak gören algılayıştan oldukça farklıdır. Sermaye, üretim araçları üzerindeki kontrolü sayesinde bir sınıfın başka sınıf ya da sınıfların emeğinden geçindiği sınıflı bir toplumun ifadesidir. Bununla birlikte sermaye, bir sınıfın, egemen sınıf için artık değer sağlamak üzere çalışmasını temin edecek, ekonomi dışı zor uygulamasına dayanan, ancak bu-

nu sadece güç kullanarak değil aynı zamanda bir dizi dinsel ve politik aldatma ile de gerçekleştiren feodalizm gibi diğer sınıflı toplumlardan da farklılaşabilmektedir. Nitekim sermaye, mallar ve metaların piyasada gönüllü olarak mübadele edildiği, tamamen sözleşmeye dayanan iktisadi bir temelde işler. Ama bunu yaparken bile sermaye, Marx'ın meta fetişizmi dediği bir aldatmacaya dayanmaktadır. Bu, insanlar arasındaki ilişkilere, meta ve para gibi şeyler arasındaki ilişkiler tarafından aracılık edildiği bir durum olarak tanımlanabilir. Meta fetişizmi; değer, emeğin sonucu olmaktan ziyade metaya içkin olarak görüldüğü zaman ve metaların mübadelesi ve piyasa temelli etkileşim tarihsel olarak belirli bir toplumsal ilişkiler öbeği olmaktan ziyade tüm nesnelerle uğraşmanın doğal bir yolu olarak görüldüğü zaman ortaya çıkar.

Üretim Sürecinde Sermaye

Sermayenin özü, metaların kullanım değerinde ya da düpedüz kullanılmasında değil, onların kâr amacıyla üretiminde yatmaktadır. Bu nedenle, üretilen her neyse kâr sağlamak için satılmalı veya mübadele edilmelidir; üretimin biricik amacı, varolan ihtiyaçları karşılamaktan ziyade budur. 'Sermaye, canlı emeğe yeni bir üretim aracı olarak hizmet eden birikmiş emekten ibaret değildir. O, birikmiş emeğe onun değerini koruma ve artırma aracı olarak hizmet eden canlı emeğe dayanmaktadır' (Marx, *ÜES*, 'Sermayenin Doğası ve Gelişimi')

Bu kâr nasıl yaratılır? Kâr, emek tarafından yaratılan değer ile emek gücünün değeri arasındaki farka dayanan artık değeri oluşturan sermaye tarafından organize edilen üretimden kaynaklanır. Marx'a göre, sadece işçiler, kendi emekleriyle hammaddeyi nihai ürüne dönüştürmek için üretim araçlarını kullanarak değer yaratabilir. Herhangi bir meta üretildiği zaman, onun üretiminde kullanılan emek iki şey yapar: üretimde tüketilen hammaddenin değerini nihai ürüne aktarır ve dahası bu aktarılan değerin üstüne bir de değer ekler. Eklenen bu değer, işçilerin ücret olarak aldıkları emek gücünün değerinden farklı ve daha fazladır. İşçilerin kapitalistlere sunduğu, karşılığı ödenmeyen ya da artık emek tarafından sağlanan bu fark, kârın temelini oluşturmaktadır.

Şüphesiz bu süreçte para hayati bir rol oynar. Para sermaye, sermaye döngüsünün önemli bir parçasıdır. Para olmadan kapitalist üretim sürecinin temelini biçimlendiren emek gücü ve metanın daha fazla değer içeren bir

şeye dönüşümü gerçekleşemez. 'Tarih açısından bakılırsa, sermaye, arazi mülkiyetinin aksine, hiç değişmemecesine ilk olarak para formunu alır' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 4). Ancak para, kendinde, sermaye değildir; o, sermayeye dönüştürülmek zorundadır. Nitekim tüketim mallarını satın alma aracı olarak para, sermaye değildir; o sadece kapitalist tarafından değişim ve kâr için üretime olanak sağlayan bir öndelik olarak (üretim için girdiler ve girdileri dönüştürecek emek gücü satın almak için) kullanıldığı zaman sermaye olur.

Sermaye tarafından başlatılan üretim süreci önemli toplumsal sonuçları beraberinde getirir: (1) üretilen ürün işçiye değil, kapitaliste ait olur; (2) ürünün değeri, sermayenin öndelik değerine ek olarak işçilerden çekip alınan ama yine de kapitalistin meşru mülkiyeti olan artık değeri içerir; (3) işçi hâlâ emek gücüne sahiptir ve onu eğer alıcı bulabilirse tekrar satabilir.

Bu süreçte değişmez sermaye ve değişken sermaye arasındaki fark çok önemlidir. Bu ayrım sabit ve dolaşır sermaye arasındaki ayrım ile aynı değildir. Daha ziyade bu ayrım, sermayenin kendi kendine değer yaratmadığı, onun sadece emeğin uygulanmasının bir sonucu olduğu argümanına dayanır: 'Üretim araçları ürüne, destekçisi olduğu üretim sürecinden bağımsız olarak sahip olduklarından daha fazla bir değer asla ekleyemez' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 8). Bu yatırılan sermayenin değerde bir değişiklik yaratmayan (değişmez sermaye) kısmı ile değeri değiştiren kısmı (emek gücü ödemesi olan değişken sermaye) arasında bir ayrım yapmayı mümkün kılar. Değişmez sermaye, üretim sürecinde değeri korunan ve yeni ürüne aktarılan ama değeri değiştirmeyen, üretimde kullanılan materyal ve araç gereçlere yatırılan kısma işaret eder. Ancak Marx'a göre sermayenin emek gücü tarafından temsil edilen bölümü üretim sürecinde başkalaşır ve değeri bir değişim geçirir. 'O, bir yandan kendi değerine denk bir değeri yeniden üretirken, aynı zamanda da farklılaşabilecek, duruma göre az ya da çok olabilecek bir fazlayı, bir artık değeri de üretir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 8). Emek gücü ve üretim araçları arasındaki bu ayrım bu nedenle değişmez ve değişken sermaye arasındaki ayrımla yakından ilişkilidir.

Sermayenin Biçimleri

Sanayi sermayesi, Marx'ın çoğu analizinin odağını oluşturur. Marx açıkça, sanayi sermayesini, üretime 'kapitalist niteliğini' veren özgül bir biçim olarak tanımlamıştır. Marx, sanayi sermayesinin dönüştürücü gücünü görmüş

ve onun toplumsal üretim üzerindeki kontrolü ölçüsünde, sadece teknikte değil ama aynı zamanda sosyal, ekonomik, kültürel ve hukuksal kurumlar ve emek sürecinin toplumsal organizasyonunda da devrimci bir dönüşüm gerçekleştireceğini yazmıştır. Ancak bu, Marx'ın sermayenin diğer biçimlerinin varlığının ayırdında olmadığı anlamına gelmez. Gerçekte sermaye, açıkça birçok farklı biçim alabilen bir sosyal ilişki olarak tanımlandığı için, Marksçı analiz, tarih boyunca ve değişen durumlarda sermayenin farklı biçimlerini yorumlamak açısından çok daha elverişli bir yaklaşım sunmaktadır. Marx, tefeci sermaye ve tüccar sermayesini, farklı toplum tiplerinde, paranın tarihi boyunca, ama esas olarak sosyo-ekonomik ilişkileri dönüştürme gücü olmayan asalak ilişkiler biçiminde varolan 'Nuh nebiden kalma' sermaye biçimleri olarak tarif eder. Sosyo-ekonomik ilişkilerde dönüşüm, bu sermaye biçimlerinin sanayi sermayesi ile kaynaştığı ve böylece kapitalizmin toplumsal formasyonunun bir parçası haline geldiği zaman meydana gelir ancak.

Marx, finans kapitali ayrı olarak ele almazken, ondan sonraki Marksistler finans kapitalin, finansal oligarşinin gücü ve kapitalizmin tekelci aşaması ile ilişkili olarak ortaya çıkmasının, kapitalizmin kendi dönüşümü üzerindeki etkilerini araştırdılar. Bu, sermayenin asli doğasını değiştirmezken, ona üretim süreci üzerine olan etki ve oluşan çelişkilerin doğası bazında ilave boyutlar ekler. Son dönemlerde, sermayenin diğer 'biçimlerinin', –sosyal sermaye, kültürel sermaye, beşeri sermaye gibi–, teorik olarak detaylandırılması, Marksist nosyondan uzaklaşmaya işaret eden farklı bir dizgeye aittir. Çünkü bu kavramların hepsi sermayeye, temeldeki sosyal ilişkilerden ayrı ve salt bir kaynak olarak yaklaşma eğilimindedir; bu kavramlar açıkça sermaye nosyonunu çarpıtmaktadır.

Sermayenin Dinamikleri

Sermayenin doğası kendini ve içinde bulunduğu toplumu durmaksızın dönüştürmektedir: 'Burjuvazi, üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimci bir dönüşüme uğratmaksızın varolamaz. ... Üretimin durmadan altüst edilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı, burjuva dönemini öteki bütün dönemlerden ayırt eder' (Marx ve Engels, *Komünist Parti Manifestosu* (*KPM*), 1. Bölüm).

Sermayenin bu dinamizmi, küreselleşmenin mevcut aşamasında gün gibi açık olan üretimin kozmopolit karakteri, teknolojide hızlı gelişme ve 'devasa' üretken güçlerin ortaya çıkması, son derece kolaylaştırılmış iletişim araçları, nüfusun kentlerde toplulaşması, sadece ekonomik anlamda değil, aynı zamanda yaratıcı bir yaşam ve entellektüel anlamda da ülkelerin etkileşimi ve karşılıklı bağımlılıklarının daha da artması gibi birçok benzersiz ve olumlu sonuçlara sahiptir. Sermaye, sadece fabrika sistemini değil, ama daha yeni düzenlemeler olarak finansal kurumlar, yapılar ve hukuk sistemleri gibi yeni tip üretim organizasyonları ve ekonomik kurumları da ortaya çıkarmaktadır. Dahası kapitalist üretim yalnızca meta ve artık değer üretmemekte, aynı zamanda bir tarafında kapitalistin diğer tarafında da ücretli işçinin olduğu kapitalist sosyal ilişkileri de üretmektedir. Bu da üretim araçlarından 'azade kılınmış' işçi sınıfının sürekli mülksüzleştirme yoluyla devam eden yeniden üretimine işaret eder. 'Dolayısıyla, kapitalist üretim süreci, emek gücü ile emek araçları arasındaki kopukluğu yeniden üretir. Böylece işçinin sömürülmesinin koşullarını yeniden üretir ve ebedileştirir. İşçiyi, sürekli olarak, yaşayabilmek için emek gücünü satmaya zorlar ve kapitalisti, sürekli olarak, zenginleşmek için bu emek gücünün satın alabilecek duruma getirir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 23). Bu yüzden sermaye, işçi sınıfının, ücretli çalışma sözleşmelerini yırtıp atmaya yöneltebilecek ölçüde zenginleşmesine izin veremez.

Ücretli emeğin yeniden üretimine ilişkin olarak Marx tarafından açık bir biçimde geliştirilmeyen ancak onun analizinden çıkarsanabilecek bir diğer husus, işgücünün toplumsal yeniden üretimine duyulan ihtiyaçtır. Bu, aile içindeki karşılığı ödenmemiş emeği içeren ve genellikle bir toplumdaki toplumsal cinsiyet inşasına dayandırılan ve çoğunluğu kadınlar tarafından gerçekleştirilen bir süreçtir. Karşılığının sermaye tarafından ödenmemesi nedeniyle, işgücünün toplumsal yeniden üretimi doğrudan artık değer üretmediğinde bile, kapitalist üretimi destekleyen artık emeğin bir bileşenini teşkil eder.

Aynı zamanda, sermaye birikimi (onun genişletilmiş yeniden üretimi), sermayenin sürekli genişlemesini kolaylaştırmak için kullanılabilecek olan kapitalist olmayan sektör ya da ekonomilerin varlığından da faydalanabilir. Hane halkı sektörü ister istemez bu sürece içerilmiştir, ama örneğin sömürge kontrolü altındaki ya da köylülüğe dayalı ekonomiler gibi diğer ekonomiler de bazen hayati olabilecek benzer bir destekleyici rol oynayabilirler.

Bu özellikler Marx'ın tanımladığı sermayenin 'yeniden üretim şemalarından' doğrudan elde edilmez, daha ziyade sonraki Marksistler tarafından geliştirilmiştir ve emperyalizme ilişkin Marksist nosyonlarda merkezi bir rol oynarlar.

Sermayenin Çelişkileri

Sermaye hem yapısal olarak dinamik ve sürekli değişim halindedir, hem de farklı düzeylerde birçok çelişkiye dayanmaktadır. Bu durum, sermayenin zamanla kendisini yok etmesinin koşullarını yaratan bir süreç oluşturur. Sermayenin bu çelişkili doğasının çeşitli yönleri vardır. İlk olarak, bütün sınıflı toplumlar gibi sermaye tarafından inşa edilen toplum da çatışmalarla yüklüdür. Marx, emek ve sermaye arasındaki sınıf ilişkilerini, her zaman açıkça bu biçimde ifade edilmese de, esasen antagonistik bir ilişki olarak gördü. Ulusal gelirde kâr ve ücret paylaşımlarının daima ters orantılı bir ilişkiye sahip olması, bu iki sınıfın esasen farklı çıkarlarını ifade eder. Bu nedenle, sermaye dinamiği kendisini güçlendirirken, eşzamanlı olarak hem ülke içindeki hem de farklı ülkelerdeki köylü ve işçiler gibi diğer sınıfları yoksullaştırmaktadır.

Antagonizmalar sadece iki sınıf arasında değildir. Kapitalist sistem aynı zamanda sınıf içi çatışmalar da üretir. Rekabet, piyasa ilişkilerinin esasını teşkil ettiği için kapitalist sistem, bireysel sermayeleri diğer sermayelere karşı, bireysel işçileri de diğer işçilere karşı bir yarış içine sokar. Sermaye tarafından yaratılan bu sistem, kapitalistler arasında hayatta kalma mücadelesini kapsayan, bireysel sermayelerin sistemin neredeyse önlenemez olan yasalarına tabi olması anlamına gelir. Böylelikle bireycilik, çatışma ve rekabet örtük olduklarında ya da tam olarak ayırt edilemediklerinde bile sistemin itici güçleri olur. Bununla birlikte, sermayenin farklı biçimleri arasında da çelişkiler olabilir. Aynı zamanda sistem, işçileri, kendilerini sermayeye karşı ortak çıkarları paylaşan bir grup olarak değil de, emek piyasasında ücret ve istihdam için rekabet eden rakipler olarak görmeleri yönünde teşvik etmektedir.

Benzer şekilde, sermaye birikimi üretkenliği artırıp sistemi dönüştürürken, bunu eşitsiz bir gelişme içinde yapmaktadır. Sermayeler arasındaki içsel antagonizmayı ifade eden sermayenin merkezileşmesi asli bir özellik arz eder: 'Bu nedenle birikim, kendisini bir yandan üretim araçlarının ve emek üzerindeki kumanda gücünün gittikçe artan yoğunlaşması olarak, bir yan-

dan da çok sayıdaki bireysel sermayelerin birbirlerini geriye itmeleri olarak ortaya koyar. ... Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde bir elde toplanmaktadır, çünkü bir başka yerde pek çok kişi sermayesini yitirmiştir.' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25).

Bireycilik ve sermayeler arasındaki rekabet, Marx'ın tabiriyle piyasa anarşisi ve krizlere doğru kaçılmaz bir eğilim yaratmaktadır. Aşırı üretim, bireysel sermayeler daha fazla kâr için çalıştıklarından, piyasanın karakteristik bir özelliğidir (toplumdaki bütün insanların beşeri ihtiyaçlarının karşılanması gerekmediğinde bile). Birikim süreci pürüzsüz değildir, eşitsizdir ve krizler sonucu kesintiye uğrayan bir süreçtir. Bu periyodik krizler varolan ürünlerin ve üretken güçlerin önemli bir bölümünün yok edilmesini içermektedir. Sermayenin yarattığı bir diğer asli çelişki ise, işçilerin kendi emekleri üzerindeki kontrollerini kaybetmeleridir. İşçilerin bu yabancılaşması, onların birer özerk insan olmaktan çıktıkları anlamına gelir. Çünkü işçiler böylelikle, kendi çalışma yerlerini, kendi ürettikleri ürünleri veya birbirleriyle ilişki kurma biçimlerini bile kontrol edemez hale gelirler. Böylesi bir bağlamda toplumsal özgürleşme açıkçası olası değildir.

Bu gibi çelişkiler, Marx'ın niçin kapitalizmi kendi çöküşünü getirecek, tarihsel açıdan sonlu bir sistem olarak algıladığına dair bir fikir vermektedir. Kapitalizm işbirliğinden ziyade rekabet ve çatışmaya dayandığı için, sürekli ve uzun süreli krizlere neden olmaktadır. Bir noktadan sonra, kapitalizm, toplumun üretken güçlerinin serbest ve tam olarak gelişimini sınırlar ve doğanın güçlerin düzenlenmesi ve toplumsal kontrol olasılığını devre dışı bırakır. Aynı zamanda sınıf ilişkilerinin sürekliliğindeki krizler de olan kapitalist birikim sürecindeki krizlerin, kapitalist üretim için bir zorunluluk olmasının nedeni budur. Bunlar aynı zamanda krizleri devrimci değişim için de bir fırsat haline getirmektedir.

Çeviri: **Koray R. Yılmaz**

6
KAPİTALİZM

Ellen Meiksins Wood

'Kapitalizm' kavramı Marksist bir icat değildir. 'Kapital' (sermaye) teriminin bir servet stoğunu nitelemek için kullanılmasının geçmişi en az 16. yüzyıla kadar geriye giderken, 'kapitalist' bugünkü anlamına yakın haliyle 18. yüzyılda Fransız iktisatçı Turgot tarafından kullanılmıştır. Turgot, 'kapitalist'' girişimcilerden ve sermayenin kâr amacıyla üretim yapmakta aktif olarak çalıştırıldığı ve kanaatince beşeri gelişimin o zamana dek en ileri aşamasını temsil eden 'kapitalist' veya girişimci bir örgütlenme biçiminden söz ediyordu. Görünen o ki, 'kapitalizm' terimi İngilizce'de ilk kez 19. yüzyıl ortasında, roman yazarı Thackeray tarafından, ekonomik bir sistemi adlandırmaktan ziyade, sermaye mülkiyeti anlamında kullanıldı.

İlk olarak 19. yüzyıl sosyalistleri, karşı çıktıkları ekonomik sistemi betimlemek için –yergi amacıyla– kapitalizm terimine başvurdular. O zamana değin, kavram zaten etimolojisinin tarihsel yükünü ve öncellerinden miras kalan ilerlemeye dair varsayımları içermekteydi. 'Kapitalizm', özellikle Adam Smith gibi klasik politik iktisatçılarca, insan gelişiminin son aşaması sayılan 'ticari toplum' ile aşağı yukarı aynı anlamda kullanılıyordu. Sosyalistler insan gelişiminin, kapitalizmin ötesinde ve kapitalizmden üstün başka bir safhasını beklerken, Marx'tan önce, kapitalizmin ticaretle özdeşleştirilmesine ve tarihinin bir ticarileşme süreci olarak görülmesine klasik ekonomi politik tarzda temelden bir karşı çıkış yoktu. Bu bakışa göre, kapitalizm esasen, kentlerin, piyasaların ve ticaretin genişlemesiyle modern çağda

olgunluğa ulaşmış olan eski ticari uygulamaların uzantısı gibi görünüyordu (Wood, 2002).

Marx, kapitalizm terimini genelde kullanmadı, bunun yerine kapitalist üretim veya kapitalist üretim biçiminden, hatta kapitalist sistemden söz etti; bu bağlamda Marx kapitalist sistemin tarihsel momentini kapitalizm yerine 'burjuva' çağı olarak nitelemeyi tercih etti. Kentliyi ifade eden özgün anlamıyla burjuva ile kapitalistin özdeşleştirilmesi, ticari toplum hakkındaki varsayımları ile Aydınlanma'nın ilerleme anlayışına ve klasik ekonomi politiğe çok şey borçluydu. Marx'tan önce başka iktisatçılar, özellikle de David Ricardo üretim içerisindeki emek ile kârı birbiriyle ilişkilendirdiğinden, basit mübadeleden farklı olarak kapitalist 'üretim'e vurgu yapması dahi Marx'ı 'burjuva' politik iktisatçılardan ayırmaya tek başına kafi değildi. Tarihin bir 'üretim tarzları' silsilesi olduğu fikri de Smith'in klasik ekonomi politiğinde, işbölümüne dayanan, her aşamanın teknolojik olarak bir öncekinden daha ileri olduğu ve daha fazla artık yaratabildiği, sözgelimi, avcılık-toplayıcılıktan çobanlığa, tarım toplumuna ve nihayetinde ticari topluma ulaşan bir sürece, yani geçim tarzları sıralamasına dair fikriyle birçok ortak noktaya sahipti.

Fakat başından itibaren ve *Kapital*'deki olgun analizinden çok daha önce, Marx'ın eserlerinde, asırlık ticari uygulamaların düpedüz bir uzantısı olarak değil de, meydana gelmesi temel toplumsal dönüşümler gerektiren, kendine has 'hareket yasaları' ile ayrı bir toplumsal biçim olarak anlaşılan kapitalizm kavramını dönüştürebilecek önemli yenilikler vardı. 1845-1846'da Engels ile birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi*'nde, işbölümünün gelişme aşamaların farklı mülkiyet biçimleriyle tanımlar: kabile, (köleliğin sürdüğü) kadim komünal ve nihayetinde kendine has ayrı mülkiyet biçimiyle 'burjuva' toplumuna yol açacak olan feodal mülkiyet veya 'toprak' mülkiyeti. Bu erken dönem çalışmasında, her tarihsel biçimi oluşturan toplumsal 'ilişkiler' bariz şekilde vurgulanır. İşbölümündeki her aşama, her mülkiyet biçimi, bireyler arasındaki özgül ilişkilerle ve 'emeğin malzemesine, aracına ve ürününe atıfla' nitelenmiştir. 1847'de, *Ücret, Emek ve Sermaye* adlı ilk kitapçığını yazdığında, Marx bu temel ilkenin kapitalizmdeki özgül işleyişini ayrıntılı olarak ele almıştı. Sermayenin, iktisatçıların dediği gibi, yeni hammaddeler, yeni araçlar ile yeni geçim araçlarının üretiminde kullanılan 'hammaddeler, emek araçları ve her türden geçim araçlarından' ibaret olmadığını dile getirdi. Aynı şekilde sermaye sadece 'yeni üretimin bir aracı olarak iş gören bi-

rikmiş emek' de değildir. Sermaye aynı zamanda ve hepsinden öte 'toplumsal bir ilişki'dir.

Marx'ın geç dönem eserleri kesinlikle bu erken çalışmasının çok daha ötesine geçecektir. Örneğin, Engels bu kitapçığı 1891 yılında yeniden yayınladığında onu, Marx'ın ekonomi politiğinde meydana gelmiş önemli bir değişikliği, özgün eserde yer almayan 'emek' ve 'emek-gücü' (aşağıya bkz.) arasındaki ayrımı göz önüne alarak değiştirdi. Önceki çalışmalarında Marx, ayrıca, tarihsel gelişmenin itici mekanizması olarak üretici güçlerin gelişmesine veya teknolojik ilerlemeye, daha sonra *Kapital*'de yaptığından daha fazla vurgu yapmıştır. Fakat sermayenin toplumsal bir ilişki olduğu temel ilkesi, onun ayırt edici kapitalizm veya kapitalist üretim tarzı kavrayışının anahtarı olacaktır.

O halde sermayenin toplumsal bir ilişki olarak tarif edilmesi ne anlama gelir? Ve bu, kapitalizmin doğası ve işleyiş ilkeleri hakkında bize ne söyler? Marx argümanını, insanların geçimlerini sağlamak ve kendilerini yeniden üretmek için birbiriyle, doğayla ve emeğin koşulları ile –emeğin malzemesi, araçları ve ürünleri ile– etkileşime girdikleri ve bu ilişkilerin farklı üretim tarzları içerisinde farklı biçimler aldıkları öncülü üzerine kurar. Özellikle bir üretim tarzından diğerine doğru bir gelişme, 'özgür emeğin kendi gerçekleşmesinin nesnel koşullarından –emek araçları ve malzemesi– tedrici olarak ayrı düşmesidir' (Marx, *Kapitalizm Öncesi İktisadi Biçimler* [*KÖİB*]). Bu da sömürü tarzlarının, yani mülksüzleştiren sınıfların dolaysız üreticilerin artık emeğini ele geçirmelerini ve böylece zenginleşmelerini sağlayan belirli araçların gelişmesini gerektirir.

Kapitalizmden önce, ister ilkel komünalizmin şu ya da bu biçiminin komünal mülkiyeti olsun, isterse bağımsız küçük üretici hane halklarının bedelsiz toprak mülkiyetleri olsun, dolaysız üreticiler, mülkleri olarak emeğin temel koşuluna –toprağa– bağlıydılar. Bu, mülksüzleştiren sınıfların dolaysız üreticilerden artık emeği, Marx'ın deyişiyle, sadece 'ekonomi-dışı' araçlarla, yani politik, askeri ve adli statülerinden kaynaklanan üstün güçleriyle alabildikleri anlamına geliyordu –feodal derebeylerinin toprağın zilyetliğine sahip olmayı sürdüren köylüden işgücü hizmeti veya kira almaları örneğinde olduğu gibi. Kapitalizm, yalnızca dolaysız üreticilerin emek koşulları ile ilişkilerini değil, aynı zamanda artık emeğin onlardan alınma biçimini de dönüştürecekti.

Kapitalizm, 'emeğin maddi önkoşullarıyla doğal birliğini" (Marx, *KÖİB*) tamamen bozar; işçi artık 'emeğinden bağımsız nesnel bir varoluşa' sahip değildir. Ücretli işçiler, kapitalizmde, emek koşullarından tamamıyla koparlar. Marx'ın *Kapital I*, VIII. Kısım, 26. Bölüm'de açıkladığı üzere:

> Kapitalist sistem, işçilerin emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerindeki her türlü mülkiyetten tamamen ayrı düşmelerini öngörür. Kapitalist üretim ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, yalnızca bu ayrılığı sürdürmekle kalmaz fakat onu giderek artan bir boyutta yeniden üretir. Bu nedenle, kapitalist sisteme yol açan süreç, işçilerin elinden üretim araçları mülkiyetini alan süreçten başkası değildir; bu süreç, bir yandan toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştürür. Bu nedenle, ilksel birikim denilen şey üreticiyi üretim araçlarından ayrı düşüren tarihsel süreçten başkası değildir. Bu süreç, sermayenin ve ona tekabül eden üretim tarzının tarih öncesi aşamasını oluşturduğu için ilksel gibi görünür.

Dolaysız üreticinin üretim araçlarından ayrı düşmesi, işgücünün proleterleşmesi, dolaysız üreticinin ücretli işçiye dönüşmesi ve 'ekonomi-dışı' araçlarla değil de tamamıyla 'ekonomik' araçlar ile sömürülmesi demekti. Bu sömürü tarzını birazdan daha yakından ele alacağız. Fakat öncelikle, kapitalizmde ücretli emeğin sermaye tarafından kullanıldığını aklımızdan çıkarmamamız büyük önem taşımaktadır ve bu, sistemin işleyiş ilkeleri açısından temel içerimlere sahiptir. Analiz amacıyla sermaye fikrini ve sermaye ile emek ilişkisini sermayeler arası rekabetçi ilişkiden soyutlayabilsek dahi, kapitalizmin, sırf dolaysız üreticiler ücretli işçiler olduğu için değil de, ücretli emek sermaye tarafından kullanıldığı için işlediğini ve bunun da sermayeler arası rekabetçi bir ilişkiyi gerektirdiğini anlamak önem arz etmektedir.

Ücretli emek, kapitalist olmayan toplumlarda tipik kapitalist 'hareket yasalarına' neden olmadan istihdam edilmekteydi. Ücretli emeğin yalnızca kapitalizmde egemen emek biçimi olduğu doğrudur, fakat sermayeler arası rekabeti dikkate almaksızın kapitalist sistemin özgül dinamiğini açıklamak olanaksızdır. Marx'ın, belli analitik amaçlarla, sermayeler arası ilişkilerden soyutlanmış 'genel' bir sermaye kavrayışını ileri sürerken, tam da kapitalist sistemin özgül dinamiklerini ve özellikle de onun kriz eğilimini ele aldığı noktada rekabet ilişkisini tekrar tartışmaya dâhil etmesi önemlidir. Kısacası, kendi ayırt edici 'hareket yasalarına' sahip özgül bir toplumsal form olarak kapitalist sistem, sermayeler arası ve emek ile sermaye arasındaki bu iki ilişki kümesi tarafından tesis edilir. Kapitalizmin sistemik özgüllüklerini

üreten şey, sermayeler arası ilişkiler bağlamı içinde emeğin sermayeyle olan ilişkisidir.

Bu ikili ilişkinin nasıl işlediğini, sermaye ve 'canlı emeğin' bir an için sermayeler arası ilişkiden soyutlanmış ilişkisinden başlayarak inceleyebiliriz. Kapitalist sömürü, üstün güç sahibi bir sınıfın dolaysız üreticilerin artık emeğine ekonomi-dışı zor yoluyla doğrudan doğruya el koyduğu diğer sömürü tarzlarından farklıdır. Kapitalistler artığı doğrudan zor kullanarak elde etmezler ve işçiler de, kendi emek güçlerini satmaya, kapitalistlerin üstün güçleri nedeniyle değil, tamamen ekonomik zorunluluktan ötürü mecbur kalırlar; mülksüzlük onları, üretim araçlarına, emek araçlarına erişimi sağlamak için kendi emek güçlerini satmaya mecbur bırakır. Aslında kapitalist kârlar hiçbir surette doğrudan işçilerden elde edilmez. Kapitalistler işçilere, tabiri caizse, peşinen ödeme yaparlar; kazançlarını işçilerin ürettikleri ürünleri satarak gerçekleştirmek zorundadırlar.

Görünürde işçilere yaptıkları her iş için ödeme yapılır: Örneğin, sekiz saatlik iş için sekiz saatlik ödeme. Bu, kendi tüketimi için üretim yapan fakat artık emeklerini de toprak sahibi derebeylerine aktarmaya zorlanan köylülerin durumundan çok farklıdır. Böyle bir durumda ilişkinin doğası ve sömürücü karakteri aşikârdır. Toprak sahibi derebeyinin, ister kira ödeyerek ister işgücü hizmeti sunarak onu zenginleştirmek üzere emeğinin bir kısmından mahrum kalan köylüleri sömürdüğü açıktır. Kapitalizmde, emek ve sermaye arasındaki sözleşme farklıdır: İşveren işçiye ödeme yapar, işçi işverene değil.

Ne var ki bu görünüş, Marx'ın emek ile emek-gücü arasında yaptığı ayrımla göstermeye çalıştığı gibi, kısmen yanıltıcıdır: İşçilere belirli bir süre sarf ettikleri emek-gücü karşılığında ödeme yapılır, fakat emeklerinin bu zaman zarfında ürettiği her şey için ödeme yapılmaz. İşçilerin ürettiklerinin tümü kapitaliste aittir ve kapitalist, işçilere yaptıkları ödeme ile onların ürünlerinin ve hizmetlerinin piyasadan sağladıkları gelir arasındaki farka el koyar. Kapitalist kâr bu farktan kaynaklanır. Nasıl ki derebeyliğe ait köylüler, kısmen kendi geçimleri için kısmen de artık emeklerini rant şeklinde aktarmak suretiyle toprak sahipleri yararına çalışırlarsa, işçiler de kapitalizmde, kısmen (ve önemli ölçüde dolaylı olarak) kendileri için kısmen de kârın kaynağı olan artık değer biçimindeki artık emeklerine el koyan kapitalistin menfaatine çalışırlar.

Ancak, artığın bu tarzda elde edilmesi tek başına özgül olarak kapitalist 'hareket yasalarını' izah edemez. Sadece sermayeler arası rekabetçi ilişkiler bağlamında, emek ve sermaye arasındaki ilişki, karakteristik olarak kapitalist olan kârlılığın sürdürülebilmesinin gerekli kıldığı kesintisiz sermaye birikimi, kâr maksimizasyonu ve emek üretkenliğinin artırılması zorunluluklarını ortaya çıkarır. Kapitalistlerin mal ve hizmetlerini rekabetçi bir piyasada ve ancak onları üretim maliyetlerinden daha fazlasına satmayı başarırlarsa kâra geçebilmeleri, kâr etmenin işin başında belirsiz olduğu anlamına gelir. Herhangi bir piyasada fiyat rekabetindeki başarıyı belirleyen toplumsal üretkenlik ortalaması birey kapitalistlerin kontrolünün ötesindedir. Kapitalistlerin önemli ölçüde kontrol edebildikleri tek şey, maliyetleridir. Kârları tatminkâr bir fiyat/maliyet oranına bağlı olduğundan, maliyetlerini düşürerek kâr sağlamak için her şeyi yapacaklardır. Bu her şeyden önce, emek maliyetlerinin düşürülmesi yönünde sürekli [bir] baskı anlamına gelir ve emek üretkenliğinde kesintisiz ilerlemeler gerektirir. Sermaye belirli bir zaman aralığında –işçilerin emek-gücünün sermayeye ait olduğu zaman– işçilerden mümkün olduğu kadar çok artık değer elde etmenin teknik ve örgütsel araçlarını mütemadiyen arayıp bulmak zorundadır.

Bu sürecin devam ettirilmesi düzenli yatırımı, artıkların yeniden yatırımını ve kesintisiz sermaye birikimini gerektirir. Bu gereklilik, kişisel ihtiyaçları ve istekleri ne olursa olsun, kendisini kapitalistlere dayatır. En ılımlı ve toplumsal sorumluluk sahibi bir kapitalist bile bu baskılara maruz kalır ve sırf ayakta kalabilmek için artık değerin maksimizasyonu aracılığıyla birikime zorlanır. Bu tür stratejileri benimseme gereği sadece açgözlülükle açıklanamaz, sistemin temel bir özelliğidir o. Bu da, üretimin amacının toplumsal ihtiyaçların karşılanması değil, sermaye birikimi olduğu anlamına gelir. Aynı zamanda –kapitalizme özgü– emek üretkenliğini sürekli iyileştirme ihtiyacı, kapitalist sistemi istisnai bir biçimde dinamik kılar. Teknolojide sürekli gelişmeye ve geleneksel adıyla ekonomik büyümeye veya Marx'ın tercih ettiği betimlemeyle sermaye birikimine yol açar. Fakat kapitalizmi bu denli dinamik kılan aynı piyasa baskıları çelişik sonuçlara da yol açar. Kapitalizm sürekli dalgalanmalara eğilimlidir; yalnızca kısa vadeli 'iş çevrimlerine' değil, aynı zamanda krize ve uzun vadeli daralma ve durgunluğa da.

Marx'tan sonra Marksist ekonomi politik, onun kendi ayırt edici 'hareket yasaları'na sahip özgül bir toplumsal biçim olarak kapitalizm analizinde önemli bir değişiklik yapmamıştır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında Marksist

teoride önemli gelişmeler olduysa da, bunların en önemlilerinden bazıları ya görece azgelişmiş kapitalist ülkelerdeki devrimci hareketlerin güncel sorunlarıyla meşguldü ya da kapitalizmin emperyalizm biçimindeki dış ilişkileriyle, kapitalist güçler ile büyük oranda kapitalist-olmayan dünya arasındaki ilişkilerle ilgiliydi.

En önemli katkılardan biri Rosa Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'ydi; bu eser kapitalizm ve kapitalist-olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkiyi, özellikle de emperyalizm biçimindeki ilişkiyi dikkate alarak, Marx'ın kapalı bir sistem olarak kapitalizm analizinin ötesine geçmek veya en azından ona katkıda bulunmak amacıyla yazılmıştı. Fakat Luxemburg, kolonyal baskı ve genişleme araçlarıyla sermaye birikiminin yerini emperyalizmin geleneksel biçimlerine bağımlı olmayan, küresel bir kapitalist ekonominin alacağı bir zamanı tasavvur edemedi. Luxemburg, kapitalizmin son aşamalarında olduğuna ve ekonomik tahakkümünün dünyayı kuşatacak kadar yayılmasına meydan verilmeden bastırılacağına inanıyordu.

Daha yakın zamanlarda, 'neo-Ricardocu' iktisatçılar ile Marx'ın değer teorisini yeniden canlandırmak ve yenilemek isteyenler arasında tartışmalar yaşanmaktadır. Gerçi kapitalizmin doğası üzerine en verimli çalışmalar, politik iktisatçılar tarafından değil, onun kökenlerini ve evrimini araştıran Marksist tarihçiler tarafından yapıldı. Marx, özellikle üreticilerin üretim araçlarından koparılması süreci olarak (yukarıda alıntılanan) 'ilksel birikim' tartışması ile klasik ekonomi politiğin ve Aydınlanma'nın ilerleme kavrayışlarınca yapılan tarihsel açıklamaların ötesine geçmişti; fakat Marx, bu kısa açıklamanın dışında, kapitalizm-öncesi toplumlardan kapitalist toplumlara geçiş sürecini sistematik olarak hiç incelememiştir. Bu sürece ilişkin taslak halindeki sezgileri, Maurice Dobb ve ardından izi klasik ekonomi politikte bulunabilen kapitalizmin 'ticarileşme' modelinden uzaklaşmayı tamamlayan Robert Berenner gibi tarihçiler tarafından ayrıntılandırıldı.

Brenner'in açıklamasına göre (Ashton ve Philpin, 1985), dolaysız üreticilerin tamamen gasp edilmesinden önce yeni bir tarihsel dinamik ortaya çıkmıştı ve bunun bir önkoşulu olarak İngiltere'de kiracılar, toprağın zilyetliğine sahip olmayı sürdürmelerine rağmen, kendini-yeniden üretim araçlarına piyasa dışında erişme imkânından yoksun bırakılmışlardı. 'Tarım kapitalizmi' diye tanımlanacak bu şey içinde, kendini yeniden üretmenin ve hayatını sürdürmenin koşulları, özellikle de toprağın zilyetliği ve elde tutulması piyasaya bağımlı hale geldi; bu yeni toplumsal mülkiyet ilişkileri, ta-

rihte eşi görülmedik şekilde kendini idame ettiren bir büyüme sürecine yol açacak rekabet şartlarını, kâr maksimizasyonu gerekliliğini, kâr ve üretim güçlerinin sürekli olarak iyileştirilmesi ihtiyacını yarattı. Günümüz küresel ekonomisi ve yakın zamandaki krizleri üzerine yaptığı son çalışmasında Brenner, görüşlerini, başlıca ekonomik aktörlerin piyasa bağımlılığından kaynaklanan rekabetçi baskılara dair kendi fikirleri ile Marx'ın sermayeler arası ilişkiler hakkındaki açıklamaları üzerine inşa etti.

Bazı Marksist eleştirmenler (örneğin bkz. 'Robert Brenner ve Dünya Krizi Sempozyumu', *Historical Materialism*, Cilt 4-5, 1999), kapitalizmin tanımlanmasında piyasaya bağımlılığın ve emek ile sermaye arasındaki 'dikey' ilişkilerden hiç de daha az olmayan bir şekilde sermayeler arası 'yatay' ilişkinin vurgulanmasına karşı çıkmıştır. Ancak bugün bildiğimiz haliyle kapitalizmin başka türlü nasıl anlaşılabileceğini kestirmek zordur. Kapitalizm uzamsal olarak tüm dünyayı kaplamakla kalmadığı gibi, toplumsal ihtiyaçları kullanım değeriyle değil fakat rekabetçi bir piyasadaki kârlılıklarıyla belirlenen metalara dönüştürerek yaşamın hemen her alanına nüfuz etti. Sermaye birikiminin aynı zorunlulukları –bütün müsrif yıkıcılığı ve kısa vadeli maksimum kâr gereksinimleriyle– yalnızca tekrarlayan ekonomik krizleri üretmekle kalmayıp aynı zamanda çevre tahribatına da büyük katkı sağladı. Modern kapitalizmin bu özelliklerinin hiçbiri sistemin kurucu ilişkilerine göndermede bulunmaksızın açıklanamaz: yani, emek ve sermaye arasındaki ilişki ile sermayeler arası rekabetçi ilişkilere.

Çeviri: **Nilgün Erdem**

7
MERKEZİ PLANLI EKONOMİ

Dic Lo & Yu Zhang

'Merkezi planlı ekonomi' kavramı, neredeyse dünyanın her yerinde, 1990'larda çöken Sovyet tipi ekonomik sistemle eşanlamlı kabul edilmiştir. Merkezi planlı ekonomiye duyulan istek ve merkezi planlı ekonominin uygulanabilirlik potansiyeli, bu nedenle, Sovyet ve benzer ekonomilerin tarihsel deneyimlerinin kazanım ve eksiklikleri temelinde değerlendirilmektedir. Dahası, dar bir bakışla ama popüler olarak kabul edildiği şekliyle, (Sovyetik) merkezi planlama, kapitalizmi eleştirmek amacıyla, Marksizmle ya da bir Marksist rejimle ilişkilendirilmektedir. Ve, merkezi planlama, Marksist çalışmalarda, yaygın olarak sosyalizmin ilkelerinin hayata geçirilmesinin zorunlu bir koşulu sayılmasına rağmen Marksizmin içerisinden daima eleştiriye maruz kalmıştır.

Sovyet ekonomik kalkınması başarı ve hatalarıyla çift başlı bir deneyimdir. Hem kazanımları hem eksiklikleri gayet iyi bilinmektedir. Sovyetler'in, İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ve hemen sonrasında hızlı bir sanayileşme yaşaması ve gelişmiş kapitalist dünyanın ekonomik kalkınma seviyesine ulaşması kayda değer bir başarı olarak addedilir (ve bu, sonuç olarak, savaşın kazanılmasını sağlamıştır). Çöküşünden önceki yirmi yıllık dönemdeki durgunluğu ise felaketi olarak kabul edilir. Söz konusu kalkınma yolu bir bütün olarak Sovyet Bloku ülkelerinde de belirgindi. 'Kapitalizmin Altın Çağı', dünya gelirinden aldığı payda önemli bir artış elde eden Sovyet Bloku'nun da altın çağıdır. Blok üyesi ülkelerden birkaçı, 1950-1980 döneminde hızlı ekonomik kalkınmayı deneyimleyen yeni sanayileşen ekonomi-

ler sıralamasına girmiştir. 1980'lerdeki felakete sürükleniş, Sovyet Bloku içindeki ülkelerin ve Sovyet-tipi sistemin çöküşüyle sonuçlanmıştır. Aynı zamanda, yaşadığı dönem boyunca (Rus Devrimi'nden sonraki ilk on yıl hariç) Sovyetler Birliği, sonrasındaki tüm diğer Blok ülkeleri gibi, her yere nüfuz eden bürokratik kontrol ('Stalinizm' gibi karmaşık ve değişken bir kavramla ilintilendirilmektedir bu) ile kaynaşmıştır.

Sovyet Bloku'nun üç farklı tipinde de daha sonraki yıllarda çeşitli reformlara girişildi. İlki, genellikle gelişmiş bilgisayarların yardımıyla, karmaşık yöntemler kullanarak veri toplama ve ölçümleme yaparak, merkezi planlamanın verimliliğini artırmak üzere gerçekleştirilen Sovyet girişimleridir. İkincisi, Macaristan'da merkezi planlı sistemin işleyişini piyasa kurumlarıyla ve teşebbüsleri kâr teşvikleriyle desteklemek üzere gerçekleştirilen girişimlerdir. Üçüncüsü ise, piyasa-temelli bağımsız teşebbüslerde veya yönetime işçi katılımının kurumsallaştığı yerel yönetimlerde, işçilerin özyönetimini kurmaya yönelik olarak Yugoslavya'da gerçekleştirilen girişimlerdir. Tüm bu girişimler, Blok'un gelişmiş kapitalist dünyanın gelir seviyesini yakalama yönündeki güdülerinin sürdürülmesi açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Başarısızlığın, ne şekilde ve ne ölçüde reform girişimlerinin içsel zayıflıklarından kaynaklandığı veya bu zayıflıkların 1980'lerin sonunda Blok'taki yönetici elitler arasında (aydınlar dahil) Sovyet-tipi sistemin reforme edilebilirliğine dair büyük bir güven kaybının oluşması için yeterli olup olmadığı halen net değildir. Başarısızlık, neoliberal serbest piyasa sistemi nosyonuna duyulan kör inançla birleşerek, dış baskılarla teşvik edilen ve desteklenen sistemin felaketine doğru atılan (ani ve düşüncesizce) adımları hızlandırmıştır. Bu adımlar, şok tedavisi veya büyük-patlama reformları olarak bilinen, sistematik dönüşüm girişimleriyle doruğuna ulaşmıştır.

Sovyet-tipi sistem, Sovyet Bloku dışında çeşitli şekillerde deneyimlenmiştir. Bu deneyimlerden en önemlisi Çin'dir. Ulusal kurtuluş devrimi geçmişi ve geri ('yarı-feodal, yarı-sömürge' kapitalist) ekonomisine rağmen Çin, 1950'lerdeki kısa ama çok başarılı bir deneme olan ilk Beş Yıllık Plan sonrasında merkezi planlı sistemi hızla terk etti. Bu, 'Maoizm'le yakından ilintili ekonomik ve siyasal nedenlerden kaynaklandı. Devlet yönetimi, ekonomik açıdan merkezi planlamanın yukarıdan aşağıya yaklaşımının kaynak mobilizasyonu için yapısal olarak elverişsiz olduğu kanaatine vardı, çünkü kaynak mobilizasyonu geri kalmış bir ekonomide hızlı sanayileşme için 'bi-

limsel yönetim'den (merkezi planlamanın ayırt edici üstünlüğü olarak iddia edilen şey) daha önemli kabul edildi. Siyasal olarak ise Çin yönetimi, yavaş yavaş, merkezi planlı sistemin yapısal olarak bürokratizme bağlı ve sosyalist ilkeleri dışlayıcı olduğu hükmünü verdi. 1950'lerin sonunu izleyen yirmi yılda, Çin ekonomik sistemi temel olarak ademimerkezi planlama özelliği gösterir. Bu kurumsal çerçeve, 1970'lerin sonundan itibaren yavaş yavaş gelen piyasa odaklı sistematik reformların altyapısının hazırlanmasına da yardımcı oldu. Ademimerkezi planlama sistemi aracılığıyla gerçekleştirilen birikim, reform dönemindeki hızlı ekonomik kalkınmayı da besledi. Ne var ki, resmi olarak kabul edildiğinin aksine, hem ademimerkezi planlama hem piyasa odaklı reform dönemlerinde Marksist sosyalizm, idealize edildiği şekilde gerçekleştirilmekten uzak kalmış, fakat gene de bu ideal uzak bir hedef olarak varlığını sürdürmüştür.

Merkezi Planlama ve Sosyalizmin İlkeleri

Sosyalizm ideali, emeğin aşamalı olarak yabancılaşmadan kurtulması olarak özetlenebilir. Fakat Marx, ilk olarak *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde, bölüşüm alanına işaret eder. Kapitalizmden daha yeni çıkan 'komünist toplum'un en belirgin özelliği, emeğin bölüşümden eşit hak alması ilkesidir. Üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti nedeniyle üreticilerin hakkı, sundukları emekle *orantılı*dır; eşitlik, ölçümün *eşit bir standart*la, emekle yapılmasını kapsar. Marx, bu ilkeyi burjuva adaleti olarak addeder, çünkü bireylerin eşit olmayan emek kapasitelerini veri almaktadır. Bu nedenle, refahtaki sürekli artış ve emeğin yabancılaşmasının giderek azalmasıyla bu ilke, yavaş yavaş gerçek anlamda sosyalist ilkeye giden yolu açacaktır: 'herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar.'

Marx, emekle orantılı bölüşümün sosyalist ilkenin gerçekleşmesine doğru aşamalı geçişi hızlandırıp hızlandırmadığı veya engelleyip engellemediğini incelememiştir. Genel anlamda, 'şimdi, kapitalist toplumun aksine, bireysel emek toplam emekte dolaylı olarak değil, fakat doğrudan bir parça olarak varolmaktadır' demesi dışında, toplumsal mülkiyetin bu ilkeyi nasıl sağladığını da incelememiştir. Bu görev, *Anti-Dühring*'de (Kısım III, Bölüm 2) 'üretim araçlarına toplum tarafından el konulması ile meta üretimi ve bunun sonucu ürünün üretici üzerindeki egemenliği ortadan kalkar. Toplumsal üretim içindeki anarşinin yerini bilinçli/planlı örgütlenme alır' savını

dile getiren Engels'e bırakılmıştır.[1] Bu pasaj, toplumsal üretimin üzerine merkezi planlama kavramını oturtur.

Bu yeni, rekabetçi olmayan koordinasyon mekanizmasının maddi temeli nedir? Engels'in yanıtı, kapitalizmdeki üretimin giderek artan sosyalizasyonudur. Engels, burada sermayenin yoğunlaşmasıyla büyük-ölçekli modern sanayinin genişlemesine atıfta bulunur. Modern sanayinin merkezi özelliği 'belirli bir plan üzerinde işbölümü'dür, ki bu, bilinçli planlama ve tekil firmalar içinde örgütlenmedir. Ekonomide modern sanayinin artan egemenliği, bu nedenle, ekonomik etkinliklerin koordinasyonunda planlamanın artan önemine işaret eder –o kadar ki Engels 'üretici güçlerin tek büyük bir plan temelinde birbiriyle uyum içinde çalışmasını mümkün kılan bir toplum' (Kısım III, Bölüm 3) kavramına ulaşır.

Engels'in izinden giden Lenin, sosyalizmin inşasının maddi temeli olarak sadece ekonomik anlamda değil siyasal anlamda da üretimin sosyalizasyonuna büyük önem verir. Lenin'e göre:

> Kapitalist kültür, büyük [ölçekli] üretimi, fabrikaları, demiryollarını, postayı, telefonu, vb. yaratmıştır, ve, bu temel üzerinde eski 'devlet iktidarı' görevlerinin büyük çoğunluğu öylesine basitleştirilmiş ve öylesine basit kayıt-kuyut, denetim işlemlerine indirgenebilmiştir ki, ilköğretimden geçmiş bulunan herkes bu işleri yapabilir; basit bir 'işçi ücreti' ile bütün bu işler pekâla yapılabilir; öyleyse, bu işlerden her tür ayrıcalıklı, 'hiyerarşik' nitelik kaldırılabilir (kaldırılmalıdır da).[2]

Üretimin sosyalizasyonu, bu nedenle, yönetimin değil ama sınıf iktidarının bir organı olarak devletin sönümlenmesine giden yolu açmaktadır. Üretimin sosyalizasyonu, 'tüm toplumun tek bir büro ve tek bir fabrika haline geldiği' (Bölüm 5) üretim ve bölüşümün planlı koordinasyonu ve yönetimi için temeli atmaktadır. Lenin'in tekrarla vurguladığı gibi, üretimin sosyalizasyonu devlet işlevleri gibi ekonomik etkinliğin de –kapitalizm tarafından son derece *basitleştirilen* ve olağanüstü basit işlemlere indirgenen– planlanması ve örgütlenmesini basit ve kolay hale getirmektedir, ki işin püf noktası budur.

Fakat merkezi planlama gerçekten bu kadar basit midir? Lenin'in vurgusu 'toplumun tüm üyelerinin veya en azından büyük çoğunluğunun, devle-

---

[1] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, (çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2010, s. 377 (ç.n.).

[2] Lenin, *Devlet ve İhtilal*, çev. Kenan Somer, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 9. Baskı, Ankara, Mayıs 2003 (ç.n.).

ti yönetmeyi *kendiliğinden* öğrenmiş' (Bölüm 5) olmasını gerektirir. Devlet işlevlerinin ve ekonomik etkinliklerin planlı koordinasyonu ve yönetiminin basitliği göreceli bir, emekçilerin kapasitelerine göre belirlenir. Aynı zamanda, emekçilerin bilgi ve yeteneklerinin sürekli geliştirilmesi, emeğin yabancılaşmadan aşamalı olarak kurtulması için gereklidir. Marx ve Engels gibi Lenin için de kapitalizmdeki siyaset ile ekonomi ayrımının yerini, siyaset ve ekonominin yeniden birleşmesi almalıdır; ki yeniden birleşme toplumun tüm üyelerinin temel siyasal ve ekonomik işlerin yönetimine katılımı şeklinde kurulacaktır. Bu yeniden birleşme sayesinde, yöneten ile yönetilen arasındaki işbölümü yok olacak ve bundan böyle, 'komünist toplumun ilk aşamalarından son aşamalarına kadar bu dönüşüm için kapı sonuna kadar aralanmış olacaktır' (Bölüm 5).

Uygulanabilir Sosyalizme Karşı Kapitalizm

Uygulanabilir sosyalizmin kapitalizme kıyasla, en geniş anlamda verimli olması gereklidir, ki maddi ve sosyal kalkınmayı sağlayabilsin. Bu da, sonuçta, yöneten ile yönetilen arasındaki işbölümünü ortadan kaldırmak üzere emekçilerin kapasitelerinde sürekli iyileşmeyi sağlayacak gerekli maddi koşulların sağlanması demektir. Ana hedef, yabancılaşmış emeğin emek-zamanını aşamalı olarak kısaltmaktır. *Anti-Dühring*'de Engels (Kısım III, Bölüm 3) şu görüşü belirtir:

> Üretici güçlerin güncel gelişmesi ile üretici güçlerin toplumsallaşması olgusu içinde verilmiş üretim artışı, kapitalist üretim biçiminden doğan engel ve bozuklukların ortadan kaldırılması, ürünlerin ve üretim araçlarının savurganlığına son verilmesi, daha şimdiden, herkesin çalışmaya katılması durumunda emek-zamanını, güncel düşüncelere göre en düşük olacak bir ölçüye indirmek için yeter.[3]

Bu görüş, tekil firmalar içindeki planlı üretim ile ekonominin bütünündeki anarşik koordinasyonun karşıtlığına dair bilinen Marksist savları benimseyen bir görüştür. Üretimin toplumsallaşmasıyla özel kapitalist mülkiyet arasındaki karşıtlığa yapılan vurgu özellikle yirminci yüzyıldaki Marksist politik ekonomide öne çıkmıştır, ki bu dönem gelişmiş kapitalist ekonomilerde büyük işletmelerin (modern şirketlerin) patlaması sonrasına rastlar. Örneğin, Maurice Dobb (1937), merkezi planlamanın piyasa ekonomisi-

[3] Friedrich Engels, *Anti-Dühring* (çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2010, s. 390 (ç.n.).

ne belirgin üstünlüğünün, *ex ante* planlamanın piyasa temelli, atomistik karar vermeye içkin belirsizliğin üstesinden gelebilmesi olduğunu iddia eder. Kapitalist ekonominin bu tarz belirsizlikleri, Keynesyen anlayış doğrultusunda, felaketle sonuçlanabilir.

Oysa eleştiriler, merkezi planlamanın piyasa ekonomisine kıyasla belirgin bir dezavantajı olduğunu vurgular: yani, merkezi planlama yetkililerinin, kısıtlı kaynakların verimli dağılımı için gerekli olan detaylı ve sürekli değişen bilgiyi toplama ve işleme güdü ve yeteneği hiç olmamıştır. Piyasanın koordinasyonu için merkezi planlamanın tamamen yerini almasa da merkezi planlamayı tamamlayıcı bazı düzenlemeler gereklidir. Fikir şudur: sadece ademi-merkezi bireyler gerekli bilgiyi yaratma ve kullanma güdü ve yeteneğine sahiptir. (Neo-)Avusturya Okulu'nun piyasa-köktenci teorisyenlerinden sosyalizme sempati besleyen ılımlı ekonomistlere (örneğin, Alec Nove) kadar uzanan bu eleştiriler, merkezi planlamanın, içsel zaaflarıyla, ekonomik felaketlere neden olabileceği sonucuna varmakta tereddüt etmezler.

Emekçilerin kapasitelerinin sürekli olarak geliştirilmesi, üretimin toplumsallaşmasıyla birlikte, merkezi planlamanın eksikliklerini büyük ölçüde gidermeye yardım eder mi ve piyasa ekonomisine belirgin bir üstünlük sağlar mı? Mandel (1992) iki farklı açıdan bu soruya olumlu bir yanıt vermeye çalışır. Birincisi, üretimin sosyalizasyonunun planlamayı zorunlu olarak ve mutlak anlamda basitleştirmediğini iddia ederek, nispeten verimli bir planlama alanının piyasa-merkezli ekonomistlerin öngördüğünden daha geniş olduğunu ima eder. Sermayenin yoğunlaşması (özellikle yirminci yüzyılda) büyük firmaların olağanüstü genişlemesiyle sonuçlanmıştır. Talep esnekliği olmayan mal ve hizmetlerin sayısındaki aşamalı artış, durumu piyasa koordinasyonundan ziyade planlama için sağlamlaştırmıştır. İkincisi, merkezi planlamanın formülasyonu ve uygulanması devlet bürokrasisiyle sınırlı kalmak zorunda değildir. Yetenek anlamında, giderek artan eğitimli emekçilerin iktisadi karar alma süreçlerine katılımı, bilgi üretme ve kullanma konusunda en az piyasa temelli bireysel etkinlikler kadar verimli olabilir.

Bireysel ve kolektif çıkarları birleştirilebilecek net, uygulanabilir kurumsal düzenlemelerin ne olabileceğine ilişkin kritik soru hâlâ yanıt beklemektedir. Bu soru tatminkar bir şekilde yanıtlanmadan, kitlesel katılım ve demokratik kontrol ilkelerinin bürokratik kontrolü ikame edebileceği; aynı zamanda teşvik, yetenek ve ödüller etrafında dönen gerilimi çözeceği de

varsayılamaz (Sayer, 1995). Sonuç olarak, devletin sönümlenmesinin yalnızca uzun dönemde gerçekleşeceği kabul edilirse, üretim alanındaki iki temel ekonomik aktör arasındaki çıkarların farklılaşmasına ilişkin gerçek bir olasılık ortaya çıkar: bu, devlet ve işletmelerdir. Ve bu, bölüşüm alanında devlet ile hane halkı arasındaki çıkarların farklılaşması olasılığına eklenir. Bunlar Sovyet-tipi merkezi planlı sistemin karşı karşıya kaldığı sorunlardır.

Sovyet-tipi Sistem: Sosyalizme/Sosyalizmden Geçiş

İlk ve öncelikli olarak, Marksist bir bakış açısından, Sovyet-tipi merkezi planlama sistemi anti-kapitalist üretim biçimi ile temelde kapitalist bölüşüm normunun çelişkili bileşimi özelliğini taşır (Mandel, 1968). Üretim biçimi anti-kapitalist kabul edilir, çünkü toplumsal artığa devlet tarafından el konulur, özel sermaye tarafından değil. Ve üretimin amacı veya itici gücü, piyasaların ele geçirilmesine yönelik rekabet temelli kâr-amacı-gütme yerine, üretim araçlarının kullanım değeri olarak birikimidir. Bu arada, bölüşüm biçimi kapitalist kalır çünkü emek ile bu emekle üretilmiş tüketim mallarının mübadelesi devam eder –bölüşüme ilişkin burjuva bir ilkedir bu. Bu durum, ancak ekonomi her insana temel ihtiyaçlarını karşılama garantisi verme kapasitesine ulaşınca ve böylece mübadeleye dayanan bölüşüme son verildikçe tedricen sönümlenebilecektir.

Üretici güçlerin gelişmesi ve temel mal ve hizmetlerin gittikçe artan miktarının daha özgür bölüşümüyle bu çelişkilerin çözümü, toplumda yüksek düzeyli oydaşmayı gerektirir. İşçilerin işletmelerin yönetimine ve bir bütün olarak ekonominin yönetimine aktif katılımını, planın demokratik müzakereyle gerçekleştirilmesini ve işçilerin planın (yeniden)formülasyonunu, uygulanışını ve gözlemlenmesini yakından denetimini sağlayacak mekanizmaları gerektirir. Bunlar, merkezi planlama deneyimlerinin çok uzağında kalır: tarihsel olarak, tüm Sovyet-tipi ekonomiler her yere nüfuz eden bürokratik kontrole tabiydi. Yayılmacı bürokratik kontrolün Sovyet-tipi ekonomilerin özgün tarihsel koşullarının rastlantısal bir ürünü olup olmadığına dair bir soru ortaya çıkar. Yoksa bu, merkezi planlama sisteminin bizzat kendisinin kaçınılmaz bir ürünü müdür?

Bu bir tartışma konusudur. 'Kaçınılmazlık' görüşünü benimseyen iktisatçılar modern toplumlarda işbölümünün karmaşıklığına vurgu yaparlar;

dolayısıyla, kitlesel üretime ekonomi-dışı müdahalelerin en az olduğu 'saf' Sovyet-tipi sistemde bile, işçiler, yönetme erkinin kayda değer bir kısmını bürokratik kontrole bırakma ihtiyacı duyarlar (Sayer, 1995). 'Olumsallık' görüşünü savunan iktisatçılar ise, tersine, işçilerin kapasitelerinin artışıyla birlikte merkezi planlamanın giderek basitleşeceği savını bir adım ileri taşırlar --dolayısıyla her yere nüfuz eden bürokratik kontrol, merkezi planlamanın zorunlu bir ürünü değildir (Mandel, 1992). Tarihsel olarak, gerçek şudur ki bu katıksız teorilerin hiçbiri sınanma şansını yakalayamamıştır. 'Sosyalist (sosyalizme giden) bir ülke' bir gerçekliktir, ki bu da dünya kapitalizminin okyanusuyla çevrilmiş görece geri kalmış bir sosyalist adadır. Geri kalmışlık, işçilerin toplumsal ölçekteki sorunların yönetimine aktif katılımını engeller. Daha önemlisi, Preobrazhenskiy-tipi meşhur savı takip edersek, geri kalmışlık ağır sanayiye vurgu yapan bir sanayileşme stratejisini gerektirir. Bu strateji, yığın-birikim ve planın uygulanması için maddi özendiricileri kullanmak suretiyle kapitalist bölüşüm biçimini ve kontrolünü koruma eğilimini yapısal olarak içerisinde taşır. Bu nedenle, Sovyet-tipi sistem dünya ölçeğinde ya da en azından ekonomik olarak gelişmiş birkaç ülkede eşzamanlı kurulmadığı takdirde, bürokratik kontrolün engellenmesi ve kitle katılımı ile yer değiştirmesi olasılığı, gerçekleşmesi olanaksız bir hayalden ibaret kalır.

Sosyalizme sempati besleyenlerin dışındakilerce, merkezi planlama ile her yere nüfuz eden bürokratik kontrolün ilişkisi kolayca veri olarak alınır. János Kornai (1980) tarafından geliştirilen ve etkili bir teori olan kıtlık iktisadı teorisi, Sovyet-tipi sistemin incelenmesinde pozitivist yaklaşımı temsil eder. Teori, sistemin işleyişi için en temel belirleyici olarak aldığı devlet ile işletmeler arasındaki çıkar farklılaşmasının göstergelerini incelemeye odaklanır. Başlangıç noktası, 'yumuşak bütçe kısıtı' kavramıdır. Bu kavram işletmelerin ayakta kalmasında ve kaynaklara erişmesinde devlet garantisine atıf yapar.[4] Davranışsal kalıplar, rekabetçi piyasalardaki performansa verilen bir tepki olmaktan çok, devlet ile işletmelerin pazarlığa oturmasından doğar. Kurumsal düzeyde, bu davranışsal kalıplar kamu mülkiyetine içsel-

[4] Kornai tarafından geliştirilen kavram, mikro-ekonominin 'bütçe kısıtı' kavramını ödünç alır ve planlı ekonomilerde işletmelerin bütçe kısıtını yumuşatması sendromuna işaret eder. Planlı ekonomilerde işletmeler harcamaları ile gelirlerini denkleştirmeyi bırakır, çünkü gelirleri aşan harcamaları devlet tarafından karşılanacaktır. İşletmeler sübvansiyonları sürekli olarak alma beklentisi içerisine girer ve dış finansal destek beklentisi davranışlarına içselleşir (Kornai, 'The Soft Budget Constraint,' *Kyklos*, Şubat 1986, 39: 1, s. 3-30) (ç.n.).

dir –bireysel mülkiyet hakkından herhangi bir sapma, harcamaları (olası) kazanca bağlayan disiplinin bozulmasıyla sonuçlanacaktır.

Yumuşak bütçe kısıtı nedeniyle işletme, kaynaklara erişimini genişletmek için yapısal bir teşviğe sahiptir. Bu, yatırım açlığına ve kaynaklara karşı talep açgözlülüğüne yol açar. Sonuç olarak, toplam ölçekte, talebin kısıtlanmamış olması yayılmacı, kronik kıtlıkların (talep, arzı geride bırakır) sistematik bir olgu olmasına yol açar. Üretim yalnızca fiziki kaynakların tahsisini yapan yönetsel tasarruflar sonucu kısıtlanır. Bunun sonucunda, işletme aynı anda bazı kaynakların kıtlığını çekerken bazı kaynaklarda aşırı yığılma olur; işletme üretim ihtiyaçları ve sonuçlarından bağımsız olarak, temin edilebilen malları tedarik etmeye doğru 'zoraki ikame'ye kayar. Aynı durum pasif bir rol oynayan hane halkı için de geçerlidir, hane halkı kıtlıktan dolayı kuyruklarda beklemekten, mal ve hizmetlere erişememekten, zoraki ikameden ve gözden düşen alıcı-satıcı ilişkisinden mustariptir. Sistemik ve kronik bir olgu olmasından dolayı, kıtlığın sadece temel ekonomik reformlar aracılığıyla değiştirilecek işleyiş sayesinde düzeltilebileceği şeklinde bir politikanın gerekliliği sonucuna varılmaktadır. Sonuç olarak, tavsiye edilen şey, kitlesel özelleştirmelerdir (Hare, 1989).

Kıtlık iktisadının özelliği, makro sonuçları üretici sektöre odaklanan mikro-ekonomik teori temelinde açıklamasıdır. Bu açıklama, makro-ekonomik dengesizlik teorisi tarafından yetersiz bulunur çünkü hane halkı sektörünü daha çok önemser. Portes (1989), tüketim mallarına karşı toplam talebin, ücret planının (haddinden fazla) uygulamasını belirleyen plancılar, işletmeler ve bankalar arasındaki karşılıklı etkileşim tarafından etkilendiğini savunur. Fakat bunun talep fazlası yaratıp yaratmadığı başka bir konudur. Toplam talep ile arz arasında kronik ve büyük dengesizliklerin oluşması imkânsızdır. Bu nedenle, hane halkının tüketim mallarının kalıcı kıtlığını yaşamasıyla birlikte, hangi mallara erişilebileceğine göre (harcanamayan ücretlerin birikimine yol açmaktansa) emek arzı düşürülür (muhtemelen çalışma-zamanının azaltılmasıyla). Mallar için nominal talep fazlası nominal emek arzı fazlasıyla eşlenecektir. Fakat paranın fiyatı ve ücretler sabit kaldığı sürece ikisinin de hiçbir etkisi olmaz. Sonuç olarak, emek arzının ve mal talebindeki nominal fazlanın azaltılması ve zamanla ortadan kaldırılması için makro-ekonomik dengesizlik teorisinden üretilen politik tavsiye, fiyat reformudur –illa ki kitlesel özelleştirme değil.

En önemlisi, bu yaklaşımlardan her biri, Stiglitz (1994) için de geçerli olduğu gibi, kapitalizm için üretilmiş tamamen ana akım ekonomik ilkelerden türer, daha doğrusu bunlar kapitalizmden sosyalizme aktarılmıştır. Tahmin edilebileceği üzere, bu yaklaşımlar piyasaya bir engel olmasından (yumuşak bütçe kısıtı ya da esnek olmayan ücretlerin sistemik sonuçları) öte, bürokratik kontrol sorununa değinmez. Yaklaşımların paylaştıkları ortak nokta, bürokratik kontrol yerine işçi yönetimini dikkate alma konusundaki başarısızlıklarıdır. Sonuç olarak, bu yaklaşımlar sadece sosyalizmden uzaklaşan Sovyet-tipi merkezi planlama sistemini inceler –sosyalizme geçişi değil. Fakat, bu 'burjuva' teorileri Marksist siyasal iktisada üstün olduklarını iddia edemez. Çünkü, nihayetinde, söz konusu olan şey tarih felsefesindeki iki farklı paradigma arasındaki rekabettir. Sosyalizmden uzaklaşma iddiası, kapitalizmin, diğer tüm alternatiflere üstünlük sağlayacağı ve dolayısıyla ölümsüz olduğu yönündeki inanca dayanır. Sosyalizme doğru geçiş iddiası ise, tersine, emeğin yabancılaşması ve onun aşamalı olarak özgürleşmesine ilişkin Marksist teoriye dayanır –bu teori kapitalizmi aşmanın sadece arzu edilen bir şey değil, uygulanabilir bir şey olduğunu da imler.

Çeviri: **Aslı Yılmaz Uçar**

8
SINIF VE SINIF MÜCADELESİ

Utsa Patnaik

Marksist kuramda sınıf kavramını üretim tarzı kavramı bağlamının dışında ve buna atıf yapmaksızın tartışmak âdeta imkânsızdır. Saf sınıflar özgül üretim tarzlarıyla kolayca tespit edilirken, bir üretim tarzından diğerine geçiş halindeki toplumlarda sorunla karşılaşılır. Örneğin, 'toprak sahibi' gibi bir terim, pre-kapitalist toplumsal formasyondan kapitalist toplumsal formasyona geçiş sürecindeki bir topluma kıyasla, kapitalist bir toplumda farklı bir anlama sahip olacaktır.

Geçiş dönemine özgü dinamik problemlerden soyutlanan Marksist sınıf kuramı, insan gruplarının üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkisine ve bunun neticesinde bu gruplar arasında ortaya çıkan toplumsal ve siyasal tahakküm-tabiiyet ilişkileriyle desteklenen iktisadi sömürü ilişkilerine dayanır. Üretim araçları üzerinde mülkiyet hakkına sahip az sayıdaki insan grubu, hakların tarihsel kökeni her ne olursa olsun, bunların üzerindeki kontrolleri vasıtasıyla, cüzi oranda mülkiyet hakkına sahip olan ya da hiç olmayan kalabalık insan gruplarından artık emek elde eden sömürücü sınıfları teşkil eder. Maddi üretimle meşgul olan gerçek işçilerin artık emeği icra etmelerinin aldığı özgül biçimler ve mülkiyet haklarına sahip sınıfın bu şekilde üretilen iktisadi artığa el koyma biçimleri, sınıf ilişkilerinin karakterini ve aynı anda özgül üretim tarzını tanımlar. Bu kavramlar çoğu kez yalnızca kapitalist üretim bağlamında tartışılsa da, sınıf ve üretim tarzı kavramlarının analitik gücü, tarihsel olarak gözlemlenmiş ve halihazırda var olan çeşitli toplumsal formasyonlara uygulanmalarına imkân veren yeterince yüksek

bir kuramsal soyutlama düzeyini temsil etmelerinde düğümlenir. Kapitalist üretim tarzı dışında tüm diğer tarzlar sömüren ve sömürülen arasındaki, kimi zaman 'iktisat-dışı zor' olarak atıfta bulunulan, piyasanın aracılık etmediği doğrudan ilişkilere dayanır.

Köle emeği, serf emeği ve ücretli emek genel olarak emek ilişkisinin başlıca toplumsal varoluş biçimleri olarak görülür. Köle emeğine dayanan bir üretim tarzında köle sahipleri sınıfı yalnızca toprağı ve üretim aletlerini tekellerine almakla kalmaz, aynı zamanda tıpkı büyükbaş bir hayvana sahip olabilecekleri şekilde, işçilerin kendilerine de sahip olur. Kölelik esasen fetihle başlar ve köle ('slave') terimi 'Slav'dan türetilmiştir, tıpkı Güney Asya'da köle anlamına gelen '*dasa*' kelimesinin aslında etnik bir grubun ismi olması gibi. Köleler, zirai üretim ve manifaktür üretimiyle meşgul olan köle sahipleri sınıfı tarafından, artık emek icra etmeye ve kendi geçim araçlarını üretmek için gereken emek miktarının üzerinde bir çıktı üretmeye mecbur bırakılır. Bu artık emeğe doğrudan emek olarak değil, köle rantı adı verilen artık ürün olarak el konur. Serf emeğine dayanan feodalizme has bir üretim tarzında genellikle bir derebeyleri sınıfı tüm toprak üzerinde, hem köylülerin toprakları hem de miri arazi üzerinde mülkiyet haklarına sahip olsa da, doğrudan üreticiyi, köylüyü elden çıkarma tasarrufuna sahip değildir. Doğrudan üreticiler köle değildir, ama özgür de değildir. Köylülerin geçim ihtiyaçlarını üretmek için gereken emek, mutat olarak oturdukları ve sahip oldukları aletler ve hayvanlarla sürdükleri arazilerde icra edilir. Ne var ki bunu yapmalarına, ancak üretici olmayanları idame ettirecek artık emeği gerçekleştirdikleri takdirde izin verilir. Derebeyler, serfleşmiş bir köylü halktan artık emeği, derebeyinin toprağını sürmekte veya zanaat imalatında bulunmakta kullanılan ücretsiz emek hizmetleri biçiminde alır. Bu, artık emeğin hem mekan hem de zaman olarak zorunlu emekten ayrıldığı tek sömürü biçimidir. Bu nedenle sömüren ve sömürülen arasındaki en şeffaf ve kavraması en kolay ilişkidir. Ücretsiz emeğin bu türden doğrudan elde edilmesi yoluyla ya da emek rantı haricinde serfler mahsul biçiminde (üretim rantı) ya da artık ürünün değerini içeren para (nakit rant) biçiminde ya da bu üçünün çeşitli kombinasyonlarında artık emek ödemek zorunda da bırakılabilirler. Moses Finley'in Avrupa feodalizmi bağlamında işaret ettiği üzere, serfler arasında kişisel kölelerden fiili özgürlere kadar değişen bir esaret derecesi hiyerarşisinin olması mümkünse de, üretim sisteminin doğasını biçimlendiren hakim ilişki serflikti.

Asyatik feodalizm biçimleri, artık emeğin esasen üretimde kullanılan ücretsiz emek hizmetleri şeklinde doğrudan istihraç edilmesiyle karakterize olmamıştır; genellikle özgür olmayan bir köylü sınıfının birleşik bir rant ile vergiyi iki aktöre, yani ürün rantını yerli bir derebeyler sınıfına ve bu derebeyler vasıtasıyla merkezileşmiş bir feodal devlete, böyle bir devlet oluşumu ortaya çıkar çıkmaz, ödemesini içeriyordu. Köylülerin ücretsiz emek hizmetleri genellikle tarımsal üretimde değil, esasen malların taşınması ya da üst seviye mülkiyet hakkı sahiplerinin ev içi hizmetlerinde kullanılıyordu. Asya'daki bu üst seviye toprak sahibi sınıfların Avrupa feodalizmindeki malikanelerine tekabül eden 'çiftlikleri', geçimlerini ayni olarak sağlayan, köle statüsünde olmayan kalıtsal hizmetkârlar tarafından ekilip biçiliyordu.

Sömürgeci idareciler ile alimlerin Asyatik toplumlara ilişkin ilk tarifleri, daha sonraki araştırmalar ışığında bir bakıma yanıltıcıydı, çünkü bu açıklamalar merkezileşmiş monarşik bir devlet sistemini destekleyen bir köylü topluluğunun varlığını vurguluyor, ama (antik Hindistan için R.S Sharma, 2005 ve ortaçağ Hindistanı için I. Habib, 2005 tarafından ayrıntılı tarif edildiği haliyle) köylüler cemaatinden ürün rantı alıp bunun belirli bir kısmını vergi olarak devlete aktaran yerli bir toprak sahibi üstün sınıfın yaygın varlığını kaydetmiyordu.

Hegel, Doğu toplumlarının 'değişmez' doğasına ilişkin fikrini, kendi kendine yeten köy toplulukları içerisindeki tarım ve imalat birliğinin bu toplulukların varlığını bin yıldan uzun sürdürmelerini sağladığını, bu arada yönetici hanedanların yükselip düştüğünü öne süren erken dönem sömürge anlatılarına dayanarak oluşturmuştu. Hegel'den etkilenen ve yine yalnızca erken dönem sömürge araştırmalarına erişebilen Marx, devlete vergi ödeyen, içsel olarak farklılaşmamış köylü topluluğu fikrini benimsedi ve 'Asyatik üretim tarzını' topluluk ile devlet arasındaki doğrudan bir ilişki olarak kavramsallaştırdı. Ne var ki tarihsel gerçeklik, köylüler topluluğun yaptığı ödemenin salt vergi olmadığı, devletin temsilcileri rolündeki yerli toprak sahibi mülk sahipleri tarafından toplanan kira ile vergi olduğu yolundaydı. Bu yerli mülk sahibi sınıf, merkezileşmiş devlet çöktüğü zaman da varlığını sürdürmeye ve kira toplamaya devam etti. Asyalı köy topluluğunda tarım ve imalatın birliği ve topluluğun kendi kendine yeterliği, Avrupa'daki kendi kendine neredeyse yeten büyük malikanelerdeki birlikten daha büyük değildi. Ve güçlü loncaları ve tüccar gemileri vasıtasıyla uzak diyarlara ulaşan uzun mesafe ticareti on beşinci yüzyıla kadar Asya'da, Av-

rupa Yeni Dünya'ya genişleyene değin daha yaygındı. Asyalı Marksist tarihçiler bu nedenle Asyai iktisadi sistemleri, önemsiz açılardan da olsa, Avrupa feodalizminden farklılaşan ve bağımlı bir köylü sınıfından ürün rantı ile vergi şeklinde artık emek istihraç eden toprak sahibi bir derebeyler sınıfı ve monarkın varlığı bakımından önemli ölçüde benzeşen şekilde tarif etmeyi tercih etmişlerdir.

Kapitalizm-öncesi tüm toplumlar, iktisadi artığa sahip olan sınıflar ile bunu üreten sınıflar arasındaki doğrudan tahakküm ve tabiiyet ilişkilerine bağlı olarak, eşitsizliği, ister toplumsal mülkler ister kastlar biçiminde olsun, karmaşık toplumsal ve siyasal hiyerarşi sistemleri biçiminde kurumsallaştırmışlardır. Tüm kapitalist-öncesi toplum biçimlerine karşın kapitalist üretim tarzının nihai biçimi, en azından ilkesel olarak, sınıflar arasındaki bu türden doğrudan yasal olarak eşitsiz ve hiyerarşik ilişkilerden vazgeçer; işçi sınıfı uzun süreli mücadelesi vasıtasıyla, kapitalist sınıfın yasal ve siyasal eşitliği kurumsallaştırmaya mecbur kaldığı bir noktaya ulaşınaya çabalar. Sermayeciler sınıfı ve ücretli işçiler sınıfı iktisadi alanda birbirlerinin karşısına eşitsiz aktörler olarak çıkmaya devam etseler de, en azından aleni kuvvet kullanımını içermeyen bir sözleşmeye girerek yasal eşitler olarak karşı karşıya gelirler. Ancak bu kez de, 'kapitalizm altında işçi özgürlüğünün' kapitalizmin ilk geliştiği ülkelerde kazanılmasının diğer toplumların işçilerine 'esaret' dayatılmasına tarihsel olarak bağlı olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır (aşağıya bkz.).

Marx ve Engels'in sınıflar ve üretim tarzı arasındaki bağ hakkındaki ilk kavramsallaştırmaları, *Komünist Parti Manifestosu*'nun birinci bölümünün ilk sayfalarındaki sık alıntılanan pasajlarda kendini gösterir:

> Bugüne kadarki tüm toplum tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir. Özgür ile köle, patrisyen ile pleb, senyör ile serf, lonca ustası ile çırak, kısacası, ezen ile ezilen, birbiriyle sürekli bir karşıtlık içinde bulunmuş, birbirine karşı gizli ya da açık kesintisiz bir mücadele sürdürmüş, bu mücadele ya tüm toplum yapısının devrimci bir dönüşümüyle ya da çekişen sınıfların hep birlikte çöküşüyle sonuçlanmıştır. Tarihin daha önceki dönemlerinde, hemen her yerde toplumun karmaşık bir biçimde çeşitli kesimlere bölündüğünü, sosyal mevkinin çok sayıda dereceye ayrıştığını görüyoruz.

Marx ve Engels devamla şuna işaret ederler:

> Ne var ki burjuvazinin dönemi olan çağımızın başlıca özelliği, sınıf karşıtlıklarını basitleştirmiş olmasıdır. Giderek toplumun tümü birbirine düşman iki kampa, birbirine doğrudan karşıt iki büyük sınıfa ayrılıyor: Burjuvazi ile proletarya.

Bu iki büyük sınıfın, burjuvazi ve proletaryanın uzlaşmaz karşıtlığını karmaşıklaştırmak için tarihsel olarak hareket eden ve en nihayetinde işçi sınıfının kapitalizmi, kalbinin attığı yerde, Batı Avrupa'da, devirmeye ilişkin devrimci rolünün yönünü değiştiren iki ana süreç vardır. Marx'ın öngörüsündeki başarısızlıktan söz edenler, bunun Fransa ve Almanya'da neredeyse doğru çıktığını ve kapitalist toplumun içsel çelişkilerini etkileyen süreçleri unuturlar. İlk süreç sömürgecilik ve emperyalizmle ilgiliydi. Önceki tüm üretim tarzlarından farklı olarak kapitalizm Avrupa'da ortaya çıkışından itibaren hızlı dış genişleme, pek çok mevcut toplumun, özellikle Amerika yerlilerinin toprağına ve doğal kaynaklarına tamamen el konulmasıyla beraber daha kalabalık ve güçlü bir şekilde eklemlenmiş diğer Asyalı sınıf toplumlarıyla sömürgeci zapt ve zorunlu ticaretle ilişkilendiriliyordu. Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Bir Katkı*'ya yazdığı Önsöz'ün ilk cümlelerinde özetlenen entelektüel projesinin son çalışma konuları 'Devlet, dış ticaret ve dünya pazarı' olacaktı:

> Burjuva iktisat sistemini şu sırayla inceliyorum: *sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek; devlet, dış ticaret, dünya pazarı.* İlk üç başlık altında modern burjuva toplumunun bölündüğü üç büyük sınıfın iktisadi varlık koşullarını inceliyorum; öteki üç başlığın birbiriyle bağlantısı zaten apaçık ortada.

Marx'ın izlediği soyutlama yöntemi, kapalı bir kapitalist ekonomiyle başlamaktı ve beyan ettiği niyeti bunu genişletmek olsa da uygulamada tüm çalışma hayatı ilk üç konu başlığının çözümlenmesine ayrılmışken, son üçünün –'Devlet, dış ticaret ve dünya pazarı'– hiçbir zaman sistematik olarak ayrıntılandırılmadığı açıktı. Marx'ın *New York Tribune*'deki makaleleri ile gönderdiği haberlerde, Yeni Dünya'ya Avrupa göçü, İngiltere'nin Hindistan'ı sömürmesi ve kaynakların sömürge olarak bağımlı kılınmış dünyadan Avrupalı endüstrileşen ülkelere akıtılmasına ilişkin pek çok göndermeye rastlarız. Gelgelelim bu olgular, Marx'ın çalışma hayatı daha uzun sürseydi görülebileceği gibi, kapitalist birikim analizine hiçbir zaman resmen içerilmemişti. Marx *Artık Değer Kuramları*'nda Ricardo'nun rant kuramını ağır biçimde eleştirse de, onun ticaret kuramının bir eleştirisini yapma fırsatı bulamamıştı. Uluslararası ticareti bir uzmanlaşma süreci ve mübadele halindeki her iki tarafa fayda sağlayan bir süreç olarak görmeye ilişkin hakim Ricardocu görüş, ülkelerin eşit ve simetrik statülerinin olduğunu varsayıyor, böylelikle 1750'den itibaren iki asır boyunca Avrupa ticaretinin sanayi üretiminin olgunlaşmasındaki artışa eşlik eden bir hayli temel ve bazı za-

manlar başlıca kısmını oluşturan sömürge ticaretini bütünüyle göz ardı ediyordu.

İkinci ve bağlantılı kavramsal sorun kölelik ve kapitalizm altındaki köleler sınıfıyla ilgilidir. Köle emeği kapitalizmin yalnızca ergenlik değil, aynı zamanda olgunluk safhasında da önemli bir rol oynuyordu, çünkü yasal olarak ancak 1843'lerde yasaklanmış ve Kuzey Amerika'da yalnızca çeyrek yüzyıl sonra, İç Savaş'la birlikte etkin bir şekilde sona ermişti. Kadim dünyanın köleliğinden bin yıl sonra sınıf sömürüsünün başlıca biçimi olarak modern köleliğin yeniden dirilişi, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışının şaibeli hediyesiydi. Topraklarını memleketteki kapitalist kiracı çiftçilere sözleşmeyle kiraya veren ve kapitalist rant elde eden on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın İngiliz ve Fransız toprak sahipleri, köle rantı elde etmek için Karayipler'de köle emeğine dayanan plantasyonlar da işletiyorlardı.

Buradan kapitalizmin yükselişini işçinin 'serbestliğiyle' ilişkilendirmenin yanlış olduğu sonucuna varılabilir mi? Kapitalist birikimin bir ucundaki ücretli emek ile diğer ucundaki taşınabilir köleliğin büyümesi arasındaki ilişkiye dair henüz girişilmemiş Marksist çözümleme, bu iki aykırı sömürü biçimi arasındaki diyalektik etkileşimi hesaba katmak zorundadır. Kapitalist egemen sınıflar Avrupalı olmayan pek çok halka esareti dayatmış, onları kendi cemaatlerinden zorla ayırmış, köleleştirmiş ve kendi çıkarları için plantasyonlarda çalıştırmak üzere dünyanın öteki tarafına milyonlarcasını taşımış, köle rantına kâr olarak yaklaşmıştı. Köleliğin resmen yasaklanmasının ardından diğer bir esaret biçimi sözleşmeli emek sistemi altında devam etti. Aynı zamanda kapitalist egemen sınıflar toplu pazarlık vasıtasıyla siyasi temsiliyet ve iktisadi iyileşme için kendi ülkelerindeki ücretli emek mücadelesinin baskısına boyun eğdiler. Ücretli emeğin pazarlık gücü işsizlerin dışarıya göçü ve yerelde elde edilen kârları arttıran sömürge nakillerinin içeri akışı şeklinde ikili bir rota vasıtasıyla ister istemez iyileşmiş olmalıydı. Bu sorun 'sınıf mücadelesi' başlığı altında daha iyi tartışılmaktadır.

Sınıf Mücadelesi

Sınıf mücadelesi, işe yarar bir şekilde, ilk olarak sömürülen sınıfların zorunlu emeği oluşturan şeyler üzerindeki mücadelesi olarak düşünülebilir. Bu mücadelede bu sınıflar ilkin artık istihracı oranında bir azalma talep eder, süreç içerisinde de mülkiyeti tekeline alan asalak bir sömürücüler sınıfının varoluş mantığını radikal bir şekilde sorgulama noktasına gelirler. Bu, mev-

cut mülkiyet sisteminin alaşağı edilip alternatif bir sistemin tesis edildiği siyasi bir kavrayışa yol açar.

Zayıflayan feodal sistemlerdeki köylüler ile toprak sahipleri arasında zorunlu emek üzerindeki mücadele bu sistemlerin krizine katkıda bulunuyor, burjuvaların başı çektiği ve feodal mülkiyetin devrilip kapitalist ilişkilerin dizginsiz gelişiminin koşullarının yaratılmasıyla sonuçlanan demokratik devrimleri haber veriyordu. Bu sınıf mücadelesine Avrupa'da yeni ortaya çıkan burjuvazi öncülük ediyor ve bilhassa Fransız Devrimi ilhamını köleliğin alaşağı edilmesi (örneğin Haiti'deki siyahi Jakobenler) ve sömürgeci fatihlere (Tipu Sultanı, Karnataka-Hindistan'da, tebaasının kendisine 'yurttaş' olarak hitap etmesini emretmişti) karşı verilen çağdaş mücadelelerden de alıyordu. Asya'da, daha ileride yirminci yüzyılda gerçekleşecek olan feodal mülkiyetin devrimci bir şekilde devrilmesi sürecine ilk olarak Marksizm ve işçi sınıfı ideolojisini benimseyen, üretimi kamulaştırma hedefindeki siyasi partiler öncülük ediyordu. Asyalı devrimci hareketler, işçilerin ve köylülerin işçi sınıfı partisi önderliğindeki ve proletarya enternasyonalizmiyle yön verilen bir ittifak anlayışını vurgulayan bir hayli farklı bir stratejik devrim vizyonuna ilham vermiş olan Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nden esinleniyordu. Lenin bu vizyonu Rusya'daki kaynak eksikliği ve süregiden feodal haraçların yükü altındaki geniş bir köylü sınıfın varlığı bağlamında dile getirmişti. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin tarım programı, bilindiği üzere, toprağın el konulup millileştirilmesinden toprağın el konulup toprak sahibi olmayan köylülere dağıtılması noktasına gelmişti. 1920'deki İkinci Komintern Kongresi'nde Lenin'e ait *Tarım Sorunu Üzerine Taslak Tezler* adındaki kısa ama önemli yazı, köylü nüfus içerisindeki toprak sahibinden proletaryaya değişkenlik gösteren muhtelif sınıfların birbirinden nasıl ayırt edileceği sorusunu tartışıyordu. İşçi-köylü ittifakı düşüncesi Çin'deki devrimci mücadelede Mao Zedung tarafından da geliştiriliyordu. Mao Zedung, Çin toplumunun yarı-feodal doğasını ve Japon saldırganlığının hususi özelliklerini hesaba katarak, işgalcilerle işbirliği yapan toprak sahiplerine farklı, devrimci kuvvetlerle müşterek çalışan toprak sahiplerine farklı muamele etmeyi öngören bir toprak reformu politikasıyla çok daha geniş bir sınıf ittifakı anlayışı formüle ediyordu.

Marx ve Engels ilk başlarda proletaryanın ileri ülkelerdeki sınıf mücadelesinin en nihayetinde buralarda kapitalist üretim tarzının alaşağı edilmesine yol açacağını ve ilk sosyalist devrimleri teşkil edeceklerini tasavvur et-

mişti. Bunun gerçekleşmemiş olması muhtemelen kapitalist egemen sınıfların kapitalist üretim tarzının şiddetli iç çelişkilerini dışsallaştırmadaki başarısıyla yakından ilgiliydi. Batı Avrupa'daki ilkel birikim süreci küçük köylü üreticilerin mülksüzleştirilmesini içeriyor ve üretim araçlarından 'azade kılınmış' geniş bir emekçi sınıfının ortaya çıkmasıyla sonuçlanıyordu. Bu, endüstriyel açıdan dönüşüm geçiren yerli ekonomilerin, normal bir işsizlik seviyesine ya da 'yedek emek ordusu'nun muhafazasına yer verdikten sonra bile, bu sınıfı üretken bir şekilde massetme kapasitesini bir hayli aşıyordu çünkü kapitalist birikim en başından itibaren emeğin yerine geçen bir makineleşmeyi zorunlu kılıyordu.

On dokuzuncu yüzyılın toprakları istimlak edilen köylüleri, makineleşmeyle yerlerinden edilen işçileri ve açlığın pençesindeki İrlandalılar kalabalık bir halde denizaşırı topraklara göç ederek (yalnızca on dokuzuncu yüzyılda 50 milyonu aşkın Avrupalı çoğunlukla Kuzey Amerika'ya göç etti) kabarık bir yedek emek ordusunun toplumsal ve siyasal baskılarını dindirebildi, anakaradaki merkezler içerisinde reel ücretlerin yükselmesine imkân tanıyabildi. Böylelikle mülksüzleştirme, üretimin tam massedilememesi, işsizlik ve toplumsal çekişmenin neden olduğu toplumsal ve siyasal gerilimler, göçmenlerin yerli nüfusu geleneksel kaynaklarından mahrum ettiği Yeni Dünya ve diğer yerlere bu denli kitlesel göçleriyle başarılı bir şekilde dışsallaştırılıyordu. Dahası, anakaradaki yerli imalat ve istihdam, kapıları ardına kadar açık tutsak sömürge pazarları bu imalatları massetmek üzere kullanılmamış olsaydı, çok daha az bir artış gösterirdi. Kapitalist yönetici sınıflar için bu emniyet subapı olmaksızın Batı Avrupa'daki on dokuzuncu yüzyıl devrimci işçi hareketleri ve başkaldırıları daha fazla gelişebilir, mücadelenin yönü Marx'ın tasavvur ettiği siyasi izleği pekâlâ alabilirdi. Mevcut durumda ileri kapitalist merkezlerdeki işçi sınıfı mücadeleleri giderek iktisadi taleplere kaydı. Devrimci sınıf mücadelesinin yeri Doğu'ya, daha 'geri' toplumlara kaydı; bu mücadeleler antiemperyalizm, dekolonizasyon ve daha eşitlikçi ve demokratik bir topluma geçiş çabasından güç aldı. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren finans hakimiyetindeki yeni birikim safhası yeni çelişkileri ortaya çıkarıyor ve devrimci mücadelenin, en çok sömürülen sınıfları teşkil eden yerli hakların giderek daha fazla rol oynadığı Latin Amerika'ya doğru ilerlemesine tanıklık ediyordu.

Çeviri: **İdil Çetin**

9
KLASİK EKONOMİ POLİTİK*

Hugh Goodacre

'Klasik ekonomi politik', burjuvazinin, iktidara yükseldiği esnada, yani 'burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini' incelemeye halen ilgi duyduğu bir zamanda (*Kapital I*, Bölüm 1, dn. 33) bu sınıfın ekonomi politik literatürünü gene onun 'bayağı ekonomisinden' (burjuvazi egemen sınıf olarak kendi pozisyonunu pekiştirdikten sonra) ayırt etmek için kullandığı bir terimdir. Marx açısından klasik ekonomi politiğin önemi, örtük olarak emeğin ikili yapısı etrafındaki tartışmalardan kaynaklanır. Bu tartışmalar Marx'a göre ekonomi politik içindeki dönüşümleri 'berrak bir şekilde anlamanın çıkış noktası'nı oluşturur (*Kapital, I*, Bölüm 1, Kesim 2). Yine Marx, bu burjuva yazarların incelemelerinin 'kesin sonucu' olmasına rağmen, onlar bunu 'açıkça ve tam bir bilinçle' (*Kapital I*, Bölüm 1, dipnot 34) değil, 'bulanık ve belirsiz' bir şekilde telaffuz ettikleri için (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Bölüm 1, Not A [bundan sonra *Katkı*]) 'metaların içerdiği emeğin bu iki yönlü doğasını eleştirel olarak ilk ortaya koyanın kendisi olduğunu iddia eder (*Kapital I*, Bölüm 1, dn. 32).

Klasik ekonomi politik literatürü 'İngilitere'de William Petty, Fransa'da Boisquillebert ile başlayan ve yine İngiltere'de Ricardo, Fransa'da Sismondi ile sona eren' (*Katkı*, Bölüm 1, Not A) dönemi kapsar. Bu belirleme, Marx'ın perspektifi açısından bu okulun başarıları ve sınırlılıkları konusunda belli

---

* *Kapital*'e yapılan atıflarda Yordam Kitap'tan çıkan çeviri, Marx'ın diğer eserlerine yapılan atıflarda ise Sol Yayınları tarafından yayımlanan çeviriler kullanılmıştır (ç.n.).

başlı noktaları ve bu okulun yerini bir yandan 'bayağı iktisat'a diğer yandan bilimsel sosyalizme bırakarak çözülmesini ana hatlarıyla ortaya koyar.

Klasik Ekonomi Politiğin Doğuşu

Marx, klasik ekonomi politiği burjuva faaliyetlerin mübadele alanının ötesine, üretim alanına geçişini yansıtan metinlerle başlatır. Bu bağlamda, belli bir miktar tahılın değerinin aynı değerdeki gümüş miktarının üretimi için gerekli emek zaman tarafından belirlendiğini söyleyen William Petty'ye (1623-1687) atıfta bulunur. Bu formülasyon, açık bir şekilde, bir metada cisimleşen emeğe dayalı nesnel bir değer kuramının oluşmasında önemli bir adımı temsil etmesine rağmen, içerilen emek biçimi olarak soyut toplumsal emeği dikkate almaz. Bunun yerine 'altın ve gümüş cinsinden ifade edilen somut emeğin özgül bir biçimini' tercih eder. *(Katkı*, Bölüm 1, Not A*)* Marx'ın gözlemlediği gibi Petty, burada hâlâ faaliyetleri mübadele alanıyla sınırlı ve temel kaygısı son tahlilde değerli madenlerin biriktirilmesi olan burjuvazinin bakış açısını temsil eden Parasal Sistemin[1] düşüncelerinin etkisi altındadır (*Katkı*, Bölüm 1, Not A).

Fransa kapitalist gelişmenin merkantilist aşamasına geç katılmış bir ülkeydi ve burada devlet tarımsal ürünlerin ticaretine kısıtlamalar getirmek ve sanayiyi koruma altına almak yoluyla kendi gücünü dayatmaya çalıştı. Bu durum kapitalist üretim ilişkilerinin hayata geçirilmesine öncülük eden tarım burjuvazisinin aleyhine oldu. Bu kesimin hoşnutsuzluğunu yansıtan bir gelişme olarak Pierre Le Pesant Boisguillebert (1640–1714), paraya karşı amansız bir mücadele başlattı *(Katkı*, Bölüm 1, Not A). Altın tutkusunun bir ülkenin sanayisinin gelişmesi ve dünya pazarının ele geçirilmesi için güçlü bir dürtü olduğunu savunan Petty'den farklı olarak Boisguillebert, parayı Fransa'nın monarşik yönetiminin tahripkâr hırslarına benzetti ve 'gerçek değer'in üretimin farklı dalları arasındaki üreticilerin emeklerinin oranını doğru bir şekilde ayarlayan değer olduğu fikrini öne sürdü. Marx'a göre bu bakış açısı, örtük olarak, değerin emek zaman tarafından belirlendiğini varsaymakta, ancak değerin kaynağı olarak soyut emeğin yerine 'bireylerin doğrudan fiziksel faaliyetleri'ni geçirdiği için, değerin kaynağını teşhis etmekte bir kez daha başarısız olmaktadır (*Katkı*, Bölüm 1, Not A).

---

[1] Marx, burada parasal sistem derken, zenginliği ulusal ekonomi çerçevesinde değerli madenlerin biriktirilmesi olarak kavrayan merkantilist okulu kastetmektedir. (ç.n.)

Bu konuda daha ileri bir adım 1729 yılında kaleme aldığı bir kitapçıkta Benjamin Franklin'den (1706-1790) geldi. Franklin, tıpkı Petty gibi, tahıl ve gümüşün üretimi için gerekli emek zamanı birbirine eşitledi, fakat 'daha yakınlarda olan, daha kolay çıkarılabilen ve verimli madenler bulunması halinde aynı miktarda değerli madenin çıkarılabilmesi için daha az emek zaman gerekeceğinden, tahılın değerinin yeniden hesaplanması gerekebileceği' fikrini muhafaza etmesinin sonucu olarak, parasal değere bakmaya devam etti. Sonuç olarak, Franklin, değişim değerinin salt emek zamana indirgenebileceğini bilinçli olarak ve açıklıkla söyleyen ilk kişidir (*Katkı*, Bölüm 1, Not A). Gerçi Marx, daha sonraları Petty'nin bir eserinden Franklin'in formülasyonunu öngören benzer bir pasajı aktarır (*Artı– Değer Teorileri*, I. Kitap, 4. Bölüm).

Bu tartışmalar, 'düşünce biçimi, toplum biçimi ve doğa biçimi gibi pek çok şeyin yanı sıra değer biçimini de ilk kez analiz etmiş kişi olan büyük düşünür' (*Kapital I*, Bölüm 1, Kesim 3) Aristoteles tarafından başlatılan mübadele değerinin kaynaklarına yönelik araştırmaları yeniden canlandırdı. Aristoteles, iki farklı meta arasındaki nicel ilişkinin varlığının bu metaların bir tür nitel eşitliği paylaştıklarını gösterdiğini fark etmiş, ancak bu eşitliğin arkasında yer alan ortak ve dolayısıyla ölçüştürülebilir tözü saptayamamıştı. Marx, Aristoteles'in bu başarısızlığını 'insanların eşitliği kavramı popüler bir önyargı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez' (*Kapital I*, Bölüm 1, Kesim 3) ifadesiyle açıkladı. Köleci Antik Yunan toplumunda eşitlik kavramının yokluğu Aristoteles'i bu problemi çözmekten alıkoymuştu; bu tür düşüncelerin modern dönemlerin başlarında ortaya çıkışı Petty ve Boisquillebert'in incelemelerinde kaydedilen ilerlemenin nedenini ortaya koyarken, bu düşüncelerin bu düşünürlerin döneminde Avrupa toplumlarında olgun hale gelmemesi ve sınırlı ölçüde yayılması bu ilerlemenin sınırlı mahiyetini ele verir. Ve Marx'ın 'modern ekonomi politiğin temel yasası' diye tanımladığı bir erken doğmuş formülasyona imza atan Franklin'in, tarihsel geleneği olmayan ve Avrupa'yla kıyaslandığında feodal kurumların ve düşüncelerin yükünü daha az taşıyan Amerika'da boy göstermesi tesadüf değildir (*Katkı*, Bölüm 1, Not A).

Klasik Ekonomi Politiğin Yetişkinlik Dönemi

[Dış ticaretin tek zenginlik kaynağı olduğunu ileri süren klasik merkantilist yazarlardan farklı olarak] geç merkantilist dönemin Petty gibi temsilcileri,

zenginliğin artışında manüfaktürün özel önemini savunmuşlardı. Bu görüşün karşısında yer alan Fransız tarım burjuvazisinin (Boisquillebert'in yazılarında ifade edilmiş bulunan) bakış açısı, imalat sanayini 'kısır' olarak tasnif etmeleri ve yalnızca doğanın güçleri ile birleşen emeği verimli saymalarıyla bilinen Fizyokratların yazılarında kesin biçimini aldı. Marx, Fizyokratları, bu okulun kurucusu olan François Quesnay'nin (1694-1774) *Tableau Economique* (Ekonomik Tablo) adlı eserinde sermayenin dolaşım sürecindeki biçimlerini ilk kez analiz etmesi nedeniyle, modern ekonomi politiğin gerçek babaları olarak gördü *(Artı-Değer Teorileri*, I. Kitap, 2. Bölüm*)*. Fizyokratların yaklaşımının zayıflığı, değerin doğasına ilişkin temel sorunu çözmeden değer sorunun karmaşık biçimine (artık değerin dolaşımına) işaret etmeleriydi:

> Bilim, öteki mimarlardan farklı olarak, boşlukta şatolar kurmakla kalmaz, yapının temel taşını yerleştirmeden içinde oturulabilen birkaç kat çıkabilir. *(Katkı*, Bölüm 1, Not A*)*

Marx, insan emeğinin soyut biçimine 'elden ele devredilmesiyle bir genel eşdeğer yaratan emeğe ben çalışma adını veriyorum' *(Katkı*, Bölüm 1, Not A*)* sözleriyle ilk olarak işaret eden James Steuart'a da (1712–1780) büyük önem atfetmiştir. Steuart'ın bu formülasyonu, evrensel soyut emek biçimini özel toplumsal biçimle ilişkilendirmesi bakımından istisnaidir: onun 'çalışma' kavramı açıkça kapitalist üretime işaret eder. Steuart, gerek anayurdu İskoçya'da gerekse Kıta Avrupası'ndaki sürgün yıllarında emeğin ürünün ağırlıklı olarak üretici tarafından tüketildiği ya da aynî artık olarak el konulduğu toplumları gözlemlemiştir. Steuart, kapitalist toplumda ('çalışma' şartları altında) yalnızca soyut ve evrensel değer biçimi ile damgalanmış olan üretimi değerlendirmiştir. Özetle Steuart, bu biçimin 'toplumun her evresinde Doğa tarafından sonsuza dek çözüme kavuşturulmuş bir biçim olmadığını' anlamıştır *(Kapital I*, Bölüm 1, dipnot 35*)*.

Bu bağlamda Adam Smith (1723-1790), mübadele değerinin emek tarafından belirlenmesinin sadece sınıfların ortaya çıkmasından önceki çağlara ait olduğu söyleyerek Steuart'dan bir adım daha geriye gitti. Smith daha karmaşık biçimleri –sermaye, ücretler, kâr, rant– analiz etmeye yöneldiğinde emek değer kuramının yerine bu kuramla çelişen başka bir kuramı geçirdi. Smith'e göre sınıflı toplumun ortaya çıkışıyla birlikte değer, toprak sahiplerinin ve 'stok' sahiplerinin doğal gelirlerinin, yanı sıra da emekçinin ücretinin bileşimiyle ya da yığışımıyla belirlenmeye başlar. Smith, değerin

kaynağına ilişkin bu iki formülasyonu sürekli olarak birbirine karıştırır; Marx'ın da vurguladığı gibi, iki ayrı meseleye, metada cisimleşen emek ile emek gücünün ya da ücretin değerine.

Smith'in özellikle Fizyokratlara göre gerçekleştirdiği büyük ilerleme, *(Katkı, Ek: Ekonomi Politiğin Eleştirisine Giriş)* emeğin değer yaratma özelliğinin, üretildiği sektöre ve somut amaca bakılmaksızın tüm emek bakımından evrensel olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymak oldu. Söz konusu başarı, bu evrensel özelliğin somut emeğin özgül özelliklerinden nasıl farklılaştığı sorununu gündeme getirir ve Smith bu iki değer biçimi arasındaki geçişi işbölümü aracılığıyla sağlamaya çalışır *(Katkı,* Bölüm 1, Not A*)*. Marx'ın yorumladığı gibi, işbölümü, sonuçta meta üretiminin sınırlı olduğu ya da varolmadığı başka toplum biçimlerinde ileri derecede gelişmişti *(Katkı, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Giriş:* 1. Üretim, Tüketim, Bölüşüm, Değişim (Dolaşım). 3. Ekonomi Politiğin Yöntemi, *Kapital*, Bölüm 1, Kesim 2*)*.

Klasik Ekonomi Politiğin Olgunluk Dönemi

Marx, Smith'i, sürekli olarak, gerçek üretim ilişkilerine bu ilişkilerle ayan beyan çelişen yüzeysel önyargılarla yüklü içgörüler yamayan safdil bir düşünür olarak görür. *(Artı-Değer Teorileri,* III. Bölüm*)* Buna karşılık, ekonomi politiğin görevinin üretici güçlerin gelişme yolunu göstermek olduğu düşüncesine tereddütsüz bağlılık üzerine kurulu olarak analitik tutarlılığı sürdürme konusundaki şaşmaz çabasıyla David Ricardo'yu (1772-1823) takdir eder. Ne var ki bu tür bir tutarlılık burjuva perspektifi ile başarılamaz. Ricardo ile klasik ekonomi politik 'ötesine geçemeyeceği sınırlarına gelip dayanmıştır artık' *(Kapital I,* 1873*:* Almanca İkinci Basıma Sonsöz*)*.

Ricardo, bu burjuva ufuklar içine o denli hapsolmuştu ki *(Katkı,* Bölüm 1, Not A*)* Smith'den farklı olarak kapitalizm dışında bir başka sosyo-ekonomik sisteme hiçbir alaka göstermediği gibi, bu tür sistemlerin varlığından haberdar bile değildi. Örneğin Smith, sınıfların ortaya çıktığı dönemden farklı olarak ilkel avcılar arasındaki mübadele biçimlerinin varlığından söz ederken, Ricardo bu konuyu avcılar avlarını ilk kez mübadele ettiklerinde bunu âdeta borsada ilan edilmiş meta fiyatlarına göre gerçekleştirmişler gibi değerlendirir. Bu yönüyle, Ricardo, kapitalist sistem ve bu sistem içinde değişim değeri yoluyla büründüğü biçimin ebedi ve doğal olduğu değerlendirmesinde Smith'den çok daha uçtaydı. Bununla birlikte, Ricardo'nun dikkate aldığı doğa, oldukça farklıydı. Smith'e göre mevcut düzen, gelirleri do-

ğal oranlarına göre paylaştırarak, toplumun bütün sınıflarının yaşam koşullarının iyileşmesini sağlayan verimlilik artışıyla beraber toplumsal uyum ve istikrar için gerekli koşulları sağlaması anlamında doğaldı. Ricardo'ya göre ise, toplumun doğal durumu, gelirlerin bölüşüldüğü oranların değişime konu olduğu koşullarda sürekli bir çıkar çatışması haliydi ve bu değişiklikler hem genel olumlu sonuçların temin edilmesindeki güçlüğün hem de toplumun ve ekonominin istikrarsızlığının birer belirtisiydi.

Ricardo, tahıl fiyatlarını yüksek tutarak net ürünün giderek artan oranda tarımsal rant biçiminde el konulmasına yol açtığı için ithal tahıl üzerine konulan tarifelerin önde gelen karşıtlarından biriydi. Ricardo, Marx'ın 'utanmaz bir dalkavuk' *(Artı-Değer Teorileri*, II. Kitap, 9. Bölüm*)* diye aşağıladığı yakın arkadaşı Thomas Malthus'un toprak sahiplerinin üretken olmayan harcamalarının talebi destekleyeceği yolundaki düşüncesini reddetmiştir. Ricardo'ya göre bu sorunu yalnızca en hayati mesele olan üretici güçlerin gelişmesi ve sermaye birikimi çözebilir.

Yüksek tahıl fiyatı –temel ücret malı– ücretlerin yükselmesi yönünde bir baskı anlamına geliyordu. Bu basınç, sermaye birikimi açısından yükselen ücret ve rantların yarattığı kısır döngünün basıncı altında ücretlere değğin gerçek bir kabus senaryosu olasılığını gündeme getiriyordu: durgun durum. Bu kavram Smith'in dünya tarihinin iki bin yıldan uzun bir döneminin geniş bir bilgisiyle, geniş bir perspektiften sezgi yoluyla türettiği ve şimdi Ricardo'nun analitik olarak altını çizdiği acil ve büyük bir tehlike olarak ortaya çıkan bir durumu ifade ediyordu. Bu durum, değişen bölüşüm paylarına ilişkin endişelerin tek unsuru da değildi. Günümüzde, makineleşmenin ilerlemesiyle verimlilik meseleleri Smith'de yapıldığı gibi atölyedeki işbölümü ile ilgili tartışmaların konusu olarak görülmeye devam edemez. Makineleşme, Ricardo'ya göre, genel olarak çalışan nüfus için fazla nüfus ve yoksullaşma tehdidi yaratır. Ricardo bu sonuca hayatının son yıllarında ulaşmıştı ve bu saptama Marx'a göre Ricardo'nun 'dürüstlüğünü gösterir' *(Artı-Değer Teorileri*, II. Kitap, 18. Bölüm*)*.

Ricardo'nun üretici güçlerin gelişimine bağlılığı, bunun karşısında olan her şeye amansızca karşı olmayı gerektiriyordu. Bu çerçevede tahıl fiyatlarını yüksek tuttuğu gerekçesiyle toprak sahiplerine karşı getirdiği eleştirilere katılmamasına karşın, açlığa mahkum edilen yoksulların geçimlik ücretinin üzerine eklenen yoksul yardımlarına karşı çıkma konusunda Malthus'la hemfikirdi. Hatta Malthus'un çalışan sınıfların sefaletini onların aşırı

üreme eğilimlerine bağlayan kötü şöhretli görüşlerini de onaylamıştı. Bu nedenle Marx, Ricardo'nun duygusal muhaliflerini 'onun bilimine karşı günah işlemeye yol açmadığı ölçüde o her zaman bir insan-severdir' sözleriyle eleştirmiştir. Ricardo üretici güçlerin gelişmesine, kişilere, partilere ya da sınıflara, hatta burjuvazinin kendisine sadakati önemsemeksizin o denli tereddütsüzce bağlıdır ki, eğer burjuvazi bu amacın önünde engel oluşturursa, 'ona karşı da başka zamanlarda proletaryaya ve aristokrasiye karşı olduğu kadar acımasız davranır' (*Artı-Değer Teorileri*, II. Kitap, 9. Bölüm).

Özetle, Ricardo 'sınıf çıkarlarının, ücret ve kârın, kâr ve toprak rantının birbirine olan karşıtlığını safça toplumsal bir doğa yasası olarak kabul ederek, bu karşıtlığı, bilinçli bir şekilde araştırmalarının hareket noktası haline getirir' (*Kapital I*, 1873: Almanca İkinci Basıma Sonsöz). Ancak bunu safdil bir şekilde yapar çünkü bu çelişki gerçekte Ricardo'nun gördüğü gibi Doğa bağlamında çözülemez, aksine, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasıyla çözülebilir:

> Klasik ekonomi politik, sorunun gerçek özüne yaklaşır, ama bunu bilinçli bir şekilde formüle etmez. Sırtındaki burjuva postuna yapışık kaldığı sürece de bunu yapamaz. (*Kapital I*, Bölüm 19)

Marx, 1873'de Paris Komünü'nün ardından yazdığı bir yazıda Ricardo'nun kapitalizmdeki sınıf ilişkilerinin kırılganlığını teslim etmesinin ancak İngiltere gibi sınıf mücadelesinin görece zayıf olduğu bir ülkede mümkün olabileceğini söyledi. Daha devrimci koşulların olduğu Fransa'ya ve Kıta Avrupası'na ilişkin olarak bu türden derinlemesine incelenecek sorunların ortaya konulması kapitalist sistemin yaşayabilirliğinin sorgulanmasına yol açardı. Gerçekten de Ricardo'nun yazıları Marx ve Engels'in dikkatini çekmeden önce bile, onun düşüncesinin kimi yönleri radikaller tarafından burjuva ekonomiye karşı bir saldırı silahı olarak benimsenmişti (*Kapital I*, 1873: Almanca İkinci Basıma Sonsöz).

Benzer nedenlerle, İngilizce kaleme alınmış tüm ekonomi politik geleneği, Ricardo'ya açıkça karşı olan ve büyük sanayi sermayesini mahkum eden Kıta Avrupalı (İsviçre) bir yazar olan Jean Charles Sismondi (1773-1842) için tahammül edilemezdi. Sismondi, bir yandan Fransa'da Boisguillebert ve Fizyokratlar tarafından geliştirilen ekonomi politik geleneğine bağlıyken, aynı zamanda Rusya'daki Narodnikler gibi devrimci köylü hareketlerinin bakış açısını önceden haber veriyordu. Marx, Sismondi'nin sınai gelişmenin doğurduğu melanetlerle ilgili gözlemlerini kabul ediyor ama buradan çı-

kardığı sonuçları, bütün olumlu başarıları kesin bir şekilde üretim güçlerinin ve ilişkilerinin gerçek doğasının bilgisini –ve Ricardo'yla birlikte, üretim güçlerinin ve ilişkilerinin gelişmesinin yönünü– daha da yakından kavranmasını sağlamak olan ekonomi politiğin yadsınmasıyla aynı değerde görüyordu (*Katkı, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Giriş:* 1. Üretim, Tüketim, Bölüşüm, Değişim (Dolaşım). 3. Ekonomi Politiğin Yöntemi, *Kapital*, Bölüm 16).

Klasik Ekonomi Politikten Bayağı İktisada Sermayenin Temsili

Marx'a göre, 'modern dünyanın ilk sözcüleri', 'Parasal Sistem'in yandaşlarıydı. Bunlar, sermayenin toplumda giderek büyüyen gücüne, ticari sermaye biçimi altında zenginliği değerli madenlerle özdeşleştirerek yanıt verirler. Burjuva ekonomi politiği bunları sahiplenmese de, Marx bunların bakış açısını burjuva faaliyetlerinin bunların döneminde sınırlandığı alanda sermayenin 'tarihsel olarak geçerli' bir sözcülüğünü görür (*Katkı*, 2. ve 4. Bölüm, 'Değerli Madenler', Not C). Gerçekten de bunlar burjuva ekonomi politiğin gelişiminin yönünü önceden ortaya koyan 'yanlış anlaşılmış peygamberlerdi':

> 'Parasal Sistemin aldatmacalarına dudaklarında alaycı bir gülümsemeyle bakan modern iktisatçılarda da, daha yüksek bir iktisadi kategoriyle, örneğin sermaye ile uğraştıkları anda, aynı yanılma yüze vurmaktadır'. (*Katkı*, 1. Bölüm)

William Petty, sermayenin temsilinde bir adım ileri gitti; toplum üzerine gözlemleri, her ne kadar geliri sağlayan gücü açıklığa kavuşturmamış olsa da, onu, varlıklı kesimlerin elindeki gelir üretme gücünün yalnızca değerli madenlerden değil, aynı zamanda her türlü diğer maddi zenginliklerden elde edilen kimi gelir türlerinin varlığından kaynaklandığı düşüncesine yöneltti. Kapitalist üretim ilişkilerinin daha da gelişmesiyle bu sorudan daha fazla kaçınmak mümkün olmaktan çıktı. Smith, bu meseleyi üretim araçlarındaki mülkiyetle sınırlandırdı ve buna 'stok' adını verdi. Tam da bu terimin işaret ettiği gibi sermayenin bu tür bir temsili doğalcılığa yönelik kaçınılmaz bir eğilimi ifade ediyordu ve Smith sürekli olarak sermayenin dolaşımı ve yeniden üretimi ile bağdaşan gelir üretme gücü aracılığıyla bir sosyal mekanizmayı açığa kavuşturma ihtiyacı ile karşı karşıya geldi. Bu araştırma çizgisi Ricardo tarafından artığın ve onun bölüşümünün daha dinamik bir kavramlaştırması temelinde daha da geliştirildi.

Klasik politik ekonomi geleneği içinde, 'Parasal Sistemle' kesintiye uğradığı ilk başlangıcından Ricardo'daki nihai şekline kadar sermayenin açıklanmasındaki bu ilerleme, kapitalist sistemi meşrulaştırmak için sürekli olarak baltalanmış ve kesintiye uğramış olsa da, Marx onun bilimsel yönü olarak adlandırdığı yönünü ortaya koyar. Marx, bu daha sonraki özelliklerini erken Hıristiyanlık literatüründe Hıristiyanlığı diğer dinlere karşı savunan kolu tanımlamak için kullanılan bir kavrama atıfla özürcü (*apolegetic*) kavramıyla değerlendirir. Ricardo'yu izleyen kuşakta, burjuvazi iktidarını pekiştirdiği için, ekonomi politiğin Ricardo'nun eserinde oynadığı eleştirel ya da bilimsel rol, çok geçmeden ortadan kalkar ve yerini özürcülüğe bırakır. Örneğin, Marx'a göre, Ricardo'nun tilmizlerinden John Ramsay McCulloch (1789–1864), 'fiyakalı görünmek' için Ricardo'nun bazı deyimlerini benimsemesine rağmen, aslında onun bütün eleştirel içeriğini boşaltır ve bunları kurulu düzen için kabul edilebilir hale getirmeye çalışır. (*Artı-Değer Teorileri*, Bölüm XX, 4. McCulloch, b) Distortion of the Concept of Labour Through Its Extension to Processes of Nature. Confusion of Exchange-Value and Use-Value).

Bununla beraber, Ricardo'nun yaklaşımının giderek kendinden hoşnut burjuvazinin ideolojik ihtiyaçlarına uydurulmak üzere törpülenmesini sağlayan bir sınır da vardı. Buna göre, onun düşüncelerinin iğdiş edilmesinin üzerinden çok geçmeden burjuva yazarları bu düşünceleri reddetme eğilimine girdiler ve 'marjinalist devrim'le nihai olarak terk ettiler. William Stanley Jevons'la (1835-1882) birlikte, Ricardo'nun tarımsal üretimin son biriminde ortaya çıkan rantın belirlenmesi kavramı, her türlü iktisadi faydayı salt matematiksel ilişkiler olarak gösteren bir araç olarak soyutlanmış ve böylece epistemolojik açıdan üretim ilişkilerinin klasik ekonomi politiğe özgü genel bir toplumsal incelemesini gerçekleştirmeyi olanaksız kılmıştır. Şimdi artık diğer herhangi bir iktisadi analiz nesnesinden farksız hale gelen sermaye, bir toplumsal ilişki olarak değil, yalnızca bir niceliksel ilişki olarak açıklanmaya başlanmıştır. Bunlar, Jevons'un, 'Ricardo okulunun saçma ve karmaşık varsayımları' (Jevons, 1871 [2001], s. XIV) sözleriyle, çakmayı üstlendiği tüm klasik ekonomi politik geleneğinin tabutundaki son çivi olmuştur.

Marx, klasik ekonomi politiğin mezar taşına bunun yerini alan bayağı iktisatla ilgili olarak şu unutulmaz satırları koyar:

> İlk ve son defa olmak üzere belirteyim ki, klasik ekonomi politik dediğim zaman, sadece görünüşteki ilişkilerin sınırları içinde kalan, deyim yerindeyse en kaba görüngülere akla uygun bir açıklama bulmak ve burjuvazinin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için bilimsel ekonominin çoktandır biriktirdiği malzemeyi eşeleyen, ama bunların dışında burjuvazinin üretim ajanlarının içinde yaşadıkları ve mümkün olanlar içinde en iyisi saydıkları kendi dünyaları hakkındaki bayağı ve bencilce düşüncelerini bilgiççe bir kılıkırkyarıcılıkla sistemlileştirmekle ve bunları ezeli ve ebedî gerçeklermiş gibi ilan etmekle sınırlayan bayağı iktisadın tersine, W. Petty'den bu yana burjuva üretim ilişkilerinin iç bağlantılarını araştırmış olan bütün iktisadı anlıyorum. (*Kapital I*, Bölüm 1., dn 35.)

Özetle, bayağı iktisat bugün bildiğimiz ana akım iktisattır.

Klasik Ekonomi Politikten Bilimsel Sosyalizme

Burjuva ekonomi politiğin dejenerasyondan kesin düşüşe geçtiği aşamayı ele veren tekil bir olay aranırsa, bu, Jevons'un *Theory of Political Economy*'sinin yayınlandığı gün kadar simgesel olmaz. Jevons kitabın elyazmalarını, yayıncısına, Paris Komünü'nün ilan edildiği 28 Mart 1871'de vermiştir. Kitap okuyucu ile buluştuğunda Komün kanlı bir şekilde bastırılmış, fakat Marx bunu sözcüklerle ifade edilemeyecek iğrençliklerini *Kapital*'de kayda geçirdiği burjuva diktatörlüğünü ortadan kaldıracak olan ve yerine onun ifadesiyle diyalektik açıdan onunla kesin uzlaşmaz karşıtlık içerisindeki proletarya diktatörlüğünü geçirecek olan proleter devrimin habercisi olarak görmüştür.

'Burjuva postu'ndan çıkarıldığında, klasik ekonomi politiğin bilimsel yönü bugün yeni bir okuma ile yerli yerine konulabilir. Ama bugün bu okuma, ne Petty'nin 'yaltaklandığı' ve kendi kişisel çıkarlarına hizmet etsin diye 'eski bayağı eserlerini' (*Katkı*, Bölüm 1, Not A, dn. 2) dikkatlerine sunduğu dar saray erkanıyla, ne Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki süslü satırları ve incelikli argümantasyonları takdir edecek eğitime ve boş zamana sahip, klasik eğitim almış orta kademe aristokrasiyle ne de çekingen bir şekilde kamusal yaşama katılmaya çalışan ve Ricardo'nun sıkıcı ticari aritmetiği ile uğraşmaya hazır, azimli ve endişeli sanayicilerle sınırlı kalan bir okuma olabilir. Bugün, boyun eğmemiş olsalar da dağılmış ve yenilmiş komünarların devrimci kesimleri ve onların Avrupa'daki ve diğer yerlerdeki muadilleri arasından proletaryanın çıkarlarıyla bütünleşmiş ve dahası Marx'ın *Ka-*

pital'de harcadığı emeğin meyvelerini anlama ve benimseme görevini üstlenme kararlılığı ve adanmışlığıyla –Marx'ın 1859'daki erken çalışması *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da bulamadığı– yeni bir okuyucu kitlesi doğuyor. Günümüzde artık burjuvazinin ilerici döneminin klasik ekonomi politiği, sınırlarının bilinciyle ve ötesine geçilerek ele alındığında, yükselen proletaryanın ideolojik ihtiyaçlarına karşılık gelen düşünceler bütününe dönüşmüştür.

Çeviri: **Muammer Kaymak**

10
EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞME

Sam Ashman

Eşitsiz gelişmeyle ilgili Marksist iktisat yazınındaki zorluk —birazdan değineceğimiz eşitsiz ve bileşik gelişmeden farklı olarak— onun bir fenomen olarak her yerde birden bulunmasıdır. Bir sektör içindeki sermaye birimleri arasında, sektörler arasında, bir ülkenin bölgeleri arasında ve bölgelerin kendi içerisinde, bir bütün olarak dünya ekonomisi içerisindeki bölgeler ve ülkeler arasında eşitsiz gelişme vardır. Kârlılıkta, üretkenlikte, sermaye kompozisyonunda, üretim birimleri arasında, sermaye kesimleri ve devreleri arasında eşitsizlikler vardır. Üretim ilişkilerinin ve güçlerinin gelişmesinde eşitsizlik vardır. Bu nerede sona erer? Açıkçası, differansiyel büyüme ve bunun üretim güçlerinin gelişimiyle etkileşimi, dünya ekonomisi bağlamı içerisinde Marksist siyasal iktisat çerçevesinde eşitsizliğin kilit bileşenidir.

Küresel kapitalizm ölçeğinde sistematik eşitsiz gelişmenin kökeni, ilksel birikim sürecine ve sermaye ilişkisinin iki kutbunun ortaya çıkışına dek uzanır: doğrudan üreticilerin üretim araçlarından ekonomi-dışı zor yoluyla ayrılması ve üretim araçlarının birkaç elde toplanması. Marx'ın analizinde bu, süreçlerin merkezinde yer alan devlet ile finansın oynadığı rolle birlikte, toplamı sermaye gibi hareket eden kolonyal servet ile artığın istihracını gerektirir. Servetin istihraç edildiği dünya ekonomisi alanları yoksullaştırılmakta ve bunların kendi otonom birikim süreçlerini geliştirmeleri daha az olası hale gelmektedir.

Fakat ilksel birikim endüstriyel kârın olumsal bir kaynağı değildir. Britanya ücretli emeği tesis ettikten ve kapitalist manüfaktüre başladıktan sonra, uzun bir dönem boyunca mutlak artık değer istihracını görece düşük üretkenlik düzeylerinde sürdürebilmiştir. Sonuç olarak, pre-kapitalist üretim tarzlarını değiştirme yönündeki rekabetçi uyaranlar göreli olarak sınırlıdır. Manüfaktür, makinelerin devreye girmesinden önce gelen geçici bir evredir. Bunu gerçekleştiren toplumlar –herhangi bir tikel durumdaki sermayenin ağırlığına bağlı olsa da– yeni devinim kanunlarına ve birikimin sıklaşan çevrimlerine tabi hale gelirler. Britanya örneğinde, sermaye, Fabrikalar Yasası'ndan (Factory Acts) önce sistematik olarak göreli artık değer istihracı peşinde koşmak durumunda kalmamıştır. Ancak daha sonra, rekabet, makineli üretime geçişi ve emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesini hızlandırmıştır. Geçiş, sermayenin bazı sektörleri içerisinde diğerlerinden daha hızlı olmuştur. Bu durum bir kez yerleşik kılındığında, artık pre-kapitalist toplumların yazgısı belli olmuştur.

Sanayileşmiş toplumlar dünya piyasalarının çoğalması aşamasında başarısızlığa uğramamak için değişime yönelik rekabetçi uyaranlardan ve üretkenlikteki sistematik artıştan dolayı daha fazla mesafe almışlardır. 'Çevre'deki pek çok toplum küresel işbölümüne, doğrudan üreticilerin toprağa daha fazla bağlılığıyla birlikte, sömürgeci dünyaya birincil ürün ihracatçısı olarak bağlanmıştır. Kapitalizmin gelişiminde ve sermayenin emeği fiilen boyunduruğu altına almasına geçişte teknolojik uçurumlar ve birikim için gerekli artığın kıtlığı engel teşkil etmiştir. Sanayi kapitalizmi içerisinde, belirli bir yatırım düzeyine ve emek verimliliği ve ücretlerin artışına bağlı olarak rekabetçi yeni teknolojiler uygulandıkça sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri gelişir. Dünya piyasası rekabetçi birikim üzerinden meta üreticilerini birbirlerine bağlar ama rekabetçi birikimin küresel etkisi, yağmanın aksine, mutlak artık değer üretimine dayandığından, kapitalizmin kökenlerinde sınırlıdır. Sanayi kapitalizmi dünyayı daha fazla dönüşüme uğratır fakat bazı sermayelerin rekabetteki başarısı başkalarının (bu ister sermayeler, ister devletler, ister bölgeler olsun) aleyhine gerçekleşir.

Gelişme düzeylerindeki eşitsizliğin kapitalist gelişmenin olumsal değil sistematik bir veçhesi olduğu yolundaki düşünce, Marx'tan çıkarılması gereken ana argümandır. Gerçekte, birikimin sonucu gelişmenin eşitlenmesi değil, eşitsizliktir. Bu, terimi çok sık kullanmamış ve sistematik bir biçimde teorileştirmemiş olsa da Marx'ın kapitalizm analizinin açık bir özelliğidir ve

onun konu üzerindeki düşünceleri zaman içerisinde evrilmiştir. Daha sonraki Marksist siyasal iktisat içerisinde eşitsiz gelişme, kapitalizmin dünyayı dönüştürdüğü süreçlere işaret etmek üzere kullanılır; ancak bunu üretim güçlerinin bazı bölgelerde gelişmesi dolayımıyla yapar –ve aynı süreçlerin parçası olarak–; başka yerlerdeki üretim güçlerinin gelişmesini sekteye uğratır ya da kısıtlar. Farklı teorik gelenekler içerisindeki bu yaklaşım yakınsamayı değil kutuplaşmayı vurgulamıştır. Böyle bir yaklaşım nihai gelir yakınsamasını öngören ve eşitsiz gelişmeyi normal ekonomik gelişmeden geçici bir sapma olarak algılayan standart neoklasik dış ticaret ve büyüme teorisiyle derin bir karşıtlık içindedir.

Eşitsiz gelişmenin bir özelliği, sanayileşmenin merkezinin dışında yer alanların kendi geri kalmışlıklarının bilincini ve Gerschenkron'un (1962) 'geç sanayileşmenin ideolojileri' olarak kavramlaştırdığı şeyi geliştirmeleridir. Rusya'da, sosyalist hareket içerisinde yaygın eşitsiz gelişme tartışmalarının olduğu on dokuzuncu yüzyılın sonunda böyle bir durum söz konusuydu. Bu husus, Lenin'in Rusya'da emperyalizm ve kapitalizmin gelişimi analizinde öne çıkmıştır. Kautsky, geri kalmış toplumlar üzerinde yabancı yatırımın etkisine işaret etmişti; Plekhanov, Ryazonov ve Tugan-Baranowskiy'de eşitsiz ve bileşik gelişme fikrinin ilk izleri vardı. Eşitsiz ve bileşik gelişme kavramı Parvus tarafından türetilmiştir fakat kavram bugün, daha çok, sürekli devrim teorisini ve bunun içinde eşitsiz ve bileşik gelişme kavramını –zamanın ortodoks Marksist düşünüşünden köklü bir kopuşu imleyen, insanı yanıltacak denli basit/sağlam gözüken bir sentezdi bu– sistematikleştiren Troçki ile anılmaktadır. Troçki'nin düşünceleri başlarda, Rusya'ya özel referansla birlikte, 1904-1906 yıllarında formüle edildi ancak sonradan geliştirildi ve daha genel olarak, dünya kapitalist ekonomisinin mevcutiyeti bağlamında, ve onun tarafından hızlandırılarak, kapitalizme geçen ülkelere uygulandı.

Troçki'nin Katkısı

Troçki'nin katkısını onun Rusya'da hüküm süren sosyo-ekonomik kalkınmaya ilişkin iki alternatif kavrayışa ve bunlardan türetilen politik stratejilere yönelik eleştirisi bağlamına yerleştirmek yararlıdır. Birinci kavrayış, kapitalizmin Rusya'yı geliştiremeyeceğini ve bu yüzden Rusya köylü komünlerinin sosyalist bir ekonominin temelini biçimlendirebileceğini iddia eden Narodniklerinkidir [Halkın Dostları]. İkinci kavrayış, Rusya'nın Batı Avru-

pa ve ABD gibi kapitalist gelişme yolunu izlemesi gerektiğini, sosyalizme geçiş başarılmadan hemen önce 'bütünüyle' kapitalist üretim ilişkilerinin geliştirmesi gerektiğini ileri süren Menşeviklerin (ve İkinci Enternasyonal'in) görüşüdür. Bu tartışmada Vera Zasuliç, ölümünden iki yıl önce Marx'ın klavuzluğuna başvurmuş, Marx da ona beş yanıt hazırlamıştı. Troçki, Rusya'nın yirminci yüzyılın başlangıcında eşanlı olarak gelişmemiş ve gelişmiş olduğunu, köylü üretimin düşük verimliliğini kapitalist işletmelerin daha gelişmiş biçimleriyle kaynaştırdığını ileri sürerek, bu yaklaşımların ikisini de reddetti. Sınıf güçlerinin Rusya'daki spesifik dizilimi, işçi sınıfının hem mutlakiyete karşı demokratik mücadeleye öncülük edebilme hem de devrim uluslararası düzeyde yayıldığında, geri bir ülkede sosyalizmi başarabilme kapasitesi olduğu anlamına gelir. Marx'ın Fransa'daki 1848 devrimi üzerine yazdıklarının bir yansıması olarak, bu yolda Rus işçileri devrimi 'sürekli' kılabilirdi.

Troçki Rusya'da kapitalizmin gelişmesini Batı Avrupa'dakiyle karşılaştırmıştır. Rusya'da üretici güçlerin gelişimi feodal gelişme tarafından belirlenen standartlara göre bile yavaştır; bu, kısmen doğal şartlardan dolayıdır –Rusya'nın coğrafik konumu, yazların kısa, kışların uzun sürmesi, ülkenin geniş alanlarına seyrek biçimde dağılan nüfus. Buna rağmen, on yedinci yüzyılın sonundan itibaren, Büyük Petro Rusya'nın askeri modernizasyonunu sağlamış, mutlakiyetçi devleti oluşturmuş ve Rus imparatorluğunu kurmuştur. Bu, esasen, kırsal bölgeleri yeniden organize etmekten ziyade, serfleri daha sert bir biçimde ezen vergilerdeki artış yoluyla finanse edilmiştir. Zanaat üretiminin durağan bir biçimde büyüyen şehir merkezlerinde geliştiği ortaçağ Avrupa'sının aksine Rusya'da, zanaat üretimi tarıma bağlı ve kırsal merkezli kalmıştır. Batı Avrupa'ya karşıt olarak Rusya'nın şehirleri üretken birimler değil, askeri ve idari yaşam merkezleridir, dolayısıyla üretim değil, tüketim merkezleridir. Kapitalizmin Rusya'da zanaat sistemi dışında gelişmemesi sınıf yapısının ve hem kent ve hem de kırın sınıfsal niteliğinin önemli bir belirleyenidir. Şehirlerin zayıflığı, kilisenin reformunu durduran devlete karşı güçlerin yokluğu anlamını taşımıştır. Sosyal güçlerin benzer rolü söz konusu olsa da, soylulara ve rahiplere oranla devlet Rusya'da Batı Avrupa'dan daha güçlüdür.

Fakat Rusya'nın gelişmesi yalnız kendi 'içsel eğilimler'inin sonucu değildir (Troçki, *The Permanent Revolution* (PR), Bölüm 1). Özellikle 1861'de köleliğin nihai kaldırılışını takiben Rus devleti hızlı bir modernizasyon prog-

rarına girişmiş ve kapitalizm 'devletin geç baharı' olmuştur (Troçki, *PR*, Bölüm 1). Devlet çeşitli sanayilere koruma ve teşvik sağlamak için borçlanmıştır ve böylece devlet kredisi, parası ve sanayisi eşzamanlı gelişmiştir. Süreç çelişkili olmuştur; telgraf ve demiryolları kısmen askeri amaçlar için kurulmuş, pamuk üzerine konulan yüksek vergiler çoğu kez sanayiyi geliştirme amacından öte, daha çok mali baskılar tarafından yönlendirilmiştir. Buna rağmen, mutlakiyet 'fabrika üretim sistemini Rus topraklarına ulaştırmayı' (Troçki, *PR*, Bölüm 1) başarmış ve 'Avrupalılaşma' ilerici soyluların ve aristokrat aydınların talebi haline gelmiştir (Troçki, *The History of the Russian Revolution* (*HRR*), Cilt 1, Bölüm 1). Kendi fabrikalarına sahip toprak sahipleri ücretli emekten ve Rusya'nın tahılının daha büyük bir kısmının ihracından yana tavır sergilemişlerdir.

Bu ekonomik modernizasyon Troçki'nin 'uluslararası işbölümü ve dünya piyasası tarafından yaratılan güçlü ve bağımsız gerçeklik' olarak adlandırdığı, 'modern üretken güçlerin ulusüstü karakteri/yapısı' ve dış ticaret ve sermaye ihracı üzerinden 'dünya bağlantılarının muazzam büyümesine doğru' kapitalist gelişmenin genel eğilimi tarafından gittikçe zorunlu kılınmıştır (Troçki, *PR*: Almanca Baskıya Giriş). Gelişme için, ulusal kapitalistler artan oranda/*miktarda* dünya piyasasının rezervlerine başvurdular. Bu yine de ulusal farklılıkları eritmedi. Troçki, 'ulusal özellikleri' 'dünya işleyişinin temel özelliklerinin orijinal bir karışımına' izafen tanımlamıştır (Troçki, *PR*: Almanca Baskıya Giriş). Buna rağmen, 'bir ulusun ekonomik düzeyinin temel kriteri emeğin üretkenliğidir, ki bu da nihayetinde sanayinin genel ekonomideki göreli ağırlığına bağlıdır' (Troçki, *HRR*, Cilt 1, Bölüm 1: 'Peculiarities of Russia's Development'). Rus sanayisi geç ortaya çıkmış ve başka yerdeki gelişme kalıbını tekrar etmemiştir –kendi atalarının kazanımlarını benimsemiş, hatta onları, özellikle üretim birimlerinin büyüklüğü açısından geride bırakmıştır.

Avrupa finansı Rusya'nın gelişmesinde iki açıdan merkezi bir rol taşımıştır. Birinci olarak, devlete verilen borçlar, bu daha sonra Avrupalı finansörlerin, ki bunlar Avrupa'da burjuva demokrasisini desteklemiştir, Rusya'da kendilerine faiz oranını garanti edebilen yegâne güç olan mutlakıyetin yaşamasını desteklemelerine yol açmıştır. İkinci olarak, Rusya'nın doğal zenginlikleri ve bugüne kadar organize olmamış emek gücü ile cezp edilen Avrupa sermayesi, geniş hisseli şirketler formunda, sanayi için fon sağlamıştır. Ağır sanayi (metal, kömür, petrol) özellikle 'hemen hemen tümüyle

kendine Rusya'da yardımcı ve aracı banka sistemi yaratan yabancı finans kapitalin kontrolü altındaydı' (Troçki, *HRR*, Cilt 1, Bölüm 1: 'Rusya'nın Gelişiminin Özgünlükleri). Hafif sanayi de aynı politikayı izliyordu ve Troçki Rusya'daki sermaye stokunun yaklaşık yüzde 40'ının yabancılara ait olduğunu, hatta bu oranın sanayinin öncü sektörlerinde daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür. İngiliz, Fransız ve Belçika sermayesi Alman sermayesinin yaklaşık iki katıydı. Yabancı finans, sanayiyi bankalara ve 'Batı Avrupa para piyasasına' maruz bırakmıştır (Troçki, *HRR*, Cilt 1, Bölüm 1: 'Rusya'nın Gelişiminin Özgünlükleri').

Rusya'da kapitalizmin doğası böylece yurtdışından finans ve sınai sermayenin her ikisi tarafından sağlanan dışsal uyarıcılarla birlikte üretimin iç gelişmesi ve devletin etkileşiminin bir sonucudur. Köylü sınıfı 'dünya borsalarına bağımlı' yedek işgücü ordusudur (Troçki, *PR*, Bölüm 2) –büyük bir kısmı, üretken yatırımlar için kullanılmamış ancak 'Avrupa'nın finansal aristokrasisini güçlendirmiş ve zenginleştirmiş' (Troçki, *PR*, Bölüm 2) olan faiz ödemeleri formunda yurtdışına yollanmış– mutlakiyetçi devletin borçlanmasının bir sonucu olarak ağır vergiler üzerinden proleterleştirilmiş ve fakirleştirilmiştir. Fakat sermaye yeniden dolaşmış ve Rusya'ya üretken yatırım formunda geri dönmüştür. Böylece geç ortaya çıkan, mutlakiyetçi devlet tarafından harekete geçirilmiş fakat yatırımlarıyla hızlı kentleşmeyi ve işçilerin şehirlere yığılmasını sağlayan yabancı sermayenin üstünlüğüyle birlikte yüksek derecede yoğunlaşmış Rus sanayii, 19. yüzyılın sonunda Rus şehirlerini endüstriyel yaşam ve ticaret merkezlerine dönüştürmüştür. Rus sanayii kentsel zanaatkârlarla değil sadece köylü küçük zanaatkârlarla mücadele etmiştir. Ve büyük ölçekli kapitalist sanayii köylü küçük zanaatkârların gelişmesini durdurmuş, Rusya'yı Batı Avrupa'da önceden geçilmiş gelişme 'aşaması'nı atlamaya mecbur bırakmıştır. Aynı zamanda, bu iktisadi olarak dinamik fakat politik olarak belirsiz dışsal güçler, zayıf, 'yarı-yabancı' ve 'tarihsel geleneklerden yoksun' (Troçki, *PR*, Bölüm 2), mutlakiyetçi idareye karşı savaşa başarılı bir şekilde öncülük etme kapasitesine sahip olmayan bir burjuvazi yaratıyordu.

Troçki, Rusya'nın kapitalizme geçiş özelliklerini analizinden yalnızca stratejik değil aynı zamanda teorik dersler de çıkarmıştır. Hem Rusya'daki geçiş sürecini hızlandıran ama aynı zamanda biçimini de değiştiren (Batı Avrupa'da önceden var olan) dönüşümden ve hem de Rus feodalizminin geri kalmış doğasından dolayı geçiş, Batı Avrupa'daki benzerinden oldukça

farklıydı. Troçki, Marx'tan şu alıntıyı yapar: 'Sınai açıdan daha gelişmiş bir ülke, azgelişmiş bir ülkeye ancak kendi geleceğinin bir görüntüsünü gösterir' (Troçki, *HRR*, s. 1219). Ancak daha sonra, bu önermenin 'bir bütün olarak dünya ekonomisinden' (Troçki, *HRR*, Cilt 3, Ek II) değil, 'bir tip olarak tekil bir kapitalist ülkeden' başladığını, ve ayrıca, Marx'ın bu ('koşullu') önermesinin kapitalizm geliştikçe daha az doğru hale geldiğini ileri sürerek metodolojik açıdan Marx'la tersleşmiştir. 'İngiltere her gün Fransa'nın geleceğini, önemli oranda daha az Almanya'nın geleceğini gözler önüne sermektedir, fakat en azından Rusya'nınkini ve Hindistan'ınkini değil' (Troçki, *HRR*, Cilt 3, Ek II). Aşamaları atlamanın olasılığı sınırsızdır, fakat

> aynı gelişme biçimlerinin farklı ülkelerde tekrarlanması söz konusu değildir. Geri kalmış bir ülke, gelişmiş ülkeleri takip etmeye zorlansa da, şeyleri aynı sırada ele almaz. Tarihsel olarak gerikalmışlığın ayrıcalığı —böyle bir ayrıcalık vardır— ara evreleri tümden atlayarak, belirli bir tarihte peşinen hazır olan şeyin benimsenmesine izin vermekte, daha doğrusu böyle bir şeyi zorlamaktadır. Yabanıllar tüfek karşılığında oklarını ve yaylarını bir tarafa atmış, bunu yaparken de bu iki silah türü arasındaki yolu kat etme çabasına girmemişlerdir. (Troçki, *HRR*, Cilt 1, Bölüm 1: 'Rusya'nın Gelişiminin Özgünlükleri')

Tarih tam tamına birbirinin aynı dönüşümler, geçişler ya da yakınsamalar dizisi yaratmamakta fakat 'yolculuğun farklı aşamalarını bir araya getirmekte, farklı adımları birleştirmekte, eski ile daha güncel biçimleri birbirine karıştırmakta'dır (Troçki, *HRR*, Cilt 1, Bölüm 1: 'Rusya'nın Gelişiminin Özgünlükleri').

Başlıca Gelişmeler ve Uygulamalar

Harvard'lı iktisat tarihçisi Alexander Gerschenkron, muhtemelen Troçki'nin yaklaşımından etkilenmiş olan en önde gelen akademisyendir, bu etkilenme kaynağı belirtilmemiş olarak kalmış olsa da. Gerschenkron (1962), Rostow'u eleştirisinde (Avrupa örneğinde) ekonomik gelişmede 'geri kalmışlığın avantajlarına' ve aşamaları atlama olasılığına yoğunlaşmıştı. Her ikisi de en modern ve etkin teknikleri doğrudan benimseyen, geniş ölçekli üretimden yararlanan ve tüketici ürünlerine oranla üretici ürünlerine odaklanan Almanya ve Rusya'ya karşı İngiltere'deki sanayileşme hem ekonomik hem de askeri bir tehdit doğurmuştu. Avrupa'daki farklı kurumsal örüntüler, özellikle finans açısından, yakalama stratejilerinin bir sonucuydu. İngiltere'de özel sermayenin birikmiş serveti finansın ana kaynağıydı ve bireysel kapita-

listler sanayileşme sürecinde önemli bir rol oynadılar. Fakat İngiliz sermayesi önemli bir uluslararası rekabetle karşılaşmadı (ve birinci sanayi devrimi sırasında sermaye-çıktı oranının arttırılması, üzerinde daha az durulan bir hususdu). Almanya'da 'evrensel bankalar' sanayileşmenin finanse edilmesinde başat bir rol oynadı ve Rusya'da devlet yeni sanayiler yaratmak için finansal kaynakları doğrudan seferber etti. Geç gelenler tarafından benimsenen farklı stratejiler ve kurumlar, önden gidenlerin sahip olduğu – sermaye, teknoloji, gerekli finansal aracılar gibi– gelişmenin 'önkoşul'larının yokluğunun 'temsilcisi'ydi. Gerschenkron, potansiyel rakip örüntüler sepetinin var olduğunu ve söz konusu temsilcilerin meydana çıkabileceğini ya da çıkmayabileceğini ileri sürmüştür. Geç kalmışlık 'çok geri kalmış bir ülkede, daha gelişmiş bir ülkede endüstriyel gelişmenin ön koşulları olarak kullanılan faktörlerin yokluğu bazında' tanımlanmıştır. 'Geri kalmışlık koşullarında sanayileşme sürecinde eksik olan faktörler için hangi rakip örüntülerin meydana geldiği'nin sorulması gerekmektedir (Gersentron, 1962, s. 46). Sermayenin yurtdışından ithal edilebilmesi ölçüsünde, önceden birikmiş servet ya da orijinal (ilksel) birikim için gereklilik azalır.

Marksizm de, Ernest Mandel (1970), gelişmiş bir dünya piyasası bağlamı içerisinde eşitsiz ve bileşik gelişmenin güncel olmaya devam edeceğini, çünkü sömürü evrensel hale geldikçe dünya piyasasının homojen olmayacağını ileri sürmüş ve 'eşitsiz gelişme yasaları'nı vurgulamıştır. Ken Post'un Jamaika üzerine 1978 tarihli çalışmasında, Troçki'nin düşüncelerinin çok ihmal edilmiş bir uygulaması vardır; Löwy (2000) sürekli devrimin siyasalarına (ve sürpriz bir biçimde eşitsiz ve bileşik gelişmeye ilgili çok az) değinmiş ve eşitsiz ve bileşik gelişmeyi üretim biçimlerinin eklemlenmesi bazında açıklanmıştır (Wolpe, 1980). Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Troçki'nin görüşleri kalkınma iktisadındaki klasik tartışmalara özellikle uygun olmasına rağmen, bu düşünceler iktisat disiplini içerisinde beklenen rağbeti görmemiştir. Eşitsiz gelişme, coğrafya gibi diğer disiplinlerde daha büyük ilgi uyandırmıştır (Harvey, 1996; Smith, 2008). Troçki'nin kavramı, son yıllarda uluslararası ilişkiler alanında çalışma yürüten Marksistlerin küresel kapitalizm içerisinde ülkelerin çoğunluğu ilkesinin bir gereklilik mi yoksa küresel gelişmenin rastlantısal bir özelliği mi olduğuna ilişkin soruna eğilmelerine yardımcı olmak üzere kullanılmaktadır (Anievas, 2010).

Dünya ekonomisinin savaş sonrası canlanma aşamasından sonraki tecrübesi hiç kuşkusuz yakınsama değil keskin bir ıraksamadır, özellikle ge-

lişmekte olan dünya içerisinde. Afrika'nın ve Asya'nın büyük bölümünün yaşadığı deneyim Doğu Asya'nın yeni sanayileşen ülkeleriyle ve, daha yakınlarda, Çin'in tarihsel gelişimiyle ve de yüz milyonlarca kişinin küresel rekabetin mantığına tabi kılınmasıyla çarpıcı bir karşıtlık içerisindedir. Eşitsizliğin –ve devletlerin göreli gücünün– dağılımı kapitalizmin dinamik büyümesiyle birlikte değişmektedir. Fakat neoliberal küreselleşme ne yakınsama ne de yakalama üretmiştir. Gelişmiş kapitalist ülkeler küresel doğrudan yabancı sermaye yatırım akımlarının (DYY) yüzde 67'sinden fazlasını almaya devam etmektedirler. Hong Kong ile birlikte Çin, gelişmekte olan ülkelere akan DYY'nin üçte birini almaktadır. Sermaye birikiminin üç başat küresel merkezi, bölgesel olarak genişlemiştir: Birleşik Devletler, Meksika'ya; Avrupa, Merkez ve Doğu Avrupa ile Türkiye ve Mağrip'in bir kısmına; Japonya, Doğu Asya'nın arta kalan kısmına ve Çin'e. Bu sadece üretim ağlarını genişletmemiş, aynı zamanda çok geniş bölgesel yedek işgücü orduları oluşturmuştur. Günümüzün küresel kişi başına gelirindeki farklılıkları ülkeler ve bölgeler arasındaki ve içerisindeki eşitsizliklerdeki artışla birlikte, tarihsel olarak eşi görülmemiş bir düzeydedir ve bu nedenle dünya ekonomisi düzleminde olduğu kadar ülkeler içerisinde de eşitsiz ve bileşik gelişmenin artmasına yol açmaktadır. Gelişmiş ile gelişmemişler arasındaki ayrım sabit ve değişmez değildir; dünya ekonomisindeki birikim merkezlerinin değişmesi ve başka yerlere kayması bazı ülkelere gelişme olanağı vermektedir. Fakat bir sektörün ya da bir ülkenin rekabetçi başarısı bir diğerinin aleyhine gerçekleştiği sürece tüm ülkeler gelişemez; hepsi başarılı olmadığı takdirde de yakınsama mümkün değildir. Kimin başarıp kimin başaramadığını açıklamak küresel ve ulusal faktörlere bağlıdır, fakat bu açıklama devletin ve finansın rolünün analizini ve daha genel sınıf güçlerinin dengesini ve çatışmasını içermelidir. Bu nedenle, eşitsiz ve bileşik gelişme kavramı kapitalizme ilk geçişten günümüze dünya gelişmesini anlamak için elverişli bir kavram olarak varlığını sürdürmektedir.

Çeviri: **Selim Çakmaklı**

11
METALAŞMA VE META FETİŞİZMİ

Robert Albritton

Marx için meta, kendisini en belirgin ve en gelişkin biçimde, fabrika-tarzı kapitalist üretim sürecinin ürünü olarak gösterir. Burada, özel mülkiyete ve denetime tabi sermaye birimleri, kârı maksimize etmek için ücretli emeği sömürür. Sonuçta, varlığını sürdüren ve genişleyen sermayenin en kârlı birimleri arasında bir rekabet, sermayenin en az kârlı birimleri arasında da daralma ve iflas söz konusu olur. Ancak meta, kapitalist üretim sürecinin maddi bir girdisi ya da çıktısı olmaktan ibaret değildir, o aynı zamanda 'toplumsal bir biçim'dir. Benzer biçimde [meta], kapitalist üretim sürecinin çıktı olarak üretilemeyen iktisadi ilişkilerini kapsayabilen bir esnekliğe sahiptir. Bunlar içinde en önemli ikisi, işgücü piyasasında meta-biçiminde içerimlenen emek gücü, kapitalist biçimde üretilemeyen ve bu nedenle arazi piyasasına dâhil edilen topraktır (Marx, tüm doğal kaynakları bu kategori altında toplar).

Metalaşma

Marx'ın 'meta-formu' nosyonu, kapitalist tarzda üretilmeyen şeylerin meta biçimi altında içerimlenerek nasıl meta haline dönüştüklerinin anlaşılması açısından önemlidir. Toplumsal olarak kurulmuş bir biçim olarak meta, kurumsallaşma aşamalarında bir anlam bulur. Topyekûn metalaşma, tarihsel bağlamda hiç var olmamış, ancak şartları teoride oluşturulabilir, kendi kendini düzenleyen bir piyasa ekonomisine işaret eder. Aile formları ya da si-

yasi formlar gibi diğer toplumsal formlar metaları (değişime hazır hale getirmede) içsel bir mantıktan yoksunken, basit kapitalist meta-ekonomik formlar, dinamik ve yönelimli (*directional*) bir mantık barındıran karşılıklı bağımlılıklar içinde düşünülebilir. Topyekûn metalaşma, kapitalizmin tüm temel iktisadi değişkenlerinin sermayenin içsel meta-ekonomi mantığı altında içerimlenmesi anlamına gelir. Soyut teorinin, metalaşma sürecindeki reel sosyo-tarihsel eğilimleri teoride teşhis edebilmesi ve tamamlayabilmesi, bu durumu olanaklı kılmaktadır.

Marx, hiçbir zaman 'metalaşma' terimini kullanmamıştır, ancak onun bütünlüklü teorisi, bu kullanıma davet çıkarır. Terim, bir şeyin aşama aşama metaya dönüşmesi sürecini çok iyi ifade eder ve Marx, yaşamın yeniden üretiminin metalaştırılması kapitalizmin ortaya çıkışı ve devamlılığı açısından bir önkoşul haline geldiği için, toprakta ve gıda üretiminde özel mülkiyetin yaratılmasının ardındaki şiddetli mücadelenin açıkça farkındadır. Dahası, Marx'ın *Kapital*'inin temel amacı, metalaşma sürecinin tamamlanması varsayımı üzerinden sermayenin içsel mantığının izini sürmek iken, aynı zamanda, mevcut hiçbir ekonomide metalaşmanın asla tamamlanmadığını anlamamızı da sağlamaktadır. Örneğin, bir çiftliğin (her ne kadar günümüzde, bazı çiftlik biçimleri açısından bu yönde güçlü eğilimler olsa da), kapitalist bir fabrikayla tamamen aynı şekilde işletilmesini hayal etmek güçtür.

Topyekûn metalaşma, başından sonuna kadar, topyekûn laissez-faire [bırakınız yapsınlar] durumu, sendikasız, oligopolsüz ve rekabete dayalı ekonomik sektörler anlamına gelebilecektir. Marx, bu tür tamamlanmış metalaşmanın asla gerçekleşmeyeceğinin farkındadır ve bu nedenle tarihsel bağlamında metalaşmada yaşanan artışı gözlemleyerek ve teoride [metalaşmanın] tamamlanmasını göstererek, ekonomi dışı güçlerin dışarıdan müdahalesi tarafından yol açılan çarpıtmalar olmaksızın, kapitalizmin işleyişinin doğru bir betimine ulaşabiliriz.

Marx'ın sermaye teorisindeki derin yapısal dinamikleri, özünde teorisinin, kapitalizmin tüm diğer iktisadi kuramlaştırmalarına temel dayanak sağlaması şeklinde anlaşılmalıdır. Onun topyekûn metalaşmaya ilişkin soyut teorisi, analizlerin daha somut düzeylerinde yapı-özne sorunlarını çözmenin bir temeli olarak kullanılabilir. Daha somut düzeylerde, sermayenin temel toplumsal ilişkileri tamamen şeyleşmemiştir; bu nedenle, özne, yapı

ile ilişkisi içinde kuramlaştırılabilir ve sermayenin değer ilişkileri, görece özerk politik, ideolojik ve kapitalist olmayan iktisadi pratiklerle iç içe geçtikçe kuramlaştırılabilir.

Marx'ın iktisat kuramına yaklaşımı, bizi, kuram ile tarih arasında ve ekonomik olanla ekonomik olmayan arasında indirgemeci olmayan bağlantılar geliştirme potansiyeline sahip olan bu terimler açısından düşünmeye davet eder. Bu şekilde Marx, ana akım iktisadi kuramda oldukça yaygın olan aşırı biçimcilik, indirgemecilik ve piyasa fundamentalizminden kaçınmış olur. Ana akım iktisat, reel ekonomilerin topyekûn metalaşmaya çok elverişli olduğunu, öyle ki soyut teorinin bu ekonomilere doğrudan uygulanabileceğini varsayar. Bu ekonomik indirgemecilik, yalnızca ana akım iktisat teorisinin temel varsayımlarıyla değil, fakat aynı zamanda iktisadı, toplumsal yaşamın diğer boyutlarından yalıtarak ele alma eğiliminde olan akademik disiplinler tarafından da beslenmektedir.

İleri iktisat teorisi tarihi içerisindeki ana akım düşünürlerin neredeyse tümü, metaların –genellikle şiddetli mücadelenin nesnesi olan toplumsal bir biçimdir bu– bir toplumsal yapılanma biçimi olduğu gerçeğini görmezden gelmektedir. Örneğin Marx (*Kapital I*, Bölüm 27), İngiltere'de, ortak mülkiyete konu olan toprağın büyük bir miktarını özel mülkiyete çevirme girişimi kapsamında başarılı olmuş çitleme hareketini inceler. Bu çitlemeler çoğunlukla halkın şiddetli direnişiyle karşılaşmıştır.

Marx, bazı şeylerin meta biçimi kapsamına alınmasının, diğerlerine nazaran daha zor olduğunu tanıtlar. Gerçekte topyekûn metalaştırılmış bir emek piyasasının imkânsız olmasının nedeni, işçilerin, özgür insanlar olarak, her zaman, fazladan bir meta girdisine indirgenmeye direnç gösterecek şekilde örgütlenecek olmalarıdır. Bu ampirik gerçek, bizim, emeğin teoride tamamen metalaştırılmış olduğunu düşünmemizi engellemez. Buna karşın, bu bizi, çözümlemelerin daha somut aşamalarında ortaya çıkan metalaşma derecesinin sürekliliğinin sağlanması için ihtiyaç duyulan ekonomi-dışı desteklerin özellikle farkında olmamız konusunda ikaz etmektedir.

Kapital'in üç cildi boyunca Marx, metalaşma açısından belirli problemleri ortaya çıkaracak diğer ekonomik kategorilerden bahsetmektedir. Bunların en önemlilerinden birisi paradır, çünkü (bütünüyle metalaşmış bir toplumda olduğunu varsaymamız gerekirse, kâğıt paranın her zaman altın metaa doğrudan çevrilebilir olduğu durumda) uluslararası para sisteminin tamamen altın standardınca düzenlendiği bir durum hiç yaşanmamıştır. Günü-

müzde uluslararası para sistemi yalnızca uluslararası finans sistemiyle iç içe geçmekle kalmaz, fakat aynı zamanda politik düzenlemelerle meta-ekonomik (piyasa) düzenlemelerini birleştirme eğilimi de sergiler. Üstelik, ulusal para arzları hem ülke içi hem de uluslararası ekonomik ve politik baskılara bir tepki olarak devlet tarafından düzenlenme eğilimi taşımaktadır. Burada yine, sermayenin derin yapısında tamamen metalaştırılmış paradan, politik desteklerle tarihsel olarak spesifik düzenlemelere geçmenin teorik araçlarına sahip olmak önemlidir.

Sabit sermaye, ya da sermaye çevrimleri boyunca süren makineler gibi sermaye, kendi kendini düzenleyen piyasalar tarafından yönlendirilme arzusunda olan bir ekonomi açısından belirli problemler yaratmaktadır. Sıklıkla görüldüğü üzere, sermaye, çok maliyetli olduğu gerekçesiyle, çok daha üretken yeni fabrika ve ekipmana yatırım yapmaktan imtina edecektir. Nitekim, örneğin, ABD'nin büyük bir kesiminde, eski, az verimli teknolojiyle rekabete devam edilmeye çalışılırken, İkinci Dünya Savaşı'nda yok edilen Japon çelik endüstrisinin en yeni üretken teknolojiyle yeniden donatılmış olması anlamlıdır. Soyut kuram düzeyinde Marx bu problemi, sabit sermayenin yerinden edilmesini dönemsel krizlerle ilişkilendirerek çözer; tıpkı ekonomik bir krizin tepe noktasında sermayenin değer kaybının merkezileşmeyi teşvik etmesi ve daha üretken üretim araçlarına yatırımı daha ucuz kılması durumunda olduğu gibi. Son olarak Marx (*Kapital II*, Bölüm 5), kendine has kullanım değerleri nedeniyle (maddi, niteliksel özellikler) salt meta olarak idaresi zor olan bir dizi özel metaya atıfta bulunur. Örneğin, çabuk bozulabilen metalar, ömürlerini uzatacak koruma ve taşıma teknolojileri bulunmadıkça yerel marketlerle sınırlı kalacaktır. Genellikle Kuzey Amerika ya da Avrupa'da, tropik alanlarda yetişen muzların süpermarket raflarına taşınması en fazla dört gün sürer. Daha uzun sürmesi durumunda muz piyasası mekânsal anlamda daha sınırlı olabilirdi.

Aşırı maliyetli ve ancak uzun yıllar geçtikten sonra bir kâr getirecek olan ve bu nedenle aslında kâr elde edememe riskine sahip metalar da problem oluşturur. Marx (*Kapital II*, Bölüm 13) örnek olarak, kereste elde etmek için dikilen ağaçlardan bahseder. Günümüzde bu, İngiliz Kanalı'nın altındaki tünel gibi pek çok altyapı projelerini içerebilir. Daha açık bir örnek, maliyetleri karşılayacak kârı hiçbir zaman elde edemeyebilecek olan Amerikan uzay programı olabilir.

Yukarıda bahsedilen bütün örnekler, genelde, piyasalara ve meta hareketlerine dışarıdan müdahale eden görece özerk ekonomik-olmayan faaliyetlerce ya da kapitalist olmayan ekonomik faaliyetlerce desteklenen metalaştırma aşamaları hakkında daha net düşünebilmeyi sağlayan bir iktisadi kurama olan gereksinimi ortaya koymaktadır.

Meta Fetişizmi

Metalaşma kuramından yoksun ana akım iktisatçılar, topyekûn metalaşmanın doğa kanunundan başka bir şey olmadığını ve meta fetişizminin tam da bu noktada ortaya çıktığını varsayma yanılgısına düşmektedirler. Böyle bir varsayımla, meta tarafından tamamen massedilen toplumsal ilişkiler sihirli bir biçimde kaybolur. En basit anlamıyla 'meta fetişizmi', insanların birbirleriyle doğrudan değil, şeyler (para ve metalar) dolayımıyla ilişki içine girdikleri toplumsal bir duruma işaret eder. Metalar ile para arasındaki toplumsal piyasa bağı fiyatları meydana getirir; insanlar iktisadi varlıklar olduğu sürece onlara ne yapmaları gerektiğini söyleyen fiyatlarmış gibi. Başka bir deyişle, her ne kadar insanlar belirleyici olanın kendileri olmalarını tercih etseler de, onların iktisadi davranışlarını düzenleyen şey nihayetinde üzerinde fiyat etiketi bulunan şeylerdir.

Ana akım iktisatçılar, topyekûn metalaşmayı verili bir şey olarak alırlar. Keskin bir tezatla, Marksist bir iktisat kuramı, metalaşmaya, iktisat kuramının ilgilenmesi gereken temel bir problem ya da sorun olarak yaklaşabilir. Ana akım iktisatçıların, metalaşmaya sorgulamaksızın yaklaşmaları, onların öznenin ortaya çıkışının kuramlaştırılmasına ihtiyaç duymaksızın nicel bazda düşünmelerini sağlar. Onlar için yalnızca amaca yönelik (*ad hoc*) düşünme, kapitalist iktisadi uygulamalarla kapitalist olmayan uygulamaları, politik ve ideolojik uygulamalarla iktisadi uygulamaları ya da kuramı tarihle ilintilendirebilir. Kısaca, bu kişiler yalnızca metalaşma derecesi etrafında dönen sürekli tarihsel mücadeleleri göz ardı etmekle kalmaz, fakat aynı zamanda belirli tarihsel bağlamlarda toplumsal ilişkilerle iç içe geçtiğinden belirli metaların toplumsal yaşam döngüsünü de göz ardı ederler. Bu durum ana akım iktisatçıların, piyasalara, iktisadi yaşamı optimize ettiğine inandıkları yanlış bir özdevimsellik yüklemelerine imkân tanır.

Marx, iktisatla ilgili yazılarında, yanlışları büyük oranda metanın tamamen sosyo-ekonomik-tarihsel bir biçim olduğunu anlayamamalarından

kaynaklanan ve dönemin en iyi iktisat kuramcılarına (Smith ve Ricardo) ait olan yanlış anlamaları ve gizemcilikleri eleştirirken 'meta fetişizmi' kavramını kullanmıştır. Ya da, başka bir ifadeyle, bu [kuramcılar], tarihsel süreçte ortaya çıkan ve genellikle tamamen iktisadi olması gerekmeyen beşeri eylem biçimleri tarafından desteklenen ya da karşı çıkılan metalaşma dereceleri ya da sermaye-emek ilişkisi hakkında herhangi bir fikre sahip değillerdir.

Marx'ın 'meta fetişizmi' kavramına dair tartışmalar çoğunlukla *Kapital I*, Bölüm 1, Kesim 4'te yoğunlaşır: 'Meta Fetişizmi ve Sırrı'. Bu bölüm, kavramı tanıtsa da, bu [kavram] Marx'ın iktisat yazılarında ya açıkça değerlendirilmiş ya da ona ima yollu değinilmiştir. En kapsamlı tartışma, *Kapital III*, Kısım 7'de, 'Gelirler ve Kaynakları' başlığı altında yapılır. Fetişizmden kaynaklanan kavram yanılgısının tartışıldığı geniş özet, kuramın sonunda, burada verilir. *Artı Değer Teorileri'nin* III. Kısmının Ekler'inde (*Addenda*), Marx şunu yazar: 'Gelirin biçimi ve gelirin kaynakları, kapitalist üretim ilişkilerinin *en fetiş karakterli* ifadeleridir. Bu, onların, gizli bağlantılar ve ara bağlantı ağlarından koparak yüzeyde belirmeleriyle ortaya çıkan varoluş biçimleridir. Bu nedenledir ki, *toprak rantın* kaynağı, *sermaye kârın* kaynağı ve *emek de ücretlerin* kaynağı halini alır'. Oysa Marx, ücretlerin emek tarafından yaratılan toplam değerin bir kısmı olduğunu ve kâr ve rantın yine bütünüyle emek tarafından yaratılan artık değerin parçaları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Marx iddialarına, her ne kadar fetişizmin en kaba biçimlerinden kaçınsalar da Smith ve Ricardo'nun bunların basit biçimlerine sıkışıp kaldıklarını söyleyerek devam eder. [Marx]: 'Ganilh, Ricardo ve çoğu iktisatçının, sistemleri bütün burjuva sistemlerinde olduğu gibi mübadele değerine bağlı olsa da, emeği mübadele olmaksızın ele aldıklarını söylerken oldukça haklıydı. Hâlbuki bu, ürünün *biçiminin* yalnızca meta gibi görünmesinin onlar açısından apaçık bir gerçek olmasından kaynaklanır ve dolayısıyla bu kişiler yalnızca *değerin büyüklüğünü* incelerler' diye yazar (*Artı Değer Teorileri*, Kısım I, Bölüm 4).

Fetişizm konusunda olabildiğince netleşebilmek açısından, Marx'ın en fetiş karakterli ekonomik kavram olarak düşündüğü 'faiz' kategorisini ele almak faydalıdır. Faiz, M–M' formülüyle şematize edilebilir, yani [M] para, belirli bir zaman aralığı için [—], ve yalnızca faiz eklenmiş [M'] olacak şekilde ödünç olarak verilir. Marx'a göre (*Kapital III*, Bölüm 23) bu, metaların en

fetişleştirilmiş karakteridir, çünkü faiz herhangi bir toplumsal biçime gönderme yapılmaksızın zaman içinde kendini gizemli bir biçimde genişlettiği için, salt nicelik olarak para, zaten meta biçiminden arınmış gibi görünmektedir.

Marx, bu en yüzeysel ve dışşallaştırılmış biçimi içe doğru katman katman ayırdığımızda, eninde sonunda, toplam meta değerini yaratan topyekûn homojenleştirilmiş ve metalaştırılmış emek gücüne ulaşacağımızı gösterir. Faiz, toplam kârın bir bölümü haline gelir; toplam kâr, toplam artık değerin dönüştürülmüş biçimi halini alır; toplam artık değer ise emek gücünün toplam değeri ile aynı emek gücü tarafından yaratılan toplam değer arasındaki farktır. Nitekim, kapitalizmin merkez çekirdeği, kolektif homojen emek gücünün toplam ücretler biçiminde elde ettiğinden çok daha fazla değer yaratmasıyla ifade edilen, sermaye ile emek arasındaki toplumsal bir sömürü ilişkisidir. Oysa, faiz biçiminde kalmaya devam edersek, kâr bile, düpedüz sermayenin belirli bir biçimi, endüstriyel biçimi tarafından elde edilen faize indirgendiğinden, piyasada ortaya çıkan niceliklerin ötesine hiç bakmayız. Bu akıl yürütme çizgisini izlersek, bütün kârlar sermayenin bağrından filizleniyormuş gibi görünecektir. (Marx, *Kapital III,* Bölüm 48).

Sermayenin en basit biçiminde M–C–M' (M, meta C'yi satın alır ve daha fazla parayla M' ile satar ya da ucuza alır ve pahalıya satar) olarak ifadesini bulan kâr, en azından değeri büyütme gücü olan bir C'nin bulunması olasılığını akla getirir. Kendi içinde bu basit formül, kârın, sistematik biçimde aşırı fiyatlandırmayı kabul ettirebilmek için toplumun geri kalanını zorlama pozisyonunda olan bazı gruplardan geldiğini ifade eder. Fakat Marx'ın analizlerinin bu seviyesinde kuramlaştırdığı şey, bir meta-ekonomi mantığıdır. Bundan, monopol ya da devlet müdahalesi durumunda iktisat dışı güçlerin kullanımının yalnızca analizlerin daha somut seviyelerinde düşünülebileceği yolunda bir sonuç çıkar.

Bu formülü anlamlı kılmak için, C'nin, emek gücü ve üretim araçlarının, girdilerden daha büyük değere sahip olan yeni bir meta yaratan bir üretim süreciyle birleştirildiği bir emek ve üretim sürecine genişletilmesi gerekmektedir. Marx'a göre, 'kâr biçimi, kendi özünü gizledikçe, sermayenin giderek daha fazla maddi bir biçim kazanması, bunu [kârı] bir ilişkiden, toplumsal ilişkilerde biçimlenen, bu ilişkileri emen, kendisiyle olan ilişkisinde suni bir yaşam ve bağımsız bir varlık edinen bir şey, doğal-doğaüstü bir varlık da olan bir şeye dönüştürür' (*Artı Değer Teorileri*, III. Kısım'a Ekler).

İşte, doğal-doğaüstü bir varlık, tam tamına bir fetişin ifadesidir. Sermaye 'doğal' bir şey olarak belirir ve aynı zamanda, ekonomik hayatı yeniden üretirken kendini genişletme sürecinde 'doğaüstü' güçlere sahip gibi gözükür.

Benzer biçimde, maddi bir şeyi, toprağı, değerin yaratıcısı olarak düşünmek bir yanılgıdır. Marx'ın belirttiği gibi: 'Örneğin toprak, bir kullanım değeri yaratmada, maddi bir ürün olan buğday üretiminde bir aracı görevi üstlenir. Fakat bunun, *buğdayın değerini* üretmekle hiçbir ilişkisi yoktur. Değer, buğdayla temsil edildiği sürece, emeğin ortaya çıkarıldığı belirli madde ya da bu maddenin belirli kullanım değerinden bağımsız olarak, ikincisi [yani toprak], sadece belirli bir gerçekleştirilmiş toplumsal emek miktarı olarak nitelendirilir' (*Kapital III*, Bölüm 48). Homojen sermayenin istifade ettiği homojen emeğin bir kısmı olarak tarımsal emek, sözgelimi diğer herhangi bir emek gücü gibi aynı zaman biriminde aynı oranda değer üretecektir. Homojen sermaye varsayımını devre dışı bıraktığımızda, en verimli arazilere tahsis edilen tarımsal sermaye bile, toprak sahibi tarafından cebe indirilen artı kâr ranta dönüştürüleceği için, ortalama bir kâr sağlama eğiliminde olacaktır. Önemli nokta şu ki, 'rant' nitel belirlenimli bir şey değildir, daha ziyade, artık kârın toprak sahipleri tarafından ranta çevrildiği toplumsal bir ilişkidir. Elbette ki, artık kâr ile artık değer arasındaki bağ göz ardı edilirse, toprak sahipleri, kapitalistler ve işçiler arasındaki toplumsal ilişki de göz ardı edilir. Marx'ın (*Kapital III*, Bölüm 48) açıkça ortaya koyduğu şey, rantın kapitalistler, toprak sahipleri ve işçiler arasındaki belirli bir ilişki olduğudur.

Ücretli emek, üretimin belirli bir faktörü tarafından elde edilmiş getiri olarak görülürse 'bu şekilde, emeğin bütün toplumsal üretken güçleri sermaye sayesinde ortaya çıkmış gibi görüneceği için, sermaye mistik bir şey halini almaya başlayacaktır' (*Kapital III*, Kısım 48). Bu mistisizmi ortadan kaldırmak için Marx, sermayenin mantığının temelindeki sınıf sömürüsünü ortaya çıkaran bir kavram olarak artık değeri, homojen emek tarafından yaratılan toplam değer ve toplam işgücü değeri arasındaki fark olarak netliğe kavuşturur.

'Meta fetişizmi', metalaşmanın topyekûn ya da tamamlanmış olduğunu varsaydığımızda, kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerinin sihirli bir biçimde meta-biçimi içinde kaybolduğunu ve tarihsel süreçte mücadeleye konu olan şeylerin iktisadi teorinin yapısal kavramları içinde kaybolduğunu aklımızda tutmamızı sağlar. Bununla mücadele etmek için, hem özellikle top-

yekûn metalaştırılmış toplumsal ilişkileri varsaydığı için kapitalizmin açık bir mantığı kuramına ihtiyacımız var, hem de kapitalizmin mantığının kuramı ile metalaştırma dereceleri üzerinden her zaman belirli mücadelelerin yaşandığı tarihsel kapitalizm arasındaki bağları sağlayan kuramlara ihtiyacımız var. Soyut kuram düzeyinde değil, fakat tarihsel düzeyde, hem kısmen metalaşmış toplumsal ilişkiler ve hem de var olan metalaşma derecesini desteklemek için harekete geçen toplumsal ilişkilerin tamamının dikkate alınması gerekmektedir. Ana akım iktisatçılar, topyekûn metalaşmayı toplumsal ilişkilerin soğurulması olarak görmedikleri için, bu kişilerin metalaşmanın henüz tamamlanmadığı meta biçiminde yeniden ortaya çıkan toplumsal ilişkileri düşünmeleri mümkün değildir. Marx'ı, ana akım iktisatçıların kafaları ve omuzları üzerinde yükselten ve sermayenin mantığı ile tarih arasındaki dolayımı ifşa eden kapıları açan şey, hiç şüphesiz, her şeyden önce budur.

Çeviri: **Çiğdem Demircan**

12
REKABET*

Paresh Chattopadhyay

'Sermayelerin rekabeti' Marx'ın 'bilimi devrimci bir dönüşüme uğratma yolundaki bilimsel çabasını' anlattığı *Eleştiri*'deki (1972, s. 114) alanlardan biridir.' 'Ekonomi biliminin tamamen dönüştürülmüş karakteri' (Korsch, 1972, s. 93) temelinde Marx'ın yaptığı rekabet analizi, burjuva politik iktisadının (genelde klasik ekonominin) eleştirisi üzerine, özellikle de Smith ve Ricardo'nun fikirlerine karşıt olarak inşa edilmiştir.

Klasik Politik İktisadın Eleştirisi

Marx'ta, sermayelerin rekabeti, geleneksel olarak, ne kadar çok sermayenin mübadele sürecinde rekabeti varsa ekonomi o kadar rekabetçidir, görüşüyle ilintili burjuva politik iktisadındaki rekabetten çok farklıdır. Klasik politik iktisatta değer, üretimin doğal koşullarından, piyasa fiyatının değere az ya da çok uygunluğunu sağlayan rekabet sonucunda ortaya çıkmaktadır. Gerçekte, klasik politik iktisatta, 'rekabet yalnızca tekelin ve kamu fiyatlandırmasının yokluğu demektir' (Schumpeter, 1954, s. 545). Sermayelerin rekabeti tarihsel olarak tam da pre-kapitalist üretim tarzıyla bağlantılı tekellere, loncalara ve düzenlemelere karşıt olarak ortaya çıktığından, klasikler, ünlü Fizyokratik sloganda temsil edilen 'laissez-faire', 'laissez-passer'deki gibi rekabeti bu tür durumların olumsuzlanması olarak düşünmüşlerdir. Böyle-

* Bu maddedeki referanslar yazarın orijinal metinlerden yaptığı kendi çevirileridir.

ce, çok sayıda üretici, tüketici ve işçi arasındaki rekabet daha verimli piyasa çıktılarını ve genel olarak daha verimli bir ekonomiyi de sağlayacaktır. Bu, aslında, Week'in (2010) bulduğu deyimi kullanacak olursak 'rekabete ilişkin nicel bir kuram'dır.

Marx, klasiklerin rekabete negatif yaklaşımını, bu yaklaşımın artık geçerli olmayan pre-kapitalist tarihsel formdan türemesi nedeniyle reddetmektedir. Daha genel olarak, klasiklerin rekabete yaklaşımı tarihdışıdır –ne sermayenin tarihsel olarak özgül toplumsal ilişkileriyle ne de bir üretim tarzı olarak kapitalizmle bağlantılıdır– ve Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerinin sistematik yeniden inşası ile de ilgisizdir. Oysa, Marx'ın sermayelerin rekabetine dair analizi, genelleştirilmiş piyasa mübadelesi içerisinde genelleştirilmiş, tarihdışı bir rekabet nosyonuna değil, özellikle kapitalist üretim tarzına aittir. Bundan dolayı Marx'ta (1953, s. 542-543) rekabet, 'üretim tarzının sermaye temelindeki özgür gelişimidir'.

Böylece, Marx'ın klasik rekabet teorisi (nicel ve mübadeleyle ilgili) eleştirisindeki kritik nokta, bireysel sermayelerden ayrı 'toplumsal bir bütünsellik' olarak sermaye fikrinin bu teorideki (Fizyokratlar hariç) yokluğu ile ilgilidir (bkz. Marx, 1956, s. 306-307'de Quesnay'ın çokça takdir edildiği kısım). Bu düşünce, toplumu sosyal bütünsellik tarafından belirlenmeyen bireylerin toplamı olarak gören ve '18. yüzyıl Robinson Crusoe maceralarını andıran illüzyonun, yani tekil ve tekilleştirilmiş avcı ve balıkçıların' (Marx, 1953, s. 5) etkisindeki Smith ve Ricardo'da bulunmaz. Rosa Luxemburg'un (1966, s. 436) yazdığı gibi 'ilk defa Marx, bireysel sermaye ile toplam toplumsal sermaye hareketleri arasındaki temel ayrımı mükemmel bir netlikle ortaya koymuştur'.

Marx'ta Rekabet

Sermayelerin rekabeti, Marx'a göre, birçok sermayenin etkileşimi ya da 'sermayenin kendisiyle bir başka sermaye olarak ilişkisidir' (Marx, 1953, s. 543). Bir başka deyişle, Marx ürün piyasasında bireysel sermayelerin sadece emek gücünün öncelikli metalaştırılması esası üzerinden rekabet edebileceklerini ve prensipte herhangi bir sermayece istihdam edilebilecek 'özgür' ücretli işçiler sınıfının varlığını kabul eder. Sermayeler arası rekabet, hayatta kalmanın koşulu olarak çalışmak için rekabet halindeki işçileri işe alma becerilerini esas kabul eder. Daha somut düzeyde, üretim sürecinde yaratıldıktan sonra, sermayenin dolaşım sürecinde artık değeri gerçekleştirme ge-

reksinimi, mübadelede rekabetin doğmasına neden olmaktadır. Marx'a göre, mübadelede sermayeler arası bireysel rekabetin (genel olarak sermaye fraksiyonları ya da aşamaları olarak) mantıksal dayanağı ve tarihsel temeli, bir bütün olarak kapitalistlerin ve bir bütün olarak 'özgür' ücretli işçilerin (aynı zamanda sınıf olarak) sınıf ilişkileridir. Aralarındaki ilişki temel olarak üretim alanında ortaya çıkar.

Mübadelede sermayelerin rekabeti böylelikle 'artık değeri arttırmak' ve 'ücretin yeniden üretiminde gerekli olan zamanın üzerinde emek zamanın olası en büyük artığını' yaratma yönündeki 'sermayenin sınırsız arzusunun' gerekli bir ifadesi olmaktadır (Marx, 1976, s. 158). Sermayenin eğilimi, artık değer yaratmak, 'her oranı aşmak' ve 'ölçülemez derecede üretici güçleri arttırmak' (Marx, 1953, s. 316, 325) olduğundan sermayenin bu eğilimi rekabeti destekler ve her bireysel sermayenin diğerleriyle olan ilişkileri üzerinde bir sınırlama getirir; o, aynı zamanda, krizlere de yol açabilmektedir.

Sermayenin ana gerçekliği, rekabetin doğasından meşru biçimde soyutlanamayacak olan sermaye ile emek arasındaki sınıf ilişkilerine dayalı bir toplumsal bütünsellik olmasıdır. Sermayelerin rekabeti böylelikle 'sermayenin içkin kanunlarının realizasyonu, yani her sermayenin diğerine karşı icra memuru *(Gerichtsvollzieher)* olarak göründüğü kapitalist üretimin realizasyonudur' (Marx, 1980, s. 1630). Aynı nedenle, 'serbest rekabet, zorlayıcı dışsal kanunlar olarak kapitalist üretimin içkin kanunları üzerinde baskı uygulamaktadır' (Marx, 1987, s. 273, 314-315). 'Mübadeleyi gerçekleştirmek için diğer sermayelerle karşı karşıya gelmeyecek evrensel bir sermaye' düşünmek 'saçmadır' (Marx, 1953, s. 324). Ancak, rekabetin tek öznesi olarak düşünülen piyasada, bu temel yapı her zamanki gözlemlerimizde gözden kaçmaktadır. Bizler, sadece bu bütünselliğin fraksiyonlarını görmekteyiz – birbirleriyle rekabet eden bireysel sermayeleri görmekteyiz. Marx'ın altını çizdiği gibi, farklı (bireysel) sermayelerin toplumda birbirleriyle karşı karşıya geldiği 'somut form' 'bir bütün olarak düşünülen sermayenin çevriminden' doğmaktadır. Her tekil sermaye, 'tıpkı her birey kapitalistin kapitalist sınıfın yalnızca bir unsuru olması gibi, toplam toplumsal sermayenin bir parçasını' oluşturmaktadır ve toplumsal sermaye çevrimi de onun bütün özerk parçalarının bütünsel hareketlerinden oluşmaktadır (Marx, 1992, s. 280; 2008, s. 340, 368).

Rekabet ortamında, birey kapitalistler kapitalist olarak değil, 'basit mübadele' ilişkisinde 'bağımsız meta üreticileri' olarak birbirleriyle karşılaşırlar

(Marx, 1953, s. 324, 1987, s. 571). Burada, sermaye emeğe karşı olduğu 'ilksel formunu gizler' (Marx, 1980, s. 1605; 1992, s. 60). Piyasada, sadece var olan değerlerin yeniden paylaşımı söz konusudur ve 'artık değerin kaynağı gizlenmektedir' (Marx, 2008, s. 9-10). Bu aldatmaca kapitalistlerin, ürünlerini ücretli işçiler olarak değil de tüketiciler olarak satın alan işçilere ürünlerini satmasıyla daha da perçinlenir. Sermayenin 'içsel doğasını' –kapitalist sömürüyü– gizleyen bu illüzyon, birey kapitalistleri ve birey emekçileri düşündüğümüzde değil, işçi sınıfıyla karşı karşıya gelen kapitalist sınıfta ifade edilen toplam toplumsal sermayeyi düşündüğümüzde kaybolmaktadır (Marx, 1987, s. 524).

Temel olarak, burada iki ayrı ancak birbiriyle yakın ilişki içinde olan nokta vardır. İlki, Marx'ın değer teorisi, üretim sürecinin sınıf ilişkilerindeki artık değerin kökenini ve herhangi bir rekabet konusu öncesinde sermaye birikimi için bunun sonuçlarını saptar. İkincisi ise, her ne kadar rekabet süreçleri hem bu tür kökenleri hem de rekabetin kendisiyle uyumlu doğasını gizlese de, rekabeti dolaşım alanına hapsetmek birikim yoluyla sınırsız artık emek için çabalayan sermayenin 'içsel eğilimini' ('içsel doğasını') göz ardı eder (Marx, 1953, s. 316, 450, 638). Marx'ın altını çizdiği gibi, 'sermayenin genel ve zorunlu eğilimleri, onun fenomenal formlarından ayırt edilmelidir'. Ve rekabetin kendisi 'ancak sermayenin içsel doğası kavrandığında' tam anlamıyla analiz edilebilir (Marx, 1987, s. 314-315; 1965, s. 853-854). Bunun nedeni şudur: Mübadelede rekabet, artık değere el koymak için ondan uzaklaşmış olsa da bu artık değerin bireysel üretimine bağlıdır çünkü artık değerin bireysel üretimi sermayeler boyunca kendisinin üretimdeki kaynaklarından yeniden paylaşılmaktadır (ya değerin ürün fiyatlarına dönüşmesi, ya gayrimenkule müdahale yoluyla ya da finans ya da az çok geçici piyasa tekelleri ve öngörülemez piyasa koşulları sayesinde).

Böylece bazı Marksistlerin yaptığı gibi (bkz. Sweezy, 1970, s. 265, 268-269) Lenin'i yanlış anlayarak tekellerin rekabeti yok ettiğini söylemelerine benzer biçimde, kapitalizmin iki farklı aşaması olarak 'rekabetçi kapitalizmi' 'tekelci kapitalizmin' karşısına koymak analitik olarak hatalıdır. Yukarıda özetlendiği gibi, kapitalizm temelde bütünüyle rekabetçidir: genel olarak sermaye ile işçi sınıfı arasındaki karşıtlık anlamında rekabetçi. 'Tekelci kapitalizm' diye adlandırılan şey, sermayenin sosyalizasyonunda bir aşamadır; bu aşamaya giderek artan yoğunlaşma ve merkezileşmeyle ulaşılır ve bu durum rekabeti bertaraf etmekten ziyade şiddetlendirir. Rekabet 'sermaye-

nin kendi koşulları' dâhilinde sermayelerin az çok serbest dolaşımını, 'bizzat kapitalist üretim tarzından doğan' tekelleri içerir; Marx bunu sermayelerin rekabetinde yer aldığından 'doğal' bir şey olarak görür. (Marx, 1953, s. 544; 1992, s. 270; 2003, s. 158). Sermayenin egemenliğine dair bu veçhelerden hiçbiri, rekabete nicel bir yaklaşımla, 'bağımsız' üreticilerin piyasadaki sayılarına dar şekilde odaklanarak anlaşılamaz.

Sektörler İçerisindeki Rekabet

Marx, sermayelerin iki düzeydeki rekabetinde bireysel sermaye ile toplam sosyal sermaye arasındaki ilişki üzerinde durur: farklı alanlar içerisindeki rekabet ile aynı üretim alanı içerisindeki rekabet. Burada Marx'ın (1959, s. 119; 1992, s. 257) 'bireysel olarak zorunlu emek' ve 'toplumsal olarak zorunlu emek' arasında yaptığı ayrım önemlidir.

Üretimin tekil alanıyla ilişkili olarak, ilk kertede, özdeş ürünler piyasaya sunulur ve bunların aynı piyasa değerine sahip olmaları gerekmektedir. Metanın bu değeri, her birey kapitalistin ihtiyaç duyduğu bireysel emek zaman tarafından değil, birbirleriyle rekabet halinde olan işçilerin emek zamanlarının aritmetik ortalamasına eşit olsun olmasın üretimin toplumsal normları tarafından belirlenmektedir. Saha içerisinde üreticilerin, rekabet halindeki gruplarından hangilerinin standart sektörel değerde karar verici etkiye sahip olacağı, grupların sayısal oranına ya da oransal büyüklüğüne dayanır. Yani, mekanizma ne olursa olsun, değer, diğerleri üzerinde tahakküm kuran grup tarafından belirlenecektir. Para şeklinde ifadesini bulan bu piyasa değeri, piyasa fiyatıdır. Ancak, 'belli bir dönemde fiili piyasa fiyatlarının ortalaması piyasa değerini temsil eden piyasa fiyatıdır' (Marx, 1959, s. 197). Marx'ın belirttiği gibi, türdeş metaların piyasa fiyatının eşitliği 'değerin toplumsal karakterini kapitalist üretim temelinde dayattığı bir yoldur' (Marx, 1992, s. 772). Aynı nedenle, ortalamadan daha verimli üretim yapan sermaye fazladan kâr elde eder (Marx, 1992, s. 224). Tarımda, kapitalist tarım tekeli, sahip olduğu tüketim kapasitesiyle toplumun tarımsal ürüne fazla ödeme yapması sonucunda, piyasa değerini suni biçimde arttırabilir. 'Tarımsal üretimdeki emek zaman realizasyonundaki eksik, toplumun bir kesimi için –toprak sahipleri– artıdır' ve böylece 'yanlış bir toplumsal değer üretilir' (Marx, 1992, s. 772; ayrıca bkz. Vygodskij, 1976, s. 101-103).

Aynı üretim alanı içerisinde sermayelerin rekabeti, meta üretiminde ihtiyaç duyulan toplumsal olarak gerekli ortalama emek zaman yoluyla me-

tarın özgün bir piyasa değerini oluşturur. Ancak bu, belirli bir alanda kârların eşitlenmesini beraberinde getirmez: tam tersine, sektör içi rekabet kâr oranlarının rakip sermayeler arasında dağılmasına yol açar. Burada birey kapitalistlerin kârları farklılaşır. Bu düzeyde de, sermayeler arası rekabet, mutlak ve görece artık değer üretiminin temelini oluşturur, yani her bireysel sermaye, işçi sınıfı üzerinde daha fazla artık değer elde etmek için alternatif yollar bulma arayışına girer –genel anlamda sermaye ilişkisinin fraksiyonları ya da kerteleri olarak. Bunlar genel hatlarıyla, çalışma sürelerinin yoğunlaştırılmasını ya da uzatılmasını, üretim sürecinin yeniden organizasyonunu ya da yeni teknolojilerin uygulanmasını içerebilir. Daha fazla (etkili) sömürü, verimliliğin artması ya da hem ayakta kalmayı hemde finansa, teknolojiye, piyasalara, emek gücüne vs. erişimi temin eden artık değer üretiminin artması sonucu, rekabet içerisindeki sermayelerin hayatta kalmasının zorunlu bir koşulu haline gelir. Bütün bu süreçler, daha büyük bir karmaşıklıkla, dünya ekonomisi düzeyindeki rekabette bir araya getirilir.

Sektörler Arası Rekabet

Üretimin farklı alanları arasında sermayelerin rekabeti, üretimin farklı düzeyleri boyunca aynı genel kâr oranını oluşturma eğilimindedir, aksi halde sermayenin farklı organik bileşimine ve farklı sermaye devri dönemlerine bağlı olarak kâr oranları farklılaşırdı. Organik bileşimine bakılmaksızın verili büyüklükteki sermaye üzerinde genel kâr oranına denk düşen kâr, ortalama kârdır. Sonuç olarak, kapitalistler kendi firmalarında ya da hatta kendi sektörlerinde üretilmiş artık değeri ya da kârı almazlar. Kapitalistler bunu, artık değerin ya da kârın sermaye toplamının her bir tam bölenine –yekpare dağılımına– düştüğü kadar, bileşik alanların toplumsal sermayesi tarafından üretilen kârdan ya da artık değerin toplam miktarından elde ederler (Marx, 1992, s. 254).

Ortalama kâr konusunda ana nokta, aynı büyüklükteki sermayelerin aynı dönemde eşit kâr oranı yaratma eğilimi içinde olmasıdır. Kapitalistler, 'düşman kardeşler' olarak, 'başkalarının emeğinden elde ettikleri ganimeti kendi aralarında paylaşırlarken', durum birinin en az diğeri kadar, ödenmemiş emeği kendisinin kılması gibidir. Marx buna 'dişe diş' rekabet demektedir (Marx, 1959, s. 21, 1992, s. 280).

Ortalama kârı içeren imalat fiyatı Marx'ın türettiği bir kavram değildir. Aynı kavram Marx'tan önce klasik politik ekonomide farklı isimler tarafın-

dan kullanılmıştır. Ancak, Marx'ın vurguladığı gibi, bu ekonomistlerin hiçbiri 'imalat fiyatı ile değer arasındaki ayrımı' ortaya çıkarmamıştır. İmalat fiyatı *'rekabette göründüğü* gibi metaların değerinin bütünüyle dışsal ve prima facie *irrasyonel (begriff slose) formudur'* (Marx, 1992, s. 272). Marx'ın (1992, s. 52) önemle vurguladığı gibi, kâr oranı ve kâr şeklinde artık değer formu 'görüngünün yüzeyinde kendilerini gösterirlerken', artık değer ve artık değer oranı, 'araştırılması gereken görünmez esaslardır'. Yani, genel kâr oranını tesis eden tüm süreç birey kapitalistten gizli oluşmaktadır ve böylece kârın kaynağı ve doğası (emekçiden olduğu gibi) kapitalistten de tamamen gizlenir. Birey kapitalistin ortalama kârının ne ölçüde 'toplam sosyal sermayenin yol açtığı küresel sömürüden' kaynaklandığı, 'onu hâlâ çözememiş politik iktisatçılar' kadar birey kapitalist için de 'tamamen bir gizdir. Onlara göre, genel kâr oranı 'dışarıdan verili gibi görünmektedir'. Marx ise kendisinin 'ilk defa içsel bağlantıyı açığa çıkardığını' iddia etmektedir (Marx, 1987, s. 306; 1992, s. 245-246, 1959, s. 310).

Sonuç

Artık değer üretiminin yaratılmasından sonra artık değerin gerçekleştirilme gereksiniminden doğan sermayeler arası rekabet, artık değeri arttırmak için genel anlamda sermayenin sınırsız isteğinin bir göstergesidir. Klasiklerin, rekabette göründüğü gibi kârın kaynağını anlamadaki başarısızlıkları, sermayeyi, bireysel sermayelere karşı toplumsal bir bütünlük olarak anlayamamalarından kaynaklanmaktadır. İki düzeyde rekabetten bahsedilebilir – tekil alan içerisinde ve üretimin farklı alanlarında. Her tekil alanın ürünü bireysel emek tarafından değil, toplumsal olarak gerekli olan ortalama emek tarafından belirlenmiş aynı piyasa değerine sahiptir. Rekabet eden diğer gruplara ağır basan grup, ortalama değer üzerinde nihai etkiye sahip olacaktır, ki bu da parasal olarak ifade edilen piyasa fiyatıdır. Gerçek piyasa fiyatı, piyasa değeri etrafında dalgalanır. Farklı alanlar boyunca rekabet, başlangıçta var olan farklı oranlardan genel kâr oranını gerçekleştirir. Sermayenin verili büyüklüğü üzerinde genel kâr oranına denk düşen kâr, ortalama kârdır. Meta üretim fiyatı maliyet fiyatına (Marksist anlamda sabit ve değişken sermaye toplamına) ve ortalama kâra eşittir. Aynı büyüklükteki sermayeler aynı dönemde eşit miktarda kâr üretme eğilimindedirler.

Marx'ın Adam Smith ve David Ricardo'nun sermayelerin rekabeti analizine yaptığı eleştiri çok sert bir eleştiridir. Smith, birey kapitalistin 'kaba

empirisizmini' paylaşarak 'kendisini bütünüyle rekabet ortamı içerisinde konumlandırır' ve *birey kapitalistlerin mantığına* anlamlı ya da anlamsız düşen savlar öne sürer (Marx, 1959, s. 201-211; 2008, s. 141, vurgu eklenmiştir). Ricardo ise (birey kapitalist gibi) genel kâr oranının nasıl oluştuğunu analiz etmek yerine, onu veri kabul eder. Böylece Ricardo, genel kâr oranının oluşumunun zaten rekabet tarafından belirlenmiş *'farklı istihdam alanları arasındaki bütün sosyal sermayenin bölünmesini'* zorunlu kıldığını görmekte zorlanır (Marx, 1959, s. 200). Rekabetin nasıl 'değerleri maliyet fiyatlarına dönüştürdüğünü' (Marx'ın 'imalat fiyatı' anlamındaki) tartışmak yerine Ricardo, Smith'i izleyerek, rekabetin nasıl gerçek piyasa fiyatlarını üretim fiyatlarına indirgediğini analiz eder. Ricardo, Smithçi geleneği kabul ederek, 'yanlış bir yol' izlemekte ve rekabetin sadece bir yönüyle, 'en yüzeysel' yönüyle, yani, 'gerçek piyasa fiyatlarının maliyet fiyatları ya da doğal fiyatlar çevresindeki rotasyonuyla ... farklı iş kollarındaki piyasa fiyatlarının genel maliyet ücretlerine eşitlenmesiyle' meşgul olmaktadır. Ricardo'nun 'gafı' 'ne kârın ne de artık değerin doğasını bilmemesinden', ne kârı artık değerden ayırmasından ne de değer ile 'doğal fiyat' arasında temel bir ayrım yapmamasından kaynaklanır. Temel olarak, 'artık değer yaratma, burjuva ekonomistleri tarafından hiçbir zaman anlaşılamaz' çünkü bu yaratma, mübadele olmadan diğerlerinin emeğine el konulmasıyla çakışır' (Marx, 1953, s. 450-451; 1959, s. 201, 204, 208).

Çeviri: **Çağatay Cengiz**

13
TÜKETİMCİLİK

Paula Cerni

En uç noktada tüketimcilik maddi mülkleri kullanım ve edinimden duyulan mutluluğu ifade eden bir nosyondur. Nosyon, 21. yüzyılda kitlesel 'tüketim toplumu'nun yükselişiyle yeni destekçiler ve eleştirmenler kazanmıştır. Amerikan kurumsal iktisadının kurucusu olan Thorstein Veblen *Aylak Sınıfın Teorisi* (1899)[1] adlı kitabında 'gösterişçi tüketim'i (*conspicuous consumption*) ifşa ederken, tüketerek yaşayan ve tüketim için yaşayan elitleri yerden yere vuruyordu. Bugün ise tüketimcilik 'alışveriş bağımlılarını' (*shopaholics*) pençesine alan ve toplumu bir bütün olarak etkileyen bulaşıcı bir hastalık haline gelmiştir. Tüketim, postmodernist yazar Jean Baudrillard'ın söylediği gibi, 'tüm hayatı ele geçirmiştir'.

Bu tip iddialar açıkça abartılı olsalar da bunların popülerliği materyalist bir açıklamayı zorunlu hale getirmektedir. Ancak bu açıklama tüketimin kendisinden daha derinlerdeki bir yerdedir; meta üretiminin hızlı gelişiminden kaynaklanır. Önceki tüm tarihsel dönemlerle karşılaştırıldığında kapitalizm maddi zenginliğin nitelik ve niceliğini olağanüstü oranda artırmıştır. Özellikle ekonomik büyüme dönemlerinde gelişmiş ülkelerde çalışan nüfusun önemli bir kısmı gündelik kolaylıklardan ve ara sıra da lüks tüketim maddelerinden faydalandı. Bu tip bir tüketim 'sadece sermaye ve emek arasındaki ilişkinin esasında medenileştirici bir âmrı ve tarihsel temellendi-

[1] Orijinal adı *Theory of the Leisure Class* olan kitap, Türkçe'de Babil Yayınları tarafından *Aylak Sınıfın Teorisi* adıyla 2005 yılında yayınlanmıştır (ç.n.).

rilişini değil, aynı zamanda sermayenin dayandığı çağdaş gücü de temsil eder' (Marx, *Grundrisse*).

İlişkinin diğer, medeni olmayan tarafı ise çoğunluğu sömürüye ve ihmale mahkûm ederken, daha yüksek yaşam standartları ve tüketici hakları için tüketimciliği siyasallaştırarak onu ilerici bir müttefik kılar. Böylece, kapitalizm üretici güçlerin yanı sıra, sendikalar, kadınlar, hükümetler ve endişeli vatandaş grupları tarafından örgütlenen antagonist tüketici hareketleri ve kampanyaların da çoğalmasına yol açmıştır. ABD'deki emekçilerin en yoğun olarak 1877 ulusal demiryolu grevi sonrasında ortaya çıkan (Glickman, 1997) yaşanabilir bir ücret için mücadelesinden, gıda paketlerinin üzerinde içindeki maddelerin listelenmesini gerektiren (son zamanlarda oluşturulan) mevzuata kadar birçok konu çalışanların ve bir bütün olarak toplumun yararına olmuştur. Ancak yine de, bu hareketler doğaları gereği onları açığa çıkartan çelişkilerden kaçınamazlar, böylece de eğer ısrarla takip edilmezlerse daha büyük bir projeye dönüşemez, kendiliğinden bir biçimde, kapsamları gereği, medenileştirici bir güç ve sermayenin gücüne karşı bir tanıklıkla sınırlanırlar (Fine, 2005).

Bu paradoksa düşen Marksistler, kendilerini uçlara savrulmuş bir pozisyonda bulurlar: ya tüketimciliğin eleştirel olmayan ve popülist bir savunusuna ya da tüketim ile büyümenin elitist ve püriten bir reddine. Daha dengeli bir tepki ise, tüketimi temel bir insani faaliyet olarak kabul etmek, ancak bunun tarihsel olarak üretim tarzı tarafından şekillendirildiğini unutmamaktır. Kapitalizm altında tüketimin çelişkili doğasına, ancak, tüketicilerle birlikte gündelik koşulları düzeltmeye çalışırken bir yandan da daha radikal bir biçimde kaliteyi yükseltecek ve tüketimin genel düzeyini 21. yüzyılın küresel medeniyetinin gerektirdiği standart ve normlara çıkartacak yeni bir üretim tarzı önermekle dikkat çekilebilir.

Tüketim ve Üretim

Marksizm'in tüketimle ilgili nüanslı siyasi eleştirisi radikal bir ekonomik değişim programına dayanmaktadır; Marksist teori temel olarak üretimin tüketimi belirlediği düşüncesini öne çıkartır. Eleştirmenler genellikle bu teorik yaklaşımı tüketimi önemsemediği şeklinde değerlendirir, ancak böyle yaparken de pratiğin sürekli olarak dünyada inşa edildiğine dair zihinsel bağlantıyı kopartırlar. Oysa Marx, tüketim üzerine yazılarına, kasıtlı olarak bu temel bağlantının analizi ile başlar.

Özetle, Marx'ın argümanı, üretim ve tüketimin toplumsal yeniden üretim döngüsü içindeki tek bir entegre bütünlüğün iki ayrı ama ilişkili momenti olduğu yolundadır. Her moment eşzamanlı biçimde 'diğeri olarak kendisini' yaratır: Üretim aynı anda maddelerin ve emek-gücünün tüketimiyken, tüketim aynı anda canlıların üretimidir. Ancak, sadece üretim başladıktan sonra gerçekleştiği ve üretimin biçimi tarafından belirlendiği için, karşıtlıkların bu özdeşliği simetrik değildir. Örneğin gıda, küçük, kendi kendine yeterli kırsal topluluklar tarafından değil de büyük ölçekli sanayi düzeyinde üretilmekteyse, yemek yemek farklı pratikleri ve anlamları içerecektir. Bu nedenle, tüketim tarzı bir bütün olarak üretim tarzının bir veçhesidir; üretim tarzı ise özgül bir aşama olarak gerçek zamanlı maddi değişim sürecinde kritik bir başlangıç noktasıdır:

> Tüketim gereksinme ve zorunluluk olarak üretim faaliyetinin bir iç etkenidir; ama üretim faaliyeti realizasyonun hareket noktasıdır ve bu yüzden de belirleyici evredir, bütün süreci özetleyen eylemdir. Birey bir nesneyi üretir ve onu tüketerek başlangıç noktasına geri döner; ama bunu kendi kendisini yeniden üreten üretken bir birey olarak yapar. Bu nedenle tüketim üretimin bir evresi olur. (Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ek 1)

Bu döngü insan deneyiminin öznel ve nesnel yönlerini birbirine dönüştürür. Üretimde, özne kendi faaliyetini maddileştirmek için doğayı sahiplenir ve böylelikle öznel bir nesne oluşturur; tüketimde ise, nesne özneye dönüşür, kendi öznel içeriğini ortaya koyar ve bu öznenin ihtiyaçlarını karşılamak için kendi objektif kapasitesini icra eder. Ancak sadece nesneyi değil, özneyi ve ihtiyaçları da yaratan üretimdir.

> Tüketim ilkel hamlığı ve dolaysız niteliğinden kurtulduğu zaman –ve bu ilkellikte kalmak da ilkel kabalık aşamasında kalmış bir üretimin sonucudur– o, bizatihi, nesne tarafından yaratılan bir arzu olarak varolur. Nesneye duyulan gereksinmeye gene o nesneye dair algı yol açar. Sanat nesnesi, herhangi bir başka ürün gibi sanattan anlayabilen ve güzelliğin zevkini duyabilen bir çevre yaratır. Demek ki üretim yalnızca özne için bir nesne yaratmakla yetinmez, aynı zamanda nesne için de bir özne yaratır. (Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ek 1)

Sonuç olarak, belirli nesneler için duyduğumuz ihtiyaç ve arzu hiçbir zaman saf biçimde doğal değildir, her zaman özgül koşullar altında kendi kendimize ürettiğimiz bu nesneler tarafından şekillendirilir. Basit bir örnek vermek gerekirse, daktilo için duyulan ihtiyaç toplum daktiloyu ürettikten sonra ortaya çıkmış ve makul fiyatlı yazıcılar ve bilgisayarlar üretildikten sonra kaybolmuş, böylelikle genellikle nostaljik bir unsur ya da bir kolek-

siyonerin elindeki bir eser olarak yeni bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla, üretimin evrimi ihtiyaçların evrimini yönlendirmektedir. Ancak bu, kaba indirgemeci bir şekilde anlaşılmamalıdır. Özellikle kapitalizm altında ekonomik hayat; üretim, paylaşım, değişim ve tüketimi kapsayan ve doğrudan ekonomik olmayan diğer unsurlara da değen farklı momentlerin karmaşık bir birliğidir. Marx'ın argümanı, üretim hâkim unsur olsa da, her organik süreçte olduğu gibi, farklı momentlerin etkileşim içinde olduğu ve birbirlerini belirlediğidir.

Tüketim ihtiyacı üretim tarafından belirleniyor olsa da, kapitalizm altında bu, biriktirme zorunluluğuna tabidir. Birey tüketiciler değişim sürecinde kendi ihtiyaçları üzerinde yabancı bir ihtiyacın ağırlığını deneyimlerler. Bazı Marksistler tarafından da benimsenmiş olan bakış açısı, satın almak için yoğun baskının görünümü olarak reklamın, 'yanlış ihtiyaçlar' edinmek konusunda tüketicileri maniple ettiği şeklindedir. Ancak eğer ihtiyaçlar, hakiki ihtiyaçları uyaran reklamlar tarafından değil, nesneler tarafından yaratılıyorsa, ihtiyaçlar da aynı nesneler gibi yalnızca tüketicinin kendisine ait olamazlar. Bu nedenle düşük kaliteli, kötü tasarımlı ve kötü tada sahip mallardan savurgan bir fazlalıkla üreten pazarlama değil üretimin kendisidir – bunlar, hep beraber, ne kadar yaygın olursa olsun reklamlar tarafından oynanan destekleyici rolden bağımsız olarak ihtiyaçlar alanında ciddi bir niteliksel yetersizliğe tekabül ederler.

Miktar bakımından kapitalist üretim aynı zamanda çok fazla ve çok az üretme eğilimleri arasında sıkışmıştır: Çok fazla üretme eğilimi taşır çünkü sınırlı alım gücü satışlar üzerinde potansiyel bir sınır koyar. Diğer yandan kapitalistin kâr etmesi gerekli olduğundan kimi zaman toplumun tüketim ihtiyaçlarına göre daha az üretme eğilimi de açığa çıkar. Milyonlarca üreticinin piyasadaki ürünleri almaya güçleri yetmeyince birey kapitalistler dikkatlerimizi ürünlerine çekmek için rekabete girişirler. Mallarına yeni cazibeler katarlar, ve Marx'ın belirttiği gibi, aynı zamanda yeni ihtiyaçlar yaratarak ve olanları reddederek bizi kandırmaya çalışırlar.

Dolayısıyla reklamcılık, sadece toplumun genel ihtiyacının aleyhine değil, aynı zamanda birikim için gerekli olan kendi kaynaklarını da tüketerek, birey kapitalistin satış yapma, mamul malları tekrar para sermayeye çevirme ihtiyacına da hizmet eder. Burada kapitalizme içkin olan genel ve özel çıkarlar arasındaki çelişki, bütünsel bir üretim tarzı olarak kapitalizm ve bi-

rey kapitalistler ile işçiler arasındaki, diğer yandan da üreticiler ile satıcılar kadar satıcılar ile alıcılar arasındaki çok taraflı çatışmalar biçimini alır. Ancak bu çelişki her birey kapitalistle kendi işgücü arasındaki üretim ilişkisine zaten içerilmiş durumdadır. Marx'ın da izah ettiği üzere:

> Her kapitalist bilir ki, kendi işçisiyle olan ilişkisi bir üretici-tüketici ilişkisi değildir ve baş arzusu onun tüketimini, yani mübadele kapasitesini, ücretini mümkün olduğu kadar kısmaktır. Şüphesiz başka kapitalistlerin işçilerinin kendi metaını mümkün olduğu kadar çok tüketebilmelerini diler. Ama her kapitalistin kendi işçileriyle olan ilişkisi, sermaye ile emek arasındaki genel ilişkidir, temel ilişkidir. Öte yandan, kendi işçileri dışında kalan tüm işçi sınıfının işçi değil, bir tüketici ve mübadeleci, bir para harcayıcısı olduğu şeklindeki yanılsama da –ki öteki tüm kapitalistlerden yalıtılıp alınan her bireysel kapitalist için aslında bir gerçeğin ifadesidir– buradan kaynaklanır. Malthus'un dediği gibi, 'bir metadan kâr elde edilmiş olmasının, o metayı üreten işçininki dışında talebin varlığını gerektirdiğini' ve dolayısıyla da, işçinin kendi talebinin hiçbir zaman yeterli bir talep olamayacağını unutur. (Marx, *Grundrisse*)[2]

Tüketim Kapitalizmi Çağı

İçinde yaşadığımız aşırı tüketim çağında, sermaye ve emek arasındaki bu temel ilişki, bu gayri medeni bağ, kolaylıkla gözden kaybolabilir. Üretimin tüketimi belirlemesi durumu giderek daha az sayıda insanın yaptığı daha çok sayıda şeyi tüketme deneyimi ile olumsuzlanabilir. Galebe çalan şey artık üretim değil, tüketimdir; çünkü bir anlamda durum gerçekten budur. Bu yeni bir deneyimdir. Bütün tarihsel toplumlarda malların, özellikle tarımsal ürünlerin üretimi temel ekonomik aktivitedir ve ihtiyaçtan daha fazlasını tüketmek sadece bir avuç ayrıcalıklı azınlığa mahsustur.

Ama günümüzün gelişmiş Batı toplumlarında tarımdaki istihdam minimal düzeydedir, sanayideki istihdam da dramatik bir biçimde küçülmüştür. Buralarda, el yapımı mallar giderek daha artan oranlarda hazır giyim, pişmiş gıda gibi imal edilmiş mallarla yer değiştirmektedir. Endüstriyel üretim başarı kazandıkça kitlesel tüketim toplumuna geçiş hızlanmaktadır. Metaların dünyasına üreterek değil, tüketim yoluyla dahil olduğumuz için üretimin yabancılaştırıcı etkisinden kendimizi özgürleştirmiş gibi gözükebiliriz;

---

[2] Çeviri, *Grundrisse*'in 1953 Dietz Verlag baskısından Sevan Nişanyan tarafından yapılan ve 1979 yılında Birikim Yayınları tarafından yayınlanan Türkçe baskıdan aynen alıntılanmıştır (ç.n.).

ama bu özgürlük bu tarz pratiklere yabancılaşmamızın bir sonucudur. Tam da bu nedenle bu pratiklere özgü olan yabancılaşmayı açığa vurur. Bu özgürlük sahici ve derin olduğu kadar sınırlayıcı ve sığdır da.

Döngünün tüketim evresinde, nesneler, özneler ve deneyimler özgül özellikler kazanır. Üretim evresine odaklanan bir önceki sanayi çağı, her bir nesneyi, ne denli mistifiye edilirse edilsin, kökeninde evrensel insan emeği olan değer yüklü bir mal olarak görmekteydi; bugünkü toplumda ise bu, esasen bir tüketim nesnesi, yani kullanım değeri olarak görülmektedir. Değer, her malın diğer mallarla ortak bir standarda göre mübadelesini öne çıkarırken, kullanım değeri, artık, her nesnenin ve belirli bir tüketicinin her tüketim etkinliğinin biricikliğini öne çıkartmaktadır. Yine değer, toplumun üstünde yabancı bir güç şeklinde nesneler dünyasını birleştirirken, bugün kullanım değeri, dünyayı şeylerin çokluğu, toplumu ise arzularına teslim olmuş bireylerin her biri diğerinden farklı çeşitliliği şeklinde parçalamaktadır.

Böylelikle bugün maddi nesneler artık evrensel varlıklar olarak değil, kişisel önem atfedilen tekil varlıklar olarak kendilerini gösterme eğilimindedirler. Her ne kadar mallar teknolojik ilerleme ve global ekonominin entegrasyonu sayesinde standartlaşsa da her bir nesneyi biricik olarak algılama eğilimindeyiz, çünkü tüketiciler olarak her bir nesne ile ilişkimiz gerçekten de biriciktir. Örneğin, herhangi bir verili zaman içinde piyasada sadece sınırlı sayıda cep telefonu modeli mevcutken her kullanıcı telefonunu kendi tarzında biçimlendirmekte, bir şekilde telefonuna bağlanmakta ya da tamamen bağımlı hale gelmekte, farklı özellikleri kullanmaya ilgili ya da becerikli hale gelebilmekte ya da kazaen düşürebilmektedir. Bu yüzden cep telefonu kullanımının kilit özelliğinin, kişiselleştirilmiş aksesuarlar, zil sesleri vb. aracılığıyla kurulan özne ve nesne arasındaki bu mahrem ilişkinin bilinçli bir ifadesiyle ilgili olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu sırada ise telefonların üretildiği sömürücü koşullar; pazarın bir avuç şirket tarafından tekelleştirilmesi; şirket çıkarlarını ön planda tutarak ürün gelişimine getirilen sınırlandırmalar ve milyonlarca kişiyi bu yaşamsal teknolojiye erişmekten hâlâ alıkoyan gereksiz yüksek fiyatlar büyük ölçüde görünmez kılınmaktadır.

Cep telefonu, tüketimi üretimle yeniden birleştiren tedarik sistemi yaklaşımı (*system of provision approach*) gibi 'dikey' perspektifler aracılığıyla Marksistlerin dikkatlerini daha da yoğunlaştırabilecekleri ekonomik ve kültürel nesne türüdür (Fine, 2002). Daha genel olarak ifade edecek olursak, Marx'ın

tüketim konusundaki içgörüleri çağdaş toplumun karmaşık gerçeklikleri karşısında bütünüyle sınamadan geçmek durumunda olsa da, kuramcılar ayrıca tüketimin (görünürde üretimden bağımsız olan, ne ki nihayetinde onun tarafından güdümlenen) bizim düşüncelerimizle etkinliklerimizi geçmişe kıyasla çok daha derinden etkilemesinin nedenlerini araştırmak zorundadırlar.

Örneğin, ekonomik teori, doğru bir biçimde üretimi vurgulayan, ancak onun tarihsel ve çelişkili doğasının farkında olmayan, üretimin tüketimle olan ilişkisinin büyük oranda sorunsuz olduğunu varsayan klasik yaklaşımı çok uzun zaman önce bir kenara bıraktı. Kapitalizmin ve içsel çelişkilerinin zamanla daha da gelişmesiyle, rantiye ya da aylak bir kapitalist sınıfın oluşması ve nihayetinde Batı toplumlarının göreli endüstrisizleşmesiyle birlikte tüketim, ekonomik teorinin büyük bir bölümü açısından paradigmatik faaliyet haline gelmiştir. Dolayısıyla, 'marjinal fayda', 'marjinal tüketim eğilimi', 'açıklanmış tercihler' ve 'rasyonel seçim' gibi kavramlar, metanın kullanım değerine dikkat çekerek ve ana akım iktisadi düşüncenin bir kategorisi olarak değeri kullanım dışına iterek, satıcı ve üreticilerin yerine alıcıların ve tüketicilerin deneyimlerine vurgu yapmaktadır. Bu nedenle Marksist ekonomistler için önemli bir görev, bu tip kavramların kapitalizmin tarihsel gelişimini yansıttığı farklı yol ve yöntemleri eleştirmekte düğümlenmektedir.

İktisatta büyük yer tutmasının yanı sıra, tüketim artık siyasi ve kültürel yaşamda da daha fazla boy göstermektedir. Siyasal sistemler, bir vakitler, daha çok, bileşenlerinin (sermaye ve emek başta olmak üzere) üretim araçları ile ilişkilerine göre tanımlanırlardı. Ama günümüzdeki siyasi partiler, kampanyalar ve politikalar, bireyselleştirilmiş tüketiciye çekici görünmek uğruna bu çıkar farklılıklarını gizlemeye çabalamaktadır. Ne var ki bu gizleme çabası, kasıtlı olmak zorunda değildir; sınai kapitalizmin göreli gerilemesinin sınıf yapısında meydana getirdiği değişikliklerle ilintilidir. Aynı yapısal değişiklikler yüksek ve popüler kültürdeki kutupsallığı ortadan kaldırmış ve onları, bundan böyle, kendinde-bilinçli olarak kapitalist üretime açıkça meydan okumaya veya ondan kaçmaya uğraşmayan bir müşterek girişim haline sokmuştur. Ve böylece tüketim bugün, tutkuların, anlam üretme ve seçimin serbestçe dolaşımına dayanan gerçekten özerk ve demokratik bir kültürü, umursamaz, dirençli ve hatta zaman zaman yıkıcı, ancak ekonomik eşitsizliklerin üzerini örten ve beslendiği sömürücü pratikle-

rin varlığını çok ender olarak teslim eden bir kültürü teşvik ediyor gibi görünmektedir. Özellikle 1980'lerden bu yana, tüketim kültürü beşeri ve sosyal bilimler nezdinde önemli bir konu olmuştur. Marksist iktisatçıların başka bir görevi, bu nedenle, diğer disiplinlerden meslektaşları ile işbirliği içinde, bir yandan çağdaş tüketimin siyasi ve kültürel yönleri arasındaki ilişkiyi, bir yandan da mevcut üretim tarzı tarafından oluşturulan ekonomik uygulamaların nereye dek uzandığını keşfetmektir.

Bu iki görevin icrası, tüketimin maddi üretim ile olan kurucu (ayrılmaz) ilişkisini fazlaca koparmış olmalarına rağmen tüketime çok ciddi bir önem atfeden yirminci yüzyılın Marksist ve post-Marksist katkılarının daha geniş bir toplumsal ve entelektüel eğilimi takip edecek şekilde eleştirel bir yeniden değerlendirmeye tabi tutulması ile birlikte gerçekleştirilmelidir. Tüketimin üretimden bu şekilde koparılmasının bir sonucu, tüketimin öznel, kültürel, sembolik, ideolojik veya psikolojik bir görüngü haline getirilmiş olmasıdır. Popülist ya da elitist taraftan hangisine daha güçlü bir şekilde çekildiğine bağlı olarak bu durum, tüketicinin kimliğinin ve yaşam tarzının postmodernist bir kutsamasına, veya tam tersine, Antonio Gramsci ve Frankfurt Okulu teorisyenleri gibi yazarların çalışmaları üzerinden, tüketimciliğin hegemonik bir araç olarak mahkûm edilmesine neden olmuştur. Daha az fark edilen bir diğer sonuç ise, iktisadi programların mevcut üretim tarzını değiştirme amacından uzaklaştırılarak, reform yoluna girme, iyileştirme veya tüketimin spesifik pratiklerinin ortadan kaldırılması gibi kısıtlı ilgilere sürüklenmesidir.

Bu noktada dikkate değer olanlar; eksik tüketim kavramı etrafında dönen kriz teorileri, eksik tüketimin zıttı olan aşırı tüketim fikri etrafında çevrecilikle yakınlaşmayı amaçlayan görüşler ve geleneksel Marksizm'in sözüm ona eril-verimliliği esas alan yanlılığına karşı 'feminize edilmiş' tüketimi savunan feminist Marksist eleştirilerdir.

İster iktisat teorisinde, ister siyaset biliminde veya kültürel yaşamda olsun tüketim kapitalizmi, doğası gereği kendi varlığını belirleyen üretim süreçlerini görünmez kılar. Çünkü, üretimin örtülü ve görünüşte marjinal hali ile daha açık ve ortada duran bir şekilde tüketimin tüm toplumu kapsayan dünyası arasındaki gerilim tamamıyla ortadan kaldırılamaz. Bu gerilim farklı zamanlarda farklı şekillerde kendini gösterir: Örneğin, hileli gıdaların ve güvenli olmayan inşaatların dahil olduğu facialarının hemen sonrasında veya birçok tüketicinin ve aktivistin kendisine dert ettiği fabrika veya atöl-

yelerdeki çalışma koşullarında kendini gösterir. Kendi gerçekliğine gözünü kapatan bir toplum, sürekli olarak hayal kırıklığına uğrama riskiyle yaşar. Marksizm, önerdiği üretim-temelli yaklaşımın yeniden kazanılması ile tüketimciliğin karşısına tam anlamıyla pratik bir alternatif sunar ve aynı zamanda materyalist ve tarihsel bir bakış açısıyla tüketimciliğin nasıl zamanımızın en güçlü fikirlerinden biri haline geldiğini açıklar.

Çeviri: **Ecehan Balta**

14
ÇAĞDAŞ KAPİTALİZM

Greg Albo

Kapitalizmin incelenmesi hem kapitalist üretim tarzının soyut-formel bir nesne olarak sorgulanmasını ve hem de kapitalizmin değişik zaman ve mekânlarda büründüğü farklı tarihsel biçimlerin araştırılmasını gerektirmiştir. Bu ikilikten hareketle, Marksist teoride genellikle kapitalist üretim tarzının –belirtik 'hareket yasaları' ile birlikte kapitalizmin 'soyut' teorisi gibi– ve kapitalist gelişmenin özgül tarihsel dönemlerinin –tekelci kapitalizm, savaş sonrası kapitalizmi, neoliberal kapitalizm örneklerinde olduğu gibi– ve belirli bir mekanla sınırlanmış örneklerin –Doğu Asya kapitalizmi, Alman kapitalizmi ya da New York City'deki kapitalizm gibi– incelenmesi arasında bir ayrım koyulmuştur. 'Çağdaş kapitalizm' kavramı Marksist tartışmalarda kapitalizmin evrimine ve tarihsel safhalarına değinirken genel bir terim olarak kullanılmıştır.

Bununla birlikte, çağdaş kapitalizm terimi bir kavramsal temelle sınırlandırılmış değildir. Bu kavram genellikle, Marksizm içerisindeki kapitalizmi 'dönemselleştirme' konusuna ilişkin çok net sınırlara hapsolmuş bir kuramsal tartışmaya dolanmış bir kavramdır. Dönemselleştirme, genel hatlarıyla, 'üretim güçleri ve ilişkilerindeki gelişmenin bir [üretim] tarzı dâhilindeki toplumsal ilişkiler *biçimi*ne olan etkileri olarak tanımlanabilir... Böyle bir dönemselleştirme, kendisini, artık değere el koyma ve onu kontrol etme yöntemlerinde gösterecektir. Üretimin toplumsallaşması ilerledikçe bu yöntemler de artan bir şekilde toplumsallaşmış biçimler alacaktır' (Fine ve Harris, 1979, s. 109). Bu nedenle çağdaş kapitalizm kavramına çoğu kez ka-

pitalizmin yeni bir evresinin, öncekilerinin tarihsel özelliklerinin ve sınıf mücadelelerinin yerini aldığını öne sürmek için başvurulmuştur. Nitekim çağdaş kapitalizm hakkındaki tarihsel tartışmalar genellikle kuramsal olarak aydınlatılmaya muhtaç ve kapitalizmin farklı dönemlerinde 'toplumsal yeniden üretim modelleri'nin niteliğindeki dönüşümler ve kapitalizmin en 'ileri' özelliklerini temsil ettiği düşünülen yeni özelliklerin, sektörlerin, bölgelerin ya da ülkelerin saptanması üzerine olmuştur.

Toplumsal yeniden üretim modelleri açısından bakıldığında, çağdaş kapitalizmin esasen birikimin iktisadi dinamiklerini ve kapitalist devletin biçimini değiştirmiş olduğu sık sık iddia edilmektedir. Kapitalist toplumun tüm alanları yeni örgütsel ve rekabetçi zorunluluklara uyum göstermeye zorlanmaktadır; görüleceği üzere bu durum onun birçok bakımdan soyut bir şekilde nitelendirilmesine yol açmaktadır. Örneğin, kütlesel üretim teknolojilerinden mikro elektronik teknolojilere doğru yaşanan değişme, genellikle Fordizmden post-Fordizme geçiş; makroekonomik müdahalenin değişen biçimleri ise Keynesyen devletten neo-liberal devlete geçiş olarak yorumlanmıştır. Sermaye birikiminin öne çıkan belirli özelliklerini tanımlamak, çağdaş kapitalizmin esası olarak kabul edilmektedir. Bu özellikler, örneğin, emek sürecinin örgütlenişi ya da sermayenin uluslararasılaşması, ya da endüstriyel ve finansal sermayenin koordinasyon ve düzenleme biçimleri bakımından belirli bir devletin örgütsel özellikleri olabilir. Marksçı siyasal iktisat içinde yer alan çağdaş kapitalizm tartışmaları, bu nedenle, kapitalist üretim tarzının 'genel yasaları' ışığında güncel gelişmeleri açıklamaya, değerin üretimi, el konulması ve bölüşümüne dair yeni özellikleri ve modelleri saptamaya ve daha konjonktürel ve bir mekânla sınırlı sınıf mücadeleler ile sosyal ilişkilerin diğer niteliklerini göstermeye –iktisat teorisinin ve iktisat tarihinin bir sentezini oluşturmaya– çalışmıştır.

Çağdaş kapitalizm tartışmalarındaki bu iki yönlülük, kapitalizmin her zaman ve her yerde, bir dünya pazarının kuşatıcı ve artan zorunlulukları tarafından belirlenmiş bir toplumsal sistem olması durumuna ilişkin Marksist yöntemsel eğilimi yansıtmaktadır; ama kapitalizm, değerin üretimi için gerekli belirli sınıf ilişkileri, tabakalaşma ve birikimin özgül süreçlerinin dönemselliği ve mekansallığı sonucu daima farklılaşmaktadır. Marx bunu, kapitalizmin 'diğerlerine baskın çıkan ve ilişkilerinin böylece diğerlerine rütbe ve nüfuz tayin eden özgül bir üretim tarzını' empoze ettiği biçiminde ifade

etmişti. 'Bu, bütün diğer renkleri ve tonlarını belirleyen genel bir aydınlatmadır' (*Grundrisse*, Giriş, Bölüm 1).

Bu yaklaşım Marksçı siyasal iktisadı diğer kuramsal çerçevelerden ayırır. Neoklasik iktisatta, iktisadın ve siyasetin evrensel kategorileri, 'çağdaş kapitalizm' hakkındaki tartışmanın her zaman 'takas, trampa ve mübadele'ye yönelik temel insani özün pazar ilişkilerinin genişlemesi ve yoğunlaşması olarak ortaya çıkıp çıkmadığı sorusu etrafında döndüğü anlamına gelmektedir. Neoklasik iktisatta, pazarın büyümesine imkân veren toplumsal, siyasal ve teknolojik faktörleri nitelendiren böylesi tekil bir piyasa kesiksizliği boyunca görülenler hariç, kapitalizmin evreleri şöyle dursun, farklı tarihsel dönemleri birbirinden ayırt edecek kuramsal araçlar ve metodolojik ilkeler bile yoktur. Tersine, kurumsal siyasal iktisat tüm tarihsel ekonomileri daha genel sosyo-ekonomik mantık çerçevesinde ele alır; mesela rasyonalite biçimleri bağlamında yeni kapitalizmin kâr maksimizasyonu tarafından belirlenmesi ama ona indirgenememesi gibi. Buna mukabil, kapitalizmin her evresine damgasını vuran şey onun tikel organizasyon biçimlerinin belirlediği egemen bir örgütsel ve teknik paradigmadır. Buradaki politik güçlük kurumsal yönetişim kuruluşlarının ve devletin idare biçiminin üretimin sosyoteknik mantığına uyumunu sağlamaktır. Bu evrim, kurumsal siyasal iktisat açısından, daima ideal tipler olarak şekillenen zamansal ve mekânsal varyasyonlarla birlikte görülse de, belli evrensel kategoriler sayesinde anlaşılabilir.

Çağdaş kapitalizmi kuramlaştırma ve kapitalist gelişme evrelerini dönemselleştirmeye gösterilen temel ilgi arasındaki esas farklılık, Marx'ın temel metodolojik hareket noktasında ve onun burjuva siyasal iktisadın şu soruları soramamasına dair eleştirisinde yer bulur: 'Emek niçin kendi yarattığı ürünün değeriyle, emek-zamansa niçin bu değerin büyüklüğüyle temsil edilir?' (*Kapital I*, Bölüm 1).

Kapitalist Gelişme

Kapitalist toplumlarda gelişme üretim araçlarını çoğaltmak için sürekli olarak yeniden yatırılan birikmiş para-sermayenin ve para olarak birikmiş değerin miktarını artırmak amacıyla emek gücünü satın almanın genel biçimini alır. Bitmek bilmez kâr arayışı özgül gelişme eğilimlerinin ya da kapitalizmin 'hareket yasaları'nın nedenidir. Bu birikim metaların, toplumsal iliş-

kilerin ve sınıf mücadelelerinin sürekli dönüşümüne ve böylece somut tarihte kapitalist üretim biçiminin eğilimlerini dolayımlayan 'toplumsal biçimler'e işaret eder. Bu eğilimlerden birkaçı zaman zaman çağdaş kapitalizm tartışmalarında kendisini göstermiştir.

Birincisi, Marksist siyasal iktisat, emek sürecini, artık değerin işçilerden çekilip alındığı yer, üretimin örgütlenişi, işçilerin boyunduruğunun değişen biçimi, çalışma zamanı üzerinden mücadele ve üretim güçlerinin gelişmesi olarak ifade eder. Kapitalizmin tarihi beceri, teknoloji, çalışma organizasyonu ile çalışmanın denetimi üzerindeki çatışma bazında emek sürecine içkin dönüşümlerce belirlenir. Böylece modern fabrika sisteminin gelişimi ya da Fordist montaj hattı ve Taylorist çalışma organizasyonu uygulaması genellikle çağdaş kapitalizmi ve onun egemen sermaye birikim tarzını tanımlayan temel özellikler olarak nitelendirilmiştir. Emek sürecinde değişiklikler, örneğin, işyerlerinde yeni bilgisayar teknolojilerinin benimsenmesinden ileri gelen yeni özelliklerle kendisini gösterir: üretim ve hizmet işçileri için yeni teknolojilerin uyumlarını sağlamak adına Taylorizmin yoğunlaştırılması ve bir dizi teknisyen ve üretim destek işçilerine çoklu beceriler kazandırılması; üretim işçilerince ortaya konan işin uygulama biçiminde ve tasarımcılar ve geliştiriciler tarafından üstlenilen iş anlayışı biçiminde bir yeniden düzenleme; bireyselleştirilmiş parça başına işte göreli bir azalma ve ekip çalışmasında artış; ve belirli işlere adanmış makineden esnek manüfaktür sistemlerine geçiş.

İkincisi, emek sürecindeki emek gücünün tüketimi satışa sunulan meta emek gücü öncülüne dayalıdır. İşçileri sömürüye hazır bir şekilde tanzim edilmiş emek gücü arzına dönüştürmek için bir dizi faktör –beceri kazandırma, sendikalar, hane halkı ilişkileri, eğitim– bulunmaktadır. Bu kurumlar işçilerin yeniden üretiminin temelini oluşturan ücret ilişkisini şekillendirir. Dahası, sermaye birikimi kullanılan makineler karmaşıklaştıkça ve yeni sektörler geliştikçe teknik ve toplumsal emek bölüntülerini artırma eğilimindedir. Emek gücü talebi, bu nedenle, sürekli değişmektedir. İşçileri üreten bu piyasa-dışı kurumlara bağımlı istikrarlı bir emek gücü arzı gereksinimi ile değişen bir emek talebi arasında temel bir çelişki mevcuttur. Bu çelişki yalnızca tarihsel olarak özgül mekânlarda giderilebilir çünkü bu çelişki açık bir şekilde sınıf mücadelesine ve sınıf formasyonuna emilidir. Kapitalizmin en son aşamalarını emek süreci ile değil, fakat ücret ilişkisinin tarihsel biçimini

belirleyen kurumlarla, toplumsal uzlaşılarla ve çatışmalarla tanımlamak yaygın bir tutumdur.

Üçüncü olarak, rekabet zorunlulukları sermayenin daha karmaşık ve büyük firmalar halinde merkezileşmesine ve yoğunlaşmasına yol açar. Bu durum beher tesisi şekillendiren ölçek ekonomileri bakımından daha büyük sermaye birimlerine, aynı zamanda belirli bir mülkiyet grubunun kontrolü altında daha farklılaşmış sermaye birimlerine ve emek süreçlerine yol açar. Bu da birtakım çok derin kontrol sorunlarına neden olur: giderek karmaşıklaşan emek süreçleri üzerindeki süreç kontrolleri; farklı mekânlara dağılmış emek süreçleri üzerindeki operasyonel kontroller, özellikle çokuluslu şirketlerin meta zincirlerinin yatay olarak farklılaşmış sermaye birimleri arasındaki pazar stratejilerini koordine etmek için gerekli stratejik kontroller; ve firmaya içsel tekil sermaye birimlerine rekabetçi zorunlulukları uygulatmak için hesap kontrolleri ve idari kontroller. Bundan başka, firmaların yasal sahipliğinin farklı paydaş gruplar arasında aldığı biçimler ve üst düzey yöneticilerin firmaların büyümesi adına finansman ve yatırım kararlarını almak için yetki kullanım tarzları da belirli özelliklere bürünür. Organizasyonel kontrollerin bu farklı biçimleri çağdaş kapitalizmin, büyük bürokratik firmalarla birlikte son derece kurumsallaşmış paylaşım ilişkilerince mi, yoksa bölüşümle ilgili esnek pazarlıklar ve 'bir şebeke oluşturan' firmalar ile mi karakterize edildiği sorusu üzerinden hararetli bir tartışma yaratmıştır.

Dördüncüsü, sermaye birikimi daima bir dünya pazarı bağlamında meydana gelir; tekil sermayeler üretimlerini uluslararasılaştırmak için rekabetçi zorunluluklarla karşı karşıya kalırlar. Sermayenin uluslararasılaşma eğilimi dünya pazarı için yeni bir temel inşa etme sürecinde ulaşım ve iletişimde daha ileri yenilikleri harekete geçirir. Metaın, üretken ve finansal sermayenin uluslararasılaşması kapitalizmin farklı safhalarında değişik özelliklere ve ilişkilere bürünür. Farklı evrelerde gerçekleşen bu uluslararasılaşma biçimi, ayrıca, ulusal toplumsal formasyonlarda sermayenin emperyalist ve iç fraksiyonları arasındaki güç blokunun sınıf ittifaklarını da dönüştürür. Bunun da, sırasıyla, devletin özerklik ve egemenlik özellikleri, devlet işlevlerinin uluslararası aktörlere devri ve dünya pazarında devletler hiyerarşisi arasındaki siyasal-iktisadi ilişkilerin koordinasyonuna yansımaları olur. Uluslararası rekabet ve ulus-devlet biçimlerinin dönemselleştirilmesi çağdaş kapitalizm hakkındaki tüm tartışmalarda belirgin biçimde kendini göstermektedir.

Beşincisi, piyasa-dışı kurumlar ve siyasal dolayım, birikimi payandalayan sosyo-politik koşulları güvence altına almak için daima gereklidir. Devletler hem bu kapasiteleri ve hem de gerekli siyasi baskı ve meşruiyeti sağlar. Kapitalizm içerisinde üretimin toplumsallaşmasının artış eğilimi aynı zamanda tabakalaşmayı, yani, devletin altyapı, eğitim ve ar-ge desteği, iktisadi koordinasyon yoluyla sermayenin yeniden üretimini sağlamada artan rolünü gerekli kılar. Ekonomiye devlet müdahalesinin toplumsal biçimleri, devlet aygıtlarının teknik organizasyonu ve devlet organları arasındaki ilişkiler önemli ölçüde değişiklik gösterir. Örneğin, kapitalizmin savaş sonrası aşaması sırasında ücret ilişkisine, devlet, gelir politikaları ve korporatist kurumlar yoluyla çoğu kez doğrudan dahil olmuştu, öyle ki nominal referans ücret piyasa mekanizmasına aykırı biçimde siyasal dolayımla belirleniyordu. Fakat yakın geçmişte, devlet politikaları yedek işgücü ordusunun yeniden düzenlenmesine yardım etti ve ücret oluşumunda piyasa disiplini yeniden tesis edildi. Sermayenin kendiliğinden genişleme mantığı olduğu gibi durmaktadır, fakat devletin toplumsal biçimi ve onun siyasal dolayımı kapitalizmin en çağdaş özelliklerini belirlemede vazgeçilmez hale gelmiştir.

Çağdaş Kapitalizme İtirazlar

Her ne kadar Ernest Mandel (1975, s. 23) 'sermayenin iç yasalarının bir işlevi olarak tatmin edici bir tarih yoktur... kapitalizm tarihinin yeni aşamasının ikna edici açıklaması hiç yoktur' dese de, modern kapitalizmin anlaşılmasına katkı sağlayacak çok sayıda çalışma vardır. Kapitalizmin kapitalist gelişme biçimini değiştiren yeni özelliklerinin bahsini gündeme taşıyan klasik eser Rudolf Hilferding'in *Finans Kapital*'iydi (1910), bizzat kapitalizmin toplumsallaşmasının değer yasasının artık geçersiz olduğu ve kapitalizmin düpedüz sosyalizme evrildiği anlamına geldiği yolundaki revizyonist argümana bir tepkiydi. Hilferding kitabını, Marx'ın yasalarından hareketle kapitalizmdeki en yeni gelişmelerin bir teşhisi biçiminde takdim etti. Fakat para, kredi ve bankacılıktaki dönüşümleri içerecek biçimde ve 'finans kapital' adında, endüstri ve banka sermayesinin rekabeti dönüştüren ve uluslararası arenaya taşıyan tekeller oluşturacak şekilde birbiriyle kaynaşması, modern kapitalizmin benzersiz bir yorumunu sunmak adına kuramsal analizleri çoğaltti. Bu eser, 'tekelci kapitalizm'in özellikleri ve ekonomik kriz, milliletirme ve emperyalizme yönelik yeni eğilimlere ilişkin Luxemburg, Bauer,

Grossman, Lenin ve Buharin'den ek tepkiler gelmesini tetikledi. Fakat hepsi, değer kuramsal yaklaşım içerisinde tartışırlarken, üretimin artan toplumsallaşması ve endüstride tekelci yoğunlaşmanın sürüklediği kapitalizmin yeni bir aşamasına ulaşıldığına dair Hilferding'le benzer düşünüyorlardı.

Büyük Bunalım ve 'savaş sonrası kapitalizmi'nin uzun refah dönemi, birçoklarına, iktisadi gücün yoğunlaşmasının rekabeti ve böylece işleyen değer yasasının özgül biçimini değiştirdiğinden, birikimin temel dinamiklerinin de değiştiğini gösterdi. Birçok modern tartışmanın çerçevesini çizen ve kuşkusuz savaş sonrası kapitalizminin ABD deneyimi adına anahtar önerme Paul Sweezy'nin (1942) *Kapitalist Gelişme Teorisi*'nden geldi. Klasik Marksizmi inceledikten sonra Sweezy, tekelci fiyatlama gücünün kapitalistler tarafından üretilen artık değerin artması için bir eğilim oluşturarak, işçilerin tüketimini sınırlandırarak, askeri harcamalar, pazarlama ve diğer faktörlerin de kalıcı durgunluğa bir karşı hamle olarak kullanılmasıyla birikim modelini temelden değiştirdiğini iddia etti. Bu yorum, aralarında John Strachey ve Shigeto Tsuru'nun da bulunduğu radikal siyasal iktisat çevrelerinde Keynesyen refah devletinin yükselişi ile birlikte yaygın olarak sorulan şu soruyu yansıtmaktaydı: 'Kapitalizm değişti mi?' Komünist partilerin kuramcıları bilhassa tekelleşme yüzünden rekabetin askıya alınmasını daha da ileri bir noktaya götürdüler ve çağdaş kapitalizmin artık 'tekelci devlet kapitalizmi' biçimini aldığını ileri sürdüler. Bu tasavvur devlet ve tekeller arasında belirli bir 'kaynaşma' olduğu anlamına gelmekte, aynı zamanda, kapitalist ekonomilerin stabilizasyonu ve iki rakip sistemin aynı anda var olma olanağını ama yine de kapitalizmin amansızca çürüdüğünü ve onun kaçınılmaz olarak sosyalizme dönüştüğünü simgelemekteydi. Fakat tekelci devlet kapitalizmi üzerine çalışan başka bazı kuramcılar, kapitalizmin temel birikim dinamiklerinin değiştiği düşüncesini reddetmiş ve üretimin toplumsallaşmasının devletin ekonomiye müdahale biçimini, boyutunu ve içeriğini değiştirdiğinde ısrar etmişlerdi.

Kapitalizmin dinamiklerinin temelde değiştiği fikrini açıkça reddetmesine karşın Ernest Mandel (1975), yeni bir aşama olarak 'geç kapitalizm'i tanımladı. Mandel, temel hareket yasalarının hâlâ sermaye birikimini düzenlediğinde ısrar ediyor, fakat 'neo-kapitalizm'de değişikliğe uğramış olan şeyin, bu soyut eğilimleri somut tarih içerisinde dolayımlayan ve kâr oranı ile ekonomik büyümenin uzun dalgalarında uzun vadeli eğilimlerin ortaya çıkmasına imkân tanıyan bilim ve teknolojinin, piyasa ilişkilerinin ve sınıf

mücadelelerinin karakteri olduğunu ileri sürüyordu. Mandel'e göre 'geç kapitalizm'in benzersizliği, kâr oranlarını yükselten teknolojik devrimde, artan askeri harcamalarda, müzmin enflasyon, devletin artan rolü ve planlamanın tüm organizasyonları kapsayacak şekilde yayılmasında yatmaktaydı.

Dünya kapitalizminin 1970'lerde girdiği ekonomik kriz güncel gelişmeler ışığında kapitalizmin hareket yasalarının yeniden değerlendirilmesine aciliyet kazandırdı. Örneğin, Fransız düzenleme okulu, soyut hareket yasalarının belirli düzenleme tarzları ve birikim rejimleri haline dönüştüğünü ileri sürdü. Nitekim yarı-vasıflı işçilerin yoğunlukla kullanıldığı savaş sonrası montaj-hattı üretimi Fordizmin tekelci düzenlemesi tarafından yönetilirken, yeni esnek üretim sistemleri piyasaların ve post-Fordizmin kurumsal yönetişim kurumlarının bir karışımı tarafından düzenlenmektedir. Buna paralel olarak, Japon Marksistler kapitalizmin yeni bir aşamaya geçişini yorumlamak için 'Unoist' yaklaşımı geliştirirken, Amerikalı Marksistlerin 'birikimin toplumsal yapıları' yaklaşımı çağdaş kapitalizmi iktisadi ve devlete ait yapılarda kurumsallaşmış 'sermaye-emek uzlaşısı' olarak yorumladı. Nicos Poulantzas farklı bir yaklaşımla, çağdaş kapitalizmi devletin değişen biçimi içerisine yerleştirdi. Entegre üretimin yeni biçimlerini üretim ilişkilerindeki dönüşümlerle ve kapitalist mülkiyet yapılarını da devlet içindeki güç odakları ve işlevlerindeki yeni ittifaklarla ilişkilendirdi. Hakim görüşe karşıt olarak Poulantzas (1974, s. 86, 88), Amerikan hegemonyasının 'güçlendiğini... halihazırda gerçekleşmekte olanın, Amerikan sermayesinin hegemonyasını "yeniden kurma" sinyali olmasının ötesinde, daha ziyade ikincil emperyalizmin konumunu sarsacak nitelikte bir saldırı olduğunu' ileri sürdü.

Çağdaş kapitalizme ilişkin en son değerlendirmeler bu temaların birçoğunu işlemeye devam etmişlerdir, özellikle üretimin yeni biçimleri ile devletin ve sınıfların yeniden yapılandırılması hakkındaki görüşler. Fakat neoliberal küreselleşmenin toplumsal biçimine ilişkin yeni kaygılar da ortaya çıkmıştır. Böylesi bir tartışma, neo-liberalizmi nasıl nitelendirmek gerektiği konusunda baş göstermiştir. Örneğin Robert Brenner, neo-liberal politikaları, firmalar mevcut yatırımları korumaya çalışırken ve hükümet politikaları çıkışları engellerken, 1970'lerden başlayarak 'uzun gerileme dönemi' boyunca kapitalist sınıfların kârlarını yaratıcı yıkım yoluyla geri kazanamamalarına ekonomik ve politik yönden verdikleri tepki olarak değerlendirirken, diğerleri neo-liberalizm biçimlerini kapitalizmin özgül bir evresi olarak açık-

lamanın yollarını aramışlardır. Finansal sermayenin yeni bir biçiminin ortaya çıkışının aynı zamanda neoliberalizmi ve küreselleşmeyi de açıkladığını düşünen Gerard Dumenil ve Dominique Levy, finansallaşmayı analizlerinin merkezine almışlardır. Bazıları da, Sweezy'nin tekelci kapitalizm üzerine erken tezlerini takip ederek, finansallaşmanın kapitalist durgunlukla baş edebilmede daha ileri bir mekanizmayı temsil ettiğini iddia etmişlerdir. Nihayet, çok geniş boyutlu bir tartışma da, sermayenin uluslararasılaş-masının rekabetçi biçiminin ve çağdaş özelliklerinin nasıl niteleneceğine ilişkindir. Örneğin David Harvey (2003), yeni emperyalizmi merkez ülkedeki ekonomik krize çevre ülkelerdeki 'mülksüzleştirme yoluyla birikim' üzerinden 'mekansal bir çözüm' bulma arayışı olarak tanımlamıştır. Ancak diğerleri yeni emperyalizmi, bir yandan (Giovanni Arrighi'nin öne sürdüğü gibi) sermaye artık Doğu Asya'da biriktiği için ABD'nin ekonomik gerileyişinin bir tescili olacak görmüş, bir yandan da (Leo Panitch ve Sam Gindin'in görüşü bu yöndedir) ABD dünya pazarlarına neo-liberal küreselleşmeyi empoze ettiği ve kendi kapitalist sınıflarını canlandırdığı için ABD hegemonyasının bir ölçütü olarak tanımlamıştır.

Kapitalizmin değişen dinamiği ve biçimi, onun çağdaş özelliklerini kuramlaştırmak ve tanımlamak için çok sayıda girişimin gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Ana akım açıklamalar, bu gelişmeleri kapitalizmin yapıları içerisinde arayan herhangi bir kuramsal içerik olmadan 'yeni ekonomi'nin ampirik değişimlerine vurgu yapar. Oysa, kurumsal siyasal iktisat çağdaş kapitalizmi yeni bir kavramsal set içerisinde –post-Fordizm ya da enformasyon kapitalizmi– ve tamamen benzersiz bir gelişme olarak analiz etme eğilimindedir. Bununla birlikte, yeni gelişmelerin kuramlaştırmasını değer, sömürü, sınıf, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, devlet erki gibi, genel olarak kapitalist toplumu anlamak için gerekli olan soyut kavramlara bağlamak, Marksçı siyasal iktisadın karakteristik özelliklerinden biri olagelmiştir. Bu da esas yönelimlere odaklanılmasına, bu kavramların halihazırdaki biçimlerinin tespit edilmesine, onun somut ve karmaşık süreçlerinin kuramlaştırılmasına imkân verir. Marx'ın metodolojik mirasını takip eden bu yaklaşım, kapitalizmin hareket yasalarının onların kendi çağdaş evresinde aldıkları biçimler üzerine bir incelemedir.

Çeviri: **İdris Akkuzu**

15
KRİZ TEORİSİ

Simon Clarke

Ekonomik krizlerin tekrarlanması kapitalizmin tartışmasız bir gerçeğidir; fakat ana akım iktisatçılar art arda gelen her krizi tekil bir olay olarak açıklar ve genellikle kapitalistlerin öznel hatalarına ve/veya hükümet düzenlemelerine atfederler. Marksistler için ise, tersine, kriz eğilimi, kapitalist birikime içkindir; kapitalizmin temel çelişkilerinin bir dışavurumudur. Ancak genel olarak üzerinde mutabık olunan bir Marksist kriz teorisi yoktur.

Marksizm'de kriz teorisinin oynadığı merkezi role rağmen Marx'ın kendisi hiçbir zaman eksiksiz bir kriz teorisi geliştirmedi. Marx, öncelikle işçi sınıfı hareketinin ilerici gelişimine destek olmuş ve kaçınılmaz devrimle neticelenebilecek sınıfsal kutuplaşmayla ve sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasıyla kendini gösteren kapitalist gelişmenin uzun vadeli eğilimlerini analiz etmekle ilgilendi. Öte yandan, teorik bir bakış açısından, ekonomik krizlerin analizi, Marx'ın bir türlü tamamlayamadığı rekabet ve kredi analizlerini gerektirir. Dolayısıyla Marx, kendi çalışmalarında ekonomik krizleri bu temelde tartışmayı sürekli erteledi. Buna rağmen, Marx'ın analizinin ana unsurlarını özetlememiz mümkündür (Clarke, 1994).

Ekonomik bir kriz, kapitalistler büyük zararlara uğramaksızın metalarını satamadıkları zaman, bir temerrütler[1] silsilesi içindeki sistem aracılığıyla aksettirilerek ve kümülatif bir azalan sarmal içerisinde üretimi kısarak mey-

[1] Borcu zamanında ödeyememe (ç.n.).

dana gelir. Teorik açıdan mesele, bu tür bir sistemik piyasa başarısızlığını açıklamaktır.

Krizin soyut olanaklılığı zaten alış ve satışın birbirinden ayrılmasında içerilmiştir. Eğer satıcıların önemli bir bölümü paralarını diğer metaları satın almak için kullanmak yerine dolaşımdan çekerse, bu metalar satılmadan kalacaktır. Klasik siyasal iktisatçılar için böyle bir sonuç tamamen irrasyoneldir, çünkü Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin 4. Cilt 8. Bölümünde değinildiği üzere, 'tüketim bütün üretimin tek sonucu ve amacıdır', bundan dolayı bir metanın satımındaki rasyonel, bir diğerinin satın alması olacaktır. Marx için ise, aksine, kapitalist üretimin tek sonucu ve amacı tüketim değil artık değerin üretimi ve artık değere el koyulmasıdır. Metaların satışı kapitalistin genişletilmiş sermayesinin sermaye birikim sürecini yenileyeceği para formuna yeniden dönüşümünü temsil eder. Kapitalist, kazandığı paranın bir kısmını kendi tüketimine tahsis edecektir, fakat geri kalan kısmı, yalnızca kârlı yatırımlar için fırsatlar yaratılması kaydıyla, yeniden yatırılacaktır. Marx, bundan dolayı, krizi bu tür fırsatların yokluğuna bağlar. Krizin kaynağı, bu metalarda cisimleşmiş artık değeri gerçekleştirmeyi mümkün kılan fiyattaki fiili taleple ilişkili olarak metaların aşırı-üretiminde yatar. Fakat böyle bir aşırı-üretimin kaynağı nedir? Bu, Marx'ın siyasal iktisata kesinkes aykırı düştüğü noktadır.

Klasik siyasal iktisat açısından, genel aşırı-üretim imkansızdır, bu nedenle bir koldaki aşırı-üretim yalnızca bir diğerindeki aynı oranda düşük üretimle bağlantılı olarak meydana gelebilir. Önceki koldaki kâr oranı daha düşük, daha sonrakinde ise ortalamadan daha yüksek olacaktır; bundan dolayı önceki koldaki sermaye, kâr oranlarındaki eşitliği ve üretimdeki orantılılığı yeniden kurmak için sonraki kola taşınacaktır. Orantısızlığın kriz aşamasına ulaşması, yalnızca aşırı-üretimin spekülatif kredi genişlemesi yoluyla 'doğal olmayan biçimde' sürdürülüyor olmasından ötürü olabilir. Dolayısıyla, klasik siyasal iktisat açısından, bir kriz, özünde devlet yetkililerince uygunsuz bir şekilde yapılan vergi düzenlemesinin meydana getirdiği (esas itibariyle) parasal bir fenomendir.

Marx'a göre aşırı-üretim, orantısal büyüme normundan –rekabet yoluyla sorunsuz biçimde ortadan kaldırılacak– ilineksel bir sapma değil, aksine kapitalist üretimin temel özelliğidir. Aşırı-üretim, kapitalist rekabetin sebebi ve sonucu, esas biçimidir. Sermayenin amacı tüketici talebini karşılamak değil, aksine kâr elde etmektir ve kapitalistlerin kâr elde ettikleri temel araç,

kâr oranındaki marjinal farklılıklara cevaben, üretim kolları arasında sermayelerinin taşınmasıyla değil, maliyetlerini azaltmak için üretimin yeni yöntemlerinin geliştirilmesiyle gerçekleştirebilir. Rakiplerinden daha ucuz üretebilen bir kapitalist, mümkün olduğunca çok üretecek ve bu rakiplerden bir kısmının piyasadan çekilmesini sağlayacaktır. Arz talebin ilerisinde oldukça, daha geride kalmış kapitalistler sırasıyla maliyetlerini azaltmaya zorlandıkça, artan üretim fiyatların düşmesine yol açar. Kapitalistler, üretimin yeni yöntemlerini uygulamaya koymaya yönelik kaynaklara sahip olmazlarsa, ücretleri azaltarak, emeği yoğunlaştırarak ve çalışma süresini uzatarak maliyetlerini kısarlar. Daha az kâr elde eden kapitalistler iflas ettikçe veya mücadeleden çekildikçe ve işçileri de işsizliğe mahkûm ettikçe, nihayetinde arz talebin sınırlarına geri çekilir.

Aşırı-üretim eğilimi istisnai bir olay değil, kapitalistleri yok olma tehlikesi üzerinden, sürekli olarak pazarlarını genişletmeleri ve maliyetlerini azaltmaları için zorlayan, kapitalist üretimin günlük gerçekliğidir. Kapitalizmin bu çelişkili özelliğinin olumlu tarafı, en gelişmiş kapitalistlerin sürekli olarak yeni ürünler üretmeleri ve üretimin yeni yöntemlerini geliştirmeleridir. Bununla birlikte ne yeni ürünler insan ihtiyaçlarını karşılamak için ne de yeni üretim teknikleri emeğin yükünü hafifletmek için geliştirilmektedir. Sermaye birikimi ihtiyaçların sürekli olarak yaratılması, yoksulluk ve zenginliğin artan kutuplaşması ve işsizlik ile aşırı çalışmanın birarada varolmasıyla kendini gösterir.

Marx ve Engels'e göre, aşırı-üretime yönelik bu eğilim, rekabet formunda her kapitalist üzerinde baskı yaratan kapitalist üretimin kaçınılmaz bir özelliğidir. Ayrıca, spekülasyon yoluyla teşvik edilen ve kredilerin genişlemesiyle sürdürülen aşırı-üretim, üretimin önde gelen kollarını etkilediğinde, periyodik ve şiddeti giderek artan genel krizlere yol açar. Marx ve Engels bu periyodik krizleri, kapitalist birikimin doğal biçimi olan döngüsel modelin tekrar eden bir evresi olarak gördüler. Klasik siyasal iktisatçıların, kapitalistlerin üretimi piyasanın sınırlarına göre ayarlamasından dolayı, arz ve talebin karşılıklı ilişkisinin dengeye doğru sabit bir eğilimi garanti ettiği varsayımına karşı Marx ve Engels, bunun yalnızca dengenin zorla, o da geçici olarak, yeniden kurulduğu periyodik krizler sayesinde gerçekleştiğinde ısrar ettiler.

Periyodik aşırı-üretim krizleri kapitalist üretim tarzının nesnel sınırlarına işaret eder, fakat bunlar kendi başlarına kapitalizmi yok etmezler. Mevcut

ürünlerin ve önceden yaratılmış üretici güçlerin yıkımı ve değersizleşmesi, yeni pazarların fethi ve eskilerin daha kapsamlı sömürüsü, yalnızca daha geniş ve daha yıkıcı krizlere yol açan yenilenmiş birikimin yolunu açarak üretici güçlerin daha fazla gelişmesinin önündeki engelleri kaldırır. Bu sınırlar kapitalizmin çöküşünün kaçınılmazlığına işaret etmez. Kapitalist birikimin kriz eğilimi, kapitalizmin irrasyonalitesini en dramatik şekilde gösterir ve burjuvazinin 'ölümüne yol açacak olan silahı' tanımlar, bu silahı kullanacak olan da proletaryanın ta kendisidir (*Komünist Manifesto*).

Proletaryanın siyasi bir güç olarak gelişimi kapitalist gelişmenin uzun vadeli eğilimleri tarafından belirlenir. Aşırı-birikim ve kriz döngüsü, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesine, üretken ve ticari sermayenin birbirinden ayrışmasına ve kredi sisteminin genişlemesine yol açar; bunlar sonuçta daha sonraki krizleri ağırlaştırır. Siyasal iktisatın ortaya çıkardığı ve Marx'ın yeniden formüle ettiği kâr hadlerinin düşüşüne yönelik uzun vadeli eğilim, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesini ve krizin şiddetini daha da pekiştirir çünkü daha küçük sermayeler daha korunmasızdır ve daha büyük sermayeler rekabetçi birikime çok iyi angaje olurlar.

Marksist Gelenekte Kriz Teorileri

Eksik Tüketimcilik (Underconsumptionism)

Engels, üretim ve tüketimin 'birbirinden oldukça farklı yasaların' güdümünde olması sebebiyle, tutarlı bir şekilde eksik-tüketimci bir kriz teorisini benimsedi (*Anti– Duhring*, Kısım 3, Bölüm II). Bu eksik-tüketimci kriz teorisine göre, üretimdeki büyüme tüketimdeki büyümenin önünde gitmeye eğilimlidir. Engels aşırı-üretime içkin bu eğilimi, duraklama dönemlerinin ve daha çarpıcı ekonomik krizlerin her ikisi için de bir açıklama olarak gördü. Fakat Marx, üretim ve tüketimin 'apayrı yasaların' güdümünde olmaktan ziyade, sermayenin yeniden üretiminin iki veçhesi olarak birbiriyle yakından ilişkili olduğu konusunda netti. Kapitalizmin, yığınların hayat standartlarını kısıtlaması ve çalışan sayısını asgariye indirmesi, onun sürekli büyüyen artık değer kütlesine karşılık gelen ve sürekli genişleyen ürünü için bir pazar bulmayacağı anlamına gelmez, çünkü bu ikincisi ya kendi tüketimleri için ya da sermayelerini daha fazla büyütmelerini sağlayan emekgücünü ve üretim araçlarını satın almaları için, kapitalistlerin yaptığı satın almalarla gerçekleştirilebilir.

İlk kitlesel Marksist parti olan Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) liderleri kapitalist gelişmenin uzun vadeli bir teorisi olarak Engels'in eksik tüketimci teorisini kronik krize uyarladılar. SPD'nin kriz teorisi basitti; krizler piyasa anarşisinin bir sonucu olarak görülüyordu; bunlar yalnızca kapitalist gelişmenin uzun vadeli eğilimlerini yoğunlaştırıyor ve pekiştiriyor ve bundan dolayı da herhangi bir bağımsız teorik veya siyasal önemi bulunmuyordu. Fakat baskın görüş, kapitalizmin çöküşünün kaçınılmaz olduğu ve, birçoğuna göre de, çok yakında gerçekleşeceği yolundaydı.

Kriz teorisi, Eduard Bernstein'ın ileri sürdüğü kapitalist çöküşün kaçınılmaz olduğu fikrine karşı çıkılmasıyla gündeme geldi. Bernstein, kartellerin oluşumu ve gittikçe karmaşıklaşan kredi sistemleri kriz riskinin önüne geçtikçe, artan gelirlerin ve emperyalist yayılmanın aşırı-üretim riskini azalttığında ısrar etti. Bernstein'e cevaben Kautsky, ortodoks eksik tüketimci görüşü yineledi ve Marksizmin katastrofik bir çöküş teorisine sahip olduğu iddiasını reddetti.

Bernstein'a en kuvvetli cevap, katastrofik bir teoriyi benimsemiş olan ve 'kapitalist çöküş teorisinin . . . bilimsel sosyalizmin köşetaşı olduğunu' savunan Rosa Luxemburg'dan geldi (Howard, 1971, s. 123). Bernstein'a karşı Luxemburg, kredinin aşırı-üretim eğilimini alevlendirdiği ve dolayısıyla kaçınılmaz olan krizi, şiddetlendirmek pahasına, ertelediği konusunda ısrar etti. Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi* (1913) kitabında, eksik tüketim teorisini daha sıkı temeller üzerine oturmayı amaçladı. Luxemburg, düzenli olarak birikimi sekteye uğratan 'piyasa anarşisi'nden türeyen periyodik krizleri ve dünya ölçeğindeki pre-kapitalist üretim biçimlerinin yıkımı nedeniyle dış piyasanın tükenişinden kaynaklanabilecek nihai krizi birbirinden ayırdı.

Marx, bu görüşe şiddetle karşı çıkmış ve kapitalist birikimin itici gücünün üretim ve artık değere el konulması olduğunda, bundan dolayı da kapitalist üretimin piyasanın (geçici ve genişleyen) sınırlarına bakmadan genişlediğinde ısrar etmiş olmasına rağmen, eksik tüketimci teoriler kapitalist üretimin itici gücünün tüketim olduğu inancına dayanır. Bu perspektiften, piyasa, birikime konulan bir sınır değildir ama sadece sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi yoluyla üstesinden geleceği bir engeldir.

Temel teorik zayıflıklarına rağmen eksik tüketimcilik, 1930'ların Büyük Buhran deneyiminin ateşlediği 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca, ortodoks Marksist kriz teorisi olarak pozisyonunu pekiştirdi. Sovyetler Birliği'nde, 'Varga Kanunu', üretimdeki büyümenin, tüketimdeki yalnızca göreli değil,

aynı zamanda sabit bir düşüşle bağlantılı olduğunu iddia etti. Batıda, Paul Sweezy'nin *Kapitalist Gelişme Teorisi* (1942 [1968]), Luxemburg'un eksik tüketimciliğiyle, kapitalizmin yalnızca üretken olmayan harcama yoluyla sürdürülebildiğini iddia eden duraklamacı (*stagnationist*) bir teori sağlamaya yönelik bir tekelci kapitalizm analizi arasında sentez kurmayı amaçladı. Sweezy'nin çalışması Marksist eksik tüketimcilik ile 1960'ların ortasına kadar, özellikle de ABD'de ve sol içinde baskın olan Keynesçi eksik tüketimcilik arasında bir yakınlaşma beklentisi içindeydi.

Azalan Kâr Oranı Teorileri

1970'lerden beri, azalan kâr oranı kriz teorisi, önceden Marksist gelenekte yalnızca çok yüzeysel kökleri olmasına rağmen, kendisini ortodoks Marksist kriz teorisi olarak kurmuştur. Krizlerin kâr oranındaki dramatik azalmayla ilişkili olduğu her zaman kabul edilmektedir, ancak genellikle bu, krizin bir sebebi değil, sonucu olarak görülmektedir. Kâr oranının düşmesi için uzun vadeli eğilim, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesini teşvik eden ve krizi, olması daha muhtemel ve daha belirgin hale getiren bir faktör olarak görüldü; fakat hem empirik hem de teorik sebeplerden ötürü krizin bir sebebi olarak görülmedi. Empirik olarak, bir krizi öncelleyen bunalım genellikle kâr oranında bir artış yoluyla belirlendi. Teorik olarak, daha düşük bir kâr oranının kendi içerisinde bir krize yol açacağına dair bir neden yoktur, çünkü kapitalist için bir düzeyde kârın olması, hiç olmamasından daha iyidir.

'Kâr oranının azalması eğilimi kanunu'nun bir kriz teorisi olarak yorumlanması, Paul Mattick'in azalan kâr oranı teorisini eksik tüketimci Keynesçi reformizme devrimci bir alternatif olarak sunduğu *Marx ve Keynes* (1969) çalışmasından türemiştir. Bu tez, daha sonrasında, David Yaffe ve Maria Cogoy tarafından teorik olarak detaylandırıldı. Takip eden tartışma, azalan kâr oranının krize yol açmasını sağlayan araçlar üzerinde pek yoğunlaşmamakta ve uzun vadeli durgunluktan ziyade 'karşı-eğilimlerin' kâr oranındaki bir azalmayı dengelemeye yeterli olup olmayacağı ve dolayısıyla kâr oranlarının düşme eğiliminin gerçekliğe dönüştürülüp dönüştürülmeyeceği konusuna odaklanmaktadır.

Bu teorinin alternatif biçimi, 'emek-gücü karşısında aşırı-birikim' teorisidir ve buna göre emek-gücüne yönelik talep emek arzının ilerisinde giderken, kâr oranındaki azalmanın yakın sebebi artan ücretlerdir. Üçüncü bir

yorumlama, kâr oranındaki azalmayı, ücretlerinde artış sağlamayı başaran ve/veya sömürülerinin yoğunluğuna direnen örgütlü işçilerin militan mücadelesinin bir sonucu olarak görür. 1980'lerden beri reel ücretlerde artış olmadığı için bu teorilerin makul hiçbir yanı kalmamıştır.

1970'lerde Marksist teori etrafındaki tartışma, öncelikle çok hararetli, ama çok az aydınlatıcı bir tartışma oldu, çünkü birbiriyle çekişen teorisyenlerin hiçbiri, kâr oranında azalmanın niye krize neden olması gerektiği konusunda bir açıklama getiremedi (Shaikh, 1978).

Orantısızlık Teorileri (Disproportionality Theories)

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde eksik tüketimciliğe başlıca alternatif kâr oranındaki azalma teorisi değil, fakat Rudolf Hilferding'in *Finans Kapital* (1910 [1994]) çalışmasında titizlikle geliştirdiği (krize ilişkin) 'orantısızlık' teorisiydi. Marx'ın, kapitalist üretimin itici gücünün tüketim değil kâr olduğu tezi, piyasadaki büyümeye bakılmaksızın, üretimin her kolundaki büyümenin artık kâr elde etmeye yarayan fırsatlar yoluyla ve üretimin yeni yöntemlerinin uygulamaya konulmasıyla belirleneceğine işaret eder. Bundan dolayı, kapitalist üretimin normal rotası, üretimin değişik kollarının orantısız gelişmelerinden biri olacaktır. Orantısız büyüme kredilerin genişlemesi ve sermayenin yeni pazarlara açılabilmesi yoluyla sürdürülebilir ve üretimin kolları arasındaki sermaye hareketleri yoluyla hesaplanabilir; ancak aşırı-üretimin üretimin önde giden kollarını kuşatması genel bir aşırı-üretim krizini tetikleyebilir.

Hilferding, eksik rekabet koşullarında yatırım döngüsü teorisini temel alarak, krizle ilgili bir orantısızlık teorisi geliştirdi. Hilferding'e göre, sabit sermayedeki bir yatırım patlaması doğrudan doğruya arzı artırmadan talebi artırır ve bundan ötürü aşırı yatırımı teşvik ederek kâr oranını yükseltir. Artan üretim kapasitesi nihayet kendini gösterdiği zaman, arzdaki artış göreli fiyatlarda ve yeni büyüyen sektörlerdeki kâr oranında keskin bir düşüşe neden olur. Sermayenin devir hızı ve sabit sermayenin oranı kapitalist gelişme ile birlikte arttıkça, aşırı yatırıma ve krize yönelik bu eğilim de artar. Ayrıca, aşırı-yatırıma ve krize yönelik bu eğilim ekonomik dalgalanmalara bir cevap olarak sermayenin esnekliğini çokça azaltan ve bundan ötürü de modern kapitalizmi krizlere karşı çok daha hassas hale getiren 'finans kapital'in (kendilerine finans sağlayan bankalar aracılığıyla örgütlü büyük bir sabit sermayeyi işleten karteller) ortaya çıkışıyla yoğunlaşır.

Hilferding, hem Marksist ve hem de burjuva teorilerini etkileyen karmaşık bir yatırım döngüsü analizi geliştirdi, ancak bu analizin teorik temelleri münhasıran Marksist değildi. Bu analizdeki orantısızlıklar kapitalist üretime içkin eğilimlerden değil, üretimde gelecekteki artışlardan elde edilecek kâr üzerindeki etkiyi önceden tahmin edemeyen kapitalistlerin yanlış hesaplamalarından kaynaklandı. Bu bağlamda, finans kapitalin yükselişi ve devlet müdahalesi, kapitalistlerin yatırım planlarını gelecekteki piyasa koşullarına uygun olarak düzenlemelerini garanti altına alarak, kriz eğilimini azaltacaktır.

Yakın tarihli bir kriz teorisi (daha doğrusu uzun vadeli durgunluk teorisi) –benzer şekilde sabit sermaye tarafından kurulmuş kâr oranı denkliği önündeki engeller temel alınarak– Robert Brenner'in *Küresel Çalkantının İktisadı* (1998) çalışmasında ileri sürülmüştür. Brenner'a göre sabit sermayenin önemi, onun aşırı-üretimin ortaya çıkışını ertelemesinde değil, aşırı-üretimi sürdürmesindedir. Sabit sermayenin aşırı-üretimi sürdürmesi ise daha geri kalmış üreticiler yoluyla aşırı-kapasitenin tasfiyesini sınırlayarak ve imalat sektöründeki kâr oranını azaltan, bu nedenle de uzun vadeli bir (Brenner'ın 'kriz'le denk tuttuğu) gerilemeye yol açan devamlı meta fazlalılığına sınır koyarak mümkün olur. Hilferding gibi Brenner da, özünde, biraz Marksist geçmişi olan, fakat rekabete ve kapitalistlerin irrasyonel beklentilerine konulan engeller yoluyla belirlenen bir yatırım döngüsü teorisini (bu örnekte ekonomik darboğaza girme üzerinde odaklanmış olarak) önerir (Fine et al., 1999).

Sonuç

Marx'a göre, düzenli aralıklarla birikimi aksatan katastrofik krizler, kapitalist üretim tarzının temel çelişkisinin dolayımsız tezahürleri olsa da bunlar en yüzeysel krizlerdir. Bununla birlikte, kriz eğilimi her tarafa yayılmış durumdadır, çünkü sermaye birikiminin rekabetçi düzenlemesi, her şeye kadir kapitalistlerin piyasa ayarlamalarının pürüzsüz işlemesine değgin beklentileri yoluyla değil –aşırı üretim eğilimi sınırlı piyasalar engeline tosladığı için– ancak aşırı-birikim süreci yoluyla başarıya ulaşır. Bu bağlamda, Marx'ın kriz teorisi, klasik rekabet teorisinin yerine geçerek, Marx'ın siyasal iktisat eleştirisinin tam merkezinde yer alır. Marx ve Engels, siyasal iktisat alanında araştırmalarına bu klasik rekabet teorisinin eleştirisiyle başlamışlardır.

Marksist 'kriz teorileri' Marksizm tarihinde bilimsel bir rolden çok ideolojik bir rol oynamaktadır. Kriz eğilimi kapitalizme içkinken, her krizin belirleyenleri ve özellikleri her zaman tekildir, belirli bir zaman ve mekanda sermaye birikiminin somut özelliklerine emilidir, tek bir soyut belirleyene indirgenemez ve bundan dolayı da kriz analizi sermayenin güncel biçimlerinin somut bir analizini gerektirir. Marx, haklı olarak, bizatihi bir 'kriz teorisini' ayrıntılı bir şekilde geliştirmek için şimdiye kadar ayırdığından çok daha fazla zaman ve enerjiyi, kendi zamanındaki krizleri temellendiren sermaye hareketlerinin karmaşıklığını çözmeye ayırdı.

Çeviri: **Sıla Demirörs**

16
BAĞIMLILIK TEORİSİ

John Weeks

Bağımlılık teorisi, küresel toplumun en çarpıcı niteliğine, niçin birbiriyle şaşırtıcı derece farklı gelişmişlik düzeylerinde bulunan ülkeler var? sorusuna köklü bir açıklama getirir. Bu genelleme düzeyinde, bağımlılık teorisi yazarları, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki sistematik ya da yapısal farklılığı ifade etmek üzere 'merkez' ('gelişmiş' ya da 'çekirdek') ile 'periferi' ('çevre') terimlerini kullanırlar.

Bağımlılık teorisi, gelişmişlik ve azgelişmişliğin madalyonun iki yüzü gibi olduğu ve ülkelerin dengesiz gelişiminin çok sayıdaki periferi ülkesindeki gelir ve servete çok daha az sayıdaki merkez ülkeler tarafından, eşitsiz ticari, mali ve diğer ilişkiler aracılığıyla sistematik olarak el konulmasıyla ortaya çıktığı görüşünü kabul eder. Sonuç olarak, periferideki özerk gelişim ancak sosyalist bir alternatif koşuluna bağlıdır. Bir soyutlama olarak bu bakış açısı, farklı gelişmişlik düzeylerindeki herhangi iki veya daha fazla ülkeye yahut aynı ülke içerisindeki daha az veya fazla refah sahibi bölgelere teşmil edilebilir. Bu genellik, onu kapitalizmle yeterince ilintili olmamakla suçlayan eleştirilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ne var ki kimi bağımlılık kuramcıları, bazı bölgelerin eksik ya da geç gelişmişliğini çok daha spesifik bir kavram olarak 'bağımlı kapitalizm'e referansla açıklamaya çalışmışlardır (dos Santos, 1978; Cardoso ve Faletto, 1979).

Bağımlılık Biçimleri

En bilinen şekliyle bağımlılık teorisi, kapitalizmin on sekizinci yüzyılda doğuşuyla başlayan bir sürece atıfta bulunur; gerçi en ünlü bağımlılık kuramcı-

ları, onu on altıncı yüzyıldan başlatırlar (Frank, 1967; sonraki çalışmalarında Frank kapitalizmin kökenlerini 5000 yıl öncesine kadar götürmektedir). Dünya sistemine dahli, ticari kapitalizmin genişlemesi aracılığıyla gerçekleşen periferi, farklı bağımlılık türlerine tabi olmuştur: Kolonyal çağda ticari bağımlılık, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren sınai-mali bağımlılık ve yirminci yüzyılın ortasından itibaren de teknolojik-sınai bağımlılık. Potansiyel olarak bu alt başlıklara indirgenebilecekse de bağımlılık teorisinin pratikte en çok önem kazandığı alan savaş sonrası dönemde gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki, en dikkat çekici olarak da ABD ile Latin Amerika arasındaki ilişkidir. Bu madde, pek çok yazarın bağımlılık ilişkisinin merkezinde yer aldığını kabul ettiği meseleye, artığın elde edilmesine odaklanacaktır.

Bağımlılık kuramcıları, artığın periferiden çıkartılarak çekirdeğe aktarılmasını çeşitli mekanizmalarla açıklamışlardır. Analitik olarak en önemlileri, kapitalist girişimlerin operasyonlarıyla ilgili olan uluslararası transferler (örneğin, kâr transferleri ve faiz ödemeleri), ticari malların fiyatlarının uzun dönemde sistematik olarak speküle edilmesi (Latin Amerikalı yapısalcı iktisatçıların içgörülerini takiben) ve ülkeler arasındaki ücret farklılıklarından kaynaklanan uluslararası fiyatlar sonucu oluşan eşitsiz mübadeledir (bkz. aşağıda). Bağımlılık kuramcılarının pek çoğu, ama hepsi değil, ülkelerin sınıfsal yapısını göz önünde bulundurur (örneğin bkz. Marini, 1973; dos Santos, 1978; Cardoso ve Faletto, 1979). Ne var ki analizlerinde sınıf ilişkileri (Marx'ın anladığı şekliyle), artığın kaynağı olarak, (genellikle gruplar halinde alınan) çekirdek ve periferi ülkeler arasındaki ilişkilere oranla ikincil önemdedir. En az karmaşık şekliyle, bağımlılık analizleri birkaç ülkenin refahını, pek çok ülkenin yoksulluğunun aynadaki yansıması olarak görmektedir ve ilk grupta yaşayan hemen herkesin, ikinci grupta yaşayan hemen herkesin sırtından geçindiği öne sürülür. Bu yaklaşım Engels, Lenin veya diğer erken dönem Marksistler'in (ama Marx'ın kendisinin değil), gelişmiş ülkelerde imtiyazlı işçi tabakasının varlığı iddialarına dayanmaktadır. Bu imtiyazlı işçi tabakası, emek aristokrasisi diye adlandırılan bu kesim, dünyanın diğer yoksul bölgelerindeki sınıfdaşlarını dolaylı biçimde sömürmektedir.

Bağımlılığın periferide kendine has sosyal yapılar, özelliklede asalak bir *komprador* egemen sınıf veya *lümpen burjuvazi* yarattığı sıkça öne sürülür. Genelde bu sınıf, yerli halkın merkez lehine sömürülmesini sağlar, onların ürettiği ürünleri (ve buna karşılık gelen artığı) ihraç eder ve yurtdışından da

çeşitli mallar satın alarak lüks içinde yaşar. Bunların yüksek yaşam standartları ve merkeze yapılan transferler ancak periferideki olağanüstü yüksek oranlı sömürü ile mümkün olabilmekte, sonuç olarak bu bölge, bağımsız bir gelişme için gerekli olan kaynaklardan ve piyasalardan mahrum kalmaktadır. Özetle, bağımlılık, merkezdeki elitlerin çıkarlarının periferideki *komprador* sınıfla çakışmasına dayanmakta ve kitleleri marjinalleştirip fakirleştirmektedir.

Frank ve diğer *bağımlılıkçılara* (*'dependentistas'*) göre merkezle çevreyi bağlayan ilişkiler 'azgelişmişliğin gelişmesi' sürecini ortaya çıkarmıştır: Azgelişmişlik, kapitalizme geçişe ilişkin doğrusal teorilerde olduğu üzere, ülkelerin zorunlu olarak yaşamaları gereken bir geçiş süreci değil, uluslararası kapitalist ekonomiye dahil ve içinde bulundukları tali konumda kalıcı olan bölgelerin kurtulamadıkları bir illettir. Bu ülkeler için bağımlı kapitalizm ilerlemeci değildir çünkü ne emek üretkenliğinde sistematik bir artışa ne de periferideki isteklerin tatminine yarar. Merkezdeki kapitalizm de artık ilerlemeci değildir zira periferiden beslenen bir asalak durumundadır. Bu nedenle periferi ancak, pek çok *bağımlılıkçıya* göre, bağımlılık ilişkilerinin (ve *komprador* sınıfın) tasfiyesini ve sosyalizmin kurulmasını içeren radikal bir siyasal değişimin ardından gelişebilir.

Zengin ülkelerin yoksul ülkeleri 'sömürdüğü'ne ilişkin bağımlılıkçı görüş, sol siyasal söylemde, sözgelimi yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki antikolonyal hareketler veya günümüzün Küresel Adalet Hareketi üzerinde hayli etkili olmuştur. Yirmi birinci yüzyılın başında, 'Kuzey'in yüksek yaşam standartlarını sağlayabilmesi adına neden olunan kirlilik sebebiyle, gelişmiş ülkelerdeki nüfusun azgelişmiş ülkelerde yaşayanlara toplu bir tazminat borcu olduğuna ilişkin argümanda yeniden hayat bulmaktadır.

Modern bağımlılık analizleri II. Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıksa da, savaş sonrası dönemde merkezin tükenmişliğinin arttığı, ithal-ikameci sanayileşmenin krize girdiği ve Latin Amerika kökenli yapısalcı teorinin gerilediği koşullarda yaygınlık kazandı. Yine de bağımlılık fikri, Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Jean Charles Leonard de Sismondi (1773-1842) ve Narodnikler ('halkçılar') diye bilinen devrimci Rus yazarları gibi, on dokuzuncu yüzyıl siyasal iktisadındaki en tanınmış şahsiyetleri de kapsayan çok daha eski köklere sahiptir. Bu yazarlar, toprak sahibi ile çiftçi, tüccar ile zanaatkar ve kapitalist ile işçi arasındaki sınıf ilişkilerinde açığa çıkan sistematik eşitsizliği yaratan kapitalist mübadele temasının izini sürmüşlerdir. Marx

ise bunun yerine, piyasa mübadelesine yansıyan sistematik eşitsizliği sınıf ilişkilerinin yarattığını söyleyerek, nedenselliği tersine çevirmiştir (Saad-Filho, 2005).

Bağımlılık ve Gelişme

Dünyadaki gelişmişlik düzeyleri farklılıklarının, coğrafi anlamda bile tartışmalı 'zengin Kuzey' ile 'yoksul Güney' dikotomisine sebebiyet verecek şekilde, sistematik olarak tarih ve bölge ile ilişkilendirildiği açıktır. Bu dikotomide dikkate değer nitelikteki betimleyici açıklık, küresel eşitsizliklerin yalnızca yerel sınıf ilişkilerine dayandırılamayacağının tarifini sunmaktadır. Bu da bağımlılık tezine, katışıksız sınıfsal açıklamaya takılıp kalmış görünen geleneksel Marksçı teori karşısında belirgin bir analitik üstünlük sağlamaktadır.

Latin Amerikan Yapısalcı okulunun analizinde azgelişmişlik, imalat ürünleriyle karşılaştırıldığında birincil ürünlerin fiyatlarında yaşanan uzun dönemli düşüş sayesinde artığın periferiden elde edilmesiyle kızışan ülke içi güç ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Analitik argüman, birincil ürünlerin rekabetçi bir piyasada mübadele edildiği ve bunlara yönelik talebin gelire bağlı olmadığı, imalat ürünlerinin üreticilerinin ise uluslararası pazar gücüne sahip oldukları ve bunların ürünlerine ilişkin talebin gelire bağlı olduğu şeklindedir. Ticari döngüde bu bileşim, birincil ürünlerin üretiminden elde edilen üretkenlik kazanımlarının, gelişmiş sanayi ülkelerindeki imalat ürünleri ihracatçılarına aktarılmasıyla sonuçlanır. Bu koşullara dayalı ticari öngörü, yarım yüzyıl boyunca sayıca bol ancak bir sonucu olmayan ampirik bir literatür doğurmuştur. Ampirik geçerliliği ne olursa olsun, özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya ile Latin Amerika'da çok sayıda azgelişmiş ülkenin, imalat ürünlerinin ihracatçısı olarak ortaya çıkmasıyla, ticaret şartları argümanı önemini yitirmeye başladı. Yapısalcılar tarafından kavramsallaştırıldığı şekliyle ticaret şartlarının, potansiyel olarak yalnızca Sahra-altı Afrika için geçerli olduğunun savunulduğu bir noktaya gelindi.

Kendilerini Marksist olarak niteleyen bağımlılık teorisyenleri, Latin Amerikan yapısalcılığından (bkz. yukarıda) ve ABD'deki 'tekelci sermaye' ekolünden (ve dolayısıyla Marx, Keynes, Kalecki ve Steindl'ın iktisat teorilerinden) ilhamla, azgelişmişliği açıklamak üzere, artığın elde edilmesine ilişkin olarak farklı bir süreç tarif ettiler. Bu açıklama, kapitalizmin yoksul ülkeleri

sistematik olarak azgeliştirdiğini ileri süren *bağımlılıkçıların* bir parçası idi. Bu fikrin aksine yapısalcılar, sanayileşme ve kapsamlı sosyal reformlar aracılığıyla periferide kapitalist gelişmenin mümkün olduğunu ileri sürüyorlardı. Dünyanın gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler olarak bölünebilmesini sağlayan öncül, kolonyalizmin, emperyalizmin ve yağmanın çıplak şiddetiydi. Baran'ın da dile getirdiği genel iddia, bu istihraç türünün daha evvel görece sınırlı olan gelişmişlik farkını uç noktalara taşıdığı yolundaydı. Avrupa'daki kapitalist gelişme, geri ülkelerdeki el koymanın vahşi ve kaba olduğu ilk dönemlerin ardından, artığın elde edilmesine farklı ve belirgin şekilde barışçıl mekanizmalarla devam etti. Bunlar kâr aktarımı, borç hizmeti ödemeleri aracılığıyla el koyma, transfer ödemeleri veya sermaye kaçışını da içeren görünür yahut anlaşılır mekanizmalardı. Ne var ki bazı önde gelen yazarlar, Marx'ın değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümündeki sektörler arası değer transferinden esinlenerek gizlenmiş veya ezoterik istihraç süreçlerine, uluslararası 'eşitsiz mübadele'ye özellikle vurgu yaptılar (tipik örnek, Emmanuel, 1972). Uluslararası eşitsiz mübadele mekanizmasının açık analitik üstünlüğü, eğer geçerli ise, birincil ürünlerle imalat ürünleri dikotomisine dayanmaksızın ve kaba piyasa gücünden bağımsız olarak, düşük gelirli ülkelerden yüksek gelirli ülkelere artık transferini gösterebilmesidir. Her iki durumda da, bu transferler periferideki gelirleri, refah standartlarını ve yatırımları zayıflatmakta ve birincil ürünlerin ihracata, lüks ürünlerin ise yerli tüketime yönelik olarak üretilmesine neden olan çarpık bir büyüme modeli yaratmaktadır.

Uluslararası eşitsiz mübadele kabaca şu şekilde gerçekleşmektedir: Eğer her ülke aynı teknolojiyi kullanır ve aynı ürünleri üretirse (bu varsayımlar neoklasik ticaret teorisi ile ortaktır), üretim teknikleri (emek gücü de dahil olmak üzere) belirli oranda fiziksel girdi gerektiriyorsa, bunu takiben her ürün tek bir uluslararası fiyata sahip olacağından (üretim-dışı maliyetlerden soyutlandığında), kâr oranları ücretlerin düşük olduğu yerlerde daha yüksek olacaktır. Eğer sermaye uluslararası hareketliliğe sahipse, kâr oranları her ürün ve ürünler arasında karşılıklı olarak, farklı ülkeler için eşitlenme eğilimi gösterecektir. Bu eğilim, kârın ücretlerin düşük olduğu ülkelerdeki üreticilerden ücretlerin yüksek olduğu ülkelerdeki üreticilere aktarılmasına neden olur. Böylece, eşit mübadele gibi görünse de, rekabet ve sermaye hareketliliği artık değerin azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere sistematik ve sürekli olarak aktarılması ile sonuçlanır.

Ne var ki, ücretlerdeki ulusal farklılıklara dayalı eşitsiz mübadele mekanizması, Marx'taki dönüşüm meselesine ilişkin Sraffacı yorumdan türediği haliyle, analitik yönden kusurludur. Zengin ve yoksul ülkelerde farklı üretim teknolojileri ve ücret oranları olduğunu, ancak ülkeler ve sanayiler arasında geçerli tek bir kâr oranı bulunduğunu varsayalım. Zengin ve yoksul ülkelerde, kâr ve ücretler arasındaki (paylaşımla ilgili) ödünleşme üç yol izler. Örneğin, eğer zengin ülkedeki ücret oranı verili ise, yoksul ülkedeki kâr oranı ile ücretler arasında, her iki ülkedeki kapitalistler lehine 'eşitsiz mübadele'ye dayalı bir ödünleşme olacaktır. Tersine, eğer kâr oranı verili ise, zengin ve yoksul ülkelerdeki ücretler arasında, zengin ülkedeki işçiler lehine değer transferine dayalı bir ödünleşme olacaktır. Bu model görünüşte çekicidir ancak her ülke için üretimdeki sınıf ilişkilerini görmezden gelmektedir. Sanki tek bir 'global' kapitalist sınıf ile parçalanmış 'ulusal' işçi sınıfları dolaşım sürecindeki kaynaklar için rekabet ediyor gibidir. Bu, Sraffacı bir perspektiften bakıldığında tatmin edici olabilir ancak Marx'ın (küresel) kapitalizm yaklaşımı ile ilintisizdir. İkincisi, eğer tek bir 'küresel' üretim teknolojisi ve ülkeler arasındaki ücretlerde farklılık söz konusu ise, ne kâr oranlarının ne de ürün fiyatlarının eşitlenmesi mümkündür. Ya, değer transferinin olmadığı durumda, fiyatlar farklıdır ve kâr oranlarının eşitlenmesi ticaret kısıtlamalarını gerektirmektedir, ya da ülkeler arası kâr oranları değişkendir ve fiyatlar eşitlenmektedir. Ancak bu durumda üretim, uluslararası yakınlaşmayı artıracak ve 'bağımlılığı' ortadan kaldıracak şekilde Güney'e kayacaktır.

Buna karşılık, uluslararası mübadelenin küresel eşitsizliği nasıl kuvvetlendireceğine ilişkin mantıksal olarak tutarlı bir mekanizma, *bağımlılıkçı* olmaktan ziyade Marksist bir çerçevede çalışan Shaikh (1979-80) tarafından ileri sürülmüştür. Shaikh, ticaretin göreli değil mutlak fayda ile tanımlandığını ve mutlak maliyetlerin de üretkenlik ve ücret düzeylerinin karşılıklı ilişkisi ile belirlendiğini ifade etmektedir. Belli ve güvenilir varsayımlar altında bu model uluslararası ticaret tarafından sürdürülen ve mali değişkenlerdeki değişimle ilintili bir azgelişmişlik mekanizması yaratmaktadır. Zira aynı ürünlerin gelişmiş ülkelerdeki fiyatları daha düşük olma eğilimindedir ve bu da onları uluslararası alanda daha rekabetçi kılar. Sonuç olarak, daha az gelişmiş ülkeler kalıcı ve tahripkâr ödemeler dengesi açıklarını sürdürme eğilimindedir.

Bağımlılık ve Marksizm

Pek çok bağımlılık yazarı kendisini Marksist olarak tanımlasa da, yukarıda eşitsiz mübadele için gösterildiği üzere, analizleri Marksçı savlarla tam olarak örtüşmez. Bu uyumsuzluk, bağımlılık yaklaşımının artığın elde edilmesini üretim sürecindeki sınıf ilişkilerinde değil, ülkeler arası mübadele düzeyinde ele almasından kaynaklanmaktadır. Bu da Marx'ın bir sınıfın diğerine tabi kılınmasına odaklanan yaklaşımıyla keskin bir karşıtlık oluşturarak, bir ülkenin diğerine tabi kılınmasına vurgu yapılmasına neden olur. Artık değerin kaynağını üretim sürecindeki sömürü ile açıklama konusundaki potansiyel üstünlüklerine rağmen Marksçı çalışmalar, bunun küresel eşitsizliği anlamaya nasıl bir katkısı olabileceğini yeterince ele almamışlardır. Marx'ın dünya piyasasına ilişkin kendi analizleri de tasarı düzeyinde kalmıştır. Marksçı analiz, kapitalizmi, daha evvelki üretim tarzları ile karşılaştırıldığında teknolojik anlamda dinamik bir üretim tarzı olarak ele aldığından, azgelişmişliğin belli bir ülke ya da bölgede yetersiz kapitalist gelişimin sonucu olduğunu ifade etmek üzere kullanılabilir. Bu ifadenin, azgelişmişliğe ilişkin bir anlayış sunduğu aşikârsa da, en hafif ifadesiyle bu, bağımlılık ya da bağımlı olmama kuramcıları tarafından vurgulanan, kapitalizm içerisindeki 'azgelişmişlik' eğilimini görmezden gelen eksik bir açıklamadır (Weeks, 1981 b).

Bütün çekiciliğine rağmen bağımlılık analizi, ağır eleştirilerin de odağını oluşturan bazı iç tutarsızlıklardan mustariptir. Birincisi, yukarıda ele alınan, kilit değerdeki artığın aktarılması mekanizmasını açıklama problemi, bağımlılığın bir toplumda artığın kaynağı ve çoğalmasına ilişkin hiçbir açıklama sunamaması şeklinde daha genel bir teorik sıkıntıyı göstermektedir. İkincisi, analiz, bir ülkenin bağımlılıktan başarılı bir kapitalist gelişime nasıl geçeceğine ilişkin hiçbir belirgin mekanizma sunmamaktadır. Yirminci yüzyıl boyunca, aralarında Kanada, Şili, Çin, Danimarka, İrlanda, Japonya, Norveç ve Güney Kore'nin de bulunduğu bazı ülkeler, kişi başı gelir, iktisadi yapı veya iktisadi ve siyasi güç anlamında, azgelişmişlik düzeyinden ileri bir kapitalist gelişim düzeyine ulaşabildiler. Eğer bir teori için önemli testlerden biri genel sonuçlarının istisnalarına ilişkin bir şeyler söyleyebilme yetisi ise, bağımlılık teorisi başarısız olmuş görünmektedir. Bununla ilgili olarak, bağımlılık teorisi, örneğin Latin Amerika ya da Sahra-altı Afrika'daki görece izole ülkelerin, uluslararası ticaret ve mali akışla çok daha iç içe durumdaki diğer gelişmekte olan ülkelere oranla daha 'özerk' bir şekilde büyümesi gerektiğini ileri sürü-

yor gibidir, ancak bu analitik olarak imkansız olduğu gibi tarihsel gerçeklere de aykırıdır. İlk iki başarısızlıktan türeyen üçüncüsü şudur: Ülkelerin ilk başlarda ileri ve bağımlı olarak bölünmesine ilişkin bir açıklama söz konusu değildir. Yani neden Britanya Hindistan'ı sömürgeleştirmiştir de, tersi olmamıştır? Bu soruya Marksçı analiz de tam anlamıyla tatmin edici bir yanıt vermese de, Marksist yazarlar bu soruya açıkça teorik bir ciddiyetle yönelmişler, gelgelelim bağımlılık kuramcıları böyle yapmamışlardır (örneğin, Byres, 1996). Dördüncüsü, bağımlılık teorisi açık bir şekilde işlevselcidir. Özneyi yapıya tabi kılar ve periferinin tarihsel gelişimi ile sosyal yapısının ancak Batı kapitalizmi açısından sergilediği işlevsellikle açıklanabileceğini varsayar. Kapitalizm içerisinde bir gelişme nihayetinde mümkün değildir zira bağımsız özneye yer yoktur: Dünya pazarına bağlanmış bağlı ülkeler *gelişemezler*. Oysa periferi için kapitalist gelişmenin imkansız olduğu iddiası, devrimi açıklamakta yetersiz kalır. Periferinin merkez tarafından sömürüldüğü argümanı, en iyi ihtimalle, dolaylı olarak milliyetçiliği gerekli kılar. Eğer azgelişmişlik uluslararası entegrasyonla ilişkili ise, mantıksal çözüm sosyalizm değil, bağlantılı olmayan bir ulusal gelişim stratejisidir. Bağımlılık ekolünde bu sınırlılığın farkında olunduğu yegane istisna yerel sömürü ilişkilerine doğrudan göndermede bulunulduğu durumdur. Pratikte bu yaklaşım, yine, güya sosyalist stratejik hedeflerle bağdaşmayacak şekilde, ulusal kurtuluşun en önemli aktörü olarak devleti görmektedir. Bağımlılık ekolünün stratejik amaçları ne olursa olsun, ulaştığı sonuçlar, analizin her bir aşamasında, özellikle de teorinin ham versiyonlarında, öznenin yapıya tabi kılınması ile bağdaşır görünmemektedir.

Bağımlılık analizinin teorik tutarsızlıkları ve ampirik eksikliklerine ilişkin dikkate değer nitelikteki eleştiriler, bu analizin ilgi odaklarının önemini, özellikle de 1980'lerdeki uluslararası borç krizinden itibaren azgelişmiş ülkelerden ileri ülkelere büyük miktarlı kaynak akışını yadsımaz. Bu akış, ağır borç batağındaki ülkeler açısından önemli derecede iç karartıcı bir etki yaratmıştır. Bağımlılık analizi için doğrudan ampirik bir kanıt söz konusu değilse de, bu akış, uluslararası ekonomiyi uyumlu bir mekanizma olarak gören neo-klasik analizin de tatmin edici olmadığını ve güçlü bir şekilde sınıf ilişkileri üzerinde duran Marksçı analizlerin henüz sonuçlanmamış olduğunu göstermektedir.

Çeviri: **Kasım Akbaş**

17
EKOLOJİ VE ÇEVRE

Barbara Harriss-White

Marx, *Kapital I*'in başlangıcında (Bölüm 1) 'maddi servetin tek kaynağı emek değildir... emek onun babası, topraksa onun anasıdır' diye belirtir. Fakat radyo(aktif)-kimyager ve enerji bilimci Frederick Soddy, Marx'ın 'tilmizlerinin... ana hakkında her şeyi unuttukları' yorumunu yapar (aktaran Martinez-Alier ve Schlupmann 1990, s. 134). Sonuçta, Marksist bir ekolojik iktisadın gelişimi bir asrın üzerinde bir gecikmeye uğramıştır (s. 15-19).

Kaleme aldığı metinler günümüzde ekolojik içgörüler olarak değerlendirilebilse de Marx'ın çevreyi ihmal ettiği, ona düşman olduğu, onu sabit bir şey olarak gördüğü, talan ve sömürüye rağmen tükenmez bir şey olarak düşündüğü, *Kapital*'deki analizlerine bu unsurları entegre etmediği yolundaki görüşleri geniş bir kabul görmektedir. Bu görüşler, diğer yazarların yanı sıra, John Bellamy Foster (1999) tarafından da çürütülmüştür. Kuşkusuz, Marx'ın çevre ile ilgili analizleri, erken dönem felsefi çalışmaları ve Engels ve diğerleriyle, döneminin bilimleri hakkında çok sayıda hararetli yazışmaları yanında *Kapital*'in geneline dağılmış durumdadır. Bunlar, aynı zamanda [Marx'ın], kendi dönemine ait, günümüzde yenilerinin eklendiği belirli çevre problemlerinin çözümüne yönelik ortaya çıkmış, uygulamalı kuramsal fikirlere dayalı köklü analizlerdir.

24 yaşında iken ve doktora tezini tamamladıktan hemen sonra Marx, *Odun Hırsızlığı Kanunu Üzerine Tartışmalar*'ı yazdı. Bu eserinde özel mülkiyeti, örfi hukukta temsil edilene karşıt biçimde cisimleşmiş çıkarlar, bir hırsızlık

olarak ve devleti de özel mülkiyetin koruyucusu olarak tanımladı. Tartışmaya açık bir şekilde, onun daha sonraki ekonomi politiğinin tohumları, *Rheinische Zeitung* için yazdığı erken dönem (odun hırsızlığına dair) analizlerinde filizlendi.

Doğa

Marx, yazılarında, doğanın ve doğal kaynakların insanlarla ya da İnsan'la olan ilişkisinin belirgin özelliğine yoğunlaşmıştır. 'İnsan doğaya bağımlı olarak *yaşar* –yani doğa, insanın, ölmemek için sürekli olarak ilişki içinde olması gereken bedenidir... insan, doğanın bir parçasıdır' (1844 *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*, 'Yabancılaşmış Emek'). [Marx], bu pasajın, yalnızca materyallerin değil fakat aynı zamanda enerjinin akış ve stoklarını –ve bunların dönüşümünü– kapsadığını belirtir. Engels, Marx'a, insan'ın bir yandan çalışma yoluyla, mevcut güneş ısısını stabilize ederken, bir yandan da ormanların yok edilmesi, fosil yakıtların tüketilmesi vb. yoluyla geçmişte biriktirilmiş güneş ısısını çarçur ettiğini açıklamaktadır (Marx ve Engels, *Mektuplar, Engels'ten Marx'a, Ventnor*, 19 Aralık 1882, Foster içinde, 1999, s. 385). Enerji ve materyaller bedava armağanlar değildir, yalnızca emeğin harekete geçmesiyle değerli hale gelebilirler. Ancak, kapitalist üretim ilişkileri altındaki değerler sisteminde, tükenebilir kaynakların yeniden üretiminin toplam maliyetleri hesaba katılmamaktadır. Bu nedenle doğa 'yabancılaştırılmıştır'.

Emek ve Metabolizma

Marx ve Engels ayrıca Darwinci teorinin önemini de kavramışlardır. [Marx ve Engels], insan-dışı canlı organizmalar, her türün eşsiz bir biçimde 'doğal teknoloji' ile donatılmasını sağlayan 'biriktirilmiş' iç organları ('organ', alet anlamına gelmek üzere Yunancadan türetilmiştir) ya da araçları evrim sonucu edinirken, insan türünün, ayırt edici evrimsel ekolojik özelliğinin, doğayı dönüştürecek dışsal araçlar ve teknolojilerin geliştirilmesi ve bunları kullanma kapasiteleri olduğu yolunda bir akıl yürütmüşlerdir. Bu nedenle emek, Marx'ın, doğanın 'insan ihtiyaçlarının tatmini için' sahiplenildiği maddi değişim süreci olan 'metabolik etkileşim' olarak adlandırdığı 'evrensel koşul'dur (Marx, *Kapital I*, s. 283, 290, aktaran Foster, 1999, s. 80). Bu ekolojik metabolizma süreci, doğa tarafında, çeşitli fiziksel gelişmeleri güdümleyen doğa kanunlarınca ve toplum tarafında, işbölümü ve servet bölüşümü

vb.'ni güdümleyen kurumsallaştırılmış normlarca düzenlenmektedir' (Foster, 1999, s. 381). Bu nedenle, doğa ve toplumsal ilişkiler birbirlerinden ayrı şeyler değildir, fakat diyalektik olarak eş-evrimlidir: 'meşhur "insan-doğa birliği", tıpkı insanın doğayla "mücadelesi" gibi... sanayi ile [birlikte] var olagelmiştir' (Marx ve Engels, 1845, *Alman İdeolojisi*). Bu nedenle emek, sermaye tarafından –emek ve doğa arasındaki doğrudan bağın parçalandığı bir süreç– metalaştırılmış ve sömürülmüş bir 'doğal kaynak'tır (Marx, *Kapital I*, Bölüm 15, Kesim 10). Değişim amaçlı meta üretimi altında, madde ve enerji sürekli olarak dönüştürülmekte; emek, üretim şartlarından yabancılaştırılmakta ve fiziki ve biyolojik dengeler bozulmaktadır (Burkett, 1999).

Toplumsal Metabolizma, Sermayenin Ekolojik Eleştirisi ve 'Metabolik Yarılma'

Marx'ın çevreyle ilgili düşünceleri her ne kadar endüstriyel kapitalizmden ziyade tarıma dayalı analizleri üzerinden geliştirilmiş olsa da, temel mantığı konumuzla oldukça yakından ilgilidir. [Marx], tarımda, yalnızca 'ardışık nesiller zincirinin gereksinim duyduğu daimi ihtiyaçlar bütününün' kaybı pahasına metalaştırılabilen ve dengede kalacaksa eğer metalaştırılmaması gereken bir faaliyet türü görmüştür (*Kapital III*, Bölüm 37, Giriş, dn. 27).

Marx, tarımsal çıktının oldukça verimsiz olduğu on dokuzuncu yüzyılın ortalarının ilk yılları ele alındığında, topraktaki verimlilik artışının mümkün olduğunu, ancak kaçınılmaz olmadığını iddia etmiştir (aktaran Foster, 1999, s. 375). '[D]oğal (toprakla ilgili) verimlilik bir sınır, bir başlangıç noktası ve emeğin üretkenliğindeki artış için bir temeldir'. Tarım kimyageri Justus von Liebig'in besin zincirleri üzerine yaptığı çalışmayı kullanarak [Marx], Ricardo ve Malthus'u eleştirmiştir. [Marx], toprağın özünde, niteliği gereği, rantın bulunmadığını iddia eder. Toprak ve emek üretkenliğindeki gelişmeler, artan –ve tarım-dışı– nüfusu besleyebilir. 1847'de şunu yazmıştır: toprağın 'verimliliği, düşünüldüğünün aksine çok doğal bir nitelik değildir; zamanın toplumsal ilişkileri ile yakından bağlantılıdır' (*Felsefenin Sefaleti*, Bölüm 2, Kısım 4). Sonraları [Marx], Liebig'in kapitalizm koşullarında toprak ürünleri üzerine yaptığı çalışmasından, tarımdaki kapitalist toplumsal ilişkilerin, kimyasal gübreleme ve tüketimden doğan atıkların geri dönüşümü olmadan yapılan uygulamalarla, toprağı geliştirebileceği gibi onun mahvına da sebep olabileceğini anlamıştır. Liebig ayrıca, Marx'ın 'toplumsal-ekolojik

metabolizma' olarak genişlettiği '*Stoffwechsel*' (metabolizma) kavramını geliştirmiş ve uygulamıştır (Foster, 1999, s. 381, dn. 5). Elbette ki, toprağın verimliliği emek ve maddi kaynakların devreye girmesiyle arttırılabilir –o dönemler bunlar, Britanya'nın bir ticaret monopolüne sahip olduğu Peru'dan gelen guano [deniz kuşlarının gübresi –ç.n] biçiminde organik besin maddeleriydi. Fakat getirilerin artırılması baskısı altında gübreler, toprağın fiziksel özelliklerinin yoğunlaştırılması amacıyla diğer besin maddeleri ve minarel-ler 'yüksek maliyetlerle' heba edildiği –geri dönüşüme tabi kılınmadığı– için, 'toprağı verimsizleştirmenin bir aracı' haline gelmişti.

[Marx], 'sermayenin', 'yaşamın doğal kanunlarının emrettiği toplumsal mübadelenin bütününde, tamir edilemez bir yarılmaya' neden olduğu sonucuna ulaşmıştır (Marx, *Kapital III*, Bölüm 47). 'Kapitalist üretim... teknolojik gelişimi ve farklı süreçleri toplumsal bir bütün içinde birleştirmeyi yalnızca zenginliğin ilksel kaynaklarını –toprağı ve işçiyi– kurutarak gerçekleştirir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 15, Kesim 10).

Kent ve Kır

Kapitalist emek ilişkileri altında, bu 'metabolik yarılma'nın arketipsel ifadesi kent ve kır arasındaki antagonistik ilişkidir. Kendisi de Liebig'den etkilenmiş ABD'li iktisatçı Henry Carey'i takiben Marx, bunu bir soygun sistemi olarak adlandırmıştır. Burada [Marx], kentlerin bir yandan toplumsal gelişmenin itici güçlerini bir araya getirirken, aynı zamanda besin döngüsünü nasıl parçaladıklarını açıklamıştır. Yiyeceklerdeki mineral ve besin maddeleri, lifler ve tarımsal sanayideki hammaddeler, eşitsiz mübadele ve soygunlarla giderek daha geniş alanlara yayılmakta ve giderek artan yoğunluktaki enerji tüketimiyle toprak verimliliğinin sürekliliğinin sağlanmasını daha da zorlaştıracak biçimde çiftliklerden ihraç edilmektedir. Metalar kentlerde tüketilmektedir fakat atık kaynaklar ve hayvansal atıklar toprağa geri dönmemektedir. Marx'ın döneminde, atıklar kentlerde birikmekte ve akarsular ile denizleri kirletmekteydi. Şimdilerde ise bu atık işlenmekte (ve bu da sermaye birikiminin bir unsuru haline gelmiştir) fakat organik tarımda bile toprağa geri dönmemektedir. Mekansal el koyma ve metabolik akışların (başka yerlere) kaydırılması kapitalist birikimin temel veçhelerinden birisi haline gelmiştir (Burkett, 2006, s. 172).

'Kent' ve 'kır' kavramları ya da metaforlarını, bugün, sanayi ve tarım arasındaki ilişkiler, besin üreticileri ve besin üreticilerinin tüketimi arasındaki

aşırı ayrışma ve insan topluluklarının ve onlar için gerekli doğal kaynakların yeniden üretilmesi şeklinde okuyabiliriz. Marx –her ne kadar küresel ekonomik krizlerin, muslukların boşaltılması kadar, havuzda yer alan metabolizmalardaki (başta atmosfer olmak üzere) kısıtlar yüzünden oluşabileceğini öngörememiş olsa da– doğayı yalnızca bir 'musluk' değil, fakat aynı zamanda bir 'havuz' olarak görmüştür.

Entropi

Entropiye –enerjinin dağılmasına– ilişkin kavrayışın 1970'lerde termodinamik iktisadı geliştiren Nicolay Georgescu-Roegen'e dayandığı söylenebilir; fakat kavramsal olarak burada ele alınması önemlidir. Marx materyallere odaklanmış, Georgescu-Roegen ise entropi yasasının enerji için olduğu kadar materyaller açısından da geçerli olduğunu fark etmiştir (Martinez-Alier ve Schlupmann, 1990, s. 1-2; Burkett, 2006). Sanayi kapitalizminin itici güçlerinden birisi, ölü enerjinin emeğin yerini almasıdır. Kapitalizm koşullarında, üretim ve tüketim sonucunda madde ve enerjinin fiziksel olarak parçalanması ve tekrar üretim sürecine girebilme potansiyeli kazanacakları biçimde yeniden yapılandırılmaları, atık süreçlerinin 'tersinmez [geri döndürülemez]' olduğu kapitalist üretim döngüleri ölçeği düşünüldüğünde, tam bir tezatlık barındırmaktadır: atıkların çoğu sermaye açısından faydasızdır. Kaynakların bu tersinmezlikten ötürü tükenmesi kabul edilir, çünkü bu, artık değerin yaratılmasına doğrudan bir engel teşkil etmez –fakat beşeri gelişiminin sürdürülebilirliğine (engel teşkil) eder.

Liebig, 'rasyonel tarımın, aldığını yerine koyma (*restitution*) ilkesine dayandığını' göstermiştir (akt. Foster, 1999, s. 378). Marx, on dokuzuncu yüzyılın kanalizasyon sistemini bir irrasyonellik örneği olarak eleştirmiştir: metabolik döngüyü tamamlayabilmek için rasyonel bir kentsel-tarımsal ekonominin parçası olarak organik geri dönüşüme ihtiyaç duyulacaktır (*Kapital III*, Bölüm 5, Kesim IV). Günümüzde, herhangi bir 'aldığını yerine koyma' mekanizması öncesinde kimyasal arındırma gerekebilmektedir. 'Ancak kapitalist üretim biçimi, bahsi geçen madde döngüsünün sürekliliğini sağlayan ve kendiliğinden gelişen koşulları tahrip ederek, bir sistem, toplumsal üretimi düzenleyen bir yasa ve insan türünün tam anlamıyla gelişimine uygun bir biçimde yeniden yapılandırılması yönünde buyurgan bir talepte bulunur' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 15, Kesim 10). Aldığını yerine koyma; sürdü-

rülebilir, bütünsel ve genelleştirilmiş insan gelişiminin önkoşullarından biridir. Açıktır ki, bunun mümkün kılınabilmesi için toplumsal ilişkilerin dönüştürülebilmesi gerekmektedir. Marx, bilimin sistematik bir biçimde devlet için çalıştığı kapitalist üretim ilişkilerinde mümkün olmayan diyalektik bir süreç öngörmüştür. 'Bu alandaki özgürlük ancak, doğayla ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen, doğanın kör güçleri tarafından yönetilmek yerine onu toplumsal olarak kontrol edebilen ve bunu en az enerji kullanımıyla başaran ve bu şartlarda insan doğasına en uygun ve en yaraşır koşullar altında toplumsallaşmış insanlar, ortaklaşmış üreticiler tarafından sağlanabilecektir' (Marx, *Kapital III*, Bölüm 48, Kesim III, ayrıca bkz. Bölüm 5, Kesim IV). '[V]ar olan toplumlarm hiçbirisi, yerkürenin sahibi değildir. Bu [toplumlar] onun yalnızca zilyetlik hakkı, intifa hakkı sahipleridir, ve *boni patres familias*[1] gibi onu gelecek kuşaklara, *gelişmiş bir biçimde* devretmeleri gerekir (*Kapital III*, Bölüm 46, vurgu eklenmiştir). Çevrenin gelişiminin, madde ve enerji stoklarının gelecek kuşaklar için korunmasına vurgu yapan modern 'sürdürülebilir kalkınma'dan daha güçlü bir zorunluluk olduğunun vurgulanması gerekir (Burkett, 2006).

Marx'ın Mirası

Marx'ın çevreciliğinin uzun süre ihmal edilmesine ilişkin birkaç sebep öne sürülmüştür. Bilimsel ve akademik disiplinler sosyal inşaları daraltmaktadır: doğa, bunların sınırlarını tanımaz, tabii ki disiplinlerüstü bir proje geliştiren Marx da... Ana akım iktisatçılar, ekonomiyi toplumsal, politik ve biyolojik süreçlerden bağımsızmış gibi ele almakta, coğrafi, pedolojik [toprak bilimsel] ve iklimsel ve okyanussal olanlara dokunmamaktadırlar; ve bu insan hareketlerinin yeterince kavranamaması sonucunu getirmektedir. Tıpkı iktisat [biliminin] 'kapitalizm' yerine 'piyasayı' ve diğer hüsnü tabirleri [ikame olarak] kullanması gibi, doğayla eş-evrimli bir ekonomi fikri de buna yabancıdır. İktisat açısından, Marx'ın öngörüleri üçlü bir marjinalleşmeden musdariptir. İlk olarak, Marx'ın katkıları, tarıma dayalı makul bir teoriye yönelik olmasına rağmen, günümüz tarım ekonomileri iktisadın hiç olmadığı kadar marjinalleştirilmiş (ya da peşinen reddedilmiş ve 'yeni kurumsal iktisada' dahil edilmiş) alt bir dalı haline gelmiştir. İkinci olarak, Stern Raporu

[1] Ailenin büyük babası (Marx, *Kapital III*; 546)

[Stern Review[2]] yayımlanıncaya kadar, iktisat kendi içinde bölünmüş ve çevre yönelimli teorileri görmezden gelmiştir. Ve üçüncü olarak, çevre ekonomileri, –hegemonik olma kapasitesini haiz olamamış diğer heterodoks ekollerin yanında– neo-klasik ekonomilerin Marksist iktisadı reddetmeleri gibi, Marksist ekolojik iktisadı sistematik olarak marjinalleştirmiştir.

Marx'ın çevre üzerine mirasını devralan iki entelektüel çizgiyi izleme yönünde bazı çabalar sarf edilegelmektedir: İlki, Kautsky'nin, 1899 yılında yayımlanmış *Tarım Sorunu* ve Lenin'in 1901 tarihli *Tarım Sorunu ve 'Marx'ın Eleştirmenleri'* eserlerini içeren 'Rus çizgisi'dir. Her biri kır ve şehir arasındaki fiziksel dengeyi analiz etmiştir ve Lenin, doğal çevrenin muhafaza edilmesine yönelik pratik ihtiyaca vurgu yapmıştır. Bu, erken dönem Sovyet ekolojistlerinin Marx'tan yararlanmalarında ve Buharin'in 1920'lerde yayınlanan *Tarihsel Materyalizm* eserinde tarımla ilişkili olarak metabolik akışları ve teknolojiyi tartışmasında da vücut bulmaktadır. Hem fikirlerin hem de bu fikirleri ortaya atan insanların 'temizlendiği' Stalin döneminde, doğanın korunması fikri 'burjuva' bir yaklaşım olarak görülmüş ve bu konuya gösterilen ilgi sönmüştür. Buharin de bundan nasibini almıştır. Sovyetler'in ekolojiden kopması ve bunun yarattığı 'ekolojik tahribat', Marksizm'in doğa bilimleri ve sosyal bilimler arasındaki uçuruma kurban gittiği Batı'daki Marksist çevrecilik üzerine büyük bir gölge düşürmüştür.

İkinci sırada, genelde bilim ve özelde ekoloji bilimine etkileri bağlamında özellikle Fabiancılar olmak üzere, erken dönem İngiliz sosyalistlerinin düşünce ve pratikleri aracılığıyla pekiştirilen sürekli bir tehdit yer almaktadır. 1930'larda Arthur Tansley, tüm ölçeklerde organizmalar ve doğal çevreleri arasındaki etkileşimi irdelediği modern ekosistem kavramını geliştirmiştir. [Tansley], insanları, fevkalade güçlü biyotik [yaşamsal] faktörlere dahil etmiştir. 1970'lerde, Martinez-Alier'in 'reddediliş değilse eğer, sürpriz' diye tanımladığı biçimde, çevreciliğin nihayet siyasete dahil edilmesiyle, her iki soy ağacı da Marx'ın mirasının yeni bir tanımıyla yeni bir noktaya ulaşmıştır. Marksist bir ekolojik ekonominin gelişmeye başlaması oldukça yeni bir şeydir.

---

[2] Nicholas Stern tarafından, 30 Ekim 2006 tarihinde, İngiliz hükümetine sunulan rapor. 'The Stern Review on the Economics of Climate Change' başlığıyla yayınlanan rapor, küresel ısınmanın dünya ekonomisi üzerindeki etkilerini ele almaktadır (ç.n).

İhtilaflar ve Tartışmalar

Bir şekilde parçalı doğası ve uzun süre ihmal edilmesi nedeniyle Marx'ın ekolojik düşünceleri kaçınılmaz olarak bunların anlam, yeterlilik ve uygunluğu üzerine tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmaların bir kolu Marx'ın çevreciliğinin önemiyle ilgilenir. Marx'ın ekolojik düşüncelerine dair parçaları bir araya getiren Foster (2000), bu [düşüncelerin] Marksistler tarafından görmezden gelinmesinin haksızlık olduğu sonucuna ulaşır. Oysa, Martinez-Alier ve Schlupmann (1990, s. 219-221) açısından Marx, özelde enerji metabolizması ve dolayısıyla enerjiyle ilgili anlatımlar olmak üzere, doğa-ekonomi-toplum ilişkilerine yönelik analizlerini geliştirmede başarısız olmuştur. Basit ve genişletilmiş yeniden üretim kavramları, tükenebilir kaynaklar ve yine tüketilebilir olan bir iyileştirme kapasitesine dayalı bir ekonomideki tüketilmiş üretim araçlarının yenilenmesini hesaba katma konusunda başarısızdır. Etkili bir Ricardo eleştirisi ve bu analitiksel kısıtlar yüzünden Marx'ın doğal kaynaklara dair sonraki tartışmaları, sınıfa ve nesiller arası fiziki kaynak dağılımı ve bunların atıklarına yönelik değildir, daha ziyade bu [tartışmalar], rantın, gelir, tasarruflar ve yatırımların dağılımına etkileri açısından yürütülmüştür ve bu nedenle ekolojik olmaktan çok Ricardocu ve 'metafiziksel'dir.

İkinci tartışma ekoloji kavramıyla ilgilidir. Kavram, Marx daha *Kapital*'i yazmadan önce de dolaşımdaydı ve bilinmekteydi. Toplum, ekonomi ve doğal şartlar arasında bir etkileşim anlamına gelen bu [kavram], [Marx] tarafından kullanılabilecek ve geliştirilebilecekken, yapılmamıştır. Foster, Marx'ın Darwin'in evrim teorisinin ateşli bir savunucusu olmasının yanı sıra sosyal-Darwinizmin ateşli hasımlarından biri de olmasının, Darwin'in (ekoloji terimini bulan) Alman selefi Ernst Haeckel'in bir sosyal-Darwinist olması yüzünden engellenmiş olabileceğini ileri sürmektedir (Foster, 1999, s. 389, dn. 7). Sebep her ne olursa olsun Marx, ne ekolojinin ne de ekolojik ekonominin atası olarak görülebilir.

Sonuç olarak, insanlığın doğa ile kurduğu ilişkiler, Marx'ın üretimdeki emek-zaman üzerine kurulu olan değer kuramından zorunlu olarak çıkarsanmış çok farklı veçheleri kapsamaktadır. Değer kuramı, doğal yaşamdaki birikimin etkilerini ele almayı dışlamaz. Hatta bu, kapitalizm ve çevre arasındaki ilişkiyi irdelemede önemli bir başlangıç noktası olarak düşünülebilir. Ancak bu meselelerin giderek artan aciliyetine rağmen, Marx'ın kendi doğa algısının zenginliği, sonraki Marksist değer analizleri tarafından sıklıkla

gözden kaçırılmıştır. Ana akım iktisada içkin olduğu için, çevrenin 'dışsallıklar' kavramına indirgenmesi de kabul edilemez. Değerin karşılaştırılamaz niteliği açısından ciddi problemler yaratan, doğanın ve insan faaliyetlerinin kutsallığı ve yüceliği gibi fikirler birlikte ele alınmalıdır. Ekolojik iktisatta, ki nadir de olsa diğer alanlarda, karşılaştırılamaz nitelikteki değerlerin büyük çoğunluğu iç içe geçmiş durumdadır. Bu, karşılaştırılamaz nitelikteki değerler ve maddi dünyanın anlamı ve önemi arasındaki ilişkinin –ve birbirlerine olan etkilerinin– kavranması açısından da böyledir.

Marx'ın Kuramının Gelişimi

Marx'ta, sermaye ve emek arasındaki temel ya da birincil olan şey, toplumsal ilişkiler tarafından üretilen çelişkilerin kaçınılmaz ve birbiriyle karşıtlık içerisinde olmasıdır. Ancak yukarıda bahsi geçen doğanın, emeğin ve toplumsal metabolizmaların işleyişi açısından, kapitalist üretim, yalnızca metalar aracılığıyla metaların üretimini değil, aynı zamanda, metalar tarafından üretilmeyen üretim koşullarını gerektirmektedir. James O'Connor, bu tür koşullardan üçünü tanımlamıştır. İlk olarak, doğa, düzenlenmiş sermaye sürecine girmeden önce, metalar tarafından üretilmez. İkinci olarak, emeğin sağlığı ve becerileri, kapitalist üretim devrelerinin dışında üretilmekte ve yeniden üretilmektedir (temelde kadınlar tarafından). Üçüncü olarak, 'sosyal üretimin komünal genel koşulları' (iletişim ve diğer altyapı sistemleri) temelde kolektif/toplumsal eylem ve devlet tarafından üretilmiştir. Rekabet ve genişletilmiş metalaştırma yoluyla, kapitalizm, bu metalaştırılamaz koşulların her üçünü de itibardan düşürme eğilimindedir ve toplum, O'Connor'ın (1996) ilk çelişkiye indirgenemeyeceğini iddia ettiği toplumsal hareketler yoluyla, metabolik yarığın derinleşmesine karşı direnmektedir.

Üçüncü bir çelişki, kapitalizmin yalnızca üretme değil aynı zamanda tüketme ihtiyacı nedeniyle doğaya empoze ettiği basınçtan kaynaklanmaktadır. Costas Panayotakis, her ikisinin de [üretim ve tüketim] hem birbirleriyle hem de doğa ile çelişki içinde olduğunu öne sürmüştür. Üretimden elde edilen üleşim payı (ücret-kar ilişkisi), toplumsal tüketim seviyesini etkilemektedir. Ancak kapitalist üretimde emek üretkenliğiyle birlikte kazancı artırmaya yarayan rekabet altında, metaların tüketilmesi için gerekli boş zaman (ya da tüketmeme ve dinlenme) işgücü için bir kazançtır. Bununla birlikte boş zaman, sermaye tarafından, metaların sürekli tüketimiyle doyuma ulaşma arayışı temel alınarak, reklam yoluyla yönlendirilmektedir. Doyum oluşumunu

engelleyen yalnızca bu arayış değildir; aynı zamanda, arayış ve tüketim için harcanan zaman, işçilerin metabolik yarığı derinleştirmek yerine, anlam yaratabilecekleri ve faaliyetlerini sürdürebilecekleri (toplumsal uzam olarak) boş zaman nosyonuna saldırmaktadır.

Çağdaş Marksist Ekolojik İktisat

Marksist ekolojik iktisat, çevre ve ekonomi politik arasındaki ilişkiyi, 'doğa tarihi'ne ilişkin süreçler olarak inceler. Paul Burkett (2006), 1990'lardan itibaren gelişmekte olan bu tasarımı, disiplinler-arası, kuramsal ve metodolojik olarak çoğulcu [plüralist] ve pratik siyaseti kapsayıcı olarak tasvir eder. Özellikle buna yönelik Marksist katkı, iktisadi faaliyetlerde ve doğal kaynakların temellükü yoluyla yaratılan değişim değerinde ifadesini bulan sınıf ilişkilerinin önemini ve gücünü ortaya koyan çözümlemelere katkı sunmaktadır. Her ne kadar emekleme döneminde olsa da, bu metot etkin bir biçimde köy-şehir [metabolik] yarığının her iki tarafına da uygulanmaktadır: şehirlerde, metabolik stok ve akımların (örneğin, su, biyokütle, metaller, yakıtlar, mineraller) yarattığı ekolojik yıkımı inceleyerek; ve tarımsal toplumsal ilişkiler ve toprakta, besin zincirlerindeki çok çeşitli yankıları (atığın geri dönüşümündeki fiyaskolar, kimyasal gübrelemenin organik gübrelemenin yerini alması, hayvan enerjisi ve hayvansal gübrelerin yerini makineler ve fosil yakıtların alması) sergileyerek.

Bu araştırmalara ek olarak, ekolojik çatışmalar pek çok biçim alabilir: sermaye ve işgücü arasında, ya da bireysel sermaye ya da ekonomi birimleri arasındaki rekabetçi çatışma, devlet (sermaye ortaklığının olup olmaması fark etmeksizin) ve işgücü arasında ya da devletin, asgari geçim koşulları altındaki bireylere karşı ya da sermayenin, ortak mülkiyete tabi kaynaklara ya da hükümet-dışı örgütlere karşı çatışmasında olduğu gibi... İnsanlar aynı zamanda, çevrenin geri dönüşüm kapasitesi ve sürdürülebilirliğinin yeniden inşasındaki yıpranmalar karşısında asgari geçim koşulları ve 'kendi varlığını koruyabilmek' için mücadele etmektedir. Kaynakların çıkarılması, üretimi, dolaşımı, tüketimi, toplumsal yeniden üretimi, atığı ve doğaya geri dönüşümü süreçlerinin bütün unsurları kendi içinde mücadele gerektirse de, doğa'nın 'musluklarına' (örneğin, ekilebilir araziler, su, petrol ve diğer fosil yakıtlar, metaller) el koyulması [kaynakların temellükü] ve bunlar üzerindeki kontrol mücadeleleri, daha önemli olmamak kaydıyla, 'havuzlar'dan (örne-

ğin, atık ayrıştırma merkezleri, ormanlar, atmosfer) daha iyi bilinmekte ve araştırılmaktadır (Martinez-Alier, 2007, s. 286–288).

Marksist eko-feminist iktisat, çevre üzerindeki toplumsal cinsiyete bağlı ayrımlar ve uygulamaların toplumsal ayrımcılık yaratan ekonomik etkilerinin boyutlarını inceleyen henüz küçük bir alandır. Eko-feminist düşünce, erkeklerin (çevresel olarak yıkıcı olan) üretime yönelik kendine özgü katkılarıyla yer aldıkları doğaya karşı yabancılaştırılmış ilişkileriyle kıyaslandığında, kendi sosyo-biyolojik yeniden üretim faaliyetleri yoluyla kadınların doğayla kurduğu ilişki biçimlerini inceleyen, cinsiyet temelli işbölümü kavramını geliştirmiştir. Marksist eko-feminist iktisat, doğanın kapitalist yıkımına içsel olan değer kavramlarını eleştirmekte ve ekonomide ifadesini bulan ataerkil toplumların maddi ilişkilerinin sınıfsal bir analizini geliştirmektedir (örn., Johnson 1999, s. 221–229).

Son olarak Marx, enerji, mineraller ve biyo-kütlenin stok ve akışlarına dair niceliksel hesaplamaların geliştirilmesini kendinden sonrakilere devretmiştir: bu görev, ilk olarak Marx'tan etkilenen ekonomi politikçi Otto Neurath tarafından 1920'lerdeki toplumsallaşma çalışmalarında ele alınmıştır. Enerji ve materyallerde hesaba katılması gereken karşılaştırılamaz değerler, yerel kaynak istihracı, ithalat/ihracat ve doğada ayrışmış ve piyasa-geri dönüşümlü mineral, fosil yakıtlar ve biyo-kütle atıklarını kapsayacak şekilde sistematize edilmiştir. Bu fiziksel hesaplar, klasik ulusal hesap istatistiklerinden farklı olarak, net birikim ölçümlerini sunar. Çevresel yükleri, ağırlık ve enerji eşdeğerlilikleri yoluyla ölçülebilir ve böylece karşılaştırılabilir hale getirmeye yönelik çabalar mevcuttur. İlk bulgular, gelişmekte olan ve gelişmiş kapitalist ekonomiler arasında eşitsiz materyal ve enerji mübadeleleri olduğunu göstermektedir. Bu tür fiziksel anlatımlar Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ülkeleri için yapılıyor olsa da, dünya genelinde henüz sistematik bir hale kavuşturulmamıştır. Ve bunların farklı toplumsal sınıflar üzerindeki etkilerine dair analizler geleceğe dair bir projedir (EUROSTAT, Martinez-Alier içinde, 2007, s. 280, 290–291, dn. 20, s. 292, dn. 29).

Ekolojik Sorun: Kapitalizm Varlığını Sürdürebilir mi?

Yeryüzü kaynaklarının ve havuzlarının (toprak ve ormanlar, okyanuslar, hava) kapitalist ticarileştirilmesi ve Sovyet ve Çin sanayileşmesi ve 'yoğun

tarım'ın çevreyi mahvetmesi, yalnızca küresel kapitalizmi değil fakat aynı zamanda insan topluluklarının varlığını tehdit eden bir krize işaret edecek biçimde biyolojik çeşitliliğe, doğal döngü sürecine ve ekolojik dirence zarar vermiştir. Ekolojik sorun, günümüzün en büyük sorunudur. Kapitalizm, insanlık için neye mal olursa olsun varlığını sürdürüp hüküm sürecek mi? Süreceğini varsayarsak, kapitalizmin mantığı, fosil yakıtlara değil, metalaştırılmış emeğin üretim ilişkilerine bağlıdır. Kaynakların kıtlığı fiyatları artırmakta, bu da teknik değişim ile yeni fiziksel ve toplumsal düzenlemelere yol açmaktadır; kapitalist rekabet de, emeğin maliyetini azaltma arayışı içerisinde, aynı şeylere sebep olmaktadır. Kapitalizm, maddi olmaktan çıktıkça, yeniden üretim için metalaştırılmamış koşullara gereksinim duyduğu için, özel ya da kamusal alanları sürekli olarak meta-dışı kılar ve yeniden metalaştırır. Elde kalan yeryüzü albenisini yitirebilir ve hatta günümüz ölçeğinde beşeri yaşamı bile desteklemeyebilir; fakat kapitalizm, insanlığın yeryüzündeki son üretim biçimi olacaktır.

Elbette ki, Al Gore ve diğerleri tarafından 'yeni' ya da 'yeşil bir kapitalizm' yaratılmakta ve desteklenmektedir. Kapitalizmin mantığı ve ekonomik eşitsizliklerinin tartışılmazlığı ele alındığında, bu görüş madde ve enerji etkin teknolojilerin (siyasi manevralarla karbon emiliminin metalaştırması yanında, nükleer enerji, biyo-yakıtlar, genetiği değiştirilmiş organizmalar ve jeo-mühendisliği de içeren) bir kombinasyonunu tahayyül etmektedir [Karbon Emisyonu ve Ticareti Şemaları ve Temiz Kalkınma Mekanizması]. Ekososyalistler ve yeşil partilerin bir kısmının yanında, fakat farklı sebeplerle, bazı kapitalistler, piyasa güçleri yeterince güçlü hareket etmediği için, devleti enerjinin verimli kullanımının güvence altına alınması ve yenilenebilir enerjilerin geliştirilmesi için göreve çağırmaktadırlar (Altvater, 1993).

Fakat 'yeni kapitalizm'in böylesi taraftarları, sermaye'nin genişletilmiş yeniden üretim mantığını ve sermaye altındaki madde, enerji ve emek arasındaki tarihsel ilişkileri –metabolik yarığı– göz ardı etmektedirler. 'Yeni' ya da 'yeşil' sermaye ekolünün planladığı denenmemiş, riskli ve hatta uygulanabilirliği neredeyse imkânsız önlemler bütünü, rasyonel toplumsal tepkileri, içerdiği belirli riskler ve öngörülemez belirsizliklere göre yönlendirmeyi gerektiren ihtiyat prensibini göz ardı etmektedir. Buna karşın Altvater (1993), kapitalizmin sürdürülebileceğini düşünmemektedir. Bir dizi iddiası arasından konumuz ile ilgili ikisi göze çarpmaktadır. Birincisi, kapitalist (ve komünist) endüstrileşme, fosil yakıtlardan üretilen enerjinin kullanımıyla

mümkün olmuştur, ki bu nedenle bu [enerji], dünya genelinde, rekabet halindeki askeri güvenlik için çok önemli bir amaçtır. Fosil yakıtların yüksek 'enerji yoğunluğu', işlerlik ömrü gelecek 40-50 yıla yayılan fiziki ve sosyal altyapıların (boru hatları, petrol tankerleri, otoyollar) geliştirilmesini sağlamaktadır. Bu düşük yoğunluklu yenilenebilir enerji ile (rüzgar çiftlik-leri, solar-ışılelektriksel enerji) uyumsuzdur. İkinci olarak, üretimde kullanılan sermayenin finans-kapitale tabiiyeti, hasılatın, kredilerden edinilecek faizin üzerine çıkabilmesini sağlamak amacıyla maddi büyümeyi gerektirmektedir. Bugüne kadar, birikimin mantığı ve kalkınma ihtiyacı, materyaller ile enerji etkinliğindeki birim başına verim getirisinin azalmasına neden olmuştur. '[Y]eni bir kapitalizm', şu anda, bildiğimiz haliyle kapitalizmden türeyebileceğinin hiçbir göstergesinin bulunmadığı bir tür olmalıdır ([Sarkar, 1999;] Panitch ve Leys, 2007).

Kapitalizmin 'maddi bir şey olmaktan çıkması' (kapitalist hegemonya altındaki yerkürenin yaşaması için bir zorunluluktur bu) demokratik olmayan politikalar kılığında masif engellerle de karşılaşmaktadır (kapitalist metalaştırma süreci bu politikalar marifetiyle ilerlemektedir). Süreci başlatmak ve meşrulaştırmak ve nihayetinde, tüm insanlığın çıkarları adına, metabolizmasını sürdürülebilir bir biçimde yönetmek ve kapitalizmin ötesine geçmek için, [kapitalizmin] fiziki varlığının ortadan kaldırılmasını talep eden 'insanoğlunun' ve emeğin küresel bir hareketine ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Çeviri: **Çiğdem Demircan**

18
EKONOMİK YENİDEN ÜRETİM VE SERMAYE DEVRELERİ

Ben Fine

Kapital I'de Marx, öncelikli olarak üretim sürecindeki artık değerin kaynaklarını ve sermaye biriktikçe işçi sınıfının evrilen sömürülme süreciyle ilgilenir. Ayrıca, kapitalist üretimin işsizlik ve eşitsiz gelişme gibi ekonomik ve sosyal olgular üzerindeki birçok etkisini belirtir. *Kapital II*'de ise kapitalist üretimin mübadele alanına (metanın ve paranın pazar yoluyla hareketi kapsamında) nasıl entegre olduğuna odaklanır. Bu, hem bir vurgu değişimidir hem de değer ilişkilerinin daha somut biçimlerde ele alınmasıdır.

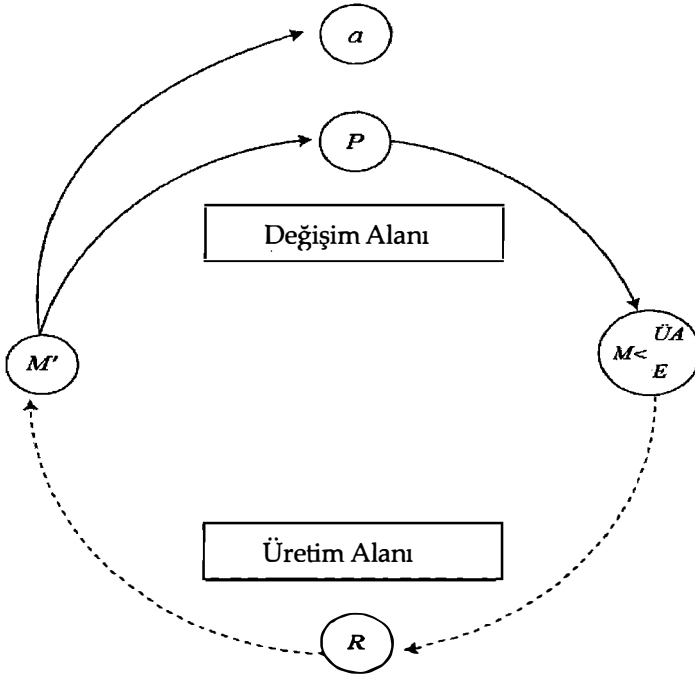
Sermaye Devreleri

Kapital II'nin anahtar düzenleyici kuramı sanayi sermayesi devresidir, P-M...R...M'–P'. Burada para sermayesi, P, üretim araçlarının, M (hammadde ve değişmez sermaye, ÜA, ve emek gücü ya da değişken sermaye, (E) satın alımında kullanılır; daha sonra bunlar artık değerin (a) eklendiği üretim sürecinde ve yeni metaların (M') oluşturulmasında kullanılır; bu metalar en sonunda artık değerin para biçimine çevirilmesi için (ve ilave para (p) için) piyasada satılır, P'= P+p. Bütün bu süreç yeniden başlatılmaya açık olmasına rağmen, sonradan değinileceği üzere, bundan sonra biriktirilebilir, tüketilebilir, mevcut bir sermaye devresine eklenebilir veya yenisinin oluşumunda kullanılabilir ilave para, p, söz konusudur.

Marx, sanayi sermayesi devresinin çeşitli evreleriyle sürekli bir devinim içerdiğine vurgu yapar. Bu devinim sadece değişim ve üretim arasındaki evrelerle sınırlı değildir, ayrıca her evrenin içinde üretimin kendisini ya da alım ve satım faaliyetlerini içeren süreçleri de kapsar. Bundan ötürü, şekil 18.1'de (Fine, 1975) görüldüğü gibi devreyi göstermek yardımcı olacaktır.

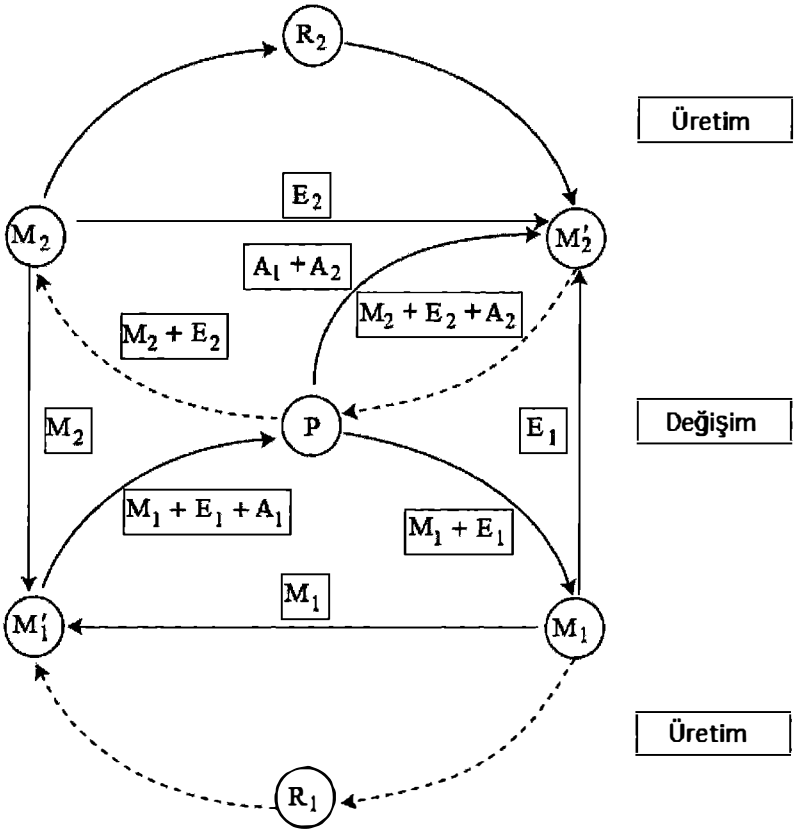
Bu şekil ayrıca devrenin diğer yönlerini vurgulama avantaja sahiptir. Birincisi, üretim alanı değişim alanı arasında kesin bir yapısal ayrım mevcuttur (değişim alanı bütün bir devreye uygulanmasına karşın ondan bazen belirsiz bir biçimde dolaşım alanı olarak bahsedilmektedir). İkincisi, devreye parayla, P (ya da P') başlamak tamamen keyfi bir durumdur. Marx ayrıca meta sermayesi devresini, M'–M', ve üretim sermayesi devresini, R–R, (ancak işçiler emek güçlerini asgari geçim şartlarını sağlayabilmek için sattığından M–M devresi her zaman kapitalistler tarafından başlatılmayabilir) tanımlamıştır. Üçüncüsü, bir devrede bulunan bütün unsurlar o devrenin işlerliği için önemli olsa da, Marx için anahtar unsur üretim sürecindeki artık değer üretimidir. Bu diğer yaklaşımların diğer devreleri farklı şekilde değerlendirmelerine engel değildir. Meta devresi açısından, M–M', meta alım ve satımı kapitalist ekonomi için en önemli unsur gibi gözükürken, para devresi açısından, P– P', en önemli unsur paranın hareketi ve dağılımıdır. Bu devreler açısından üretim devresi veya üretimin kendisi olumsaldır ya da olsa olsa alımsatın ve para kazanma sürecini yerinde olmayan bir şekilde kesintiye uğratmadır.

Dolayısıyla, Marx'a göre, artık değer üretimi devrenin itici gücü olmasına rağmen bütünüyle dolaşıma bağlıdır. Şüphesiz sanayi sermaye devresi diğer devrelerden izole halde bulunmaz: değişmez sermaye sağlanması ve meta sermayesinin paraya çevrilmesi için diğer devrelere bağımlı durumdadır. Sonuçta, sermaye devresi bir bütün olarak diğer tekil devrelerin birbirleriyle etkileşimini gerektirir. Bu en basit anlamda iki farklı devrenin belirtilmesiyle gösterilir –biri üretim araçlarının üretildiği sektör I, diğeri tüketim maddelerinin üretildiği sektör II. Devrelerin bu iki sektöre ayrılması keyfi olmaktan çok, ileride görüleceği üzere, değişen ve değişmez sermayenin dolaşımı ve konumunu belirtmeye yöneliktir. Sermayenin tam devresi, buna ilaveten, değerin tam devresi, içinde kapitalist değişimlerle kapitalist olmayan değişimleri birbirine eklemler (işçilerin maaşlarını tüketim harcamaları için kullanmaları gibi). Sermayenin tam devresini Şekil 18.2'de görüldüğü gibi bir kere daha diyagram halinde göstermek yararlı olacaktır.

Şekil 18.1 Sermaye Devresi

Aşağıdaki diyagramda sektör II, kendi para sermayesinin, P_{II}, ve sektör I'in para sermayesinin, P_I , para havuzuna, P, giriş çıkışını sağlamak için ters çevrilmiştir. İki ayrı devre arasındaki bu ilişkinin yanı sıra, benzer ilişkiler, M_{II} den M_I' e, M_I den M_I' e, M_I den M_{II}' ye, M_{II} den M_{II}' ye, ve diğerlerinden farklı olarak para havuzundan, P den M_{II}' ye kurulabilir. Bunlar sırasıyla, sektör II'deki değişmez sermayenin sektör I'deki meta sermayesinin alımında, sektör I'deki değişmez sermayenin yine aynı sektörden meta sermayesi alımında, sektör I'deki değişen sermayenin sektör II'deki meta sermayesinin alımında (işçiler tarafından), sektör II'deki değişen sermayenin yine sektör II'deki meta sermayesinin alımında (işçiler tarafından), ve bütün ilave paranın sektör II'den tüketim ürünleri alınmasında (basit yeniden-üretim için) kullanıldığını belirtir. Değer ve paranın akış yönü ve üretimin müdahalesinin yanında, bütün bunlar aynı zamanda nicel olarak da gösterilmektedir.

Şekil 18.2 Ekonomik Yeniden-Üretim

Üretimi bir yana bırakırsak, sadece değişimde gerekli olan koordinasyon, değer büyüklükleri açısından belirgindir. Herhangi noktalardan biri alındığında, M_I, M_I', M_{II}, M_{II}', P, para ve değer akışlarını içeri ve dışarı yönlü eşitleyerek değer büyüklüklerinde niceliksel bir dengeyi kurmak mümkündür. Küçük harfleri her bir sektör için kullanırsak ve örneğin M_I noktasını alırsak, $m_I + m_{II}$, satın alınan değişmez sermayenin tamamı, $m_I + e_I + a_I$, üretilen toplam sermayeye eşit olmalıdır. Sonuç olarak, $m_{II} = e_I + a_I$. Aynı şekilde, C_{II} noktasında, toplam satın alımlar, $e_I + e_{II} + a_I + a_{II}$ (işçilerin ve kapitalistlerin tüketimi), toplam tüketim ürünleri çıktısına, $m_{II} + e_{II} + a_{II}$, eşit olmalıdır. Daha önce ulaşılan değer dengesinin aynısıdır bu.

Basit Yeniden-Üretim

Basit yeniden üretimin (ekonomide birikim olmadığında) bu koşulu birçok yorumcu tarafından, özellikle ortodoks düşünürler tarafından, sanki Marx modelinde, en basit biçimindeki denge için gereken zaruri koşulları öngörmüş gibi algılanmıştır (örneğin, Morishima, 1973, Marx'a yakınlık duyan ve Marx'ın ortodoks teoriye katkılarını ve öngörülerini takdir eden başlıca ana akım ekonomistlerden biri). Her ne kadar takdir etme niyetiyle bile olsa Marx'ın bu tarz yorumlanmasını reddetmek için birçok zorunlu sebep vardır. Birincisi, genel düzeyde, Marx, ekonomiyi ve toplumu, birbirleriyle denge içerisinde bulunan değişmez sonuçların nedenleri gibi görmek yerine, temel gerilimlere karşın her zaman evrilen olgular olarak düşündüğünden, her türlü denge kuramına karşıdır. İkinci olarak, dengenin kendisi son derece karmaşık bir nosyon olan değer olarak ifade edilmektedir. Bu, dengede bulunması gereken üç farklı unsuru meydana getirir – paranın miktarı, değerin miktarı ve işgücü süresi kullanım miktarları. Üçüncüsü, bu niceliksel büyüklüklerin aynı kalacağına ya da birbirlerine sabit bir oranda olacaklarına, her ne kadar bu mümkün olsa da bir dönemden diğerine ve yahut dengenin kendisinin tam istihdama yakın bir yerde sağlanacağına dair her hangi bir varsayım yoktur. Dördüncü olarak, Marx'ın yeniden üretim şeması sermaye devresinde gerçekleşmiş olması gereken şeylerin *ex post* anlatımı olarak görülebilir. Bir başka deyişle, artık değer üretimi, artık değerin başarıyla realize edilebilmesi için değişimde bu türden dengelerin kurulmasını gerektirir.

Belirtildiği gibi, bunların tümü üretimin ve değişimin gerçekleştiği genel ölçekten bağımsızdır. Bunun sonucunda, Marx iki önemli sonuca ulaşabilmiştir. Bir tanesi, kapitalizm kendisini bir dönemden diğerine yeniden üretebilmekte, üretmiş olduğu artık değeri ve metaları soğuracak yeterli talebi yaratabilmektedir. Bu, Marksist gelenek içerisindeki eksik tüketimci görüşlerle tersleşmektedir; özellikle Rosa Luxemburg'la (1913) ilintili olan bu görüşlere göre kapitalizm bunu, ancak kendileri de kapitalizme dönüşmeleri sonucu berhava olan piyasa talebine yönelik (kapitalist olmayan) kaynaklara bağlı kalmak suretiyle yapabilir. Ayrıca Tugan-Baranovskiy'nin 1900'lerde önerdiği gibi kapitalizm, özellikle üretim araçları üretiminin tüketim ürünleri üretimini geçen orantısızlık krizlerine gebe değildir (bunun için ve Luxemburg'un Marx'ın metodunu ve yeniden üretim şemasını mekanik ve hatalı kullanımının çağdaş eleştirisi için bkz. Grossman, *The Law of Ac-*

cumulation and Collapse of the Capitalist System, 1929). İkincisi, Marx'ın şeması kapitalizmde yapısal olarak var olan krizlere ilişkin olasılığın anlaşılmasına yol açıyor (ve genel bir meta bolluğu mümkün olduğundan ve Keynesçilik tarafından kabul edildiği gibi para bolluğuna veya yokluğuna tekabül etmesinden ötürü Marx, Say Yasası'nı reddedebilmektedir). Çünkü dolaşımdaki herhangi bir duraksama veya değer büyüklüklerinde bir azalma sermaye devresinde genel olarak zincirleme içerimlere tekabül edecektir.

Bir açıdan bu, Marksist olmayan kriz teorilerinin Marx'ın şemasıyla konumlandırılmasına izin vermektedir. Keynesyen likidite tuzağı, örneğin, paranın havuzda tutulması olarak, P, yetersiz yatırımın düşük düzeyde $m_I + m_{II}$'den kaynaklanması ve eksik harcamalardan, $e_I + e_{II} + a_I + a_{II}$, doğan yetersiz toplam tüketim talebi ve bunların yatırım ve güven gibi çarpan etkileri şeklinde yorumlanabilir. Bütün bu açıklamalar (orantısızlıkla ilintili olanlar da dahil –tüketim araçlarının üretim araçlarına göre daha fazla ve ya az olması) artık değer üretimini merkezden çevreye uzaklaştırıp sadece değişim alanına odaklanmıştır. Fakat Marx'a göre, artık değer üretimi değişim sistemini güdümleyen şeydir, tersi değil; değişim, hem krizlerin doğmasına hem de (bir bütün olarak sistem açısından büyük önem arz eden şey artık değer üretme ve biriktirme kapasitesi olsa da) böyle bir şey yapıyor gibi görünmesine imkân verecek ölçüde kendine özgü bağımsız bir yaşam sürse bile.

Genişletilmiş Yeniden Üretim

Bu noktada genişletilmiş ölçekte yeniden üretimden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu durumda, kapitalistler artık değerin hepsini, $a_I + a_{II}$, tüketmek yerine bir kısmını yatırımda değerlendiriyorlar. Bunun gerçekleşebilmesi için, çıktı M_I', $m_I + e_{II} + a_I$, mevcut sabit sermaye tutarından, $m_I + m_{II}$, fazla olmalıdır; böylece $e_I + a_I > m_{II}$ (ya da işçi ve kapitalistlerin tüketimleri, $e_I + e_{II} + a_I + a_{II}$, toplam tüketim ürünleri çıktı tutarından, $m_{II} + e_{II} + a_{II}$, fazla olmalıdır). Denge konusundaki aynı mülahazalar basit yeniden üretim için de geçerlidir – herhangi bir düzeyde birikimin devam edebilmesi için kullanım değeri, para ve emek dengeleri arasında eşzamanlı denge sağlanması gerekir.

Ancak, öyle olmasına ve bu tarz dengeleri genel denge bazında yorumlamanın kaçınılmaz olmasına rağmen, bunlar, ekonominin durağanlığıyla ilgili herhangi bir nosyonla kavramsal olarak çelişir (özellikle Marx'ı ekonomiyi bir bütün olarak kuramlaştıran genel dengenin atası olarak yorumlayabilen ortodoks kuramdaki tezlerle). Birikim sinyalleri açısından bakıldığında

yeniden üretim şemaları, basit ya da genişletilmiş ölçekte, 'verili' değer ilişkilerine bağlıdır. Buna rağmen, *Kapital I*'de belirtildiği gibi, sermaye birikimi, özellikle nispi değerin üretimiyle birlikte, artan üretkenlik ve azalan değerlerle ilintilidir. Bu, mevcut değerlerin basit yeniden üretimi her zaman dönüşmüş değerlerin genişletilmiş ölçekte yeniden üretimiyle gerilim halinde olduğu anlamına gelmekte ve yeniden üretim şemalarının genel denge ile ilişkili olmadığı yolundaki görüşü pekiştirmektedir. Öte yandan, bunlar, değerlerin kendisi değişse bile, dolaşımdaki ve üretimdeki değerin (artık değer) yapısını ve sürecini ortaya koyarlar. Bu konular, Marx'ın dönüşüm sorununu ve kâr oranının düşme eğilimi kanununu incelediği *Kapital III*'te ele alınmıştır.

Ekonomik ve Toplumsal Yeniden Üretim

Marx'ın yeniden üretim şeması, kendisinin de *Kapital II*'de değindiği birçok konuya genel çerçeve oluşturmaktadır. Bunlardan bir tanesi üretken olmayan emeğin ele alınışıdır. Üretken olmayan emek, sanayi sermayesi devresiyle ilintili olarak, artık değer üretmeyen ücretli emek olarak tanımlanmıştır. Bu iki nedenden dolayı böyledir. Ya ücretli emek, kişisel hizmetlerle diğer hizmetlerin tedariki için kişilerin kiralanmasında (kişisel hizmetkarlâr ile devlet görevlileri gibi) görüldüğü üzere, sermaye tarafından hiçbir şekilde istihdam edilmez; bu ücretli emek ne meta üretimine ne de (zorunlu olarak) artık değere yol açar. Ya da ücretli emek sermaye tarafından, ticareti çekip çevirmek ya da finansla uğraşmak amacına yönelik olarak değişim (mübadele) alanı içerisinde istihdam edilebilir. Bu tarz üretken olmayan emek gücü, Marx'ın ticaret ve bankacılık sermayesine dair kuramlarını da geliştirdiği *Kapital III*'te ele alınmıştır.

Marx, *Kapital II*'de aynı zamanda sabit sermayenin rolüne de değinmiştir. Sabit sermaye, sermaye devresince bir dolaşım döneminden daha fazla kullanılabilir olarak tanımlanmıştır ve ömrü boyunca değerini parça parça aktardığı kabul edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, sabit sermaye, kullanım değerinin, değişim değerinin ve değerin yeniden üretiminin çelişkili doğasını ortaya çıkarır. Bunun nedeni sabit sermayenin kullanım değeri sağlayan üretken faaliyetlerdir ve tamir ve bakım biçimindeki değişmez sermaye ile bu faaliyetler aşağı yukarı sonsuza kadar sürdürülebilir. Bu, sabit sermaye tarafından değişmez sermaye olarak bir üretim döneminden diğerine aktarılan değerin çok küçük olacağı anlamındadır. Bu anlamda, makinenin kulla-

nım süresi normalinden daha fazla uzatılabiliyorsa eğer, ekstra kâr elde edilebilir.

Bu gerçek de sabit sermayenin ömrünün artırılması için baskı oluşturur. Başka bir taraftan, sabit sermaye ekonomik ve teknolojik eskimeye fiziksel eskimeye göre daha açıktır ve bunun iki farklı nedeni vardır. Mevcut makine ve teçhizat daha ucuza üretilecektir ve nispi değer üretimi makine ve teçhizat endüstrisinde gerçekleştirildikçe makine ve teçhizat ürünlerinin değeri düşecektir. Ayrıca daha güçlü ve yetkin makine ve teçhizat eskisinin yerini alacaktır. Bütün bunlar kapitalistin mümkün olan en az sayıdaki dolaşım döneminde makine ve teçhizatının aktardığı değeri elde etmeye çalıştığı ve böylece makine ve teçhizatının ömrünü kısaltmak için bir teşvik unsuruna sahip olduğu anlamına gelmektedir. Sonuç, sabit sermayenin yeniden üretiminin, yine bu sermayenin devri ile yenilenmesi üzerindeki karşıt gerilimlere bağlı olduğudur (oldukça içgörülü bir tartışma için bkz. Weeks, 1981a).

Sanayi sermayesi devresi ve ilgili ekonomik yeniden üretim, kendi yörüngesine oturmayan ekonomik ve sosyal faaliyetleri belirlemeksizin, tanımlayıp çerçeveler. Burada da iki örnek vermek yararlı olacaktır. Emek gücü değerinin işçilere ödenmesi, v_I and v_{II}, ve ilintili tüketim harcamaları, $m_{II} + e_{II} + a_{II}$, yoluyla işgücünün toplumsal yeniden üretimi şemalar içinde dar bir ekonomik yeniden üretime indirgenmiştir. Bu açıdan, işgücünün yeniden üretimi bu şemalar dışında yer alabilir ve ayrı bir şekilde analiz edilmelidir. Bu olgu, Marksizm içinde, emeğin yeniden üretiminin orantısız ölçüde kadının omuzlarına bindiğini ve böylece ücretli işgücü olarak sermayenin altında doğrudan sömürülmese de dolaylı olarak artık değer üretimine katkıda bulunduğundan ötürü sömürüldüğünü belirten hane halkı emeği tartışmalarına yol açmıştır.

Burada bir kaç sorun vardır. Birincisi eşlerin, örneğin, kocaları tarafından sömürülmesidir –erkek işgücünün sermaye tarafından sömürülmesi ve asgari geçim ürünlerinin eşleri tarafından sağlanmasına rağmen hane içerisinde eşlerden birinin diğerinden daha fazla çalışması ve daha az tüketmesi durumu. Buradaki sorun sömürünün öncelikli olarak tüketimin farklı paylaşımı sorununa indirgenmesidir. Kendi başına önemli bir sorun olmasına rağmen üretim ilişkilerine karşı bölüşüm ilişkilerinin (tüketim için) incelenmesi analitik düzeyde sınırlı kalır. Marksizme göre kapitalist sömürü birey ve üretimdeki sistemik kontrol ilişkilerinde olduğu gibi paylaşım ve tüketimin sonuçlarıyla da ilgilidir. Bunlar hane halkı içerisinde geçerli olan süreçlere bağ-

lanamayacağı gibi bunların üzerinde önemli etkileri mevcuttur (tüketim ürünlerinin hane halkı içi işgücü tarafından üretilmesine rağmen meta satın alımıyla sağlanması gibi).

Diğer bir sorun, kapitalistlerin kadınları daha ucuz emek gücüne katkıda bulundukları için çalıştırmadan sömürüp sömürmediğidir (sömürünün erkeğin düşük ücreti üzerinden aktarıldığı kabul edilir) –ilginç bir benzerlik Bantustanların imalat ve tarım sanayinde apartayd emek gücünün değerini düşürdüğünü iddia eden ucuz emek gücü hipotezinin savunucu Wolpe (1972) tarafından kurulur. Üçüncü sorun, hane içi emeğin değer üretip üretmediği ve dolayısıyla üretken olup olmadığıdır (emek gücünü meta olarak yeniden ürettiğinden ötürü).

Son iki sorun, aynı zamanda ev işleri için ücret talebi olmalı mı olmamalı mı yönündeki soru siyasetin konusu olduğundan konuya açıklık getirmekten ziyade hararetli tartışmalara yol açmıştır (genel açıklama için bkz. Fine, 1992a). Bu, hane halkı emeğinin sömürülsün (sermaye tarafından) veya sömürülmesin, değer üretsin veya üretmesin, polemiksel bir anlam kazandığı anlamına gelir. Emek gücünün değeri açısından, hane emeği standart yaşamın farklı unsurları ve bunların işçi sınıfına nasıl dağıtıldığının belirleyicilerinin karmaşık ve çok yönlü analizine oturtulmalıdır (Fine, 2002). Değer üretimi açısından ise, hane halkı emeği sömürülmesine rağmen (o, artık emeğe katkıda bulunur) üretken değildir (ne ücretli emek ne de sermaye için artık değer kaynağıdır) ve emek gücü gibi özel bir metanın yeniden üretilmesine katkı sağlar. Marx'a göre üretken emek kâr için meta üretimine eklenerek sanayi sermayesi devresinde yer alır.

Hane halkı emeği tartışması kapitalizmdeki bütün artık emeğin sanayi sermayesi devresindeki gibi artık değer üreten emekmiş gibi ele alınmasının başlıca örneklerinden biridir. Aynı türden yaklaşım daha değerli emek gücü yarattıklarından ötürü eğitim ve beceri üretiminde de kullanılmıştır. Ancak hane emeğinde olduğu gibi, tükettiklerinden daha fazla çalıştıkları için öğretmenler ve kamusal eğitim sisteminde çalışan diğer emekçiler sömürülmelerine rağmen, sanayi sermayesi devresinde tanımlandığı gibi, doğrudan kapitalist üretim ilişkileri altında çalışmamaktadırlar. Bu nedenle, bunların değer ürettiklerini kabul etmek üretken emek anlayışımızı sığlaştıracak ve bu anlayışı bütün diğer artık emek türleri birbirine eşdeğermişcesine kendi örgütlenmeleri olan diğer emek türlerine doğru genişletecektir (Fine ve Harris, 1979).

Kısacası, ekonomik ve toplumsal yeniden üretim söz konusu olduğu sürece, ekonomik yeniden üretime sermayenin devreleri açısından yaklaşmak kapitalizmin en önemli unsurlarını belirtik kılacak ve bu tarz analizlerin sınırlarını teslim edecektir. Kapitalizmin gittikçe daha çok faaliyeti üretken emeğin şemsiyesi altına almak gibi bir eğilimi vardır. Ancak bu, yapısal nedenlerden (değişim evresindeki ücretli emek gücü ve işgücünün yeniden üretimine dahil olan diğer emekler) ve devletin zenginlik ve işsizlik gibi adaletsizliklerden dolayı üretken olmayan emeğin kapasitesinin gelişiminden (bireysel hizmetler için piyasa oluşturulması) ve toplumsal yeniden üretim rolünü üretken olmayan bir şekilde üstlenmesi gibi kapitalizmin karşı eğilimlerinden ötürü, kesin değildir. Ayrıca, metaların ucuzlaması ev içi üretimi hem baltalamakta (ucuz ve elverişli besin maddelerinde olduğu gibi) hem de pekiştirmektedir (elektrikli ev aletlerinin, özellikle eğlence endüstrilerinde kullanılan aletlerin üretilmesinde görüldüğü gibi).

Çeviri: **Serdar Şengül**

19
SÖMÜRÜ VE ARTIK DEĞER

Ben Fine

Marx'ın değer teorisi bir dizi unsur arasında geliştirici bir diyalogtan oluşmuştur. Klasik ekonomi politiğin eleştirel yeniden inşası; kapitalizmin kendi yapıları, süreçleri, kurumları, birikim yasaları veya eğilimleri; kapitalizmin kategorilerinin kendilerini tarihsel olarak ortaya koymaları bakımından yeniden inşası ve kapitalizmin üretimin tarihsel özgünlüğe sahip bir biçimi olarak belirmesi bunlar arasında sayılabilir. Gerek serimlenmenin başlangıç noktası ve gerekse süregelen analizin bir sonucu olarak Marx, emek-değer yasasına getirdiği kendi özgün biçimi kilit bir kavram olarak analizin içine yerleştirmiştir. Marx'a göre değer, üretim için harcanan emek zamanına göre belirlenir, fakat değerin analitik geçerliliği bizatihi kapitalist meta üretiminin maddi ilişkilerinden türer. Bu ilişkiler, piyasa üzerinden ve para formu altında dışavuran mübadele değerlerinin fetişleşmiş biçimiyle farklı somut emekleri birbirine soyut emek olarak eşitler (Saad-Filho, 2002; [Fine ve Saad-Filho, 2010]).

Meta Mübadelesi ve Artık Değerin Üretimi

Bu kadarla kalsaydı emek-değer teorisi pekâlâ yalnızca pre-kapitalist meta mübadelesi ile de sınırlanabilirdi. Ve, Adam Smith gibi bazıları için kâr ve rant fiyatın bir parçası haline geldiğinde verili karmaşıklıklar fiyat teorisine ekleneceği için tam da böyledir. Fakat Marx'a göre asıl mesele değer ilişkilerinin özellikle kapitalizm altında –mübadelenin piyasa katılımcıları tarafından özgürce yapıldığı diğer üretim tarzları altındaki sömürüye oranla– nasıl

olup da sömürüyü destekleyebildiğini açıklamaktır. Ricardocu sosyalizm açısından, örneğin, ücretin net üretim çıktısını tamamıyla tüketmeyişi sömürüyü açıklamak için yeterli bir kanıttır, öyle ki ücretler çok düşüktür ve kârlar işçilerin bölüşüm temelli harcamalarına eşit bir değere el koyma oranında belirlenmektedir. Böylesi bir açıklama Marx açısından yetersizdir, zira tıpkı feodal harçların yoksul köylülerin harcamalarından alınmasında olduğu gibi kâr da yalnızca ücretten yapılan harcamalarla sınırlandırılmaktadır. Doğrudan bir el koyma ya da zor kullanımı olmadığına göre bu sömürü kapitalizm altında nasıl gerçekleşmektedir?

Marx, önemli ölçüde, kendi çalışması *Kapital* üzerine değerlendirme yaptığı bölümde, sağladığı katkının bu bağlamda neden önemli olduğuna şöyle işaret eder:

> Kitabımdaki en iyi noktalar: 1. (bu *gerçekliklerin* bütünlüklü anlaşılmasında temeldir) emeğin kullanım değerleri ve değişim değerleri olarak kendini iki farklı karakter altında açığa çıkarması... 2. *Artık değerin* onun kâr, faiz, toprak rantı, vb. gibi *özgün biçimlerine bakılmaksızın* ele alınması.

Marx'ın dikkat çektiği bu hususlar ne anlama geliyor ve neden bu denli önemli? Marx öncelikle bütün metaların kendi değerleri karşılığında mübadele edildiği basit meta mübadelesi ile başlar ve bunu M–P–M, yani birinci M nin para karşılığında ikinci M ile değişildiği formülle anlatır. Burada iki farklı kullanım değerine tekabül eden ama aynı değerde (aynı zamanda aynı miktardaki para ile) ifade edilen iki meta vardır. Oysa sermayenin formülü önce para (P) ile başlar, bu para ile metalar satın alınır ve sonuçta yeni üretilen metalar daha yüksek bir değer karşılığında satılır ve formül P–M–P′ olarak değişmiştir; öyle ki P′, yani ikinci P kâra izin verecek ölçüde birinci P den daha büyüktür. Fakat eğer metalar piyasada kendi gerçek değerleri karşılığında değişiliyorsa P nin P′ olması nasıl mümkün olabiliyor? Bu sorunun cevabı birikim yolculuğunun ilave bir değerin olmak zorunda olduğu bir uğrağındadır. Üretimdeki emek zamanı değerin yegâne kaynağı olduğu için üretimin kendisi P ve P′ ile P...M...M′ arasına müdahale etmek zorundadır. Marx, ancak *Kapital*'in II. cildinde sermayenin formülünü P–M...P...M′–P′ olarak genişletir ve sanayi sermayesinin çevrimini gösterir. Bu çevrimde para sermaye P nin orijinal gelişiminde para önce üretim araçlarını satın almak için kullanılır ve M ye dönüşür, ardından da üretim sürecine dahil olur ve gelir getiren metalara evrilerek M′ biçimini alır; M ile M′ arasındaki farka neden olacak M′ böylece ortaya çıkmış olur.

Emek ve Sömürü

M den M' ne giden yolda ne oluyor da ekstra bir değer elde edilebiliyor sorusu hâlâ cevaplandırılmış değil. Bu aşamada artık M iki alt bileşene ayrılabilir. Bunlardan ilki nihai ürünün oluşumuna katılan hammaddelerdir. Marx yeni üretilen metaların, yani C' nün içerisinde zaten yer aldığı ve yalnızca değere dahil olmakla kaldığı için buna 'c' (*constant capital*) ya da sermayenin değişmeyen kısmı adını verir. Ayrıca sermayenin genel formülünde yer alan birinci M çok özel bir metaın, Marx'ın deyimiyle 'emek gücünün' satın alınmasını, Marx'ın *Kapital*'indeki iki orijinallikten biri olarak gördüğü emeğin ikili karakterini de içerir. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki satın alınan emekçi, köle gibi kullanılmayacaktır. Neredeyse tüm evrensel kullanımı tersini gösterse de satın alınan şey emek de değildir. Marx'a göre emek harcama faaliyeti satın alınan meta formunu almış emek gücü tarafından görülen işin kendisi olması dolayısıyla emeği satın almak mümkün değildir. Meta değişimi koşullarında belli bir çalışma mecburiyeti söz konusu iken P–M değişimi nasıl, ne kadar ve ne ölçüde etkin bir biçimde üretim sürecinde ortaya konan iş daha yapılmadan önce belirlenmektedir!

Bu sorunun ışığında Marx, P–M süreci içerisinde satın alınan emek gücünün emeğin kapasitesi olacağını anlıyor. Her ne kadar ücretler pek çok farklı biçim altında ödenebilir olsa da analizde kolaylık olması için emekçinin bir işgünü için satın alındığı varsayılıyor. Ardından sıra metalaşmış emek gücünün kullanım değerine geliyor. Kullanım değerlerinin yaratılması emeğin hiçbir şekilde yer almadığı, örneğin ısının kaynağı olarak güneşli bir günde, suyun kaynağı olarak yağmur olayında olduğu gibi doğal olaylarda da söz konusu olabilse de ve bu anlamda kullanım değerlerinin yegâne yaratıcısı olmasa da genel olarak emek gücü, ister meta formunda olsun isterse olmasın, kullanım değerleri yaratma kapasitesine sahiptir. Buna karşın, meta üretimi yapılan bir toplumda emek gücü gerek toplumsal gerekse tarihsel olarak metaların kendisini yaratma, yani yalnızca kullanım değerlerini değil yanı sıra değişim değerlerini de yaratmanın yegâne kapasitesini temsil eder. Başka bir deyişle, diğer metalardan farklı olarak, emek gücü yaratıcı değerin kullanım değerine sahiptir ve bu ya bilerek ya da aksi takdirde kapitalistler tarafından satın alındığı için böyledir.

Fakat emek gücünün kendisinin değişim değeri nedir? Burada işaret edilecek kilit husus emek gücünün değişim değerinin meta üretiminde harcanan emeğin miktarı ile hiçbir ilişkisi olmadığını ya da bu ilişkinin kiralık bir

arabaya konan mesafe ve zaman sınırlarıyla arabanın üretimi için harcanan emek miktarı arasındaki ilişkinin ötesinde olmadığını hatırda tutmaktır. Özetlemek gerekirse, emek gücü tarafından üretilen değerin miktarı ile emek gücünün bir meta olarak kendi değeri arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır.

Öyleyse kapitalist, parayı (P) büyütmek için emek gücü gibi bir metayı satın alabilmektedir; fakat satın aldığı meta öyle bir metadır ki kendi maliyetinden daha büyük değerler üretebilmektedir. Sonuç olarak ne kadar fazla miktarda değerin üretileceği önceden belirlenmiş bir şey değildir. Çünkü bu tamamen üretim süreci içerisinde ve emek ile sermaye arasındaki çatışmanın düzeyi tarafından belirlenir. Başarılı bir kapitalist üretim açısından esas olan şey bu çatışmanın; değer miktarının ya da canlı emeğin, emek gücü tarafından nihai ürüne katılan değerin emek gücünün kendi değerinden fazla olacak şekilde çözümlenmesidir. Aksi takdirde P', P den daha büyük olmayacaktır. Marx, sermayenin genel formülünde önce P nin daha sonra M nin içinde yer alan kendi emek gücünün değişim değerine 'sermayenin değişen kısmı' (v) adını vermektedir. 'v' sermayenin değişmeyen kısmı 'c'den farklıdır, çünkü c'nin bütün değeri nihai ürün içinde korunmuş olur. Ancak bu sadece v'nin yani sermayenin değişen kısmının daha fazla değer üretimine yol açacağı anlamına gelmez çünkü ürüne eklenen bu ekstra değer miktarının kendisi işçinin üretim sürecinde ne yoğunlukta ve ne kadar süreyle kullanıldığına bağlı olduğu için belirsiz bir değişkendir ve bu nedenle 'v' 'sermayenin değişen kısmı' olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, P ve M sermayenin değişmeyen (c) ve değişen (v) kısımlarının bir değer büyüklüğünden oluşurken ve M' ürüne katılan ilave değeri içerip, böylece (c) ve (v)'nin toplamından daha büyük bir değer miktarına tekabül ederken Marx, bu ilave değer kısmına da 'artık değer' (s) demektedir. Sonuç olarak üretime katılan canlı emeğin (s) ve (v)'nin toplamından oluştuğunu ve her bir metaın değerinin onu teşkil eden c, v ve s bileşenlerine bölünebileceğini belirtmem gerekiyor.

Marx, emek gücünün ikili karakterini net olarak tespit etmek suretiyle artık değerin kökenlerine inmektedir. Kapitalisti motive eden şey kâr arayışı olsa da, çok daha büyük ve kapsamlı bir sonuç elde edilmiştir. Bu, kârın artık değere bağlı olması fakat artık değerin kapitalist koşullarda rant ve faiz gibi diğer sömürücü gelir kaynakları açısından da temel teşkil ediyor olmasından kaynaklanmaktadır. Ortak kökenlerini artık değerden aldıklarının ilk kez be-

lirlendiği eser olan *Kapital*'in son iki cildi ve *Artı Değer Teorileri*'nin büyük bölümü bu artık değerin mübadele üzerinden nasıl kâr, faiz ve rant biçimlerini aldığı, nasıl dolaşıma girdiği ve nasıl paylaşıldığı ile ilintilidir. Üretimin fiyatları (ve dönüşüm sorunu) üretken faaliyetten farklı olarak ticaret alanında elde edilen kâr ve bankacılığın rolü ve toprak mülkiyeti gibi başlıkların tamamı hem artık değerin çelişkili biçimleri olarak hem de üretim ve mübadele boyunca belli maddi süreçlere eklenmiş olarak çözüme kavuşturulabilir. Fakat bu konuları analiz etmeden önce *Kapital I*'in büyük bölümü artık değerin kendisinin nasıl üretildiği, gerek bunu mümkün kılan unsurların geniş anlamda ele alınmasına, gerekse işyerlerinde teknoloji, disiplin vb. de dahil olmak üzere kapitalist üretimde neler yaşandığının daha dar anlamda detaylandırılmasına ayrılmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi işgününde çalıştırılan emek veya değer iki temel bileşene ayrılır: (v) ve (s). Bu ikisi üretilen metalar satış üzerinden gerçekleştirildikten sonra para ile ölçülebilir hale gelir. Fakat (v)'nin temsil ettiği değer üretim başlamadan önce de bellidir (ya da ücretlerin ne zaman ödendiğine bakılmaksızın işçiler üretim başlamadan önce istihdam edilmiş olmak zorundadır). Oysa artık değer, üretim sürecinin tamamlanmış olmasının bir sonucu olarak, ödenen ücretlerin bir karşılığı olarak ve adım adım bu ücretlerle birlikte birikir. Marx'ın yaklaşımı içerisinde bu, net üretim çıktısının emek ve sermaye arasında belli bir gelişimin ardından yapılacak hesap denkleştirmesinin ötesinde, Ricardo ve Sraffa'nın takipçilerinin önerdiği gibi, basit bir bölüşümü olmadığı anlamına gelir. Daha ziyade, gösterildiği gibi 'v'nin gelişimi üretimin hem önkoşulu hem de sonucudur. 'v' ve 's' arasındaki ilişki toplamı sabit bir ilişki değildir, tamamen üretim sürecinden ne miktarda artık değer elde edildiğine, iş için ne zorlukta ve hangi uzunlukta emek istihdam edildiğine bağlıdır.

Fakat neden işçiler kendi hesaplarına çalışmak ve emeklerinin ürününün bütününe sahip çıkmak yerine böylesi bir sömürüye izin vermek zorunda olsunlar ki? Bu sorunun cevabı iki farklı boyutta verilebilir. Birincisi, işçilerin başka bir seçimi yoktur. Genelde işçiler kendi hesaplarına çalışma gücünden yoksundur, zira kendi emekleri dışında üretim araçlarına erişebilmelerinin tek yolu kendi emek güçlerini kapitalistlere satmaktır. Bu, yani işçilerin üretim araçlarından koparılması, üretim araçlarının kapitalist sınıfın tekelinde olması ve işçilerin feodal ve benzer diğer çalışma zorunluluklarından kurtulmuş olması, kapitalizme özgü sınıf ilişkilerini gösteren bir durumdur.

İkincisi, kapitalizm bireylere sağlanan piyasa dışı alanlarda da şeyleri satma, satmama ya da ve satın alma, almama gibi biçimsel eşitlikler üzerinden artık değerin sınıfsal ele geçiriliş biçimini, kendi özgün sömürü biçimini, çalışma zorunluluğu ve ücretli kölelikten kaynaklanan muazzam eşitsizlikleri perdeleyebilmektedir.

Bu eşitsizlik hali tıpkı piyasa dışında olduğu gibi kapitalist üretim alanında da galebe çalmaktadır. Burada sermayenin zorunluluğu, v'nin üretim süreci aracılığıyla v+s'ye dönüşümünden önce verili bir v açısından s'yi olabildiğince genişletmektir ki bu, üretim sürecindeki kontrolün artmasının yanı sıra çatışmayı da içeren bir durumdur. Emek gücünün kullanım değeri sadece kullanım değerleri ve değerlerin üretiminin bir unsuru olması bakımından değil, fakat öncelikle ve her şeyden önce olabilecek en yüksek değerdeki artık değeri üretmenin unsuru olması bakımından önemlidir. Peki bu nasıl yapılır? Marx bunu hem geniş bir teorik çerçevede ve hem de büyük ölçekte ampirik detaylarıyla tartışmaktadır.

Mutlak ve Göreli Artık Değer

Marx teorik olarak mutlak ve göreli artık değerin üretimi arasında bir ayrım yapmayı önerir. Mutlak artık değer üretimi, bir işçinin emek gücünün belli bir değeri (v) açısından çalışması gereken zaman miktarının basit bir biçimde uygun olan sınırlara kadar uzatılmasını gerektirir. Bunun en ilkel biçimi işgününün örneğin 8 saatten 10 saate uzatılmasıdır. Fakat emek gücünün verili bir değeri karşılığında yaratılan ilave değer başka yöntemlerle de arttırılabilir. İş yoğunluğunun arttırılması, molalar kaldırılarak işin sürekli ve çok görevlendirmeli (*multi-tasking*) bir formda uygulanması ve çalışmanın kadın ve çocukları da kapsar hale getirilmesi. İlginç olan, Marx'ın emek gücünün değerini yalnızca işçiye ödenen ücret olarak değil, işçi sınıfının yeniden üretimi tarafından belirlenen ilişkilerin bir parçası, işçi sınıfı ailesi tarafından görülecek hangi miktardaki işin satın alınan metalar üzerinden ailenin ortak tüketim standartlarına erişimini mümkün kılacağını belirleyen bir kategori olarak ele almış olmasıdır. Mutlak artık değer bağlamında Marx, 19. yüzyılın akışı içerisinde işgününün uzunluğu, işgününün uzunluğunu sınırlayan yasaların uygulanması ile işçi sınıfının kadınları ve çocukları için korumalar getirilmesi konularındaki daha genel çabalar üzerindeki emek ve sermaye arasında yaşanan çatışmaları da detaylandırmıştır.

Mutlak artık değeri karakterize eden şey işçilere daha uzun çalışma zorunluluğu getirmek ve daha fazla disiplin altına almak dışında bir bütün olarak üretim sürecini ve verimliliği değiştirmeksizin daha fazla miktarda artık değer üretimidir. Oysa, göreli artık değerin üretimi daha fazla değer üretilmesine bağlı değildir; verili bir işgününün artık değeri arttırmak lehine yeniden parçalara ayrılmasıdır. Biçimsel olarak bunu yapmak için ya doğrudan geçim malları endüstrisinde ya da tüketim mallarının üretimi için gerekli hammadde imalatı sektörlerinde emek üretkenliğini arttırarak emek gücünün değerini düşürmek gerekir.

Marx'ın Göreli Artık Değer teorisi bir dizi bağlamda basit bir tanımın çok ötesine gider. Çünkü Marx kapitalizme özgü verimlilik artışı teorisini ileriye taşımıştır. Analizinde öncelikle verimlilik artışı için her zamankinden daha fazla miktarda hammaddeyle çalışmak suretiyle nihai ürünün üretildiği ya da çok fazla miktarda tahta ve çivinin çok fazla miktarda masa ve sandalyeye dönüştürüldüğünü gözlemler. Bu, neo-klasik iktisatta ve bu iktisadın bir üretim fonksiyonuna kaymasında olduğu gibi, yalnızca aynı girdiyle daha fazla çıktı üretmekten ibaret bir süreç değildir. Verimlilik artışının buluşçuluk ve yeni ürünler ile yeni teknolojik proseslerin üretimde kullanılmasından ya da girdilerin daha ekonomik kullanılmasından kaynaklanabileceğinin reddi de değildir. Gerçekten de Marx, kapitalizmin bilimi ve teknolojiyi diğer üretim tarzlarına oranla ne kadar daha fazla kullandığını gösterir. Yine de bu verimlilik artışının genel bir teorisine konu olamaz çünkü onun ürün ve sürece bağlı olma gibi bir özgünlüğü vardır. Oysa kapitalizm verili bir zamanda işçiler tarafından hep artan oranda hammadde işlenmesi suretiyle sistematik olarak ilerler.

Ve Marx bunun nasıl yapıldığının krokisini çıkarmıştır. Öncelikle imalat ile başlar, elle yapılan üretim üzerinden ilerler. El, uzmanlaşmış bir araçla, kol ise gücün merkezi bir kaynağı ile yer değiştirebilir. Emeğin uzmanlaşmış işlere doğru yeni bir işbölümü makine biçiminde yeniden birleştirilebilir. Marx, kapitalizmi, üretim sürecindeki işçilerin işyerlerindeki konumlarını değiştirerek onları makineleri kullanan kişilere dönüştürme eğilimi olarak algılamıştır. Üretim yönteminin böylesi bir dönüşümü Marx'ın spesifik olarak kapitalist üretim yöntemini, fabrika sistemini (*machinofacture*) referans olarak kabul etmesine yol açmış ve bunu işçinin üretim sürecinde sermaye tarafından (mutlak artık değer üretimindeki biçimsel boyunduruk altına

alınma halinin tersine) gerçek bir biçimde boyunduruk altına alınması olarak görmüştür.

Yanı sıra, göreli artık değerin üretimine eşlik eden bir diğer süreç de birim işçi tarafından kullanılan hammadde miktarında görülen artıştır. Hammadde kullanımının artması aynı zamanda işçi başına düşen sabit sermaye miktarındaki artışa da bağlıdır. Marx'a göre göreli artık değerin üretimi sermayenin teknik bileşimini yükseltir ve bu öyle bir durumdur ki Marx'ın kapitalist üretim tarzına özgü pek çok iktisadi ve toplumsal boyutu anlamasında son derece önemli bir destekleyici faktör olmuştur. Örneğin, bu boyutlardan biri de kapitalizmde yaşanan, daha üretken olan büyük sermayelerin küçük ölçekli sermayeleri piyasadan sildiği rekabet olgusudur. Tek başına böyle bir rekabet olgusu bile sermaye birikimini giderek artan oranlarda destekleyen finans alanında rekabetçi bir biçimde var olup olunmadığına ve sermayelerin daha genel bir yeniden yapılanma üzerinden daha büyük birimler haline gelip gelmediğine bağlıdır. Benzer şekilde, kapitalist üretim, eşitsiz ve bileşik gelişmeye yol açacak biçimde bazı yerelliklere doğru genişleme ve diğer bazılarından çıkma eğilimi gösterir. Ve gerek işçilerin üretim süreçlerinin dışına atılması ve gerekse daha büyük ölçekli fabrikalarda daha fazla sayıda işçi bulundurma ihtiyacının her ikisi de, işsizleşmiş yedek bir işgücü ordusunun varlığı sayesinde mümkün olmaktadır. Başka bir deyişle, sermaye birikimi bir yandan işçileri iş piyasalarının dışına fırlatan, bir yandan da onları tekrar farklı farklı işlere yerleştiren bir süreçtir.

Mutlak ve göreli artık değerin önemi çoğunlukla yalnızca ekonomiyle sınırlanmasa da yaygın olarak böyle algılanır. Geç Marksistler, özellikle Lenin'in *Emperyalizm* adlı eseri, artık değer üretiminin iki ana yolunu kapitalizmin aşamalarının ardışık dönemleri olarak yorumlar. Mutlak artık değerin üretimi kapitalizme geçiş aşamasının hemen arkasından gelen döneme işaret eder. Oysa göreli artık değer üretimiyle sürdürülen kapitalist üretim yöntemleri ise daha gelişkin, kapitalizmin tekelci aşamasının hüküm sürdüğü, işçi sınıfının kaba bir sömürüye maruz bırakılmasına oranla üretkenlik artışına daha fazla bağımlı bir sürece işaret eder.

Gerçekten de kapitalizmin böyle bir aşaması ancak gerekli hukuksal yapılar bu sömürüyü zorlayıcı bir biçimde uygulamaya başladıktan sonra tam anlamıyla hayata geçebilir. Paradoksal olarak, daha fazla miktarda mutlak artık değere el konulması emek gücünün toplumsal değerini de arttırma eğilimi gösterir. Aşırı iş yükü ve düşük yaşam standartları işçilerin ortalama ya-

şam sürelerinin kısalması ve kısalan çalışma yaşamları dolayısıyla işçi başına düşen artık değer miktarlarının azalması anlamına gelir. İster sınıf mücadeleleriyle kazanılmış olsun isterse büyük sermayelerin kendi rekabet çıkarlarını güçlendirmek için sömürünün en kaba biçimlerini ortadan kaldırma çabaları sonucu olsun işçileri koruma amaçlı yasalar ve işçi sınıfının refahını göreli olarak arttırmayı hedefleyen düzenlemeler her koşulda göreli artık değer üretimini arttırıcı bir etkiye sahiptir. Kriz dönemlerinde sermaye sınıfı rekabetçi bir yaşam savaşına gireceği ve krizin faturasını işçi sınıfının omuzlarına yüklemeye çalışacağı için mutlak artık değer üretimindeki gidişi tersine çevirme ve sosyal refah kazanımlarını ortadan kaldırma yönündeki baskılar yoğunlaşır. Daha üst bir düzeyde, göreli artık değer üretiminin hem kapitalizmin çelişkilerini hem de –büyüyen üretim kapasitesinin nasıl krizleri, işsizliği ve yoksulluğu yarattığını– böylesi bir kapasitenin sosyalist alternatifler için nasıl kullanılacağına dair ipuçlarını açığa çıkaracağı tespitini yapabiliriz.

Emek Gücünün Değeri

Sömürü ve artık değer oranının emek gücünün değeri ile yakından ilişkili olduğu açıktır. Emek gücünün değeri arttıkça sömürü düzeyi düşer; bunun tersi de doğrudur. Öyleyse emek gücünün değeri nasıl belirlenmektedir? Marx ahlaki ve tarihsel unsurlara referansta bulunmuş ve bu yorum genelde 'mutat', 'sıradan' olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, Marksist literatür içerisinde özellikle Sraffanizm'den etkilenmiş çıkarsamalı eğilimlerde emek gücünün değerinin ikili tanımlamasının önünü açmıştır. Bu ikili tanımlamadan biri kullanım değerlerinin üretimine, yani işçi sınıfının ortalama olarak ne kadar tüketim malı aldığına dayandırılır. Diğeri ise değerin miktarı ile ilintilidir. Durağan bir ekonomi açısından birincisi herhangi bir üretkenlik artışı içermez, ikincisi ise bu iki önerme birbirine denktir. Fakat, aksi olsaydı, üretkenlik artışı ilk tanımlamayla emek gücünün değerinin azalmasına, ikinci tanımlamayla da ahlaki ve tarihsel unsurların daha fazla etkide bulunmasına yol açardı. Peki sonrasında emek gücünün değeri, örneğin bir yığın geçim malına mı yoksa bir değer miktarına mı bağlı olurdu? Marx'ın kendi yazılarında adeta bu ikisi arasında geçişler önerildiği görülmektedir. Göreli artık değer üretimi açısından, örneğin üretkenlik artışları emek gücünün değerini azaltacağı için sabit bir geçim malları kümesi galebe çalmaktadır. Fakat üretkenlik artışına bağlı olarak gelişen kâr artış oranlarındaki azalma eğilimi

yasası açısından artık değer oranı –bir karşı eğilimin artmasına izin verse de– verili bir değer olarak işlev görmektedir. Bu durum, üretkenlik artışının emek ve sermaye arasında nasıl bölüşüldüğü sorusunu ve dolayısıyla emek gücünün değerinin fiziksel ve değer anlamında yeniden tanımlanması ihtiyacını gündeme getirir. Lebowitz (2010) gibi kimileri açısından bu sorunun cevabı üretim noktasındaki işçi sınıfının ve örgütün gücünde gizlidir, çünkü bu 'ayrımın düzeyine' (işçiler birleştikçe birikimden daha fazla pay alırlar) bağlıdır. Lebowitz'e göre Marx ve onu izleyen Marksistler emeğin direnme gücünü dikkate almaksızın sermayenin nesnel gücünden aşırı derecede kaygı duymaktadırlar.

Fine (1998, 2002, 2008) farklı bir görüştedir ve emeğin direnme gücünün ne Marx'ta ne de onu izleyen çağdaş Marksistlerde göz ardı edilmiş bir durum olmadığının altını çizer. Özellikle emek piyasaları içinde ve çevresinde mücadelelere yoğunlaşan ve emek gücünün değerinin belirlenmesinde tarihsel ve ahlaki unsurların rolüne dair detaylı çalışmalar vardır –örneğin Engels'in *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı çalışması klasikler arasında yer almaktadır. Fakat böylesi mücadeleler farklı emek piyasaları ile tüketimin farklı cephelerini kendi aralarında ve içinde uygun bir şekilde ayrıştıran daha somut düzeydeki bir analizin içerisine yerleştirilmek zorundadır. Emek gücünün değerine yansıyan ahlaki ve tarihsel unsurlar tüm işçi sınıfını kesen bir ortalama gibi düşünülmemelidir. Bu, daha ziyade, kullanım değerleri tüketiminin bileşimini ve düzeylerinin yanı sıra parasal kazanımları da kapsayacak bir şekilde farklı belirlenmiş ve farklı bölüştürülmüş bir dizi tüketim ve emek piyasası normlarını yansıtmaktadır. Bu yansımayı farklı gıdalarda, sağlık, emeklilik, barınma ve ulaşım sistemlerinde izlemek mümkündür. Bunların her biri farklı kökenlere sahiptir ve kapitalist üretim ve sömürü düzeni içerisinde farklı bir kapsamda gerçekleşmektedir. Ve emek piyasaları da ekonomik ve toplumsal yeniden üretime dahil olmuş farklı işyerlerinde uygulanan emek süreçlerinin gerekliliklerine göre farklı şekillerde örgütlenmiştir. Bunu söylemek, sınıf mücadelesinin ve üretim noktasındaki örgütlenmenin inkârı olmadığı gibi, emek gücünün değerinin bir kavram olarak hâlâ geçerli olduğunun inkârı da değildir. Bu daha, ziyade, bu kavramları sermayenin son derece karmaşık ve maddi işleyişi içerisine daha uygun bir biçimde yerleştirmek ve yeniden yerleştirmektir.

Çeviri: **Gaye Yılmaz**

20
FEMİNİST İKTİSAT

Radhika Balakrishnan & Savitri Bisnath

Bu madde şu dört konu üzerine yoğunlaşmaktadır: 1) Analiz kategorileri olarak sınıf, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; 2) hane halkı içerisinde üretim, yeniden üretim ve işbirlikçi çatışma arasındaki bağlantılar; 3) ücretli emek ile ücretsiz emek arasındaki ilişki 4) emeğin esnekleşmesi.

Bir Analiz Kategorisi Olarak Sınıfın Ötesinde

Erken dönem feminist iktisatçılar Marksist emek analizini, sanayileşmiş ekonomilerde erkek işçiyi bütün işçilerin temsilcisi olarak evrenselleştirmekle, böylece emek piyasası, hane halkı ve ekonomi içerisindeki eşitsiz güç ilişkileri ile erkek ve kadının yaşanmış gerçekliklerine dayanan daha karmaşık ve cinsiyete dayalı bir analize olanak vermemekle eleştirdi. Feminist analiz, insanı dünya ile ilişkisi içinde değerlendirerek, iktisadi insanı iktisat tanımlarında bir norm olarak konumlandırmanın ötesine geçti (Nelson, 1993).

Feministler erkek ve kadınların emek piyasası ve bir bütün olarak toplumdaki durum, rol ve sorumluluklarının daha iyi anlaşılabilmesi için Marksist sınıf kategorisine cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini taşıdılar. Feministler, özellikle de, farklı yetileri ve kadın ile erkek arasında kaynaklara erişim gibi değişkenleri yok sayan veya doğal verili farklılıklar olarak önemsizleştiren, iktidadi ilişkilerdeki gücü yok sayan teori ve modelleri eleştirmektedirler. Bu odak noktası, emek gücünün yeniden üretimi de dâhil ol-

mak üzere sermaye birikimi için gereken meta ve süreçlerin analize de olanak sağlamaktadır.

Bu eleştirilerin sonucu olan erken feminist müdahaleler, yeniden üretimi üretim sürecine kritik önemde katkı sağlayan bir faktör olduğunu vurgulamak suretiyle Marksist üretim görüşünü genişlettiler. Yeniden üretim işi ev içerisinde ve kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Bu tarz işler aile üyelerine yemek yapmayı ve çocukların bakımını da içerir. Genellikle ücretsizdir ve toplumsal yeniden üretimi ve insani gelişmeyi destekler. Yeniden üretim denilen iş, üretim sürecinin önemli bir bileşeninin –emeğin– devamına da katkı sağlamaktadır (Elson, 1993). Hem ücretli emek piyasasında işçi olarak kadınların maddi gerçekliklerine hem de üretim sürecindeki yeniden üretim rolüne dayanan feminist analizler, kadınların maddi gerçekliklerini öne çıkaran bir iktisat alanının öncüsü oldular.

> Ekonominin önemli bir bölümü toplumsal yeniden üretim ve insani gelişme için hayati olan piyasalaşmamış mal ve hizmetlerin eviçi üretimi olarak isimlendirilen standart ekonomik analizlerde büyük oranda göz ardı edilmiş üretimin bir alanında yer alır. Bu üretim ve piyasa ekonomisi arasında dinamik bir etkileşim vardır, hanenin üyeleri olarak, özellikle de kadınlar, zamanlarını bu ikisi arasında dağıtmak zorundadır. (Floro, 1995, s. 1913)

Hane Halkı, Yeniden Üretim ve Üretim Bağlantıları

Feminist iktisatçılar, 1970'lerdeki ev içi emek tartışmasına yönelik Marksist katkılara dayandırarak, hane halkındaki güç ilişkileri ve yeniden üretim işine öncelik verip analiz etmek yoluyla iktisadi analizler geliştirdiler. Feminist iktisatçılar, yeniden üretim sürecinin ve bunun üretim süreci ile bağlantılarının altını çizerek, kadınların ücretli ve ücretsiz çalışan olarak durumlarını etkileyen cinsiyete dayalı güç ilişkilerini kavramada hane halkına kritik bir öncelik verdiler. Kadınlar, malların üretiminde işçi ve ev içinde ücretsiz bakım sağlayanlar olmak üzere ekonomide iki ayrı rol oynarlar. Bu anlamda kadınlar ve toplumsal cinsiyet ilişkileri kapitalist üretim biçiminin parçasıdırlar.

Feminist analizi önceleyen yıllarda, kalkınma konusundaki feminist akademik çalışmalardan beslenen feminist iktisatçılar, cinsiyet ayrımının emek gücünün yeniden üretimi ile ilişkili yönlerini vurgulayarak, aynı zamanda emek piyasasındaki bölünme ve cinsiyet ayrımı arasındaki bağlantıyı da aydınlığa kavuşturdular. Örneğin, 'Yeniden üretim, üretim ve cinsiyete dayalı işbölümü' başlıklı makalesinde Beneria (1979, s. 204) şunu ileri sürer:

Kadınların üretime katılımı, emeklerinin doğası ve cinsiyetler arası işbölümü kadınların yeniden üretim faaliyetinin sonucu olarak görül(ebilir).

Kadınların yeniden üretimdeki rollerinin analizi, esnek emek rezervi olarak rolleri de dâhil olmak üzere, üretken faaliyetlere katılımının kapsam ve doğasını anlayabilmek açısından temeldir. Ücretli emek sisteminde kadınlar kapitalistler için çoğunlukla ucuz emek kaynağıdır. Bununla birlikte, katkıları, özellikle de hane halkındaki yeniden üretim işi çoğunlukla ayrımsanmaz ve hesaba katılmaz. Bu yok sayma, tahsisat ve bölüşüme yönelik politikaların cinsiyete dayalı ve orantısız bir şekilde erkeklerin yararına olmasına olanak tanımıştır, örneğin sosyal güvenlik yardımlarının hesaplanması çoğunlukla ücretli emeğe dayanmaktadır. Bu analiz daha sonra kadınların bakım ekonomisindeki rollerine ilişkin bir anlayışa kaymıştır (Folbre, 1995).

Feminist teorisyenler kadın meselelerinin analizini toplumsal cinsiyet ilişkilerini vurgulamaya doğru genişlettiler. Kadın ve cinsiyetten toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine doğru değişim, tabloya, kadın ve erkek arasındaki güç ilişkilerini de taşıdı. Kadın ve erkeklerin karşılaştığı eşitsizliklere işaret etmek için analitik kategori olarak sadece cinsiyete dayanmak, eşitsizlikleri sürekli kılan ilişki ve kurumları layıkıyla incelemede başarısızlığa uğradı. Gelişmekte olan ülkelerde kadınların durumlarını aynı zamanda rolleri ve sorumluluklarını anlamaya dönük olarak geliştirilmiş teorik çerçeve, sayesinde kalkınma ve ekonomi politikaların tasarlandığı ve uygulandığı ticaret kuralları, emek piyasası, kalkınma planlaması gibi temel kurumların işleyiş ve pratiklerini sorgulamadı. Bu durum kalkınma planlamasında kalkınmada kadın yaklaşımından toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımına doğru yaşanan değişimde net bir şekilde görülmektedir.

Kadınların seçimleri ve tercihleri toplumdaki durumları tarafından güdümlenir. Böylece, ülkeler arasındaki eşitsiz gelişme ve küresel kurumlardaki asimetrik güç ilişkileri ulus-devlet ile kadın ve erkeklerin eşit şartlar altında küresel ekonomi ve uluslararası ticarete giremeyeceği veya katılamayacağı durumlar yaratır (aşağı bakınız). Gelişmekte olan ülkelerden feministler, feminizmin bilhassa ülkenin küresel iktisadi düzendeki yeri, kast, ırk gibi konulara ilgili göstermesi gerektiğini ileri sürerler.

Bu teorik çerçeve, analiz kategorisi olarak toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve cinsiyetin önceliklendirilerek birleştirilmesi, ülkelerinin uluslararası ekonomik ve politik sistemdeki yapısal konumları, yaş, sınıf, ırka göre çeşitlenen ve kısmen de sosyo-kültürel, politik ve ekonomik kurum ve süreçlerle ilişkileri ile (yeniden) inşa edilen kadınların yapısal konumlarını daha iyi anla-

mayı mümkün kılar. Buna ek olarak ortaya çıkan kabul, sınırlı da olsa, kadınların üretken faaliyetlere katılımlarının yeniden üretimdeki rollerini yeniden inşa etme potansiyeline sahip olduğudur.

Emek Piyasasına Katılımın Çelişkili Etkileri

Marksist gelenek hane halkının farklılaşmadığı ve aile ilişkilerinin uyumlu ve eşitlikçi olduğu varsayımıyla sınıf çatışması üzerine odaklandı. Feministler eşitsiz güç ilişkileri ve aile içi çatışmayı gündeme taşıdılar. 1980'ler ve 1990'larda, aile ilişkilerindeki işbirlikçi ve çatışmacı unsurlara işaret ederek (Sen, 1983), hane halkının ekonomik bir birim olarak bir model oluşturduğunu savundular (Sen, 1983; Elson, 1998).

Feministler aynı zamanda aile içerisindeki kaynakların paylaşımı ve işin ailedeki farklı bireyler arasındaki güç ilişkileriyle şekillendiğini ileri sürerek aile üyeleri arasındaki pazarlık kavramını ortaya attılar. Örneğin, yetişkin aile üyeleri emek piyasasındaki konumları nedeniyle pazarlıkta daha iyi bir yerdedirler. Kadınlar ve erkeklerin emek piyasasındaki konumlarının istihdam olanaklarına, üretken kıymetlere, eğitime erişime ve aynı zamanda emek piyasalardaki cinsiyet ayrımcılığına bağlı olduğunun farkında olmak önemlidir. Üretim ve yeniden üretim arasındaki ilişki kritik bir araştırma konusunu da ortaya çıkarmıştır: göreceli pazarlık gücü üretim süreci tarafından nasıl etkilenir?

Agarwal (1997), toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ekonomik doğurgular üzerinde çoklu ve çelişkili etkide bulunduğunu ileri sürer. Bunun nedeni kadın ve erkek arasında kaynaklara erişim ve kontrolünde farklı yetiler ile bu durumun formel ve enformel emek piyasalarında yaratmış olduğu sonuçlardır. Agarwal, aynı zamanda ırk, kast ve sınıfa dayanan sosyo-ekonomik hiyerarşiyi destekleyen diğer yapılarla toplumsal cinsiyet ilişkilerinin birbirlerini etkilediklerine ve emek piyasalarında, topluluk ve daha büyük ekonomilerde eşitsizlikleri pekiştirdiğine işaret eder.

Örneğin, neo-liberal teoride emeğin hareketli olduğu düşünülür. Bu varsayım kalifiye emeğin kalifiye olmayan emeğe göre daha hareketli olma eğilimini ve yurttaşlığın önemli olduğunu yok sayar. Ayrıca, kadın ve erkek işçilerin bir işten başka işe veya iş aramak için bir mekândan diğer bir mekâna geçebilmesine yönelik kültürel kabul ile hareket becerisi arasındaki farkı ayırt etmekte de başarısızdır. Buna ek olarak, değişen derecelerde olmakla birlikte, kadınların gece vardiyasında çalışmaları kamusal alanların gece ka-

dınlar için uygun olmaması gerekçesiyle, genellikle 'onların kendi yararları için', yasaklanmıştır. İlk bakışta bu, feminist bir tedbir olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte, bu tarz 'koruyucu' çalışma yasaları erkeklerin elindeki işlerin korunmasına yönelik paradoksal sonuçlar yaratmaktadır (Bisnath ve Elson, 1999). Bir başka ifadeyle, iktisadi olan hiç bir zaman toplumsal olanı öncelemez, ancak her zaman onun bir bileşenidir.

Amerika ve Asya'da yürütülen çalışmalar feminist araştırmacıların istihdamın kadınlar ve aileleri üzerindeki çelişkili doğasını belgelemelerine olanak sağladı. Örneğin, özellikle Asya bağlamında, ihracat bölgelerinde kadınların itaatkâr ve uysal oldukları yönündeki kalıpyargısal nosyonlar istismar edildi, böylece işletmecilerin uzun süreli, kendini sürekli tekrar eden, monoton işleri dayatması olanaklı hale geldi; kadınlar ücretli olunca evdeki pazarlık pozisyonları değişti.

Feministler aynı zamanda kadınların oynadığı çoklu role dikkat çektiler. Sonuç olarak kadınlar ücretli ve ücretsiz çalışmanın çifte yükünü taşıyorlar. Bu çifte rol ve sorumlulukları, durumlarının ve ücretli emek piyasasında müzakere güçlerinin zayıflamasına yol açıyor.

Ekonomik Yeniden Yapılanma ve Emek Piyasasının Esnekleşmesi

Son 30 yılda üretimin esnekleşmesi artan bir şekilde üretim süreçlerini ulusal ve ulusararası düzeyde parçalara ayırıyor. Bu durum, faaliyetlerini yurtdışında gerçekleştiren ve artık evde daha ucuza gerçekleştirilen faaliyetlerle birleştiren imalat ve hizmet sektöründe daha da açık görünüyor. Uluslararası ticaret kalıplarındaki değişim üretim sürecinin taşerona verilen bölümlerini artan oranda daha kârlı hale getiriyor, ayrıca üretim zincirini ülkeler ve bölgeler arasında parçalara ayırıyor. Bu yeniden yapılanmadan, çevrim ve eğilimleri üretim zincirinin parçalanması, beceri setleri ve emeğin küresel dağılımı arasındaki ilişkileri inceleme ihtiyacı belirdi. Sosyal yardımların genellikle tam zamanlı çalışma ile bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, güvencesiz emek piyasaları kadınların refahı için çoğunlukla hayati olan bu hak ve kazanımlarının tesisini, özellikle de hayatlarının sonlarında, daha da güçleştirmektedir.

Erkekler ve kadınlar uluslararası ticarette farklı biçimlerde yer almakta ve etkilenmektedirler: üreticiler, tüketiciler, tüccarlar ve bakım sağlayanlar olarak. Yukarıda da belirtildiği gibi uluslararası ticaretteki büyüme dünya eko-

nomisinde belirli sektörlerde ve alanlarda kadın emeğine yönelik talebi arttırmıştır. Örneğin, yabancı fabrikaların yerleşim yeri seçiminde kritik faktörlerden birisi, çıktının maliyete oranını arttırmak yoluyla kârların artmasını sağlayan emek gücüdür. 1960'larda, gelişmekte olan ülkeler düşük ücretli ve düşük vasıflı olarak algılanan kadın emeği ile yabancı sermaye için çekim merkezi haline dönüşmüştür. Bu, kadınlar için, özellikle kadınların küresel montaj hattı olarak isimlendirilen 'çevik parmakları' için seçildiği imalat sanayinde, yeni bir tarz ücretli istihdama yol açmıştır.

Pazarlar büyüdükçe, özellikle Güney Doğu Asya ve Bangladeş'te, düşük ücretli ve emek yoğun tekstil ve hazır giyim sanayilerinde, aynı zamanda da elektronik ve ilaç sanayinde artan sayıda kadın istihdam edilmektedir. Hizmet sektöründe dünya ticareti arttıkça ve çokuluslu şirketler dış kaynak kullanımlarını arttırdıkça, hizmet sektöründeki kadın istihdamı da artış göstermiştir. Artan oranda kadın bilgi işlemcilik, kredi kartları, deniz ve havayolu rezervasyonu, turizmle ilgili meslekleri içeren bilgi teknolojileri, muhasebe ve bankacılık gibi profesyonel hizmetlerde istihdam ediliyor. Hizmet sektöründe dünya ticareti aynı zamanda özellikle ev işçisi olarak göçmen kadın emeğini, örneğin Filipinli kadınları destekliyor.

Ne ki, işlere artan erişim olumlu olmakla birlikte kadınların refahını arttırmakta yeterli değildir. Kadın işgücü için talep artışı aynı zamanda iş güvenliğine sahip, haksız yere işten çıkarılmaya karşı koruma sağlayan, emeklilik, sağlık sigortası, ebeveyn izni gibi haklara sahip işlerin oranlarındaki artış ve azalış ile mutlaka karşılaştırılmalıdır. Tarihsel olarak, kadınlar ekonomideki birçok sektörde sosyal koruma, sendikalara katılma ve/veya kurma dâhil olmak üzere ulusal ve uluslararası mevzuatlarda belirtilen ekonomik ve sosyal haklardan nadiren yararlanmaktadırlar. Ticaretin liberalizasyonu, özelleştirme ve merkezsizleştirme süreci çoğunlukla istihdamda istikrarsızlık ve işsizlikte artışla sonuçlanmaktadır. Çünkü serbest ticaret bölgeleri üretimin coğrafi olarak yayılmasına yol açmış, işçiler sınır ötesi rekabet etmek zorunda kaldıkça, işçilerin ve sendikaların pazarlık gücü sarsılmıştır. İlaveten, ev sahibi ülkeye teknoloji, bilgi ve kârların transferi çok az düzeyde gerçekleşmiştir.

Genel olarak, ücretlerin yüksek olduğu ülkeler ücretlerin düşük olduğu ülkelere göre daha fazla vasıflı emek gücüne sahiptirler. Ayrıca, kadınlar erkeklere kıyasla genelde vasıfsız işlere gönderilirler. Bu durum eğitime erişim ve algılanan gelecekteki istihdam fırsatlarına bağlıdır. Ayrıca talepte yaşanan değişimler istihdamı azaltma veya arttırma potansiyeline sahiptir; talepte

daralma ortaya çıktığında ilk işten çıkarılanlar kadınlar olmaktadır. Kadınlar vasıfsız oldukları için çoğunlukla vasıf gerektirmeyen ve kırılgan sektörlerde yer almaktadırlar. Taşeron istihdam üzerine yürütülen çalışmalar kadınların genellikle haklarının olmadığı, en güvencesiz işlerde kolayca harcanabildiklerini göstermektedir: piyasadaki gelgitlere bağlı olarak işe alınmakta veya işten çıkarılmaktadırlar.

Üretim sürecinde kadın ve erkeklerin somut deneyimleri kapsamında feministler, uluslararası ticaret, küresel ekonomi, iktisadi küreselleşme sürecinin detaylandırılmış geleneksel analizini talep etmektedirler. Feministler belirli zamansal ve mekânsal bağlamda, piyasa yapıları ve ticaret hakkında fikir veren ve onlar tarafından etkilenen kadın ve erkeklerin üretim ve yeniden üretimdeki durumlarını belgeleyen, analiz eden ve teorileştiren bir yaklaşımı savunmaktadırlar. Ayrıca, üretimin cinsiyete dayalı sonuçları ile yakından bağlı unsurlar olarak kadın ve erkeklerin yaşanmış gerçeklikleri hakkında fikir veren, kurumlar ve kültürel süreçlerle kadın ve erkeklerin emek piyasasına katılımını ilişkilendiren teorik çerçeve ve analizin öneminin altını çizmektedirler.

Sonuç

Bu maddede feminist teorisyenlerin iktisata katkılarının gelişimini inceledik. Rasyonel iktisadi insan modelinden cinsiyet (kadın/erkek) ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini emek piyasası ve üretim süreci tartışmalarında temel analiz kategorileri olarak kullanan bir çerçeveye doğru değişimi vurguladık. Aynı zamanda, üretim ve yeniden üretim süreçlerini daha iyi anlayabilmek amacıyla, hem birer işçi hem de emek gücünün yeniden üreticileri olarak kadınlar ile erkekler arasındaki işlevsel bağlantıların altını çizdik, böylelikle de hane halkını çok önemli bir yere yerleştirdik; bu arada da üretim ile yeniden üretimin, fırsatları hem çoğaltarak hem de aşındıracak biçimde işlev görebileceğine dikkat çektik. Bu madde toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve ayrımcılığını daha iyi anlayabilmek için üretim sürecinin analizini gerektiren mücbir sebepler sunmaktadır.

Çeviri: **Nuray Ergüneş**

21
FEODALİZM

George C. Comninel

Feodalizm fikri, her türden tarihçi ve teorisyen arasında büyük çaplı tartışmalara neden olmuştur. Birkaç önemli istisna dışında, Marksist olmayan İngiliz tarihçiler 'feodalizm'i, genelde –F. L. Ganshof'un nitelediği 'teknik' bir kavramsallaştırma olarak– lordlar ve *fief*lerin resmi hiyerarşisi olarak algılarlar (Comninel, 2000a). Yakın zamanda, bu biçimiyle feodalizmin gerçekten varolup olmadığı bile sorgulanmıştır (Reynolds, 1996). Bunun yerine Marksistler ve Georges Duby (1968) gibi diğer toplumsal yönelimli ortaçağ uzmanları, Marc Bloch'u takip ederek, lordlar kadar köylüleri de içeren 'feodal toplum' anlayışına odaklanırlar (Comninel, 2000a). Bunlar, her ne kadar daha çok alternatif yaklaşımlar olarak tanımlansalar da, en az resmi feodal hiyerarşinin gerçekteki varlığı kadar tarihsel durumla bağdaşan görüşlerdir. Feodalizmle bir sınıf ilişkileri sistemi olarak ilgilenen Marksistler, her durumda, lordların kendi aralarındaki ilişkileri de göz ardı edemezler.

Yine de Marksistler, genelde feodalizmi birbirini izleyen 'üretim tarzları'ndan ya da sınıflı toplumlardan biri olarak görmeleriyle, Marksist olmayanlardan ayrışmaktadır. Bu ve diğer üretim tarzlarını Marx'ın ortaya koyduğu açıklamalara dayanarak temellendiren Marksist yaklaşımlar, üç temel soru dizisiyle hesaplaşmak durumundadırlar: (1) antik toplumlardan – genelde dile getirildiği biçimiyle 'köleci üretim tarzından'– feodal topluma geçiş nasıl, ne zaman ve niçin gerçekleşmiştir; (2) feodalizm içerisindeki sınıf

ilişkileri nasıl anlaşılabilir; ve (3) feodalizmden kapitalizme geçiş nasıl, ne zaman ve niçin gerçekleşmiştir.

Bunun ötesinde bir başka çözümlenmesi gereken mesele de, Avrupa feodalizmiyle bağlantılı olarak, dünyanın diğer bölgelerindeki tarihsel gelişmelerin nasıl olduğuna ilişkindir. Toprak sahipleri tarafından köylülere uygulanan baskı ve egemenlik biçimlerine odaklanan bazı çalışmalar, dünya çapında 'feodal' ve 'yarı-feodal' toplum biçimlerininin sayısını artırmıştır. Bu yüzden, feodalizm üzerine yapılan tartışmalar, herhangi bir kısa inceleme içerisinde detaylandırılamayacak kadar sayıca fazla ve karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Bu sebepten, bu yönde yapılabilecek bir sorgulamanın yalnızca belirli çizgilerine yoğunlaşmak daha etkili olabilir.

Feodalizm tartışmalarına yapılmış önemli bir katkı, Paul Sweezy ve Maurice Dobb'un gerçekleştirdiği 'Geçiş Tartışması'dır (1978). Bugünden bakıldığında bu tartışma, 1960'lara kadar feodalizm ve kapitalizme geçiş konusunda Marksist açıklamaların zayıflığını ortaya koymaktadır. Tartışmada sorun haline gelen tarihsel süreçler ve üretim tarzları hakkındaki önvarsayımlar, Marx'ın fikirleri ve onların nasıl uygulanacağı hakkındaki uzlaşmanın gerçekte ne kadar az olduğunu göstermektedir. Sweezy'nin, temel olarak feodalizmi pazar ilişkilerinin yokluğu üzerinden tanımladığı ve lordların 'gelirlerini' serfleri zorunlu çalışmaya tabi tutarak elde ettikleri savına karşı, Dobb'un genişletilmiş bir feodalizm kavramsallaştırmasıyla, köylü artık değerine, emek, ayni veya nakdi olarak ortaya çıkabilen kira yoluyla el konulması üzerinden yaptığı tanımlama temel anlaşmazlık noktalarını oluşturmaktaydı. Sonuç olarak, her iki kavramsallaştırmanın da yeterli olmadığı söylenebilir.

Bütün sınırlılığına rağmen, tartışma önemli bir biçimde dikkatleri *Kapital*'in üçüncü cildi, Bölüm 47'de yer alan feodal kira tartışmasına çekti. Marx, köylülerin ilk olarak kendi acil hane halkı ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yaptığı için, 'artık emek, sözde toprak sahibi tarafından uygulanan biçim farklı olmakla birlikte, ancak ekonomik baskı dışında yöntemler kullanılarak elde edilebilir' demektedir. Gerçekten de:

> doğrudan üreticinin kendi geçimini sağlayacak araçların üretimi için gerekli üretim araçlarının ve emek şartlarının 'sahibi' durumunda kaldığı bütün biçimlerde, mülkiyet ilişkileri aynı anda lordluk ve kölelik arasındaki doğrudan bir ilişki olarak ortaya çıkmak durumundadır ve bu yüzden doğrudan üretici özgür değildir; yalnızca zorunlu emeğe dayalı kölelikten, katkısız bir haraççı ilişkiye indirgenebilecek bir özgürlüksüzlük.

Bu çerçevede Marx, tarihsel materyalist yöntemin çarpıcı bir ifadesini dile getirmektedir:

> Ödenmemiş artık emeğin doğrudan üreticiden çekildiği özgül ekonomik biçim, üretimin bizatihi kendisinden gelişen ve sonrasında onu belirleyen bir unsur olarak etkide bulunarak, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler. Ne ki bunun üzerine, üretim ilişkilerinin içerinden gelişen, ekonomik topluluğun biçimi kurulur, dolayısıyla eşzamanlı olarak bunun özgün politik biçimi ortaya çıkar. Her zaman üretim şartlarının sahipleriyle doğrudan üreticilerin dolaysız ilişkisi ... en saklı kalmış sırrı, bütün toplumsal yapının gizli temelini ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin politik biçimini ortaya çıkartır, bu da devletin özgür biçimine tekabül eder.

Bu açıklama kapitalist ve pre-kapitalist toplumlara aynı şekilde uygulandığında, birbirileri arasındaki çok önemli bir ayrımın dramatik bir biçimde altını çizmektedir. Kapitalist üretim tarzında artık değere, biçimsel anlamda siyasal iktidar ilişkilerinden ayrışmış bir yolla, bütünüyle ekonomik ilişkiler üzerinden el konulmaktayken, pre-kapitalist üretim tarzında karşılaştırılabilir bir ekonomik ve politik alan ayrımı bulunmamaktadır. Aksine, pre-kapitalist toplumlarda artık değere el konulması, açık veya üstü kapalı bir biçimde uygulanan, 'ekonomi dışı cebri güçlere' dayanmaktadır. Pre-kapitalist sınıf ilişkilerinin temelde ekonomi dışı bir karaktere sahip olduğunun ayrımına varmak önemli bir teorik ilerlemeyi ortaya koymaktadır.

Geçiş Tartışması başladığı zaman, Marx'ın *Grundrisse*'si neredeyse bilinmiyordu. Eserin pre-kapitalist ekonomik yapılar hakkındaki küçük bir bölümü, Eric Hobsbawm'ın üretim tarzı analizlerindeki sorunlarla uğraştığı bir çalışması içerisinde yayımlandı (1965) ve bütünüyle 1973 yılında ortaya çıktı. Daha önce bir muamma olan bu çalışma Geçiş Tartışması'na katılanlar üzerinde çok önemli bir etkide bulundu. Özelikle Perry Anderson, bütün bu kaynaklardan derlediği bilgilerle antik çağlardan kapitalizme kadar Batı Avrupa tarihinin gelişimine ilişkin orijinal ve etkili bir açıklama ortaya koydu (1974a, 1974b).

Anderson'ın çalışması, pre-kapitalist ekonomi dışı zorun belirli bir biçimi olarak tanımladığı 'parsellenmiş egemenlik' kavramsallaştırmasıyla, feodalizmin Marksist ve Marksist olmayanlar tarafından algılanma biçimini dönüştürdü. Feodal üretim biçiminin Avrupa dışında da var olduğu düşüncesini, çoğunlukla gözden kaçırılan, Avrupa dışı toplulukları yerleşik yargıların dışında, tarihsel olarak belirli sınıf ilişkileri ve üretim biçimlerine bakarak ve bir Avrupa modeli içerisine yerleştirmeye çabalamadan incelenmelidir

yönündeki iddiasıyla açıkça reddetti. İronik bir biçimde kendi Avrupa tarihi analizinin de geleneksel az sayıdaki üretim biçimi tarafından sınırlandırılmış olması sebebiyle büyük oranda gücünü yitirdiği söylenebilir.

Anderson, köleci üretim tarzı ile nitelendirilebilecek antik dünyayı anlatarak başlar. Dışarıdan getirilen köle arzına bağımlı olması sebebiyle kendi kendisini sınırlandıran bir yapıya sahip olduğunu söyleyerek, bu durumun geç Roma İmparatorluğu döneminde feodalizme geçişe sebep olduğunu iddia eder. Böylelikle feodalizm bütün ortaçağı belirleyen bir biçim olarak, modern dönemlere kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. Buna karşılık kapitalist üretim biçimi, Roma mirasının devam ettiği ortaçağın kentsel çatlaklarında gelişmiş, ekonomik yükselişi alevlendirmiş ve sonunda 'burjuva devrimleri'ni üreterek günümüz toplumlarını kurmuştur. Bu açıklamaya karşı, köleci üretim biçiminin varlığından burjuva devrimi düşüncesine kadar, birçok önemli noktada itirazlar dillendirildi (Comninel, 1987; Wood, 1988). Yine de bütünüyle ele alındığında, Batı Avrupa tarihini yalnızca bu üç üretim biçimi üzerinden anlamaya çalışmanın ne kadar zor olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Bir yandan, erken dönem Atina *polis*inden ve erken dönem Roma cumhuriyetinden, Helenistik monarşilerin ve Roma emperyal devletinin yükselişine, *Pax Romana*'nın yarattığı altın çağa ve nihayet geç dönem İmparatorluğun muazzam *latifundia*larına ve boğucu bürokratizmine kadar, antik toplumlarm karmaşık tarihlerini köleci üretim tarzı gibi tek bir fikre dayanarak algılamaya çalışmak oldukça zordur. Diğer yandan, Anderson, feodal toplumun üçüncü yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar geliştiğini, sonrasında on dördüncü yüzyılın ortasından on beşinci yüzyıla kadar şiddetli bir kriz ve nüfus çöküşüyle karşı karşıya kaldığını ve dönüşmüş ve geçiş halinde bir niteliğe sahip olarak on sekizinci yüzyıl boyunca 'Mutlakiyetçi Devlet' biçiminde yaşamaya devam ettiğini söylemektedir. Antik dünyanın çok kısa bir dönemi köleci üretim tarzı olarak nitelendirilen biçime uygun düşmektedir; buna karşılık 1100 yılı geçişe veya krize harcanmış 1500 yıllık bir feodal üretim tarzı!

Bütün bu açıklamayı bir kenara bıraktığımızda, Anderson feodalizmi kavrama sürecinde, birçok başka şey yanında belirli bir biçimi olarak 'parsellenmiş egemenlik' kavramıyla tanımladığı ekonomi dışı zorun varlığını teslim etmekle birlikte, bu kavramsallaştırmayı somutlaştırmak adına şaşırtıcı bir biçimde çok az şey önermektedir. Bunun yerine, çok fazla incelenmemiş

olan çiftlik sahiplerinin zor kullanma gücünü elde etme sürecinin parsellenmiş egemenliğe doğru gelişmesini, yalnızca merkezi devlet gücünün uzun dönemli çöküşüyle açıklamaktadır. Böylelikle köleci üretim biçiminden feodal üretim biçimine geçişin en önemli unsurları, Roma'da ve ardından krallıklardaki kamusal otoritenin gerilemesine eşlik eden, hane içinde ve kışlalarda kullanılan köleler yerine bağımlı köylü kiracıların (ya da diğer statü biçimlerinin) geçirilmesinden başka bir şey olmuyor. Bu terminoloji etrafında oluşan geçiş sürecinin de üçüncü ve dokuzuncu yüzyıllar arasına yayılmış olduğu düşünülmektedir.

Bu analiz, aslında Roma *latifundium*u ile ortaçağ malikânesi (*manor*) arasındaki farkları ayırt etmeyi zorlaştıran, malikâneler (*estates*) düzeyinde bir süreklilik iddiasında bulunurken, bugün genel anlamda ortaçağda oluştuğu bilinen, devlet düzeyindeki sağlam politik ve hukuki süreklilik ile çok zayıf bir bağ kurmaktadır. Bu durumun en geniş anlamıyla, Anderson'un açıklamasında, lordlara ait çiftliklerde bağımlı kiracılar olarak yaşamayan, onuncu yüzyılda varlığına ilişkin inkâr edilemeyecek delillere sahip, çok sayıdaki özgür insanın yer almamasının bir sonucu olduğu söylenebilir. 'Feodal toplum' bazında düşünmeye devam eden tarihçiler arasında bu özgür insanların onuncu yüzyılın son dönemlerinde ve erken dönem on birinci yüzyılda hızlı bir biçimde ortaya çıkışları konusunda yaygın bir kanı bulunmaktadır. Bu gelişme özellikle, ilk başta bölgesel kodamanlar arasında ve daha sonra ise buradan gelişerek bireysel *seigneurie*slere kadar ulaşan, egemen kraliyet gücünün parsellenmesine dayanan bir 'dönüşüm' ve hatta bir 'devrim' yoluyla gerçekleşmiştir (Comninel, 2000a).

Feodal Dönüşüm ve Feodal Üretim Tarzı

Batı Avrupa'nın çoğu bölgesinin, daha önce Charlemagne tarafından kurulan imparatorluğa ait krallık yetkilerinin bölümlenmesi yoluyla yaşanan bu ani dönüşümü, Roma'nın 'çöküşü'nden çok daha derin bir yarılmaya yol açan muazzam sonuçlar yarattı. Başlangıç olarak, bölgesel kodamanlar surlarla güçlendirilmiş kaleler inşa ettiler ve kale muhafızları olarak daha önce valilere (*ban*) ait olan, vergilendirme, hükümranlık ve mahkemelerde 'adaletin' sağlanması gibi temel kraliyet yetkilerini haksız bir biçimde ele geçirdiler. Artık köylülerle temel ilişkisi bölgesel yargılama biçimini almış olan onuncu yüzyılın ortalarına kadar özgür insanlara da hizmet eden kamu

mahkemeleri, lordların malikânelerine bağlı bir kuruma dönüşmüştü. Sonuç itibariyle, daha önce lordlar ve malikânelerden bağımsız özgür köylülerin köyleri, birdenbire, mahkemelerindeki hükümler, kale duvarlarını ve yolları inşa etme yükümlülükleri ve özellikle sınırlandırılmamış vergilendirme yoluyla, bir lordun keyfi otoritesine bağımlı hale geldi. Hukuksal egemenlik kısa sürede lordlara ait mülkiyetin en fazla kâr getirici unsuru haline geldi. Lordluk kurumunun kendisi de, malikâneleri üzerinde kendisine bağımlı birçok insanın resmi olmayan statüsünden toplum içerisinde artık resmi bir yeri olan Düzen'e doğru bir dönüşüm geçirmiştir. Bu yeni toplumsal kavram içerisinde, Kilise'nin Düzen'inin resmi bir önceliği olmakla birlikte, lordların ikincil Düzen'ine seküler bir yönetim yetkisi verilmekteydi.

Çalışanların üçüncül Düzen'i içerisinde, şehirlerin dışında, özgür ve özgür olmayan arasındaki ayrım neredeyse tamamen ortadan kalktı. Fiilen bütün kırsal üreticiler kendisine en yakın olan lordun yönetimi altına girdiler ve bunun bedelini çok ağır ödemek durumunda kaldılar. Çoğu vergi, harç ve ceza parasal ödemeler biçimini aldı ve hızlı bir yeniden parasallaştırma bunu takip etti. Hatta elverişli bir yargılama gücüne sahip olan lordlar açısından para basma kârlı bir hükümranlık hakkı haline geldi.

Feodal toplumun altın çağında, büyük oranda 1100 ve 1250 yılları arasında, Batı Avrupa'nın nüfusu kabaca üç katına çıktı. Ormanlar kesildi, bataklıklar kurutuldu ve atıklar genellikle çeşitlenen üretim aracılığıyla azaltıldı ve dönüştürüldü. Ticaret yeniden canlandı. Bu durum, özellikle kuzeybatı Avrupa'daki yeni zengin feodal lordların giderek yükselen taleplerini karşılayan, cumhuriyetçi özerklik ile birlikte örneğin Floransa yünlüleri gibi lüks malların imalat sanayisinin ve Doğu'dan gerçekleştirilen ithalatın artışının yaşandığı kuzey İtalya'da dramatik bir kentsel gelişme ortaya çıkarttı. Feodal merkezlerdeki kasabalar da büyüdü ve büyük gotik katedraller inşa edildi. Batı Avrupa lordları giderek Doğu Avrupa'nın fethini ve kolonizasyonunu örgütlediler. Şövalyelik ile birlikte kültür de dönüştü ve toplumun zirvesinde Kilise'nin yeni seçkinlik anlayışı oluştu. Ve tabii ki Haçlı Seferleri başlatıldı. Kısacası, feodal toplum hızlıca ve kökten bir biçimde, çoğu Marksist tarihçi ve teorisyenin pre-kapitalist üretim tarzlarının doğası, sayısı ve zamanlaması ve birbiri arasındaki geçişler hakkında eski yerleşikleşmiş fikirler yüzünden tam anlamıyla görmezden geldiği biçimde, Avrupa'yı dönüştürdü.

Marx'ın toplumun politik ve ekonomik örgütlenmesi açısından artık değere el koymanın belirli biçimlerinin bir anahtar rolü oynadığı iddiası, feodal üretim tarzı içindeki parsellenmiş egemenliği kolayca açıklayabilecek sağlamlığa sahiptir. Yalnızca parsellenmiş egemenliğin artık değere ekonomi dışı yollardan el konulmasının doğrudan aracı olması ve köylü üreticiler ve lordlar arasındaki ilişkinin kurulması açısından değil, aynı zamanda feodal üretimin örgütlenmesini de merkezi anlamda şekillendirmektedir. Prekapitalist tarımsal üretim çoğu zaman mekânda kendi kendini yeniden üreten köylü hanelere dayanmaktadır. Askeri kölelere dayanan tarımsal üretim Roma'nın batısında yer alan bazı bölgelerde yaygın bir uygulamaydı ve MÖ ikinci yüzyıl ile MS üçüncü yüzyıl arasında görülen bu uygulama o zaman bile asla hâkim bir biçim olmamıştır. Sulamanın ve akarsu yatakları yönetiminin gerçekleştiği bölgeler dışında, büyük oranda otarşik hane halkı üretimine resmi müdahale çok sınırlıydı ve hatta kendilerine mahsus su kaynaklarının uzağında olan tek tek aileler de büyük oranda kendi kendilerini yöneten bir düzeyde kalmışlardı.

Yine de, lordun mahkemesine doğrudan bağlı bir biçimde gerçekleştirilen kolektif ekim-biçim ve hayvan yönetimine dayanan açık tarla sistemiyle feodal üretim tarzı çarpıcı bir biçimde farklıydı. Dönüşümlü olarak farklı ekinler ekme sistemi feodal dönüşüm öncesinde de bilinen bir şeydi ve bazen malikâneler içerisinde yer alan lordun arazilerinde de uygulanmaktaydı. Ancak parsellenmiş egemenliğin yerleşmesinden sonra lordun malikânesi köylülerin yaşadığı köylerdeki arazilerle birleştirildi ve bütün araziler dar çizgiler ile bölümlenerek, lordunki de dâhil olmak üzere, her biri başka başka bireyler tarafından sahiplenildi; dağınık bir biçimde de olsa birbiriyle eşit iki, üç veya nadiren dört farklı sistematik dönüşümlü farklı arazilere bölündü (Verhulst, 2002). Lordun mahkemesi bu sistemin düzenlenmesinde önemli bir yere sahipti. Açık tarla sisteminin hâlâ uygulandığı tek yer olan Nottinghamshire'ın Laxton köyünde varlığını sürdüren 'bölge mahkemesi'nin de (*court leet*) aynı rolü üstlendiği görülebilmektedir. Toprak ne kadar verimli olursa ve toprak üzerindeki maksimum potansiyel nüfus ne kadar büyükse, mahkemenin koordinasyon ve düzenlemedeki rolü o kadar önemli hale gelmektedir. Bölümlenmiş tarlalarda, çiftlik hayvanları ekinlerden uzak tutulmalıdır ve ekinler kolektif hasat zamanına ve ortak alanlarda otlatılan hayvanların kullanımına uygun düşen bir zaman diliminde yetiştirilmelidir. Açık tarla tarımıyla birlikte, sulama uygulamalarından daha müdahaleci bir

biçimde, üretimin her aşaması fiilen yasal düzenlemeye doğrudan bağlanmaktadır.

Bu şekilde kolektif olarak düzenlenmiş, emek yoğun bir üretim, biçimde, detaylarda ve yoğunluk derecesinde coğrafyaya ve toprağın kalitesine bağlı bir çeşitlilik gösteren pre-kapitalist köylü üretimiyle desteklenmiş nüfusun maksimize edilmesi eğilimini taşır. Bu genelleştirilmiş, yeniliklere dayanmayan, fakat etkili bir yerel yargı sistemi yoluyla göreneğin yasa haline geldiği kapitalist olmayan üretim yoğunlaşması, feodal Avrupa'da yaşanan hızlı demografik artışın sorumlusuydu. Lordlara göre demografik büyüme, ceza, harç ve kişi başına vergilendirmeye tabi olacak daha çok yerleşimci demekti ve zaman içerisinde gerçekleşen artış yalnızca nüfusta değil üretime sokulan toprak miktarında ve hektar başına düşen üretimde de bir artış anlamına gelmekteydi. Köylüler için ise hane başına ve bütün köye düşen kaynak miktarında bir artış gerçekleşti ve toplam üretim arttıkça, lordlara karşı yükümlülüklere direnmeye bağlı olarak, yaşam standartları da potansiyel olarak gelişti.

Benzer örüntülerin ortaya çıkarttığı anlamlar demografik yönelimli tarihçiler tarafından büyük oranda analiz edilmiştir (Aston ve Philpin, 1985). Bu yazarların tam anlamıyla kavramayı başaramadıkları şey ise bu tür örüntülerin pre-kapitalist toplumlara ve hatta Batı Avrupa'ya bile genelleştirilemeyecek olmasıdır. Örüntünün izlediği yol, erken dönem ortaçağ malikânelerinin ve bağımsız köylerin feodal senyörlüklere (*seigneuries*) dönüşümü ile birlikte, tamamen yeni yollarla ve beklenmeyen sonuçlarıyla, parsellenmiş egemenlik yoluyla idare edilmeye başlamasıdır. On dördüncü yüzyılın ortalarında toprağın üretim kapasitesine oranla nüfusun aşırı artışının yol açtığı feodal kriz gerçek olmakla birlikte 'doğal' bir fenomen değil, zaman içerisinde işleyen belirli bir sınıf ilişkileri sisteminin bir sonucuydu.

Feodal toplumların tarihsel detayları, bu kısa tanıtım için yeterli girdi ve analiz araçlarını sağlayacak düzeyde sağlam temellere sahiptir. 1000 yılı civarında egemenliğin parsellenmesi üzerinden ortaya çıkan kendine özgü bir toplumsal biçimin, kendisini önceleyen bir çeşit malikâne toplumundan açıkça farkını ortaya koyduktan sonra, önceki anlatılarda yer alan birçok hata ve karışıklığı ortaya koymak mümkün hale gelebilecektir. Altı çizilmesi gereken son nokta ise, feodal dönüşümün Frenkler tarafından kurulan ve sürekli genişleyen monarşinin merkezinden ve içerisinden oluşmuş olduğudur. Feodalizmin kalbi, aynı zamanda da yayılma merkezi, Frenk yönetimi-

nin tam anlamıyla gelişkin olduğu kuzey Fransa ile batı Almanya bölgeleridir. Feodalizmin bu bölgeleri takiben zorla yerleştiği doğu Avrupa, güney İtalya ve Haçlıların kurmuş olduğu devletler önemli olmakla birlikte, feodal üretim tarzının en önemli yayılımı İngiltere'nin Normanlar tarafından istila edilmesiyle gerçekleşmiştir.

İngiliz 'Feodalizmi' ve Kapitalizme Geçiş

Norman istilası öncesinde Anglosakson İngiltere'si, aynı dönemdeki Kıta Avrupa'sında yaşanan gelişmelerin aksine, güçlü bir merkezi devlet geliştirmişti. Duby'nin de gözlemlediği biçimiyle, İngiltere'deki feodal toplum bu yüzden benzersizdi:

> 'Malikâne' içerisinde, insanlar ve toprak üzerindeki otorite, ailevi lordluk ve toprak lordluğu birbiriyle çakışmaktaydı. Öte yandan, özerk, bağımsız bölgesel lordluk (*seigneurie banale*), gerçekte, tam olarak var olmamıştır. Fatih William, bütün kaleleri elinde tutmaktadır. (1968, s. 194)

İstila ile birlikte, William, taht üzerinde hak iddia etti, ele geçirmenin yanı sıra merkezi iktidarı da güçlendirdi. Etkili bir kraliyet mahkemesi sistemini elde tutması çok büyük tarihsel sonuçlara yol açacaktır.

William, İngiltere'de, çoğunu takipçilerine dağıttığı 10.000 civarında malikâne oluşturdu. Büyük ölçüde yeni olan bu toplumsal yapı yoluyla, fiilen bütün feodal toplumsal üretim ilişkileri ve bütün feodal yükümlülükler İngiltere'ye girmiş oldu. Bölümlenmiş tarlalar ve malikâne mahkemelerini de içeren açık arazi sistemi, klasik coğrafi çeşitlilikle birlikte uygulanmaya başlandı. Yükümlülüklerinin bir sonucu olarak özgür olmamak durumunda olan kraliyet hukukçularının oluşturduğu malikâne mahkemeleri, köylülerin dörtte üçü üzerinde neredeyse bütünüyle yargı yetkisine sahipti. Aynı zamanda mahkemeler, özgür ve özgür olmayanlara ayrı düzenlemenin uygulandığı, açık topraklarda gerçekleştirilen üretim üzerinde de yargı yetkisini elde etmişlerdi.

Fransa'da, yükümlülükleri karşılığında özgürlük belgelerini satın alabilmiş köyler dışında, bütün köylüler eşit biçimde lordun keyfi yargılamasına tabiydiler. Bunun yanında İngiltere'de çoğu köylü özgür olmamasına ve malikânenin taşınmaz mülkü olarak kabul edilmesine rağmen, kabaca dörtte biri daha az zahmetli yükümlülüklere sahip olan özgür köylüler olarak kabul ediliyor ve bu yüzden de Kralın mahkemelerinde yargılanıyorlardı. Bütün bunlardan, özgür köylüler ve 'mülk' hakkına sahip lordlar ile sınırlı da olsa,

mülkiyet hakkına dönük bir örfi hukuk gelişti. Öncelikle, kraliyetin çıkardığı kararnameler özgür köylü mülkiyetinin suiistimalini engelleyerek, lordların yerel iktidarını dengeledi (Comninel, 2000a). Bu kraliyet kararnameleri mülkiyet haklarının korunmasında çok etkiliydi, fakat lordlar bunlara dayanarak, (feodal hukuk bu konuda son derece güvenilmezdi) kendi çocuk ve mirasçılarını korumak için de bunları kullandılar.

Fransa ile karşılaştırıldığında, ekonomi dışı artığa el koymanın İngiltere'ye özgü biçimi, böylelikle, devletle kurulan ilişki düzeyinde önemli bir şekilde değişti ve bu farklılık yoluyla feodal dönemde ikili bir hukuk sistemi gelişti. İngiliz malikâneleri, malikâne mahkemelerinde düzenlenen açık arazi üretimi yoluyla, feodal üretim tarzının genel tarihsel örüntüsü içerisinde yer aldılar. Bununla birlikte kraliyet mahkemeleri, geleneksel olmayan, mülk temelli mülkiyet haklarının korunmasında özenli bir araç sağlamak üzere evrimleşti. Örfi hukuk, sıradanlaşan geleneksel veraset sahipliği ve malikânelerdeki açık arazi üretimi düzenlemesinin temelini oluşturan gerçekten etkili soyut mülkiyet haklarını meydana getirdi.

Robert Brenner'in ilk defa ortaya koyduğu gibi (Aston ve Philpin, 1985), feodal toplumun son krizi İngiltere ve Fransa'da temelden farklı sonuçlar doğurdu. Açık arazilerin çitlenmesini ve geleneksel hukukun yok edilmesini sağlayan benzersiz bir tarihsel süreç yoluyla, İngiltere'de tarımsal kapitalizmin kurulmasında örfi hukuka ilişkin mülkiyet hakları ortaya çıktı ve sonuçta Sanayi Devrimi ile birlikte tam anlamıyla kapitalist bir toplumun oluşumuna yol açtı (Comninel, 2000a). Fransa'da ise, tam tersine, politik olarak oluşturulmuş mülkiyetin belirli bir şekilde feodal olan biçimleri, artık ne tam anlamıyla feodal ne de hâlâ bütünüyle kapitalist olan, büyük oranda "Mutlakiyetçi Devlet" içerisinde yer alan devlet bürolarına dönüştüler (Comninel, 1987). Ancak Napolyon Savaşları sonrasında endüstriyel kapitalist toplumsal üretim ilişkileri, feodalizmin krizi sonrasında tarihsel olarak farklı yollar geliştiren, çeşitli kapitalist olmayan Avrupa kıtasındaki toplumları dönüştürmeye başladı.

Çeviri: **Sinan Yıldırmaz**

22
FİNANS, FİNANS KAPİTAL VE FİNANSALLAŞMA

Thomas Marois

Günümüzde ekonomi, siyaset ve kalkınma sorunlarını finanstan daha fazla etkileyen az sayıda konu bulunmaktadır. Aslında para, kredi sistemi ve finans, sermaye birikim süreçlerinin yeniden üretimi ve genişlemesinin bütüncül parçalarıdır. Ancak Marx'tan miras olarak edindiğimiz, kısmen düzenlenmemiş notlar bütünü ve başkalarının finans çalışmalarına atıflardır; bunlar daha sonra *Kapital*'in III. cildi için Engels tarafından yeniden düzenlenmiştir. Marx'ın fikirleri gibi temel teşkil eden finansın dinamikleri de onun zamanından daha gelişkin ve karmaşık hale gelmiştir. Marksizmin başka birçok unsurundan farklı olarak Marksist bir perspektiften gerçekleştirilen finans kuramı incelemeleri göreli olarak az sayıda kalmıştır ve bunlar da maddi gelişmelerin kendilerine ayak uydurması konusunda başarılı olamamıştır. En umut verici çalışma finans kapital kavramı ve daha yakın zamanda da, Marx'ın fikirleriyle, onun kredi ve finans üzerine ilk önerileriyle uyumlu bir şekilde, bir yüzyıl farkla uğraşan finansallaşma etrafında yapılmıştır.

Marx'a göre kredi ve kapitalist kalkınmanın finansmanı kapitalist üretimde para-sermayenin tarihsel öneminden kaynaklanır. Bilhassa kredi, genel olarak mübadele ilişkilerinden, özellikle de farklı sermaye fraksiyonları arasındaki mübadele ilişkilerinden kaynaklanır. Para, ücretlerin ödenmesi ve üretim araçlarının alınması için gereklidir ve bu sayede para sermaye olarak iş görür. Para-sermayenin, sermayenin üretken döngüsündeki kaynağı üretken bir kapitaliste verilen kredi biçiminde olabilir. Ödünç alma edimi değil,

ancak teşekkülün kâr elde etmesi üzerine para-sermayenin kullanımı önemlidir. Bu tarz dolaşım biçimini tanımlayan para, sermaye haline gelir ve halihazırda varacağı nokta nedeniyle kendinde sermayedir (Marx, *Kapital*, Cilt III, Bölüm 4). Birikimin finansmanı süreci, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ve genişlemesini mümkün kılan tarzda kâr elde eden üretken kapitalistlere ödünç para vererek faiz elde eden para sermayedarlar arasında bir ilişki oluşturur.

Marx para-sermayenin bu biçimine faiz getiren sermaye, yani ödünç verenin verilen orijinal miktar üzerindeki kontrolünden bir bedel (faiz) karşılığında vazgeçmesiyle ödünç verilen para olarak atıfta bulunur. Faiz ilerideki üretim sürecinde yaratılacak artık değer üzerinde bir hak iddiasını temsil eder. Para-sermayedarlar sınai bir firmayı finanse edip etmemek (yani tahsisle ilgili bir denetim uygulamak) hususunda karar verebilirler, bunlar kapitalist sınıfın özellikle güçlü bir fraksiyonunu oluşturur. Ancak faiz getiren sermayenin arzı, kısmen, bütün kapitalistlerin (ve daha sonra görüldüğü üzere bütün diğer bireylerin ve kolektivitelerin) serbest parasal tasarruflarına (istiflere) kendini tekrarlayan bir erişime dayanmaktadır. Gelişmiş bir kredi sistemi biçimi altında finansal kuruluşlar bütün serbest tasarrufları toplar ve az sayıdaki üretken kapitalistin erişimine açık yoğunlaşmış para sermaye kaynaklarına dönüştürür. Daha geniş para sermaye havuzları daha agresif birikimi mümkün kılar. Marx'ın yazdığı gibi kredi sistemi 'rekabet savaşında yeni ve korkunç bir silah' olarak ortaya çıkar ve 'sermayelerin merkezileşmesi için devasa bir toplumsal mekanizma' haline dönüştürülür (*Kapital*, Cilt I, Bölüm 25). Aynı zamanda, para sermaye döngüsü ya da paradan daha fazla para yapmak, giderek üretim alanından ve emek sömürüsünden ayrılmış bir görünüm sergiler ve bu yüzden sermayenin en fetişleşmiş biçimi şeklinde görünür.

Finans Kapital

Marx'ın finans üzerine fikirlerini geliştirmeye dönük ilk ve en etkileyici girişim Rudoph Hilferding'in *Finans Kapital*'inden gelmiştir. 1910'da Almanca olarak basılan *Finans Kapital*, Kautsky, Buharin, Bauer gibi Hilferding'in Marksist çağdaşlarından büyük övgü almıştır. Ancak Hilferding'e büyük bir analitik borcu olan ve ayrıca onun finans alanındaki öngörülerini gölgede bıraktığı için bir özür borcu bulunan eser Lenin'in emperyalizm üzerine çalışmasıdır (*Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, 1916). *Finans Kapital*,

para, kredi, bankalar ve sınai sermaye arasındaki ilişkilerdeki büyük tarihsel dönüşümleri yorumlamak üzere Almanya ve Avusturya'daki gelişmelere bakarak Marx'ın düşüncesinin ayrıntılarına girer. Hilferding, kapitalist kârın üretimde oluştuğu ve dolaşımda gerçekleştiği görüşüyle (Bölüm 9) Marx'la kuramsal yönden uyum içerisindedir. Benzer şekilde finans anlayışının temeli, kredi sistemini, bu sistemin birçok kişinin parasını, bunların az sayıda kişi tarafından bireysel özel mülkiyetin kapitalist üretim karşısına diktiği engelleri aşmak için kullanma doğrultusunda toplumsallaştırdığı şeklinde algılar (Bölüm 10). Sonuç Hilferding'in, modern kapitalizmi, banka sermayesi ve sınai sermayeyi 'finans kapital' biçiminde birbirine daha yakın hale getiren kartel ve tröstlerin oluşumu sayesinde 'serbest rekabeti' ortadan kaldırmaya meyleden yoğunlaşma süreçleriyle tanımlamasıdır. Bir bütün olarak *Finans Kapital* parlak, ancak yer yer zayıf bir değerlendirmedir. Parayı ele alan kısımların sınırlı bir gücü vardır ancak anonim şirket (A.Ş.), hisse sermayesi, borsa, hayali sermaye, kurucu kazancı, bankalar ve yoğunlaşma çözümlemesi bizi Marx'ın bıraktığı notların oldukça ötesine taşır.

Hilferding'in A.Ş. anlayışı bireysel mülkiyet ve şirket hissesi sahipliği (Bölüm 7, Kesim 1) arasındaki ayrıma dayanır. A.Ş. mülkiyet biçimi altında genişlemek üzere büyüme yönündeki sermaye artışının önündeki engeller hisse senedi çıkararak ve borsada özsermaye (*equity*) arttırarak aşılabilir. Hisseler kâr üzerindeki ya da kârlılığı önceden sabitlenemeyen gelecekteki üretimden kaynaklanacak gelir üzerindeki hak iddialarıdır. Herkes parasal tasarruflarını A.Ş. içinde hisseler olarak arttırabilir. Hilferding'e göre borsa faaliyeti, hisselerdeki fiyat değişiklikleri nedeniyle şans oyununa benzettiği spekülatif bir boyut edinir (Bölüm 8, Kesim 1). Üretken olmamakla birlikte bu spekülasyon, borsanın para sermayeyi hayali hisse sermayesine çevirmesi ve sonra isteğe göre yeniden para sermayeye çevirmesi işlevinin esasıdır. Başka bir deyişle, A.Ş., hisse sermayesi ve borsa sabit sermayenin para biçiminde dolaşımını sağlar.

Bireyler hisselerini borsada istedikleri şekilde paraya çevirebildikleri için Hilferding, hissedarlık sermayesini, potansiyel bir hayali sermaye biçimi olan para sermaye olarak görür. Hayali sermaye kavramı Marx'ın faiz getiren sermaye anlayışı ve üretken faaliyetin kredi aracılığıyla finansmanından kaynaklanmaktadır. Hilferding, hayali sermayeyi ödünç sermayenin farklı biçimleri olarak inceler ve bu finansal senetlerin piyasa değerinin anlamını çözümler. Temelde hayali sermaye, kâr üzerinde para sermayeye çevrilebilir

kapitalize edilmiş hak iddialarını oluşturur (Bölüm 7, Kesim 4). Gelecekteki kâr üzerinde bir hak iddiası olarak hisseler hayali sermaye biçimidir çünkü var olan üretken sermayeyi değil gelecekteki gelirin bir parçasını barındırırlar (Bölüm 7, Kesim 1). Benzer şekilde, devlet tahvilleri (bunlar varolan sermayeyi değil ancak yıllık vergi gelirinin bir kısmını temsil ettiği müddetçe) hayali sermaye biçimleridir.

AŞ. hisselerine borsada potansiyel olarak getirecekleri kâr üzerinden fiyat biçilir (Bölüm 11) ve kârlar birisinin hisse senedi sahipliğine göre bölünür. Ancak A.Ş.'nin kontolü çok daha karmaşıktır. Hilferding, hisse sahiplerinin bütün A.Ş.'ye (yani bireysel mülkiyette olduğu gibi bütün şirkete) sahip olmaları gerekmediğini vurgular (Bölüm 7, Kesim 2). Daha ziyade, büyük hisse sahipleri A.Ş.'ye hakim olabilir ve A.Ş.'nin % 50'sine dahi sahip olmadan etkin bir denetim uygulayabilirler. Büyük hisse sahiplerinin etkisi altındaki küçük hissedarlar için hisse sahipliği onlara gerçek anlamda A.Ş.'nin üretim araçlarını herhangi bir şekilde mülk edinme hakkını vermez. Hilferding, bu nedenle hisse sahipliği altında ekonomik denetimin mülkiyetten ayrılması sorununu ortaya koyar (Bölüm 7, Kesim 3).

Hisselerin borsada alınıp satılması yanında mülkiyetin denetimden ayrılması bankalara hisse satın alarak şirketleri denetim altına alma olanakları sunar (Bölüm 7, Kesim 3). Ancak Hilferding, bankaların A.Ş.'lere sahip olma ve bunlar üzerinde denetim uygulamaya başlamalarının başka bir yoluna yenilikçi bir şekilde işaret eder. Bu, 'kurucu kazancı' aracılığıyla bir A.Ş. üretken kâr getiren sermayenin hayali faiz getiren sermayeye dönüştürülmesi (Bölüm 7, Kesim 2) aracılığıyla oluşturulduğunda gerçekleşir. Kurucu ya da senedi hazırlayan banka satılacak şirket hisselerini yaratır ve bunları çıkaran banka hisselerin ilk satışı sonrası sürecin dışına düşer (Bölüm 7, Kesim 1). Hilferding'e göre kurucu kazancı 'ya da hisse senedi çıkarmaktan gelen kazanç ne dar anlamda kâr ne de faizdir, ancak kapitalize edilmiş girişimci geliridir. Sınai sermayenin hayali sermayeye dönüştürülmesini ön varsayar' (Bölüm 10). Dahası, bankalar [işlemi gerçekleştiren, ç.n.] düzenleyici olarak, kendilerinin çoğunluk denetimi uygulamalarına olanak sağlayarak, çıkarılan hisselerin bir kısmını mülkiyetinde tutabilir (Bölüm 7, Kesim 2).

Hilferding, A.Ş.'nin kişisel olarak sahip olunan şirketlere karşı avantajlarını göstermiştir. İlkin, eldeki para-sermaye genişlemenin önünde bir engel teşkil etmez çünkü daha geniş bir kredi havuzu bireysel mülkiyetin yoğunlaşmasına artık bağımlı olmayan A.Ş.'lerin erişimi dahilindedir (Bölüm 7,

Kesim 3). Aynı zamanda A.Ş.'ler daha dayanıklıdır çünkü bireysel bir hisse sahibi hisselerin fiyatı düştüğünde kayba uğrayabilse de, başka birisi A.Ş.'nin yeniden yapılanması ve toparlanmasına oynayarak hisseleri daha ucuza alacaktır. Bu sayede A.Ş. sağlamlığını koruyabilir. Ancak Hilferding bu süreçte bankaların giderek sınai sermayeye oranla daha güçlü bir konum edindikleri bir şirket yoğunlaşmasına doğru bir eğilim olduğunu tespit eder. İlk hisselerin çıkarılması, finansman sağlanması ya da banka sermayesinin varolan hisselerin alımı için kullanılmasıyla bankalar A.Ş. yönetimi ve yönetim kurullarına erişim sağlayabilirler. Banka görevlileri, A.Ş. işlemleri üzerinde etkide bulunmanın sağladığı faydaların yanı sıra bonuslar da kazanırlar. Bu yollarla bankalar birçok A.Ş.'de kalıcı çıkarlar, A.Ş. işlemleri üzerinde de belirleyici bir söz hakkı edinirler (Bölüm 7, Kesim 2; Bölüm 8, Kesim 3).

Hilferding, bu nedenle yatırım kredisinin nasıl bankalar ve sanayiyi daha yakın bir birlikteliğe doğru çektiğini mantıksal olarak açıklar. Bankalar A.Ş.'lerde öncelikle çıkar sahibi olduklarından bu tür işletmeleri gözetim altında tutmalıdırlar ve kurullara banka yöneticilerini atayarak bunu gerçekleştirebilirler. Yavaş yavaş, bankalar kendilerini A.Ş. üzerinde iktidar konumuna getirirler. Dahası, bankacılık ve sanayideki bu tür gelişmeler birbirini destekler ve karşılıklı olarak birbirlerine etkide bulunur. Finansman önündeki engelleri aşmak sonuç olarak bankacılıkta yoğunlaşmaya yol açan bir sanayide yoğunlaşma getirir. A.Ş. oluşumundaki hisseler bankaların sermaye tabanını genişletip kurucu kazancını arttırırken, daha fazla sayıda ve daha büyük banka erişilebilir üretken kredileri arttırır. Takiben, bankalar sınai kârlar üzerindeki hak iddialarını ve yoğunlaşmayı daha ileri götürerek işletmelerin finansmanındaki rollerini arttırırlar (11. Bölüm). Bu, bankaların, içlerinde ve aralarında yayılan iştirakleri nedeniyle sanayiler arasındaki rekabeti ortadan kaldırmada çıkarlarının olduğu bir durum yaratır. Sonuç olarak rekabeti en alt düzeye çeken kartel ve tröstlerin oluşumuna yol açarak bankalar arasında rekabetin sınırlanmasını öngören eğilim ortaya çıkar. Bu yolla bankaların ve sanayinin, bankaların hakim konumu üstlendiği pozisyonda bir araya gelişi gerçekleşir, 'finans kapital' oluşur. Sermayenin en üst ve en soyut ifadesi olarak finans kapital oluşur. Ancak finans kapital aynı zamanda içeride korumacı politikalar, uluslararası planda ise genişleme doğrultusunda örgütlendiği müddetçe, gerçek bir toplumsal ve siyasal güç edinir. Bu şekliyle finans kapital, devlet sadece metalar değil sermaye ihracı yoluyla gücünü arttırmaya çalıştıkça, devlete ve emperyalizme bağlanır. Bu

duruma verilecek siyasal tepki, böylece, ilerici güçlerin devleti ve bankaları ele geçirmesini barındırır. Hilferding'in bu siyasal yanı Lenin'i ve en çok onun emperyalizm çözümlemesini etkilemiştir. Öyle ki, Lenin finans kapitalin emperyalist savaşlara yol açan genişlemeci ve saldırgan eğilimlerini vurgulamış, bu sayede Hilferding'in daha analitik çalışmasını bir ölçüde görünmez kılmıştır.

Finans ve finans kapitalin analitik bir şekilde ele alınışı, Lenin'den sonra *Finans Kapital*'in ilk İngilizce çevirisinin ancak 1981'de yayımlanmasının gösterdiği gibi, giderek kayboldu. Nedenler kısmen konjonktüreldir. Savaş sonrası daha fazla devlet öncülüğünde sanayileşme döneminde dikkatler tekelci kapitalizm çözümlemelerine kaydı (bkz. Baran ve Sweezy, 1966). Finans kapital düşüncesi Hilferding'in önerdiğinden çok daha belirgin bir geçiş evresi teşkil etmesi ve bunun yerine büyük, yönetim tarafından denetlenen, kendi kendini finanse eden tekel şirketlerin yükselişine işaret etmesi gerekçeleriyle eleştirildi. Zaman ayrıca *Finans Kapital*'in eksikliklerini de ortaya çıkaracaktı. Bugün Alman banka temelli finansal sistem modeline doğru yakınsama öneren bir tez doğrultusunda piyasa temelli finansın görmezden gelinmesi, bu farklar ülkeler arasında sürmekte olsa da, mümkün değildir. Bu bağlamda 'finans kapital'in bir kavram olarak oldukça statik olduğu ve kapitalizmin genel bir değerlendirmesi için kendisine esin kaynağı olan ampirik koşullara fazla yaslandığı anlaşılmıştır. Ancak bu Hilferding'in, sonrasında birden fazla yönde daha ileriye taşınan (finans sermaye ile üretken sermayenin eklemlenmesine dayanan) Marksist finans anlayışına esaslı katkısının görmezden gelinmesi anlamına gelmemelidir.

David Harvey'in (1999) *Limits to Capital (Sermayenin Sınırları)* eseri Marx ve Hilferding'i savaş sonrası gelişmeler ve finans alanında 1970'lerden beri gerçekleşen değişimler ışığında daha genel bir bağlama yerleştirerek, bu ikisinin kayda değer bir sentezini sunar. Harvey'in katkısı önemlidir ve sadece belirli yenilikleri vurgulanabilir. İlkin, kredi sisteminin parayı sermaye olarak harekete geçirdiğini ifade ederken Harvey (1999, s. 262), çok daha fazla sayıda insanın, işçiler de dahil olmak üzere, tasarruflar üzerindeki faiz, konut kredileri, bireysel emeklilik ve hisse opsiyonları aracılığıyla finansal sisteme çekilmesiyle, bugün gördüğümüz büyük karmaşıklığı vurgular. İkincisi Harvey, kredi sisteminin işleyişi ve gelişmesini, sadece bankalar ve 'finans kapital' ile sınırlı olmayan bir şekilde, sermaye akışının önündeki engelleri kaldırmak üzere rekabetçi baskılara bağlı olarak anlar (1999, s. 263). Dahası,

Harvey devlet ve özel sektör finans yöneticilerinin artan oranda finansal riskleri yönetebilir hale gelmesini, gereksinen gelişmiş kredi sistemlerini finans kapitalin el verdiğinden daha fazla krize sokan bir eğilim olarak görür (1999, s. 264). Harvey buna, faiz ödemeleri de karşı-değer olarak gelecekteki ücretlere bağlanan, araba ve ev gibi pahalı dayanıklı malların bireysel tüketimini ekler. Dördüncüsü, Harvey de kapitalistler ve devletler için benzer şekilde genişleyen fırsatlar, borç zorunlulukları ve ortaya çıkan komplikasyonları vurgulayarak 'meta mübadelesi tarafından desteklenmeyen para-sermaye akışı' (1999, s. 265-266) olarak tanımladığı kredi sisteminin hayali sermaye yaratılmasına olanak sağladığını belirtir. Son olarak, sınai sermaye ve banka sermayesinin rekabeti ortadan kaldıran sentezinin tersine Harvey, genel olarak sermayenin, tikel çıkarları sermayenin genel çıkarlarına tekabül etmeyen 'para-sermayedarlar sınıfının ortak sermayesi' haline dönüşmesiyle oluşan sınıf-içi çatışma potansiyelini vurgular (1999, s. 271). Harvey, bu şekilde, finansa ilişkin Marksist kavrayışları neoliberal kapitalizme tarihsel geçişle uyumlulaştırmıştır.

'Finans kapital' kavramını bu haliyle güncellemek için görece az sayıda girişim olmuştur. Carroll (1989), finans kapital güncellemesi para sermayenin artan uluslararası hareketliliği, finans kapitalistlerin entegre sermaye devreleri üzerinde artan disipline edici gücü ve Yeni Sağ içindeki siyasal örgütlenmelerine odaklanan sembolik bir örnek teşkil eder. Hilferding'in tersine Carroll, finansal genişlemenin eşitsiz ve bileşik süreçlerine ya da para-sermayenin uluslararasılaşmasının ve finansal zorunluluklarının nasıl yerel kurumlar ve birikim örüntüleri tarafından farklılaştırıldığına odaklanır. Eşsiz bir şekilde finans kapitalin, nasıl, piyasa temelli finansa herhangi bir yönelimin zayıf düşürülmesini sağlayan stratejik denetimin merkezileşmesine olanak tanıyan aile temelli bir holding sistemleri çeşitlemesine sahip olabileceğini vurgular. Son olarak Carroll, Hilferding'in finansal gücün şirketlerde hisse senedi bloklarının sahipliğine yakından bağlı olduğu tespitini, bu sahipliğin çağımızda sadece bankalarla sınırlı olmadığını ekleyerek vurgular. Büyük hisse sahipleri üst düzey şirket yöneticileri üzerinde, finansal kuruluşlar da finansal olmayan şirketler üzerinde stratejik bir güce sahiptir. Bu, şirket sahipliğinin hakim biçimi artık anonim mülkiyet olduğu oranda, Marksist finans değerlendirmelerinde önemli bir konu olagelmiştir (Itoh ve Lapavitsas, 1999, s. 107; Duménil ve Lévy, 2004c).

Yakın zamanda kapitalist gelişmenin 1970'lerin ortasından bu yana küresel finansal süreçlerin büyümesi, hem para akışlarındaki artış hem de bunlara aracılık eden ve bunları destekleyen kuruluşlardaki büyüme ile dönüşüm geçirdiği konusunda bir uzlaşı söz konusudur. Duménil ve Lévy'ye göre (2004b, s. 660), şimdiki neoliberalizm dönemi 1980'lerden bu yana kapitalist mülk sahipleri ve bunların finansal kuruluşları olarak tanımlanan finansın yeniden ortaya konan gücünün ifadesidir. Ancak sadece yakın bir zaman önce finanstaki bu niceliksel değişiklikler finansın yeni bir Marksist kuramsallaştırma çabasına yol vermiştir.

Finansallaşma

Sweezy gibi 'Monthly Review' okulu kuramcıları için geç 1970'lere kadar gelişmiş kapitalizmin değerin gerçekleşmesini sorunsuz kılmak için büyük ödünç verilebilir sermaye havuzlarına ihtiyaç duyduğu açık değildi. Ancak Sweezy (1997) geç 1990'larda, 1970'lerin ortasından bu yana üç önemli tarihsel eğilim saptadı: '(1) toplam [ekonomik] büyüme oranının yavaşlaması, (2) monopolist (ya da oligopolist) çokuluslu şirketlerin dünya çapında yaygınlaşması ve (3) sermaye birikim sürecinin finansallaşması olarak adlandırılabilecek eğilim' – geç (tekelci) kapitalizme geçişe özgü birbirleriyle ilişkili eğilimler. Foster'ın (2008) değerlendirmesi ise finansallaşmanın giderek yıkıcı hale gelen daha büyük ve daha fazla finansal balon yarattığı yönündeydi. Ancak, bu ekol için üretken sektörde durağanlık finansal sektörde enflasyonla birlikte sonsuza kadar var olabileceğinden, finansallaşmadan türeyen bir çöküş için görünürde bir neden bulunmamaktadır. Yine de Foster, kapitalizmin tekelci aşamasının yeni hibrid evresi olarak tekelci finans kapitalin ortaya çıkışını tespit eder.

Finansallaşmanın başka bir ele alınışı Marx ve Hilferding'den, bir o kadar da Itoh ve Lapavitsas'ın (1999) önceki çalışmasından esinlenen Lapavitsas (2009) ve dos Santos'tan (2009) gelmektedir. Bu yazarlar, gelişmiş kapitalist devletlerde finansal gelirlerdeki önemli eğilimleri inceleyip mevcut krizin öncelikle 1970'lerden beri ABD'de yükselen finansallaşmanın sonucu olduğunu iddia etmektedirler. Daha belirgin biçimde, finansallaşma büyük sınai ve ticari şirketlerin kredi kaynağı olarak bankaları terk etmesi ve bunun yerine açık piyasalarda ya da daha ziyade bölüşülmemiş kârlara yaslanarak kendini finanse etme aracılığıyla finansal kaynak toplamaya yönelmesine bağlıdır. Böylece bankalar işçilere yeni finansal hizmetler önererek yeni gelir

kaynakları bulmak zorunda kalmışlardır. Bankalar konut, eğitim ve bireysel emeklilik ve benzerlerinin kamusal teminlerinin azaltılmasının etkisiyle biçimlenen bir sürecin ifadesi olarak bireylere kredi açmaya daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Aynı zamanda ticari bankalar tahviller, hisseler ve türevler aracılığıyla açık finansal piyasalarda daha fazla işlem görmeye başlamıştır. Bu çerçevede Lapavitsas, finansın denetiminin emperyalizmin sorunlarının yanı sıra sermaye mülkiyeti kozunu oynadığını, (örneğin, çevrede uluslararası rezervlerin tutulması) yeniden vurgular. Ancak bugün finansallaşma sorunu açısından çok önemli olan mevcut krizin temelinde yatan şey finansal temellükün sömürücü rolüdür. Finansal temellük doğrudan bireysel gelirden finansal kârın (örneğin, ücretler ve komisyonlar kazanarak) istihraç edilmesi olarak tanımlanmaktadır. Finansallaşma bu bağlamda daha fazla finansal piyasa işlemiyle bağlantılı biçimde bireysel ücretlerin bir kâr kaynağı olarak temellük edilmesini kapsar.

Bunun karşısında Ben Fine (2010), finansallaşmanın neoliberalizmin doğasına ve sürdürülmesine temel teşkil ettiğini ileri sürmüştür ve bu sayede finansallaşmayı daha genel bir bağlama yerleştirmenin peşindedir. Değerlendirmesi benzer şekilde, mübadeledeki sermaye biçimlerinin niteliksel genişlemesini ve faiz getiren sermayenin mantığının ve zorunluluklarının bütün ekonomik faaliyete yayılmasını vurgular. Ancak Fine, Lapavitsas'ın ve dos Santos'un finansallaşma üzerine olan çalışmalarını çağdaş kapitalizmi tanımlayan sistematik bir unsur olmadığını düşündüğü işçi sınıfı gelirine el konulmasına fazla odaklandığı gerekçesiyle eleştirir. Bunun yerine Fine, ekonomik ve toplumsal yeniden üretimin, genelde, finansal sisteme giderek nasıl daha fazla eklemlendiğine bakar; buysa finansallaşmanın kurucu öğesidir.

Onlarca yıllık kuramsal ve ampirik görmezden geliş sonrasında finansallaşma üzerine yapılan çalışmalar Marksist finans kuramı için verimli bir açılımı işaret etmektedir. Bu yenilenmenin bir kısmı Marx tarafından öne sürülen ve Hilferding'in ayrıntılandırdığı kavram ve kategorilerin test edilmesi ve yeniden ele alınmasını barındırmaktadır. Bugün süregiden tartışmalar memnuniyet vericidir ve çağdaş kapitalizmi anlamlandırmalarımız ve dönemlendirmemize devasa bir katkıda bulunmaktadır. Gerçekten 'finansallaşma' Marksist siyasal iktisat açısından en heyecan verici başlangıçlardan biridir.

Çeviri: **Ali Rıza Güngen**

23
FRIEDRICH ENGELS

Paresh Chattopadhyay

Marx ile birlikte tarihsel materyalist anlayışın kurucusu ve Marx'ın en yakını ve kavga arkadaşı olan Friedrich Engels (1820-1895), Marx'ın fikirlerinin yayılmasına ve özellikle işçi sınıfı arasında popülerleşmesine büyük katkı yapmıştır. Engels, Marx ile ilk kez 1842 yılında tanıştı, fakat ömür boyu sürecek arkadaşlıkları 1844'de Paris'te başladı. Daha sonra Engels siyaset, ekonomi politik, tarih ve felsefe konularında Marx ile işbirliği içinde bir dizi çalışma yürüttü ve ömrünün son yıllarını Marx'ın *Kapital II* ve *III*'ü ile *Kapital I*'in üçüncü ve dördüncü baskılarının editörlüğünü yaparak geçirdi. Kendisinin ölümünden sonra basılan *Doğanın Diyalektiği* çalışmasını ise tamamlayamadı.

Engels'in en iyi bilinen çalışmaları *Anti-Dühring* (1878), *Anti– Dühring*'in üç bölümüne dayanan ve dünya çapında yaygınlığı açısından *Komünist Manifesto*'dan sonra ikinci olan *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* (1880), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) ve *Ludwig Feuerbach*'dır (1888). *Anti-Dühring* kuşaklar boyu Marksistlerin okuduğu bir inceleme oldu. *Karl Marx ve Friedrich Engels* kitabının yazarı David Riazanov şöyle yazmıştı: 'Marksizm'in özel bir yöntem ve sistem olarak yayılmasında *Kapital* dışında hiçbir kitap *Anti-Dühring*'in yaptığı etkiyi yapamamıştır.' Engels'in çalışmalarını doğru bir perspektife oturtmak için şunu akılda tutmak yararlı olacaktır: 'Marx ve benim aramdaki işbölümünün bir sonucu olarak, Marx'ın büyük ve temel çalışmasını ayrıntılandırmak üzere zaman kazanması için, süreli yayınlarda, özellikle karşıt görüşlerle mücadele ederken, fikirlerimizi

sunmak bana düştü. Böylelikle, farklı görüşler karşısında, çoğunlukla polemik formatında, fikirlerimizi savunmak benim görevim oldu.' (Engels, *Konut Sorunu*, Önsöz). Bu maddenin geri kalanı neredeyse tamamen Engels'in ekonomi hakkındaki çalışmaları ve bunların kendi içlerinde ve Marx'ın yorumları olarak yarattıkları anlaşmazlıklar hakkındadır.

Erken Dönem Yazıları

Engels'in iktisadi çalışmaları Marx öncesi (1842-45) ve Marksçı dönem (1845-95) olarak iki döneme ayrılır. Marx'tan önce de bir komünist olan Engels, kapitalizm eleştirisine Manchester'dan *Rhenish Newspaper*'a (1842) gönderdiği, kolektif bilincin tezahürü olarak İngiliz işçi sınıfının Çartizmi kucaklayışına odaklanan raporlarla başlar. Engels bu raporlarda, altı yıl sonra *Komünist Manifesto*'da proletaryanın bir sınıf ve parti olarak kendiliğinden oluşumu şeklinde ele alınacak olan süreci betimler (Rubel, 1982, s. cxi). Engels bu dönemde iki önemli çalışma yayınlar: *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları* (1844) ve *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* (1845). İki kitabı da övgüyle karşılayan Marx, ilkini bir dehanın ürünü diye nitelerken, ikincisinin 'Engels'in kapitalist üretim biçiminin doğasını eksiksiz anladığının' (*Kapital* I, Bölüm 10, Kesim 2, 15. not) bir göstergesi olduğunu yazar. İki kitaba da *Kapital*'de birçok kez referans verir.

Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları iktisat biliminin zenginleşmenin bilimi olduğunu öne sürerek başlar ve iktisadı 'lisanslı sahtekârlığın gelişmiş sistemi' olarak niteler. Hiçbir klasik iktisatçı, rekabetin ve herkesin herkesle savaşının çıkış noktası olan özel mülkiyeti sorgulamamıştır: liberal iktisadın hayırseverliğinin ardında, antik formundan hiç de daha az insanlıkdışı ve zalim olmayan bir tür gizlenmiş kölelik yatar. Klasik politik ekonominin temel ilkelerini –değer, fiyat, üretim maliyeti ve emek– yorumlarken Engels, 'liberal politik ekonomistlerin' bir ürünün değerini üretim maliyeti ve yarar arasındaki ilişki olarak belirlediğini, ancak bu ilişkinin öznel faktörlerini, yani yararın nasıl zarara ve zenginlerin ruh haline ya da zevkine dayandığını tanımlamadıklarını gösterir. Başka bir deyişle, değer ve fiyat ya da sermaye ve emek arasındaki sözde eşitlik, modern toplumun belirleyici olgusunu maskeler: insanlığın sermayedarlar ve emekçiler olarak ikiye ayrılması. Engels için, rekabet kanunu arz ve talep arasında daima bir boşluğun olmasıdır, pazar bu yüzden hep dengesizdir. Ticari krizler bu yüzden eski zamanların salgınları gibi düzenli olarak kendini tekrarlar. Bu bir doğa kanunudur,

bundan etkilenenlerin cahillikleri üzerine kurulu bir doğa kanunu. Bilinçli üretimle bunların hepsi ortadan kalkar.

Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları ekonomi politiğin teorik düzeyde bir eleştirisi iken, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* İngiliz işçilerinin koşullarını ampirik olarak araştıran uygulamalı bir analizdir. Engels 'en güçlü sonucu İngiliz proletaryası' olan Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de yarattığı değişimlerin Fransa'daki politik devrim kadar önemli olduğunu söyler ('Giriş'). Küçük sanayi orta sınıfı (burjuvaziyi) yarattı, büyük ölçekli sanayi proletaryayı yarattı ve 'orta sınıfın seçkinlerini tahta çıkardı, fakat tahttan devirmek üzere' ('Sanayi Proletaryası' adlı bölüm). Burada Engels sanayide mülkiyetin merkezileşmesinin küçük burjuvaziyi nasıl mahvettiğini açıklar. Bu toplumda, 'herkesin herkesle savaşı' vardır ('Büyük Şehirler'). Halihazırda düzenlenmemiş biçimde süregiden üretim ve yaşam imkanlarının paylaşım koşullarında, bütün süreç herhangi bir anda, her beş yıl civarında vuku bulan daha genel bir ekonomik döngünün bir parçası olarak çökebilir. Fabrika sahibi, istikrarsız piyasa fiyatlarıyla karşı karşıyadır; arz artar ve fiyatlar düşmeye başlarsa bir kriz tetiklenmiş olur. Durum düzelince, talep ve fiyatlar artar. Spekülasyon 'hayali sermaye' üzerinden işlemeye başlar ve metaların satılamadığı ana kadar genişler. Gerileme başlar. Panik devreye girer ve bunu iflaslar izler. 'Böylece sürer gider: zenginlik, kriz, zenginlik, kriz... İngiliz endüstrisinin içinde bulunduğu tekrarlayan döngü.' Haliyle endüstrinin 'piyasanın en canlı anlarında ihtiyaç duyduğu çok sayıda malı üretebilecek işsiz bir yedek işçi ordusuna ihtiyacı vardır... bu yedek işçi gücü İngiltere'nin artık nüfusudur' ('Rekabet').

Sonraki Çalışmaları ve Eleştiriler

Bu iki kitapla Engels'in Marx öncesi politik ekonomi eleştirisi üzerine yaptığı bağımsız çalışmaları sona erer. Bundan sonra ya Marx ile birlikte yazacaktır –*Kutsal Aile*'de (1845), *Alman İdeolojisi*'nde (1845-46), *Komünist Manifesto*'da (1848) olduğu gibi– ya da kendi başına Marx'ın çalışmalarının tanıtılması ya da yaygınlaştırılmasıyla uğraşacaktır. Çok sayıdaki incelemesi bu yönden önemlidir: örneğin, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (1859) ve *Kapital I* hakkındaki incelemeleri, *Kapital* üzerine yarım kalan 'Özet'i (1868), (Marx'ın düzenlediği bir bölüm haricinde) *Anti-Dühring* (1878), *Kapital II* (1885) ve *Kapital III*'ün (1894) kendi düzenlediği versiyonlarına yazdığı 'Önsöz'ler ve *Kapital III*'e yazdığı 'Ek ve Ek Yorum' bölümü. Engels'in, Marx ile aralarındaki 'iş-

bölümü'nden kaynaklanan polemik tarzı dikkate alındığında, onun önemli iktisadi fikirleri, en iyi, Engels'in Marx yorumlarını eleştirenlerin fikirleri bağlamında anlaşılabilir.

Engels *Kapital II* ve *III*'e yaptığı editörlük yanında meta üretimi ve politik ekonominin yöntemi konusundaki görüşleri hakkında da eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, Marx'ın *Kapital III* için 'temel el yazması' olarak nitelendirilen metinlerinin basılmasından sonra yeni bir soluk kazanmıştır. İlk eleştiri hakkında uygun bir perspektif kazanmak için öncelikle Engels'in Marx'ın yarım ve bölük pörçük bir durumda bıraktığı çok çeşitli çalışmaları biraraya getirme konusundaki editöryal görevini nasıl algıladığına bir bakalım. Burada sadece Engels'in hazırladığı *Kapital III* baskısı ile ilgileniyoruz, *Kapital II*'ye bakmıyoruz. Engels, amacının el yazmalarının 'mümkün olan en sadık' halini üretmek olduğunu, dolayısıyla sadece zorunlu hallerde metne müdahale ettiğini vurgulamıştır (*Kapital III*, 'Önsöz'). Fakat Engels'in, Marx'ın metnini aynen tekrarlamak yerine, kendince düzeltmeler yapmak konusunda insiyatif aldığı ve metinde değişiklikler yaptığı iddia edilmiştir. İki metnin ayrıntılı karşılaştırılması gibi epeyce yer tutacak bir işe girişmek yerine, burada, David Riazanov'dan sonra muhtemelen en bilgili Marx uzmanı olan Maximilien Rubel'in eleştirisini anabiliriz.

Rubel, on yıllar önce Marx'ın metinlerini, *Kapital II* ve *III* olarak değil de '*Kapital* için Malzemeler, İkinci ve Üçüncü Kitap' adıyla Fransızca basmıştı. Rubel, Engels'i 'sadece taslak olan, çoğu kez de bölük pörçük ve bir bütün olarak tamamlanmamış' durumdaki el yazmalarını *bitmiş/sonlandırılmış* bir çalışma gibi bastığı için kusurlu buluyordu. Engels'in editöryal çalışması hakkındaysa 'yabana atılamayacak şüpheler' olduğunu düşünüyordu: 'Marx'a gösterilebilecek hürmet onun yolunu takip etmektir, onun orijinal düzenleme ve biçimlendirilmemiş malzeme üzerinde çalıştığı gibi çalışmaktır.' (Rubel, 1968, s. cxxiii). Otuz yıl kadar sonra, Engels'in editörlüğü konusundaki tartışma patladığında Rubel aynı konuya geri döndü. Engels'in *Kapital II* ve *III*'ü bitmiş metinler izlenimi vererek yayınladığı eleştirisini sürdürürken, bir yandan da Engels'i 'dürüstlüğü, mütevazılığı, arkadaşının mirasına gösterdiği bağlılığı ve ilkeliliği' nedeniyle övdü ve yeni editörlerin Marx'ın *Kapital III* orijinal el yazmaları ile Engels'in editörlüğünü yaptığı metin arasında uyuşmazlıklar olduğu yönündeki iddialarını da sorguladı: 'Durum böyle değil. Bunun görmek için "orijinal metindeki" belirli kısımları Engels'in baskısıyla karşılaştırmak yeterlidir. Bu karşılaştırmada Engels'in

çoğunlukla kopyaladığı Marx ile yeni tefsirlerin sunduğu Marx aynıdır' (Rubel, 1995, s. 524). Son olarak şunu ekleyelim: çağdaşı bir bilginden öğrendiğimize göre, 'editör Engels' 19. yüzyılın 'bizimkinden tamamen farklı olan' ve Hegel ve Nietzsche gibi yazarların yarım bıraktıkları metinleri okunabilir ve anlaşılır yapma amacı taşıyan bir editörlük anlayışını benimsemişti.

Engels'e yönelik ikinci eleştiri, Marx'ın çalışmasındaki meta üretiminin statüsü konusundaki *Kapital III*'ün baskısında açıkladığı pozisyonu hakkındadır. Engels'in burada meta üretimini ve değer teorisini 'tarihselleştirdiği' iddia edilir: 'Marksist değer teorisi, eğer iktisadi kuralların geçerliliği varsa, basit meta üretiminin tüm süreci boyunca genel olarak geçerlidir', yani 'beş bin ila yedi bin yıldan beri' (*Kapital III*, Friedrich Engels'in eklemesi, 'Değer teorisi ve kâr oranı' adlı bölüm). Bu pozisyon tarihsel dönüşüm adı verilen probleme yol açtı: kapitalizm öncesi 'basit meta üretiminde' metalar değerleri üzerinden mübadele edilirken, kapitalizmle birlikte metaların üretim fiyatları üzerinden mübadele edilmeye başladı. Bu, Engels'e göre 'sadece... basit bir mantıksal süreç değil... tarihsel bir süreçti.' Daha da ileri giderek Marx'ın *Kapital I*'de çıkış noktasının 'kapitalist tarzda modifiye edilmiş meta' değil, 'basit meta' olduğunu öne sürdü (*Kapital III*, 'Önsöz'). Engels basit meta üretimi kavramını 'ortaya attığı' ve bunun *Kapital*'in çıkış noktası olduğunu öne sürdüğü için eleştirildi. Eleştiriler ikinci noktada haklı gibi görünüyor. Marx açıkça belirtir: 'Kapitalist üretim biçiminin hakim olduğu toplumların zenginliği kendisini "metaların engin bir birikimi" olarak sunar' (*Kapital I*, Bölüm 1). Bunun tersine, Engels'in ilk anlatımı Marx'ın kendi anlatımından doğrudan türetilmiş gibidir (*Kapital III*, Friedrich Engels'in eklemesi, 'Değer teorisi ve kar oranı' adlı bölüm):

> Metaların değerleri üzerinden mübadele edilmesi... kapitalist gelişmenin belirli bir seviyesini gerektiren üretim fiyatları üzerinden mübadele edilmesinden *çok daha düşük bir aşama* gerektirir... Metaların değerini sadece *teorik* olarak değil aynı zamanda *tarihsel* olarak da üretim fiyatlarını önceleyen bir şey olarak görmek son derece uygundur.

Bu metin Engels'i eleştiren bazıları için bir mahcubiyet sebebidir; onlar bu metni ya önemsiz olarak bir kenara atmışlar ya da sorunu Marx'ın el yazmalarının bitmemiş olmasına bağlamışlardır. Fakat bu Marx'tan gelen tek açıklama değildir. 1861-63 defterlerinde aynı fikri buluruz. Benzer şekilde, 'basit meta üretimi' kavramı Engels'in buluşu değildir. Marx'ta bu kavram (*einfache* ya da *blosse Waare*) sermayenin ürünü olmayan metayı anlatır. Şöyle söyler: 'Basit metada, amaca yönelik belirli tür emek, eğirmek, doku-

mak vs. eğrilmiş iplikte, dokunmuş kumaşta birleştirilir, somutlaştırılır.' Fakat, 'kapitalist üretim sürecinin ürünü ne sadece bir *ürün*dür (bir değişim değeri) ne de sadece bir *meta*' (Marx, 'Sermayenin Dolaysız Üretim Süreci' adlı bölüm). Ama Engels'in 'basit meta üretiminin tüm süreci' anlatımı belirsizliğe yer vermeyen nitelikte değildir. Eğer basit meta üretiminin toplumda egemen olduğu bir dönem anlamına geliyorsa bu, ispat edilmemiş olmasının yanı sıra, Marx'ın kapitalizm öncesi toplumlarda meta üretiminin kısmi ve çoğunlukla acil tüketim üzerinden bir artık değer içerdiği yönündeki iyi bilinen görüşü ile de çelişir. Sadece kapital(izm) altında meta üretimi toplumda egemen hale gelir. Pre-kapitalist bir meta *toplumu* yoktur. İlginçtir, bu aynı zamanda Engels'in Marx'ın *Kapital*'i üzerine yazdığı 'Özet'inde ve *Anti-Dühring*'de aldığı pozisyondur.

Engels'e yöneltilen 'tarihselleştirme' eleştirisi, Marx'ın iktisadi çalışmalarının varsayılan yöntemi olarak 'tarihsel/mantıksal' eşleşmesini yapması nedeniyle kendisine yöneltilen genel eleştirinin bir parçasıdır. Engels bu eşleştirmeyi ilk olarak Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* eseri üzerine incelemesinde sunmuş, daha sonraysa *Kapital III*'e yazdığı 'Ek'te sürdürmüştür. Genel olarak, eleştirmenler Engels'i Marx'ın yöntemini yanlış anlamak konusunda kusurlu bulmuştur. Şunu altını çizmemize izin verin: Marx mantıksal/tarihsel eşleşmesini kendi yöntemi olarak değişik yerlerde kullanmıştır. Engels'in metodolojik yaklaşımını çıkarttığı (yukarıda alıntılanan) pasajda, 'metaların değerini sadece "teorik" olarak değil, "tarihsel" olarak da üretimin fiyatını önceleğini söylemek son derece uygundur' yönündeki savını okuyoruz. Benzer şekilde, Marx aynı çeşit meta üzerinde, aynı alanda ya da aktivite sahasında, aynı sermayedarın altında emek veren çok sayıda işçinin 'hem tarihsel hem de mantıksal olarak, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturduğunu' yazmıştır (*Kapital I*, Bölüm 13). Aslında, Marx *Grundrisse*'den *Kapital*'e yolculuğu esnasında diyalektiğin rolünü azaltıp iktisadi kategorileri tarihselleştirmekle eleştirilmiştir. Fakat, daha fazla açıklama yapmadan Marx'ta 'diyalektik'ten bahsetmek olmaz. Marx'ın 'diyalektik yöntemi', materyalist bir tabana oturmak açısından Hegel'inkinin 'tam zıddı'dır (*Kapital I*, 'Almanca İkinci Baskıya Sonsöz'). Gerçekten de, tarihin materyalist kavranışını tarih olmadan yaratmak düpedüz saçmadır: 'İktisadi kategoriler... tarihin izini taşırlar' (*Kapital I*, Bölüm 6). 'Sermayeyi sonsuz ve "doğal" (tarihdışı) bir bir üretim biçimi olarak gören burjuva iktisatçılara' atıfla Marx, (*Grundrisse*'de) şunun altını çizer: 'Bizim yöntemimiz tarihsel

araştırmanın devreye girmesi gereken yerleri ya da üretim sürecinin basit bir tarihsel formu olarak burjuva iktisadın kendisinden önceki tarihsel üretim biçimlerine işaret ettiği noktaları işaret eder.'

Su götürmez meziyetlerine rağmen Engels'in metodolojik yaklaşımı sorunsuz değildir. Düşüncenin hareketinin tarihsel gidişatın ayna görüntüsü olması gerektiği iddiası (Marx, 1859 [1980], s. 253), Marx'ın 1857'de yazdığıyla tamamen çelişir (görünen o ki Engels'in bu metinden haberi yoktu): 'İnsanın anatomisi maymunun anatomisinin bir anahtarıdır.' Marx, aynı zamanda, 'sorgulama yöntemi' ile 'sunuş yöntemi' arasında ayırım yapar (*Kapital I*, 'Almanca İkinci Baskıya Sonsöz'). Birincisi meselenin 'gelişim biçimlerini' inceler, ancak bundan sonra ikincisi meselenin 'gerçek hareketini' yeterince sunabilir. Buna benzer bir yaklaşım Marx tarafından daha önce de kullanılmıştı. Kapitalizmden bahsederken iki tür farklı koşul tanımlar: Tarihsel ortaya çıkış koşulları ve kapitalizmin kendi ortaya çıkardığı koşullar. 'Bu yüzden, burjuva ekonomisinin yasalarını geliştirmek için *üretim ilişkilerinin gerçek tarihini yazmaya* gerek yoktur' (*Grundrisse*).

Bütün bu ihtilafların ötesinde, Engels kendi döneminde kapitalizmin, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin gittikçe artmasına yol açan yeni düzenleme biçimlerini de dile getirdi. Marx'ın önceden işaret ettiği gibi, anonim şirketler yoluyla sermayenin biçiminde meydana gelen ve sermayenin bireysel sahipliğini kolektif sahipliğe dönüştüren değişikliklerin altını çizdi. Buna bağlı olarak, tröstler gibi üretimin yeni organizasyon biçimleri ortaya çıktı ve bunlar yüzünden serbest rekabet tekele dönüştü. Fakat bu yeni biçimler sermayenin engellenmemiş birikimi için yeterli olamadılar ve devletin ekonomiye gittikçe daha fazla müdahale etmesini gerektirdiler; buna devletin sermayenin bir kısmına sahip olması da dahildi (Engels, *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*, 3. Bölüm). Engels borsada da, Marx'ın konu hakkında yazdığı 1865'den beri, önemli gelişmeler olduğunu belirtti. Bankacılık, ticaret ve tarım gibi farklı dallarda, kolonilere kadar yayılan ve kolonileşmenin temelini oluşturan anonim şirketleşmenin altını çizdi. Son olarak, Engels, Marx gibi kapitalizmi doğal ya da ebedi bir sistem olarak değil de tarihsel bir üretim biçimi olarak ele alarak, sermayenin ötesinde 'üreticilerin özgür birliğine' dayalı bir toplumu, yani 'sosyalizm'i tahayyül etti.

Çeviri: **Görkem Akgöz**

24
COĞRAFYA

Erik Swyngedouw

Kapitalizm sıradışı ve devrimci bir coğrafi projedir. Marx, kapitalist toplumsal ilişkilerin hem mekânsal kuruluşunun hem de coğrafi dinamiklerinin alabildiğine farkındaydı. Siyasal-ekonomik değişim ve emperyalizm üzerine daha sonra geliştirilen Marksist kuramlar bu bakış açısını daha ileriye götürdü ve birikimin coğrafyasının hem mekânı nasıl biçimlendirdiğini hem de mekâna nasıl bağımlı olduğunu açıkladı: On dokuzuncu yüzyıl sömürgeciliği, yirminci yüzyıl emperyalizmi ve bugünkü küreselleşme, kapitalizmin doğası gereği ortaya çıkan mekânsal kümelenmeleri ve coğrafi çelişkileri teyit etti. Sınıf mücadelesinin mekânsal koreografileri, kapitalist kentleşme sürecinin çelişkileri (Engels *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda bu çelişkilerin incelikli bir analizini yapmıştı), kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişmesiyle iç içe geçmiş, çevreyi harap eden kapitalist dönüşümler, Marksist ekonomi politiğin coğrafyayla ilişkisine işaret etmekteydi. Örnek olarak, finans sermayesinin belli bir konfigürasyonu ile bağlantılı biçimde spekülatif kentsel dönüşüm ve kurmaca toprak sermayesinin yaratılmasının, kapitalizmin 2007'de başlayan küresel krizini nasıl tetiklediğini düşünelim. Kapitalizmin krizleri, her daim, kısmen de olsa, coğrafi temelde oluşmuştur.

Dolayısıyla, coğrafya düşüncesi ile Marksist politik iktisadın bir araya gelmesinin bir asır alması şaşırtıcıdır. On dokuzuncu yüzyıl sonunun Elisée Reclus ve Peter Kropotkin gibi radikal coğrafyacılarının ve yirminci yüzyılda Karl Wittfogel, Antonio Gramsci, Walter Benjamin, Henri Lefebvre, George Lukács ve Guy Debord'ın başını çektiği çevre ve mekâna duyarlı Marksist

düşünce mirasına rağmen, gerçekte Marksizmin 'mekâna yönelişi', 1970'lerde Manuel Castells, David Harvey, Neil Smith ve Doreen Massey'in ufuk açıcı çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır (bkz. Peet, 1977; Merrifield, 2002). Özellikle David Harvey'in tarihsel-coğrafi materyalist bir bakış açısını öne süren çalışmaları, coğrafi konfigürasyonların, yalnızca kapitalist gelişmelerin bir sonucu olmadığını, aynı zamanda kapitalist dönüşümlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterir. Bu madde, eleştirel Marksist politik iktisada ilişkin coğrafya düşüncesinin temel öğretilerini ve katkılarını özetliyor.

Tarihsel Materyalizmden Tarihsel-Coğrafi Materyalizme

Tarihsel-coğrafi materyalizm, doğa ve mekân üretiminin kavranmasına ve olası özgürleştirici coğrafi dönüşümler geliştirilmesine yönelik diyalektik bir bakış açısını harekete geçirir. Merrifield (1993, s. 521) yer ve mekân konusundaki diyalektik bakış açısını şu şekilde özetliyor:

> Toplumsal mekan maddi bir *süreç* olarak belirlenmelidir. Söz konusu süreç malların, paranın, sermayenin ve bilginin dünya üzerinde aktarılabilen ve yer değiştirebilen maddi akışının, köksüz ve akışkan gerçekliğini temsil eder. Bu bakış açısıyla, toplumsal mekân aynı zamanda bir değişim ağını ve malların, iletişimin, enerjinin ve kaynakların akışını temsil eder.

Benzer şekilde mekân, bir şey olarak, dahil olduğu ve içinde üretildiği ilişkiler içinde ve onlar aracılığıyla anlam, önem ve belli bir coğrafi form kazanır. Örnek olarak, kentsel yapılı çevrenin oluşumu ya da Amazon'daki yağmur ormanlarının yok edilmesi, doğanın temellüküne ilişkin toplumsal mekânsal süreçler ve doğanın sermaye birikim süreçleri vesilesiyle toplumsal-metabolik dönüşümü içinde oluşur. Sonuç olarak, sermaye hem mekâna bağımlıdır hem de mekanı biçimlendirir. Hareket halindeki coğrafi taktikler süreç içinde mobilize edilirken, sınıflar ve diğer toplumsal mücadeleler mekâna atfedilir (aşağıya bakınız). Bununla birlikte, özgürlükçü (sosyalist) siyaset de, toplumsal-fiziksel mekânın dönüşümünü ve daha özgür ve eşitlikçi yeni coğrafyaların yaratılmasını imler. Kapitalizm içinde ekolojik, ekonomik, politik, toplumsal-kültürel ve ideolojik görünümleriyle üretilen ve dönüştürülen toplumsal-mekânsal konfigürasyonlar dolayımıyla toplumsal-mekansal süreçlerin çözümlenmesi Marksist coğrafyanın esası olmuştur. Yer ve somut coğrafya, toplumsal-mekânsal süreçlerin diyalektik dinamiklerini kuramsallaştırmak için kilit önemdeki unsurlar olarak düşünülmektedir.

Marksist coğrafyaya göre, geniş anlamda doğanın toplumsal-fiziksel metabolizması olarak tanımlanan üretim, başlangıç noktasıdır. Kapitalist piyasa ekonomisi içinde var olan belli toplumsal ilişkilerin dinamikleri, toplumun belli bir zamansal ve mekânsal örgütlenmesiyle bağlantılıdır. Kapitalizmin bu teritoryal yapısı çelişkilidir ve toplumsal-mekânsal dinamikleri doğası gereği istikrarsızdır. Üretilen coğrafi konfigürasyonlar ya da bütünlükler (kent, bölge, çevre, üretim ve tüketim alanları gibi) büyük ölçüde birbirinden ayrışır ve coğrafi alana o geniş kapsamlı çeşitliliğini, heterojenliğini ve farklılığını katar. Somut toplumsal-fiziksel coğrafyalar tarihsel olarak üretilir ve (üretilmiş) doğanın denetimi, mülkiyeti ve bölüşümüne ilişkin sınıf mücadelesinin merkezinde olduğu süregelen ve çok çeşitli toplumsal mücadeleler tarafından tarihsel-coğrafi dinamikler biçimlendirilir. Etnik çatışma, toplumsal cinsiyet ya da teritoryal temeldeki çatışmalar gibi sınıf temelli olmayan pek çok çelişki ve yarılmalarla ya da üretim alanında gerçekleşmeyen çelişkilerle sözü edilen mücadelelerin içi doldurulur ve yine farklı coğrafi formlar kazanır.

Marx ve Engels'in eserlerine, kapitalizmin mekânsallığı ve direnişe dair mekânsal stratejilere ilişkin açık ve gizli atıflar serpiştirilmiştir (bkz. Smith, 1984; Harvey, 2006). Özellikle Harvey'in akademik çalışmaları, sadece kapitalizmin zamansal-mekânsal düzenlenişine ve mekânın toplumsal olarak üretilmiş bir 'şey' olarak kapitalizmin sürekli dönüşümüne nasıl dahil olduğuna dair Marksist kavrayışı sistematikleştirmekle kalmamış, aynı zamanda kuramı bir adım ileri götürerek Marx'ın açık ya da tamamlanmamış bıraktığı bazı boşlukları doldurmuştur (Harvey, 1999).

Şaşırtıcı olmayan bir biçimde, kentleşme, eşitsiz gelişme ve artan çevresel sorunlar Marksist coğrafyacıların araştırdığı temel konulardır. Marksist coğrafyacılar, yalnızca, etrafında birçok toplumsal ve siyasal mücadelenin açığa çıktığı eşitsiz gelişmenin coğrafyasını, derinleşen çevre krizini, modern kent alanlarında somutlaşan çalkantılı yeniden düzenlemeleri değil, aynı zamanda kapitalizmin diyalektiği ve çelişkileri ile bunlara eşlik eden toplumsal mücadelelerin en keskin biçimde ifadesini bulduğu merkezi mekânları örneklerle açıklamıştır. Coğrafi koşullarda somutlaşan toplumsal-mekânsal ilişkiler (kapitalizm, bu ilişkiler aracılığıyla işler) iktidar konularındaki sistematik farklılıkları açığa çıkarır; bunlar da, kendi toplumsal-mekânsal bileşimi göz önüne alındığında, bütün mekânsal ölçeklerde eşitsiz bir değişime yol açarlar. İster insan bedeni, kent, bölge, ulus-devlet ölçeğinde olsun, ister dünya çapında gerçekleşsin, toplumsal-mekânsal iktidar geometrilerinin di-

yalektiği belirtik fakat birbiriyle bağlantılı bir heterojenlik ve farklılaşma gösterir. Bu, güçlendirme/güçsüzleştirme, baskı/itaat, temellük/sömürüyle ilgili sistematik mekanizmalarla kendini gösteren bir toplumsal-mekânsal eşitsizlik yaratır. Bu dinamiklerin gün yüzüne çıkarılması alternatif, daha insanî tarihsel-coğrafi yörüngeler formüle etmenin ve geliştirmenin ayrılmaz ve zorunlu bir bileşenidir.

Kapitalizmin Coğrafi Kuruluşu

'Emek, ilk elde, insan ile doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi etkileşimleri kendi uyarınca başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir... Böylece insan, dış dünyada hareket ederek ve onu değiştirerek, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir' (Marx, *Kapital II*, Bölüm 7).

Son yıllarda, Marksist coğrafi düşüncede çevre konusu üzerine bir yeniden canlanma olmuştur. Yirminci yüzyıl Marksizminin, çoğunlukla, çevre sorunlarına büyük ölçüde ilgisiz olması gerçeğine karşın, tarihsel-coğrafi materyalizmin temeli, tam da, insanları içerecek şekilde canlı organizmaların 'doğayı' dönüştürmek (metabolize etmek) zorunda olduğu ve böylece hem insanın hem de 'doğanın' değişim geçirdiği şeklindeki ontolojik ilkeye dayanmaktadır. Marx, buna doğanın bu metabolik dönüşümünün (son kertede çevrenin değişimi) daima toplumsal ve dolayısıyla tarihsel bir süreç olduğunu ekler hemen. Düşünceleri ve fikirleri yiyip yutamayız, ama yine de toplumsal ve tarihsel olgular bu sürece eşit derecede içerilmişlerdir. Başka bir deyişle, hem insan hem de doğa, en başından itibaren, son derece toplumsal ve tarihsel varlıklardır (Smith, 1984; Castree, 1995).

Erken dönem Marksist coğrafya, insanlar arasındaki ve içindeki iktidar ve bölüşüm sorunlarına odaklanma eğiliminde olsa da, doğanın fiziksel dönüşümünün ve yeni 'doğaların' (hem maddi hem toplumsal) üretiminin kaçınılmazlığı bakımından, bu toplumsal sürecin son derece maddi olduğu (maddeselliği) bir önkabul olarak kalmıştır. Örnek olarak, kentleşme sürecinin ekolojik izdüşümlerinin yakınındaki ve uzağındaki toplumsal-çevresel koşulları nasıl dönüştürdüğünü düşünelim (Heynen vd., 2005). Kapitalizmin siyasal ekolojisi, doğanın toplumsal olarak temellük edilmesinin ve dönüştürülmesinin, tarihsel olarak, birçok toplumsal iktidar ilişkisiyle donatılmış belirli toplumsal ve fiziksel doğaları yarattığını gösterir (Swyngedouw, 2004). Çevre sorunu Marksist coğrafyanın temel meselelerinden biri haline gelmiştir. Sağlık, kaynakların tükenmesi, çevresel zenginliklere nüfuz etme, yeni

genetik maddelerin üretilmesi, çevresel bozulma ve bunların toplumsal-ekolojik biçimlenişi, maddi ve toplumsal-kültürel olarak doğanın metabolize olmasıyla oluşan belli toplumsal ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. Kapitalizmin faaliyetlerinin ekolojik izdüşümleri, ister istemez, toplumsal ve ekolojik bağlamda son derece rahatsız edici biçimlerde genişler ve derinleşirken, tarihsel-coğrafi-materyalist bir bakış açısı kapitalist sömürünün efendi-yöneticilerinin ve buldozerlerinin sahnelediğinden daha çok, keman ya da piyano ustalarında ifadesini bulan incelikli bir aşk ilişkisine benzeyen bir toplumsal hükmedişin ve doğanın 'üretiminin' mümkün olduğu konusunda ısrar eder.

Coğrafi Politik İktisat

Coğrafi politik iktisadın başlangıç noktası, doğanın toplumsal-fiziksel metabolizmasıdır. Kapitalist piyasa ekonomisinde oluşan belli toplumsal ilişkiler, toplumun belli bir zamansal ve mekânsal örgütlenmesiyle birleşir. Kapitalizmin bu teritoryal yapısı çelişkilidir (gerilim ve çatışmalarla doludur) ve toplumsal-mekânsal dinamikleri doğası gereği istikrarsızdır (ayrıntılı bir analiz için bkz. Harvey, 1999, 2010). Bu bağlamda, sözü geçen konuları kısaca özetlemek yeterli olacaktır (ayrıca bkz. Swyngedouw, 2000).

İlk olarak, kapitalist toplum sermayenin mekândaki döngüsüne dayalıdır; kâr elde etme hedefinin bir itici güç olarak toplumsal açıdan kabul edildiği ve coğrafi olarak birbiriyle bağlantılı üretim, değişim ve tüketim süreçlerinin oluşturduğu bir ağ halinde örgütlenmiştir. Esasen kapitalist kentleşme sürecinde mekânsal olarak açığa çıkan somut coğrafi formlara da bürünen sermaye birikimi, bu döngüyle bağlantılıdır. Sermayenin bu döngüsü mekânda örgütlenmeye ve para, mal ve emek mekânları dolayımıyla hareket etmeye dayalıdır. Bu süreçte ayrışmış ama eşitsiz coğrafyalar (üretim, tüketim, iletişim coğrafyaları) bilfiil inşa edilir.

İkinci olarak, yukarıda bahsedilenler, doğası gereği yayılmacı ya da büyüme odaklı bir kapitalist ekonomiyi imler ve doğanın (insan ve insan olmayan bütün formlarıyla) genişleyen bir biçimde kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerine içerilmesini esas alır. Çevrenin derinleşen ve ivme kazanan dönüşümü, başarılı bir sermaye birikim sürecinin kaçınılmaz bir parçasıdır.

Üçüncü olarak, kapitalizmin yayılması, canlı emeğin dolaşımına, coğrafi olarak çok farklı ve eşitsiz emek kalıplarının ortaya çıkmasına bağlıdır. Bun-

lar, emeğin artan karmaşık, çeşitlenmiş ve eşitsiz mekânsal ayrışması ile emeğin ve sermayenin hareketliliği içinde toplumsal işbölümünü belirler.

Dördüncü olarak, artık değer canlı emek tarafından üretilir, fakat sermaye sahibi bunu kâr şeklinde temellük eder (ya da devlete vergi, toprak ve doğal kaynak sahiplerine rant, mali kuruluşlara faiz şeklinde aktarılır); bu durum, birikimin sadece bir sömürü ilişkisine dayanmadığını, temellük ve artık değer paylaşımıyla ilgili şemaların da spesifik ve somut coğrafi biçimler aldığını (bunlar, sınıfsal dinamikler ve diğer toplumsal mücadeleler ile devletin taktikleri ve stratejileri tarafından şekillendirilir) ortaya koyar.

Beşincisi, sermayenin dolaşım süreçlerinin, verili teritoryal örgütlenmesine ilişkin çelişkiler, büyük ölçüde mekân içinde belirlenir ve mekân üzerinde sergilenir. Farklı biçimlerde bir sürü toplumsal mücadele coğrafi konfigürasyonları değiştirir. Mekânın içindeki ve üzerindeki sözü geçen toplumsal mücadelelere örnek olarak toprağın kullanımı, konut, coğrafi ve çevresel zenginlikler üzerine ya da doğal veya toplumsal olarak üretilen kaynak, altyapı ve coğrafi düzenlemeler üzerine bölüşüm, tahsisat ve temellük üzerine gerçekleşen çatışmalar verilebilir.

Altıncısı, birey olarak kapitalistler artık değerin üretimi, temellükü ve aktarılmasına ilişkin toplumsal-mekânsal koşullar üzerine diğerleriyle bir mücadeleye girerken, rekabete dayalı bir bağlamda iş görürler. Sonuç olarak, üretim ve tüketim mekânlarının, meta zincirlerinin ve emek ve sermayenin denetimi üzerine her türlü sınıf içi çatışma ortaya dökülür. Sınıf içi ve sınıflar arası mücadelenin bu koşulları, kapitalist ekonomiyi doğası gereği teknolojik ve örgütsel (dolayısıyla mekânsal) olarak dinamik kılar. Kapitalizmin rekabetçi niteliği sürekli üretim artışı, genişleyen kaynak tabanı, azalan devir zamanı (mekânın zaman eliyle yok oluşu ve zaman-mekân sıkışmasının ivme kazanması), maliyetlerin düşmesi ve pazarın genişlemesi gibi zorunlulukları tetikler. Bütün bunlar üretim, tüketim ve mübadele coğrafyalarında sürekli bir değişiklik ve dolayısıyla yeni ve hareketli coğrafi alanların üretilmesi talebini yaratır.

Yedincisi, dolaşım sürecinin istikrarsızlığı, zaman zaman, sermayenin bütün formlarının (meta, para, üretken donanım, yapılı çevre) ve emeğin kısmen atıl kaldığı, aşırı üretim ya da aşırı birikim sorunları şeklinde patlamalar gösterir. 1930'ların Büyük Bunalımı, 1970'lerin stagflasyonu (yüksek enflasyonla birleşen ekonomik durgunluk) ve daha yakınlarda 2007'de başlayan mali kriz bunun dramatik örnekleridir. Aşırı birikimin sözü geçen koşulları

yüksek enflasyon, yüksek işsizlik, düşük ya da negatif ekonomik büyüme, atıl donanım, kapasitesi altında kullanılan altyapı ve belli sektörlerde aşırı kapasite kullanımı biçimini alabilir. Bu, kapitalizmin çarpıklıklarının en vahşi formunu aldığı andır. Sermaye, can havliyle, kâr etmeyi sürdürmenin yeni yollarını ararken ve birikim potansiyeli arayışında dünyanın her yerinin altını üstüne getirirken, işsizlik artar ve sermayenin bazı formlarının (özellikle yapılı çevre gibi bir yere saplanmış olanlar) değeri düşer. Bu tür krizler coğrafi mekânda aşınma halini alır. Sermayenin aşırı birikmiş formları değersizleşir, bazen fiziksel olarak yok olabilir. Sermayenin kronik ya da anlık devalüasyonları enflasyon (para biçimindeki sermayenin değersizleşmesi), borç ödenmemesi ve amortismanı, işsizlik, borsanın çöküşü, emlak değerlerinin düşmesi, satılmamış malların stoklanması, kurdaki dalgalanma ve sanayisizleşme biçiminde olabilir. Sermayenin (formlarının) bu tür değersizleşmeleri her zaman bir mekâna özgüdür ve farklı toplumsal grupları değişik biçimlerde etkiler; ancak mekânda dalgalanmalar yaratabilir, genelde bölgesel, ulusal, kıtasal veya küresel krizler patlak verebilir.

Sekizinci olarak, krizin süreğen niteliği, sermaye döngüsü sürecinin devamlı yeniden yapılanmasıyla kontrol altına alınır. Bu teknolojik, toplumsal-çevresel ve örgütsel değişim; örgütlenmedeki, koşullardaki, vasıflardaki ilgili bütün toplumsal-mekânsal değişimlere ve de emek gücüyle, şirketlerle ve hükümet düzenlemeleriyle ilgili değişimlerle birlikte, büyük çaplı coğrafi değişim ve yer değiştirmeler (doğrudan yatırım, yeni kaynak kullanımı, yer değiştirme, yeni pazar arayışı ya da emek gücü göçü –Harvey'in deyişiyle– aşırı birikim krizi koşullarının mekânsal 'çözümü') formunda olur. Sermayenin önceki toplumsal-ekonomik ve örgütsel formlarının değeri düşerken veya işe yaramaz hale gelirken, sermaye birikim sürecinin tekrar canlanması için yenileri yaratılır. Bu, örneğin değersizleşen kent merkezlerinin radikal bir biçimde dönüştürülmesi (soylulaştırma, büyük ölçekli kentsel dönüşüm), yeni kaynakların keşfi (atom çağında uranyumun keşfi gibi), yeni altyapı için uzun vadeli yatırımlar (zamansal 'çözüm') ya da yeni üretim alanlarının mantar gibi büyümesi (örnek olarak Çin'in ve Hindistan'ın belli bölgeleri) formunda olabilir. Birikim/değersizleşme diyalektiği, sürekli değişen bir eşitsiz coğrafi gelişme mozaiği yaratır (Storper ve Walker, 1989).

Dokuzuncusu, yukarıda sözü edilen toplumsal-ekonomik coğrafi dinamikler, daima tarihsel olarak üretilmiş kurumsal, siyasi, ekolojik, etnik ve kültürel alanlarda yer alır. Bu, birbirinden bir hayli farklılaşmış teritoryal di-

zilimler ya da tutarlılıklar ile olağanüstü bir çeşitliliğe sahip coğrafi manzaralar üretir. Ayrıca, 'yeni' için arayış, yeni üretim ve tüketim alanları için arayış, dönüşen, çoğu zaman yıkılan ve/veya birleşen halihazırdaki topluluklar, ekolojiler ve coğrafyaların bütün biçimleri içinde kendi yolunu bulur. Tabii ki bu süreç, her daim çatışmalar, direnişler ve bazen başkaldırılar ile karşılaşır.

Coğrafi Bir Proje Olarak Sosyalizm/Komünizm

Marksist coğrafya, ilk formülasyonlarından, daha sofistike sonraki perspektiflerine kadar en küçük yerler ve olaylarda bile, radikal-sosyalist bir dönüşümün olanaklarını görmeye ve onlara değinmeye çaba göstermiştir. Beden, kent, bölge ya da dünya ölçeğinde gerçekten insanileştirilmiş bir günlük hayat coğrafyasına gömülü bir toplumsal ekonomi ve olası bir farklı gelecek arayışı, Marksist coğrafya çalışmalarının çoğunun leitmotifi olmuştur (Harvey, 2000). Baskılara karşı özgürlük için, tahakkümden kurtuluş için mücadele edenlerle stratejik siyasal ittifakların örülmesi, Marksist coğrafyanın ve coğrafyacıların önemli katkılarda bulunduğu bir alandır. Bu katkı, sadece kapitalizmin coğrafi koşullarının ve dinamiklerinin sürekli bir biçimde eleştirisine dayanmaz, aynı zamanda farklılığın, çeşitliliğin ve arzuların bastırılmamış bir biçimde ifadesinin toplumsal-ekonomik olarak eşitlikçi, siyasal olarak kapsayıcı bir düzenle örtüştüğü coğrafi ve siyasal-ekonomik tasarımların tahayyülüne dair sınırları ileriye itmesinden kaynaklanır (bkz. Castree vd., 2010). Dönüştürücü siyaset de kendini mekânda gösterir. Coğrafi politik iktisat, sadece mekânsal bir kuramsal analizin kapitalizmin belli dinamiklerini bütünüyle açıklayamayacağını ya da hesaba katmayacağını göstermiştir. Daha önemlisi, sosyalist siyasi mücadeleler bir yandan toplumsalın coğrafi kuruluşuna dair duyarlı olmalı, diğer yandan günlük hayatın özgürleştirici ve eşitlikçi coğrafyalarının nasıl üretilmesi gerektiği gibi zorlu bir meseleyle uğraşmalıdır.

Çeviri: **Hülya Kendir**

25
KÜRESEL META ZİNCİRLERİ VE KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ

Susan Newman

Son yirmi yıl içerisinde meta arzına ilişkin incelemelerde sosyal bilimlerin her dalından bir dizi yaklaşım (örneğin, tedarik zincirleri, küresel meta zincirleri, küresel değer zincirleri, Fransız *filière* yaklaşımı ve gıda sistemleri gibi) ortaya çıkmıştır. Birbirlerinden farklı kökenleri olan ve (örneğin, bir yanda düzenleme teorisi ve işlem maliyetleri ekonomisi, diğer yanda konvansiyon, performatif teori ve aktör-ağ teorisi gibi) oldukça farklı ve eklektik teorik çerçevelerden yararlanan çok sayıda farklı yaklaşım mevcuttur. Bu yaklaşımların ortak noktası her birinin üretim ile tüketimi birbirine bağlayan zincirlere vurgu yapmaları ve her bir zincire ilişkin örnekolay incelemeleri ile ilerlemeleridir.

Bernstein ve Campling (2006a), bir metanın üretiminden tüketimine uzanan faaliyetler zinciri ile ilgilenen geniş yelpazedeki çalışmalara 'meta incelemeleri' adını vermiştir. Onların işaret ettiği gibi, meta incelemeleri 'ortak bir amaca, analiz nesnesine, teorik çerçeveye veya yöntemsel yaklaşıma sahip değildir' (Bernstein ve Campling, 2006a, s. 240) ve bunlara ilişkin herhangi bir özet zorunlu olarak dar kapsamlı ve seçici olacaktır. Bu madde, analiz nesneleri ve teorik çerçeve bakımlarından kendi içinde bile uyumlu olmaktan uzak Küresel Meta Zinciri/Küresel Değer Zinciri (KMT/KDZ) literatürü üzerine odaklanıyor. KMT/KDZ literatürüne odaklanmayı seçmemin nedeni bu literatürün 1990'ların sonundan bu yana politik ve akademik çevreler içerisinde gördüğü rağbettir. Gerçekte, KDZ analizinin köklerinin

Marksist dünya sistemleri teorisinde yatıyor olmasına rağmen, bu analiz Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler'e (BM) bağlı Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Bankası (UNIDO) gibi kuruluşlar, Asya Kalkınma Bankası, Birleşik Krallık Uluslararası Kalkınma Departmanı (DfID), ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) ve Almanya'daki Deutsch Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) gibi kuruluşlar tarafından, özellikle de tarımsal tedarik zincirleri ve küçük ölçekli işletmelerin geliştirilmesi alanlarındaki araştırmalarda desteklenmiş ve öne çıkarılmıştır. Dahası, KMT/KDZ yaklaşımının geliştirilmesi ve uygulanması, bu yaklaşımın destekçilerinin kolektif bir projesi olarak görülebilir. Sussex Üniversitesi Kalkınma Çalışmaları Enstitüsü'nde bulunan, 400'den fazla üyeye sahip Küresel Değer Zinciri Araştırma Ağı bunun en açık örneğidir (bkz. http://www.globalvaluecha-ins.org).

KMT/KDZ analizlerinin ve onlarla yakından ilgili olan öteki yaklaşımların anahtar özelliklerini ele alan bu madde, bu yaklaşımları yalnızca kendi çerçeveleri içerisinde değil, aynı zamanda günümüz kapitalizmi ve onun politik ekonomisinin anlaşılmasına yaptıkları katkıları da göz önüne alarak, eleştirel biçimde değerlendiriyor.

Meta Zinciri Kavramının Kökeni

Meta zinciri kavramının kökeni Dünya Sistemleri Yaklaşımı'nda (DSY) yer almaktadır. Bu yaklaşım, meta zincirini nihai sonucu kullanıma hazır bir meta olan bir emek ve üretim süreçleri ağı olarak kavrar. Bu yaklaşıma göre, meta zinciri orta seviyedeki bir analiz birimidir ve tüm meta zincirlerinin toplamı dünya sistemini (daha spesifik olarak da küresel üretim sistemini) meydana getirir (Hopkins ve Wallerstein, 1982).

Kökleri bağımlılık kuramında yatan DSY, küresel ekonominin katmanlı ve hiyerarşik yapısını küresel kapitalizmin dayanıklı ve merkezi bir özelliği olarak kabul eder. DSY, tek tek toplumların (ulus-devletlerin) her biri yerine küresel sistemlere (dünya sistemlerine) odaklanarak dünya çapındaki toplumsal değişimin ve birikimin dinamiklerini kavramaya çalışır. Bu çerçevede, meta zinciri kavramı 'dünya ölçeğindeki toplumsal ekonomi' fikrine varmanın yollarından yalnızca birisidir (Hopkins ve Wallerstein, 1982, s. 36):

> Belirleyici olan şey malların taşınması yahut 'değerler'in [birbirleriyle seri halde ilişkili olan üretim süreçleri arasında] mübadelesi değildir, söz konusu olan şey ti-

> caretin birbiriyle ilişkili üretim süreçlerinden oluşan daha geniş bir kompleksin ayrılmaz bir parçası olup olmadığıdır. (Hopkins ve Wallerstein, 1982, s. 36)

Modern dünya sistemi fikrini inşa etmek üzere kullanılan, birbiriyle ilişkili kavramlardan oluşan kavramsal şemanın bir parçası olan meta zinciri kavramı, DSY tarafından açıkça heuristik bir araç olarak görülür:

> [Bir] kavramsal şema ile yeni ve daha iyi görüş noktamızı edinmek için kullandığımız kavramlar arasındaki ilişkiler, görüşümüz bize imkân sağladığı takdirde edindiğimiz yeni açının bize kazandırdığı yeni anlayışın ışığında yeniden ele alınmalıdır (Hopkins ve Wallerstein, 1982, s. 37).

Küresel Meta Zincirleri

Meta zinciri kavramı, dünya sistemi araştırmaları içerisinde 1980'ler boyunca ortaya çıkmışsa da, Gereffi ve Korzeniewicz'in (1994) derlediği, meta zincirlerini bir kitap boyutunda ele alan eserin yayımlandığı 1994'e değin ayrı bir analitik yaklaşım olarak görülmemiştir. Gereffi'nin bu derlemedeki yazısı, onun küresel meta zincirleri adını verdiği şeyin incelenmesi için bir çerçeve sunmuştur. Bu yaklaşım, meta zinciri kavramının kendisinin 'küresel' nitelik taşıdığını ve kendi başına bir analiz nesnesi olduğunu ortaya koymuştur. Gereffi'nin ortaya koyduğu çerçeve içerisindeki merkezi kavramlar, sonraki dönemde KMZ/KDZ şemsiyesi altında yayımlanan çok sayıda çalışmada varlığını sürdürmüştür.

Gereffi ve izleyicilerine göre, meta zinciri denilen 'küresel' kavram kapitalizmin incelenmesinde kullanılan bir heuristik araçtan ibaret değildi, küreselleşme yazınının büyük bölümünün 1980'lerde ve 1990'larda dünya çapında sanayileşmede yaşanan büyük değişiklik olarak gördükleri şeyin örneklediği gibi, günümüz kapitalizmi içerisinde yer alan ayrıksı bir fenomendi:

> Esnek birikim veya yeni, teknolojik bakımdan dinamik organizasyon biçimleri ekonomik küreselleşmeye eşlik edegelmiştir...Yani günümüz kapitalizmi, birbirlerine ağlarla yoğun biçimde bağlanmış firmaların veya işletmelerin oluşturduğu örgütsel yapı altında, ülke sınırlarını aşan üretim ve tüketim aşamalarının ayrıntılı biçimde ayrıştırılmasını gerektirir (Gereffi ve Koreniewicz, 1994, s. 1).

Gereffi'ye göre, KMZ üç önemli boyuta sahiptir: (a) fiziksel bir girdi–ürün yapısı; (b) teritoryallik (bir toprak parçasına bağlı olma); (c) bir zincirin genel koordinasyonunu ve göreli uyumunu tarif eden bir yönetim yapısı. KMZ/KDZ araştırmaları, ilkesel olarak belirli bir malın veya hizmetin üreti-

mine ve dağıtımına dahil olan aktörlerin tamamını tanımlamayı ve aralarındaki ilişkilerin haritasını çıkarmayı gerektirir. Bunun amacı katma değerin nerede ve nasıl üretildiğini, işbölümünü ve zincir boyunca kazancın nasıl paylaşıldığını tespit etmektir.

KMZ/KDZ araştırmaları, pratikte neredeyse yalnızca merkezi bir kavram olarak zincir yönetimi üzerine odaklanmıştır. Zincirin içerisinde belirli bir konuma sahip olan belirli firmaların (bunlara lider firmalar da denir) zincirin işleyişini kendi lehlerine kullanabilme yeteneklerini tarif eden güdümleme (*drivenness*) kavramı yönetişim ile yakından ilgilidir. KMZ çerçevesinin orijinal versiyonunda Gereffi güdümlemeye dayalı olan iki ideal yönetim tipi önermiştir. Dizayn, markalaşma, pazarlama ve finansal hizmetlerde uzmanlaşan perakandeciler ve marka pazarlamacıları, alıcı çekişli (*buyer-driven*) meta zincirleri (AEMZ) içindeki lider firmalardır. Üretimin kendisi, gerekli girdileri sağlayan ve ürünü hegemonik perakendecilere arz eden bağımsız firmalardan oluşan bir ağa taşeron yoluyla devredilmiştir. AEMZ'ler daha ziyade emek-yoğun tüketim malları sanayilerinde bulunurlar. Bunun tersine, üretici çekişli meta zincirleri (ÜEMZ) genellikle sermaye ve teknoloji yoğunluklu endüstrilerde bulunur. Bu endüstrilerde genellikle yan kuruluşlardan, tedarikçilerden ve taşeronlardan oluşan geniş bir ağ aracılığıyla, yoğun bir ulusaşırı şirket faaliyeti ile üretim koordine edilir.

KMZ/KDZ analitik çerçevesi, sayısı giderek artan, farklı örnekolay incelemeleri ile çakışacak şekilde zincir yönetişimi ve güdümlemesini tarif etmek üzere giderek daha karmaşık kategoriler ve tipolojiler inşa etme biçimini almıştır. Yönetişimin yanı sıra, seviye yükseltme kavramı da KMZ/KDZ analizlerinde belirgin biçimde öne çıkmıştır. Seviye yükseltme, esasen belirli bir zincir içinde daha düşük bir katma değer segmentinde iş yapan aktörlerin/firmaların aynı zincir içindeki daha yüksek katma değer üreten faaliyetlere doğru kaymasını veya üretimini farklı zincirler boyunca daha yüksek katma değer üreten faaliyetlere doğru çeşitlendirmesini ifade eder. Gereffi, 1980'lerden sonraki dönemi küresel kapitalizmin ayrıksı bir evresi olarak görmüştür. KMZ/KDZ analizi de post-Fordizm hakkındaki literatür tarafından şekillendirilmiştir. Buna göre, küresel üretimin ve tüketimin post-Fordist bağlamı ile ilişkilendirilen artan rekabetçilik, firmaların hayatta kalabilmek için seviye yükseltmeye mecbur oldukları anlamına gelir.

KMZ/KDZ analizi, dünya sisteminin eleştirisinde yatan köklerinden itibaren, gelişmekte olan ülkeler bağlamında tekil değer zincirlerinin yönetişim

yapısını anlama ve gelişmekte olan ülkelerin firmalarının seviye yükseltmeleri bağlamında önlerinde bulunan fırsatları ve güçlükleri tespit etme bakımlarından politika belirlemeye yardımcı olan araştırmaların içerisinde etkili olmuştur:

> Umutlarımızdan birisi de burada geliştirdiğimiz küresel değer zinciri yönetişimi teorisinin endüstriyel seviye yükseltme, ekonomik kalkınma, istihdam yaratma ve yoksulluğun azaltılması için etkili politika araçları yaratmak bakımından işe yaramasıdır. (Gereffi vd., 2005, s. 79)

Gerçekten de, küresel ekonominin bu hedeflere tamamen karşı olmasa bile engel teşkil ettiğini ileri süren dünya sistemi teorisinden farklı olarak KMZ/KDZ analizi, küresel ekonomi içerisinde 'sürdürülebilir kalkınma' arayışındaki en ciddi öğe olarak görülmüştür:

> Küresel ekonominin içerisinde sürdürülebilir kalkınmanın yollarını bulmak kendi başına güç ve zor ulaşılır bir hedef olsa da, küresel değer zincirlerinin nasıl yönetildiğine ve söz konusu sonuçları şekillendiren anahtar önemdeki belirleyicilere ilişkin berrak bir bakış açımızın olması görevimizi muazzam biçimde kolaylaştırıyor. (Gereffi vd., 2005, s. 99-100)

KMZ'den KDZ'ye

Bu değişim nasıl gerçekleşti? Yukarıda belirttiğimiz gibi KMZ üretim, ticaret ve küreselleşme hakkındaki (küresel üretim ağlarını, küresel üretim zincirlerini ve *filière*leri içeren) incelemeler içerisinde yer alan çok sayıda zincir ve ağ temelli yaklaşımdan bir tanesidir. Küresel meta zincirlerinden değer zincirlerine veya küresel değer zincirlerine doğru yaşanan terminoloji değişikliği, bir dizi farklı yaklaşımdan hareketle küresel ekonomideki üretim ağlarını inceleyen akademisyenleri küresel değer zincirleri araştırmaları ağının içine çekmeyi amaçlayan bilinçli bir çabanın sonucuydu. 2000 yılının Eylül ayında İtalya'nın Bellagio kentinde düzenlenen ve bu araştırma ağının kurulması kararının da verildiği toplantıda küresel değer zinciri analizi terimi benimsenmiş ve bu karar *IDS Bülteni*'nin (*IDS Bulletin*) özel sayısında kamuoyuna duyurulmuştur.

Bair'e (2005) göre, KMZ'den KDZ'ye geçiş basit bir terminoloji değişikliği değildi, Gereffi'nin önceki çalışmalarının teorik temellerinde gerçekleşen ciddi bir değişimdi; bu çerçevede işlem maliyetleri ve katma değer gibi dar anlamıyla ekonomik kavramlar benimsenirken, uluslararası işbölümü, merkez ve çevre, eşitsiz mübadele gibi daha geniş (politik ekonomik) kavramlar

(ve daha genel olarak da dünya sistemleri teorisi) ıskartaya çıkarılıyordu. Bunun ışığında, KMZ/KDZ çerçevesine getirilen eleştiriler kabaca iki kategoriye ayrılabilir. İlk eleştiri büyük ölçüde bizzat KDZ literatürünün içinden getirilmiş ve tartışılmıştır. Bu eleştiriler şunlardır: endüstriyel zincir örgütlenmesini, yönetimi ve seviye yükseltilmesini birbirleriyle ilişkilendirirken içine düşülen katı determinizm, zincir incelemelerinin yeterli analitik titizlikten yoksunluğu ve aşırı derecede betimleyici doğası, zincir tipolojilerinin ampirik örnekolay incelemelerinin çeşitliliğini yeterince yansıtmaması. Bu eleştirilere karşılık olarak, uluslararası işletme, endüstriyel ilişkiler ve ticaret teorisi alanlarından özel olarak ödünç alınan bazı kavramlar ve kategoriler kullanılarak öncekinden daha karmaşık zincir tipolojileri ile yönetim yapıları ve seviye yükseltme mekanizmalarına ilişkin ideal tipler dahil edilerek KDZ analizi geliştirilmiştir.

İkinci eleştiri kategorisi, KMZ/KDZ analizlerinin özel olarak dünya sistemleri teorisinde, genel olarak da eleştirel politik ekonomide yatan entelektüel köklerinden uzaklaşmasının bir sonucudur. Gereffi'nin çerçevesinde ve Gereffi, Humphrey, Kaplinsky ve Sturgeon'ın bunu izleyen çalışmalarında firma, esas analitik yapıtaşıdır. Buna göre, lider firmalar zincirin tamamı boyunca sonuçları şekillendirme ve katma değeri bölüştürme yetenekleri bakımından özellikle güçlü bir konuma sahiptir. Seviye yükseltme firma seviyesinde gerçekleşir. Böylelikle emek ve öteki toplumsal kategoriler, hem zincirin içindeki aktörler olarak (emek süreci değerin yaratılmasına nasıl katkıda bulunur) hem de zincirin (seviye yükseltme biçiminde veya başka bir biçimde) yeniden örgütlenmesinde işçiler ne ölçüde rol oynar ve bu yeniden örgütlenmeler işçileri nasıl etkiler soruları bağlamında, KMZ/KDZ analizinden neredeyse tamamen çıkarılır. Bu durum, emeğin öneminin tanındığı dünya sistemleri teorisi içerisindeki meta zinciri kavramı ile keskin bir zıtlık oluşturur.

KMZ/KDZ analizleri neredeyse tamamen zincirin dikey doğası ile meşgul olagelmiştir ve böyle yaparak zincirler arasındaki ilişkileri ve zincirler ile daha geniş toplumsal, tarihsel, politik ve ekonomik bağlamlar arasındaki ilişkileri ihmal ederek zincirin yapısındaki değişikliklere ilişkin içsel (endojen) açıklamalara odaklanmıştır. Hem bir analiz nesnesi olarak finansın hem de finansallaşma ve finansallaşmanın zincirler üzerindeki etkilerinin ihmal edilmiş olması KMZ/KDZ literatüründeki çarpıcı boşluklardan biridir. Örneğin, özkaynak finansmanı ve metaya dayalı türev araçları piyasalarının

yükselişi, fiyatların ve katma değerin bölüşümünün spekülatif hareketlerinde (vadeli) meta piyasalarının oynadığı rolden tamamen ayrı olarak, zincirlerin işleyişi kadar (zincirler boyunca toplumsal ilişkilerde ve birikim süreçlerinde değişimlere neden olarak) tanımını da sorgulatır hale gelmiştir.

KMZ/KDZ analizinin bazı uygulayıcıları bu sınırlılıkların farkındadır. Bair (2005, s. 167-168) 'daha geniş toplumsal, kültürel ve politik-ekonomik çevrelerin içinde ve aracılığıyla zincirlerin nasıl eklemlendiğini' araştıracak olan 'ikinci kuşak KMZ araştırmaları' çağrısı yapmıştır. 'İkinci kuşak KMZ araştırmaları'nın örnekleri *Economy and Society* dergisinin Gibbon, Bair ve Ponte tarafından hazırlanan 2008 yılı özel sayısında yayımlanmıştır. Bu makaleler, zincirlerin toplumsal hayatın içinde yerleşik oluşuna vurgu yapmıştır. Ancak, tutarlı kavramsallaştırmaya ve analitik bakımdan yerleşikliğe ilişkin sorunların bu noksanlığı, KMZ/KDZ içerisinde yeni teorik yaklaşımların ve seçilmiş ampirik etkenlerin gelişigüzel şekilde eklemlenmesi ile evrilen, uzun ömürlü analitik oportünizm ile atbaşı gider. Bu durum, Sturgeon'ın yapıtı etrafındaki işbirliği ile çok yakından ilintilendirilen, yakın dönemde küresel ağlara doğru kayışta en belirgin ifadesini bulmaktadır.

Teorilerin ve Kavramların Çokluğu

KMZ/KDZ analizlerinin teorik içeriği giderek daha çeşitli ve eklektik hale gelmekte, çok sayıda örnekolay incelemesi arasında pek az tutarlılık görülmektedir. Bu çeşitlilik, KMZ/KDZ'nin her bir zinciri ayrı ayrı ele alan, detaylı ampirik analizlere dayalı yöntemini yansıtmaktadır. KMZ/KDZ analizlerinin teorik içeriği, öteden beri sosyal bilimlerdeki modalara göre değişme eğilimi göstermiştir. Bu durum, Gereffi'nin dünya sistemleri teorisini terk ederek Fransız *filière* yaklaşımından ve onun düzenleme teorisine uygulanmasından etkilenen post-Fordizmi benimsemesinde açıkça görülmektedir. Endüstriyel yapı, önde gelen firmaların gücüne dayanan yönetişim, organizasyonel öğrenme ve endüstriyel seviye yükseltme gibi kavramlar ile uluslararası işbölümü, merkez-çevre ve eşitsiz mübadele gibi daha geniş kapsamlı kavramları kullanmanın süregiden çekiciliği bu durumun başka bir örneğidir. KMZ/KDZ analizlerinin ekonomizmden daha fazla etkilenen versiyonları, katma değer üretimi ve işletme maliyetleri gibi kavramları benimsemeye giderek daha yatkın hale gelirken, analizin radikal ekonomik sosyolojideki köklerinden daha da uzaklaşmaktadırlar.

KMZ/KDZ analizlerinin açıklığı, neredeyse her toplum kuramının araçsal ve yüzeysel biçimde eklemlenmesine kapı aralamış, bu durum değişik çalışmalarda görülen teorik eklektisizme yol açmış, her bir çalışma kendi ayrıksı niteliğinin haricinde toplum kuramının hızla değişen modalarını da yansıtır olmuştur. Örneğin, yönetim tipolojilerinin katılığı ve KMZ/KDZ yaklaşımının determinizminin üstesinden gelmeye çabalayan Gibbon ve Ponte (2005), zincir yönetiminin (markalaşma, reklam ve etiketleme yoluyla yaratılan 'değer'in maddi olmayan yönlerinden kaynaklanan) normatif yönlerini çözümleyebilmek için konvansiyonlar teorisini (KT) analizlerine dahil etmişlerdir. *Economy and Society* dergisinin özel sayısında yayımlanan makalelerinde ise KT'yi terk ederek son yıllarda Donald McKenzie'nin çalışmaları ile gündeme gelen Callon'un 'performativite' teorisini benimsemişlerdir.

KMZ/KDZ, Küresel Kapitalizm ve Onun Politik Ekonomisi

KMZ/KDZ analizlerinin ayrıntılı örnekolay incelemelerine dayalı yaklaşımı, günümüz kapitalizminin aldığı çeşitli biçimler hakkında oldukça bilgilendirici, zengin ampirik çalışmalardan oluşan, büyük ve çeşitli bir gövdeyi üretmiştir. Bernstein ve Campling'in (2006b, s. 443) belirttiği gibi, KMZ/KDZ analizleri politik ekonomiye ciddi bir katkıda bulunmuştur. Bu katkılardan biri de,

> satın alma gücünün var olduğu veya beklendiği her koşulda günümüz kapitalizminin anahtar dinamiği olan *metaların dolaşımında* tipik olarak yoğun rekabetin ölçeği ve sofistikasyonunun anlaşılmasıdır.

Ancak, önceden belirttiğimiz gibi, zincirin kapitalizmin politik ekonomisini incelemeyi amaçlayan daha geniş teorik çerçevesinden koparılarak meta zincirlerinin bir heuristik araç olmaktan çıkarılıp bir analiz nesnesine dönüştürülmesi, yapılan incelemelerin zincirleme sonuçları bağlamına yerleştiren ve belirleyen yatay faktörlere gereken önemi vermeksizin zincirin dikey doğası ile ilgilenilmesi eğilimine neden olmuştur. Zinciri yalıtılmış biçimde ele almak KDZ analizinin hem tarihsel hem de güncel kapitalizmin sistemik olarak anlaşılmasına yapabileceği katkıyı sınırlamıştır. Bernstein, aşağıdaki metaforu kullanarak bu sorunu özlü biçimde ortaya koymuştur:

> *Filière* yaklaşımının avantajı analitik bir mikroskopun altında incelemek üzere daha geniş bir ekonomik organizmadan bir 'dilim' kesmesidir; ancak, 'dilim'in kesilmiş

> olduğu varlıkları, bu varlıkların nasıl ve nereye uyduklarını ve bu varlıkların öteki unsurları tarafından nasıl şekillendirildiklerini gözden kaçırırsak dezavantajları olabilir. (Bernstein, 1996, s. 128, Bernstein ve Campling, 2006a, s. 262 içinde).

Bernstein ve Campling'e göre (2006a, 2006b), meta zincirine ilişkin çeşitli yaklaşımların önündeki güçlük,

> meta araştırmaları tarafından tespit edilen 'dilimler'in –bu dilimler metaların, bölgelerin, sermaye biçimlerinin, şirket organizasyonlarının ve stratejilerinin, düzenleme sistemlerinin farklı derecedeki bileşimleri tarafından veya aracılığıyla tanımlanabilir– içinden çekilmiş oldukları daha geniş varlıkların içine nasıl geri yerleştirileceğidir. (Bernstein ve Campling, 2006b, s. 444)

KMZ/KDZ analizi ile Marksist politik ekonomi arasındaki ilişkinin araştırılması, hem KMZ/KDZ'nin, örneğin meta fetişizmine referansla (bkz. Bernstein ve Campling, 2006a) veya piyasa-dışı koordinasyon biçimleri olarak, 'sermaye' ve 'sınıf' kavramlarına yer vermeyecek şekilde tanımlanan işletme maliyetleri kavramının ekonomik organizasyon ve yönetim alanlarına uygulanmasının getirdiği sınırlılıklar temelinde eleştirisi yoluyla, hem de meta zincirlerini daha geniş bir politik ekonomi çerçevesine yeniden yerleştirmenin yolları araştırılarak yapılabilir.

Tedarikler sistemleri (TS) yaklaşımı, alternatif bir zincir tahayyülü olarak KMZ/KDZ'den oldukça farklı biçimde gelişmiştir (Fine ve Leopold, 1993). TS yaklaşımı, açıkça tarihsel materyalist bir metodolojiyi benimser, zincirleri belirlemek için kullanılan ideal tipleri reddeder ve her bir TS'nin üzerinde kurulmuş olduğu sermaye birikiminin toplumsal ve tarihsel olarak aldığı belirli biçimlere tabi olduklarını göz önünde bulundurarak TS'nin önemini azaltır. TS'nin dinamiği ve tanımı, hem TS'nin bir parçası olan belirli bir zincirin içerisindeki etkileşimlerde, hem de kapitalizm altında sermaye birikim süreçlerinin daha geniş dinamikleri ve geçirdikleri değişimlerde verili durumdadır.

TS yaklaşımı, Marksist değer teorisini ve onun üretim hakkındaki teorisini muhafaza eder. Böylelikle, TS'ler ve ortaya çıkan zincir biçimleri, birikimin üretimin içinde ve pratikte tüketim aracılığıyla yapılandırılmasının sonucudur. Zincirler, daha geniş politik ekonomileri içerisine (Hopkins ve Wallerstein'in kavramsallaştırdıklarından daha farklı biçimde de olsa) böylelikle yeniden yerleştirilir.

Çeviri: **Burak Gürel**

26
KÜRESELLEŞME VE EMPERYALİZM

Ray Kiely

Emperyalizm ve küreselleşme kavramları, ilki Marksist ikincisi liberal olmak üzere belli politik bakış açılarını temsil ettiğinden birçok yönden birbirinin karşıtı olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde küreselleşme, 1990'larda etkili olmuş bir düşünce olarak görülebilir fakat 2001'den sonra küreselleşme kavramını gereksiz kılan 'jeo-politiğin dönüşü' ile birlikte emperyalizm teorileri giderek yeniden canlandı. Buna rağmen Marx, kapitalist küreselleşmeyi önceden görenlerden biri olarak kabul edilebilir ve ayrıca çalışmaları da emperyalizm teorisinin gelişimi için ufuk açıcı yorumlar sunar. Marksistler de Marksist klasik emperyalizm teorilerinden doğan tartışmaların ötesine geçen çağdaş küreselleşme teorilerini geliştirmeye girişmişlerdir.

Kapitalist küreselleşmenin teorisyeni olarak Marx, önceki üretim tarzlarının aksine kapitalizmin, üretici güçleri geliştirmede kendi kapasitesi içerisinde benzersiz bir dinamizm sergilediğinin farkına vardı. Bu bazen Marx'ın kapitalizmin dünya genelinde görece dolambaçsız bir yayılımının olabileceğini ortaya atmasına yol açtı. Bu tür bir yaklaşım, 1970'lerde bazı Marksist tartışmalara ve 1990'lardan beri liberal politikaların küresel bütünleşmeyi ve zengin ve yoksul ülkeler arasındaki yakınlaşmayı geliştirebileceğini öne süren küreselleşme tartışmalarını besledi. Ancak Marx, kapitalizmin genişlemesinin, uluslararası hiyerarşik işbölümüne yol açtığını ve bu işbölümü içerisinde bazı ülkelerin bağımlı bir konumda yer aldığını, bu nedenle ülkelerin 'sömürüsünün' kapitalizmin eşitsiz gelişmesi içerisinde kökleştiğini ve böylece bir sınıfın bir başka sınıf tarafından sömürüldüğünü iddia eder. Bu son

görüş, dünya ekonomisinin 'periferik/çevresel' alanlara doğru kapitalist genişlemenin etkisine odaklanan daha sonraki emperyalizm teorilerine temel oluşturmuştur.

Bununla birlikte, klasik Marksist emperyalizm teorilerinin temel meselesi, merkez kapitalist güçler arasındaki jeo-politik ilişkiyi açıklamaktı. Bu teoriler, emperyalist güçler arasında giderek artan (Birinci Dünya Savaşı'nda doruk noktasına varan) saldırgan ilişkilerin ve 1880'den itibaren yükselen yeni sömürgeci genişlemenin ardından gelişti. Emperyalizm, yeni bir finans sermayesi çağına ve sermaye ihracında artışa yol açan sermayenin giderek daha fazla yoğunlaşması ve merkezileşmesine ve finansal ve endüstriyel kapitalizminin artan bütünleşmesine dayanan yeni bir kapitalizm dönemiyle ilişkiliydi. Marksist olmayan teoriler, örneğin Hobson'un teorisi bu sermaye ihracının metropolitan ülkelerde düşük gelir grupları içindeki talep yetersizliğinin bir sonucu olduğunu ve bunun, gelirin bu ülkeler içinde yeniden bölüşümü yoluyla çözülebileceğini ileri sürdü. Buna karşın Lenin, yeniden bölüşümün kapitalizm bağlamında gerçekleşmesinin olası olmadığını savundu ve dolayısıyla sermaye ihracı yoluyla emperyalizmin kaçınılmaz olduğunu iddia etti. Klasik emperyalizm teorileri, kapitalizmin yeni döneminin bazı önemli göstergelerine, hepsinden önemlisi de gelişmiş kapitalist devletler arasındaki rekabetlere (Buharin ve Lenin) işaret etmiştir. Önemli olan da sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması (Buharin, Hilferding ve Lenin), sömürgeci ve sömürgeleşmiş ülkeler arasındaki ülke içi koruyuculuk ve ayrıcalıklı ticaret politikaları arasındaki stratejik örtüşme (Hilferding) ve bazı yerlerde sanayi ve finans arasındaki yakın bağlardı (Hilferding). Fakat birçok zayıf yön de vardı: sermaye ihracı, sömürgelerden ve yarı-sömürge ülkelerden ziyade halihazırda gelişmiş ülkelere gitme eğilimindeydi; kapitalist gelişmenin bu yeni evresinin asalak ve durgun yapısına gönderme yapmanın yanı sıra emperyalist güçlere yetişmenin bazı biçimlerini önerme eğilimiyle birlikte, çevre ve yarı-çevre ülkelere gitmiş olan sermayenin kalkınmaya yönelik etkisi eksik kuramlaştırılmıştı ve emperyalist güçler arasındaki benzerlikleri abartma eğilimi vardı. Örneğin, Britanya'yı değil Almanya'yı ilgilendiren finans sermayesi ile sınai sermaye arasındaki yakın bağlar (Baratt-Brown, 1970).

Ayrıca emperyalizm ve emperyalistler arası rekabet arasındaki kesin ilişki de eksik kuramlaştırılmıştır. Ulusal sermaye bloklarının eşitsiz gelişimi, dönemin çatışmalarıyla dolu olan bir süreçti fakat bunun emperyalist savaşı

neden kaçınılmaz kıldığı çok açık değildi. Tartışmanın tek muhalif sesi, diğer şeyler arasında savaşın tek ihtimal olduğunu ileri süren ve emperyalist güçlerin gelecekte yeni bir ultra-emperyalizm evresinde işbirliğine gidebileceğini öngören Kautsky idi. Emperyalistler arası rekabeti uluslararası kapitalizmin süregiden bir özelliği olarak görmekten ziyade, bu dönem, kendi ülkesinde koruyucu politikalar aracılığıyla hakim kapitalist devleti yakalamaya kalkışan rakiplere karşı serbest ticaret emperyalizmi yoluyla kendi hakimiyetini sürdürmeye çalışan kurulu kapitalist bir devlet (Britanya) ile denizaşırı sömürgeci devletler arasındaki çatışma olarak nitelendiriliyordu. Elbette bu, emperyalist güçler arasındaki ittifakların ve çatışmaların özgüllüklerini açıklamıyordu; fakat esas mesele söz konusu daha açık emperyalizm açıklamasının Birinci Dünya Savaşı gibi tikel olayların yerine geçecek genel bir teoriyi kullanmaya çalışmamış olmasıydı.

Bu meseleler ABD'nin desteklediği savaş-sonrası liberal uluslararası düzen bağlamında daha belirgin hale geldi. Bu düzene, gelişmiş kapitalist güçler arasındaki artan işbirliği damgasını vuruyordu. Bu işbirliği, kısmen kapitalist olmayan düşmanın (Sovyetler Birliği'nin) bir ürünü olduğu halde aynı zamanda en azından sermaye için daha açık sınırlarla nitelenen daha açık uluslararası düzen yönünde tedrici bir hareketi de yansıtıyordu. Savaş-sonrası Avrupa ve Japonya'nın yeniden imarını ve önceki sömürgelerin 'kalkınmasına' olanak sağlamak için bazı korumacı uzlaşmalar yapıldı lakin bunlar daha liberal bir düzene geçiş döneminin parçası olan geçici önlemler olarak görüldü. Dolayısıyla bu düzen ABD'nin liderliği altında da olsa Kautsky'nin öngördüğü şeye daha yakındı. Küresel bütünleşme, daha açık ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar aracılığıyla tüm yerli yönetici sınıfları işbirliği yapmaları yönünde teşvik etti. Bu, kapitalist güçler arasındaki (ekonomik ya da jeo-politik) çatışmanın bittiği anlamına gelmiyordu fakat çatışmanın büyük kısmı, uluslararası kapitalizmin yönetiminde daha fazla sorumluluk almak isteyen ABD devleti üzerindeki baskıyı yansıtıyordu. Üstelik üretken sermayenin artan uluslararasılaşması, teritoryal devletler ve ulusal sermayeler arasındaki bağın herhangi açık tanımını da aşındırdı; ki bu, Buharin'in ulusal sermaye bloklarına ilişkin argümanıyla ilintiliydi. İngiliz hegemonyasının başarısızlığa uğradığı yerde ABD başarılı oldu.

Bununla birlikte 1970'lere kadar Almanya ve Japonya yeniden canlandığı için ABD hegemonyasının tehdit altında olması bazı yazarların emperyalistler arası rekabete geri dönme olasılığını saptamasına yol açtı. Bu durum,

uluslararası rezerv para birimi olarak dolara yönelik tehditler, stagflasyon ve ekonomik kriz ve toplumsal ve siyasal çalkantılar sonucu daha da pekişti. Yine de 1970'lerin krizi rekabet eden blokların ve korumacı yöndeki basınçların yeni bir döneminden ziyade, 1980'lerde neoliberal yeniden yapılanma yoluyla çözüldü. Bu özellikle ABD Merkez Bankası Başkanı Paul Volcker'in 1979'dan itibaren başlıca döviz rezervi olarak dolara güveni yeniden canlandıran kapitalizmin küresel yeniden yapılanmasına zemin hazırlayan faiz oranlarını artırma kararıyla bağdaşıyordu. Böylelikle bu dönemde liberal uluslararası düzen konsolide edildi ve genişletildi.

Bugünkü tartışmaların çoğu, merkez kapitalist devletler arasında yükselen işbirliğine karşı jeo-politik rekabet gerçekliğine ilişkin daha önceki bölünmeleri yansıtır. Bazı Marksistler 1945 sonrası düzene ilişkin işbirliğinin sona erdiğini ileri sürdüler. Bunun nedeni kapitalist devletler arasında işbirliği ihtiyacını baltalayan Sovyetler Birliği'nin yıkılışı, Eylül 2001 terörist saldırılarına ABD'nin tek taraflı cevabı ve 2007'den itibaren 60 yılın en ciddi ekonomik çöküşünün yaşanmasıdır. Bu gelişmelere rağmen tek taraflı momentler ABD dış politikasının devam edegelen özellikleridir ve ABD hegemonyasını desteklemek için daha fazla çok taraflı araçların yanı sıra varolmuştur. Ayrıca, sermaye ve kapitalist devletler giderek uluslararasılaştı ve bu da klasik emperyalizm teorilerinin basit tarzda yeniden canlanmasını baltalamaya yaradı (Panitch ve Gindin, 2004). Bazı yazarların neden Marksist emperyalizm teorisinin yararını sorguladığının ve hatta bazılarının küreselleşme olarak adlandırdığı emperyalizm sonrası düzene neden odaklandığının bir nedeni de budur. Dolayısıyla bazı yazarlar, herhangi belli bir kapitalist devletin hegemonyasından ziyade, ulusötesi kapitalist hegemonyaya dayanan yeni 'İmparatorluk' döneminde jeo-politik rekabetin bittiği sonucuna vardılar (Hardt ve Negri, 2000).

Küreselleşme üzerine ana akım literatürün çoğu, artan üretken sermaye ve özellikle finans sermaye akımlarında yansımasını bulan artan bütünleşmenin ve uluslararası kurumlar içinde ve aracılığıyla büyüyen devlet işbirliğinin öneminin farkına vardı. Yine de bu dönüşümcü yaklaşımların çoğu, tanım ve açıklamayı birleştirir ve nihayetinde 'küreselleşmenin' özgül belirtilerinin 'küreselleşme' adındaki bir teoriyle açıklanabileceği totolojisine yönelirler. Bu türden yaklaşımlar ayrıca devletlerin, özellikle de bazı devletlerin, küreselleşmeyi teşvik etme biçimini hafife alırlar. İkinci sorun, bu teorilerin küreselleşmenin büyük ölçüde neoliberal niteliğini önemsiz gösterme eğili-

minde olmalarıdır. Bu iki mesele, çağdaş emperyalizmin doğasını göstermede merkezi önemdedir. Özellikle ABD devletinin emperyalist doğasını (ve onun sözde hegemonik meydan okuyucular da dahil diğer devletlerle ilişkilerini) ve neoliberal uluslararası düzende 'merkez' ile 'çevre' arasındaki ilişkiyi anlama ihtiyacı söz konusudur.

Savaş sonrası dönem, kapitalizmin çevre içinde genişlemesinin etkilerine odaklanan emperyalizm teorilerinin gelişimine tanık oldu. Bu bir dizi tartışmanın ortaya çıkmasına yol açtı ve bölünme, esas olarak kapitalizmin ilerleyen yayılmasına vurgu yapanlara karşı azgelişmişliğin gelişmesine vurgu yapanlar arasında idi. Sovyet görüşleri emperyalizmin Üçüncü Dünya'da kapitalist gelişmeyi engellediği yönündeydi, fakat aynı zamanda anti-emperyalist ulusal burjuvazinin kapitalist eksende üretici güçleri geliştirme rolü oynayabileceği düşüncesi de dile getiriliyordu. Azgelişmişlik teorisi, ekonomik durgunluğa da vurgu yaptı fakat ulusal burjuvazilerin bu suça iştirak ettiklerini zira denizaşırı emperyalist çıkarlarla ve yurtiçinde tarımsal çıkarlarla yakın bağları olduğunu ileri sürdü (Frank, 1967). Söz konusu azgelişmişliği sürdüren mekanizmalar her zaman açıklığa kavuşturulmadı fakat bunlar kârların Üçüncü Dünya'dan Birinci Dünya'ya geri gönderilmesini ve eşitsiz değişim ilişkilerini içeriyor gibi görünüyordu.

Bu görüşlerle ilgili sorun, Üçüncü Dünya'nın Batı hâkimiyetindeki dünya ekonomisinin parçası olarak kaldığı sürece hiç gelişmeden kalabileceğinin varsayılmasıdır. Oysa sadece Doğu Asya'dakiler değil çevredeki başka bazı ülkeler de yüksek büyüme oranları yaşıyorlardı. Bunu geç kapitalist gelişmenin bağımlı doğasını vurgulamanın ötesinde açıklama girişimleri her zaman ikna edici olmadı; zira bu, merkezdeki normal kapitalist gelişme ile çevredeki olağandışı gelişme arasında Avrupa merkezci bir ikilem kurma eğilimindeydi. Bu, bazı yazarların Marx'ın yayılmacı görüşlerini ve bundan ötürü emperyalizmin kapitalizmin öncüsü olduğu fikrini yeniden canlandırmalarına yol açtı (Warren, 1980). Fakat bu görüş de aynı derecede tartışmaya açıktı: bağımlılık kuramcıları daha sonraki kalkınmacıların bu görüşten nasıl saptıklarını göstermek için bir norm oluştururken; yayılmacılar bu görüşü, geç kalkınmacıların bunun etrafında birbirlerine yakınlaştıklarını iddia etmek için kullandılar.

Alternatif bir yaklaşım, kapitalist gelişmenin gerçekleştiğinin kabul edilmesiydi, fakat bu doğrudan merkez ülkelere yetişildiği anlamına gelmiyordu. Uluslararası sermaye önceki birikim döngülerinin oluşturduğu avantaj-

ları kullanarak yerleşik mekânlarda yoğunlaşma eğiliminde olduğundan, geç kalkınmacılar belirli dezavantajlarla karşılaştılar. Bu eğilimler yığını ölçek ekonomileri, teknolojik kapasite (ve araştırma ve geliştirme), beceriler, altyapı, örtülü bilgi ve krediyi kapsamaktaydı. Küresel eşitsiz gelişmenin aynı zamanda devlet biçimi, sınıf mücadeleleri ve direnişe dayalı özgül yerel görünümleri vardı ve bu, zamanla önemli değişikliklerin meydana geldiği anlamına geliyordu. Fakat aynı ölçüde bu, dünya ekonomisinde yakınlaşma olduğu anlamına gelmiyordu çünkü olgun kapitalist gelişme bile dengesiz ve eşitsizdi.

Bu tartışmalar bugünkü evrede fazlasıyla ilgi odağı olmayı sürdürüyor. Bazı Marksist teorisyenler, imalat sanayi üretiminde küreselleşmenin küresel yakınlaşmanın belirli biçimlerini teşvik ettiğini ve merkez-çevre bölünmelerini aşındırdığını ileri sürdüler. Ancak üretimin küreselleşmesi özellikle düzensiz ve eşitsiz bir biçim almaktadır. 1980'den bu yana merkez ülkelerin imalat sanayi ihracatındaki payları düşerken, imalat sanayisi katma değer payları artmıştır. Asya'nın dışındaki gelişmekte olan dünya için ise tersi geçerlidir (UNCTAD, 2002). Böylelikle temel imalat sanayi üretimi yapan fakat küresel üretim ağlarına düşük katılım oranları olan bazı ülkeler daha yüksek imalat sanayisi katma değer oranlanna sahip oldukları halde, birçok durumda küresel üretim ağlarına katılma, imalat sanayisi katma değeri ile olumsuz yönde ilişkilenmektedir.

Merkez ülkeler, sektöre giriş önünde büyük engellerin olduğu, yüksek kuruluş ve işletme maliyetleri ve önemli vasıf gereklilikleriyle yüksek değerli sektörlere hâlâ hakim olma eğilimindedir. Çevrede ise büyük miktarda işgücü fazlası ve giriş engelleri mevcut olup, vasıf ve ücretler düşüktür. Bu, bazı ülkelere belirli rekabet avantajları tanır; aynı zamanda da düşük giriş engelleri, rekabetin ücretler üzerinde yoğun bir basınç uygulayarak onları aşağı çektiği ve büyük ölçüde maliyet rekabeti tarafından belirlendiği anlamına gelir. Savunucular, daha yüksek değer üretimine geçen daha fazla gelişmiş ülkelerin olduğu gibi, ülkelerin bir üst seviyeye geçmelerine olanak sağlayan bu türden bir üretimin başlangıç noktası olduğunu öne sürerler. Fakat bu, pratikte ithal ikameci sanayileşme süreci ve ihracat odaklı teşvikler aracılığıyla yerleşik üreticilerin ithalat rekabetinden kendilerini bilerek koruyan devletler aracılığıyla gerçekleştiği zaman, bir üst modele geçmenin az çok kaçınılmaz olduğunu varsayar. Serbest ticaret yoluyla disiplin sağlayan neoliberalizm bağlamında bir üst modele geçme kaçınılmaz değildir ve ger-

çekte denizaşırı yerleşik üreticilerden kaynaklı rekabet yüzünden gerçekleşmesi pek mümkün değildir.

Bu hususların ABD hegemonyasının düşüşte olduğu tartışması açısından da bazı içerimleri vardır. ABD 1982'den bu yana dış ticaret açığını düzenli olarak artırsa da bu, üretim kapasitesinin zararına olan bir şey değildir. ABD 1980'lerin başından bu yana Avrupa'daki rakiplerine karşı kendi ihracatını ve dünya üretimindeki payını artırmaktadır. Yine de sermaye giderek daha fazla uluslararasılaşırken, bunun bir bölümü gelişmekte olan ülkelerde düşük değerli taşeronluk ve emek-yoğun üretimi kapsamaktadır. Çin, bu türden bir üretimi kendisine çekmede en başarılı olan ülkelerdendir. İthal ikameci politikalar aracılığıyla ulusal şampiyonluklar geliştirmek için Çin bu politikaları kullanmış, fakat bugüne dek başarısı sınırlı olmuştur. Bununla birlikte emek-yoğun dış ticarete yoğunlaşmasına dayalı olarak Çin ABD ile büyük dış ticaret fazlası vermektedir. Fakat Çin, ABD açıklarını ABD Hazine Kağıtlarını satın alma yoluyla finanse etmeyi seçmektedir. Böylece bu açıkları, uluslararası rejimi yönlendiren ABD Hazinesi-Wall Street dolarına kilitlemektedir. Çin kendi önceliklerinin yönünü değiştirebilmiş ve 1902'de Hobson'un emperyalizmin sonlandırılması için yaptığı önerileri yansıtacak şekilde sermaye ihracını sınırlamış ve kendi içindeki yerel talebi teşvik edebilmiştir. Bazı retoriklere rağmen Çin Komünist Partisi (ÇKP) şimdiye dek bu düzenin bir parçası olmaktan hoşnut görünüyor. Dünya ekonomik krizi olayların gidişini değiştirebilir fakat yine bugünkü emperyalizmin niteliği, Lenin ve Buharin'in zamanından bu yana olayların nasıl sert bir şekilde değiştiğini gösteriyor. Küresel krizin kökleri ABD'deydi fakat bu hızlı bir şekilde küresel ölçekte, özellikle düşen taleplerden dolayı birçok fabrikanın kapandığı Çin'de yayıldı. ÇKP, doların düşen değeriyle (ve dolayısıyla kendilerinin dolar cinsinden aktifleriyle) ilgili olduğu halde, bu para biriminden kitlesel bir kaçış olmadı, zira Çin özelikle kendi yatırımlarının değerini korumak istemekteydi. Üstelik krizi, ulusal sermaye bloklarını temsil eden farklı devletler arasındaki bir kriz olarak nitelemek de fazla anlam ifade etmemektedir. Zira özellikle ulusal topraklar ve ulusal sermayeler arasındaki uyum, özellikle Çin dahil olmak üzere, 1914 öncesi dönemden çok daha düşüktür. Sermayenin bu küresel bütünleşmesi ulus-devleti aşındırmamakta ya da jeo-politik rekabeti de sona erdirmemektedir. Ancak bu, klasiklerin yazıldığı tarihten bu yana emperyalizmin niteliğinin önemli oranda değiştiği anlamına gelmez.

Son olarak, bu alternatif emperyalizm açıklamasının bugünkü ABD emperyalizminin (askeri müdahalesinin) daha açık görünümlerini anlamaya dair içerimleri vardır. Bazı açıklamalar böylesi müdahaleleri, birikimin sürekliliği ya da belirli sermayelerin çıkarlarını temsil etme açısından gerekli görür —örneğin, bu argümanlar petrol savaşları fikriyle ilişkilidir. Ayrıca belirli bir ülkeye müdahalenin (örneğin, Irak) istilacı ülkeye diğer ülkeler üzerinde herhangi bir stratejik avantaj sağlama olasılığı yoktur çünkü uluslararası petrol endüstrisi, belli bir ülke üzerinde mutlak kontrol sahibi olmak isteyen birçok ülkenin ticaret ve yatırımına oldukça açıktır.

Çağdaş askeri müdahaleyi anlamada daha ilginç olanı, hümaniter emperyalizme yönelik liberal tartışmalardır. Bu tartışmalarda müdahale, ülkeleri 'bütünleşmemiş' haydut ya da başarısız devletlerden korumak ve bu gibi ülkeleri liberal barış sahasına entegre etmek için gerçekleşir. Fakat bu son derece sorunludur. Liberal emperyalizm için durum genellikle niyetin eylemden ayrılmasına dayanır; netice itibariyle işkence, sivil kayıplar ve birçok 'küçük katliam' dahil olmak üzere istenmeyen eylemler liberal iyi niyetlerce mazur görülür. Ancak niyetler/amaçlar hiçbir zaman eylemleri mazur gösteremez ve bu, liberal emperyalist alçağın son savunma hattıdır. Fakat neoliberal emperyalizmin politik ekonomisiyle ilişkili ikinci bir nokta daha vardır: askeri eylemin amaçları başarısız olmaya mahkumdur. Bunun nedeni sözde bütünleşmemiş boşluğu bütünleştirme fikrinin amaca zarar vermesidir. Çağdaş liberal emperyalistler, askeri eylemi neoliberal politikaların izlemesini ve yardımların ülkeleri küresel ekonomiye entegre etme amacı doğrultusunda tasarlanmasını öngörür. Bu anlamda çağdaş 'askeri hümanitarizm'i bir yapısal uyarlama biçimi olarak görebiliriz. Yine de, yukarıdaki analizin açıkça ortaya koyduğu gibi sorun şu ki, daha sonraki kalkınmacılar için neoliberalizm 'bütünleşmemiş' olanları bütünleştirmekten ziyade, onları bağımlı hale getirmekte ya da marjinalleştirmektedir (Kiely, 2010).

Bu analiz bizi klasik emperyalizm teorilerinin uğraştığı konulardan epeyce uzaklaştırır ama çağdaş uluslararası gerçeklikleri çok iyi kavrayan bir analizdir. Bu, daha eski tarihsel açıklamalardan hiçbir şeyin öğrenilemeyeceği anlamına gelmez, fakat bugün belki en faydalı paralellikler, 1914 öncesinin klasik Marksist analizlerinden ziyade, on dokuzuncu yüzyıl ortası Britanya hegemonyası, serbest ticaret ve John Stuart Mill'in liberal emperyalizmiyle ve bu politik projeyle ilişkili sorunlarla kurulabilir.

Çeviri: **Selime Güzelsarı**

27
ULUSLARARASI POLİTİK İKTİSAT

Alejandro Colas

Uluslararası Politik İktisat (UPİ) (International Political Economy, IPE), bir akademik çalışma alanı olmakla birlikte toplumsal ilişkilerin somut bir alanını oluşturur. Anglofon dünyada UPİ —ya da bazı durumlarda ifade edildiği biçimiyle Küresel Politik İktisat (Global Political Economy, GPE)— genellikle Uluslararası İlişkilerin (Uİ) (International Relations, IR) ya da Siyaset Bilimi'nin bir alt alanı olarak değerlendirilir ve incelenir. Buna karşın 1970'lerin ortamında çığır açıcı kitapları, kanonik simaları ve en çok bilinenleri *Review of International Political Economy* ve *International Organization* olmak üzere uzmanlaşmış süreli yayınları ile kendi ayakları üzerinde durabilen bir akademik alan olmuştur. Esas itibarıyla küresel düzeyde devletler ve piyasalar arasındaki karşılıklı ilişkiler ile ilgili bir araştırma alanıdır bu (Gilpin, 1987; Strange, 1988).

Böylece UPİ, iktisadi süreçler ve siyasal kurumların uluslararası düzeyde güçlü etkileşiminden doğan bir dizi toplumsal olguya da işaret eder. Dünya piyasaları ya da küresel ekonomi ile —üretim, ticaret, kredi ve tüketim de dâhil olmak üzere— kabaca birlikte var olan bir sosyo-ekonomik ve politik etkileşim tabakası inşa eder. Uluslararası göçten küresel para akımları düzenlemelerine, fikri mülkiyet haklarına, denizaşırı kalkınma desteklerinin idaresine uzanan tüm olgular UPİ'nin ilgi alanı içerisinde yer alır. Hepsinden öte UPİ, başlığında bulunan üç anahtar kelimeyi bir araya getirmeyi amaçlar. Uluslararası ilişkilere dair ana akım yaklaşımlara karşı UPİ, jeopolitik ya da diplomatik güç ilişkilerinin iktisadi payandalarına vurgu yapar. Or-

todoks ekonominin ve geleneksel politik bilimlerin aksine, piyasa işlemlerine içsel olan siyasal boyutların üzerinde durur. UPİ, küresel bağlamda politik karar verme süreçleri ve kurumsal düzenlemelerin altını çizer.

Marksist bir perspektiften bakıldığında bu amaç pek bir ihtilaf yaratmaz. Politika ile ekonomi arasındaki karmaşık etkileşim, tıpkı bu ilişkinin küresel ölçeği gibi, Marksist gelenek açısından aksiyomatik bir gerçekliktir (Marx, eksik kalan 'ekonomi politiğin eleştirisi'nin altıncı cildini münhasıran 'dünya piyasası'nı incelemeye ayırmayı tasarlamıştı). Tahmin edileceği gibi, çoğu çağdaş UPİ, dolaylı olarak Marksist açıklayıcı çerçeveden esinlenmiştir ve onunla birlikte veya ona karşı olarak işler. Buna bağlı olarak Marksist çerçeve, literatürde kaçınılmaz olarak etkileyici bir yere sahiptir. Oysa UPİ'nin alanı, aynı zamanda Marksistlerle birlikte Marksist olmayanlara da aşağıda dördü açıklanacak olan birtakım zorlu sorular bırakmaktadır.

Bu geniş konulardan ilki, dünya piyasasının kendi dinamikleri ve kökenleri üzerinedir. Bazı ana akım UPİ, tamamıyla tarihdışı bir biçimde kapitalist piyasayı adeta verili olarak alır. Diğer liberal görüşler, uzun 16. yüzyıl sürecinde (1450-1650) küresel ekonominin ortaya çıkışını esasen 'takas, trampa ve değişim'e yönelik Smithci eğilimin kümülatif sonucu olarak görürler. Bu argümana göre insanlar, daima uzun mesafeli ticaret ile uğraşmışlardır. Buna ek olarak Avrupa'nın Amerika'yı keşfi, dönemin teknolojik ve sosyopolitik yenilikleriyle birlikte, (özellikle denizlerde ve mali alanda) bir dünya piyasası içerisindeki mevcut bölgesel ticaret ağlarının iktisadi entegrasyonuna ivme kazandırmıştır. Dolayısıyla, küresel politik iktisadın bu kavranışı, küresel ekonominin entegrasyonundan ve modern çağ boyunca büyüme ve refahın dünya genelinde desteklenmesinden, karşılaştırmalı üstünlük, serbest ticaret, uzmanlaşmış bir işbölümü ve serbest rekabetin öncelikli olarak sorumlu olduğunu iddia eder.

Marx, bu tür anlatımları 'Robinsonadlar' diye niteleyerek bir kenara atar; çünkü bunlar teolojideki kökel günah nosyonu gibi, sermayenin kökel ya da 'ilksel' birikimini 'iki tür insan' (ya da iki tür ulus) arasındaki mitsel ayırımın bir sonucu olarak açıklamaya çalışırlar: 'Birinci tür insan gayretli, zeki ve her şeyden önce tasarruf eden, elit biriyken, ikinci tür insan tembel, miskin, elindekini avucundakini harcayıp duran, dahası aza kanaat etmeyen bir kimsedir' (Kapital, Bölüm 26). Böylesine 'yavan bir çocuksuluğun' aksine Marx, kapitalist piyasanın doğuşunu alternatif, materyalist bir açıdan açıklanır: Birincisi fethetme, köleleştirme, soygun, cinayet, kısaca kaba kuvvet, (*Kapital I*, Bölüm 26) Amerika'da altın ve gümüşün çıkarılması sırasında yerli nüfusun

madenlerini imha etme, köleleştirme, gömüleme; Doğu Hindistan'ın fethi ve yağmasının başlaması, kara derililerin avı için Afrika'nın bir ağıla dönüştürülmesi (*Kapital*, Bölüm 31) ya da İngiltere'de ve daha sonra kıta Avrupa'sında üretici ile üretim araçlarının birbirinden ayrılması sürecinin zorlanması üzerinden büyük rol oynamıştır.

UPİ'ye Marksist yaklaşımlar, dünya piyasasını doğal, hatta kâr amaçlı değişim ilişkilerinin çatışmasız bir sonucu olarak gören liberal anlayışlara karşılık, kapitalizmin en başından beri uluslararası bir üretim biçimi (modeli) olduğunu kabul eder ve kapitalizmin ortaya çıkışında politik güç ilişkilerinin rolüne (yani, şiddet, yağma, el koyma yoluyla mülksüzleştirme ve köleleştirmeye) vurgu yaparlar. Bu gibi Marksist yaklaşımlar yine de kapitalizmin küresel yeniden üretiminde uluslararası yapıların rolü konusunda kesin olarak ayrılmaktadır. Yelpazenin bir ucunda Immanuel Wallerstein ve takipçilerinin (Marx'tan çok materyalist coğrafyacı Fernand Braudel'den esinlenen), kapitalizmi dünyanın merkez, yarı çevre ve çevre bölgeleri arasındaki eşitsiz değişim ilişkileri tarafından karakterize edilen bir dünya sistemi olarak gören eserleri vardır (Wallerstein, 1974a). Dünya Sistemi teorisyenleri, uzun 16. yüzyıldan beri, birbirini takip eden Avrupalı hegemonların, gelişmemiş çevre ülkelerinin aleyhine, merkez ülkelerdeki kapitalist gelişmenin lehine olacak şekilde, küresel üretim ve değişim ilişkilerini inşa ettiklerini ileri sürerler. Çünkü Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın çevre ekonomileri merkez Avrupa'ya kölelik, haraç ve yağma yoluyla elde edilen hammaddeleri sağladılar; daha sonra bunlar işlendi, satıldı ve kapitalist refah için bu malların birikimi gerçekleşti. Burada küresel politik iktisadın, merkantilist imparatorlukların dayattığı katı bir coğrafi yapı tarafından düzenlenmiş bir değişim sistemi olarak anlaşılmasının önemli bir rolü vardır.

Yelpazenin karşı ucunda ise Robert Brenner ve arkadaşlarının politik Marksizm olarak adlandırılan yaklaşımları vardır. Bu yaklaşım esas itibariyle kapitalizmi, önce İngiltere kırsalında ortaya çıkan ve daha sonra tüm dünyaya yayılan, tarihsel olarak özgün bir dizi toplumsal mülkiyet ilişkileri olarak ele alır. Bu defa da vurgu, 16. yüzyıl İngiltere'sinde feodalizmden kırsal kapitalizme olan çok spesifik bir geçiş üzerinedir. Bu geçiş, doğrudan üreticilerin geçim araçlarının ellerinden alınması ve bunun yanı sıra rekabetçi bir emek, toprak ve tarımsal ürün piyasasının oluşturulması sonucu karakterize olur. İngiltere bu karmaşık ve zorlu dönüşümden 17. yüzyılın sonunda dünyanın lider kapitalist gücü olarak çıkmıştır. Bu dönüşümden sonraki denizaşırı yayılma sürecinde İngiltere, dünyanın diğer yerlerine de kapitalist top-

lumun mülkiyet ilişkilerini empoze etme çabasında olmuştur. Kapitalist toplumsal ilişkileri başka bölgelere ihraç teşebbüslerinin bu başarısı son derece inişli çıkışlıydı. Kölelik İngiltere Karayipleri'nde 19. yüzyıl ortalarına kadar devam etti ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 1857'ye kadar Raj gibi haraççı bir devlet olarak işledi. Fakat Brenner ve meslektaşlarının üzerinde durduğu nokta bunun, belirgin bir biçimde modern dünya piyasasının oluşmasını sağlayan kapitalist zorunluluklar olduğuydu. Bu bağlamda küresel kapitalizmin ayırıcı özelliğinin, dolaşımdan öte üretim olduğu vurgulandı. Sınıflararası 'dikey' çatışmalar dünya ekonomisindeki değişimin faili olan 'yatay' coğrafi güç mücadelelerini gölgede bırakma eğilimindeydi. Sonuç olarak, dünya sistemi teorisyenleri tarafından gözetilen sıkı mekânsal hiyerarşiler, kapitalist birikimin bir dizi rakip merkezi olarak görülen daha dinamik bir küresel kapitalist politik ekonomi anlayışı lehine reddedildi.

Bir başka grubu oluşturan Anglofon eleştirel akademisyenler –Giovanni Arrighi, Eric Wolf, David Harvey bunlar arasında sayılabilir– bir süre sonra dünya ekonomisinin doğuşu ve gelişmesi konusunda, söz konusu iki kutup arasında yer alan kendi değerlendirmelerini sundular. Çünkü bu tartışmalar sadece dünya piyasasının dönemleştirilmesi ile ilgili değildir, aynı zamanda UPİ'nin diğer boyutlarının bizim kavrayışımızdaki dikkate değer kavramsal önemi ile de ilgilidir.

Bu kavramsal tartışmaların kendi kendini tükettiği bir alanda –ki bu, Marksist UPİ için ikinci bir zorluk ortaya çıkarır– küresel kapitalist sistem içerisinde ulus-devletin yeridir. Eğer dünya piyasası kapitalist değişim tarafından dolayımlanan evrensel bir iktisadi karşılıklı bağımlılık mekânı meydana getirmiş ise, neden iki yüz civarında nominal açıdan bağımsız, bölgesel hükümranlık sahasına bölünmüş durumdadır? Daha kısa ve öz bir biçimde ifade edelim: dünya ekonomik yönden entegre olmuş görünürken siyasal olarak neden bölünmüştür?

Tahmin edileceği gibi, bu kritik soruların UPİ içerisinde birden çok cevabı vardır. Bu disipline 'merkantilist' veya 'devletçi' diye adlandırılan yaklaşımlar, dünya piyasasının yapılandırılmasında iktisadi devlet yönetiminin rolünü vurgularlar. Bu nedenledir ki –bu, kimi zaman, uluslararası ilişkilerdeki gerçeklikle özdeşleştirilir– dünyanın en güçlü devletleri küresel piyasanın işleyişini siyasal, hukuksal ve askeri araçlar kullanarak kendi lehlerine çevirirler. Yani, politik güçlerini eşitsiz ekonomik ilişkileri dayatmak için kullanırlar (Krasner, 1978). Bu okumada dünya piyasası liberallerin görmeyi istedikleri kadar bağımsız, kendi kendini düzenleyen bir alan olarak değil,

daha ziyade güçlü devletler tarafından araçsallaştırılan ve bu devletlerin güdümünde olan bir etki alanı olarak anlaşılır. Ulusal devletler modern dünya ekonomisini 'önceler' ve büyük ölçüde de bu ekonomiyi 'yaratırlar'. Gerçekçi-Merkantilist UPİ, uluslararası ilişkilerin daima çatışmalı olduğundan ve sıfır toplamlı bir oyunda güç için durmaksızın yarışan devletler öncülünden hareket eder. Dünya ekonomisi bu oyunda sadece bir başka oyun alanıdır.

Emperyalizme değğin Marksist yaklaşımlar, kısaca görüleceği gibi, Gerçekçilik-Merkantilizm ile aynı görüşü paylaşır. En güçlüler arasındaki ekonomik rekabet er ya da geç şiddetli çatışmalara ve savaşa yol açar. Bu, öte yandan, rekabet eden devletler ve kolonileşmiş toplumlar aleyhine toprak ve kaynaklara zorla el konulmasını da beraberinde getirir. Bu, esasında Lenin'in emperyalizm diye tanımladığı, Birinci Dünya Savaşı'na yol açan, kapitalizmin tekelci aşamasıdır. Bu tür bir argüman Peter Gowan tarafından da, çağdaş uluslararası bir politik iktisat lehine, daha etraflı ve karşılaştırmalı bir şekilde sunulmuştur. *Global Gamble*'da Gowan, Amerikan politikasını belirleyen kesimlerin Soğuk Savaş'ın sona ermesini nasıl kullandıklarını ve buna eşlik eden tek kutuplu dönemle birlikte ABD'nin ulusal çıkarı çerçevesinde küresel politik ekonominin değişimini anlatır (Gowan, 1999). Bu anlatımda merkezi öğe Gowan'ın Dolar-Wall Street Rejimi'ni nasıl sınıflandırdığıdır. Siyasal ekonomik bir gücün yönetimi, Başkan Nixon'un Amerikan dolarını dalgalanmaya bırakma kararı ile şekillendirildi. ABD Hazinesi'nin kamusal, siyasi otoritesi ile Wall Street bankalarının özel, ekonomik gücü birleştirildi. Gowan'a göre böylesi bir rejimin Gerçekçi-Merkantilist yaklaşımdan etkilendiği gün gibi açıktır: ABD hükümeti kendi anayasal görevini yerine getirmiş, Amerika'yı her şeyin önüne koymuştur. Nixon'un bütün amacı Bretton Woods sistemini yıkıp geçmek ve Dolar-Wall Street Rejimi'ni kurmaktı (Gowan, 1999, s. 31). Gowan, uluslararası bir sistemde devletler güç, nüfuz ve prestij için yarışırlar şeklindeki Realist sayıltıyı paylaşmakla birlikte, aynı zamanda devletlerin dış politikasını payandalayan ve yönetim ve hakimiyetin politik, askeri ve ekonomik enstrümanlarının kombinasyonu yoluyla devletlerarası hiyerarşik yapılanmayı perçinleyen ülke içindeki sınıfsal iktidara da vurgu yapar.

Modern devletler sistemi ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki karmaşık ilişki –sırasıyla, onların oluşumları, ortak yapıları ve küresel piyasanın yeniden üretiminde ulus-devletin yeri– UPİ içerisinde tartışmanın ihtilaflı, çözülmemiş arenası olarak kalmıştır. Soruna Marksist yaklaşımlar, öyle ya da böyle, kapitalist devletin –çoğunlukla herhangi bir ülkede, elitlerin çıkar-

larını koruyan ve savunan– küresel kapitalist birikim döngüsü içerisinde siyasal bir uğrağı temsil ettiği konusunda hemfikirdir. Fakat bu, kendi başına, neden dünya ekonomisine karşılık gelen bir dünya devleti olmadığını, ya da en azından Avrupa Birliği gibi ulusüstü siyasal bir oluşum yaratma deneyimlerinin dünya geneline neden yaygınlaştırılamadığını açıklamaz.

Hegemonya nosyonu bu çetrefilli konuları ele almak konusunda biraz yararlı olmuştur ve aynı zamanda UPİ'nin üçüncü yaygın problematiğini ortaya koyar. Dünya piyasası ya da politik ekonomi gibi, hegemonya da, tamamen farklı biçimlerle de olsa, ana akım ve eleştirel UPİ akademisyenleri tarafından kullanılmaktadır. Hegemonya terimi Yunanca liderlik kelimesinden türetilmiştir ve UPİ ve uluslararası ilişkiler içerisinde, uluslararası anarşi koşulları altında devletin dünya düzeninin sürdürülmesinde, lider bir devletin oynadığı koordine edici rolü tanımlamak ve analiz etmek için kullanılır. Hegemonyanın ortodox kavranışı, dünya ekonomisinin istikrarında lider devletin merkeziliğinin altına çizer. Bu okumaya göre, küresel hegemonlar (19. yüzyılda İngiltere, 1945 sonrası ABD) işlem maliyetlerini azaltmak ve bir bütün olarak kapitalist dünya ekonomisinin kârlılığı ve küresel değişimin güvenilirliğini maksimize etmek için kapitalist dünyanın geri kalanına evrensel para birimi, dışa açık/kurallara tabi ve öngörülebilir bir ticaret rejimi ve Dünya Bankası ve IMF gibi küresel yönetişim kurumları gibi birtakım kamusal mallar tedarik ettiler. Uluslararası sistemin çatışmalı durumu, hegemonik ya da lider devlet tarafından koordine edilen kurumları ve mekanizmaları stabilize etmek yoluyla hafifletilmiştir.

Dünya düzeni sorununa yönelik Marksist tepkiler iki ana türde olmuştur. Birincisi Hobson, Lenin ve Buharin'in öncülük ettiği klasik emperyalizm teorilerinden yararlanır. Bu teoriler savaşın, şiddetli çatışmanın ve jeopolitik ve ekonomik hakimiyetin kapitalist dünya düzenini sürdürmek noktasındaki rolünün devam ettiğini vurgular. Burada düzen istikrar ile eşanlamlı değildir (özellikle gezegenin nüfusunun büyük bölümü için): İngiliz ve ardından Amerikan hegemonyası, tekrarlanan sosyo-ekonomik krizler, derin coğrafi eşitsizlikler, sürekli bir jeopolitik altüst oluş ve sürüp giden çevresel yıkımın karakterize ettiği dünya düzenini meydana getirmiştir. Bu itibarla, kendilerini bu konuda yetkili gören hegemonlar tarafından sağlanan 'kamusal mallar', dünyanın geri kalanının bir avuç güçlü Kuzey ekonomisi tarafından tahakküm altına alınmasını destekler, bu da ancak dünyanın çok küçük bir elit azınlığına fayda getirir.

Dünya düzeninin diğer Marksist kavranışının kökeni Sardunya'lı komünist Antonio Gramsci'ye uzanmaktadır. Robert W. Cox'un öncülük ettiği bu yaklaşım, küresel hegemonyayı, belirli bir tür hâkimiyet biçimi olarak tanımlar. Burada hâkim devlet, ideolojik olarak büyük ölçüde rıza göstermeye dayanan ve özünde lider devlet veya devletlerle lider sosyal sınıfların üstünlüğünün sürmesini garanti altına alan genel kurallara uygun bir düzen yaratır. Fakat aynı zamanda, daha güçsüz olanın tatminine yönelik olarak da bazı önlemler ve olanaklar da sunar (Cox, 1987, s.7). Cox ve takipçisi yeni Gramscici UPİ araştırmacıları, bu özgün zor ve rıza kombinasyonunu, kapitalist toplumsal üretim ilişkileri içerisine sağlam bir şekilde yerleştirmişlerdir. Hegemonik dünya düzeninin ana akım kavranışının aksine yeni Gramsciciler, sosyal sınıflara ve onların yer aldığı kurumlara –düşünce kuruluşlarına, sendikalara, siyasal hareketlere ve işveren örgütlerine– bu hiyerarşik düzenin meşruiyetinin sağlanmasında merkezi bir rol verirler. Bu okumada hegemonya, en güçlü lehine ve en güçlü tarafından kullanılır. Hatta, hegemonya, farklı ulusüstü üretim alanlarındaki sömürü ilişkilerini içermek için devletlerin üzerinde yer alır. Ne ki yeni-Gramsciciler, hegemonyaya değgin liberal kavrayışlara benzer şekilde, dünya düzeninin hegemonik düzenlenişi sonucu biçimsel olarak boyunduruk altına alınmış devletler ile sınıflardan türetilen büyük faydalara da vurgu yaparlar. Leninist emperyalizm teorilerinin tersine yeni Gramsciciler, çok taraflı işbirliğinin ve kapitalist dünya düzeninin yönetiminde rızanın rolü üzerinde dururlar. Dolayısıyla da söz konusu düzenin yeniden üretilmesinde toplumsal güçler ve ikincil devletlerin önemli bir rolü olduğunu düşünürler. Bu konuda iyi bir örnek olarak, Batı Avrupa'nın sosyal demokrat güçlerinin, 1945 sonrası komünizmin devreye girmesi korkusu yüzünden, ABD'nin etki alanıyla entegre olmayı aktif olarak desteklemeleri gösterilebilir.

Tekrar edersek, dünya düzeninin yeni Gramscici ve Leninist kavrayışları arasındaki karşıtlık mutlak değildir. Diğer pek çok eleştirel ve Marksist UPİ teorisyeni –Kees van der Pijl, Stephen Gill, Craig Murphy ve William I. Robinson– UPİ'nin doğası ve işleyişi hakkında, bu ikisi arasında gidip gelen veya bu yaklaşımların her biri için daha kapsamlı bakış açıları geliştiren, çözümleyici çalışmalar ortaya koymuşlardır. Maksizm içi bu ayrımlar, bugün UPİ'yi analiz etmek ve açıklamak konusunda, geleneğin öne çıkmaya devam ettiğini gösteren, dünya düzeni ve hegemonya anlayışlarını da etkilemiştir.

Günümüz UPİ'nin asıl uğraş alanının sonuncusunun ise küreselleşme olarak adlandırılan mesele olduğunu söylemek yanlış olmaz. Marx ve

Engels'in 1848 tarihli *Komünist Manifesto*'larının, kapitalist küreselleşmenin ilk tahlillerinden biri olduğunu söylemek abartılı bir iddia değildir. Fakat bunu söylemek o kadar kolay değildir çünkü Hirst ve Thompson, küresel kapitalizme ait özelliklerin pek çoğunun 19. yüzyıldaki uluslararasılaşma *belle epoque* sürecinde de görülebileceğini çok güçlü bir biçimde kanıtlamışlardır. Daha önemlisi, Marx ve Engels'in en önemli kategorileri –değer, üretim tarzları, sınıf sömürüsü, ilksel birikim ve diğerleri– Bugün UPİ'yi anlamak açısından merkezi konumda olmaya devam etmektedir.

Geçen son 40 yılda hem ana akım hem de eleştirel UPİ, bazı kavramlar ve teoriler geliştirmiştir. Karşılıklı bağımlılık, hegemonik istikrar, uluslararası sitemler, tarihsel blok, yerleşik liberalizm, rekabetçi devlet gibi bu kavramlar, küreselleşen dünyamızın eleştirel bir kavranışı açısından kaçınılmazdır. Hatta farklı ideolojik ve yöntemsel düşüncedeki UPİ akademisyenleri, bölgesel entegrasyondan finansal krizlere, *offshore* para piyasalarından küresel kapitalizmin yeniden üretiminde patriyarkanın rolüne uzanan önemli çalışmalar yapmışlardır. Tüm bunlar, UPİ'nin bir araştırma alanı olarak hareketliliğini ve politik ekonominin küreselleşme incelemelerinin merkezinde olduğunu gösterir.

Ancak onların yetkin açıklamaları, bu kategorilerin güncel kapitalizmi tanımlayıp tanımlayamayacağı veya nasıl tanımlayacağı konusunda ampirik bir kriter üzerinde mutlak bir uzlaşmaya varamaz. Sonuç olarak, küresel ekonominin daha fazla karşılıklı bağımlı hale gelip gelmediği veya nasıl geldiği, devletin fonksiyonlarının refah sağlama noktasından uluslararası yatırımlar için rekabet etmeye doğru kayıp kaymadığı, bir zamanların Üçüncü Dünya'sının bugün kapitalist birikimin bir kutbu haline mi geldiği gibi sorular havada kalmaktadır. Bunlar ve diğer konular öncelikli olarak teritoryal devletler ve kapitalist piyasaların doğasına ilişkin kavrayışlara, bunların kendi aralarındaki ilişkilere ve dünya ekonomisi ya da küresel ekonomi ile diyalektik ve sistemli bir biçimde eklemlenmesine bağlıdır. Marksist analizler, bu katkının da göstermeye çalıştığı gibi, bu soruların çoğu üzerinde birbirinden farklılaşmaktadır ve bu soruların daima hazır, sabit ve ikna edici cevapları kesinlikle yoktur. Ancak tarihin materyalist kavranışı, bizim küresel politik ekonomi anlayışımızın tam merkezinde duran modern devlet ve piyasaların kökenlerine ve dinamiklerine ilişkin karşılaştırmalı ve belirleyici kavram ve ifadeler dizisi sunabilir.

Çeviri: **Demet Özmen Yılmaz**

28
KARL MARX

Lucia Pradella

Karl Marx, 5 Mayıs 1818'de Trier'de doğdu. Trier, 1794'ten 1814'e kadar Fransız yönetimi altında olan ve 1789 Devriminin hatırasının güçlü kaldığı bir kentti. Marx'ın Trier'de yaşadığı yıllar tüm Avrupa için devrimci yıllardı: üretim, önce Britanya'da sonra da tüm kıtada, modern sanayi ölçeğinin ve işçilerin gerek nicel gerekse de örgütsel açıdan sürekli büyümesiyle sonsuz bir dönüşüm sürecindeydi. Fransa'da feodalizmin son kalıntılarını kıran burjuva devrim 'dördüncü tabaka'yı savaş meydanına çağırıyordu. Ve bu 'dördüncü tabaka' devrimi eşitlik ve özgürlüğün resmî haklarının ötesinde radikal sonuna taşımak için mücadele ettikçe kendine düşeni yapmaya, birleşmeye ve öz-bilincine varmaya başladı. Bu tarihsel dinamikler Marx'ın radikal demokratik ideallerden komünizme uzanan kendi tecrübesine ve kendi izleğine yansıdı.

Marx, ortalama olarak varlıklı bir aileden geliyordu. Babası Protestanlığı kabul etmiş, kültürlü, Aydınlanma rasyonalizmiyle eğitilmiş Yahudi bir avukattı. Liseyi bitirdikten sonra ilk önce Bonn'da hukuk öğrenimi gördü. Fakat daha sonra Almanya'nın kültür merkezi olan Berlin'de Genç Hegelciler grubuna katlarak felsefe ve tarih çalıştı. Bruno Bauer ile işbirliği yaparak sonradan başyazarı olacağı Köln merkezli demokratik bir gazete olan *Rheinische Zeitung*'u 1842'de çıkardı. Mosel köylülerinin toplumsal şartları üzerine yazıları hükümet sansürünü kışkırttı ve Marx birkaç ay sonra baskıyla durdurulacak olan gazeteden ayrılmaya zorlandı. Bir gazeteci olarak etkinlikleri Marx'ı 'maddi çıkarlar olarak bilinen şey hakkında tartışma-

ya' (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz) iterek işçi sınıfının toplumsal koşullarını sorgulamaya ve ekonomi politik hakkındaki bilgisini derinleştirmeye yöneltti. Bu konu, Marx'ın, sosyal ve siyasi propagandanın Almanya'da sürdürülemez hale gelmesi nedeniyle 1843'te genç karısı Jenny von Westphalen ile birlikte taşınmak zorunda kaldığı 'yeni dünyanın başkenti' Paris'teki başlıca meşgalesi oldu. Burada, ekonomi politik, Fransız Devrimi, işçi sınıfının ahvali ve sosyalist ve komünist düşünce ile ilgilenirken değişik sosyalist ve devrimci örgütlenmelerle de diyalog kurma fırsatı buldu.

Bu entelektüel itki, Marx'ı, o sırada Sanayi Devrimi'nin başlıca merkezlerinden biri olan Manchester'da çalışan Friedrich Engels'in *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları* adlı eserini okumasının da etkisiyle, ekonomi politik üzerine çalışmaya sevk etti. Hem İngiltere hem de Fransa, aşırı siyasî parçalanması kapitalist gelişmesine mani olan Almanya'ya göre modern burjuva toplumunu gözlemlemek için ayrıcalıklı konumlanma noktalarına sahip olmak bakımından daha ilerdeydiler. Engels'in *Anahatlar*'ı sadece *Alman-Fransız Yıllıkları*'nın seçme cildinde, her ikisi de Arnold Ruge ile birlikte *Alman-Fransız Yıllıkları* gazetesinin editörlerinden birisi olan Marx tarafından yazılan *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi'ne Katkı*'ya giriş ve *Yahudi Sorunu Üzerine* başlıklı makalelerle birlikte yayımlanmıştı. Marx, *Eleştiri*'de, Hegel'in devlet ve sivil toplum arasındaki ayrılığı aşma girişiminin hem yanlış hem de aldatıcı olduğunu savunuyordu. Marx'a göre, bu bölünmeyi destekleyen toplumsal ilişkiler ancak proletaryanın pratik eleştirisiyle ilga edilebilirdi. Bu eserlerin peşinden gelen *1844 Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları*, Marx'ın, Hegel ve Feuerbach'ın eleştirel bir okumasından hareketle geliştirdiği felsefi kategorileri kullanımıyla klasik ekonomi politikle ilk sistematik hesaplaşmasının simgesiydi. Emeğin yabancılaşması ve onun meta durumuna indirgenmesi, modern kapitalist toplumlardaki temel bölünmelerin kaynağı olarak beliriyordu. Yabancılaşma, işçilerin kendi emeklerinin ürünlerinden ve her türlü etkinlerinden, doğadan ve diğer insanlık hallerinden kopmalarıydı. Marx *Elyazmaları*'nda, mevcut toplumsal ilişkilerin dönüşümünü, insan türünün ihtiyaçlarına göre örgütlenmiş ve emeğin toplumsallığın olduğu kadar bireyselliğin de gerçekleşmesinin kaynağı olduğu yeni bir toplumsal düzen yaratmaya yetenekli biricik güç olan proletaryanın özel mülkiyeti ilga etmesi temelinde tartışıyordu. Kapitalizmin Marksist eleştirisinin bu bütünsel ve devrimci karakteri en nihayetinde felsefî temellerinden kopmuş ve ekonomi

politiğin eleştirisine içkin yeni bir kalkış noktası kurmuş olsa da Marx'ın bütün yazılarına hakim olmaya devam etti.

Eylül 1844'te Marx ile Engels birlikte on gün geçirdiler ve siyasî ve entelektüel bakımdan aralarındaki derin mutabakatı tespit ederek müebbet mesailerine başladılar. İlk çalışmaları olan *Kutsal Aile* Bruno Bauer'e ve onun felsefî eleştiriyi siyasî praksisten ayırmasına karşı bir polemikti. Marx 1845'te, Prusya hükümetinin baskısından ötürü Paris'ten ayrılmak zorunda kaldı ve Brüksel'e taşındı. Orada, belgelere ve işçilerin hayat ve çalışma koşullarının doğrudan gözlemine dayalı yoğun bir çalışmanın sonucu olan *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* adlı eserini aynı yılın ilk aylarında yayımlayan Engels ile buluştu. İngiliz realitesinin somut tecrübesinin farkında olan Marx'ın o yazki yolculuğu, Engels ile birlikte Manchester'aydı. Manchester'da ekonomi politik ve İngiliz sosyalizmi üzerine çalıştılar ve işçi sınıfının liderleriyle bağlantılar kurdular. Bu, yeni bir 'tarih kavramı'nın –'maddi hayat koşullarının üretim tarzı, genel olarak sosyal, siyasî ve entelektüel hayat sürecini' koşullandırır– ve devrimci sosyalizm programının ayrıntılandırılmasında önemli bir aşamaydı. Bunlar idealist doktrinlerin, küçük burjuva ve ütopyacı görüşlerin eleştirisiyle geliştirilmişler ve ilk ifadelerini 1845'te yazılmış olmakla birlikte 1932'ye kadar yayımlanmayan *Alman İdeolojisi*'nde ve sonra da Marx'ın Proudhon'a karşı 1847 tarihli polemiksel çalışması *Felsefe'nin Sefaleti*'nde bulmuşlardı. Bu dönemdeki defterlerinden, Marx'ın kapitalist üretim ve ticaretin ulusaşırı karekteriyle uyumlu biricik yaklaşım olan küresel bir perspektiften bakarak iktisat tarihini incelediği ortaya çıkar. *Feuerbach Üzerine Tezler*'de tartışılan teori ile praksis arasındaki birlik kâğıt üzerinde kalmadı. Marx, Brüksel'de kendini örgütlü çalışmaya, Komünist Yazışma Komitesi'nin kuruluşuna, enternasyonal bağlantılar tesis etmeye ve işçi sınıfına çıkarlarıyla ilgili meseleler üzerine dersler vermeye adadı. Bu dersler, daha sonra *Ücretli Emek ve Sermaye* ile *Serbest Ticaret Üzerine* adlarıyla yayımlandı. Bu broşürlerde klasik ekonomi politiğin doğalcı temsillerini eleştiren Marx, sermayenin tarihsel olarak belirlenmiş ve uluslar arasında ve ulusların kendi içlerinde sömürüye dayanan toplumsal bir üretim ilişkisi olduğunu savundu.

Marx'ın çabaları, Engels'in 'işçi sınıfının ilk uluslararası hareketi' olarak tanımladığı Uluslararası Komünist Birlik'in kuruluşuyla sonuçlandı. Uluslararası Komünist Birlik, Haklılar Birliği, Komünist Yazışma Komitesi, İngiliz Çartistleri ve Avrupaya saçılmış Alman mültecilerinin birleşmesinden

oluşuyordu. 9 Haziran 1847'de toplanan Birinci Kongre'de Engels, Uluslararası Komünistler Birliği'ni, Haklılar Birliği'nden gelen 'Bütün insanlar kardeştir' şiarını 'Tüm ülkelerin işçileri, birleşin!' şeklinde değiştirmeye ikna etti. Aynı yılın sonunda toplanan İkinci Kongre, Marx ve Engels'e Birliğin siyasî ve kuramsal programını yazma görevini verdi: *Komünist Manifesto*. Kapitalist üretim ve işçi sınıfı hareketi hâlâ sınırlı olmasına rağmen *Komünist Manifesto* kapitalist gelişmenin küresel bir açıklamasını sunuyor ve ilk kez komünistlerin dünya görüşünü ve siyasî amaçlarını dile getiriyordu: sınıf mücadelesi kuramı ve Avrupa'daki devrim zaferleri uluslar arasındaki tüm çelişkilere son verecek olan proletaryanın devrimci rolü.

Manifesto'nun yayımlanmasından kısa bir süre sonra baştan başa tüm Avrupa'ya yayılan 1848 Devrimi, Viyana Kongresi'nde kurulan siyasî düzeni yangın yerine çevirdi. Belçika'dan kovulan Uluslararası Komünistler Birliği Merkez Komitesi'nin tüm yetkilerini devrettiği Marx, önce Paris'e, ardından da Köln'e taşındı. Orada *Neue Rheinische Zeitung – Organ der Demokratie* adlı gazeteyi (Yeni Ren Gazetesi) kurdu. Bu gazete Almanya'nın birleşmesini ve Alman işçi topluluklarının büyümekte olan devrimci mücadelesinin merkezileşmesini destekliyordu. Gelgelelim, Haziran ayaklanmasının ardı sıra gelen baskı, eylemlerini süratle genişleten karşı-devrimci güçlerin ilerleyişinin işaretini verdi. Çarlık Rusyası'nın yardımıyla Prusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu aşan karşı-devrimci kuvvetler, Fransa'da Louis Bonaparte'ın hükümet darbesiyle güçlerinin doruğuna ulaştılar. Toplumsal devrim sendelemişti ve komünist gruplar sistematik olarak baskı altındaydı. Köln'de Uluslararası Komünist Birlik'in Merkez Komite üyelerine karşı açılan dava, onları Birlik'i dağıtmaya itti. Doğrudan politik ilişkilerini durduran Marx ve Engels, *Fransa'da Sınıf Mücadelesi*, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, *Köln'de Komünistlerin Yargılanması Hakkında İfşaat* ve *Almanya'da Devrim ve Karşı-devrim* adlı eserlerindeki makaleleriyle mağlup devrimlerin tarihini ayrıntılı bir biçimde incelediler.

Hem Almanya'dan hem de Fransa'dan kovulan Marx, 1849 yazında hayatının geri kalanını sürdüreceği Londra'ya yerleşti. Tıpkı öteki mülteciler gibi Marx'ın ailesi de sürgündeki ilk yıllarında aşırı fakirliğe maruz kaldı. Bu fakirlik, Edmund, Franziska ve Edgar adlı çocuklarının 1850 ile 1855 yılları arasında ölümüne neden oldu. Manevi baskı altındaki Engels, gönülsüzce 'lanet olası ticaret'e geri dönmeye karar verdi. Babasının şirketinin İngiltere şubesini yönetmeye başladı ve bu sayede Marx'ı maddî olarak destekleye-

bildi. Kapitalizmin metropolü ve yayılan bir imparatorluğun merkezi olan Londra, 'burjuva toplumunu gözlemlemeye müsait bir konumlanma noktası' ve Marx'ın 'işe baştan başlamaya ve yeni malzemeyi dikkatlice ele almaya' karar verdiği British Museum'un bulunduğu yerdi (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz). Marx, Avrupa'daki devrim patlamasını belirsiz bir süreliğine erteleyen 1848 krizinin yeni bir refah çevrimiyle nasıl üstesinden gelindiğini anlamaya çalıştı. 'Londra Defterleri' para, ücret ve rant kuramları üzerine sıkı bir çalışma dönemini simgeler. Marx'ın araştırması, aynı zamanda, etkili bir gazete olan *New York Daily Tribune*'ne yaptığı katkıların izlerini de taşır. Marx, bu gazetede, 1851'in başlarından itibaren on yıldan fazla bir süre finansal politikalar, ekonomik kriz ve Asya'da ekonomik kriz gibi güncel gelişmeler hakkında 20. yüzyılın ilk yarısında eşsiz diye kabul edilen yazılar yazdı. Marx, aynı zamanda Kırım Savaşı'nı, İspanya Devrimi'ni ve Amerikan İç Savaşı'nı takip etti; pek çok ülkedeki işçi sınıfının hayat koşullarını ve siyasî mücadelesini durmaksızın halka duyurdu. Bu analizler aracılığıyla ekonomi politiğin eleştirisini geliştirmek için temel ilkeleri bir araya getirdi.

Ticaretin ve imparatorluğun muazzam derecede genişlemesi Britanya'nın krizden çıkışının belli başlı etmenleri arasında yer alsa bile, bunlar aynı zamanda yeni krizin kapsam ve riskini de artırıyordu. Marx, Asya'nın dört bir yanındaki anti-sömürgeci hareketlerin büyük tesiri altında anti-sömürgeci hareketle Avrupa'daki işçi sınıfı hareketi arasında, temel olarak *Manifesto*'da tasarladığı uluslararası devrim kavramını modifiye ederek, bir ilişki aradı. Marx'ın çözümlemesi, öngördüğü devrimci sonuçlar dışında kısa sürede doğrulandı. Hindistan ayaklanması, düya pazarını kuşatan 1857 krizinin esas nedenlerinden biriydi. *New York Daily Tribune*'den aldığı parada azalmaya yol açtığı için kendi maddî durumunu daha kötü hale getirmiş olsa bile Marx, kriz karşısında heyecanlıydı. Marx, eli kulağında bir devrim umuduyla *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları (Grundrisse)* adlı çalışmasına geri döndü (bu çalışma 1939'da Moskova'da yayımlandı). Elyazmaları, Marx'ın 1861-1863 ve sonra da 1863-1865'de modifiye ettiği bir plan temelinde sermaye kuramının sistematik bir biçimde sergilenmesine yönelik ilk girişimini sunuyordu. Marx, Haziran 1859'da *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı orijinal projesinin ilk bölümünü yayımladı. Burada, 'ekonomi politiği net bir biçimde kavramanın çıkış noktası' (*Kapital I*, Bölüm 1) olarak tanımladığı emeğin metanın içinde gömülü bulunan ikili karakterine ilişkin anali-

zini geliştiriyordu. Değeri emeğe dönerek izleseler bile soyut ve somut emek arasında net bir ayrım yapamayan klasik ekonomi politikçiler ise, tam aksine, değer yaratan emeği doğallaştırıyor ve ücretli emek üzerine kurulu sistemi ebedîleştiriyorlardı.

1857 krizi bir dizi toplumsal harekete itki verdi: Rusya'da toprak serflerinin bastırılması, Birleşik Devletler'de köleliğin ilgası. Avrupa'daki işçiler ise sendikal ve politik düzeylerde yeniden hareketlenmişlerdi. Değişik ülkelerdeki işçi komiteleri arasında iletişim kurulmaya başlandı. Haziran 1864'te Rusya'nın tahakkümüne karşı Polonya'da gelişen ayaklanmayla dayanışma için Londra'da uluslararası bir toplantı düzenlendi. İngiliz sendikacılar ve Fransız işçiler farklı ülkelerdeki işçi sınıfının siyasî faaliyetlerinin eşgüdümü amacıyla bir birlik kurmak konusunda anlaştılar. 28 Eylülde Uluslararası İşçi Derneği kuruldu. Toplantıya Mazzini'nin İtalyan taraftarları, Fransız sosyalistleri ve Blanquistler, Polonyalı devrimciler ve aralarında Marx'ın da bulunduğu Komünist Birlik'in eski üyeleri de katıldı. Birlik'te Marx'ın uluslararası dayanışmayı güçlendirmeyi hedefleyen etkinliği merkezî idi. Bu hedef, Marx'ın açılış konuşmasında belirttiği üzere, siyasî iktidarın fethi ve proletaryanın özgürleşimiydi.

Birinci Enternasyonal, Komünist Birlik'in aksine, bariz bir biçimde siyasî ve propagandif bir örgüt değildi; aynı zamanda sendikaldi. Birinci Enternasyonal, faaliyetinin ilk yılında, kısmen 1868'deki büyümeyi takip eden grev hareketlerinin bir sonucu olarak sağlam bir büyüme kaydetti. Yeni üyeler kazandığı gibi aralarında İngiltere, Fransa, Belçika, İsviçre, İtalya, İspanya, Portekiz, Almanya, Birleşik Devletler, Danimarka, Hollanda ve Avusturya-Macaristan'ın da bulunduğu yeni ülkelere yayıldı. Aynı dönemde Marx ve Engels'in politik tavırları keskinleşti. Siyasî mücadelenin gerekliliğini ve Alman ve İtalyan uluslarının birleştirilmesi için mücadelenin sürdürülmesi için çarpışmayı desteklediler. Alman ve İtalyan uluslarının birleştirilmesi için mücadele, her iki ülkede de işçi sınıfı hareketinin ilerlemesi için önemli bir sürecin yolunu açacaktı, bu bakımdan da enternasyonal bir karakter taşımaktaydı. Buna karşılık, 1860'ların sonlarında yoğunlaşan İrlanda'nın bağımsızlığı için mücadele, sömürge sorununu gündeme taşıdı. Marx ve Engels, İrlanda işçilerinin Enternasyonal içinde bağımsız bir örgütlenmeye sahip olma haklarını desteklediler ve İngiliz işçilerini kendi kurtuluşlarının gerekli bir koşulu olarak İrlanda mücadelesini desteklemeye sevk ettiler.

Enternasyonal'in 1868'de Brüksel'de toplanan birinci kongresi, ilk cildi 1867'de yayımlanan *Kapital*'i işçilere önerme kararıyla sona erdi. Marx, *Kapital*'de burjuva toplumunun karşıtlıklarını şekillendiren yasaları sistematik bir şekilde izah ediyor ve kökeni emek sömürüsünde yatan ücretli emek ile sermaye arasındaki çelişkideki karşıtlığın özünü ortaya çıkarıyordu. Marx, kapitalist birikimin ulusal bakımdan önemli farklılıklar gösterse bile işçi sömürüsünü küresel ölçekte yaydığını ve artırdığını gösteriyordu: 'Sermaye birikimleri oranında, ücreti yüksek ya da düşük olsun, işçilerin büyük çoğunluğunun durumu daha da kötüleşecektir' (*Kapital*, Bölüm 25). Dolayısıyla, işçilerin fakirleşmesi ücretlerin yükselmesiyle mahdut değildir; fakat onların hayatını her yönüyle etkiler. Birikim, işçilerin birliği bilincinin nesnel koşulu olan emeğin elbirliği üzerinde yükselir ve aynı zamanda pekişir. *Kapital*, 'çökmekte olan eski burjuva toplumunun gebe olduğu yeni toplumun özgür bileşenlerini kurmak amacıyla' (*Fransa'da İç Savaş*, Paris Komünü) işçilerin birliğine kuramsal bir temel sağlamayı amaçlar. *Kapital*, bundan ötürü, kapitalizmin betimleyici bir tahlilini vermekle kalmaz, fakat aynı zamanda burjuva toplumunun devrimci alt edilişine katkı sağlamayı da amaçlar.

1871 Paris Komünü, işçi sınıfının kendisini örgütleme ve siyasî iktidarı fethetme kapasitesini gösterdi. Silahlı işçiler, iki ay boyunca Fransa'nın başkentini ellerinde tuttular. Komün, Marx'a göre, 'emeğin iktisadî özgürleşiminin çözümünü gösteren keşfedilmiş en son siyasî biçim' olan 'işçi sınıfı hükümeti'ni doğurmuştu (*Fransa'da İç Savaş*, Paris Komünü). Marx, *Fransa'da İç Savaş*'ta Komün'ün bastırılmasının sadece uluslararası dayanışmanın yokluğunda mümkün olabildiğini savunur. Enternasyonal, Komün'ün bastırılmasından sonra bir hayli güçsüzleşti. Üyesi olan kuvvetleri sadece İngiltere'de hızla kaybetmekle kalmadı, Komün'ün bastırılmasının dağıtıcı etkilerde bulunduğu kıta Avrupa'sının iki merkezî ülkesi olan Fransa ve Almanya'da da irtifa kaybetti. 1872'deki Lahey Kongresi'nde, siyasî mücadeleye doğrudan katılıma karşı olan anarşist fraksiyon Enternasyonal'den atıldı. Marx ve Engels, 'parçalanmaktan sakınmak' amacıyla Enternasyonal Genel Konseyi'ni New York'a taşımayı önerdiler. Birleşik Devletler, kitlesel göç nedeniyle, 'en yüksek düzeyde emek dünyası' haline gelmişti ve nihayetinde örgüt burada sahici bir enternasyonal haline gelebilirdi.

Marx, bundan sonra örgüte doğrudan katılmayı bıraktı; fakat örgütün faaliyetleri kadar işçi sınıfı hareketlerini ve Batı Avrupa'daki siyasî kitle partilerinin oluşumunu da takip etmeyi sürdürdü. 1875'te alenî olarak olmasa da

Gotha Programının Eleştirisi adlı metniyle *Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands*'a karşı kritik bir müdahalede bulundu. 1880'de de Fransa'daki *Parti Ouvrier*'un programının formüle edilmesi için teşriki mesai yaptı. Aynı zamanda Rusya'daki devrimci hareketin gelişimini de izledi; Rusça, *Kapital*'in çevrildiği ilk yabancı dil olacaktı. Bozulan sağlığına rağmen Marx, *Kapital*'in birinci cildinin Fransızca çevirisine zaman ayırabilecek durumdaydı. Birinci cildin tüm bölümlerini incelikle işlemiş ve ikinci ve üçüncü cildin el yazmaları üzerinde çalışmaya başlamıştı (son iki cilt ilk kez MEGA II'de yayımlandı, Marx ve Engels, 2003; Marx, 2008). Marx her ne kadar yaşamının son yıllarında tek tük yayın yapmış olsa da, doldurduğu defterler bilginin tüm alanlarında çaprazlama olarak çalışmaya devam ettiğini gösteriyordu. Bu alanlar arasında matematik ve doğa bilimleri vardı; fakat bunlar bilhassa doğrudan *Kapital*'le ilişkiliydi.

Marx'ın çalışmaları, 1870'lerde genel tarih üzerine odaklandı. Araştırmalarını kapitalizm öncesi toplumlar ve sömürgecilik üzerine derinleştirdi; tarımsal üretimin tarihsel gelişimi üzerine düşündü, komünal toprak mülkiyetinin farklı biçimlerinin gelişiminin izlerini sürdü; *Kapital*'in üçüncü cildindeki toprak rantı üzerine olan bölümü yeniden yazmayı ümit ediyordu (Rusya bu konuda tarihsel bir model olarak merkezi bir yere sahip olacaktı). Marx, aynı zamanda arkeoloji, etnoloji ve antropoloji gibi yeni disiplinlerdeki güncel gelişmeleri önemseyerek ve belirli evrimci yazarlara odaklanarak çalıştı. Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı kitabı Marx'ın bu defterlerine dayanır. Marx, *Komünist Manifesto*'nun Rusça ikinci baskısına Engels ile birlikte yazdığı önsözde (1882), Rusya'da köylü devrimi Avrupa'daki proletarya devrimine ışık yakarsa ve bu iki devrim birbirini tamamlarsa, Rusya'daki kırsal komünün komünizme geçiş için bir temel olabileceğini belirtiyordu. Bu bakımdan devrimci sürecin her türlü tedricî, pozitivist veya determinist tasavvurunu reddediyordu. Bu tasavvurların aksine kapitalist üretim tarzının evrenselleşmesinin hem kaçınılmaz olduğunu hem de sosyalizmin gerçekleşmesinden önce dünyanın bütün halklarına kendisini kaçınılmaz bir biçimde kabul ettirmesinin önkoşul olduğunu vurguluyordu.

Engels, 14 Mart 1883'te Marx'ın ölümünden sonra, *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerini yayınlama işini üstlendi ve işçi sınıfının uluslararası hareketindeki gelişmelerin peşini bırakmadı.

Çeviri: **Gökhan Atılgan**

29
BİLGİ EKONOMİSİ

Heesang Jeon

Bu maddede bilginin rolünü değer teorisine eklemlemeye çalışacağız. Bu çaba, kendinde öz-yeterli olsa da, bilgi ekonomisi ve bilişsel kapitalizmin hakim teorilerinin eksiklik ve kusurları ışığında 'bilgi ekonomisi'ni Marksist bir perspektiften yeniden inşa etme yolunda gerçekleştirilen daha kapsamlı bir girişimin parçasıdır. Bilginin değer teorisine eklemlenmesi ilk adımdır, kapitalist ekonominin daha somut ve karmaşık teorilerine dayanır ve kapitalist ekonominin güncel özellikleri dikkate alınarak geliştirilebilir. Dar anlamıyla, bilginin meta olması durumu, 'bilgi üreten emeğin' rolünün meta üreten emekle ilgisinin tespit edilmesine yardım etmesinden dolayı araçsaldır, aşırı bir biçimde olsa da: kısacası, bilgi üreten emek meta üretimi için elzemdir ve meta üreten emeğin 'sanal yoğunlaşma' süreciyle değer üretimine katılır.

Bilgi Ekonomisi ve Bilişsel Kapitalizm

Bilgi ekonomisi politika ve kamusal söylemde 1990'ların sonundan itibaren giderek popüler hale gelmiştir. Günümüz kapitalizminde birtakım farklı ancak birbiriyle ilişkili gelişmelerin bir sonucudur: bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı ortaya çıkışı, evrimi, yayılması; fikri mülkiyet hakları rejiminin yayılması; teknoloji piyasalarının genişlemesi ve bilginin metalaşmasının yaygınlaşması. Ancak, bilgi ekonomisi kavramı çoğu kez bu birbiriyle genel olarak ilişkili gelişmeleri, aynı çatı altında gelişigüzel toplamanın ötesine

geçememiştir. Daha belirgin olarak, bilgi ekonomisinin hakim teorileri ne kendi tarihsel özgüllüklerini sorgulama ne de varlık koşullarını analiz etme girişiminde bulunmazlar. Bilgi ekonomisinin genellikle mevcut tarihdışı (ekonomik) teorilere (zaman ve mekanın sıkışmasıyla ilgili nosyonlarda olduğu gibi) dayalı olarak incelendiği göz önüne tutulursa, bu şaşırtıcı değildir. Örneğin, ortodoks iktisat teorisinde, her ne kadar bilginin kendi özel (tarihdışı) doğasından (rakipsiz oluş) ve (kısmen) dışlanamaz olmasından dolayı farklı bir maliyet yapısı olsa da, bilgi bir tür ekonomik 'mal' olarak kabul edilir. Bu, fikri mülkiyet haklarının yaygın bir gerekçesini oluşturur, çünkü piyasadaki kusurların potansiyel varlığının teslim edilmesine rağmen bilginin ekonomik bir mal olarak ticaretinin yapılabilmesine imkân tanır.

Bilgi, aynı zamanda, solcu yazarların, özellikle Otonomist Marksizm geleneğinin ilgisini çekmiştir. Bu yazarlara göre (Hardt ve Negri, 2000, 2004; Corsani vd., 2001; Vercellone, 2007), bilgi ekonomisi teorilerinin savunduğunun aksine, bilgi niteliksel olarak ekonomik mallardan farklıdır. Özellikle sınıf mücadelesindeki rolünden dolayı bilgi, sınıf iktidarının kaynağı olarak kabul edilir. Günümüz kapitalizminin, işçilerin kapitalistlerden, bilgi üretme rolünü aldığı ve egemen emek formunun gayri-maddi emek ya da 'bilişsel emek' olduğu bilişsel kapitalizme doğru geçişi tartışılmaktadır. İşçiler ve kapitalistler arasında artığa el koymaya ilişkin yeni koşullardaki sınıf mücadelesi, çağdaş 'bilişsel kapitalizm'in şekillenmesinde esas güç olarak kabul edilmektedir. Bu, bilişsel kapitalizmde emek-değer teorisinin artık geçerli olmadığı şeklinde iddialı bir ifadeye yol açar. Ancak emek bilişsel kapitalizmin zenginlik kaynağı olmaya devam eder. Çünkü emek, bilgi ve iletişim gibi maddi olmayan ürünler üretir. Buna karşılık meta üreten emeğin, bilişsel kapitalizme geçişe somut bir örnek olan enformasyon metası durumunda değer üretiminde önemli bir rol oynamadığı görülebilir. Bu görüşe göre, bilgi ekonomik mallardan (ya da metalardan) ayrı bir şey olarak kalmamakta, aynı zamanda onlarla tersleşmektedir. Bilgi ekonomisinin (ya da bilişsel kapitalizmin) tarihsel olarak kendine özgü olduğu kabul edilirken, bilgi (ya da bilgi üreten emek), meta (ya da meta üreten emek) karşısında ayrıcalıklı kabul edilmiştir (bilişsel kapitalizm teorisinin daha detaylı bir eleştirisi için bkz. Jeon, 2010).

Bu iddialar, bilişsel kapitalizm teorisine karşı değer teorisini savunan bugüne kadarki sınırlı literatürde (bilişsel kapitalizme ilişkin cüretkâr iddiala-

rın aksine, günümüz dünyasının özünü anlayarak) üç açıdan tartışılabilir. İlk olarak, bilgi, her zaman önemli olduğu halde, var olan kapitalist ekonomi teorilerine, özellikle başta değer teorisine eklemlenerek teorileştirilmelidir. Bunun için bilgi (ya da bilgi üreten emek) ve meta (ya da meta üreten emek) arasındaki ilişkinin, biri diğerine üstün tutulmadan açıklığa kavuşturulması gerekir. İkinci olarak, bilgi ekonomisi, bilgi ve metalar arasında belirli tarihsel koşullar altında gelişen soyut ilişkinin somut ve karmaşık biçimleri olarak teoride kavranmalı ve yeniden üretilmelidir. Bu, kapitalist süreç, yapı ve ilişkilere bilginin sokulması, tüm değer süreçlerinde bilginin rolü ve karmaşık varlığındaki ayrımlara işaret edilmesi yoluyla yapılmalıdır. Bu nedenle bilgi ekonomisi, bilginin bir şekilde metanın yerini alabileceğini tartışan bilişsel kapitalizm teorisindeki gibi, kapitalizmin bir 'aşaması' olarak teorize edilmemelidir. Üçüncü olarak, bu, emek süreci tartışmasını yeniden yorumlama ve canlandırma ihtiyacını artırmıştır. Bu durum, vasıfsızlaşmayı bir eğilim olarak algılarsak, karşı eğilimleri özellikle işyerinde bilgiyle ilişkili sınıf mücadelesini belirlemek için gereklidir. Bu, değer analizi karşısında öznelliği vurgulayan vasıfsızlaşma tezinin Foucaultcu eleştirisine alternatifler geliştirmeye katkı sunabilir. Bu nedenle, kapitalizmde bilgi emeğinin niteliğini ve dönüşümünü –özellikle meta üreten emekle ilişkisini– günümüz kapitalizminin doğasına özel referansla analiz etmek için, değer ve emek süreci teorisinin kapsamının genişletilmesi gerekmektedir. Diğer bölümlerde, bilginin rolünün değer teorisine nasıl tutarlı şekilde eklemleneceği, enformasyon metalarının yazılım programı örneğiyle gösterilecektir.

Enformasyon Metalarının Değerine İlişkin Kore Tartışmaları

Dijital müzik ve video gibi yazılım ve enformasyon malları, dünya metalarının öğesi olarak günlük yaşamımızın parçasıdır. Bu mallar kapitalistlerce kâr sağlamak amacıyla üretilirler. Bu nedenle, açık kaynak hareketleri ve yaygın dijital korsanlığa rağmen kapitalizmde bilgi daima, şu ya da bu ölçüde, metalaştırılmıştır. Bu açıdan diğer fiziksel metalardan farklı görünmezler. Öyleyse farklı şekilde nasıl ele alınmalıdırlar ve günümüz bilişsel kapitalizm/bilgi ekonomisi döneminde niteliksel farklılıklar var mıdır?

Meta olarak enformasyon mallarının kullanım değeri ve değeri vardır. Diğer metalar gibi enformasyon mallarının değeri de onları üretmek için

toplumsal olarak gerekli emek-zaman ile belirlenir. Buradaki zorluk şudur: önemli miktarda emek-zaman ilk birim için gerekliyken, bu geri kalanı için sıfır ya da sıfıra yakındır. Diğerlerinin değerini etkileyen ilk birimi üretmek için ne kadar emek zaman harcanmalı ya da gereklidir? Bu soruyu cevaplamak için ilk olarak orijinal bir şey, örneğin müzik, resim, tasarım, yazılım özellikleri, kaynak kodları ve daha iyi üretim teknikleri üreten emeği, eski üretim biçimine dayalı seri üretim halinde meta üreten emekten ayırmamız gereklidir. İlkine bilgi üreten emek, ikincisine meta üreten emek diyelim. Devreye sokulan bu ayrımla şu açıkça ortaya konmuş olmaktadır: ilk birim hem bilgi üreten emek hem de meta üreten emek içerirken, ikincisi bilgi üreten emekten bağımsız olarak yalnızca meta üreten emek içerir. O halde soru aşağıdaki gibi yeniden formüle edilebilir: kaynak kodlarını üreten bilgi emekçisi enformasyon metalarının değerinin belirlenmesini nasıl etkiler? Yazılım programı örneğine geri dönersek, bu örnek hem kendi başına hem de bilgiyi belirli bir biçimde diğer türde emekle birleştiren bilgi çalışması örneklerinin saf formu olarak önem arz etmektedir.

Bu tür koşullardaki değerin niteliği, enformasyon metalarının değeri ve fiyatına dair zıt uçlarda önerilen iki farklı yanıtla yakın zamandaki bir Kore tartışmasına (örneğin Kang vd., 2007; Jeon, 2008) konu olmuştur. Bir grup, enformasyon metalarının değerinin onu (yeniden) üretmek için toplumsal olarak gerekli emek-zaman ile belirlendiğini iddia etmiştir. Bilgi, kaynak kodu biçiminde üretilince, bilginin bedava yeniden kullanılabilirliğinden ötürü, bilgi üreten emek enformasyon metalarının (yeniden) üretimi için artık gerekli olmaz. Bu, bilgi üretimi için emek zamanın enformasyon metalarının değerine ne ilave edildiği ne de onu etkilediği anlamına gelir. Bu nedenle enformasyon metalarının değeri genellikle sıfır civarındadır. Çünkü üretim yalnızca derlenmiş ikili dosyaların kopyalanmasını gerektirir, örneğin yazılım programı. Ancak bu tür metaların fiyatı tekel fiyatıdır ve aslında metanın değeriyle sistematik bir ilişki (hemen hemen sıfır olan) içerisinde değildir. Bilgi üreten emeğin değere katkıda bulunduğunu varsayan diğer grup ise, üretilen bireysel enformasyon metaları arasında paylaşılan, ortak bir maliyet yaklaşımı önermiştir. Bilgi, değerin parça parça nihai ürüne aktarılmasına benzer şekilde sabit sermayeyle özdeş kabul edilir.

Her iki yaklaşımda da hatalar vardır. İlkinde, bilgi üreten emek enformasyon metalarının üretimi için vazgeçilmez olsa bile onun değer üretimiyle hiçbir ilgisinin olmadığı görülmektedir. Eğer Beatles *Yesterday* şarkısını be-

stelemese ve kaydını yapmasaydı şarkının dijital bir dosyasını satın alabilir miydik? Bilgi üreten emeğin enformasyon metalarının kullanım değerini belirlediğine şüphe yoktur. Bu, bilgi üreten emeğin metaların değerini de etkilemesi gerektiğini göstermektedir. Meta ve metanın değerinin üretilmesine bilgi emekçisinin rolünü eklemleme çabasına rağmen, yukarıda özetlenen ortak maliyet yaklaşımı ise bilgi ve sabit sermayeyi özümsemesi nedeniyle kusurludur. Sabit sermaye nihai çıktıya değer aktarır çünkü üretim 'aşınma ve yıpranma'yla (Marx, *Kapital I*, Bölüm 8) ya da 'kullanım değerinin günlük kaybı'yla sonuçlanır. Oysa, varlığı enformasyon metalarından bağımsız olan bilgi, enformasyon metalarının üretiminde kullanılmasıyla değişmez veya bozulmaz; bu nedenle bilgiden enformasyon metalarına değer aktarılmamaktadır. Ayrıca bu görüşe göre metaların değeri üretilen miktara bağlıdır; dolayısıyla üretilen miktar arttıkça metanın değeri bilgi emekçisi tarafından yaratılan değer azaldığı için *ex-post* belirlenir.

Değer Teorisinde Bilginin Rolü

Bilgi –örneğin müzik, tasarım, formül ve kaynak kodlu yazılım– sınırsız sayıda kullanılabilir ve bu bakımdan müzik CD'leri, dijital müzik dosyaları ve yazma sırasında önemli olan iPhone uygulamaları gibi enformasyon metalarından niteliksel olarak farklıdır. Bunun doğal sonucu, hem bilgi üreten emeğin hem de meta üreten emeğin meta üretimi için gerekli olmasına rağmen birbirinden ayrılmasıdır. Bu ayrım enformasyon metalarının üretimiyle sınırlı değildir (önemli bir ayrımdır bu). Otomobil üretimi örneğini alalım. Yeni bir model farklı tasarım, orjinal bir yapı, test ve kusur tespiti ve bunun yanı sıra piyasa araştırması vb. gerektirir. Ancak bundan sonra seri üretime başlanabilir. Seri üretim öncesi bu faaliyetlerde harcanan emek bilgi üreten emekten oluşur. Diğer bir ifadeyle, her yeni meta üretimi için asgari koşul olarak, bilgi üreten emek meta üreten emekten önce gereklidir ve devam eden meta üretiminde üretimin yenilenmesi için genellikle yeni bir kavramsallığa ihtiyaç vardır.

Bu bağlamda bilginin üretiminin önemine rağmen, analizler –özellikle emek süreci teorisinde– alışılmış biçimde meta üreten emeğe odaklanmıştır. Kavramsallık (bilgi üreten emek) ve uygulama (meta üreten emek) arasındaki ayrım sık sık vurgulanmasına rağmen, Braverman geleneğinde emek süreci teorisinin ana teması vasıfsızlaşma ve çalışmanın değersizleşmesini

tartışmak olmuştur. Başka bir deyişle, bilginin ve bilgi üreten emeğin rolü öncelikle kavramsallık ve uygulama kutuplaşması prizmasından, işçinin vasıfsız olup olmadığından yalıtılarak ele alınmıştır. Emek süreci teorisinde kavramsallığın gerekli olduğu kabul edildiği halde, değer üretimindeki rolü, tamamen göz ardı edilmese bile, ihmal edilmektedir.

Bilgiye Marksist bir açıklama getirme, Marx'ın *Kapital I*'de kullandığı bazı kavramların –örneğin emeğin yoğunlaşması, kolektif emek, karmaşık emek, bireysel değer– heuristik bir kullanımını gerektirir. Herşeyden önce, Marx'ta var olan bilgi üreten emek ile meta üreten emek arasındaki ayrımı göstermek gerekir. 'Amaca yönelik faaliyet' olarak bilgi üretimi ya da fikir üretimi meta üreten emekten önce gelir. Marx şöyle demiştir: 'Mimar, binayı gerçekte inşa etmeden önce hayalinde kurar' ve 'her emek sürecinin sonunda, biz zaten işçinin başlangıçta hayalinde var olan bir sonucu elde ederiz'. Ayrıca, bilgi 'özel niteliklere sahip bir insan'a işaret eder (*Kapital I*, Bölüm 7). İnsanlar diğer türlerden, emeğin kendi kendine dolaysız üretiminden önce bilgi (kavramsallık) üreten emeğe ihtiyaç duyması bakımından ayrılmaktadır. Soyut düzeyde, kavramsallık ve uygulama arasındaki ayrım aşağıdaki özelliklere sahiptir: İlk olarak, bu ayrım ontolojiktir. Yaparak öğrenme gibi geribildirim mekanizmalarına rağmen fikir üretme daima uygulamadan önce gelir. Ancak kavramsallık sadece uygulama yoluyla realize edilebilir. İkinci olarak, sözkonusu ayrım, analizde en soyut düzeyde gösterildiği gibi birtakım kapitalizme özgü tespitleri dışlaması nedeniyle aslında tarihdışıdır. Bu noktada kilit soru, bu ayrımın özellikle kapitalizmde nasıl geliştiği ve nasıl yeniden üretildiğidir.

Marx'ın kapitalist işbirliği biçimi analizi, bu ayrımın işyerinde fikir üretme ve uygulama arasında ayrım oluşturmaya yönelik bir şekil aldığını göstermektedir. Marx'a göre işbirliği 'kapitalist üretim tarzının temel biçimidir' (*Kapital I*, Bölüm 13). Ayrıca işbirliği, genelde kolektivite düzeyinin, özelde ise kolektif ve bileşik emeğin oluşmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla farklı birey işçiler işbirliği yaptığı zaman ortak hedeflere ulaşmak için birlikte çalışırlar. İşbirliğinde, birey işçiler sadece kendi işlerini yapmaz. Bu anlamda, kolektif emeğin üretkenliği, hem niceliksel (miktar) hem de niteliksel (elde edilen şeyin ne'liği) olarak işçilerin bireysel katkılarının toplamını aşar. Üstelik, en basit biçimde, işbirliği işçilerin biraraya toplanmasıyla oluşabilir. Ancak çoğu durumda üretim sürecinin koordine ve organize edilmesini kapsar. Emek kolektif hale geldiğinde bilgi de emeğin hedefleri de kolektif hale gelir.

Bu, bir grup işçinin, hedeflerin gerçekleştirilmesi ve üretim sürecinin tasarlanması, koordinasyonu, organizasyonu ve düzenlenmesine tahsis edilmesine yol açar. Marx, bu bağlamda denetçilerin ortaya çıkışından bahseder ancak bilgi üreten emek bu sıfatla tanımlanmaz. Bununla birlikte beceri, kolektif düzeyde bilgiden oluştuğu gibi işçilerin yeteneklerinin kullanılmasından da oluşur. Kolektif beceri ya da bilgi birtakım bireysel becerilere indirgenemez, özellikle sabit sermayede cisimleştiği gibi bireysel işçileri hesaba katmaksızın mevcut olan bilgiyi içerir. Son olarak, kavramsallık ve uygulama arasındaki ayrım, 'bilimi emekten ayrı üretici bir güç yapan ve sermayenin hizmetine sokan modern sanayide oluşmuştur" (Marx, *Kapital I*, Bölüm 14). Bilim, Marx'ın 'evrensel emek' ve 'işbirlikçi emek' arasında yaptığı ayrımda (*Kapital III*, Bölüm 5) gösterilen 'bağımsız bir güç olarak' (*Kapital I*, Bölüm 25) emek sürecine dahil edilmiştir: 'Evrensel emek tüm bilimsel emek, keşif ve buluşlardır... Öte yandan işbirlikçi emek ise bireylerin doğrudan işbirliği yapmasıdır'. Marx –yalnızca günümüz kapitalizminde istisnai olarak doğru olan– evrensel emek veya bilgi üreten emeğin ürünlerinin bedava olduğunu ima ederken, en azından bu ayrımın gerekli olduğunu kabul etmekte ve 'her ikisi de üretim sürecinde rol alır' demektedir. Başka bir deyişle, kavramsallık ve uygulamayı birbirinden ayırma eğilimi, bireysel firmaları aşar ve sosyal işbölümü başladığında daha karmaşık düzeyde gelişir.

Firma içindeki işbölümüne geri dönersek, hem kavramsallık (veya bilgi üreten emek) hem de uygulama (veya meta üreten emek) yapısal olarak kolektiftir. Örneğin, otomobil üretimi için gerekli bilginin birçok farklı ve çeşitli türünü, basit bir şekilde otomobil üretimi için gerekli bilgiyi dikkate alabiliriz. Kaplama, boyama, montaj ve son test gibi farklı somut emekler kolektif otomobil üreten emeğin biçimleridir. Peki otomobil üretimine dair bilgi otomobillerin değerini nasıl etkiler?

Bunu bilgi üreten emeğin sektör içi ve sektörler arası kullanımı ışığında düşünelim. İlk olarak, bir kapitalist birey bilgiyi sektörel standarttan daha üretken kullanırsa, meta üreten emek daha düşük bir bireysel değere sahip olacaktır ve kapitalist, mevcut yüksek kâr normundan daha fazla ekstra artık değer biriktirebilecektir. Üretkenlik açısından (kolektif) emekçiler arasında yapılan karşılaştırma, ilke olarak yalnızca aynı metayı ürettiklerinde mümkündür. Bu durumda, eğer biri diğerinden daha fazla emek üretkenliğine sahipse bu, müşterek bilginin farklı kullanımından ya da kişisel becerilerdeki farklılıklardan kaynaklanabilir. Buna bağlı olarak, bilgi emekçisi, meta üre-

ten emekçiyi 'olağanüstü verimli' hale getirebilir ve bu açıdan 'yoğunlaştırılmış emek' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 12) işlevi görür. İkinci olarak, bilginin sektörel ortalama düzeyi toplumsal ortalamadan daha yüksek olabilir. Örneğin, otomobil üretim bilgisinin düzeyi kağıt üretiminden yüksek olabilir. Bu durumda, otomobil sektöründe tüm bireysel sermayelerde meta üreten emek ortalama bilgi düzeyinin yüksekliğiyle desteklenir ve böylece yoğunlaştırılmış emek gibi işlev görür. Başka bir deyişle, böyle bir sektördeki ortalama işgücü, karmaşık emek gibi işlev görür ve karmaşık emek kavramı, kolektiviteyi düşünmemizden önce, Marx tarafından daha soyut bir analiz düzeyinde devreye sokulmuş olsa da, 'yoğunlaştırılmış ya da daha doğrusu ... çoğaltılmış basit emek'den (*Kapital I*, Bölüm 1) oluşur. Örneğin, kuyumcunun emeği komplikedir ve belli bir süre içinde ip eğiricinin emeğinden daha fazla değer üretir. Karmaşık emek elbette daha fazla değer üretir. Çünkü karmaşık emeğin eğitim ve öğretimi basit emeğe göre daha fazla bilgi edinme yolunda çaba harcanmasını gerektirir. Genel olarak metalardaki toplumsal olarak gerekli (soyut) emek zaman gibi (herhangi bir neden ve kalkış noktasıyla farklı becerilerdeki somut emekler tarafından üretilen) değerler, işin karmaşıklığı ve yoğunluğundaki farklılıklar gibi, değişim ilişkileri yoluyla birbirleriyle eşdeğer hale getirilir. Önceden görüldüğü üzere kapitalizmde emek kolektiftir. Ayrıca, kolektif beceri ya da bilgi işbirliğinin dışında biçimlenir. Makineler işçilere hükmetse bile, işçiler makineleri kolektif düzeyde üretim aracı olarak kullanırlar. Kendi (değer katmayan) oluşum sürecinde üretilen bilgi, emek sürecinde kolektif değer-üreten işçinin bilgisi olarak hizmet görür. İşçiler basit bir iş yapsalar bile, kolektif bilgi, sektörel düzeyde emeğin katkısını ve değerin yükselmesini yoğunlaştırabilir.

Özetle ve başka bir ifadeyle, bilgi üreten emek üretim sürecinde ne doğru-dan değer yaratır ne de dolaylı olarak değer aktarır. Ancak meta üreten emeğin sanal yoğunlaşmasına imkân verir. Marx'ın açıkça tanımlamadığı emek yoğunluğu, belli bir sürede harcanan emek gücü düzeyidir ve çalışma hızıyla ilişkilidir. Dolayısıyla daha yoğun iş, işgününün uzatılmasıyla aynı etkiye sahiptir. Emeğin verili koşullarında, iş yoğunluğu genellikle değişmeden kalır, ancak daha iyi üretim tekniklerinin kullanıma sokulması çoğunlukla iş yoğunluğunun artmasına yol açar. Çünkü emek sürecinin dönüşümü, çalışma saatindeki her tür gereksiz molayı kaldırarak işçilerin daha etkin bir şekilde kullanımına yol açar. Buna karşılık, sanal yoğunlaşma iş yoğunluğunda herhangi bir değişim olmaksızın aynı miktarda emek-

zamanla daha fazla değer üretilen ve dolayısıyla (kolektif) üretkenliğin ve/veya karmaşıklığın arttığı sosyal bir süreci ifade eder. Bununla birlikte, sanal yoğunlaşma rakiplerin sektör içi ve sektörler arasında birbirini yakalamasıyla etkisiz hale gelir. Bu, karşılıklı çelişen süreçlerin sonucunda, sektörel bilgi normları ve dolayısıyla toplam toplumsal bilgi düzeyi artar. Bu, kapitalist birikim yasası olarak düşünülebilir.

Bu, enformasyon metalarının değerini nerede terk etmektedir? Daha önce bahsedildiği gibi, bu durumda meta üreten emek minimumdur. Dijital müzik örneğini alalım. Bir kez orijinal kaydedilen bir şarkı dijital bir formatta kodlandığında ve bir sunucuya yerleştirildiğinde, kopya üretimi için asla insan emeği gerekmez. Kullanıcı, şarkı için para ödediğinde, sunucu önceden belirlenmiş algoritmaya göre, muhtemelen şifreleyerek veya korsanı önlemek için filigran ekleyerek bir kopyasını üretir ve internet üzerinden kullanıcıya iletir. Çalışma durumunun izlenmesi ve teknik sorunların çözümü frekans işlem sayısıyla orantılı insan müdahalesini gerektirir. İroniktir, bu iş yalnızca meta üreten emekten oluşur. Oysa, dijital müzik, beste ve müzik kaydının otomatik üretimini olanaklı kılmak, müzik kataloğu geliştirmek ve yaymak için araştırma, satın alma ve yükleme uygulamaları gereklidir. Bunları üretmek için harcanan tüm muhtelif somut emekler bilgi üreten emekten oluşur. Bununla birlikte, her şarkının dijital kopyası için harcanan (meta-üreten) emek-zaman yaklaşık sıfır olsa bile, her kopyanın değeri, sanal yoğunlaşma sürecinden dolayı, sıfırdan büyüktür. Dijital içerik endüstrisi bilgi-yoğun bir sektördür ve kaçınılmaz olarak sektörel bilgi düzeyi toplumsal ortalamadan yüksektir.

Sonuç

Burada bilginin rolünün eklemlenme çabası değer üretimiyle sınırlıdır ve dolayısıyla kısmidir. Ancak bu çaba kapitalist ekonomide bilginin rolünün daha karmaşık ve somut bir biçimde teorileştirilmesi için başlangıç noktası olarak işe yarayabilir. Örneğin bilgi, üretken ya da olmayan, her tür emek için gereklidir. Fikri mülkiyet haklarının, bilginin metalaştırılması ve değerin belirlenmesi üzerindeki etkileri yönünden analiz edilmesi gerekmektedir. Yeni bir kategori, fikri mülkiyet haklarının rolünü analitik olarak kavramak açısından gerekli olabilir veya olmayabilir. Bilginin finansallaşma, neoliberalizm ve küreselleşmedeki rolünü incelemek gerekir. Bu analizler yoluyla

sadece bilginin karmaşık ve somut biçimleri ve genişleyen rolü değil, ayrıca sınıfla ilişkisi ve diğer temel yapı ve süreçlerle devam eden ilişkisi belirlenmeli ve açıklanmalıdır.

Özetle, biz daha somut ve karmaşık konulara doğru hareket ettikçe, değer teorisi analizimize kılavuzluk etmelidir. Bilgi ekonomisi ve bilişsel kapitalizm teorilerinin giderek daha fazla etkili olduğu dikkate alındığında, değer teorisi ve genel olarak Marksist politik ekonomi tekrar savunmadadır. Bu talihsiz bir durum olmasına rağmen, değer teorisini savunmaktan başka seçeneğimiz yok. Ancak bilgi ve bilişsel kapitalizmin her ikisinin de daha gerçek bir açıklamasını geliştirme seçeneğimiz var. Burada soyut düzeyde de olsa, değer teorisinin bilginin rolünü barındıracak kadar güçlü olduğunu gösterdik. Değer teorisi ne modası geçmiş bir şeydir ne de esnemez bir şey. Değer teorisiyle çelişkili görünen karmaşık ve somut olaylar, değer teorisine ihtiyaç duymamızın nedenidir tam da. Ancak değer teorisinin gücü, bilgi ekonomisine ilişkin teorilere ve bilişsel kapitalizme kıyasla, çağdaş kapitalizme ilişkin daha sağlam açıklamalar geliştirilerek kanıtlanmalıdır.

Çeviri: **Ferda Uzunyayla**

30
EMEK, EMEK GÜCÜ VE İŞBÖLÜMÜ

Bruno Tinel

Marx'ın kapitalizmdeki emek süreci tartışması, değer teorisinden yararlanan, onu incelten ve geliştiren bir dizi kavramı içerecek biçimde karmaşık ve gelişkindir. Hem görgül hem de teorik içeriği kapsayan analizi genel olarak üretimin doğası üzerine gözlemlerden, özgül olarak bu üretimin kapitalist özelliklerine uzanır. *Kapital*'in birinci cildinin alt başlığının 'Sermayenin Üretim Süreci' olmasına rağmen, Marx'ın emek sürecine ilişkin analizi tamamlanmamış ve önemli bir bölümü 6. Bölüm'ün sözü edilen 'kayıp eki' ortaya çıkana kadar bilinmemiştir. Bu bölümün yayımı, Marksist araştırmanın hâlâ en verimli alanlarından birine, yani emek süreci yazınına yol açmıştır.

Emek ve Emek Gücü

Emek ve emek gücü arasındaki ilişki, Marksist ve Marksist-olmayan siyasal iktisat, özellikle ana akım iktisat arasında önemli bir ayrım sunar. Bu ilişki, Marx'ın kapitalizmdeki sömürü açıklamasının temelinde yer alır ve kapitalist üretim tarzına yönelik yaklaşımını yoğun biçimde belirler. Marx, emek gücünü çalışma kapasitesi, emeği(n) (performansını) ise onun kullanım değeri olarak adlandırır. Kapitalist, çekişmeli olsa da üzerinde anlaşılmış bir zaman süresi boyunca işçinin emeğini kullanmak için üzerinde anlaşılmış bir emek miktarını değil, emek gücü miktarını satın alır.

Kapitalist üretim tarzı ilksel birikim yoluyla, çalışan insanları tüketime erişim için tek araç olarak emek güçlerini ücret (para) karşılığı satmalarını gerektirecek bir koşula bağlayarak, emek gücünü bir metaya dönüştürür. Marx bunun için iki koşul tanımlar: öncelikle, emek gücü sahibi sadece sınırlı bir

zaman dilimi için emeğini satar (kölelik söz konusu değildir); ikinci olarak, toplumsal idame bu satışa dayalıdır. Bu, emek gücünün basit bir kullanım değeri olarak görülmesini gerektirir; fakat emek gücü ona sahip olan ve tekrar satılmadan önce kendisine döneceği beşeri özneden ayrıştırılamaz. Özne olarak insanlar meta değillerdir; fakat satın alıcının baktığı noktadan, emek gücü kelimenin tam anlamıyla diğer üretken girdilere benzer biçimde, bir nesne gibi pasif kullanıma müsait olmalıdır (Marx'a göre, 'özne' ve 'öznellik' insanları, 'nesne' ve 'nesnellik' ise şeyleri betimler). Kapitalizm dışında (ve diğer nedenlere ve diğerlerinin nedenlerine bağlı olduğu ölçüde kapitalizm içinde bile), çalışmak sadece tüketim mallarına sahip olmak için bir araç değildir, aynı zamanda –kapitalist istihdamın sınırları içinde de gerçekleşebilecek– bir başarı ve tatmin kaynağı olarak kendi içinde varılacak bir noktadır. Her ne kadar salt kârlılık peşinde olmanın dışındaki nedenler belirli sınırlar içinde gelişebilse de, emek gücü satın alıcısı olarak kapitalist için durum farklıdır. Bundan dolayı ücretli ya da başka türlü emekçiler, kendi amaçlarını karşılamayan durumlardan, ne kadar bilinçli biçimde tanımlanır ve hedeflenir olursa olsun, kaçma ve uzaklaşma eğiliminde olacaktır.

Emek gücü değer yaratan tek meta olduğu için, kapitalist, onun tüketiminde mümkün olduğu kadar artık değeri istihraç etmeye çalışır. İş, zorunlu olarak emekçinin asgari geçim araçlarının değerinin (yeniden) üretimi için gerekli olan toplumsal emek-zamandan daha uzun olacaktır. Ancak bu ilişkiler satın alan ile satan arasındaki sözleşmede belirtilmez. Bunlar dolaşım alanında görünür değildir; buna karşın, Marx'ın söylediği gibi, üretimin gizli kapaklı yerlerinde bulunurlar.

Emek Süreci

Değer, emek süreci tarafından yaratılır. İnsanlar çalışarak maddi çevreyi ve doğayı dönüştürürler. Hayvanlar da, örneğin örümcekler ya da arılar, kısmen bir dokumacıya ya da mimara benzer biçimde, maddi dünya üzerinde etki de bulunurlar. Fakat insan emeğinin özgüllüğü, 'her emek sürecinin sonunda, bizim başlangıçta emekçinin kafasında zaten var olan bir sonuca varmamızdır' (*Kapital I*, Bölüm 7). Beşeri üretim, emekçinin belirli bir süre diğer amaçlarını öyle ya da böyle bilinçli olarak ona bağladığı bir amaca yöneliktir. Toplumsal biçimi ne olursa olsun kapitalist emek süreci 'emekçinin kendisi ile emeğinin öznesi arasında konumlandıran ve kendi eyleminin yürütücülüğüne hizmet eden' emek araçları kullanımı yoluyla, başka bir emek

tarafından hazırlanmış olsun ya da olmasın, nesnelerin dönüştürülmesinden oluşur. Araçlara başvurma, beşeri emeğin nirengi noktalarından biridir.

Kapitalist emek sürecinde 'emekçi, kendisi yerine kapitalist için çalışır'. Dolayısıyla emek gücü artık değeri içinde taşıyan kullanım değerleri üretmek için tüketilir. Kapitalizm-öncesi dönemde zaten var olan üretim teknolojisi ve çalışma araçları, 'emeği bulduğu gibi' kullanmak durumunda olan kapitalist tarafından ilk başlarda değiştirilmez. Emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi, daha geç bir dönemde üretim organizasyonu ve yöntemlerinde değişikliklere yol açacaktır.

Basit İşbirliği

Basit işbirliği kapitalist üretim tarzına özgü değildir; resmi çalışmanın dışında, evde ya da ortak bir amaçla bir araya gelmiş arkadaşlarla birlikte, kapitalizmin kendi içinde sürer. İşbirliği, gelişmenin farklı düzeylerinde, kapitalizm-öncesi değişik medeniyetlerde kesinlikle vardı. Çok sayıda insan aynı ortak amaca yönelik ve eşzamanlı olarak birlikte çalıştıkları zaman, üretime her bir emekten daha fazla katkı sağlayabilmekte ya da başka türlü gerçekleştirmesi mümkün olmayan ürünlerin ortaya çıkmasına imkân tanıyabilmektedir. Onların birbiriyle yakın ilişkili eylemlerinin bir araya gelmesi özgül bir toplumsal üretken güç ya da kolektif emek oluşturur. Ne kadar çok emekçi bir arada çalışırsa, onların eylemlerinin diziliminin o kadar örgütlenmesi gerekir. Aksi halde baş gösterecek olan karışıklık, kolektif olana ilişkin üretken etkiyi sınırlandırabilecektir.

'Mısırlı krallar' ve 'Etrüsklü teokratlar' piramitleri ya da tapınakları inşa etmek için kolektif emeğin özgün gücüne başvurmayı tercih etmiş olmalarına karşın, kapitalistler bunu sistematik olarak kullanırlar. İşbirliği, onun dağınık, zayıf ve seyrek kapitalizm-öncesi biçimleriyle tezatlık içinde, Marx tarafından 'kapitalist üretim tarzının temel biçimi' olarak görülür (*Kapital I*, Bölüm 13). Çok sayıda ücretli emeğin tek bir kapitalistin yönlendirmesi altında bir araya toplanması, önemli üretim araçlarının birkaç elde yoğunlaşmasının daha önceden gerçekleştiğini varsayar. Bundan sonra, ilksel kapitalist işbölümü gelişebilir. Öncelikle, küçük ustadan kapitaliste dönüşen işveren, el yapımı ya da imalat işlerini hafifletmek ve yönlendirme, tasarlama ve ticarete odaklanmak için yeterli düzeyde emek kiralar. Sonrasında, yeteri kadar büyüdüğünde, yönetimle ilgili işlevini uzmanlaş-mış kişilere, mümkün olduğunca da ücretli emekçilere devredebilir.

Komuta Etmenin İkili Doğası

Üretim süreciyle ilişkili olarak, kapitalist komuta iki yönlüdür. Bir taraftan, işbirliğinin toplumsal niteliği kolektif eylemi oluşturmak için bireysel eylemlerin koordine edilmesini zorunlu kılar. Kapitalist üretimde sistematik işbirliği kullanımı, girişimciliğin bir parçası biçiminde sermaye komutasının 'sonsuz zorunluluğu' illüzyonu verir; bu sadece kapitalistin hem her işçiyi ödüllendirmesi hem de kolektif emeğin getirilerine el koymasından kaynaklanmaz. Kâr, özellikle pazarlama gibi işin diğer işlevleriyle karıştırıl-dığı zaman, söz konusu işbirliğinden kaynaklanıyor gibi durur.

Diğer taraftan, kapitalist, artık değer üretmek için kiraladığı zaman süresince emek gücüne ihtiyaç duyar. Bu, gerçek anlamda işbirliğinden kopuk nitelikte, farklı yönelimde bir işleve bulaştırır. Emeğin sömürülmesi gerektiği için bu durum komutaya zorunlu olarak otoriter bir biçim verir ki, 'sömürücü ile sömürdüğü canlı ve zahmetli hammadde arasında kaçınılmaz bir karşıtlık' (*Kapital I*, Bölüm 13) oluşturur. Despotizm işbirliğinin gelişimiyle birlikte biçim değiştirir. Çünkü sadece kendilerini aşırı sömürüden sakınmaya çalışan işçiler değil, aynı zamanda özgürlük hareketini büyütmek ya da bir ölçüde iş özerkliği elde etmek isteyen işçiler arasında da belirgin biçimde direnişe yol açar. Direniş sermayeyi, üretkenliği artırmak için değil, herhangi bir denetim kaybını önlemek için emek sürecine ilişkin teknoloji ve organizasyonu sürekli olarak yenilemeye zorlar. Aslında, işbirliği halindeki emekçiler sayıca çoğalarak direnişi güçlendirebilir; emek ile sermaye arasındaki mücadele, işçilerin sermayenin hakimiyetine yönelik direnişlerini kırmak ve etkisizleştirmek için sermaye tarafından geliştirilen denetim araçlarının süregiden evriminin önünü açar.

Kapitalist, sanayi üretimini nasıl komuta edeceğine ilişkin uzmanlaşmış bilgisi nedeniyle mi egemenlik kurar? Marx'a göre bunun tersi geçerlidir: kapitalist, emek sürecini iyi yürüttüğü için değil, üretim araçları üzerindeki egemenliği yoluyla bunu yapacak güce sahip olduğu için onun nasıl yürütüleceğine karar verir.

Babbage Savı

Marx'a göre, toplumsal işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü birbirinden farklıdır ve salt teknolojik değildir. Aksine her ikisi de üretim ilişkilerinden türer. Toplumsal işbölümü tüm toplumlarda vardır ve toplumda, zanaat ve özel üretimi de içererek baştan aşağıya tüm üretime yönelik işin paylaşımına

karşılık gelir —kim neyi, nasıl yapmaktadır (aynı zamanda genel olarak kadın emeğinin, özel olarak 'ev içi' emeğin önemsiz görülmesiyle ilgili feminist eleştirinin vurguladığı üzere hangi faaliyetler 'iş' olarak tanım-lanmaktadır). Manüfaktürdeki işbölümü işin onu oluşturan parçalara ayrılması ve bunların belirli tipte işçilere belirli nihai ürünler üretmek üzere paylaştırılmasına karşılık gelir. Bu, sadece kapitalizmde genel hale gelir. Kapitalizmden önce işçiler nihai ürünleri kendi hesaplarına üretme eğilimi içerisindeydiler. Marx, ayrıntılı işbölümü ile uzmanlaşmanın, yeni kapitalist işbölümünün üretkenlik üzerinde ancak birkaç geçici etki yarattığını, bunun da Adam Smith'in toplu iğne fabrikası örneğinden hareketle el becerisine dayandırdığı argümanın cazibesini zayıflattığı yönündeki düşünceyi Charles Babbage'dan ödünç alır. Babbage, parasal fiyatlar temelinde akıl yürütür. O, işbölümüne gitmenin temelde ücret maliyetlerini düşürmenin bir aracı olduğunu gösterir; çünkü bu, imalatçıya uygun ve daha ucuz biçimde vasıf düzeylerini seçme imkanı tanır. İşbölümüne gitmek ve uzmanlaşmak, çıraklık zamanını ve maliyetini azaltacağından, ustalar emek sürecini parçalara ayırmaya yönelir: Çabucak edinilen beceriler gerektiren küçük çaplı uzmanlaşma, ücretlerin azalmasına, her türlü işi yapmaya müsait işçi arzının da artmasına yol açar.

Babbage'a göre, imalatçılar küçük çaplı uzmanlaşmayı öncelikle üretkenlik gerekçeleriyle değil, kârlılık kaygısıyla geliştirirler. Ve işbölümüyle görevleri basitleştirmek aynı zamanda, insan emeğinin makinalarla yer değiştirmesinin yolunu açar. Emekçi başına değişmez sermayenin artışı ve teknolojik yoğunlaşma üretkenlik gelişiminde önemli unsurlardır. Marx, 'zanaat' nosyonuna referansla, Babbage'ın argümanını büyük ölçüde benimser ve derinleştirir.

İşbölümün Öznel Aşaması

'Zanaatkârlık' bir dizi uzmanlık becerisi ve tekniğinden oluşur. Çok sayıda oldukça özgün ve gelişkin araçla birleşmiş el becerisine dayanır. Ve zanaatkârlar kendi işlerini hem tasarlar hem de uygularlar. Tasarım ve uygulama arasında bir ayrışma yoktur; çünkü, zanaatkârlık işçiye bir metanın tamamına ilişkin emek sürecini kontrol etme imkânı tanır. Kendi üretim araçlarına sahip zanaatkârlar ürünü kontrol edebilir ve piyasada satabilir. Dolayısıyla bağımsız olabilir. Görüleceği gibi, Marx önce emekçinin, emeğin sermayeye 'biçimsel bağımlılığı' yoluyla, ürettiği ürün üzerindeki denetimini nasıl yitirdiğini, sonrasında da sermayenin zanaatları yok edip mesleki bilgi ve tekno-

lojiyi sahiplenerek emeği 'gerçek anlamda bağımlı hale' getirerek emek sürecini nasıl kontrol altına aldığını açıklar.

Kapitalist gelişmenin ilk aşamasında bizatihi emek sürecine dahil olmaktan vazgeçen küçük zanaatkar ustası kapitalist olur. Ücretli emekçiler basit işbirliği içine girerler: emek süreci hâlâ denetimlerindedir; kapitalistler ise zanaatkârlar üzerinde (onların yaptığı işe aykırı olarak) yetke sahibidirler. Emeğin sermayenin boyunduruğuna girmesi bütünüyle 'biçimsel'dir (Marx, *Sermayenin Üretim Süreci, Kapital'in Taslak 6. Bölümü, Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*, 1864, Bölüm 6): kapitalistin işçileri sınırlandırma kapasitesi sadece onların ekonomik bağımlılığına dayanır. İşten çıkarma tehdidi, tarihsel ve mantıksal olarak, emeğin sermayeye boyunduruğunun ilksel momentidir.

Söz konusu biçimsel zorunluluk, sermaye tarafından üretim sürecinin 'gerçek anlamda' ele geçirilmesinde belirleyici bir eşiktir. Kapitalistlerin ince işbölümü ve uzmanlaşmaya ilişkin ilk aşamayı uygulamasını mümkün kılmak için yeterlidir. Bu aşama, 'öznel' işbölümüne denk düşer. İşçileri sınırlı sayıdaki görevlerde uzmanlaştırarak zanaatkârlığı yok etmek ve üretim süreci üzerindeki bireysel denetimi ortadan kaldırmaktan oluşur. Üretim sürecinin bütünü, bu aşamayı oluşturan işler temelinde yeniden oluşturulur. Bu işbölümü, işin parçalara bölünmesi ve uzmanlaşma maddi bir sürece değil de, işverenlerin işçiler üzerine dayattığı bir geleneğe ya da bir yasağa dayanması anlamında, öznel olarak düşünülür. Basit işbirliğinin sonrasında ve makinaların öne çıkışının öncesinde, bireysel vasıfları sınırlandıran yeni bir uzmanlaşma, zanaatlara ilişkin yöntemler etrafında gelişir. Üretimin yoğunlaşması, talebi ve sermayenin yoğunlaşmasını artırarak tasarım ve yönetim işleri dahil her işlemin nihayetinde alt parçalara bölünmesine yol açar. El becerisine dayalı işlerle karşılaştırıldığında, emek gücü ya az sayıda işte uzmanlaşmıştır ya da, 'genel' emek niteliğindeyse, hiçbir biçimde uzmanlaşmamıştır.

Marx'a göre ince işbölümü ve uzmanlaşmanın özü, zanaatkârların karmaşık emeğini vasıfsız işçilerin basit emeğine dönüştürerek işçilerin yeniden üretimi için gerekli olarak emek zamanın düşürülmesidir. Bu aynı zamanda emek gücünün değerinde düşüş anlamına gelir. El becerisine dayalı üretimin bir dizi basit işe bölünmesi, üretkenlik artışından çok, değişken sermayenin azalması nedeniyle dengeleri sermaye lehine değiştirir. İşbölümü, her bir vasıf hiyerarşisinde işçiler arasında rekabeti dolaylı olarak artırır; çünkü basitleştirilen ve gerçekleştirilmesi kolaylaştırılan her iş artık daha fazla sayıda işçi

tarafından yapılabilecektir. Ufak çaplı uzmanlaşma her işçiyi daha vazgeçilebilir ve daha kolaylıkla yerinden edilebilir yapar. Babbage'ı izleyen Marx'a göre, işbölümüyle birlikte kapitalistin peşine düştüğü başat ekonomik sonuç, işçilerin pazarlık gücünü azaltmaktır.

Ancak, ayrıca, el işi zanaatkârlığın bilgisinin hâkimiyetine derece derece sermaye (temsilcileri) tarafından el konulur. Sermaye, üretim için gerekli tüm bilgi üzerinde artan biçimde egemenlik kurar; ince işbölümü, tasarımı uygulamadan büyük ölçüde ayrıştırarak işçileri üretime bağlı kılar ve bağımlılığını artırır. Bu andan itibaren, emek süreci öncelikli olarak (bir zanaatkâr olarak) üreticiler tarafından değil, artık değer üretimine yönelik olarak sermaye tarafından belirlenir. İşçi sadece işten çıkarılma tehdidinin gücüyle değil, aynı zamanda bizatihi üretim içerisindeki işbölümüyle sınırlandırılır. Üretim sürecinin yeniden şekillendirilmesiyle, emekçi hem sermayeye 'biçimsel' olarak bağımlı olur hem de onun 'gerçek anlamda' boyunduruğu altına girer.

Nesnel İşbölümü Yoluyla Gerçek Boyunduruk

Marx, emeğin biçimsel ile gerçek anlamda boyunduruk altına girmesi arasındaki farklılık temelinde, *Kapital I*'de kapitalist emek sürecinin gelişimi içerisinde birinin diğerine nasıl yol açtığına ilişkin geniş teorik analizler ve görgül incelemeler (özellikle İngiliz sanayisinden örnekler) sunar. Bu süreç, temelde fabrika sistemi içerisinde, kaba bir biçimde makinalı-üretim (*machinofacture*) olarak adlandırılan, makinaların gelişimini içerir. Gerçek boyunduruk ile birlikte işbölümü nesnel bir karaktere sahip olur (nesnelleşir); sermaye tarafından kendi özel amacı için tasarlanan makinalara içerilir. Çünkü atölyelerde işin parçalara ayrılması gerçekleştiği zaman, bireysel ve kolektif işçilerin yerini uzmanlaştırılmış aletler alabilir, bunlar ortak enerji kaynaklarıyla bir araya getirilebilir ve makinalara içerilebilir. Makinaların vasıfsız emek tarafından kullanımına ihtiyaç varken, onları tasarlamak ve bakımını yapmak için vasıflı emek gereklidir.

Makinaların yaygınlaşması, vasıfsız emeğin ortalığı kaplaması gibi, uzmanlaşmış emeğin işsiz kalmasına yol açar. Fakat makinalı üretim ve makina kullanımı beceri ve uzmanlık gerektirdikçe, bunlar da giderek dönüşecek ve artan biçimde fabrika üretimine bağlı makina kullanımına yol açacaktır. Makinaların yaygınlaşmasıyla birlikte, makinalar teknik değişim yoluyla kendini diğerlerinin yerine koyacaktır. Dolayısıyla makinalı-üretim işgücünün katmanlaşmasına dayanak oluşturacaktır. Uzmanlaşmış işçiler görece

farklılaşmamış iş gücüne yerini devrederken, sermaye makinaların üretiminde, bakımında ve gözlemlenmesinde uzmanlaşmış bir işgücüne ihtiyaç duyar. Bu, Marx'ın sayısal olarak önem taşımayacağını düşündüğü, işçilerin daha üst bir sınıfını oluşturur. Ancak söz konusu katmanlaşma hiçbir zaman sabit değildir, birikim sürdükçe evrilecek olan bir süreci içerir. Marx, vasıfsız işgücünün payının artma eğiliminde olduğunu ileri sürer, fakat işgücünün katmanlaşması karmaşık ve çeşitlidir; kendi iç örgütlenmesi ve özellikleriyle farklılaşmıştır. Ayrıca ekonomiye dışsal faktörlere (örneğin, becerilere erişime ve cinsiyetlendirmeye) bağlıdır (Fine, 1999).

Dolayısıyla, vasıflı emeğin arta kalan bir şey haline geleceği yolundaki koyut (*postulate*), çelişkili bir eğilime karşıt bir görgül trend olarak, inandırıcı değildir. Çünkü üretim sahasındaki emek-sermaye mücadelesi, emek sürecinin kontrolü üzerine ve aynı şekilde beceriler üzerine verilen bir mücadeledir. Marx'ın analizinde hiçbir şey sermayenin bu mücadeleyi sonsuza dek kazandığını desteklemez ve Marx'ın kendisi, yeni üretim kolları yeni teknolojiler geliştirdikçe, sermayenin başlangıçta vasıflı emeğe gereksinim duyduğunu düşünür. Ayrıca, sermaye birikimi daha fazla makina yapımı ve teknolojik bilgi gerektirdikçe, tasarım üzerine uzmanlaşmış işçilerin sayısı artış eğiliminde olacaktır. Dumenil ve Levy'nin (2004b) gösterdiği gibi sermaye, yönetim işlerini yerine getirmek için artan düzeyde vasıflı emeğe ihtiyaç duyar; yönetim işlevinin kendisi de artan biçimde 'iş' bölümüne maruz kalır.

Son olarak, Marx'a göre, teknoloji dar olarak tasarlanmış üretime ilişkin zorunluluklarca ya da dışardan bir biçimde verilmez. Daha çok, yönetim ve denetim ilişkileriyle birlikte (artık) değer üretimine gömülüdür. Ayrıca, işçilerin bilgisine el koymak ve işgücünü bağımlı ve tabi kılmak için sermaye tarafından harekete geçirilir.

Marx'tan Marksizme

Marx, teknolojik belirlenimci yaklaşımların aksine, modern toplumu 'doğrudan doğruya uzun fabrika bacalarından, makina parçalarından ve bilgisayarlardan neşet eden' (Braverman, 1974, s. 12-16) bir şey olarak düşünmez. 1970'lerde, Coriat (1979), Friedman (1977) ve Marglin (1974) gibi yazarlar, erken kapitalizmin tarihi, eski ve yeni yönetim stratejileri, işçilerin direniş biçimleri gibi konuları anlatmak için değişik biçimlerde bu görüşü ileri sürmüşlerdir. Ancak en verimli ve çığır açıcı katkı Braverman'a aittir. Braver-man, Taylor'ın ilkelerinin her ne kadar 'bilimsel' olarak sunulsa da, emeği denet-

leme tekniklerinden başka bir şey olmadığını ya da Taylor'ın *'asgari yönetim için mutlak zorunluluk olarak, işçinin işin yürütüleceği kesinlikte yönetilmesini* varsaydığını' gösterir (Braverman, 1974, s. 62). Üç ilke belirlenebilir: birincisi, emek süreci işçilerin becerilerinden koparılır; ikincisi, uygulama mümkün olduğu ölçüde tasarlamadan ayrılır; üçüncüsü, yönetim 'emek sürecinin ve uygulama tarzının her adımını denetlemek için' (s. 82) bilgi üzerindeki tekelini 'emek sürecinin tüm unsurlarına ilişkin sistematik ön-planlama ve önhesaplama' (s. 81) yoluyla kullanır.

Braverman, birçok belgeli örnek üzerinden, yirminci yüzyıl boyunca düzenli olarak sanayi ve daha sonra büro emeğine uygulanan söz konusu ilkelerin nasıl işçilerin geniş ölçüde vasıfsızlaşmasına ve yedek işçi ordusunu besleyen bilimsel-teknolojik devriminin sonucunda makinalaşma yoluyla onların yerinden edilmesine yol açtığını gösterir. Braverman'dan sonra, 'emek süreci tartışması', biri ilerlemeci görgül sosyologlarca, diğeri Fouca-ultcu yaklaşımlarca geliştirilen ve her biri işçilerin direnişlerinin ve onların bireysel öznelliklerinin rollerindeki olumsal faktörlere odaklanan iki farklı kutup etrafında gelişti. Bu katkılar, giderek kendilerini Braverman ve genel olarak Marksist kavramlardan uzaklaştırdı; nihayetinde, 'kapitalizmin kabul edilmesi biçiminde açığa vuran nesnel ilişkilerin ihmali ve ardından emeği sermayenin despotik hakimiyetinden özgürleştirme mücadelesinde yenilgiye uğradığını kabul etmeye (Spencer, 2000, s. 240) yol açtı.

Emek süreci analizi kendisine karşı çevrilerek, emeğin öznelliğinin kabul edilmesi ve analize dahil edilmesiyle daha etkili denetim stratejileri oluşturmak amacıyla, işletme yönetimiyle ilgili incelemeler tarafından kullanılmaktadır. Ancak yeni nesil Marksistler, Marx'ın farklı konuları (iş kalitesi, taşeronluk, sınıf yapısı vb.) anlatımı ve hem bir maddi (üretim) hem de bir toplumsal (ilişkiler) süreci olarak artık değer üretiminin karmaşıklığını onun hem nesnel hem de öznel içeriğiyle kavrama çabasının radikalliğini yeniden canlandırmaya başladılar.

Çeviri: **İbrahim Gündoğdu**

31
EMEK DEĞER KURAMI

Ben Fine

Birbirinden bütünüyle farklı üç nedenden dolayı emek-değer kuramına (EDK), ekonomik analizlerde uzun bir süredir başvurulmaktadır. Bu nedenlerden ilki, işçinin, üretimin olmazsa olmaz kaynağı olmasıdır; bir diğeri, zenginliğin doğal kaynaklarının aksine yalnızca emek gücünün üretim için gerekli krediyi garanti altına almasıdır; ve üçüncüsü, emek gücünün niceliksel olarak fiyatı kısmen açıklıyor oluşudur. Sonuncusu kısmen istisnai olsa da, EDK yönündeki bu motivasyonların tarihdışı ve toplumdışı olduğu hatırda tutulmalıdır. Oysa geçmiş katkıların eleştirel bir ürünü olan Marx'ın EDK'sı, emek-değer kuramını tek başına (kapitalist) meta üretimi ile ilişkilendirir. Ona (emek-değer kuramına) ayırt edici özelliğini veren budur, bu göz önüne alınmadığında Marx'ın emek değer kuramı ciddi yanlış yorumlamalara açık hale gelir ve yanlış yönlendirilmiş olsa da (doğru bir biçimde) reddedişe maruz kalır. Yani, değerin doğası olarak EDK gibi bir şeyin olmadığının ve bunun algılama ve doğrulama biçiminin tartışmalı olduğunun anlaşılması önemlidir. Daha sonra açıklanacak nedenlerden dolayı bu durum her zaman fark edilememektedir.

Yine de öncelikle, değerin tanımını, yaygın bir biçimde algılandığı şekliyle, emek-zamana bağlı olarak düşünelim. Bir ürüne, içerimlenen enerji veya pamuk gibi, ne kadar emek gücü dahil edilmiştir? Bu tür bir yaklaşım EDK'nın, temel olarak indirgemeci yöntemlerle çerçevesi çizilmiş olan neoklasik ve teknikçi yorumlamalarında yaygındır. Fakat genelde EDK'nın reddine varacak biçimde bu [yorum] klasik ekonomi politik (özellikle

Ricardo) ve Sraffacı/neo-Ricardocu ekoller arasında da gayri resmi bir biçimde yayılmış durumdadır. Bu yaklaşımda, her ürünün, yaban mersinini toplamak ya da bir otomobil fabrikasındaki üretim hattında harcanan emek [olarak karşımıza çıkan] canlı ya da doğrudan emek-zamanı olarak adlandırılan bir katkıya gereksinimi vardır. Bu, örneğin emek, toplamadan önce yaban mersininin tarlaya ekilmesine ya da otomobil yapımında tamamlayıcı parçaların üretimine (ya da fabrikanın ve makinelerin inşasına) harcanabileceği için, üretimin toplam emek zamanını hemen hemen hiç hesaba katmaz. Üretim sürecindeki bu tamamlayıcı parçaların hepsi, şu anda ölü ya da dolaylı emek olarak karşımıza çıkan, geçmişteki canlı emeklerle üretilmiştir. Elbette ki, bu ölü emeğin kendisi de, canlı emek olduğu zamanlarda, daha önceki üretimlerdeki ölü emeklere bağlı olmuş olabilir. Bugünün tohumlarının daha önceki tohumların bir ürünü olması gibi, doğal olarak bunların üretimine katılan emek de sonsuz bir döngüde cereyan eden üretime tahsis edilmektedir. Buna rağmen, değer, ürünün (bir dizi üründe kullanılagelmiş makineler gibi, ölü emeğin ortalama bir dağılımıyla) üretimine harcanmış doğrudan ya da dolaylı emek zamanının toplamı olarak tanımlanmıştır.

Değeri, üretimdeki emek zamanıyla tanımlayan bu başlangıç seviyesinde bile bir dizi problem kendini açığa çıkarır. İlk olarak, neyi emek olarak hesaba katacağız? Süt üretimi açısından bakıldığında besbelli ki inekleri beslemek biraz zaman alacaktır, fakat ya emekçilerin üretimine harcanan (ev içi ve bu nedenle çoğu zaman ücretsiz) emeğe ne demeli? Daha uç bir örnek: emekçinin uykusu belirli bir zaman alır ve üretimin gerçekleşebilmesi için zorunludur, ancak elbette ki emek olarak hesaba katılmaz. İkinci olarak, neyin emek olarak hesaplanacağı sorunu çözülmüş olsa bile, emeğin hangi kısmı değerin bir bileşeni olarak hesaplanabilir? Değer olarak hesaba katılmış şeyler ile değer olarak ele alınmayan şeylerin bazıları emek olarak değerlendirilmeli mi ya da ikincisi ayrı bir şekilde mi ele alınmalı, eğer alınacaksa bunun sınırı nasıl belirlenmeli? Yatağı hazırlamak değerin bir parçası sayılmayabilecekken ve henüz sayılmıyorken (yatağı, çarşafları ve örtüleri hazırlama esnasında harcanan emeğe rağmen), uyku da bir emek olarak hesaba katılmayabilir. Üçüncü olarak, neyin emek ve hangi emeğin değer olarak hesaplanacağını bilsek bile, ürünlerin değerlerini belirleyebilmek için farklı farklı emekler arasında nasıl bir toplama yapacağız? Bir ürüne hem doğrudan hem de dolaylı yoldan katılan emekler, farklı zamanlarda farklı işler yapan farklı emekçiler tarafından sağlandığı için, bu meselenin hem ölü hem

de canlı emek arasındaki farklılıklarda kendini açığa çıkardığını akılda tutmak gerekmektedir. Dördüncü olarak, hem şu anda ve hem de geçmişteki herhangi bir zamanda, farklı emekler farklı üretkenlik seviyeleriyle karşımıza çıkacaklardır. Öyleyse, değer olarak görülen fakat farklı üretkenliklerdeki emekler nasıl birbirine eklenecektir? Bazı emeklerin değere katkısı diğerlerinden fazla mı olacaktır ya da farklı emekler arasında basit bir ortalama mı almamız gerekmektedir?

EDK'ya dair çoğu değerlendirme açısından bunlar, göz ardı edildiği ve fark edilmediği için çok fazla ele alınmayan, can sıkıcı meselelerdir. Basit bir yaklaşımla, hangi emeğin değer olarak hesaplanması gerektiği, ne kadarının hesaplanması gerektiğinin açık olduğu ve her türlü emeğin, türü, becerisi ve zamanlamasından bağımsız olarak eşit bir biçimde ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Diğer türlü temel sorunlar haline gelebilecekken, kasıtlı olmayan bir biçimde bunun göz ardı edilmesinin altında yatan, genelde bilinçsiz, iki neden bulunmaktadır. Bir tanesi, (kapitalist) meta üretiminin, farkında olmadan standart olarak ele alınmasıdır. Emek, bir metanın üretimine katkı sunduğu (ve bir işçi ücretine bağlı olma ihtimali olduğu) sürece değer sayılmaktadır. Bunun anlamı, neyin emek olarak değerlendirileceğine dair katı bir kriterimizin olduğudur. Diğer yandan bu [kriter], yanlış bir biçimde, böylesi bir standardın meta-dışı üretime uygulanabileceği yanılsamasına yol açar ve meta olmayan ürünlerin değerlerinin belirlenmesi için ücretsiz emeklerin tespit edilmesi ve toplamının alınmasına neden olur. Sanki toplumun meta üretim koşulları, tüm toplumlara ve her koşulda uygulanabilecekmiş gibi genelleştirilebilirdir.

Ancak farklı beceri, tür, üretkenlik ve zamandaki emeğin nasıl hesaplanacağının henüz bir çözüme kavuşturulmamış olduğunu akılda tutmak gerekir. Bunların basitçe birbirleriyle toplandığı varsayılır (tıpkı örneğin, kendisi de farklı boylarda ve niteliklerde olabilecek tek bir meyve bir yana, farklı meyvelerin birbirleriyle toplanması gibi). Bu problemi ifşa etmenin ikinci bir nedeni de, EDK'nın dikkate alınıp alınmadığına bakılmaksızın bunun iktisat alanında kökleşmiş bir düşünce haline gelmiş olmasıdır. Bu, örneğin, üretim fonksiyonunda emek girdisinin bir ülkenin genelinde tek bir toplam olarak ele alındığını farz eden neoklasik iktisat açısından geçerlidir.

EDK bu şekilde ele alındığında, kapitalizmin, değeri farklı emek türleri etrafında süregiden bazı uydurma ifadelerle tanımlayan sağlam bir temele dayanmaktan uzak algısıyla, kapitalist olmayan toplumlara içkin olan değe-

rin evrensel bir tanımına ulaşılması bir paradoks oluşturur. Marx'ın, kapitalizmin çözümlenmesinde EDK'yı analitik bir araç olarak kullanan klasik ekonomi politiği (ve özellikle Ricardo'yu) fazlasıyla övmesi, kendisi açısından bir paradoksa yol açmıştır; fakat Marx, EDK'nın kapitalist meta toplumlarındaki varlığının kendi toplumsal ve tarihsel önkoşulları ve biçimlerinde temellendirilmemesini de aynı şekilde şiddetle eleştirmiştir. Bu, Adam Smith'in EDK'ya yaklaşımında muntazam bir biçimde sergilenmiştir (Milonakis ve Fine, 2009). [Smith], bunun (EDK'nın) sermaye ve toprak mülkiyetinin olmadığı ve dolayısıyla kâr ve rant'ın bulunmadığı, böylelikle işçilerin üretilen her şeyi kontrol edebildiği, kendi ifadesiyle vahşi ya da ilkel toplumlarda fiyatın bir ifadesi olarak ele alındığını iddia eder. Fakat aynı özellikler nedeniyle, vahşi topluluklar dışında, yani sermaye ve toprağın üretim üzerinde egemen olduğu yerlerde EDK'nın geçerliliğini yitirdiğini öne sürer. Burada tartışmanın esaslarından bağımsız olarak dikkat çekici olan şey, EDK'nın herhangi bir değiş tokuşun ve dolayısıyla fiyatın olmadığı (vahşi) bir toplum üzerinden tanımlanmış olmasıdır. Değiş tokuş edilseydi ürünlerin hangi fiyata takas edileceğini soracağımız ve sanki mülkiyetsiz bir ticaret toplumu gibi karşımıza çıkıveren farazi bir vahşi toplumdan başka bir yerde bir değer teorisine ihtiyacımız yoktur.

Smith'in hatası, EDK'yı 'araçsal' bir değer teorisi gibi kullanmasıdır (Pilling [1980]; Maurice Dobb, Ronald Meek ve Paul Sweezy gibi Marksizm'in ünlü savunucularının araçsalcılığa nasıl yatkın olduklarını gösterir): bu, fiyatları açıklamamıza nasıl yardımcı olur? Ricardo'nun EDK'sında uç noktalarda ele aldığı araçsalcılığı için de bu geçerlidir. Ricardo, değeri, daha önce doğmuş problemleri dikkate almadan, üretimin emek-zamanı olarak tanımlar ve değer fiyatı açıklıyor mu sorusunu sorar. Smith'in, kâr ve rantın varlığının bu bağlamda zorunlu olarak EDK'yı geçersiz kıldığına dair iddialarını sağlam bir biçimde çürütmesine rağmen [Marx], istemeden de olsa, fiyatların yalnızca üretimin emek zamanına bağlı olduğu sonucuna değil, aynı zamanda sermayenin ve her biri, gelişimini tamamlamış sermaye üzerinde eşitlenmiş kârlılığa alan açabilmek için değerle bağlantılı olarak fiyatları yükselten sermayenin üretim bileşenleri (ölü emeğin canlı emeğe oranı) seviyesinin nasıl yavaşça dönüştüğü sonucuna ulaşmıştır.

Bu nedenle, diğerleri yanında özellikle fiyat teorisi olmak üzere (azalan kârlılık da dahil), Sraffiancı ve bazıları (Marx'ın) EDK'sını reddetme, diğerleri de onu koruma amacı taşıyan EDK'ya yönelik diğer araçsalcı yaklaşımlar,

dönüşüm problemindeki çözümlerin çeşitliliğine odaklanmıştır (Fine, 1986). Bu yüzden, bu bağlamda Marx öncesi ve sonrasında geleneksel bir biçimde algılanmış EDK, uygulamada tanım ve kapsam gibi bir dizi sorunu ve amacı açığa çıkarmıştır. Bu sorunlardan bazıları gözden kaçırılmış, bazılarına da dikkat çekilmiştir; fakat bunlar yalnızca, Marx'ın kendisi tarafından kabul görmüş özgün ve çok ayrıntılı yaklaşımların birbiriyle yakından ilintili özellikleriyle çözümlenmiştir.

Marx'ın Değer Kuramı

Fiziksel ve araçsal bir kapsama indirgenemeyecek niceliksel bir unsurla, değerin üreticiler ve sömürülenler arasındaki toplumsal bir ilişki olarak görülmesi: farklı vesilelerle ortaya konulan bir tezdir bu (Elson, 1979a; Fine ve Saad-Filho, 2010). Marx'ın EDK'sı sıklıkla Ricardo'nunkiyle ilişkilendirilmiştir, fakat özellikle toplumsal ve tarihsel dayanakları açısından bu ikisi hem birbirinden farklıdır hem de farklı gerekçelere sahiptir. Bu, en iyi biçimde, Marx'ı değerin araçsal kuramından koparark ve onu, üstü kapalı olarak değerin hangi şartlar altında toplumda var olabileceği sorusunu sorarken tahayyül ederek anlaşılır. Bu onun, geliştirilmiş kavramların araçsal amaçlarla (örneğin, fiyat teorisi) müdahale edilerek anlamından saptırılmaması, fakat daha ziyade toplumun kendisinin nasıl örgütlendiğini yansıtacak şekilde görülmesi gereken materyalist metodunun önemli bir parçasıdır. Daha açık bir ifadeyle, Marx açısından EDK'nın geçerli olabilmesi için, farklı emeklerin ancak açıkça belirtilmeleri halinde değer olarak sayılabildiği ve birbirlerine eklendiği bir toplumsal mekanizmanın (EDK üzerinde düşünmekten gayrı bir özelliği olmayan zihinsel bir egzersizin değil) olması gerekir. Cevap yalnızca meta üreticisi bir toplumda bulunabilir.

Bu neden böyledir? İlk ve öncelikli olarak, meta üretimi için, metalarda ortak olan toplumsal ve tarihsel belirlenimli özellikler, piyasa ya da değişim değerleri yoluyla birbirlerine eşitlenebilir hale getirilen farklı emek türlerinin (Marx'ın ifadesiyle, farklı mesleklere karşılık gelen somut emeklerin) ürünleridir. Bir masanın üç sandalyeye eşit olduğunu söylediğimizde, biz (ya da daha net olarak piyasalar), kullanım değerleri açısından iki ürünün göreli değerlerini ifade ederiz. Fakat bu mekanizmayla, metalar için üretime katılmış olan farklı emekler, doğrudan olmasa da ve piyasa yoluyla bir araya getirilmiş olsalar da birbirlerine eşit hale getirilirler.

Bu, sırasıyla somut emeklerin eşit hale getirilme ve [sonrasında] değer olarak ifade edilebilme yollarının biçimini ve önemini yansıttığı için, Marx'ın hem para kuramının hem de meta fetişizmi teorisinin temelidir. Fakat daha önce neyin emek, neyin değer sayılacağı ve bunların nasıl birlikte toplanacağı konusundaki belirsizlik ne olacak? Buradaki önemli nokta, bu sorunların Marx'ın değer kuramını geçersiz kılamayacağıdır. Çünkü bu, üretim ve buna karşılık gelen, meta üretiminde sarf edilen emeğin her zaman ve zorunlu olarak birbirleriyle eşitleneceği bir sürecin kavranmasına bağlıdır. Soru, üretimden değişime kadar uzanan süreçlerin ve etkenlerin çeşitliliğinin EDK'yı geçersiz kılıp kılmayacağı değil, bunların nasıl gerçekleşeceği ve teoride tekrar nasıl üretileceğidir; bu, emek değer tanımıyla ispatlanmayan, fakat üretimden değişime uzanan sürecin izlenmesiyle ortaya konulabilen bir şeydir.

İkinci olarak, Marx, belirli bir üretim süreci ve belirli bir kullanım değeri üretimiyle ilişkili olan somut emek ve soyut emek arasındaki ayrımı ortaya koyarak içerdiği problemleri kabul eder. İkincisi, meta üreticisi bir toplumda genelleştirilmiş emeğin aldığı biçimdir. Tıpkı aralarında (örneğin sayı, ağırlık ya da hacim gibi) ölçülebilir bir eşitlik kurulduğunda elma, armut ve kirazların geleneksel sınıflandırma ile meyve sayılmaları gibi, somut emekler birbirleriyle eşitlendiğinde soyut emek sayılırlar. Somut emek ve meyvelerin aksine soyut emek, piyasa aracılığıyla metalar arasında kurulmuş eşitliğin bir sonucu olarak (ya da meta üretimiyle ilişkili olmayan ve bu nedenle somut olsa bile soyut emek sayılmayan) toplumsal bir mülktür. Yatağı hazırlamak kesinlikle bir somut emektir fakat piyasa mekanizması yoluyla diğer somut emeklerle aralarında bir eşitlik sağlanmadığı sürece soyut bir emek değildir.

Üçüncüsü, yukarıdakiler ele alındığında, Marx'ın ekonomi politiği, EDK'nın özelliklerinden elde edilmiş aksiyomatik bir çıkarım değildir; bunun değer kuramının somut gelişimi ve sadeleştirilmiş hali olarak anlaşılması gerekir. Bu, somut ve soyut emek arasındaki ilişkinin daha ayrıntılı incelenmesini gerektirir. Bu, Saad-Filho (2002) tarafından, emeğin normalleştirilmesi, senkronizasyonu ve homojenleştirilmesi bağlamında ele alınmıştır. Normalleştirme verili bir zamanda, verili bir metayı üreten, her biri üretim sürecinin farklı aşamalarında sürece dahil edilme potansiyeli taşıyan, farklı becerilerdeki, yoğunluktaki ve üretkenlikteki canlı emekler arasındaki eşitliği gösterir. Senkronizasyon, her bir meta, değişmez sermayenin üretime katılmasını sağlamak amacıyla geçmişte sarf edilen somut emeklerle birleşeceği için, zaman içinde verili bir meta yaratacak ölü ve canlı emekler arasındaki

farkın eşitlenmesiyle ilgilidir. Ve homojenleştirme, nominal fiyatlar oluştukça, farklı metalara tahsis edilmiş farklı emekler arasındaki (bazen, bir şekilde yersiz bir biçimde dönüşüm problemi diye anılan şeyle ilişkili) eşitliği sağlamaya işaret eder. Bu süreçlerin her biri açısından, bunlara basitçe, bir bireyin emeğinin ne kadarının soyut emek sayılması gerektiğini ortaya çıkarmaya uğraşacak biçimde yaklaşmak yersizdir. Daha ziyade bu, sermayeler arası rekabet süreçlerinin ve daha önemsiz olmamak kaydıyla, örneğin üretim süreci, sermaye birikimi, vasıfsızlaşma ve yeni beceriler kazanma, kolektif ve müşterek işçilerin oluşturulmasıyla birlikte evrilirken, eşdeğerliklerin sağlandığı toplumsal süreçlerin irdelenmesi sorunudur.

Dördüncü olarak, EDK'yı, meta üreten toplumlara içkin olarak ele aldığımızda, toplum yalnızca piyasa aracılığıyla, farklı türlerdeki emekleri soyut emek haline getirerek eşitleme işlevi görmez, aynı zamanda neyin emek sayılıp sayılmayacağını da belirler. İlk bakışta, değer yalnızca, metaların üretimi yoluyla doğrudan düzenlenmiş emek tarafından üretilir. Aile içi emek ya da kişisel hizmetlerin sağlanması amacıyla kiralanan (ücretli) emek buna örnek olarak verilebilir. Devlet memurları için de bu durum söz konusu olabilir. Dikkate değer biçimde, bunların pek çoğu üretken ve üretken olmayan emeklerin birbirinden ayrılmasına bağlıdır. Ancak Marx'ın ekonomi politiğindeki diğer çözümleme kategorileriyle birlikte, değer üreten ve üretmeyen emek arasındaki farkın yeniden ele alınması gerekmektedir. Görece gelişmiş üretim süreçlerinde, çoğu, metaları yalnızca ortaklaşa ve bir üretim hattı üzerindeki çarkların dişlileri gibi, dolaylı olarak üretir. Fakat ev içi üretim ya da meta-dışı üretimle kıyaslandığında bu tür işçiler, kârlılığın buyurganlığına tabi sermayenin hükmü altındadır. Ve Marx'ın değer kuramında, mübadele alanında ortaya çıkan kâr için emek ücretinin, [değerin] yaratımından ziyade dolaşımıyla ilişkili olduğu için, değer üretmediği varsayılmaktadır.

Süregiden Değer Tartışmaları

Kısacası, Marx'ın değer kuramı hem kapitalist ekonominin çözümlenmesi açısından bir başlangıç noktası, hem de mantıksal ve tarihsel analizlerin ışığı altında değer nosyonunun netleştirilmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Benzer biçimde, EDK, Marksizm yanlıları açısından bile oldukça tartışmalı olan durumunu korumaya devam etmekte ve EDK'nın sınıf ve sömürü hakkındaki daha genel önermeleri, bunu yetersiz ve hatalı oldukları gerekçeleriyle reddetmektedir. Tüm bunlar, Ricardo'nun araçsal bir EDK'ya aşırı bağ-

lılığı ile değerin, fiyatı açıklayabilmesi için [EDK'nın] değişikliklere ihtiyacı olduğunu keşfetmesinden doğan çelişkisi ile başlamaktadır. Bunun modern emsali, Marx'ın değer kuramını, nihayetinde, bir sömürü sosyolojisinden başka bir şey olmadığı gerekçesiyle reddeden ya da dönüşüm problemi olarak görüp tamamen terk eden neo-Ricardoculuktur. Değerin fiyatı açıklayamadığı varsayılır, o halde değer devreden çıkarılmalıdır.

Marx'ın EDK'sına yönelik bu uzun soluklu antipati, ana akım iktisatla bağlantılı araçsalcılık ve aksiyomcu indirgemeciliğin bir sonucudur. Fakat bu, Marx'ın, bir fiyat teorisi olarak değer kuramında varsayılan eksikliklerden daha derinlere gitmektedir. Fine (2001) ve Fine vd.'de (2010) gözlemlendiği üzere, değer ve fiyatların uyuşmazlığında olduğu gibi, kapitalist sistemde değer kuramının reddine öncülük eden benzer gelişmeler, [kapitalizmi] vazgeçilmez kılmaya çalışan taraftarları tarafından anlaşılabilir. Eleştirenler açısından, değer kuramını geçersiz hale getiren yalnızca sermayenin bileşenlerinin farklılaşması değildir. Daha ziyade bu, gündeme gelen her yeni etmenle birlikte [kuramın] tekrar reddedilmesiyle, kapitalist ekonominin doğası ve seyrini etkileyebilecek bütün etmenlerden çıkarılan herhangi bir şey olabilir. Geçmişte, sermaye, monopol ve yetersiz talep bileşenlerinin farklılıkları söz konusu olmaktaydı. Daha yenilerde, ekonomi ve (eğitimle olduğu kadar, aile ya da devlet aracılığıyla) toplumsal yeniden üretimde emeğin rolü gündeme gelmiştir ve günümüzde ise bilgi ekonomisinin Marx'ın EDK'sını gereksiz kıldığı varsayılmaktadır.

Bu sorunlar elbette ki Marx'ın değer kuramına meydan okumaktadır, fakat bu meydan okumaya bir karşılık verilebilir, verilmesi de şarttır. Elbette ki, daha önce de bahsedildiği gibi, böylesi olguların değer analizleri, yalnızca değerin soyut bir teorisinden basit bir indirgeme yoluyla elde edilemez. Monopol ya da bilgi olsun, metaların ya da ev içi emeğin realizasyonu olsun, içerimlenen maddi ilişkiler, süregelen sermaye birikimi ve sermaye sömürüsü bağlamında bir zemine oturtulmalıdır. Aslında Marx, 11 Temmuz 1868'de Ludwig Kugelmann'a yazdığı mektubunda bu hususların çoğunu öngörebilmişti:

> Değer kavramının ispatının gereği konusunda koparılan gürültü, tartışmaya konu olan öznenin ve bilimsel yöntemin her ikisinin de tamamen göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Her çocuk, herhangi bir ülkenin, bırakın bir yılı, birkaç hafta bile çalışmaya son vermesi halinde yok olabileceğini bilir. Ve her çocuk, ihtiyaç miktarlarındaki farklılıkları yansıtan üretim miktarlarının, toplumun toplam işgücünde niteliksel olarak belirlenmiş bir farklılaştırmayı gerektirdiğini de bilir... Bi-

lim, değer yasasının kendisini *nasıl* ortaya koyduğunu göstermesi noktasında sürece dahil olur. Yani, herhangi biri, başlangıçtan beri yasayla açıkça çelişen tüm fenomenleri 'açıklamak' isteseydi, bilimden *önce* bilimi sağlamak zorunda kalacaktı.

Özetle, başlangıçtaki üç temaya dönecek olursak, emeğin kapitalist ekonomideki toplumsal, etik ve maddi rolleri, bahsi geçen ekonomi ve toplumu oluşturan değer ilişkilerinin önemli öğeleridir. Bu şekilde, Marksistler genellikle kapitalizmi değer kuramı tarafından belirleniyormuşçasına ele alırlar (ve değer kuramının, kapitalist olmayan üretim ve daha genel olarak ekonomik ve toplumsal sorunlar üzerindeki etkisini ortaya çıkarma çabası da dâhil, dünya genelinde geçerli olup olmadığını sorgularlar). Bu, yanlış bir biçimde Marksizmin ekonominin demirden yasalara tabi olduğunu, ekstrem bir biçimde metaların tam da değerlerine karşılık gelecek biçimde mübadele edildiğini ima ettiği şeklinde yorumlansa da, değer yasasını, kapitalizm belirlenimli bir dünya ekonomisinin etkisi altında emeğin küresel olarak nasıl örgütlendiği ve yeniden örgütlendiğinin araştırılması olarak ele almak daha uygundur.

Çeviri: **Çiğdem Demircan**

32
PİYASA SOSYALİZMİ

Makoto Itoh

Piyasa sosyalizmi, piyasayı ortadan kaldırmayı hedefleyen bütünüyle planlı bir sosyalist ekonomi modeline karşılık, piyasayı açık bir biçimde sosyalist ekonomik düzenle birleştirir. Bu nosyon, tarihteki iki olayda epey dikkat çekti: birincisi, Sovyet tipi merkezi planlı ekonominin ilk kez, Rus devriminden sonra, 1920 ve 1930'larda oluştuğu dönemde; ikincisi, yarım yüzyıl sonra, Sovyet tipi ekonomi önce durgunlaşıp sonunda çöktüğünde. Çin deneyimi, kendi teorik temelini resmi olarak ortaya koymasa da piyasa sosyalizminin pratik bir modeli olarak görülebilir.

Piyasa Sosyalizmi ve Sosyalist İktisadi Hesaplama Tartışması

Rus devriminden sonraki ilk yirmi yılda, piyasa sosyalizmi savı, sosyalist iktisadi hesaplama tartışması denilen süreçte ileri sürüldü. Bu fikir, temel olarak Avusturya geleneği içerisinde von Mises ve Hayek tarafından sunulan teorik eleştirilere karşı sosyalizmi savunmayı hedefliyordu (Hayek, 1935). Hayek'in görüşü daha sonra değişse de, bu eleştiriler bu noktada neoklasik statik fiyat teorisine yakın bir teorik görüşe yaslanıyordu. Bunlara göre, teknik olarak elde mevcut seçenekler arasında en verimli üretim araçları birleşimini saptamak için sosyalizm koşullarında yapılacak akılcı ekonomik hesaplama ve kaynakların toplumsal tahsisi, üretim araçlarının kamuya ait ol-

duğu ve kolektif ekonomik planlamayla tahsis edildiği durumda olanaksızdı.

Eğer mal ve hizmetleri üretmek için gereken emek-zamanı, üretim araçları biçiminde tüketilen emek-zamanı da dahil olmak üzere hesaplanabilirse, von Mises ve Hayek bunun akılcı ekonomik hesaplamanın ortak bir birimi işlevini görebileceğini kabul ediyordu. Ancak, Böhm-Bawerk'in karmaşık emeğin basit emeğe indirgenmesinin kuramsal güçlüğüne yaslanarak Marx'ın emek-değer teorisine getirdiği eleştiriyi takip eden yazarlar, örneğin, fiyatların, mal ve hizmetlerin özel mülkiyeti temeline dayanan piyasadaki talep ve arzı dengeleyeceği yönündeki neoklasik nosyonun akılcı bir ekonomik hesaplama için vazgeçilmez olduğunu ileri sürdüler.

Çeşitli sosyalist iktisatçılar, üretim araçlarının kamusal mülkiyetine dayanan sosyalist ekonominin rasyonel bir biçimde uygulanabilir olduğunu savundular. Bunlar, kamuya ait üretim araçlarının fiyatlarının, tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve mevcut kaynakların tam istihdamını temin etmek üzere merkezi planlama kurulu tarafından ne şekilde kararlaştırılabileceğini göstermeye çalıştılar. Örneğin Dickinson (1933), Yüksek Ekonomi Konseyi'nin (YEK) tüketici talebine uygun olarak tam istihdama ulaşmak için akılcı fiyatları hesaplayabileceğini göstererek von Mises'e yanıt verdi.

Her tür tüketim malı için piyasadaki tepkiler gözlemlenerek bir talep eğrisi türetilebilir; buna göre de satıcı kurumlar stoklar azaldığı zaman fiyatları yükseltip, stoklarda birikme olduğu zaman fiyatları düşürebilir. Benzer bir biçimde, (arazi, maden kaynakları, belirli işleri yapmak istediklerini kaydettirmiş belirli sayıda işçi gibi) nihai üretim faktörleri için de bir talep eğrisi elde edilebilir. Bu nihai üretim faktörlerinin niceliği belli olduğu zaman, SEC bunların fiyatlarını talep ve arz fonksiyonlarına göre, tam istihdam sağlayacak şekilde sabitleyebilir. Problem, genel denge teorisinde olduğu gibi bir dizi eşzamanlı denklemle çözülebilir.

Hayek bu çözümü teoride kabul ediyordu. Ne var ki, bunun iki sebepten dolayı fazla akademik kaldığında ısrarcıydı. Öncelikle, merkezi planlama otoritesi, teknolojideki değişiklikler, üretim araçlarını idareli kullanma olasılıkları, tüketicinin beğenilerindeki değişmeler hakkında çok ayrıntılı bilgi ve enformasyonu toplayıp fiyatların hesaplanmasında kullanamazdı. İkincisi, bu güçlük bir şekilde çözülse bile, eşzamanlı denklemler sistemine giren farklı ürünlerin sayısı yüz binlerce, yani pratik yıllık bir çözüm için aşırı büyük olabilirdi.

Lange (1936, 1937), Hayek'in polemiklerine zaman tüketici hesaplama işleminin devre dışı bırakıldığı klasik bir piyasa sosyalizmi modeli formüle ederek cevap verdi. Bu model, sosyalist toplumda üretim araçlarının kamusal mülkiyetini içerir, ama tüketim ve iş konusunda piyasanın seçim özgürlüğüne olanak tanır. Talep fiyatlarıyla ifade edilen tüketici tercihlerinin kaynakların üretim ve tahsisinde kılavuz ilke görevi gördüğü varsayılır. Tüketicilerin geliri iki farklı kısımdan oluşur. Bunlardan biri emek hizmetleri için alınan makbuzdur. Diğeri ise toplumun sahip olduğu sermaye kaynakları ve doğal kaynaklardan türetilen, bireyin gelir payıdır. Bu toplumsal kâr payı pek çok biçimde, örneğin kişi başına eşit olarak, yahut yaşa veya ailenin büyüklüğüne göre dağıtılabilir. Merkezi Planlama Kurulu (MPK), toplumsal kâr payını dağıtmadan önce birikim oranını stratejik olarak tespit eder.

Kamu firmalarının yöneticileri için iki kural uygulanır. Birincisi, üretim faktörleri ortalama üretim maliyetini en aza indirmek üzere bir araya getirilmelidir, öyle ki faktörlerin marjinal üretkenliği eşit olmalıdır. İkincisi, çıktı ölçeği, marjinal maliyetin üretim fiyatını eşitlediği seviyeye gelecek biçimde saptanmalıdır. Emek hizmetlerinin ve tüketici mallarının fiyatları piyasada belirlenir, yöneticiler de [kamu şirketlerini] bu kurallara göre işletir. Üretim araçlarının fiyatları ilk olarak MPK tarafından parametrik göstergeler olarak ortaya konulur, alternatifler buna göre nicel olarak karşılaştırılır. Bu fiyatlar göz önüne alındığında, talep ve arz edilen üretim araçlarının miktarları da belirlenecektir. Eğer fiyatlar talep ve arzı birbiriyle buluşturamazsa, bu hata, söz konusu mallar ya da kaynaklarda bir fazla ya da açık olarak ortaya çıkar. MPK, talep arzı aşarsa bir metanın fiyatını yükseltmeli, tersi olursa da düşürmelidir.

Böylece, rekabetçi piyasalara çok benzer bir biçimde, deneme ve yanılma yöntemiyle bir denge fiyatları kümesi belirlenebilir. Lange'ın belirttiği üzere, bu modelde MPK'nın talep ve arz fonksiyonlarının tam bir listesini çıkarmasına gerek yoktur; (Hayek'in tahminine göre) binlerce, (Robbins'in dediğine göre) milyonlarca denklemi çözmesine de. Deneme yanılma işlemi, sosyalist bir ekonomide rekabetçi kapitalist bir piyasadan daha iyi ve daha hızlı bir biçimde işleyerek denge fiyatlarını belirleyecektir.

Lange'ın piyasa sosyalizmi modeli von Mises ve Hayek'in sosyalist bir ekonomide, kamu mülkiyeti koşullarında üretim araçlarının rasyonel fiyatlarının belirlenemeyeceği yönündeki iddiasına etkili bir biçimde karşı durur; bunlar, statik ekonomik koşullar varsayıldığı takdirde, hiç ol-

mazsa kapitalist ekonomi modelindeki kadar, belki ondan daha iyi sonuçlar doğurabilirler. Kuşku yok ki, modelin asli içeriği, pratik sonuçları sınırlı olsa bile, özel mülkiyet kapitalizminin üstünlüğünü iddia eden neoklasik savları baş aşağı çevirmesidir. Hayek bundan sonra kolektivist sosyalist ekonomiye yönelik eleştirilerinin vurgusunu, yerelleşmiş bilginin rolüne yaslanarak, gerçek bir piyasa ekonomisinin yenilik yaratma hususundaki kıyaslamalı avantajına kaydırdı.

Dobb (1937) ve Sweezy (1949), Lange'ın piyasa sosyalizmi modelinin ilk olarak von Mises ve Hayek tarafından dile getirilen soruya tam bir cevap verdiğini gördüler. Ne var ki, bu modelin, genel bir fiyat dengesi modeli koşulunda, sosyalist ekonominin rekabetçi piyasa ekonomisi karşısındaki avantajlarını tam olarak göstermediğini düşünüyorlardı; sosyalist ekonominin daha eşitlikçi hedeflerle, uzun vadeli ve ilerlemeci bir yatırım stratejisi oluşturabilme yeteneği vurgulanarak, kapitalist ekonomideki kısa görüşlü, dar kafalı mantığın ortaya çıkaracağı sorunlardan sakınmanın mümkün olduğu gösterilebilirdi. Bu tartışma bugün gerçekleşse ekolojik kaygılara da yer bulunabilirdi.

Sovyet tipi ekonomi, kapitalist ekonomilerin 1930'lardaki feci Büyük Bunalım'ının aksine, beş yıllık planlarla sürekli olarak büyümeye devam etti. Bu modeli takip eden başka ülkeler yaratarak ve çoğu kapitalist ülkeden daha hızlı büyümeye devam ederek II. Dünya Savaşı'nın zayıflatıcı etkisine karşı koymayı da başardı. Bir yanda sosyalizm karşıtı eleştirilerin teorik tartışma sahnesinde yenilgiye uğraması, diğer yanda Sovyet planlamasının ekonomiyi başarıya ulaştırdığının görülmesiyle sosyalist iktisadi hesaplama tartışması birkaç on yıl boyunca dikkatlerden uzak kaldı.

Sosyalist Ülkelerdeki Ekonomik Reformlara İlişkin Piyasa Sosyalizmi Modelleri

Doğu Avrupa'da Sovyet tipi toplumlarda reform talebi yoğunlaştıkça bu tartışma bir kez daha ortaya çıktı. Piyasa sosyalizmi modelleri, merkezi planlamaya ve demokratik olmayan sosyalizme dayanan Sovyet modeline karşı arzu edilir alternatifler olarak görülmekteydi. Sovyet sistemindeki reform ihtiyacı, 1970 ortalarından itibaren bu sistemin ekonomik büyümesinin kötüye gitmesiyle birlikte güçlendi. Emeğin kolayca mobilize edilebilmesi, ağır sanayinin inşası için doğal kaynakların varlığı gibi Sovyet tipi merkezi planla-

mada ekonomik büyümeyi kolaylaştıran olumlu etkenler sona yaklaşmaktaydı; ekonomik reform zaruri hale geliyordu.

Hayek'in merkezi planlamaya dayanan ekonominin akıldışılığına dair eleştirisi, diğer neo-Avusturyalılarla birlikte Lavoie (1985) tarafından, Hayek'in kapitalist piyasa ekonomisinin yereldeki dağınık bilgiyi kullanarak yeniliği destekleme konusunda sınırlı bir kapasiteye sahip olduğu yönündeki görüşüne özel bir dikkat hasredilerek, yeniden hatırlandı. Sosyalist iktisadi hesaplama tartışması daha geniş bir alanda, daha geniş bir model ve düşünce çeşitliliğini kapsayarak yeniden alevlendi. Üretim araçlarının sosyalist mülkiyeti koşullarında, kendiliğinden bir ekonomik dinamizm motivasyonu geliştirmek mümkün müdür? Sosyalist ekonomiler yeni teknolojileri hızla üretip kullanıma sokabilir mi? Son derece merkezileşmiş devlet bürokrasisi reforma tabi tutularak sosyo-ekonomik karar alma mekanizması nasıl demokratikleştirilebilir?

Polonya'da Lange ile işbirliği yapan Brus (1973), onun modelini, ekonomik kararları üç kategoride sınıflandırarak daha işlevsel bir model halinde yeniden formüle etti: (1) Büyüme oranı, toplumsal ve özel tüketim, bölgesel sanayi yapısı gibi hususlarla ilgili temel makro-ekonomik kararlar. MPK bunlara Lange'ın modeline kıyasla daha aktif bir biçimde değinmelidir. (2) Lange'da olduğu gibi, özel tüketim mallarının ve mesleğin seçimi serbest bir piyasada gerçekleşmelidir. (3) Girdilerin ve çıktıların birleşimine, üretim yöntemlerine, tedarikçilerin ve alıcıların seçimine ve ücretlerin ayrıntılı bir biçimde tespit edilmesine ilişkin operasyon kararları tek tek işletmeler ya da sanayi sektörleri tarafından alınmalıdır. Model, bu bakımdan, piyasa sosyalizminin daha ademimerkeziyetçi bir versiyonuydu; merkezileşmiş bürokratik gücü zayıflatıyor, işçilerin demokratik katılım fırsatlarını genişletiyordu. Doğu Avrupa'da başlayan toplumsal reform hareketleri için de bir rehber görevi görüyordu.

Britanyalı ekonomist Alec Nove (1983), Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Çin'in tarihsel deneyimlerine yönelik incelemelerinden yola çıkarak 50 yıl içinde gerçekleştirilebilecek 'uygulanabilir' bir sosyalizm modeli çizmeye çalıştı. Modelde, siyasal sistemin çok partili demokrasi olacağı varsayılıyordu. İşçilerin özyönetimindeki toplumsal işletmeler de dahil olmak üzere yurttaş inisiyatiflerini, kooperatif işletmelerini, zanaatkârlar gibi bireysel özneleri teşvik etmek üzere çok çeşitli üretim birimi tipleri mevcut olabilirdi. Üretim araçlarının özel mülkiyeti büyük ölçekte mevcut olmayacaktı. Merkezi plan-

lamanın işlevleri, önemli yatırımları belirlemek, ademimerkeziyetçi hale getirilmiş yatırımları çifte yatırımlardan kaçınmak amacıyla izlemek, elektrik üretimi ve demiryolu hizmetlerini yönetmek ve dış ticarete birtakım düzenlemeler getirmek olacaktı. Ücretsiz sunulacak tüketici mal ve hizmetleri ile piyasadan satın alınacaklar arasındaki sınırı demokratik oy mekanizması belirleyecekti.

Roemer de (1994) Analitik Marksizm'den faydalanarak yeni bir piyasa sosyalizmi modeli formüle etti. Bu modelde, mal ve hizmetleri üreten en önemli ekonomik birim olarak bir anonim ortaklıklar sistemi vardır. Bütün yurttaşlara, yetişkin yaşa geldiklerinde, hisse satın almak üzere eşit miktarda dağıtılan makbuzlar hem şirketlerin kamu mülkiyetinde olmasını hem de halk içinde eşitlikçi bir ekonomik hayat temelini gerçekleştirecektir. Verimli biçimde yönetilen bir şirketten hisse satın alabilen biri daha yüksek kâr payları kazanabilir ve hisse fiyatlarındaki artış yoluyla sermaye kazancı elde edebilir. Birey yurttaşlar öldüklerinde sahip oldukları hisseler devlete devredildiği sürece, hisselerin kamu mülkiyetine ait olması, dolayısıyla da anonim ortaklık yapısı sürdürülmüş olur. Bireyler ve kurumların borsadaki yatırım tercihleri (örneğin bankalar, emeklilik fonları, yatırım fonları), şirket yöneticilerini, kârları azamiye çıkarmak, yenilik arayışını sürdürmek gibi konularda izleyip teşvik edecektir. Ne var ki, firma yöneticilerinin genel yurttaşların çıkarlarına uygun olarak nasıl izlenip disipline edilecekleri sorunu çözülmeden kalmaktadır.

Pratik ve Teorik Önem

Piyasa sosyalizmi modellerinin Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki toplumsal reform hareketlerinde kalıcı etkisinin olmaması çarpıcıdır. Buralarda daha ziyade, kapitalist piyasa ekonomisine hızlı ve tam geçiş yönünde 'bir şok tedavisi' benimsendi. Bunun aksine, 1978'den beri Çin'de gerçekleşen sistem değişikliği Komünist Partisi (ÇKP) liderliğinde kademeli biçimde yürütüldü. Bu model yüksek bir ekonomik büyüme yaratırken ÇKP 1993 Anayasası'nda sosyalist piyasa ekonomisini ilan etti. Piyasa sosyalizmi teorilerinin Çin'in izlediği yol üzerinde bir etkide bulunup bulunmadığı ise tartışmalıdır. Çin'deki ekonomik reformlar, teorik modelleri takip etmekten ziyade sürekli deneyler yoluyla uygulandı. Gerçekten de bugün, Çin sosyoekonomik sistemi, piyasa sosyalizmi modellerinden çok daha karmaşık biçimde

çeşitli işletme formlarını, ekonomik birimleri, üretim araçlarının yönetim ve mülkiyet biçimlerini içinde barındırır.

Yani sosyalist piyasa modelleri, tarihsel deneyimimizin çeşitliliği ve karmaşıklığının gerisinde kaldılar. Siyasal biçimler, devlet dışında kolektif mülkiyet, farklı mal ve hizmetlerin piyasa yoluyla mı başka yoldan mı temin edileceğine dair ayrımlar gibi meseleler hâlâ önümüzde duruyor. İşyerlerinde demokratik işçilerin özyönetiminin nasıl sağlanacağı konusunda da düşünmek gerekiyor. Yani piyasa sosyalizmi modelleri esnek olabilir, toplumsal ve tarihsel koşullara göre seçilebilir ve tek bir 'doğru' modele doğru kolay kolay yakınsama göstermeyebilir.

Piyasa sosyalizmi modellerinin Marksist teori temelinde nasıl anlaşılabileceğini düşünmeye devam etmemiz gerekiyor. Bugüne dek, piyasa sosyalizmi tartışması, büyük ölçüde Marksist teoriye yaslanmadı. Taşıdığı karakteristik, en uç biçiminde, neoklasik teorinin sınırları dahilinde gerçekleşen ilk piyasa sosyalizmi tartışmasının karakteristiğidir. Marx'ın kendisi gelecekteki sosyalist ekonomiye dair bir proje çizmediyse de, gelecekteki toplum tasavvuru, daha önceki ütopik sosyalistlerden farklı olarak, 'bir özgür bireyler topluluğu'nu temel alıyordu (*Kapital I*, Bölüm 1). Ne var ki, örneğin Mandel'in (*In Defence of Socialist Planning*) Nove'a karşı söylediği gibi, kapitalizmin ötesindeki alternatifleri demokratik bir planlı ekonominin sınırları içine hapsetmemiz gerekmiyor. Dahası, piyasa sosyalizminin teorik olanaklarını anlamak için Marx'ın temel ekonomik teorilerini kullanacağımız yerler de kesinlikle mevcut. Bu noktada iki husus aydınlatıcıdır.

Birincisi, klasik siyasi iktisadın yanı sıra neoklasik iktisat da, piyasayı, insanın değiş tokuş etme ve kendini daha iyi koşullara getirme yönündeki doğal eğiliminden kaynaklanan doğal bir ekonomik özgürlük düzeni olarak tasavvur eder. Bu doğalcı piyasa görüşü, piyasa ekonomisinin tarih içindeki gerçek kökenini ve oynadığı rolleri nesnel bir biçimde anlayamaz. Keza, piyasa ekonomisinin her zaman (doğal bir özgürlük düzeni oluşturmak üzere) tam olarak geliştiği ve kapitalist piyasa ekonomisinden bir farkı olmadığı da düşünülür. Böylesi bir referans çerçevesi içinde, Sovyet bloku ülkelerindeki piyasa ekonomisine doğru sistem değişikliği tam kapitalist ekonomiye doğru bir geçiş süreci olarak kavramsallaştırılma eğilimine sahip olur; zira piyasa sosyalizmi, planlı ekonomiye ait az ya da çok önemli, ama 'doğal olmayan' bazı unsurları toplum içinde bırakmaya devam ediyor olmalıdır.

Oysa Marx, meta değişiminin kökeninin kapitalizm öncesinden kaynaklandığını, onun, kapitalizm öncesi toplumların komünal toplum içi düzenlerinden ayrı olarak, komünal toplumlar arasında dış ticaret biçiminde mevcut olduğunu kabul ediyordu. Dolayısıyla, meta, para, sermayenin bazı türleri gibi piyasa ekonomisine ait biçimler de çeşitli komünal toplumsal düzenlerde bir arada mevcuttu. Piyasa ekonomisinin tam bir kapitalist ekonomiye doğru gelişimi ancak insanın emek gücünün toplumsal ölçekte metalaşmasıyla birlikte gerçekleşti. Aynı şekilde, piyasa ekonomisi, kapitalizm sonrası toplum biçimlerinde de piyasa sosyalizmi olarak, temel üretim araçlarının ilişkisel (*associational*) kamusal mülkiyeti ile birlikte var olabilir. Bu, Marx'ın gelecekteki toplum fikrine uygun olarak piyasanın bütünüyle egemenlik altına alınacağı ya da ortadan kaldırılacağı tam komünizmden önce sosyalizmin bir hazırlık aşaması olarak görülebilir. Ancak emek piyasası var olmaya devam ettiği sürece, ücretli işçilerin yabancılaşmış, metalaşmış emek gücü biçiminin nasıl aşılacağı sorunu temel bir sorun olarak kalmaya devam eder. Lange, kendi modelinde, bu soruna bir çözüm önermişti; en azından, toplumsal kâr payının bütün halkın temel geliri olması, piyasadaki işlerin ve malların seçimiyle ilgili olduğu sürece, böyle bir çözüm mümkündü.

İkincisi, piyasa sosyalizmi modellerinin çoğu, Marksçı değer teorisinin üzerinden atlayarak, neoklasik fiyat teorisini temel alır. Marx'ın emek zamanını ilişkisel bir ekonomik plan içinde hesap birimi olarak kullanma fikri de, daha ziyade Sraffacı türde fiziksel girdi-çıktı analizine yaslanan hesaplamalara dayanan Sovyet tipi planlamada kullanıma sokulmadı. Stalin, bir eserinde (*SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Problemleri*) değer yasası gibi iktisadi yasaların sosyalizmin inşasında kullanılmak zorunda olduğunu belirttiyse de, piyasa sosyalizmini ya da Marx'ın değer teorisinin Sovyet planlamasına uygulanmasını tartışmak bir yana, piyasa ekonomisine özgü değer yasasını doğa yasasıyla karıştırıyordu. De-Stalinizasyon sürecinden sonra Liberman ([1962] 1966) SSCB'de üretkenliğin artışına destek olmak üzere kâra daha belirgin bir rol biçmeyi önerdi. Ne var ki, argümanı, Sovyet kamu fiyatları sistemi çerçevesinde kalıyordu ve ne piyasa sosyalizmi teorileriyle ne de Marx'ın emek-zamanı bir hesap birimi olarak kullanma fikriyle ilişkili değildi. Yani, Marx'ın emek-zamanı temel alan değer teorisi ne planlı ekonomi ne de piyasa sosyalizmi modellerinde kolayca uygulanma ya da kullanılma fırsatına sahip olamadı.

Pratik bir piyasa sosyalizmi modelinde, emek-zamanı bir muhasebe birimi olarak gerçekten uygulayabilir miyiz? Bu sorunun çözümü, piyasa sosyalizmi içinde tam bir sosyalist ücret modelidir (Itoh, 1995). Bu modelde, yıllık olarak üretilen bütün toplumsal gelir (katma değer), işletmelere bir toplumsal artık ya da kâr bırakmaksızın emek zamanlarına göre işçilere dağıtılır. Topluluk içi tüketim ve birikim için gereken toplumsal fonlar *ex post* olarak, ücret geliri üzerinde bir vergi biçiminde tahsil edilir. Toplumsal olarak gerekli olan nitelikli ya da karmaşık işçilerin eğitim ve öğrenim maliyetleri toplumsal fonlardan karşılandığı için, bu maliyetlerin tek tek işçilerden ya da ailelerinden geri alınmasına gerek kalmaz. Böylece herkes temelde aynı ödemeyi alır. Böylece, iktisadi demokrasinin sosyalist eşitlikçilik içindeki toplumsal temeli olarak, her işçi tarafından harcanan emek zamanı, karmaşık emeği de içerecek biçimde, ücretlendirme amacıyla, fiziksel zaman olarak eşit biçimde hesaba katılır. Deneme yanılma yoluyla bulunabilecek denge fiyatları mal ve hizmetlerde kristalize olmuş olan emek zamanıyla doğru orantı içinde olma eğilimine sahip olacaktır. Bu model, işçiler içindeki hem kendi emeklerine hem de emeklerinin ürününe yönelik toplumsal ilişkileri, Marx'ın önerdiği üzere, ilişkisel demokrasinin hakiki şeffaf temeli kılacaktır. Fakat yeniliğin teşvikinin nasıl sağlanacağına ilişkin Hayek'in ortaya attığı diğer sorunun bu temel model içinde ayrıca düşünülmesi ve ele alınması gerekecektir.

Çeviri: **Barış Yıldırım**

33
MARX VE AZGELİŞMİŞLİK

Mauro Di Meglio & Pietro Masina

Marx (ve Engels)'te ekonomi politiğin sistematik eleştirisi kapitalist sistemi devirme ve daha eşitlikçi bir dünyanın yaratılmasına olan politik ve etik bağlılıktan ayırt edilemez. Bu itki göz önüne alındığında, Marx'ta burjuvazi ve kapitalizmin oynadığı ilerici role dair tekrarlanan iddialar, onun bazı okuyucularına şaşırtıcı gelecektir. Örneğin, sık sık Marx'ın geri kalmış diye adlandırılan ülkelerde serbest ticaret politikalarının ekonomik gelişmeye etkisi ile İngiliz sömürgeciliğinin tarihsel etkisini anlayamadığı ileri sürülür. Bu eleştiriler Marx'ın iyimserlikle (ve safça) İngiliz genişlemesinin sanayileşmeyi ve böylelikle kapitalist gelişmeyi destekleyeceğini savunduğunu, daha sonra neo-Marksist bağımlılık kuramcılarının da vurguladığı gibi, Avrupa egemenliğinin 'azgelişmişliğin gelişmesine' yaptığı etkiyi göz ardı ettiğini ileri sürer (Owen ve Sutcliffe, 1972; Kiernan, 1974). Daha genel bir düzeyde ise Marx, kendisine yakıştırılan Avrupa-merkezcilik ve evrimcilik bakımından eleştirilir; yani, dünyanın geri kalanını anlayabilmek için Avrupa tarihini öncelikli kavramsal çerçeve haline getirmek, kapitalizm öncesi Avrupa tarihini gerekli ve kaçınılmaz aşamalar olarak görmek ve bu aşamaları Avrupalı olmayan dünyanın tarihini anlamak için kullanmakla.

Diğer bir deyişle, Marx ve çoğu Marksist düşünür, öncellerinin Avrupalı olmayan dünyanın tarihine taraflı bakış açısını eleştirmek yerine, yeniden üretmiştir. Bu, büyük ihtimalle Marx'ın tarihselciliği aşamamış olması ile ya da kalkınma teorisinin tarihin liberal felsefelerini desteklemesi ile ilgilidir.

Tarihin bu şekilde algılanışında tarih, Avrupa'da doğan ve dünyanın diğer yerlerine yayılan modern öznelerin ve kültürlerin gelişimine dair bir anlatı olarak görülür. Buna göre küresel tarihsel zamanın yapısı 'önce Avrupa'da, sonra diğer yerlerde' ortaya çıkmıştır (Chakrabarty, 2000).

Marx'ın kapitalizme ilişkin ilerlemeci bakış açısı Avineri'nin kitabında tipik olarak şöyle teşhis edilmiştir (1969: 3): 'Kapitalizmin şimdiye kadarki en vahşi ve dehümanize edici ekonomik sistem olduğu doğrudur. Yine de Marx'a göre kapitalizm nihai kurtuluşa giderken atılması gerekli bir adımdır, çünkü sadece kapitalizm toplumun her bireyinin kendi kapasitesi doğrultusunda serbestçe gelişebileceği ekonomik ve teknolojik altyapıyı yaratabilir'. Bu yorumu destekleyici kanıtlar Marx ve Engels'in bazı yapıtlarında, örneğin *Komünist Manifesto*'da (1848), Hindistan üzerine *New York Daily Tribune*'de yer alan yazılarda (1853) ve *Grundrisse*'in çeşitli pasajlarında (1857-1858) bulunabilir.

Kuşkusuz 'ilerleme' nosyonuna Marx'ın İngiliz ekonomi politiği, Alman felsefesi ve Fransız ön-sosyalizminin etkilerini yansıtan yapıtları boyunca rastlamak mümkündür (Melotti, 1977, s. 2). Bununla birlikte, bu yorum çeşitli açılardan sorunludur. Marx'ın düşüncesini monolitik bir biçimde ele almaktadır, zira kapitalizm ve ilerleme arasındaki bağlantıya dair düşüncesi zaman içinde değişmiş olmakla birlikte geleneksel yorumlar Marx'ın 1840-50'ler ile 1860-70'ler arasında geçirdiği düşünsel dönüşümü göz ardı etmektedir. Dahası, Marx'ın 'toplumsal değişim büyük boyutlu, uzun vadeli olarak analiz edilmeye kalkıldığında yakalanılan temel epistemolojik gerilime' kapıldığı unutulmamalıdır (Wallerstein, 1985 [1991], s. 151). Bir başka deyişle Marx bir yandan eşzamanlı olarak en soyut düzlemde çalışırken, diğer yandan özgül bağlamlarda kapitalist gelişim sürecinin somut ve tarihsel analizini yapmaktadır. Bu gerilim ortadan kaldırılamayacağından Marx, yazılarının özgül amaçlarına göre onların vurgularını değiştirme yoluna başvurur. Bu 'epistemolojik gerilim', Marx'ın sömürgecilik ve azgelişmişlik üzerine düşüncelerini anlamamızı zorlaştırmaktadır: Bu konular çoğunlukla gazete yazıları ve mektuplarda tartışıldığından, onun temel eserlerindeki teorik derinliğe ve tutarlılığa sahip değildir. Bu nedenle de Marx'ın bu bağlamdaki yazılarının yorumlanarak, onun 'hakiki' düşüncesini ortaya çıkartma girişimleri farklı ve hatta zıt bakış açılarının yoğun tartışmalarına sahne olmaktadır.

Burjuvazi ve Sömürgeciliğin İlerici Rolü

On dokuzuncu yüzyılda Avrupalı sömürgeci tahakküme maruz ülkelerin geleceği göz önüne alındığında, Marx ve Engels, kapitalist modernleşmenin ilerici etkisini tanımakta ve burjuvaziye küresel genişlemesi ile 'aşağı' medeniyetlere ilerleme tohumları ekmek suretiyle dünyayı değiştirme yetisi gösteren etkili bir siyasi ve ekonomik güç olarak bakmaktadırlar. Burjuvaziye atfedilen bu ilerici rol, özellikle *Komünist Manifesto*'da çok açıktır. Burjuvazi 'üretim araçlarında sürekli olarak devrim yapmadan var olamayacağından' (Bölüm 1) ve pazarı sürekli genişletme ihtiyacından dolayı artan biçimde dünya ölçeğinde iş yapmakta olduğundan, 'geri' addedilen ülkelerin ekonomik ve toplumsal yapılarını da dönüştürmektedir:

> [Burjuvazi], en barbar ulusları da uygarlığa sürüklüyor. Ucuz meta fiyatları tüm Çin Seddini temelden yıkacak, barbarların en inatçı yabancı düşmanlıklarını teslime zorlayacak ağır toplardır. Burjuvazi, tüm ulusları, eğer yerle bir olmak istemiyorlarsa burjuva üretim tarzına uymaya zorluyor; uygarlık adı altında kendi uygarlığını ithal etmeye, yani burjuva olmaya zorluyor onları. Tek kelimeyle, kendi suretinde bir dünya yaratıyor kendine. (Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*, Bölüm 1)

Geleneksel toplumlar –Avrupa feodal sistemi ve diğer bölgelerdeki prekapitalist sistemler– sömürünün yaygın formları üzerine inşa edilmiş oldukları için, çobanıl toplumlar değildi. Kapitalizmin yaygınlaşması 'dini ve siyasi yanılsamalarla perdelenmiş' geleneksel sömürü biçimlerinin 'çıplak, utanmaz, dolaysız, acımasız sömürü' ile yer değiştirmesini beraberinde getirdi (Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*, Bölüm 1). Marx ve Engels, kapitalizmin sömürünün daha yüksek bir seviyesi anlamına geldiğinin gayet farkındalardı ve kapitalizm öncesi formasyonların ortadan kalkmasının proletarya ve sömürge nüfus için daha sefil yaşam koşulları yaratabileceğini öngörüyorlardı. Ancak en azından 1850'lere kadar Marx (ve Engels) için geçerli tema, burjuvazinin ilerici tarihsel misyonu oldu. Ve Avrupa dışında kapitalizme geçiş, sömürgecilik ve emperyalizmin yayılmasına bağlıydı.

Marx'ın sömürgecilik üzerine düşünceleri *New York Daily Tribune*'de yaptığı gazetecilik faaliyetinin bir parçası olarak yayımlanmış olan (Hindistan hakkındaki) makalelerde ifade edilmiştir. Bu yazılarda Marx, İngiltere'yi Hindistan'da çifte misyona sahip bir ülke olarak görür: 'Biri yıkıcı, diğeri eski Asyatik toplumun ortadan kaldırılması ve yenilenmesi ile Asya'da Batı toplumunun maddi temellerini atıcı' (Marx, *İngiliz Yönetiminin Hindistan'da*

Beklenen Sonuçları, 22 Temmuz 1853). Bu amansız tarihsel süreci tarif ederken Marx, herhangi bir şekilde rehavete kapılmamış olsa da, 1853 yılında yazdığı makalelerde onun arka plandaki argümanı, kapitalist üretim modelinin iç mantığı gereği varolan ilerici doğasının azgelişmiş bölgelerin dönüşümünü sağlayacağı yolundadır. Yani, 'sömürgelerdeki kapitalizm öncesi üretim tarzlarının yıkımının karanlık taraflarını bir kenara bırakırsak, [burjuvazi] gelişme için gerekli maddi önkoşulları sağlama konusundaki üstün kapasitesi nedeniyle ilerici bir rol oynar' (Vujacic, 1988, s. 474). Marx'ın kendi sözleriyle: 'İngiltere tüm suçlarına rağmen [Asya toplum devletlerinde] tarihin devrime yol açacak bilinçsiz aygıtıdır' (Marx, *Hindistan'da İngiliz Egemenliği*, 10 Haziran 1853).

Marx, kapitalist üretim tarzının dünya çapında genişlemesiyle ilgili benzer bir eleştirel değerlendirmeyi *Serbest Ticaret Meselesi Üzerine* (1848) adlı konuşmasında yapar. Marx bu konuşmada her ülkenin 'doğal avantajı' [mukayeseli üstünlük] ile uyumlu biçimde uzmanlaşırsa serbest ticaretin uluslararası kardeşlik yaratacağı şeklindeki miti eleştirir. Aksine, serbest ticaret kapitalist gelişmenin tek bir ülkede açığa çıkarttığı yıkımın aynısını daha büyük ölçekte yaratan bir kozmopolit sömürü biçimidir: 'Sınırsız rekabetin bir ülkede yarattığı yıkıcı olguların tamamı dünya pazarında çok daha devasa boyutlarda yeniden üretilir'. Marx, verili herhangi bir ülkede büyük ölçekli sanayi kurmak için korumacılığın önemini vurgulasa da, bunun serbest ticaret tarafından yönetilen serbest pazarlara bağımlılığı önlemeyeceği uyarısında da bulunur. Marx'ın serbest ticarete yönelik desteği kapitalist sistemin gelişimini, böylece yok oluşunu hızlandırmak düşüncesinden kaynaklanır.

Azgelişmişlik ve Artık Değer İstihracı

Bazı tutarsızlıklarına rağmen, 1850'li yılların sonuna kadar Marx, İngiliz kapitalizminin sömürgeci genişlemesinin ilerici rolünü vurguladı ve şartlı olarak serbest ticaret politikalarını destekledi. Ancak, Marx'ın görüşleri İngiliz sanayi sermayesinin 'ikili misyonu' hakkındaki daha önceki tezini açıkça reddettiği 1860'larda önemli ölçüde değişti. 1850'lerde Marx *New York Daily Tribune*'de sömürgeci düzenlemeler nedeniyle Hindistan'dan İngiltere'ye artık değer transferinden bahsediyor ve bu akışla ilgili dikkatli hesaplamalar yapıyordu (Patnaik, 2005). Aynı dönemde Marx, İkinci Afyon Savaşı sırasında Çin'e verdiği desteği de dile getiriyordu (Anderson, 2010). Erken döne-

rındeki bu çelişkilere karşın, perspektifinde gerçek bir değişiklik İrlanda sorununa dair tartışmalara katılması ile Rusya ve Rus devrimci hareketi hakkında yaptığı çalışmalar vesilesiyle oluştu.

Birçok yorumcunun işaret ettiği gibi (Mohri, 1979; Davis, 1967; Shanin, 1983) Marx, 1860'lardan itibaren, eski toplumun yıkılmasının yeni ve daha gelişmiş bir toplumu zorunlu olarak yaratmayacağı şeklinde kuramsal pozisyona kaydı. Bir yandan, metropollerdeki kapitalist gelişmenin sömürge ve yarı-sömürgelerden elde edilen yüksek miktardaki artık değere bağlı olduğunun daha çok farkına vardı (Patnaik, 2005, s. 71). Öte yandan, sömürge yönetimleri aracılığıyla eski toplumların yıkılmasının yeniden doğuş için bir temel oluşturmaktan ziyade, bu sömürgelerde modern ekonominin kendiliğinden gelişimini engellediğinin ayırdına vardı. Sömürge yönetimi uyguladığı baskı nedeniyle sadece sanayinin gelişmesine sekte vurmamış, aynı zamanda sömürgelerin metropollere bağımlılığını artırmak için sömürgeleri dünya pazarına zorla entegre etmiştir. Bu bağlamda İngiliz serbest ticareti, kapitalizm öncesi toplumlarda üretici güçlerinin özerk gelişimini ve bağımsız bir ulusal ekonominin oluşturulması koşullarını ortadan kaldırmıştır. Marx'ın analizinde bu tutum değişikliği, tekdoğrusal bir tarih felsefesi anlayışından çokdoğrusal bir anlayışa geçişe eşlik eder (Anderson, 2010).

Metropol ve sömürgeler arasındaki ilişkilerin analizindeki evrim sadece sömürgeler için bağımlılık yaratılması sürecinin daha iyi anlaşılmasını getirmez, aynı zamanda metropol için artık değer sömürüsünün önemini yeniden değerlendirmeye izin verir. Marx, daha sonra Rosa Luxemburg'un ve bağımlılık teorisi analizcilerinin yapacağı gibi, ilkel birikimi kapitalizmin (Avrupa) başlangıçtaki oluşumu ile sınırlı olarak değil, bir süreç olarak görür.

Bu perspektif değişikliği onun İrlanda sorunu hakkında kaleme aldığı yazılarda oldukça açıktır (1867). Marx bu yazılarında İrlanda rejimini '1846'dan beri biçimsel olarak daha az barbar ama aslında çok daha yıkıcı ve İrlanda'ya ya İngiltere'nin inisiyatifiyle özgürleşme ya da bir ölüm-kalım mücadelesi dışında hiçbir şans bırakmayan' bir rejim olarak tanımlar. Aynı makalede, 'İrlanda ne zaman sanayi ölçeğinde gelişmeye başlasa eziliyor ve tekrar sadece bir tarım ülkesi haline getiriliyor' der (Marx, *İrlanda Sorunu Üzerine Rapor Taslağı*, 16 Aralık 1867). Ona göre, İrlanda'nın ihtiyacı olan şeyler 'kendi kendini yönetim ve İngiltere'den bağımsızlaşma', İngiltere'nin tamamlayamayacağı bir görev olan 'tarım devrimi' ve 1850'lerdeki görüşleri-

nin tam zıddı bir biçimde, 'İngiltere'ye karşı koruyucu gümrük duvarlarıdır' (Marx, *Marx'tan Manchester'daki Engels'e Mektup*, Londra, 30 Kasım 1867). Böylece, Marx on dokuzuncu yüzyıl "modernleşme teorilerini" bırakıp, daha sonraki kuşakların 'bağımlı kalkınma' diyeceği anlayışa doğru kayar.

Dünya kapitalist sisteminin farklı alanlar arasındaki bağlantıları üzerine benzer vurgular *Kapital*'in özellikle 15. Bölümünün 7. Kesiminde bulunabilir: 'Böylece, başlıca modern sanayi merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun yeni bir uluslararası işbölümü doğar; dünyanın bir kısmı, esas itibarıyla sınai üretim alanı olarak kalan diğer kısmına hammadde sağlamak üzere, esas itibarıyla tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir'.[1]

Rus popülistlerinin kapitalizmin etkileri üzerine düşüncelerinin Marx'ın görüşlerine yansıması, onun teorik pozisyonunu değiştirmesinde önemli bir rol oynadı. Popülistler, Rusya'nın kapitalizmin aşamalarını atlayabileceğini düşünüyor ve bunu istiyordu. Bunun için de 'geri kalmışlığın avantajlarına' dayalı, devlet tarafından desteklenen ve denetlenen, Rus köylü topluluklarına [*Obshchina*] dayalı bir kapitalist olmayan sanayileşme yolu öneriyorlardı.

Sonraki yıllarda Lenin Rus popülistlerini 'küçük burjuva' ve 'Avrupa romantik düşüncesinin tutucu bir versiyonu' olmakla eleştirdiyse de Marx, onların büyük ölçekli kapitalist üretim karşısında küçük üreticilerin taleplerini dile getirmenin yanı sıra gelişmiş kapitalist ekonomiler karşısında 'geri' bir tarım toplumunun sorunlarını dillendirdiklerinin son derece farkındaydı. Böyle bir strateji arayışı, Rusya'nın Batı Avrupa'nın kapitalist ülkeleri ile birarada yaşamasının yarattığı zorluklar, özellikle bu ülkelerle rekabetin Rusya'da kapitalist gelişmenin karşısında başa çıkılamaz bir engel olarak dikilmesi konusunda varolan farkındalık tarafından destekleniyordu. İlk olarak Pyotr Chaadayev tarrafından formüle edilen 'eşitsiz gelişme' fikrine göre Rusya, Batı'nın burjuva devletleri karşısında proleter bir topluma dönüşüyordu. Bu yaklaşım Rus popülistlerinin siyasal analizlerinin kuramsal çekirdeğini oluşturdu ve bu 'dünya tarihsel' perspektif, hiyerarşik dünya sistemi içinde çevre ülkelerin kendi üretici güçlerinin gelişmesinde karşı karşıya kaldığı sorunları gündemleştirmelerine katkıda bulundu. Bu bağlamda Rus popülizmi sadece küçük üreticilerin ideolojisi olarak değil, 'geciken' ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınmanın özgül özelliklerinin ilk ideolojik açıklaması olarak da değerlendirilebilir (Shanin, 1983; Walicki, 1969).

---

[1] Marx, K. (2011) *Kapital* Cilt 1, s. 431, Çevirenler: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap: İstanbul.

Marx'ın Rus popülistleri tarafından ortaya atılan meselelere ilgi duyması onun dikkatini ekonomik ve toplumsal gerilikleri aşmak için kapitalist olmayan bir yol arayan ülkelere özgü yeni problem setlerine yöneltti. Rus köylü topluluklarının perspektifleri ve devrimci potansiyelleri hakkında iyimserliğini açıkladığı (Vera Zasuliç'e yazdığı) mektubun taslaklarında (Mart 1881), ilgisini eşitsiz gelişme, geriliğin avantajları, sınai kalkınmayı hızlandıracak teknolojilerin ithali, kültürel etkileşimin rolü ve daha genel olarak toplumsal dönüşümlerin küresel düzeyde karşılıklı bağımlılığı gibi konulara yöneltir.

Rus devrimci perspektifleri üzerine yazılarında Marx, artık 'eşitsiz gelişmeyi' yeni bir anlayışla kavrar. *Kapital*'in ünlü Almanca Baskıya Önsöz'ünde (1867) Marx, 'Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olan bir ülkeye, kendi geleceğinin görüntüsünü gösterir' der. Bu bağlam içinde Marx açıkça İngiltere ve Almanya'yı işaret ettiği halde, daha sonraki Marksist gelenek bu nosyunu kapitalist gelişmenin genel kuralı olarak kullanır. Oysa bu belirlenimci bakış açısı uluslararası ticaret sistemindeki hâkim güçlerin 'geri kalmış ülkelerin' özerk sınai kalkınmalarını engellediğini düşünen 'geç dönem Marx' tarafından çürütülmüştür. Marx, Shanin tarafından ortaya atıldığı gibi (1983, s. 17-18) 'bağımlı kalkınma' fikrini açık olarak formüle etmese de onun temellerini atmıştır.

Marksist Gelenekte Kalkınma ve Azgelişmişlik

Marx'ın kapitalizmin rolü ile kalkınma ve azgelişmişlik arasındaki ilişkiler konusundaki fikirlerinin tedrici değişimine paralel olarak bu konulardaki Marksist düşüncenin tarihi de 20. yüzyılda iki aşamalı olarak değişir. Basitleştirecek olursak, birinci aşamada, 1960'lara kadar olan dönemde, 'erken dönem' Marx'ın iyimser değerlendirmesi hâkimken, 1960'lardan sonra küresel ölçeği ve bir dünya sistemi olarak kapitalizmin eşitsiz sonuçlarını değerlendiren ikinci aşama önem kazandı.

İkinci Enternasyonal (1889-1914) kapitalizmin ilerici rolü konusunda 'erken dönem' Marx'tan bile çok daha olumlu bir Marksizm versiyonu ileri sürdü. Kapitalist gelişmenin belirlenimci okumasının hakim olduğu bu yaklaşıma göre kapitalizm, üretici güçleri geliştirecek ve tedrici olarak kendi iç çelişkileri nedeniyle yıkılarak sosyalist devrime zemin hazırlayacaktı. 1917'den sonra Bolşevizm tarafından daha da ileri götürülen bu bakış açısı dünyada Marksizm'in en etkili yorumu haline geldi. Bu yaklaşım, Sovyetler

Birliği Komünist Partisi (SBKP) ve Komintern (Üçüncü Enternasyonal, 1919-1943) içindeki 'sömürge sorunu' analizlerini de derinden etkileyerek tartışmalarda önemli bir yer işgal etti.

1920'ler boyunca SBKP içindeki 'sosyalist birikim tarzları' ve 'ulusal sorun' üzerine tartışmada Stalinist çizgi hâkimdi. Bu yaklaşım 'tek ülkede sosyalizm'i inşa etmenin önceliğini vurguluyor ve kapitalist kuşatmanın dayattığı kısıtlamaları aşmak için izolasyonist bir strateji öngörüyordu. Komünist hareketin bu stratejisi, Marksizmin, her ülkenin sosyalizme ulaşmak için birbirini izleyen aşamalardan geçmesi gerektiğini öne süren evrimci bir yorumuna dayanıyordu. Sosyalist devrimlerin başarılı olabilmesi için bu aşamaların her birinden başarılı bir biçimde geçilmesi gerekiyordu.

Marksist düşüncenin bu versiyonu 1930'lara damgasını vurdu; 1960'ların ortalarına kadar da varlığını sürdürdü. Marksizm'in bu evrimci versiyonu çağdaş liberal düşünce ile de simetrikti, sadece en gelişmiş olan ülke olarak tanımlanan ülke değişmişti: Büyük Britanya ve ABD'ye karşı Sovyetler Birliği.

Azgelişmişliğin feodal ekonomik ilişkilerin hâlâ varlığını sürdürmesi sonucu olduğunu ileri süren liberal bakış, daha sonra bu alanda tedrici olarak temel alternatifleri doğuracak olan Latin Amerika komünist partileri üzerinde güçlü ve uzun süren bir etki yaratmıştır. Marksist literatürde burjuva demokratik devrim eski üretim ilişkilerine karşı bir devrim ve özerk bir gelişme çizgisine girebilmek için bir önkoşul olarak gösterilirdi. Bu devrim eski siyasal sistemi de yıkmalı ve ülkeyi emperyalist bağımlılıktan kurtararak yeni bir ekonomik gelişmeyi mümkün hale getirmeliydi. Bu burjuva-demokratik devrim burjuvazinin ilerici kesimleri ve geleneksel kırsal oligarşiler arasında bir ittifak gerektirmekteydi ve pre-kapitalist tekellere ve imtiyazlara karşı kapitalist sanayi sektörlerini desteklemeliydi. Emperyalizm ve sömürgecilik toplumsal ve ekonomik gelişmeyi engellemişti, bu nedenle burjuva-demokratik devrim sadece siyasal bağımsızlık değil aynı zamanda ekonomik kalkınmayı da beraberinde getirecekti.

1960'lardan bu yana bu evrimci Marksist yorum (ona paralel olarak modernleşme perspektifli liberal anlatı ile birlikte) tedrici olarak dünya-sistemleri analizi, daha sonra da 'bağımlılık teorileri' tarafından reddedildi. Bu eleştirel yaklaşımların özgül tarihsel koşulları anlamadaki yetersizlikleri bir kenara bırakılırsa, tarihsel önemi kalkınma ve azgelişmişlik konusunda liberal düşünce ile iç içe geçen ortodoks Marksist analizlere meydan okuma-

sıdır. Bu durum Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasında dünya sahnesinde gerçekleşen jeopolitik danışıklı dövüşün de parçası idi (Frank, 1967; Wallerstein, 1974b). Kendisine meydan okunmamış olarak kalmasına ve hatta Marksist olmamakla suçlanmasına rağmen (Warren, 1973; Brenner, 1977) bu 'neo-Marksizm'in', 'azgelişmişliğin gelişmesi' ve merkez-çevre kapitalist ilişkilerinin uzun vadeli analizi ile Marx'ın 1860'lardan itibaren açıkladığı görüşlerle tutarlı ve oradan esinlenmiş olduğu açıktır. Bu yaklaşım, geçmiş ve günümüz eşitsizliklerini anlamada özellikle değerlidir.

Çeviri: **Ecehan Balta**

34
MARKSİZM VE TARİH

George C. Comninel

Bu yazıda Marx, Marksizm ve tarihyazımına dair kapsamlı olmayan kısmi bir anlatım sunulmakta ve asli öneme sahip birçok konu dışarıda bırakılmaktadır. Marx'ın tarihsel çalışmaları ve düşüncelerine bakıldığında, Asya ve Amerika'ya olan ilgisine rağmen bunların tamamen Avrupa-merkezli olduğu görülür. Marksizm aynı zamanda Avrupalı olmayan tarihyazımı üzerinde de muazzam bir etkiye sahiptir ve Avrupa-merkezci tarihlerle öteki tarihler arasındaki ilişki de bakidir. İngilizcede bile C. L. R. James ve Eric Williams'ın Karayipler hakkındaki çalışmalarına ulaşılabilirken, Hindistan'ın tarihyazımı üzerine tek bir söz dahi yoktur. Dünya tarihinin (yanı sıra ırk ve toplumsal cinsiyet tarihinin) büyük bir kısmına ilişkin bu unutkanlık kaçınılmaz olsa da esef vericidir. Bu yazı, daha derinlikli bir soruşturma için bir başlangıç noktası olarak alınabilir.

Marx, Ren bölgesindeki Frankofil Trier şehrinde doğmuştu; şehir Bonaparte'ın yenilgisini izleyen üç yıl içinde sağcı Prusya tarafından ele geçirilmişti. Bütün Avrupa'da Fransız Devrimi dönemin esas meselesiydi ve anlamının yanı sıra tarihteki yeri de muazzam bir politik önem taşıyordu. Devrim'in devasa gölgesi çeşitli şekillerde kendisini izleyen iki yüz yıl boyunca düşüncelerin ve hareketlerin üzerinden kalkmadı. Fransız Devrimi'nin tarihyazımı üzerinde derin bir etkisi vardı ve bunlar özel bir ilgi gerektiren Marx'ın düşünceleri ve Marksizm gelişimiyle iç içe geçmişti; ancak burada Marx'ın özgün yanı eleştirel bir gözle değerlendirilmelidir (bkz. aşağıda).

Tarih ve Kuram

Marksizm ile tarih üzerine yapılan çalışmalar arasındaki bağlantılar ziyadesiyle girifttir ve Marksistler ile onları eleştirenler arasındaki yoğun bir tartışmanın konusudur. Tarihsel kavrayış biçimlerinde ve araştırmalarda Marx ile Marksizmin etkileri görülebilir; ancak bunlar Marx'ın kendi düşüncelerinin ya da onu izleyen Marksistlerin niyetlerine ve doğasına zorunlu olarak yansımaz. Pek çok araştırmacı, bu etkilerin büyük çoğunluğunun Marx'ın yapıtlarının yanlış yorumlanmasına dayandığını iddia eder; en azından bunlar kendilerini Marksist olarak görmektedir. Söz konusu düşüncelerin en etkili içeriği şudur: 'İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar; ancak istedikleri gibi değil' (*Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*, Birinci Bölüm); bu tarih, birbirini izleyen sınıf sömürüsü biçimleri tarafından belirlenir ve genellikle 'üretim biçimleri' bazında kavranır; söz konusu ekonomik güçlerle ilişkiler ve bunların çelişkileri, sınıflı toplumun biçimlerinin içinde yer aldığı tarihin asli belirleyenleridir. Buna karşın söz konusu düşünceler sıklıkla tarihsel belirlenimcilik, ekonomik ve/veya teknolojik belirlenimcilik, belli aşamaların ve geçiş süreçlerinin tarihsel zorunluluğu, politikanın ekonominin boyunduruğu altına girmesinin yanı sıra sınıfın temel olarak ekonomik bir kategori olması ve beşeri öznenin sınırlı rolü bazında anlaşılmıştır.

Marksizm ile tarihyazımı arasındaki ilişki üzerine yürütülen tartışmalar, kuram ile yöntem meselelerinde söz konusu olanın ne olduğuna ya da araştırma pratiği ve yoruma ilişkin –sık sık muğlaklaştırılan– bir sorundur. Louis Althusser'in yapısalcı Marksizmine göre bu sorun anlamsız ve özünde Marksizm karşıtıdır: Kuram, bütün bilimsel bilginin temeli olmalıdır; kuramın gereksindiği tarih, topyekûn Karl Marx tarafından kurulmuştur; En temel hata, Marksist kuram tarafından şekillendirilen 'tarihsicilik'tir (Thompson, 1978; Comninel, 1987, s. 82–102). Bu görüşün karşı kutbunda ise hem –kuramın bilginin edinilmesinde rolü olduğunu reddeden– gerçek deneyciler hem de –bilginin toplumsal inşasında bütün açıklamaları, özellikle de tarihi, eşit değerde gören– postyapısalcılar ile diğerleri vardır.

Bunların arasında söz konusu görüşleri benimseme eğiliminde olanlar da olmasına karşın, pratikte hem analize hem de kanıtın içerimlerine hiç değer vermeyen –yine, özellikle tarihçi– uzmanlar bulmak zordur. Elbette, bütün tarihçiler verili bir kavram çerçevesiyle iş görürler ve en azından tarihi kapsayacak geniş bir 'hikâye' anlayışları vardır; yine de genel kültür ve uzmanlaşma öncesi eğitim tarafından soğurulabilirler. Aynı zamanda, kişinin ku-

ramsal yaklaşımı ne olursa olsun, inşa edilmiş ve seçilmiş olmasına karşın kanıtlar tutarlı olmalıdır. Eğer bu meseleler kümesi, sırasıyla 'tarihsel toplumsal kuram' ve 'tarihyazımsal araştırma'nın alanlarına uygun olarak geniş bir biçimde kurulursa, bu ikisi arasında bir ilişki olduğu yalnızca açık hale gelmekle kalmaz, aynı zamanda aralarındaki ayrım da bulanıklaşır. Tarihsel toplum kuramı olarak Marksizm konusunda biriken devasa literatür burada ne yazık ki tartışılamayacak; ancak tarihe ilgi göstermeksizin Marx'ın tarihyazımı üzerindeki etkisi de anlaşılamaz.

Tarihsel toplum kuramın merkeziliği Marx'ın çalışmasında apaçık ortadadır. *Komünist Manifesto* şu tümceyle başlar: 'Varolan bütün toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir.' Marx'ın bütün devrimci politik projesini çerçeveleyen bir anlayıştır bu. Marx'ın düşüncesinin temelinde sınıflı toplumların tarihinin, sonunda, işçi sınıfının kendini özgürleştirmesine yol açtığı yatar; bu durum, yalnızca sınıflı toplumun kapitalist biçiminin sona ermesi değildir, aynı zamanda bütün insanlığın sömürüden ve baskıdan kurtulmasına da neden olur. Çalışmasının en büyük kısmını politik ekonominin eleştirisiyle şekillendiren Marx, özellikle kapitalist üretim ilişkilerinin tarih içerisindeki yerini belirleme yönünde büyük çaba harcadı, klasik politik ekonominin (neo-klasik kuram içinde farklı bir biçimde yinelenen) ekonominin temellerinin zamandan bağımsız ve evrensel olduğu iddialarına meydan okudu. Eleştirisinin tarihsel özgüllüğü, bilhassa *Grundrisse*'in kuramsal açıdan çığır açan Giriş'inde aşikârdır. Maymun anatomisinden insan anatomisine dair bir şeyler öğrenilebileceğine ilişkin analojisi, tam da bunların farklı olmasına dayanır.

Marx, sadece dünyayı yorumlamak istemiyordu, dünyayı değiştirmek de istiyordu (bu amacın kendisi anlamaya yardımcı olur). Marx, tarihe hiçbir zaman salt akademik bir uzman gibi yaklaşmadı; aksine politik çözümlemesini ve kapitalizm eleştirisini tarih üzerinden şekillendirdi. Çözümlemesinin terimleri, hem kapitalist toplumun doğası hem de işçi sınıfının politik amacı için olanlar, tam da *Manifesto*'da sözü edilen mücadele ve sömürü süreçleri vasıtasıyla gelişen tarihe ilişkin genel bir bakış açısını temel alır. Yine de Marx'ın tarih kavrayışı sınıfsal baskıya ve buna karşı verilen mücadelelere odaklanırken, bilinçli olarak çağının tarihyazımında önde gelen sınıfın tarihsel bilincinden de yararlanır. Marx 1852 yılında Joseph Weydemeyer'e şöyle yazmıştı:

> Kendi adıma, modern toplumda sınıfların varlığını ya da sınıflar arasındaki mücadeleyi keşfettiğimi iddia edemem. Benden uzun zaman önce burjuva tarihçileri sınıflar arasındaki bu mücadelenin tarihsel gelişimini betimlemişlerdi; tıpkı burjuva iktisatçılarının kendi iktisadi anatomilerini yapmaları gibi. (5 Mart 1852, Marx'tan New York'taki Joseph Weydemeyer'e)

Marx'ın düşüncelerini, döneminde baskın olan liberal düşüncelerle ilişkisi içinde düşünmek gerekliyse de, bu ve başka atıflar, sistematik olarak eleştirisini yaptığı liberal iktisadi düşünceyle karşıtlığı içerisinde, Marx'ın liberal tarihsel anlayışlarla mukayese edilebilir bir eleştiriye gönül indirmediğini açık açık ortaya koyar. Bu nedenle Marksizmin tarih alanındaki katkısını ele alan her değerlendirme, yalnızca Marx'ın düşüncesindeki erken dönem tarihsel toplum kuramın etkisini değil, aynı zamanda Marksizm içerisindeki ve dışındaki liberal tarihsel anlayışların süregelen etkisini de hesaba katmalıdır.

Tarihsel sürece ilişkin materyalist ve iktisadi bir kavrayış, liberal politik ve iktisadi düşüncelerle bağlantılı olarak on yedinci ve on sekizinci yüzyıl boyunca su yüzüne çıkmıştı. 1478'de geleceğin politik iktisatçıları Adam Smith ve A.-R.J. Turgot, birbirlerinden habersiz olarak insanlığın gelişiminin dört farklı 'geçim türü'yle şekillendiğini düşünmüştü: Avcılık ve toplayıcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret. On yıllık bir süreç içinde bu anlayış her geçim türünün niteliğini belirleyen mülkiyet biçiminin hukuki bir temele tekabül etmesi gerektiğini iddia eden hukuk tarihine tatbik edildi. Bu türlerin aşamaları vasıtasıyla gerçekleşen tarihsel gelişme, –insanlığın 'gelişme'sinin temelini oluşturan özün inşa edilmesi anlamında– ekonomik ve toplumsal ilerlemeyle ilişkili olarak kavranmıştı. Doğrusal olmayan bir süreç olarak tarihe ilişkin bu aşamacı anlayış –vurgusunu ister iklime, ister nüfus artışına, ister teknolojiye, ister ticarete, ister işbölümüne, ister ussallığa ya da değişimin öteki kaynaklarına yapsın–, o günden bugüne dek farklı şekillerde toplum kuramının önemli bir figürü oldu (Comninel, 1987, s. 53–74).

Burjuva Devrimi Düşüncesi

Fransız Devrimi esnasında söz konusu aşamalı ilerleme düşüncesi, demode bir yönetim biçimini sonlandırıp yerine modern ticareti koymak için soylu olmayan burjuvaların tarihsel açıdan zorunlu olan aristokrasiye karşı mücadelesine uyarlandı. Gerçekte, burjuvaların yüzde onundan daha azı ticaretle uğraşıyordu ya da endüstriyle ilişkiliydi; bu mücadelede başarı kazanıldı-

ğında hemen hepsi soyluluk edinebilecekleri görevlere yükselip aristokrasi sınıfına dahil oldular. Bu soyluların ticarete atılmaları usulen yasaklanmış olsa da burjuvaziyle olan mücadelelerinde politik bir denklik sağlamalarının –ve daha yüksek makamlara ulaşabilmelerinin– ticarette yükselmelerine bağlı olduğu ve böylelikle tarihsel dönemler arasındaki keskin bir değişimin belirlendiği iddiası akla yatkındır. Ilımlı bir devrimci lider olan Antoine Barnave, 1793'te idamını beklerken, 'burjuva devrimi' hakkında ilk açıklamayı kaleme almıştı ve böylesi bir bakış açısından yazılan yapıtlar on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca liberal ilerlemeci toplum kuramının şekillendirdiği tarihyazımı, politik iktisat ve felsefe alanlarında hayli yaygındı (Mellon, 1958). Marx'ın tarihe ilişkin düşünceleri temel olarak bu yaygın liberal bakış açısı tarafından şekillendirilmiştir.

1830 Temmuz Devrimi, Fransa'yı ılımlı bir liberal anayasal monarşinin dümen suyuna sokmuştu ve bu monarşinin önde gelen politikacısı olduğu söylenebilecek olan François Guizot, uygarlıktaki ilerlemenin burjuvazinin yükselişiyle, burjuva devriminin hazırlanmasıyla gerçekleştirildiği görüşünü savunmasıyla bilinen bir tarihçiydi. Avrupa'nın büyük bölümünde devrimci durum egemen olsa da, en solgun liberalizm dahi yıkıcı ve devrimci olmaya devam ediyordu. Pek çok kişi en azından 1789 liberal devriminin zorunlu olduğu konusunda hemfikirdi. Ötekilerse devrimin radikal Jakoben cumhuriyetçiliğin, *sans-culottes*'ların eşitlikçi doğrudan demokrasisinin ve hatta Gracchus Babeuf'ün 'Eşitler Kumkuması'ndaki sosyalizminin kucaklandığı ilk günlerine bakıyordu dönüp dönüp. Şüphesiz ki, reaksiyoner parti düzenini destekleyenler de vardı; ancak her yer liberallerle, cumhuriyetçilerle, demokratlarla ve sosyalistlerle, tarihsel ilerlemeyi Fransız Devrimi'nin yüksek seviyesiyle ilişkilendiren isimlerle doluydu. Marx ve Engels, *Manifesto*'yu işte bu ortamda kaleme almışlardı (Comninel, 2000b).

Manifesto'daki Fransız Devrimi'ne yönelik açıklamada yeni hiçbir şey yoktur; ancak orada yeni olan, proleter sınıfa yapılan devrim çağrısıdır. 1848 Devrimi, tıpkı 1789 döneminin yinelenmesi gibiydi; ancak Marx'ın meşhur gözleminde olduğu gibi ikinci sefer tam bir komediydi. Marx, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*'nde ele aldığı bu meselede alışılageldiğinin aksine, özel olarak tarihsel bir çözümlemeyle haşır neşir olmuştu. Burada çarpıcı olan, söz konusu çözümlemenin burjuva devrimi düşüncesinden ziyade tarihsel kanıtlara tekabül etmesidir. *Manifesto*'daki kapitalistlerin sınıfsal hâkimiyetine sonsuza dek son verileceği ve işçi sınıfının sanayi kapita-

lizminin mezar kazıcılığına hazırlandığı bir noktada olduğu yolundaki iddiaya karşın, Marx, sanayicilerin burjuvazi içinde dahi baskın olmaktan çok uzak olduğunu, 1848'de ilk başta iktidara gelen 'cumhuriyetçi yapı'nın yanı sıra 'finans aristokrasisi'yle, 'büyük toprak sahipleri'yle ve 'ordunun, üniversitenin, kilisenin, baronun, akademinin ve basının yüksek mevkilerinin sahipleri'yle mücadele edilmesi gerektiğini açıkça ortaya koyar (Marx, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*, İkinci Bölüm). Marx'ın açıklaması, devrimin bütün aşamaları boyunca eski rejimden gelen devlet görevlerinin sürekli büyümesini vurgular ve 1851'den beri her başarılı rejimde yarım milyon insanın sivil görevlilerden, onlarla eşleşen öteki yarım milyonunsa ordudan olduğunu söyler (Yedinci Bölüm). Bu tarihsel detaylarla ve dillendirdikleri burjuva sınıf devrimine ilişkin geleneksel kavrayışı –egemen sınıf çıkarlarının yapısında önemli bir yer işgal eden devlet maliyesinin ve devlet makamlarının rolü– içeren politik süreçlerle uzlaşmak kolay değildir. Marx'ın ortaya koyduğu girift tarihsel çözümleme, önceliklerini düşünmeye davet ettiği açıklamanın basit bir tasdiki olmanın ötesine geçer.

Marx'ın ilerlemeyi proleter sınıf devrimine dek genişletmesi, en liberal burjuvazinin dahi lanetlenmesi olabilirdi; ne var ki onun düşünceleri 1871'deki Paris Komünü'nün öncüsü olan radikal çevreler dışında pek bilinmiyordu. Daha sonra, Üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Fransa'da yoğunlaşan politik kutuplaşma, cumhuriyetçileri radikal Sol ile dayanıklı ancak rahatsız bir ittifakın içine attı. Meşhur Dreyfus hadisesiyle Üçüncü Cumhuriyet dönemi boyunca otoriter politik hareketler ve ordunun yanı sıra kiliseyle ilişkili isimler gerçek bir tehlike oluşturuyordu. Ruhban sınıfı ve seçkinler arasındaki cumhuriyet ve demokrasi karşıtı isimlere rağmen, muhafazakâr cumhuriyetçiler bile –Clemenceau'nun sözleriyle, şekillenen bu 'blok'u kabullenerek– yalnızca liberalizmi değil, aynı zamanda Devrim'in radikalizmini de kabul etmenin mecburi olduğunu kavramışlardı.

Tarihsel açıdan Cumhuriyetçi Fransa'nın gerçek temeli olarak burjuva devriminin zorunluluğunun savunulması, 1885'te Alphonse Aulard'ın Sorbonne'un Devrim Tarihi kürsüsünün ilk başkanı olmasıyla nüfusu giderek artan akademik bir çevre tarafından gerçekleştirilmişti. Aulard demokratik bir Jakobenizme sıcak bakıyordu; ancak ne bir sosyalist olarak ne de Robespierre'in savunucusu olarak. Aulard'ın izinden giden Devrim'in önde gelen Fransız tarihçileri, yalnızca burjuvazinin cumhuriyetçi misyonunu benimsemekle kalmadılar, aynı zamanda bunu açıktan açığa birer sosyalist, gi-

derek de birer Marksist olarak yaptılar: Enternasyonal'in Fransa seksiyonunun (SFIO) önderi Jean Jaures'den Albert Mathiez ile Georges Lefebvre'ye ve Fransız Komünist Partisi'nin (PCF) üyesi olan Albert Soboul'a kadar. Bu esnada Fransa'nın dışında, ana akım tarihçilerin 'burjuva devrimi'ne ilişkin aleni bir sınıf çözümlemesinden kaçındıklarını görmek oldukça olağan bir durumdu; yine de adını andığımız tarihçiler çoğu kez liberal ilerlemeci kökenin ('demokratik' ya da 'Atlantik' devrimi gibi) sulandırılmış bir versiyonunu bu analizin yerine ikame ediyorlardı.

1940'ta Fransa'nın Nazi Almanya'sı tarafından işgal edilmesiyle gerici güçlerin iktidara gelmesinin ardında –Kilise tarafından güçlü şekilde desteklenen– işbirlikçi Mareşal Pétain vardı. Kurtuluşun ardından yenilenen (Dördüncü) Cumhuriyet'e duyulan güven en alt seviyedeydi; hatta Soğuk Savaş ve Vietnam ile Cezayir'deki sömürgecilik karşıtı mücadelelerden sonra durum daha da kötüleşmişti. Charles de Gaulle'den (dindar bir Katolik generalden) sonra politik denge kuruldu; de Gaulle makul derecede liberaldi de; ancak yine de temelde muhafazakâr –Vichy tarafından lekelenmiş, eski Sağ'ı alttan alta zayıflatan– bir Beşinci Cumhuriyet, cumhuriyetin birliğinin savunmanın aciliyetini yitirmişti. 1960'ların sonuna gelindiğinde burjuva devrimi düşüncesi etrafında yükselen mücadeleler sonunda Fransa içinde de etkisini göstermişti ve 'çizginin dışına savrularak' radikalleşen liberal 1789 Devrimi'ne dair daha önceleri kabul edilemez olan görüş hızla rağbet gördü. 1968'in şafağındaki derin tepki, yalnızca Marksist tarihyazımını değil, genel olarak Marksizmi hedef almıştı. Aynı zamanda ironik bir biçimde tarihsel kanıtlarla birlikte Devrim'e ilişkin geleneksel izahla uzlaşan gerçek sorunlar Régine Robin gibi Marksistler tarafından fark edilmeye başlanmıştı (Comninel, 1987).

1917'den sonra 'burjuva devrimi' düşüncesi yalnızca Fransa'da değil, aynı zamanda genel olarak Marksist kuram için de giderek artan bir önem kazanmıştı. Bu düşüncenin yaygın şekilde kabul edilmesi Marx'ın düşüncelerinin haklı çıktığını gösteriyordu ve pek çok yerel bağlamdaki tarihsel çözümlemeyle bütünleşiyordu. Bu düşünceye yalnızca önem verilmesi değil, aynı zamanda Marksist kuramın bazı biçimlerinin içinde politik bir önem taşıması açısından bakıldığında, liberal kökenlerine rağmen, kavramı reddetme eğiliminde olan pek çok Marksist olması şaşırtıcı değildir. Eski rejimin Fransız burjuvazisinin kapitalist olmadığı yönündeki apaçık kanıtlar yığınına –ne tarım ne de sanayi içerisinde kapitalist toplumsal üretim ilişkileri ol-

masına– rağmen, çoğu Marksist Devrim tarihçisi, sınıf ilişkilerinin rolünü başka açıklamalar içerisinde düşünmekten ziyade, bu kuramı tarihle uzlaştırmaya çalışmayı önermeye devam eder (Comninel, 1987, s. 180-205; Heller, 2006). Burjuva devrim düşüncesine olan bu bağlılık, Marksist tarihyazımı ile ana akım tarihyazımı arasında (bunların bir zamanlar örtüştüğü yerde) bir uçurum yaratır.

Tarih, Ekonomi ve Toplum

Liberal toplum kuramı ile Marksizm arasında burjuva devrimi düşüncesinin yanı sıra başka bağlantı noktaları da vardır. Max Weber'in toplumsal düşünceye katkıları, Marx ve Marksizme karşı verilen önemli tepkilerdendir. Weber, toplumsal eylemi anlamada asli bir araç olarak marjinal fayda kuramını şekillendirmesi bakımından kendisini toplumbilimciden ziyade iktisatçı olarak görüyordu; özellikle modern kapitalist toplum içerisinde. Çözümlemesinin terimleri genellikle Marx'ın kullandığından farklı anlamlarla yüklüydü ve bunları Marksizme karşı tanzim etmişti. Sınıf düşüncesini bünyesine katarken, onu tamamen ekonomik bir kategoriye, aslına bakılırsa salt bir 'piyasa konumu'na indirgemişti (Wood, 1995).

Aynı zamanda Weber'in çalışması kurumların öneminin, ussallığın büyümesine vurgu yapan muazzam bir tarihsel çerçeve içerisinde devlet ve statünün rolünün altını çizer. Pek çok kuramcı ve tarihsel toplumbilimci bu nedenle Weber'in düşüncelerini, –ironik bir biçimde– tamamen ekonomik açıdan anladıkları Marx'ın sınıf kavramına bir ek ya da alternatif olarak ele almıştır. Başka isimlerse hem Marx hem de Weber tarafından şekillendirilmiş özgün yaklaşımlar geliştirmenin peşindedir. Barrington Moore Jr, Charles Tilly ve Michael Mann'ın yanı sıra pek çok başka isim, sınıf düşüncesini ve sınıf çatışmasını, Marksist olmayan önemli tarihsel toplumbilim –tarihyazımının sınırına dayanan ve pek çok tarihçiyi etkileyen– çalışmalarında kullanmışlardır. Marksistler arasında tarihsel toplum kuramıyla özellikle ilişki kurarak yazan Perry Anderson ve Ellen Meiksins Wood'un çalışmalarının özgül bir etkisi olsa da (Comninel, 2003), Marksist tarihçiler genellikle kuram meselesiyle (yukarıda anılan) Marksist olmayan isimlerden çok daha fazla ilgilenmişlerdir.

Yapıtları genellikle (hatalı olarak) ekonomiye bağımlı olmakla eleştirilen Marx'ın bu etkenlere odaklanması iktisadi tarihin gelişimine katkı sunmuştur. Özünde Marksist olmaktan çok uzakta, daha iktisadi bir tarih, hiçbir

yerde olmasa bile özellikle Alman, İngiliz ve Fransız iktisadi 'Tarih Ekolleri'nin yapıtlarında ve yarattığı etkide görülebilir. Böylesi bir iktisadi tarihi kenara bırakırsak, 'toplumsal' tarihsel araştırmanın önemli akımları, tarih içindeki daha kapsamlı ekonomik meseleler üzerine çalışılmasıyla ortaya çıkmıştır.

Fransa'da Marc Bloch ve Lucien Febvre kurdukları *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, yani '*Annales* Okulu'yla toplumsal tarihin gelişiminde önde gelen güçlerden birinin fitilini yakmışlardır. Bu okul, başlangıçta kendisini Marksist yaklaşımlara karşı konumlandırmıştı ve *zihniyetlerin* oluşumunda ekonomik, toplumsal ve kültürel olan arasındaki bağlantıyı öne çıkaran özgün vurgularından hızla uzaklaştılar (Hunt, 1986). Buna karşın tarihe –Fernand Braudel'in çalışmasındaki gibi– *longue durée* (*uzun dönem*) üzerinden bakarak yaptıkları katkı, tartışmasız şekilde Marksist yaklaşımlara ışık tutmuştur. Bloch'un feodalizm ve Fransız kırsal yaşamının tarihine ilişkin yaptığı çalışma, Guy Bois gibi Marksistlerin antik döneme ve ortaçağa ilişkin yaptığı toplumsal tarih araştırmasının önünü açmıştır.

Modernite yol açan tarihsel ilerlemeye ilişkin klasik liberal düşüncenin ön plana çıkardığı formel özgürlüksüzlük kurumlarının varlığı ile diğer toplumsal, siyasal ve kültürel farklılıklar, görünürde, antik toplumla ortaçağ toplumunu sınıf bazında algılamaya itibar kattı. Bununla birlikte Britanya'da tarihin işaret edilen türden 'toplumsal' bir yorumu, tarihyazımı içerisindeki köklü muhafazakâr muhalefetle yüzleşmeye yalnızca yirminci yüzyılın ikinci yarısında değil, aynı zamanda yirmi birinci yüzyılda da devam etti. Yine de, modern çağın başlangıcındaki çitleme sonucunda kır toplumunun yerinden edilmesinin ve Sanayi Devrimi'nin işçiler üzerindeki tahripkâr etkisinin verdiği esinle, yirminci yüzyılın birinci yarısında, Marksist olmayan ama sosyalist ya da sol-liberal yönelimli tarihçiler, özellikle de R. H. Tawney, G. D. H. Cole ve John ve Barbara Hammond, toplumsal tarihe önemli katkılarda bulundular (Wilson, 1993).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Britanya'da ortaya çıkan Komünist Parti Tarihçileri Grubu yirminci yüzyılın pek çok önemli tarihçilerinden bazılarını barındırıyordu: Maurice Dobb, Christopher Hill, Rodney Hilton, Eric Hobsbawm, George Rudé, Raphael Samuel ve E.P. Thompson'ın yanı sıra pek çok kişi. Tarihçiler Grubu'nun üyelerinin özellikle çarpıcı olan yanı, hem tarih pratiğinin dönüşümünde hem de tarihsel toplum kuramının gelişiminde oynadıkları merkezi roldür. Bunu, ilk etapta ulaşılması mümkün olan ta-

rihsel deneyime ve bununla ilgili olarak işçi sınıfından insanların gündelik yaşantılarına sadık bir bilinç vasıtasıyla yapıyorlardı. Bu isimler yalnızca açık, sade bir İngilizceyle yazmakla kalmadılar; aynı zamanda özellikle emekçi halkın tarihsel mücadelelerine ve onları baskılayan güce odaklandılar. Metinlerini kaleme aldıkları bakış açısı ve mücadelelere yaptıkları vurguyla bu çalışma 'toplumsal' tarihin ötesine geçerek, 'aşağıdan gelen tarih'e ilişkin yeni bir tarihyazımı kurdu (Kaye, 1984).

Böylesi bir adanmışlık, polis kayıtları gibi daha önce tarihçiler tarafından ihmal edilmiş olan kanıtları gün yüzüne çıkarmayı ve tarih alanına geri çağırmayı gerektiriyordu; böylelikle tarihsel araştırmada harcanan emeğe de sadakatleri artıyordu. Söz konusu tarihçiler, birer Marksist olarak, iyi çerçevelenmiş kuramsal kavrayışlarla iş gördüler; ancak tarihçi olarak kanıtlara bağlı kaldılar. Christopher Hill, 1948'de yaşanan burjuva devrimi olarak İngiliz İç Savaşı'na ilişkin katışıksız bir izahat kaleme alırken, sınıfın merkezi önemini ve sınıf mücadelesini ya da düşüncesini bir kenara bırakmaksızın söz konusu çatışmaya dair çok daha incelikli bir anlayış ortaya koydu (Kaye, 1984; Comninel, 2003, s. 49-50).

Savaş öncesinde ve sırasında birleşen faşizm karşıtlarının ilham verdiği, Tarihçiler Grubu içindeki daha küçük bir grup kendi inisiyatifleriyle 1952 tarihinde –Soğuk Savaş'ın ve gemi azıya almış Amerikan McCarthyciliğinin gölgesinde– *Past and Present* adlı dergiyi kurdular (bkz. Hill vd., 1983). Böylesi bağımsız bir toplumsal tarih dergisi başlangıç olarak görülebilir; ayrıca derginin yayın kurulunun yanı sıra katkı verenler arasında da Marksist olmayan isimler görülüyordu (başlangıçta Marksist çalışmaların reddedilmesi desteklendiyse de sonradan bu durum ortadan kalktı). Bloch ile Febvre geleneğinin açık bir yorumundan yola çıkarak, bu çizgi Annales Okulu'ndan çok daha büyük bir süreklilik içerisinde devam ettirildi. Toplumsal kuram ile tarihyazımı pratiği arasındaki ilişkiyi ele alan sürekli ilgi, yalnızca konu üzerine periyodik katkılar yapıldığının değil, aynı zamanda derginin sayfalarında önemli tartışmalar yürütüldüğünün de kanıtıdır.

Tarih ve Tartışma

Hem Marksistlerin kendi içinde hem de Marksistlerle Marksist olmayanlar arasında yaşanan bir dizi tartışma, tarihyazımı içerisinde Marksizmin etkisinin süregitmesinde merkezi rol oynamıştır. Marksist düşüncenin mirası üzerine (yukarıda ele aldığımız burjuva devrimi türünden) tartışmaları bir ke-

nara koyarsak, söz konusu tartışmalar çözümleme kavramı –özellikle tarihsel dönemleştirme ve geçişler–, kuram ile pratik arasındaki ilişki ve tarihsel toplum kuramının payandası olan öncüllerin geçerliliği çevresinde kümelenmiştir. Burada özetleyemeyeceğimiz kadar çok tartışma yapılmıştır; ancak birkaçının özellikle geniş içerimleri vardır.

Burada yürütülen önemli bir tartışma, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine eğilmiştir. Tartışmanın fitilini Maurice Dobb'un tarihsel çözümlemesi ateşlemiş ve 1950'ler, 1960'lar ve 1970'ler boyunca pek çok Marksist bu tartışmaya dahil olmuştur. E. P. Thompson'ın yapıtı aşağıdan gelen tarih çalışmalarına muazzam bir katkı yapmanın da ötesine geçerek, önemli bir etki yaratan kuramsal düşünceler geliştirmiş ve kayda değer bir tartışma yaratmıştır. Harvey Kaye ve Ellen Wood'un altını çizdiği üzere Thompson'ın temel kuramsal katkısı sınıfı bir 'şey' olarak değil, bir ilişki olarak kavramsallaştırmasıdır; bir başka katkısı ise sınıfı soyut, tarihdışı bir yapının 'eklemlenişi' yoluyla değil, tarihsel süreç içerisinde oluşan bir ilişki olarak görmesidir (Thompson, 1968, s. 9-10). Bu kavrayış pek çok tartışmaya konu oldu; çünkü sınıfı 'sınıf bilinci'ne indirgiyordu; Thompson 'sınıf'ın, eksiksiz biçimde oluşmuş sınıflar halinde gerçekleşmesinden önce var olduğunu düşünüyordu, hatta yokmuş gibi göründüğünde bile (Kaye, 1984, s. 193-207; Wood, 1995, s. 67-84). Sınıfın bir ilişki olarak kavranmasının –baskı ile mevcut ve/veya gelişmekte olan sömürü temelinde ve ortak deneyimlerin yanı sıra mücadelenin kolektif biçimlerini gerektirmesi anlamında– odağında, sınıfı ya bir bilinç biçimi ya da toplumsal veyahut ekonomik bir konum olarak görmenin aksine, toplumsal ve kültürel sınıf 'oluşumu'nun tarihsel süreçleri vardı. Thompson, sınıfın anlamı üzerine yürütülen bu özel tartışmanın ötesinde, Perry Anderson'la Althusser'e ilişkin bir polemiğin yanı sıra İngiliz tarihinin Marksist kavranışı üzerine çok daha geniş ve uzun bir tartışma yürütmüştü (Thompson, 1978).

Thompson'ın tarih içinde sınıf süreçlerine –çerçevesi kuramsal terimlerle çizilen, ancak tamamen tarihyazımı içinde gerçekleştirdiği– yaklaşımı 'politik Marksizm' olarak adlandırılan anlayışın gelişmesinde hayati bir rol oynamıştı. Robert Brenner'ın yapıtı Thompson'un düşüncelerinin üzerine inşa edilmişti ve sınıf mücadelesi ile toplumsal değişimin tarihsel açıdan somut süreçleri içerisinde tarihsel materyalizmin 'politik Marksist' yeniden temellendirilmesinde başat konumdaydı (Aston ve Philpin, 1985). Brenner *Past and Present*'ta yayımlanan ve yeni ufuklar açan makalesinde ortaçağın son

dönemi ve modern dönemin başı boyunca sınıf mücadelelerinin doğası ile sonuçlarındaki özgül farklılıklara dayanarak sınıflı toplumlardaki tarihsel gelişme süreçlerinin yalnızca Doğu ve Batı Avrupa'da değil, aynı zamanda İngiltere ve Fransa'da da ciddi biçimde farklı yollar izlediğini iddia ediyordu.

Brenner'ın makalesi, Marksist Guy Bois (Bois, 'politik Marksizm' teriminin bir eleştiri olarak ortaya atsa da, benzer durumlarda sıkça görüldüğü üzere, bu terim Bois tarafından kullanılmaya başlanmasından bu yana 'politik Marksizm' savunucuları tarafından da benimsenmiştir) ve Marksist olmayan pek çok önde gelen ismin dahil olduğu meşhur bir tartışmaya yol açtı. Brenner'ın daha sonra kendisini eleştirenlere verdiği yanıtlarda dile getirdiği (ve onun yanı sıra Wood'un katkılarına dayanarak her geçen gün sayısı artan araştırma ve çözümlemelerin ortaya koyduğu) üzere, İngiltere ile Fransa'nın Fransız Devrimi'nden beri temel olarak aynı toplumsal, ekonomik ve politik biçimleri paylaştığı düşüncesi kanıtlarla desteklenemez. Aksine, bu iki toplum ortaçağın başından bu yana toplumsal mülkiyetin hukuki ve politik biçimleri bakımından kökten farklılaşmıştır; bu durum da baştan sona farklı olan bir sınıflı toplum biçimine yol açmıştır.

Brenner, Wood ve öteki 'politik Marksistler'in vurguladığı üzere, on sekizinci yüzyıldan beri tarihsel toplum kuramı içinde sıkça 'öyle olduğu varsayılan' bir duruma dört bir cepheden meydan okunması, Marx'ın bütün tarihin sınıf mücadelesi tarihi olduğu yollu temel anlayışına karşı bir savaş açılması anlamına gelmiyordu. Kapitalizm, bir üretim biçiminin tarihdışı şekilde dillendirilmesiyle değil, aksine sınıf ilişkilerinin somut süreçleri aracılığıyla ortaya çıkmıştı ve her yerde değil, genellikle kabul edildiğinden çok daha sonra, İngiltere'de doğmuştu. Brenner ve Wood'un iddia ettiği üzere bu bakış, bir yandan 'liberal' toplumsal düşünceye ciddi bir meydan okuma anlamına gelirken, öte yandan da çağdaş kapitalizme ilişkin çözümlemenin Marx'ın en temel düşüncelerine geri dönmesi gerektiğine işaret ediyordu. Marx'ın tarihsel materyalizmi, tarihsel kanıtın yanı sıra üreticilerin ve ezilen öteki insanların mücadele süreçleri aracılığıyla sömürü ve baskıyı gözler önüne sermeye davet ederken, aynı zamanda da Marx'ın içgörülerinin değerini güçlendirip onun insanlığın özgürleşmesi yolundaki politik projesine itimat edilmesini sağlıyor.

Çeviri: **Utku Özmakas**

35
SİYASAL İKTİSADIN YÖNTEMİ

Branwen Gruffydd Jones

Marx'ın siyasal iktisada olan temel katkıları, kapitalizme ilişkin olarak yaptığı kuramsal ve tarihsel analizin esaslı içeriğini ve tarihsel maddeciliğin ayırt edici yöntemini içerir. Büyük oranda yöntemde kaydedilen gelişmeler, kapitalizmin işleyişine ilişkin yaptığı engin analizde Marx'a yardımcı olmuştur. Marx ve Engels tarafından geliştirilen ve uygulanan tarihsel maddeciliğin yöntemi, birbirlerine rakip olan yorumlara konu olmuştur. Engels ve daha sonra Lenin, Marx'ın yönteminin Alman idealist felsefesi, Fransız sosyalizmi ve İngiliz siyasal iktisadından beslendiği belirtmiştir. Bu üç bileşeni düşünerek Marx'ın yönteminin klasik siyasal iktisadın yönteminden ne şekilde ayrıldığını açıklamak mümkündür, çünkü Marx kısmen bununla girdiği eleştirel ilişki üzerinden kendi yaklaşımını geliştirmiş ve ayrıştırmıştır. Tarihsel maddeciliğin yöntemi, Marx'ın yöntemini tanımlayan pozitivist olmayan özelliklerin altını çizen Derek Sayer, Bertell Ollman ve Roy Bhaskar'ın çalışmalarına dayanarak, çokça tartışılan bilim ve açıklama sorunsalıyla ilişkili bir şekilde de düşünülebilir. Son olarak, Marx'ın zamanından beri artan başka bir yöntemsel kaygıyı da bir miktar analiz etmekte fayda vardır: Avrupamerkezcilik sorunsalı.

Marx ve Felsefe

Marx'ın erken dönem çalışmaları (örneğin, 1844 *Paris Elyazmaları*) Hegel'den etkilenmişti ve Hegel'in düşüncesinin eleştirisi üzerinden Marx, kendi dü-

şüncelerinin ve özellikle kendi araştırma yönteminin gelişiminde merkezi hale gelen içgörülere ulaşmıştı. Hegel, düşüncelerin ve bilincin gelişmesi açısından insanlık tarihi, tarihsel değişim, gelişme ve ilerlemeye ilişkin bir analiz önermişti. Gelişimi tetikleyen tarihsel hareket 'diyalektik'te konumlanmıştı. Kısaca diyalektik, antagonist öğeler arasında bir gerilim kavramını ve her iki öğenin veçhelerinin yeni bir biçim altında korunması yoluyla bu gerilimlerin çözümü üzerinden kaydedilen gelişmeyi zorunlu kılar. Tarihsel hareket gelişigüzel veya daha önceden belirlenmiş değildir, ancak çatışmaların, gerilimlerin ve antagonizmaların gelişimi ve çözümü yoluyla ortaya çıkar. Marx, Hegel'in diyalektikle ilgili sunumuna fazlasıyla hayran olmuş, ancak Hegel'in düşüncesinin idealist temelini reddetmiştir. Bu nedenle Marx, Hegel'in bazı içgörülerini tamamen farklı, 'materyalist' bir tarih anlayışına içermiştir. Hegel'in önerdiği gibi tarihsel değişim düşüncelerin gelişiminden kaynaklanmaz veya onunla nitelendirilmez; aksine, Marx'ın iddiası odur ki, düşünceler ve bilinç – kültür, normlar, kurumlar vs. ile birlikte – maddi koşullar ve pratik deneyim tarafından şekillenir. Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde, Hegel ve sonraki Alman idealistlerinin aksine, 'Bilinç yaşamı belirlemez, yaşam bilinci belirler' vurgusu yaparak kendi yaklaşımlarını geliştirmişlerdir. Marx, bireylerin ancak paylaşılan bir toplumsal etkinlik bağlamında kendilerini yeniden üretebileceklerinin ve bireysel ve toplumsal yeniden üretimin maddi doğayla kurulan pratik etkileşimi ve onun dönüştürülmesini zorunlu kıldığının altını çizmek için, üretimi ve emeği geniş anlamda kullanarak, analizinin merkezine üretken emeğin etkinliklerini yerleştirmiştir. Üretimin örgütlenme ve gerçekleştirilme biçimleri, toplumlar ve tarihsel dönemlere göre son derece farklılaşmaktadır. Ancak, birçok toplumda, bazı grupların diğerlerinin emeğini sömürerek kendilerini idame ettikleri bir ortamda kaynakların eşitsiz dağılımı söz konusudur. Bu durum, kaynakların dağılımı ve üretimin örgütlenmesine ilişkin alınan farklı pozisyonlara bağlı olarak belirlenen toplumsal gruplar veya sınıflar arasında değişen ve çatışan çıkarların kökenini oluşturmaktadır. Marx, sınıflar arasındaki mücadeleyi dinamizmin ve tarihsel değişimin temel kaynağı olarak belirlemiştir.

Alman idealist felsefesiyle 'hesabını gören' Marx, hayatının çalışmasını kapitalizmin analizini geliştirmeye adamıştır. Onun kapitalist toplum eleştirisi, özellikle özel mülkiyetin kapitalist toplumda işçilerin yabancılaşması ve yoksullaşmasının kalbinde yattığı tespitini yapan Proudhon, Fourier ve Saint-Simon gibi Fransız sosyalistlerle birçok ortak noktayı paylaşmaktadır.

Ancak, Marx, muhtelif nedenlerle Fransız sosyalizmini eleştirmiştir. Sosyalistlerin, gelecek için çözümler tasarlamaya çalışmaktan ziyade, güncel koşulların ve çelişkilerin analizinden başlaması gerektiğini savunmuştur. Onların değişime ilişkin yaptığı önerilerini –onlar, örneğin kapitalizmi aşmak için ücretlerin eşitliğinin sağlanması veya tarım emeğine geri dönüşün desteklenmesi peşinde koşuyorlardı– bunların kapitalizmin işleyişine ve özel mülkiyet, para, birikim, sömürü ve yoksullaşma arasındaki gerçek ilişkilere ilişkin yeterli bir anlayış ve analizden köklenmediğini düşünerek eleştirmiştir. Bu nedenle Marx ve Engels, Fransız meslektaşlarının ütopik sosyalizminden kendi yaklaşımlarını ayırt etmek için ona bilimsel sosyalizm adını vermişlerdir.

Marx ve Klasik Siyasal İktisat

Marx, kapitalizmi en 'saf' ve gelişmiş biçimiyle analiz etmek istemiştir (bunun nedenleri aşağıda tartışılıyor). İngiltere'yi kapitalist üretim biçiminin *locus classicus*'u (klasik yeri) olarak ve Londra'yı da burjuva toplumunun gözlemlenebileceği en iyi yer olarak tanımladı ve bu nedenle ampirik analizini esasen İngiltere üzerine yoğunlaştırdı. Benzer şekilde, siyasal iktisadın ana metinlerinin İngiltere ve İskoçya'da ortaya çıkmasının buralarda meydana gelen gelişmelere bağlı olarak doğal olduğunu belirtti. Bunlar, öncelikli olarak Adam Smith ve David Ricardo'nun, ama aynı zamanda Thomas Malthus, Richard Jones, James Mill ve John Stuart Mill'in çalışmalarını içermektedir. Marx'ın burjuva siyasal iktisada yönelik ana eleştirisi – onu 'burjuva' olarak adlandırmasının nedeni – bu iktisadın kapitalizme ait olan ilişkileri tarihsel özgüllüğü olan, açıklama bekleyen ve geçici olan ilişkiler olarak değil, ebedi ve doğal olarak görmesiydi.

Marx, büyük siyasal iktisatçıların çalışmalarına saygı duydu, onları methetti ve kapitalist birikime ilişkin geliştirdiği analizi onların içgörülerinin üzerine inşa etti. William Petty, emeği maddi zenginliğin kaynağı olarak tanımıştı; Adam Smith, işbölümünün önemine ve değerin bir şekilde emekten kaynaklandığına işaret etmişti. Marx'ın, değer konusunda yaptığı analizi 'kat be kat iyi' diye nitelediği David Ricardo ise, kullanım değeri ve değişim değeri arasında ayrım yaptı ve fiyatların arz ve talepten ziyade üretimin maliyetini yansıttığını gördü. Bu nedenle bu iktisatçılar, değeri insanların sahip olduğu şeyler ve zenginlikler olarak gören önceki iktisatçılardan daha ileri

bir noktaya varmışlardı. Marx, Ricardo'nun çalışmasında çelişkilerin –sınıf çıkarlarıyla, ücret ve kârla, kâr ve rantla ilgili antagonizma– analizinin başlangıçlarını tespit eder; ancak Ricardo'nun katkısının burjuva iktisat bilimini gidebileceği yere kadar götürdüğünü düşünür.

Ancak, Marx'ın önemli içgörüsü ve eleştirisi şuydu: klasik siyasal iktisatçılar bu iktisadi biçimleri 'tarihsel özgüllüğü olan', toplumsal üretim ilişkilerinin özgül bir sisteminin belirli bir tarihsel gelişiminin ürünü olan ve bunun için tarihsel açıklamalar gerektiren olgular olarak görmemekteydi. Bunun nedeni, onların toplumsal olguların tarihsel olarak özgül ve tarih-aşırı yönleri arasında ayrım yapmada başarısız olmalarıydı. Bunun yerine, burjuva toplumunun iktisadi ve toplumsal biçimlerini analiz ettiler ve bunların tüm tarih boyunca insanoğlunun tamamı için geçerli olduğunu varsaydılar. Örneğin, Marx burjuva siyasal iktisatçılarının özgür, yalıtık bir biçimde üreten birey kavramını eleştirir. Klasik siyasal iktisatçıların, en azından piyasa içinde toplumun boyunduruklarından kurtulmuş gibi 'görünen' burjuva toplumunun –serbest rekabet toplumu– bireyini başlangıç noktası olarak aldıklarını iddia eder. Onlar, bu görünüşteki durumun ötesine geçip özgür olmama durumu içinde eyleyen 'özgür' yalıtık bireylerin birbirine bağımlı olduğu gerçek toplumsal ilişkileri görmezler. Bu bağımlılık, kiracı ve mülk sahibi arasında olduğu gibi kişisel tahakküm ilişkilerinde değil sadece, şeylerin değiştokuşunda var olan kişisel olmayan ilişkilerde de dışa vurulur. Bu durumun tarihsel özgüllüğünü göremezler ve bu nedenle, yalıtık bireyi tarihsel olarak özgül bir şekilde üretilen bir toplum biçiminin belirli bir sonucu olarak görmekten ziyade, onun tarih boyunca tüm toplumlarda ortak olduğunu varsayarlar.

Marx, son noktayı başlangıç olarak almalarından ve açıklama gerektiren tarihsel olarak üretilmiş toplumsal ve iktisadi biçimleri verili kabul etmelerinden dolayı siyasal iktisatçıları suçlar. Buna rağmen Marx, tüm toplumların tarih-aşırı özellikleri olduğunun farkındadır: insanlar kendi geçim araçlarını üretirler; bu üretim, işbirliği içeren ve kendileri de geçmişteki insan emeğinin ürünü olan araçlar ve bilgi sayesinde doğayla etkileşimi ve doğayı dönüştürmeyi kapsayan zorunlu bir toplumsal süreçtir. Bu ve bazı işbölümü biçimleri de dâhil olmak üzere diğer özellikler, tüm toplumlarda ortaktır – aslına bakılırsa insan olmanın tanımlayıcı bir unsurudur. Ancak Marx, bunun kendi başına herhangi bir toplumun derinlemesine anlaşılmasına yardımcı olmadığını kabul eder; böyle bir kavrayışa ulaşmak için insan toplum-

larının ortak özelliklerinin ne olduğuna değil, onları neyin ayırdığına odaklanarak, bunun gibi ortak özelliklerin farklı toplumlarda farklı biçimlerde görünmesine neden olan tikel yolların belirtikleştirilmesi gerekir.

Klasik siyasal iktisatçıların aksine Marx'ın yaklaşımı, kapitalizme özgü olan ampirik veya deneyimlenmiş biçimleri üreten toplumsal ilişkileri tespit etmesinde ve onun deyimiyle kapitalist iktisadi biçimlere bağlı olan fetişizmi ortaya çıkarmasında ona yardımcı olmuştur. *Kapital*'in birinci cildinin açılış bölümü, kapitalist üretimin 'temel hücre-biçimi' olan metayı analiz eder. Bu analiz, Marx'ın siyasal iktisadının sadece canalıcı merkezini oluşturmamakta, aynı zamanda onun yönteminin bazı anahtar özelliklerini ve bunun klasik siyasal iktisatçıların yönteminden nasıl ayrıldığını ortaya çıkarmaktadır. Marx'ın meta analizi, meta formu tarafından varsayılan üretim ve toplumsal örgütlenmenin tarih-aşırı ve tarihsel olarak özgül yönlerini birbirinden ayrıştırır. Marx, değere ilişkin tüm kavrayışlarına rağmen, değer ve değerin biçimi arasında ayrım yapmadıkları için, klasik siyasal iktisatçıların burjuva ekonomisinin gizemlerini ortaya çıkarmada başarısız olduklarını iddia eder. Onlar, kapitalist üretimin temel bir veçhesinin –meta mübadelesinin– tespitinden sonra, bu özelliğin ebedi olduğu ve bu itibarla insan toplumuna içkin olduğunu varsaydılar. Marx'ın meta mübadelesinde tarihsel olarak özgül olan somut ve soyut emek arasındaki ayrıma ilişkin koyduğu teşhis, siyasal iktisatçılar tarafından halihazırda tespiti yapılan öz (emek) ve büyüklüğe (emek-zaman) ek olarak, değerin 'biçim'ini (değişim değeri) ortaya çıkarmasını sağlamıştır.

Adam Smith, emeğin değer ürettiği yönünde genel bir önerme ortaya atmıştı ve bu bağlamda Marx, Adam Smith'in büyük bir ilerleme kaydettiğini yazmıştı. Ancak Smith, bunun belirli bir toplumsal formasyon veya üretim biçiminin tanımlayıcı özelliği olduğunu göremedi. Marx ise, tam olarak kapitalizmdeki üretim ilişkilerinin belirli bir doğasının Adam Smith tarafından tespiti yapılan tarihsel gerçekliğe ve genel olarak emek kavramına yol açtığını iddia eder. Yaltık birey için söz konusu olan şey 'böylesi bir emek' için de söz konusu oldu: klasik siyasal iktisatçılar kuramsal ve tarihsel açıklama gerektiren şeyi sorunsuz ve doğal bir şey olarak kabul ettiler. Marx'ın toplumsal emeğin değerde ifade olunduğu ve değerin de parayla ölçüldüğü yönündeki tespiti, metanın maddi varlığında ihtiva edilen toplumsal ilişkileri açığa çıkarmıştır. Böylece Marx, kapitalist üretimin en temel öğesinin fetişizmini tespit etmiştir: insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişki-

ler olarak tezahür etmesi. Marx, klasik siyasal iktisatçıların başarılarına itibar etti, ancak onların 'tüm tarihsel farklılıkları aşındırdıkları ve ... tüm toplumsal olgularda sadece burjuva olguları gördükleri için', bu kadar dikkatli bir şekilde analiz ettikleri burjuva toplumuna ait olan özelliklerin tarihsel özgüllüğüne karşı kör olduklarını gösterdi (Marx, *Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkı (SİEK)*, Ek 1).

Tarihsel Maddecilik, Bilim ve Soyutlama

Marx'ın klasik siyasal iktisatçılarla girdiği eleştirel angajmanın bu kısa özeti, onun yönteminin tanımlayıcı bir unsurunun altını çizmektedir: tarih-aşırı olan ile tarihsel olarak özgül olan arasında dikkatli bir ayrım yapmak ve tüm toplumsal olguların tarihsel özgüllüğünü kabul etmek. Şimdiki zamanın (her şeyden öte kapitalist şimdinin) doğal ve ebedi olmaktan ziyade tarihsel olarak üretilen ve geçici veya değiştirilmesi imkân dâhilinde olan niteliğinin altını çizerek toplumsal dünyanın 'doğallıktan çıkarılması'nın muazzam bir siyasal getirisi vardır; ancak bu bize yöntem açısından yapılması gereken çok iş çıkarır. Tarihsel maddeci siyasal iktisat, kapitalist veya diğer toplumların özgül unsurlarını nasıl anlamlandırır? Toplumsal durumlar ve süreçler nasıl açıklanır? Tarihsel analiz ve kuramsal gelişme arasındaki ilişki nedir? Yönteme ilişkin bu sorular, kısmen, ontoloji ve epistemolojinin temelinde yatan varsayımlarda yer alır --dünyanın nasıl oluşturulduğuna ve ne oranda ve nasıl bilinebileceğine ilişkin kuramlardır bunlar.

Marx'ın çalışmalarını besleyen yöntemin ve daha da özelde ontoloji ve epistemolojinin ilkelerinin ne olduğu konusunda hâlâ ciddi tartışmalar vardır. Bunun nedeni, kısmen, Marx'ın yöntem ve bilim felsefesine ilişkin açık tavrının, çalışmaları boyunca serpiştirilmiş halde bulunan görece az sayıda kısa açıklama ve yorumlarla sınırlı olmasıdır. Yönteme ilişkin önemli bazı tartışmalar *Alman İdeolojisi* ve *Grundrisse*'de bulunmaktadır; ancak Marx'ın 'pratik'ine iştirak eden Derek Sayer (1987) gibi bilim insanlarının argümanları, onun yönteme ilişkin açıklamaları kadar, esaslı kuramsal ve tarihsel analiz içeren çalışmalarından da beslenmektedir. Marx, kendi yöntemine ve bu yöntemin yaslandığı ontolojik ve epistemolojik ilkelere ilişkin tam anlamıyla üzerinde çalışılmış bir argüman ve gerekçelendirme sunmamıştır. Büyük oranda 'kendi düşüncelerini netleştirme' amacıyla yaptığı Hegelci idealizmin eleştirisi üzerindeki çalışmalarından sonra, kendi posizyonuna ilişkin

detaylı bir değerlendirme sunmamış, ancak siyasal iktisadın ve siyasal mücadelenin daha acil olan esaslı sorunlarına odaklanmıştır.

Ne var ki Marx ve Engels, burjuva siyasal iktisadına ve solda yer alan diğerlerine –idealistler ve ütopik sosyalistlere– karşı sürekli olarak kendi yöntemlerinin 'bilimsel' olduğunda ısrar etmişlerdir. 20. yüzyılda toplumsal araştırmalardaki pozitivizmin etkisinin ağırlığı ve pozitivizme yöneltilen eleştirilerin gücü, günümüzde herhangi bir 'bilim' tartışmasının pozitivist bir anlayışla birleştirilmesine yol açmıştır. Ancak, Aydınlanma'nın değerlerinin bir taraftarı olmasına rağmen Marx'ın yöntemini besleyen ilkeler ve bilim anlayışı pozitivist ve ampirisist değildir. Marx'ın yaklaşımının temelinde yatan toplumsal ontoloji modeli; faillerin, rollerin ve pratiklerin etkileşimini yapılandıran toplumsal ilişkilerden oluşmaktadır –Marx'ın formüle ettiği şekliyle 'toplum bireylerden oluşmaz, ama karşılıklı ilişkiler bütününü, bu bütünde bireylerin yer aldığı ilişkileri ifade eder' (Marx, *Grundrisse*). Marx, kendi yaklaşımının bilim statüsünde olduğu iddiasını, kapitalizmin tarihsel olarak özgül toplumsal ilişkilerinden doğan zorunlu nedensel özelliklerine, eğilimlerine ve güçlerine ilişkin kuramsal olarak yeterli bir analiz sunarak temellendirmiştir.

Bu bizi, Marx'ın yönteminde soyutlamanın rolüne ve soyut analiz ile somut analiz arasındaki ilişkiye getiriyor. Marx, toplumsal ilişkiler 'saf' biçimlerinde işlerken onlara ilişkin kuramsal bir anlayış geliştirmek amacıyla toplumsal olguların özsel ve gerekli niteliklerini olumsal veya 'dışsal' süreçler, durumlar ve etkileşimlerden analitik olarak ayırmak için soyutlama biçimleri kullandı. Yukarıda bahsedildiği üzere, bu durum kapitalizmi anlamak üzere Marx'ın, kapitalist toplumsal ilişkilerin başka herhangi bir yerden daha fazla ve tam olarak 19. yüzyılda geliştiği İngiltere'ye bakmasından bellidir. Sermayenin belirli dinamikleri arasındaki ilişkiyi kuramsal olarak anlamaya çalışırken, zaman zaman dış ticaret gibi devreye giren diğer süreçleri bilinçli olarak görmezden gelmiş veya bir kenara atmıştır. Ancak bu, sermayenin belli bir yönüne ilişkin kuramsal gelişme sağlama amacıyla işe koşulan bir soyutlama biçimidir ve Marx karmaşıklaşan koşulları düşüncede soyutlayarak bu koşulların herhangi bir özel bağlamda baskın gelmediğini önermemiştir. Analitik soyutlamadan edinilen kuramsal bilgi, tam da somut gerçekliğin daha karmaşık olması nedeniyle, var olan koşullar ve süreçlerle doğrudan eşleşmez. Onun yönteminin bu yönü tüm alanlarda önemlidir. Örneğin, Marx kuramsal olarak burjuvazi ve proletaryadan oluşan iki ana

sınıfı vurgularken, gerçekte sınıf ilişkilerinin birçok karmaşık ve değişik biçimlerde dışavurulduğunun pekâlâ farkındaydı. Bu nedenle, somut analize dönerken, baskın olan durumlar, süreçler, olaylar ve sonuçları açıklamak amacıyla kuramsal anlayışın daima tarihsel bağlam, olumsallık ve koşulların özgüllüğünün dikkatli ve detaylı bir analiziyle birleştirilmesi gerekmektedir.

Marx'ın yöntemini tartışırken, kısa bir biçimde de olsa, Marx'ın siyasal iktisadının ilkeleri ve pratiğini, tarihsel maddeciliğin çarpıtılmış bir karikatürünü sunmakta ayak direten mitler ve basmakalıp düşüncelerden ayırmak gerekmektedir. Öncelikle, Marx'ın siyasal iktisadı, sadece kötü bir şekilde anlaşılmış bir formülasyon olan 'iktisadi altyapı' ve 'üstyapı' arasındaki belirlenim ilişkisinde var olduğu ima edilen ekonomik determinizm ile tanımlanamaz. Tarihsel maddeciliğin ilkeleri, herhangi bir toplumda veya dönemde 'ekonomi'nin öneminin, toplumsal ilişkilerin ve toplumsal hayatın örgütlendiği maddi koşulların belirli bir düzenlenişine bağlı olarak, tarihsel olarak özgül olduğunu söyler. Derek Sayer'in vurguladığı üzere, Marx ne zaman 'ekonomi' ve 'üretim ilişkileri' tartışması yapsa, bunları belirli ve bitmiş gösterenler olarak değil, siyasal, kültürel, maddi ve düşünsel veçheleri olan çok yönlü ve ilişkisel soyutlamalar olarak kullanmıştır. İkincisi, kapitalist gelişimin tarihsel maddeci bir analizi, gelişmenin farklı 'aşamaları' sayesinde çizgisel ve zorunlu bir geçişi içeren teleolojik veya evrimsel bir tarihsel değişim veya 'ilerleme'yi kabul anlamına gelmez. Marx, Avrupa toplumlarının uzun tarihinde farklı ekonomi veya üretim biçimleri arasında ayrıma gitmiştir ve tarihsel değişimin ilineksel olmayan veya önemsiz olmayan süreçleri bakımından bir tarihsel gelişim anlayışı önermiştir. Ancak, Marx bu aşamaları ne zorunlu veya kaçınılmaz olarak görmüş, ne de tüm toplumların er ya da geç takip etmeleri mukadder olan tek bir tarihsel değişim patikası olarak almıştır.

Tarihsel Maddecilik ve Avrupamerkezcilik

Kalıpyargılar ve karikatürler bir yana, üzerinde ciddi olarak düşünülmesi gereken başka sorunlar ve zorluklar bulunmaktadır. Yerimizin sınırlı oluşu, bunlardan sadece biri olan Avrupamerkezciliğin kısa bir değerlendirmesine izin vermektedir. Marx'ın kapitalizme ve onun küresel olarak genişlemesine ilişkin analizi, Avrupalı veya Batılı kültürün niteliklerini diğer toplumların kültürlerine üstün gören eğilimle sınırlı mıydı? Marx bu nedenle Avrupa'nın

onlar üzerindeki tahakkümünü özsel olarak ilerici olarak değerlendirdi mi ve Avrupa'nın kapitalist genişlemesine sömürgecilik ve emperyalizm vasıtasıyla içkin olan şiddeti görmezden mi geldi?

Marx'ın çalışmalarının içeriği açısından yaklaşıldığında, bu görüşü hem destekleyen hem de reddeden kanıtlar ileri sürülebilir. '[E]le geçirmenin, köleleştirmenin, soymanın, öldürmenin, kısacası zor'un büyük rol oynadığını, ... ilksel birikimin yöntemlerinin saf ve sevimli olmaktan çok uzak olduğunu' – 'açık yağmacılık, köleleştirme ve öldürme' yöntemlerini – kabul eden Marx, Avrupalı olmayan toplumların mülksüzleştirilmesinin sert bir eleştirisini yaptı (*Kapital*, Cilt 1, Bölüm 26 ve 31). '[E]vine geldiğinde saygıdeğer biçimler alarak gözlerimizin önünde yalanlar söyleyen, sömürgelere gittiğinde ise çırılçıplak hale gelen ... burjuva medeniyetinin büyük riyakarlığından ve ona içkin olan barbarlıktan' iğrenmiştir (Marx, *Hindistan'daki İngiliz Hakimiyeti'nin Muhtemel Sonuçları* [*HİHMS*]). Marx ayrıca, kapitalizmin kökeni ve gelişiminde Atlantik ötesi köle ticaretinin oynadığı merkezi rolün –derinlemesine işlemese de– altını çizmiştir. Diğer taraftan, 19. yüzyılda Avrupa'da bulunarak Avrupalı olmayan toplumlar hakkındaki bilgisini büyük oranda diğerlerinin yazdıklarına dayandıran Marx, post-kolonyal düşünürlerin haklı olarak ciddi eleştirilerine maruz kalan zamanının bazı önyargılarını yeniden üretmiş olabilir. Ancak, doğası gereği tarihsel maddeciliğin 'yöntemi' Avrupamerkezci değildir, Avrupamerkezcilik *karşıtı*dır. Tarihsel maddeciliğin yöntemi, tüm toplumların ve bağlamların özgüllüğünün kendi içinde kavranmasını gerektirir. Bu yaklaşım, Batılı olmayan toplumları en iyi ihtimalle karşılaştırmalı olarak ele alan, ama çoğunlukla teleolojik ve hiyerarşik merceklerle Batılı olmayan biçimleri Avrupalı norm veya ideallerle kıyaslayarak ve onlara göre değerlendirerek bakan Batı akademyası içindeki hâkim eğilimin tamamen karşısındadır. Yöntem açısından, örneğin sömürgeciliğin siyasal iktisadının düzgün bir tarihsel maddeci analizi, ırkçı ideolojinin indirgenemez önemini zorunlu olarak vurgulayacaktır. Bu nedenle, Fanon ve Cabral gibilerinin yaptığı analizler kısmen tarihsel maddeciliğin yöntemiyle uyumludur. Fanon'un belirttiği üzere, tarihsel maddeci yöntem, 'sömürge sorunsalıyla her karşılaştığında' Marksist analizin 'hafifçe esnetilmesini' elbette gerektirmektedir (Fanon, 1967, s. 31).

Çeviri: **Çağlar Dölek**

36
ÜRETİM BİÇİMİ

Jairus Banaji

Toplumların tarihsel olarak farklı ekonomik biçimler aldığı ve en azından Avrupa tarihinin büyük bölümünün bu biçimler veya 'üretim biçimleri' arasındaki farkların etrafında döndüğü görüşü Marx'ın tarih anlayışını en iyi biçimde özetler. Geniş bir tarihsel perspektif içerisinde Marx'ın monoton ve durgun olarak gördüğü 'Asyatik' gelişmenin (veya gelişmemenin) karşısında Avrupa tarihi ekonomik biçimlerin canlılığı üzerinden tanımlanıyordu. Burada 'Asyatik' kavramı Rusya'yı kapsıyordu ve Yakın Doğu'nun İslami bölgelerinden Çin'e kadar uzanan çok çeşitli kültürel bölgeleri de içermekteydi. Bu, Marx'ın yönetici sınıfın -eğer böyle bir sınıfın varlığından söz edilebilecekse- devletin içerisine dahil edilmiş olduğu ve değişmeyen köy topluluklarının ekonominin ana eksenini oluşturduğu, ortak bir ekonomik yapıya sahip olduğuna inandığı (veya yarı yarıya inandığı) bir çeşit 'Avrupa harici' alanı ifade eden, açıkça 'artık' bir kategoriydi. Bu model, genellikle 'Asyatik üretim biçimi' olarak anılmıştır. Marx ve Engels'in, tarihleri hakkında yeterli bilgiye büyük ölçüde ulaşamadıkları toplumlar hakkında yapabildikleri azami anlamlandırma çabasını yansıtan, bir çeşit varsayımsal kategoridir.

Marx, 'üretim biçimi' kavramını en genel olarak iki anlamda kullanmıştır: (1) en iyi örneğinin kapitalizm olduğu, bir 'üretim çağı' (Marx, *Grundrisse*, krş. Marx, *Kapital II*, Bölüm 7, Kesim 1) veya 'toplumun ekonomik formasyonu' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 10, Kesim 2) anlamında ve (2) bir 'emek biçimi', 'emek süreci' veya 'üretim formu', yani belirli bir sanayinin

veya üretim kolunun (örneğin, tarımın) ihtiyaçları temelinde emeğin örgütlenmesi anlamında. Bunlar terimin farklı anlamlarıdır. Bunlardan bir tanesi ötekine göre daha tarihseldir ve geniş kapsamlıdır. Marx, *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları* başlığıyla yayımlanan (bu *Kapital*'in I. cildinin günümüze ulaşabilmiş ilk taslağıdır) Defterlerinde emeğin sermayenin boyunduruğu altına alınması konusunu tartışırken, terimi bu ikinci (ve daha az tarihsel olan) anlamında defalarca kullanmıştır. Marx, (sermayenin emeği 'gerçek anlamda' boyunduruk altına alması, yani göreli artık değer üretimi için emek sürecinin yeniden yapılandırılması anlamına gelen ve sermayenin doğasına en uygun biçim olan) 'spesifik olarak' kapitalist üretim biçiminden söz ederken, terimin bu ikincil anlamını akılda tutmuştur. Şu tip pasajlarda terimin bu anlamının örnekleri görülebilir: 'Emek sürecinin sermayeye tabi kılınması başlangıçta gerçek üretim biçimini hiçbir şekilde değiştirmez ve yegâne pratik etkisi şudur: işçi kapitalistin komutası, yönlendirmesi ve tamamen denetimi altına girer.' Biçimsel boyundurukta 'üretim biçiminin kendisinde henüz hiçbir değişiklik yoktur. *Teknolojik açıdan bakıldığında emek süreci* aynen geçmişteki gibi devam eder.' Oysa, 'sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğuyla birlikte üretim tarzının kendisinde, tam ve sürgit ilerleyen ve yinelenen bir devrim meydana gelir.' İşte bu daha teknolojik anlamda Marx, 'lonca tipi üretim'den ve bir üretim biçimi olarak tarımdan söz eder ('Tarım, *nevi şahsına münhasır* bir üretim biçimini oluşturur' [Marx, *Grundrisse*] veya küçük köylülüğün üretim biçimi 'onları bir diğerinden yalıtır' [Marx, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, 7. Bölüm]).

Terimin ilk, daha arı biçimde tarihsel olan anlamının Marx'ın Avrupa'nın Antik Çağ'dan modern dünyaya doğru evrimine ilişkin görüşünü daha iyi özetlediği söylenegelmiştir. Marx'ın yazılarına dağılmış olan referanslarm bir araya getirilmesiyle, Avrupa'nın (daha kesin biçimde söylersek, Batı Avrupa'nın) geçmişini kölecilikten feodalizme ve ardından kapitalizme doğru, yüzyıllara yayılan, esnek olmayan tipte bir ilerleme olarak gören, standart kurallara göre ilerleyen bir soykütüğü meydana getirilmiştir. Hâlbuki Marx'ın bizzat kendisi, yaptığı tasvirin 'Batı Avrupa'da kapitalizmin kökenine ilişkin tarihsel bir taslak' olduğunu, 'kaderin her halka dayattığı genel bir yol' olmadığını söylerken, sürecin olumsal niteliğine vurgu yapmak zorunda kalmıştı (Marx, Marx'ın *Otecestvenniye Zapisky*'in editörüne yazdığı mektup). Marx 'kapitalizm-öncesi' üretim biçimlerine sınırlı bir ilgi göstermişti ve bu konuya ilişkin daha sonra ortaya çıkan literatür bunun

yarattığı belirsizlikleri ve şekilciliği yansıtır. Üretim biçimleri nasıl anlaşılmalıdır? Bu biçimlere ne ölçüde karmaşıklık atfetmeliyiz? Üretim biçimlerini düpedüz emek sömürüsü biçimlerinin bir çeşit kayıt defteri olarak okumak mümkün müdür? Feodal üretim biçiminin serfliğin hakimiyetinden çok daha fazla bir anlamı var mıydı? Feodal üretim biçimi tarihsel olarak ne ölçüde yaygındı? Batı Avrupa'nın dışındaki toplumların evrimini en iyi hangi üretim biçimleri ifade eder? Ve politik sonuçları bakımından en önemli soru şudur: Marksistler, kapitalizme geçiş(ler)i (Avrupa'nın gelişimine ilişkin meta-anlatıda olduğu gibi) bir evrensel modeli veya sabit bir sırayı basitçe tekrar eden olgular olarak mı görmelidirler? Bu son soruya Marx'ın yanıtı olumsuzdur.

Marx ve Kölecilik

Marx, *pre*-kapitalist tarihin büyük bölümünün yalnızca üç temel üretim biçimi bazında haritalanabileceğini düşünüyordu: köleci biçim, feodal biçim ve haraççı (yahut 'Asyatik') biçim (O'Leary, 1989; Haldon, 1993). Asyatik biçim terimi, üzerinde büyük miktarda karşıtlık yarattığı için 'tarihsel materyalizmin Loch Ness canavarı' olarak anılmıştır ama köleci üretim biçimi de, kastettiği tek şey köle emeğinin kullanılması temeline dayanan her türlü üretim biçimi olmadığı sürece (ki bu, terimin tarihsel olmayan bir kullanımıdır) daha az sorunlu değildir. Gerçekten de, Marx bu terimi kullanmaktan kaçınmış, onun yerine 'köleci sistem', 'köleci ekonomi' gibi alternatif terimler kullanmıştır. En azından, köleci bir 'üretim biçimi' köle emeğinin hane harici işletmelerde (örneğin, Roma Cumhuriyeti'nin son iki yüzyılında Güney İtalya'daki seramik ve inşaat sanayilerinin oldukça standartlaşmış ürünlerini üreten kitlesel üretim atölyeleri veya plantasyon köleciliği gibi) yoğunlaştığını ifade etmek zorundadır. Ancak, bu tür üretim biçimlerinin ilkel çağın tüm ekonomisini karakterize ettiği fikri bugün artık kabul görmemektedir. Dahası, Wendy Davies'in belirttiği gibi, '[geleneksel Marksizm] köleci biçimin yerini feodal biçime terk ettiğini doğru kabul ettiği için Marksistler klasik Antik Çağ'ın (ve Antik Çağ köleciliğinin) sonu ile feodal dönemi karakterize eden geç Ortaçağ'ın tamamen gelişmiş serfliği arasında kalan, bu geniş, *altı ila yedi yüz yıllık boşluğu* izah etmek zorundadırlar' (Davies, 1996, s. 231, vurgu eklenmiştir).

Biçimler arasındaki geçiş döneminin aşılan biçimden daha uzun bir raf ömrü olduğu fikri pek az anlamlıdır! Gerçekte, Marx'ın köleci üretime yak-

laşımına daha yakından bakıldığında Roma dönemi köleciliğinin çok daha sofistike bir kavranışı görülür. *Kapital*'in üçüncü cildinin 20. bölümünde Marx şöyle yazar: 'Antik Çağ dünyasında ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişimi her zaman bir köleci ekonomi ile sonuçlanmıştır; başlangıç noktasına bağlı olarak, yalnızca zorunlu geçim araçları üretimine hasredilmiş [bir] patriyarkal köleci sistemden artık değer üretmeye hasredilmiş bir başkasına geçiş söz konusudur.'

'Artık değer' fikri ile köleci sistemin birarada anılması garip görünebilir ama Marx defalarca kapitalizm benzetmesi çerçevesinde akıl yürütmüştür. *Kapital*'in üçüncü cildinin 47. Bölümünün 1. Kesiminde Kartaca ve Roma'nın tarımsal ekonomilerini 'kapitalist tarımla en fazla benzerlik' gösteren ekonomiler olarak tanımlar. Köle emeğine yapılan yatırımın bir çeşit 'sabit sermaye' yatırımı olduğunu defalarca ileri sürmüştür, örneğin 'köleci sistemde emek gücünü satın almak için kullanılan para-sermayesi sabit sermayenin parasal-biçimi rolünü oynar ve bu kölenin ömrünün aktif dönemi geride kaldıkça tedrici olarak yenilenir' (*Kapital II*, Bölüm 20, Kesim 12) diye yazmıştır. Daha özlü biçimde, 'köle sahibi at satın alır gibi köle satın alır. Kölesini kaybederse sermayesini kaybetmiş olur' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 10, Kesim 5). Marx modern (plantasyon) köleciliğini açıklamaya çalışırken konunun bu yönü daha çok belirginleşir. Plantasyonlarda 'dünya pazarı için üretim yapılır, kapitalist üretim biçimi yalnızca biçimsel anlamıyla da olsa geçerlidir... kölelerin kullanıldığı işler *kapitalistler* tarafından gerçekleştirilir' (Marx, *Artık Değer Teorileri*). Tekrar söyleyelim, 'gerçek şudur ki, bugün Amerika'daki plantasyon sahiplerine biz yalnızca kapitalistler demiyoruz, onlar gerçekten de kapitalistlerdir' (Marx, *Grundrisse*). Ve nihayet 'Amerikan plantasyonlarında olduğu gibi, kapitalist bakış açısı galebe çaldığında' (Marx, *Kapital III*, Bölüm 47, Kesim 5) diye yazmıştır. Ancak, klasik dönemde ve Roma döneminde kölecilikten söz edilirken, modern plantasyonlardaki kölelik kesinlikle kapitalizmin bir biçimiydi. Bunun bir anlamı üretim biçimlerinin, üzerine dayandıkları emek ilişkilerinden daha karmaşık varlıklar olmalarıdır. Üretim ilişkileri verili emek sömürüsü biçimlerine indirgenemez.

Marksistler ve Feodalizm

Köleliğin Geç Antik Çağ ve erken Ortaçağ'dan dokuzuncu yüzyıl dolaylarına kadar varlığını sürdürmesi yakın dönem tarihyazımının içerisinde beli-

ren başlıca temalardan birisidir. Köle emeğinin kullanımı ve hatta yaygın varlığı bir köleci üretim biçiminin varlığından söz etmeye yeterli kabul edilirse, bu, böyle bir biçimin varlığını veya hayatta kalışını Ortaçağ'ın epey geç dönemlerine kadar geriye götürmenin zorunlu olduğu anlamına gelebilir. Köleciliğin sonu ile onuncu yüzyıldaki tarımsal genişlemeyi birbiriyle ilişkilendiren Bonnassie bu yorumu benimser (Bonnassie, 1991, s. 151-152). Bu tarih anlayışı, feodalizmi, '1000 yılı' civarında meydana gelmiş olan şiddetli ve dramatik bir kırılmanın içinden yükselen bir üretim biçimi olarak görür. Genel model yaygın biçimde tartışılmış ve ağır biçimde eleştirilmiştir ama en azından serflik olarak adlandırdığımız köylü statüsünün aşınmasının 'geç' bir fenomen olduğunu (örneğin, 'feodal mutasyon' tezine ilham veren Katalonya'da on üçüncü yüzyıldan çok daha erken olmayan bir dönemde yaşandığını) ortaya koymuştur.

Marx'a göre, serflik feodal biçimin merkezi bir özelliğiydi ve bu toplum biçimine özgüydü (Engels bu konuda daha farklı düşünüyordu), dolayısıyla da gecikmiş bir serfliğin ortaya koyduğu sorun Roma İmparatorluğu'nun geç dönemi ile Ortaçağ erken döneminin nasıl karakterize edileceğiyle ilgili bir sorundu. Bir ölçüde genel bir anlamda kölecilikten feodalizme geçişin gerçekleştiği bellidir ama bunu nasıl ve ne düzeyde kavrıyoruz? Serfliği tanımlayan bu esaret türü çok daha geç bir dönemde ve ancak tedrici olarak evrim geçirmiştir, böylelikle Roma-sonrası dönemin dünyasında *mancipia* terimi katı (Ortaçağ'a ait) anlamıyla serfler demek değildir, kölelerin ve çoğunluğunu sundukları hizmetlerin karşılığında sınırlı miktarda toprak sahibi yapılmış, köylüden ziyade tarım işçisi diyebileceğimiz, azad edilmiş insanları biraraya getiren yığınlar anlamına gelir. Bunun tersine, malikâne tamamen Frenklere ait bir icattı, Frenk toplumunun hâkim sınıfları tarafından yaygınlaştırılan bir modeldi ve köylülerin mülkiyet hakkının oluşturulması ile ilgiliydi. Ros Faith'in (1997) Anglo-Sakson 'iç bölgeleri' hakkındaki monografisi, daha yeni bir Marksist tarihyazımının bazı yeni konuları nasıl çözümleyeceğini gösteren bir örnektir. Wickham'ın kitabı bu konuların tartışılması için geniş bir temel sunmakla birlikte, onun kendi teorizasyonları, özellikle de feodal üretim biçimini 'zora dayalı kira toplama' ile tanımlamak gerektiği yahut feodal biçimin 'ilk ve orta çağ dönemlerinin normal ekonomik sistemi' olduğu fikri pek ikna edici değildir (Wickham, 2005, s. 535).

Kapitalizmi Dönemleştirmek

Marx, *Grundrisse*'de 'Merkantil sistemi'ne 'manifaktürlerde sanayi sermayesinin ve böylelikle ücretli emeğin ortaya çıktığı bir çağ' olarak atıfta bulunur. Sanayi sermayesi [Merkantilistler için] değerlidir çünkü merkantil sermayesini yaratır.' Bu tam olarak neydi? *Kapital*'in 26. Bölümünde on altıncı yüzyılın 'kapitalist dönem'i başlatan dönüm noktası olduğu söylenir. '16. yüzyılda ve kısmen de 17. yüzyılda ticaretin hızla genişlemesi ve yeni bir dünya piyasasının ortaya çıkması eski üretim biçiminin gerilemesine ve kapitalist üretimin yükselişine katkıda bulunmuştur' (Marx, *Kapital III*, Bölüm 20). Buna rağmen, Marx Ortaçağ'da kapitalizmin dağınık varlığını tanımaya isteklidir. Buna ilişkin en açık referans *Kapital*'in birinci cildinin 26. Bölümünde yer alan, 'kapitalist üretimin ilk belirtileriyle dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde daha 14. ve 15. yüzyıllarda karşılaşıyoruz' ifadesidir.

Gerçekten de, bu pasajlarda kastedilen ayrım şu ana kadar yapıldığından daha fazla teorize edilebilir. Marx şunu ileri sürmüştür: 'Burjuva toplumunun ön aşamalarında ticaret sanayi üzerinde hâkimdir' (*Grundrisse*). Ama nedir bu 'ön aşamalar'? *İslam ve Kapitalizm* (1997) başlıklı kitabında bu sorun üzerine kafa yoran Maxime Rodinson, Ortaçağ'ın İslam dünyasının (tüccar ve 'finansal' sermayenin büyük ölçüde hâkim olduğu sektör anlamında) oldukça gelişkin bir 'kapitalist sektör'e sahip olduğunu ileri sürmüştür. Kapitalizmin kökenlerine ilişkin spesifik olarak Marksist tarihyazımının neredeyse efsunlanmışçasına Anglo-merkezci olması ve on altıncı yüzyıl sonrasındaki gelişmelere odaklanması nedeniyle (Marksistler arasında) Marx'ın verdiği ipuçlarını kullanarak kapitalizmin kökenlerini daha geniş bir Akdeniz tuvalinin üzerinde haritalamaya yönelik hiçbir sistematik çaba görülmemiştir. Ticari ortaklıklar, poliçeler, havale bankacılığı, paranın yaygın biçimde erişilebilir olması, tüccar loncalarının artan gücü ve şirketlerin evrimi on üçüncü yüzyıl itibariyle güçlü bir işletme ekonomisinin (bu terim Sombart'a aittir) ortaya çıkışının göstergeleridir. Bu tür bir ekonomiyi kapitalist olarak nitelememek tuhaf kaçar. Ancak bu, elbette paralı kapitalistlerin (herkesten önce tüccarların ve bankacıların) hâkimiyetindeki bir kapitalizm türüdür. Bu kapitalizm türü, ortaklık kurumunun güçlü bir hukuki geleneğe yaslanan, oldukça gelişkin bir kurum olduğu İslam dünyasından miras alınan geleneklerden beslenmiştir kısmen.

Annales Okulu tarihçilerinden Frédéric Mauro, Rönesans ile Fransız Devrimi arasındaki dönemin 'ticaret kapitalizmi çağı' olarak görülmesi ge-

rektiğini ileri sürmüştür. Ancak, her çağ için olduğu gibi bu çağın kökenlerini de kesin olarak belirlemek mümkün olmamakla birlikte, bu çağın kökenlerinin daha geriye götürülmesi gereklidir. Marx'ın 'ön aşamalar' dediği bu evrenin en azından on ikinci yüzyıldan on sekizinci yüzyılın sonuna kadar uzanan uzun bir tarihsel dönemi kapsadığı inandırıcı biçimde ileri sürülebilir. 'Şirket kapitalizmi' çağının güçlü düşmanlıklarının karakteri, on üçüncü ve on dördüncü yüzyılın banka ve ticari kapitalizminden tamamen farklıdır. Portekiz'in ticaret sermayesinin lokomotifliği ve monarşinin desteği ile genişlemesi, on beşinci yüzyılın gerçek dönüm noktasıdır. Bu çağ, Hollanda'nın ticari üstünlüğünün gerilemesi ve Marx'ın ifadesiyle, ticaret sermayesinin sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girmesi (*Kapital III*) ile sona ermiştir. Ticaret kapitalizmi, Amerika kıtasında köleciliği doğurmuştur. Plantasyonlar 'kapitalizmin mükemmel eserleri'ydi (Braudel, 2002, s. 272 ve devamı). Marx'ın on yedinci yüzyılda hâkim konumda olduğunu gözlemlediği Hollanda tüccar kapitalizmi (Marx, *Kapital I*, Bölüm 31) büyük ölçüde şeker üzerine kurulu bir kapitalizmdi. Ancak, bundan çok önce ve esasen ticaret kapitalizmi çağı boyunca sermaye, *Verlagssystem* aracılığıyla egemenliğini üretim sektörlerinin tamamına (demir eşya, tekstil, gemi yapımı ve küçük ev sanayiine) doğru genişletmişti (Braudel, 2002, s. 316 ve devamı).

Kısacası, bize gereken teorik ayrım (on ikinci yüzyıl ile on sekizinci yüzyıl arasındaki ticaret kapitalizmine de yer açan) kapitalizmin bu daha genel anlamı ile Marx'ın 'kapitalist üretim biçimi' dediği şey arasındaki ayrımdır. Bu sonuncusu, daha geniş anlamıyla kapitalizmin tarihsel olarak gelişmiş bir biçimidir. Bu biçimde tarif edildiğine daha yaygın olarak kabul görür ve Marksistlerin aklını karıştırmaya devam eden sorunların çözülmesine yardımcı olur. Burada önerilen model, 'geçiş' tartışmalarından aşina olduğumuz, farklı üretim biçimlerinin doğrusal olarak birbirini izlemesinden (Banaji, 2010) ziyade 'bileşik' gelişmedir. Marx'ın 'ön aşamalar' olarak ifade ettiği şey, 11. yüzyılda kuzey Jiangsu'daki dökümhanelerden (Hartwell, 1966, s. 44 ve devamı) veya on üçüncü yüzyılda Venedik ekonomisine hâkim olan kapitalist gruplardan (Cracco, 1967) on sekizinci yüzyılda Glasgow'daki tütün ticaretini kontrol eden 'büyük karteller'e (Devine, 1975) uzanan, kapitalizmin farklı kombinasyonlarından oluşan bir çokluğu ortaya koyar. On yedinci yüzyılın ve sonrasının köle plantasyonları bu genel manzaranın içerisinde yer alan bir yapıdır; bunlar kapitalist işletmelerdir ama

Marx'ın 'spesifik olarak' kapitalist üretim biçimi dediği biçimden, yani sanayi kapitalizminden farklıdırlar.

Eklemlenme?

Az önce önermiş olduğumuz ayrım hakkındaki kanaatler ne olursa olsun, kapitalist üretim artık değer üretmek için farklı sömürü biçimlerini ve emek örgütlenmesi yöntemlerini nasıl birleştirir sorusu farklı bir konudur. Bu konu, hane halkı emeğinin kapitalizme entegrasyonunun görüldüğü tarımda özellikle belirgindir. On dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında kapitalist çiftliklerde ortakçılığın ve emek-kiracılığının kullanımı, aile emeği sistemlerine dayanan bir kapitalizmin çarpıcı bir örneğidir. Tarım kapitalizmi hakkındaki literatür, kapitalist toprak sahiplerinin farklı ürünlerin, arazilerin ve emek süreçlerinin özel ihtiyaçlarına göre kullandıkları emek sistemleri ile canlı emeğin sömürüsünün ve kontrolünün genel yollarının etkileyici çeşitliliğini sergiler.

Gerçekte, tarım araştırmaları Marksistlerin ve Marx'tan etkilenen akademisyenlerin üstün nitelikte eserler verdikleri alanlardan birisidir. Tim Keegan ve Helen Bradford'un büyük katkı verdikleri, Güney Afrika hakkındaki zengin tartışma bunlardan birisidir. Kapitalist üretim ilişkileri (kölenin sahibi tarafından tıpkı bir mal gibi alınıp satılabildiği) mal benzeri kölelikten, ortakçılıktan, düzenli olmayan emek piyasalarının hâkimiyetinden sömürgeci rejimlere özgü zor uygulanan ücretli emeğe ve elbette 'özgür' ücretli emeğe kadar uzanan, çok çeşitli emek biçimleri ile uyuşabilir olduğu için üretim ilişkilerinin emek sömürüsü biçimlerine 'indirgenir' olmadığı, bu çalışmanın büyük bölümünün en önemli sonucudur. Gerçekten de, faşizm döneminde Daimler-Benz gibi büyük sanayi kuruluşlarında zorla çalıştırmaya yaygın olarak başvurulması (Hopmann vd., 1994) üretim ilişkilerini bazı hayal edilmiş emek tiplerinin kayıt defteri üzerinden okumanın ne kadar basite indirgeyici olduğunu gösteriyor. Emeğin sömürüsü ve kontrolü için kullanılan farklı yolların birbirlerinden farklı üretim ilişkileri (ve dolayısıyla üretim biçimleri) olarak yorumlanması, bizi 'kapitalist' dünya ekonomisini farklı üretim biçimlerinin (genellikle 'feodalizm') birbirlerine eklemlenmesiyle yapılandırılmış olarak gören bir modele götürür. Ancak, tarihsel materyalizm bu hareketsiz paradigmanın ötesine geçerek kapitalizmin işlediği daha karmaşık yolları inşa etmemizi gerektirir. On dokuzuncu yüzyıldaki devasa ticari genişleme büyük ölçüde köylü tarımının sanayi

kapitalizmine entegre olmasını içermiştir. Bu durum, daha yerel ticaret kapitalizmi sistemlerinin genişlemesinin hızlanmasına ve köylülüğün yaygın biçimde mülksüzleştirilmesine yol açmıştır.

Demek ki, on dokuzuncu yüzyılın dünya ekonomisi, farklı üretim biçimlerinin bir kombinasyonundan ziyade 'kapitalizm biçimleri'nin eklemlenmesini (başka bir deyişle, sanayinin muazzam ölçüde büyümesini ve pamuk, tütün, ipek, çivit vb. ürünlere olan hızlı talep artışının yol açtığı ekonomik değişimlerin bir eklemlenmesini) ortaya koymaktadır. Avrupa ve Amerikan sanayilerinin yarattığı çekim, bu sanayilerin birikimin ve mülksüzleşmenin her bir ülkede içinden aktığı yatak yoluyla yararlandıkları uzak ülkelerin kırlarında değişimlere neden olmuştur. Daha eksiksiz gelişmiş kapitalizmin tarih-önceleri ile ilksel birikim etrafında yaşanan mücadeleler, Marx'ın deyişiyle, 'kapitalist dünya ticareti'nin 'kendi işinde çalışan üreticilere veya yalnızca fazla ürünün meta olarak satılmasına dayanan her türlü meta üretimi biçimini yok ettiği... geçmişteki tüm çağları gölgede bırakacak şekilde bütün toplumsal yapıyı devrimcileştirdiği' (*Kapital II*, Bölüm 1, Kesim 2) yollardan ibarettir.

Çeviri: **Burak Gürel**

37
PARA

Paulo L. dos Santos

Marx'ın politik ekonomiye katkısı, en temel düzeyde belirtik ve sağlam bir para teorisi içerir; bu teori Marx'ın meta biçimi anlayışını destekler; bu anlayışa göre değer, ekonomik ve sosyal ilişkilerin, kapitalist birikimin sürdürülebilirliğinin, krizlerin ve sermayenin toplumsal ilişkilerinin aldığı biçimlerin düzenleyicisidir.

Kapital'in üç cildi ve *Grundrisse* meta paranın kapsamlı bir teorisini ortaya koyar. Bu katkı, politik ekonominin on dokuzuncu yüzyılın ortasından sonuna dek karşı karşıya kaldığı para teorisi sorunlarını çözmüştür. Kapitalist ekonomilerdeki paranın bütün fonksiyonlarını belirlemiştir; değeri vücuda getiren ve değere hükmeden paranın bu fonksiyonları uygulayabilme becerisini ortaya koymuştur. Sistematik meta değişiminin yarattığı çelişkilerden ayrılıp değerin para biçiminin ortaya çıkışının içsel ve mantıksal bir açıklamasını sağlamıştır. Say Kanunu'nun yanı sıra para miktar teorisinin de kesin bir reddiyesini sunmuştur. Kapitalist kredi sistemlerinin, kredi paranın ve bu ikisinin sermaye birikimi ile olan ilişkisinin incelenmesininin temellerini oluşturmuştur.

Marksist para teorisi, değeri cisimleştiren bir meta paranın varlığı üzerine kurulmuş olmasına rağmen, çağdaş para sistemlerini (bu sistemlerde para, altın külçeyle bütün doğrudan bağlantılarını yitirmiştir) ele almak açısından sağlam bir analitik temel sunmaktadır. Özellikle, Marx'ın paranın değerini, bütün parasal fonksiyonların uygulanmasının temeli olarak belirlemiş olması güncel paranın ele alınmasında eşsiz gereçler sağlamaktadır.

Para Mübadelesi

Marx'ın para teorisi, meta üretimini ve mübadeleyi incelemesinin bütünleyici bir parçasıdır ve klasik politik ekonomi üzerine iki farklı ve yenilikçi bakış açısı sunar. Öncelikle, Marx bir değişim aracı olarak paranın kendini hemen belli eden ilk fonksiyonunu, paranın kapitalist değer ilişkilerini ölçme yetisi üzerine kurar. İkinci olarak Marx, meta üretiminde paranın içsel olarak ortaya çıkışının mantıksal temellerinin taslağını çizer.

Paranın en temel fonksiyonu metalara bir değer ölçümü sunmasıdır. Metalar, kullanım değeri ile değişim değerinin diyalektik birliğini içerir. Metalar, üretim esnasında somut emek tarafından verilen belirli fiziksel/maddesel yararlılık olarak meydana gelir. Metalar aynı temelde de tüketilir. Ancak, metaların değişim değerleri uyarınca piyasada birbiriyle etkileşime girmesiyle gerçekleşen satışları, belirli kullanım değerlerinin yadsınmasını gerektirir. Metaların satış süreci içinde hem özel olarak belirli fiziksel/maddesel kullanım değeri, hem genel olarak toplumsal olarak belirlenmiş değişim değeri olarak hareket etmeleri gerekir; para, satış sürecinin yarattığı bu çelişkinin çözülmesine yardımcı olur.

Paranın metalara bir değişim değeri ölçüsü sunmasıyla, metalar kendilerine ait bir kullanım değerine ve başka bir meta, yani meta para, cinsinden belirli bir miktarda bir değişim değerine sahip olur.

Ürünlerin mübadelesi ve paranın kullanımı nuh nebiden beri bilinmekle birlikte, bu uygulamalar, sanayi kapitalizminin gelişimine dek toplumsal yeniden üretimin özünü oluşturmadı. Sistematik piyasa mübadelesi, kapitalist üreticiler arasında genelleşen rekabet ve ücret-emek ilişkisinin gelişimi, toplumsal olarak gerekli emek zamanın ya da soyut emeğin değerin özü haline gelmesini sağladı. Bu koşullar altında para metanın kendisi değer içerebildi. Bu değer, bütün metalarda olduğu gibi, en soyut düzeyde bu metanın üretiminde gereken toplumsal olarak gerekli emek zamanı, daha somut düzeyde ise kapitalist işletmeler arasında risk-uyumlu kârların eşitlenmesi ile belirlenir. Bu inceleme düzeyinde, meta para değer içerebildiği için bir değer ölçüm aracı ve değişim aracı fonksiyonu sağlayabilir. Metaların değeri teknik ve toplumsal koşullar üzerine ve göreli kârlılık ise metaların üretimine ve satışına bağlanmıştır. Para meta bu değerleri, kendi değerine dayandırarak, fiyat olarak ifade eder.

Değer Biçimleri ve 'Para Bilmecesi'

Marx, paranın diğer bütün metalar ile doğrudan değiştirilebileceği yegâne araç olarak doğuşunun özgün bir mantıksal açıklamasını sunarak 'para bilmecesi'ni ele aldı. Marx, açıklamasını, meta değişiminde bulunan değerin özü ve biçimi arasında bulunan ayrım üzerine kurdu:

> Ancak, burada bize bir görev düşüyor, *burjuva* iktisadı tarafından bugüne dek asla denenmemiş bir iş: metaların değer ilişkilerinde belirtilen değerin ifadesinin geliştirilmesi; en basit, neredeyse algılanamaz taslağından göz kamaştırıcı parabiçimine dek bu para-biçimin doğuşunun izini sürmek. Bunu yaparak, aynı zamanda, paranın oluşturduğu bilmeceyi de çözeceğiz. (Marx, *Kapital I*, Bölüm 1, Kesim 3)

Burada, Marx'ın incelemesi basit, yalıtılmış ya da tesadüfi değişimde ortaya çıkan değerin en temel biçimi ile başlar. Burada satış (yani, nispi meta) arayan bir meta, değişim değerini başka bir (eşdeğer) metanın belirli bir miktarının maddi biçimi içinde ifade eder. Bu ifade biçimi, eşdeğer metanın sahibi teklif edilen koşulları kabul edip etmeyebileceği için, değişimi garanti etmez. Ancak alıcı satıcının teklifini kabul ederse nispi metaya bir değer ölçüsü ve değişim aracı sağlayabilir ve bu nedenle eşdeğer metaya sınırlı bir parasallık derecesi verir (Sekine, 1997).

Toplumsal yeniden üretimin meta biçiminin genelleşmesi ve yayılması, meta üreticileri arasında sistematik ve tekrarlanan meta mübadelesine dayanır. Marx tarafından tartışılan ikinci değer biçimi, 'toplam' ya da 'genişletilmiş' biçim bu tür tekrarlanan etkileşimlere işaret eder. Burada nispi meta kendi değişim değerini, diğer bütün metaların belirli miktarlarının maddi biçimleri ile ifade eder. Daha önce olduğu gibi, değerin genişletilmiş ifadesi bütün eşdeğer metaların sınırlı derecedeki parasallığına ya da alım gücüne bağlıdır. Ancak bir metanın değerinin diğer bütün metaların vücudunda bulunan eşdeğer ifadesinin varlığı zaten müşterek, toplumsal olarak belirli bir değer özüne işaret eder; bu öz 'kendini, gerçek ışığında, farklılaşmamış insan emeğinin somut bir tezahürü olarak gösterir. Onu yaratan emek ise şimdi diğer bütün insan emeği türleri ile eşit sırada yer alan emek olarak açıkça ortaya çıkar.' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 1, Kesim 3, B. Toplam ya da Genişletilmiş Değer Biçimi, 1. Değerin Genişletilmiş Nispi Biçimi).

Ancak değerin genişletilmiş biçimi önemli kısıtlamalardan musdariptir:

> İlk olarak, kendisini temsil eden serinin sonu olmadığı için değerin nispi ifadesi eksiktir. Zincir[in] . . . her an ortaya çıkacak her yeni [bir] tür meta ile uzatılabilme-

> si olasıdır. İkinci olarak, [değerin nispi ifadesi] değerin tamamen farklı ve ondan bağımsız ifadelerinin çok renkli bir mozaiğidir. (Marx, *Kapital I*, Bölüm 1, Kesim 3, B. Toplam veya Genişletilmiş Değer Biçimi, 3. Toplam veya Genişletilmiş Değer Biçiminin Kusurları)

Bunlara ek olarak, her meta kendi genişletilmiş değer biçimine sahiptir. Bütün genişletilmiş değer biçimlerinin karşılıklı olarak uyumlu olmalarını ya da içlerinden herhangi birinin meta değerlerinin evrensel ifadesinin temelini sağlamasını ummak için hiçbir neden bulunmamaktadır.

Değerin genel biçiminde bu sınırlamaların üstesinden gelinir. Burada bütün metalar değerlerini aynı eşdeğer metanın belirli miktarları biçiminde ifade eder. Değerin genel biçimi, belirli bir metanın diğer bütün metaların eşdeğeri olarak seçilmesi ile oluşur, diğer bütün metalar ile doğrudan değişilebilir olduğu için de ek bir kullanım değeri kazanır. Burada her metanın değeri sadece kendi belirli fiziksel/maddi kullanım değerinden değil, aynı zamanda diğer bütün metaların kullanım değerinden de farklıdır. Değer, değişim değeri olarak, bütün metalarda olduğu gibi, genel eşdeğerliğin vücudunda belirir. Marx'a göre, değerin genel biçimi paranın temel biçimidir.

Marx, değerin genel biçiminin ortaya çıkışını eşdeğer biçimi tersine çevirerek gösterir. Ancak bu tür bir basit tersine çevirme, belirli bir metanın evrensel eşdeğer olarak seçiminin anlaşılması ya da 'diğer bütün metaların . . . toplumsal eylemi . . . belli bir metayı dışarıda bırakarak bunların hepsinin birbirleri karşısındaki değerlerini temsil etmesi' için mantıksal bir temel sunmaz (Marx, *Kapital I*, Bölüm 2). Metaların iki tür özelliği belirli bir meta paranın neden tercih edildiğinin anlaşılmasına yardımcı olabilir. İlk olarak, belli fiziksel/maddi nitelikleri öne çıkar. Dayanıklılık, homojenlik, bölünebilirlik ve taşıma kolaylığı değerli metaller gibi metaları özellikle uygun adaylar haline getirir. Bu, aynı zamanda, fiziksel/maddi kullanım değerleri kolaylıkla azaltılabilecek ve değişim değerlerinin gelişimine ek olarak toplumsal kullanım değerinin ortaya çıkmasına olanak verecek metalar için de geçerlidir (Sekine, 1997). Daha da önemlisi, Marx toplumlar arası ticarette meta değişiminin kendine özgü kökenlerinin belirli metaların evrensel toplumsal eşdeğerler olarak seçilmesini koşulladığına da işaret eder:

> Hangi meta türüne [genel eşdeğerliğin] yapışıp kalacağı başlangıçta rastlantısaldır... Para biçimi, ya gerçekte yerli ürünlerin mübadele değerlerinin ilk kendiliğinden görünüm biçimleri olan en önemli yabancı mallara ya da içerdeki elden çıkarılabilir mülkiyet unsurlarının en önemlisi olan kullanım nesnesine, örneğin hayvanlara bağlanır (Marx, *Kapital I*, Bölüm 2).

Bu satın alma becerisi bu metaya yeni bir kullanım değeri katar ve bu metanın satış yönünde daha fazla talep almasını sağlar. Sonuç olarak, önceleri dış mübadelede yerleşik toplumsal kurallar iç mübadelelere de yayılma eğilimi gösterecek ve belirli metaların genel eşdeğerlikler olarak ayrışmasına yardımcı olacaktır (Lapavitsas, 2005).

Bir metanın genel eşdeğerlik olarak sabitlenmesinden sonra değerin para biçimi ortaya çıkar, bütün metalar kendi mübadele değerlerini para metası şeklinde ifade eder. Fiyat standardı bu temel üzerine kurulur ve kurumlar, genellikle devletler, para metanın geleneksel alt bölümlerini belirler. Bu belirlenen biçimde para, fiyat standardı olarak ayırt edici ek bir fonksiyon yürütür.

Para Olarak Para

Marx, paranın mübadele fonksiyonları dışındaki diğer önemli işlevlerini de belirledi. Bunlar para olarak para biçiminde adlandırıldı ve paranın gömüleme, ödeme ya da hesaplaşma aracı ve 'dünya parası' olma kapasitesini içeriyordu. Para bu fonksiyonları sağlayabilir çünkü değerin en genel tezahürü haline gelmeyi ve değeri kontrol etmeyi temin edebilir. Bunlar Marx'ın, Ricardo'nun Miktar Teorisi'ni ve Say Kanunu'nu reddetmesinin temelleri olarak anlaşılabilir. Bunlar, paranın sermaye olarak fonksiyonu, ki burada tartışılmadı, ile birlikte kredi sistemlerine yönelik Marksist yaklaşımın da temelini oluşturur.

Değerin en bağımsız ve genel tezahürü olarak para, gömüleme biçiminde değere bir saklama aracı sunar ve mübadele gelecekte bir ödeme yapılması vaadiyle dolayımlandığında devreye giren yükümlülükleri bağıtlama yetisine sahiptir. Bu fonksiyonlar, meta değişimi sırasında aktif olarak dolaşan para miktarının içsel belirlenimini koşullayarak, ekonomideki değişim aracının piyasaya sunulması, piyasadan çekilmesi, yaratılması ve yok edilmesini kolaylaştırır.

Para bir değer saklama aracı olma yetisine sahiptir çünkü 'herhangi başka bir metaya doğrudan çevrilebildiği için maddi zenginliğin evrensel temsilcisidir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 3, Kesim 3, A. Hoarding). Paranın gömülenmesi satın alma gücünü yoğunlaştırır ve sahiplerine toplumsal güç bahşeder. Marx, para gömülemenin öznel güdülerini çok iyi anlamıştı; miktarı sınırlı parayı kullanarak doymak bilmez para gömüleme arzusunu tatmine çalışmanın Sisiposvari özelliğini belirtmişti. Ancak Marx, para gömüleme

analizini ve onun birikimdeki rolünü bu tür öznel nedenler, tercihler ya da bu etkenlere bağlı faktörler (faiz oranları gibi) üzerinde kurmadı.

Kapital'in ikinci cildinde Marx, para gömülemenin toplumsal yeniden üretim sürecinde kendiliğinden ortaya çıkışında bir dizi yapısal nedeni dikkate aldı. Değerin sermayenin döngüsü yoluyla hareketi, kaçınılmaz olarak gecikmelere yol açar ve durgun para (ve meta) birikintilerine neden olur. Satış gelirlerinin tahsili pürüzlü bir süreçtir. Gelirin yeniden yatırım yoluyla birikime akış ritmi, kârlı yatırım beklentilerinin varlığına bağlıdır. Sabit yatırımlar da pürüzlüdür ve meta girdileri peyderpey satın alınır. Sonunda, kapitalistlerin [gelir-gider] devresinin sürekliliğini sağlamaya ve olası girdi fiyatları çalkantılarına hazır olmaya çalışması ile ihtiyati para gömüleri oluşur (Itoh ve Lapavitsas, 1999). Sonuçta oluşan para gömüsü, borç verilebilir para sermayesinin artması, kredi paranın yaratılması ve dolaşımı ile kredi sisteminin gelişimi için kapitalist toplumsal yeniden üretimin sistematik temelini oluşturur.

Marx, aynı zamanda, paranın bir ödeme aracı olma fonksiyonunu da tanımladı. Meta, gelecekteki bir ödeme vaadi ile satıldığında, para, yükümlülüklerin devreye girmesini sağlar. Sonuç olarak para, bu tür ödeme taahhütlerinin dolaşımı için de bir temel sağlar, bu sayede mübadeleyi yürütmek için ihtiyaç duyulan para miktarı azaltılabilir. Ödeme taahhütleri mübadeleye aracılık ettiğinde 'para sadece hayali olarak bir hesap ve değer ölçüm birimi olarak faaliyet gösterir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 3, Kesim 3, B. Ödeme Aracı). Paranın bu gelişimi kendiliğinden ortaya çıkar ve bu gelişmelerin sonucunda doğan ticari kredinin tasdiki, ihracı, tadili ve mahsuplaşması üzerine uzmanlaşmış finansal aracıların ortaya çıkmasına yol açar.

Elbette ki ticari kredinin yayılmasının sınırları bulunmaktadır. Vadesi dolan yükümlülüklerdeki dengesizlikler, aynı zamanda, net olarak borçlu olanları gerçek para ile ödeme yapmaya zorlar. Daha da önemlisi, ekonomik genişleme dönemlerinde kapitalistler para yerine artan oranda kredi alternatiflerine (ve diğer araçlara) yüklenir ve bunların ardından kaçınılmaz olarak gelen kredi ya da para krizleri borçluların ödemelerini zamanında yapma kapasiteleri hakkında şüphelerin yayılmasına ve nakit para için ümitsizce çabalamaya yol açar.

Son olarak, para ulusal kapitalist ekonomiler arasındaki ticaretteki alacak-verecek dengesini sağlar. Bu durum yalnızca ulusal farklılıklardan arınmış bir para biçiminin, değerin uluslararası kabul edilmiş bir ölçü biri-

minin genel kabulüyle olabilir. Marx'a göre altın, bu tür bir dünya parası için en uygun araçtır. Sonuç olarak, uluslararası ticarete katılım ulusal ekonomilerin dünya parasını ihtiyaten gömülemesini zorunlu kılar. Ardından gelen uluslararası kredi ve ödemeler sisteminin gelişimi ile belli kapitalist devletlerin diğerleri üzerinde şüphe götürmez siyasi ve askeri üstünlüğünün yükselişi, belli ulusal para birimlerinin bu tür bir dünya parasına etkin alternatifler olmasını sağlamıştır.

Miktar Teorisi ve Say Kanunu

Gömüleme, kredi parasının yaratılması ve yok edilmesi, dolaşımda bulunan mübadele aracının miktarını düzenler. Bu düzenleme meta dolaşımının ihtiyaçlarına bağlıdır; bu dolaşımda para mübadeleyi dolayımlar ve kendi değeri üzerinde meta fiyatlarını ifade eder. Parasal fiyatların meta değerlerinin temel gerçekliklerinden yeterince ayrılması, mübadele aracının dolaşıma sokulması ya da dolaşımdan çekilmesini içeren arbitraj fırsatları yaratır. Aynı zamanda bu düzenleme, sürece belirgin çelişkiler katan finansal aracılar sayesinde olur. Dolaşımdaki mübadele aracı miktarının bu içsel ve potansiyel olarak sorunlu belirlenişi Marx'ın, hem Paranın Miktar Teorisi'ni hem Jean-Baptiste Say'in 'piyasa kanunu'nu reddetmesinin temelini oluşturmuştur.

Marx, mübadele denklemini anlamış ve bundan faydalanmıştı; bu denkleme göre belirli bir zaman aralığı için satılan metaların miktarı (Q) ve fiyatları (P) ile dolaşımdaki para miktarı (M) ve paranın dolaşım hızı (V) arasında bir ilişki bulunmaktadır ve şöyle ifade edilmektedir, PQ = MV:

> [B]elli bir zaman aralığında dolaşım araçlığı eden paranın toplam miktarı, bir yandan dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamıyla, diğer yandan bunların karşıt yönlerdeki dolaşım süreçlerinin yavaş ya da hızlı akmasıyla belirlenir. Fiyatlar toplamının ne kadarlık bir kısmının aynı para parçaları ile gerçekleştirilebileceği de bu akış hızına bağlıdır. Metaların fiyatlarının toplamı ise her bir meta türünün miktarı kadar fiyatına da bağlıdır (Marx, *Kapital I*, Bölüm 3, Kesim 2, B. Paranın El Değiştirmesi).

Metaların ve paranın değeri dolaşıma girmelerinden önce belirlendiği için paranın dolaşım hızının istikrarı, dolaşımdaki para miktarının artıp azalarak mübadelenin ihtiyaçlarına başarıyla uyum sağlayabilmesini zorunlu kılar. İlk aşamada, bu artış ve azalışlar para gömüsündeki ayarlamalar ile kredi parasının kendiliğinden yaratılması ve yok edilmesi biçiminde olur.

Banka rezervlerinin idaresi, kredi-para alacakları toplamına göre, daha sonra bu süreçlerin yaygınlaşmasını sağlar. Marx burada, dolaşımdaki para miktarının fiyatları belirlediği yolundaki düşünceyi açıkça reddeder ve içsel para teorisine lehine miktar teorisini başaşağı çevirir.

Dolaşımdaki para hacmine yapılan ayarlamalar metaların dolaşımını garantiye alır. Ancak bu ayarlamalar, rekabet eden kapitalistler arasındaki bireysel kârlılık ve güven temelinde alınan finansal kararlar tarafından yönetildiği için kredi ve para krizlerinin tekrar tekrar yaşanmasını sağlar. Ayrıca, paranın değişim sürecine müdahalesi, doğrudan takasta olduğu gibi, satıcının yaptığı her satışın yine eşdeğer bir meta ile satın alınmasını gerekli kılmaz. Satış sonrasında yapılacak alış satıcının kârlılığına zarar verecek olursa satış sonrası bir alış yapılmaz, satış gelirleri geçici olarak boşta kalarak meta dolaşımındaki aksamaların temellerini oluşturur. Marx'ın buradaki görüşleri Say Kanunu'nun aksi yönündedir; Say'a göre her satış kendine eşdeğer bir alışın temelini oluşturur ve durum eksik talebin meta piyasası dengesini bozmasına izin vermez.

Marx'ın Para Teorisinin Gerçekliği

Çağdaş para sistemleri Marx'ın para teorisinin lafzına önemli bir güçlük çıkarır. Kendine ait bir değeri olmayan (*konvertibl olmayan*) karşılıksız devlet yükümlülüğü üzerine kurulan bu sistemde, fiyatların dolaşımdaki para miktarını takip ettiği düşüncesi doğrulanıyor gibi görünebilir. Ancak Marx'ın ekonomik ve parasal ilişkiler konusundaki değer-teorik yaklaşımı, çağdaş para sistemlerinin verimli ve farklı bir incelemesini sunar, ayrıca Miktar Teorisi'nin güncel monetarist ifadelerine karşı sağlam bir reddiye sağlar.

Meta-paraya serbestçe dönüşebilen (*konvertibl*) bütün para biçimleri, genellikle meta-parada vücut bulan değere oranla bir değere hükmeder. Bu durum kendine ait bir değeri olmayan para için geçerli değildir; bu tür paranın değere hükmü daha karmaşık ve somut belirlemelerin sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmalıdır. Meta değerlerinin ve artık değerin sırasıyla (üretim) fiyatı ve kâr olarak realizasyonu ekonomideki talebin durumuna bağlıdır. Zayıf talep koşulları altında realizasyon zaman alıcı ya da eksik olabilir ve muhtemelen fiyatları aşağıya çekebilir; son derece güçlü talep ise fiyat üzerinde enflasyonist artışları tetikleyebilir. Her iki durumda fiyatlarda tesis olunmuş ve para tarafından idare edilen değer, üretim ve birikimin dina-

miklerine olduğu kadar kapitalist ekonomilere özgü ekonomik genişleme dalgalarına ve krizlerine de bağlıdır (Foley, 1983).

Meta-paraya dönüşmenin (*konvertibl olmayan*) sağladığı düzenleyici güçlerin söz konusu olmadığı durumlarda, kapitalist devletlerin para ve kredi sistemlerinin işleyişine yaptıkları bilinçli müdahaleler, para sistemi içinde ikinci bir güç haline gelir. Kâr maksimizasyonu yapan özel kredi kuruluşlarına, kendi parasal yükümlülüklerini (*fiat parayı*) arz etmenin koşullarını yine kendi belirleyen ve bu kuruluşların türlü faaliyetlerini düzenleyen kapitalist devletler, toplam talebe bağlı olarak, kredi genişlemesinin ve kredi parasının dolaşım hızını etkiler. Bu ve benzer karmaşık dolayımlar yoluyla kapitalist devletler kâr realizasyonunu ve kendi parasal yükümlülüklerinin hükmettiği değeri etkiler.

Böylece, para politikası alanında günümüzde yaygın olarak uygulanan enflasyon hedeflemesi rejimi, karşılıksız paranın –hükmettiği değerin evrimini etkileyerek– idare edilmesi için farkında olunmadan yapılan girişimler olarak yorumlanabilir. Para politikasını parasal büyüklükleri hedefleyen bir tabana yerleştiren daha önceki girişimler ile karşılaştırıldığında bu yeni rejimin para, kredi ve ekonomi açısından daha istikrarlı oluşu, sahip olduğu fonksiyonlara bağlı olarak paranın –miktarının değil– değerinin öncelikli oluşunun bir ifadesidir.

Son olarak, parasal olaylarca tanımlanan toplumsal ilişkilere yapılan Marksçı vurgu, günümüz parasının uluslararası gerçekliklerine farklı bir bakış açısı sunar. ABD doları bugün sorunlu bir dünya parası olarak işlemektedir: uluslararası ticaretin ve uluslararası ödemelerin başlıca para birimidir, ulusal para otoritelerinin kendi para birimlerinin dünya fiyatlarını (döviz kurlarını) desteklemek için tuttukları uluslararası rezervdir. Ancak neredeyse kırk yıldır herhangi bir karşılığı bulunmamaktadır ve muhtemelen daha uzun bir süre bu durum böyle devam edecektir. ABD devletinin yükümlülüklerinin (ABD dolarının) bu tuhaf rolünün nedenleri, nihayetinde, bu devletin ezici siyasi ve askeri egemenliğinde aranmalıdır.

Sonuçta, ABD dolarının uluslararası rezerv para olarak kullanılması dolara bağlı finansal varlıklara olan talebi önemli ölçüde artırmaktadır. Dolayısıyla ABD para politikasının faaliyet alanı genişlemekte, dolar bölgesi içinde borç almanın maliyeti kolaylaşmakta, bu durum daha zayıf, küçük ve az gelişmiş ülkelerde tam tersi sonuçlar doğurmaktadır. Sonuçta, ABD ekonomisi lehine etkin bir servet transferi yaratan bu durum uluslararası are-

narın egemen kapitalist devletine özel bir haraç sağlar; bu haraç, çağdaş emperyalizmin ayrılmaz, parasal bir momenti olarak Marksist politik ekonomi tarafından belirtik bir biçimde kavramsallaştırılabilir.

Çeviri: **Gökçer Özgür**

38
NEOLİBERALİZM

Gérard Duménil & Dominique Lévy

Kapitalizm 1970'lerin sonunda yeni bir aşamaya girdi: neoliberalizm (Duménil ve Lévy, 2001, 2004a; Harvey, 2005; Saad-Filho ve Johnston, 2005). Neoliberalizm, temel iktisadi ve siyasal mekanizmaları hem ulusal hem de uluslararası düzeyde birbirine sıkıca kenetlenmiş sınıfsal bir olgudur. Bu analizde tarihsel perspektif büyük önem taşımaktadır.

Kapitalizmin Bir Aşaması

Kapitalizmi dönemlendirmenin birçok yolu vardır. Alternatif ölçütler arasında kâr oranının hareketleri (yukarı ve aşağı eğilimler), rekabet biçimleri (mahut 'atomistik' rekabet veya monopolistik rekabet) ve sınıfsal yapıyla ilgili dizilimler ('orta sınıflar'ın yükselişi) yer almaktadır. Kapitalizmin bir aşaması olarak neoliberalizm tanımı, farklı olgular bütününe, 'toplumsal düzenler'in birbirini izlemesine gönderme yapmaktadır. Bunun içinde sınıflar veya sınıf fraksiyonları arası hiyerarşiler ve uzlaşılar yer alır. Hangi sınıflar tahakküm kurmaktadır ve bunu hangi mekanizmalarla gerçekleştirmektedir? Hangi toplumsal ittifaklar hüküm sürmektedir?

Yeni bir döneme ilişkin yapılacak bir yorum daha önceki dönem(ler)in özellikleri açıklanmadığı sürece beyhude olacaktır. Öncelikle, 1890'lardaki büyük krizi takiben geç on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyıl arasında sermaye sahipliğinin yeni biçimlerinin (şirketler devrimi) ve modern finans sektörünün ortaya çıkışını düşünün. Takip eden on yıllar içinde kapi-

talizm üç yapısal krizden daha geçmiştir: 1930'ların Büyük Buhranı, 1970'lerin krizi ve yirmi birinci yüzyılın başındaki kriz. Buradaki 'yapısal krizler' mefhumu, birikim, büyüme ve istihdam ile makro-ekonomik ve finansal istikrara ilişkin uzun süren dengesizlik dönemlerine işaret etmektedir. 1890'ların ve 1970'lerin krizlerini kâr oranlarındaki düşme dönemleri izledi ve bu itibarla bu krizler 'kârlılık krizleri' olarak nitelenebilir. Büyük Buhran ve 2000'lerdeki kriz ise, reel ekonominin temelinde yatan eğilimler (2000'lerin krizinde ABD ekonomisinde ortaya çıkan dengesizlikler gibi) ve finansallaşma dalgalarının bileşik sonuçlarıydı.

Bu dört kriz, kapitalizmin üç ayrı aşamasının başlangıç ve bitişlerine işaret eder. Birinci ve üçüncü dönemler finans gruplarının ve genel anlamda üst gelir tabakasının görece kontrolsüz tahakkümüyle karakterize olurken, savaş sonrası ilk on yıllar toplumsal bir uzlaşı dönemiydi.

Yirminci yüzyılın ilk on yılları, yeni bir toplumsal ortam içinde, üretim araçlarına sahipliği menkul değerlerin (hisse ve tahviller) elde tutulmasıyla ifadesini bulan şirketlere belirli bir mesafede duran burjuva sınıfın tahakkümüne tanık oldu. Eşzamanlı olarak, şirket yöneticileri ise Marx'ın 'aktif kapitalist' olarak nitelediği kesimlerin görevlerini yerine getiriyorlardı.

Birinci aşama, 'birinci finansal hegemonya' olarak adlandırılabilir. Bu dönemin ana aktörleri her iki grup arasında anlamlı bir çakışma alanı bulunan kapitalist sınıfların üst fraksiyonları ve ücretliler piramidinin en tepesindekiler olarak geniş bir biçimde tanımlanabilir. Finansal kurumlar, bu iktidarın kurulmasında ve işlemesinde hayati bir öneme sahipti. Kapitalist sınıflar ve finansal kurumlar, birlikte, genel anlamda 'finans' olarak adlandırılabilir.

Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı bu toplumsal düzenlemeyi istikrarsızlaştırmıştır. Yeni bir toplumsal düzenin kurulmasının motoru, işçi hareketinden kaynaklanan basınç, yani dünya çapındaki sınıf mücadelesidir. Birinci karakteristik özellik, kapitalist sınıfların çıkarlarının 'çevrelenmesi'dir. Şirket yönetişimi, büyüme ve teknik değişime hedeflenmişti ve uygulanan siyasaların ana amacı sürekli ekonomik büyüme ve tam istihdamdı. Bu toplumsal düzenin diğer yüzü ise, bir yanda üreten işçi ve memurlardan oluşan halk sınıfları ile diğer yanda yüksek mevki sahibi devlet görevlilerini de içeren yönetici kadrolardır. 'Uzlaşma' terimi, halk sınıfları ve ücretlilerin üst katmanları arasında ikinci grubun liderliğinde olan bir ilişkiye gönderme yapmaktadır. Savaş sonrası dönemin uzlaşısı, birçok Avrupa ülkesinde ve aynı zamanda Birleşik Devletler'de görüldüğü üzere, eşitsizliğin azalması,

sosyal koruma (refah), eğitim, vb. özelliklere referansla 'sosyal demokrat' diye nitelendirilebilir. Vurgu, parasal ve mali politikalar ile ekonomiye büyük ölçekli devlet müdahalesine yapıldığında ise, alternatif bir adlandırma olarak 'Keynesyen uzlaşma' kullanılmaktadır. Pratikte ise her iki veçhe de birleşmiş durumdadır.

Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı'nın birinci finansal hegemonyayı istikrarsızlaştırmasına benzer şekilde 1970'lerin yapısal krizi, yönetici sınıflarla ittifak içindeki kapitalist sınıfların iktidarı ve gelirinin yeniden tesis edildiği başka bir toplumsal düzenin kurulmasının koşullarını yaratmıştır. Bu, neoliberalizm olarak bilinen, modern kapitalizmin tarihindeki ikinci finansal hegemonyadır.

Yukarıdaki dönemlendirme birçok büyük kapitalist ülkenin tarihine uygulanabilir olsa da geniş bir nitelik ve patika çeşitliliği bulunmaktadır. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra finans gruplarının çevrelenmesi, daha güçlü hükümet müdahalelerinin ve daha gelişmiş refah sistemlerinin olduğu Avrupa ve Japonya'da, Birleşik Devletler'e kıyasla daha sancılıydı. Ekonominin bazı kısımları kamulaştırılmıştı ve finans sektörü, finans dışı sektörlerdeki birikim lehine işliyordu.

Neoliberalizm, 2000'lerin sonuna kadar az çok kendi tarihinin üç on yılına denk gelen ardışık aşamalardan geçmiştir. 1980'ler, Birleşik Devletler'de banka ile tasarruf ve kredi kurumları krizlerinin, çevrede ise borç krizlerinin olduğu, genellikle zorlu geçen bir uygulama dönemidir. 1990'lar, başta Birleşik Devletler olmak üzere merkez ülkelerde, neoliberalizmin en parlak dönemidir (Kotz, 2003). Bu on yıl içinde neoliberalizm Latin Amerika ve Asya'ya büyük krizler pahasına dayatılmıştır. 2000'ler ise, bu on yılın ardından gelen ve neoliberalizmin krizine neden olan çarpıcı bir genişleme dönemi olarak görülebilir.

İkinci Finansal Hegemonya

'Neoliberalizm' terimi içindeki 'liberalizm' bileşeni serbest piyasa ekonomisine gönderme yapar ve bu neoliberalizmin ne olduğuna ilişkin doğru bir tanımlamadır. Ancak, piyasanın 'kapitalist' olduğu vurgulanmalıdır. Liberalizm burada, iktisadi failler açısından hareket özgürlüğü anlamına gelmektedir. Herhangi bir kapitalist ekonomide, bu özgürlük kapitalist mülk sahipleri için işe alma ve işten çıkarma özgürlüğü iken, ücretli işçiler için, eğer ya-

pabilirlerse, emek güçlerini satma özgürlüğüdür. Ancak, burada ayrıı zamanda (özgürlüğün) derecesi sorunsalı söz konusudur.

Neoliberalizm, işletmelerin girişimlerini sınırlayan düzenlemeleri kademeli olarak kaldırdı. Kuralsızlaştırmanın özel bir alanı da finansal mekanizmalardı. Ticaret ve yatırım bankacılığı arasındaki ayrım veya faiz oranlarının düzenlenmesi gibi Büyük Buhran'ın ardından dayatılan düzenleyici yapı bastırıldı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ülkeler arasındaki sınırlar, özelde ulusötesi şirketlerin yayılmasına ve genelde bu özgürlüğün kullanımına genelde sınırlamalar getirmişti. Neoliberalizmin çok iyi bilinen bir başarısı bu engelleri olabildiğince kaldırmak oldu. Dış ticarete ve uluslararası hareketliliğe ilişkin birçok sınırlama kaldırıldı. Buna rağmen, neoliberal hedefler gerektirdiğinde, neoliberal devletler güçlü aktörler olarak kaldılar.

Bu birinci nitelik kendi başına neoliberalizmin tüm yönlerini açıklamaktan oldukça uzaktır. Her ülkede, yeni toplumsal düzen başta daha talepkar çalışma koşulları, durgunlaşan alım gücü ve sosyal korumada sınırlamalar olmak üzere emekçilere açıkça yeni bir disiplin dayattı. Birleşik Devletler'de, savaş sonrası dönemin ilk on yıllarına tam bir karşıtlık içinde, ücretli emekçilerin büyük bir kısmının alım gücü 1970'lerden bu yana artmamıştır. İşletme yönetimine de daha sıkı bir disiplin dayatıldı. Ancak yöneticiler, özellikle finans yöneticileri, neoliberal girişimin aktif destekçileri oldular. Bu ağır işletme yönetiminin öncelikli amacı, yeni şirket yönetişim rejiminin ana ayağını oluşturan hissedar değerinin yaratımıdır. Devlet görevlilerinin doğrudan dâhil olduğu politika ve düzenlemelerin dramatik bir şekilde dönüşümü buna eklenmelidir. Özellikle paraya ve döviz kuruna ilişkin neo-liberal makro-ekonomik politikalar, daha önceki (Keynesyen) dönemde olduğundan farklı şekilde, tam istihdam yerine fiyat istikrarının sağlanmasına odaklanmaktadır.

Neoliberalizmin çok iyi bilinen bu yönlerinin hepsi, üst sınıfların güç ve gelirlerinin yeniden tesis edilmesi amacını güden bir toplumsal düzene işaret etmektedir. Neoliberalizmin bu sınıfsal amacı, Birleşik Devletler'deki gelir dağılımının dönüşümünde açıkça görülmektedir. ABD hane halklarının toplam gelirinden en yüksek gelire sahip olan yüzde 1'lik kesimin aldığı pay, İkinci Dünya Savaşı öncesinde yüzde 17 iken, bu oran 1970'lerde yüzde 8 düzeyine gerilemişti. Neoliberal on yıllarda ise, yaklaşık yüzde 18 düzeyine fırladı ve toplumsal piramidin en üstünde bulunanların çıkarına olacak şekilde gelir dağılımının yoğunlaşmasına işaret etti.

Gelirlerin yoğunlaşma mekanizmalarından birincisi şirketlerin artan kârlılığıdır. Yüksek kârlılığın altında yatan ana nedenler (örneğin, emek esnekliğini arttırmak ve maliyetleri düşürmek için taşeronlaşmanın daha fazla kullanılması nedeniyle) ücretliler yığınının durgunlaşan alım gücü, emek maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere yatırım, (bilgi teknolojileri gibi) yeni üretim ve işletme yönetimi teknolojilerinin kullanılması gibi nedenlerdir. Dahası, 1979 yılında ABD Merkez Bankası faiz oranlarını aniden yükseltti ('1979 darbesi') ve kreditörlere büyük faiz akışlarına neden oldu. 1960'larda ve 1970'lerde en güçlü Amerikan şirketleri için uzun vadeli yıllık reel faiz oranları yaklaşık 2,1 dolaylarında seyretmişken, yüksek faiz oranlarının hüküm sürdüğü birkaç yıldan sonra, 1980'lerin ikinci yarısında ve 1990'larda, 5,9 düzeyine ulaşmıştır. Hane halklarının ve kamunun borçlarındaki ani yükseliş, bankaların çıkarına olan büyük faiz akışlarının kaynağıdır. Şirket yönetişiminin dönüşümü de büyük ölçekli kâr payı akışlarına neden oldu ve borsa endeksleri sürekli olarak yükselmeye başladı. 1980'lerin ilk çeyreğinde yüzde 1 olan Amerikan GSYİH deflâtörünün artışına göre ayarlanmış New York Borsası endeks değeri, 2000'li yılların son çeyreğinde yüzde 5,47'ye yükseldi. Hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kuralsızlaştırmanın nimetlerinden faydalanan finans sektörü, yüksek kazanç arayışı içinde yeni ve çok riskli işlemler içerisine girdi. Sektör içinde, (bonusların ve gerçeğe dönüştürülen borsa fırsatlarının da dâhil olduğu) sermaye geliri ve yüksek 'ücretler' lehine olan çok geniş yüksek gelir akışları oluşturuldu.

Neoliberalizm – Yeni Emperyalizm

Neoliberalizm çoğu zaman kötü bir kullanımla 'küreselleşme'ye indirgenmektedir. Neoliberalizmin küresel yüzü elbette önemlidir; örneğin, neoliberalizm altında küreselleşmenin birçok geleneksel bileşeni eşi görülmemiş düzeylere ulaşmıştır. Serbest ticaret, sermayenin uluslararası hareketleri ve buna karşılık gelen dünya genelindeki yatırım, (uluslararası bankacılık ve vergi cennetlerinin yükselişiyle ortaya çıkan) küresel finansal mekanizmalar ve kambiyolar bunun içindedir. Uluslararası para birimi olarak kullanılan doların hayati önemi, neoliberal küreselleşme tarafından yaratılmadı, ancak dramatik bir şekilde artan uluslararası işlemler bağlamında güçlendi.

'Neoliberal küreselleşme', neoliberalizm çağında emperyalizmin başka bir adıdır. Daima yerel elitlerle işbirliği içinde gerçekleşen, ekonomik olarak

daha az gelişmiş ülkelerden 'artık'ın çekilmesini destekleyen pratikler ve süreçler bütününe gönderme yapmaktadır – bu artığın artık değer olarak nitelenip nitelenemeyeceği bu analizin sınırları dışında olan bir tartışma konusudur. Bu artık, doğrudan veya diğer her türlü yatırımdan veya hammadde, enerji veya tüketim maddelerinin düşük maliyetli ithalinden kaynaklanabilir. Nasıl işçiler kendi emek güçlerini satarken sömürülmeye istekliyse, çevre ülkelerinin dış yatırımı 'istiyor' olabileceği gerçeği bu ilişkinin doğasını değiştirmez. Tahakkümün yeni enformel biçimleri geçmişin geleneksel imparatorluklarının yerini almıştır; ancak emperyalizmin siyasal araçları yolsuzluk, yıkım ve savaş olarak kalmaya devam etmektedir.

1990'lar boyunca, iki bileşenini ulusötesi şirketlere bağlı işletmelerce elde tutulan kârlar ve Amerikan ana şirketlerine bu işletmeler tarafından ödenen faiz ve kâr paylarının oluşturduğu, ABD dışındaki doğrudan yatırımlardan akan şirket kârları bu on yılın başında Amerikan GSYİH'nin yüzde 1,4'ü iken, sonunda yüzde 2,0'a yükselmiş ve 2000'lerde ise hızlı bir artış göstermiştir (2008 yılında yüzde 3,8). Diğer yatırımlardan (çoğunlukla faizlerden) gelen gelire ilişkin olarak ise, 1979 ABD faiz oranları artışını takiben 1980'lerin başında ani bir yükseliş ortaya çıkmıştır (1970'lerde ABD GSYİH'nin yüzde 0,6'lık oranından 1980'lerde yüzde 1,6'ya sıçrayış).

Birleşik Devletler örneğinde, bu ülke dünyanın geri kalanı tarafından finanse edildiği için sermaye ihracında asimetrik bir yön bulunmaktadır. Dış ticaret açığı nedeniyle, dünyanın başlıca emperyalist ülkesi net sermaye ihracatçısı değil, aksine ana ithalatçıdır. 2000'li yılların sonu itibariyle, ABD ekonomisi, denizaşırı ülkelere yapılan Amerikan yatırım oranından iki kat fazlası kadar finansal yatırımı (ki miktarlar muazzam boyuttadır) dünyanın geri kalanından almaktaydı. Ancak, daha detaylı bir analiz göstermektedir ki, ABD sermaye ihracı üzerinden gerçekleştirilen kârlılık oranları, Birleşik Devletler'e yapılan yabancı yatırımların ulaştığı oranların yaklaşık iki katı kadardır. Bunun nedeni büyük oranda yatırımların bileşimiyle ilgilidir: Birleşik Devletler, getirilerin düşük olduğu standart portfolyo yatırımlarından ziyade, doğrudan dış yatırım anlamında dünyada liderdir.

İzlenen Yörüngelerin Çeşitliliği

Daha önceki bölümlerde yapılan vurgu Birleşik Devletler, Avrupa ve Japonya üzerineydi; bunların aksine, dünyanın diğer bölgeleri önemli ölçüde farklı patikalardan geçmiştir. Neoliberalizmin en büyük mağdurları Latin Ame-

rika ve Afrika olmuşken, Çin'in bayraktarlığındaki bazı Asya ülkeleri ise neoliberal küreselleşmeden fayda sağlamıştır. Rusya da bu konuda belirtik bir örnektir.

Neoliberalizm, dünyadaki tüm emekçileri bir rekabet ortamına atmıştır. Bu, ticaret engellerinin azaltılması ve sermayenin hareketliliğinin artmasının eşzamanlı sonucudur. Çin, emeğin ucuz olduğu, yerel ve yabancı yatırımcılara garantiler sunan ve yeni küresel düzenden çıkar sağlayan ülkeler grubuna dâhildir. Toplam küresel meta üretiminin artan payı bu ülkelerde gerçekleşmektedir; eşzamanlı olarak ise, gelişmiş ülkelerdeki emekçiler, kötüleşen çalışma koşulları, durgunlaşan veya düşen alım gücü ve cılızlaşan sosyal korumayı kabul etmeye zorlanmıştır. Ancak, ucuz emeğin mevcut olması, bu ülkelerdeki güçlü büyüme yollarının geçerli olmasını sağlayan unsurlardan sadece birisidir. Çin veya Rusya gibi ülkeler, daha önceki Sovyet-tipi modellerinden kapitalizme geçişi içeren bir ilksel sermaye birikimi sürecine kendilerini kaptırmıştır. Çin örneğinde, güçlü hükümet ve siyasal istikrar hayati unsurlar olmuştur. Bu ülke, uluslararası işbölümüne girmiş, ama güçlü devlet müdahalesi ve sermaye akışları ve döviz kurunun kontrolü sayesinde neoliberalizmin tahribatına karşı kendini korumuştur.

Latin Amerika, savaş sonrası dönemin ithal ikameci modellerinden neoliberalizme geçmiştir, 1990'lardaki Arjantin örneğinde olduğu gibi bazen şiddetli sonuçlarla karşılaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki birkaç on yılın ilerlemesinden sonra, bu ülkelerdeki ücretlilerin alım gücü görece olarak yüksekti. Başta Arjantin olmak üzere, bu ülkelerde ücretlerde kesintiler gerçekleştirilmiştir. Bu ülkeler, uluslararası yatırımın hedefi olsalar da, büyüme yörüngeleri dramatik bir şekilde tahribata uğramıştır. Neoliberalizm, Asya'da olduğu gibi bu bölgede de büyük krizlere yol açmıştır.

Neoliberalizmin Krizi

Kendi sınıfsal hedefleri açısından bakıldığında neoliberalizm 2000'li yılların ortasında kadar başarılı olarak değerlendirilebilir. Nüfusun en zengin kesiminin gelir ve zenginliği, hem mutlak anlamda hem de nüfusun geri kalanıyla karşılaştırıldığında, olağanüstü düzeyde artmıştır. Ancak 2000'li yılların sonlarında ortaya çıkan kriz, bu gözüpek sınıf girişimine içkin olan çelişkileri ortaya çıkarmaktadır.

Krizi belirleyen birinci etkenler kategorisi, 'finansallaşma' genel başlığı altında sınıflandırılabilir. Neoliberal on yıllar boyunca finansal mekanizmalar hem hacim hem de içerik bakımından (finansal inovasyon) olağanüstü bir şekilde gelişmiştir. İlk onyıllar boyunca, emeklilik fonları gibi büyük finansal kurumlar hızlı bir şekilde büyümüştür. Bu finansal mekanizmalar (varlık yöneticisi işlevi görerek) sermayenin yeni disiplinini dayatmanın önemli araçlarıydı ve kapitalist sınıfların en gelişmiş katmanlarının çıkarına olan muazzam getirilere geçit verdi. Başta menkul kıymetleştirme, türev piyasaları, serbest yatırım fonları gibi en ileri finansal kurumlar olmak üzere, 2000'den sonraki yılların birçok bileşeni halihazırda mevcuttu. Bu tüm dünya için geçerli olsa da Birleşik Devletler birçok açıdan başı çekiyordu ve yeni yollar açıyordu. 2000'li yıllarda finansallaşmada keskin bir hızlanma yaşandı. Bu on yıl içinde, özellikle 2004 yılından bu yana, ana finansal değişkenler aşırı bir şekilde yukarı doğru seyreden eğilimler gösterdi. Bu on yılın sonunda ortaya çıkan kriz, yeni finansal yapının kırılgan mimarisini gözler önüne serdi.

İkinci nedenler seti ise genelde Birleşik Devletler'den kaynaklanmaktadır. Bu, ülkenin içinde olduğu dışsal dengesizlikler yörüngesidir. Bunun ana bileşenlerini ise ABD'nin dış ticaret açığı, dünyanın geri kalanı tarafından finanse edilmesi ve ABD hane halklarının artan borçluluğu oluşturmaktadır. Hem menkul kıymetler borsasının performansına kilitlenen neoliberal şirket yönetişimi hem de ABD ekonomisinin yüksek ithalat eğilimi, ülkedeki talebi ve devam eden üretimi desteklemek için hane halkı borçlarının yükselmesini dayatmıştır. Ancak, 2000'lerde, bu düzenlemenin maliyetini, başta yüksek faiz bileşeni, menkul kıymetleştirme, kredi-temerrüt takası gibiler olmak üzere ipotek senedi oluşturdu. Bu kırılgan zincir 2006 yılı civarında koptuğunda, sonuç sismik bir dalga gibi kendini gösterdi ve tüm finansal yapı istikrarsızlaştı.

2000'li yılların sonları itibariyle, önümüzde duran mesele neoliberalizmin günümüzdeki krizden çıkıp çıkamayacağı sorusudur. Eğer yapabilirse, bu çıkış ciddi bir düzenleme ile mümkün olacaktır. Yeni bir toplumsal düzene geçiş, savaş sonrası yıllardaki gibi bir toplumsal uzlaşıya geri dönüş veya daha az ihtimalle, daha radikal bir dönüşüm anlamına gelmemektedir. 'Düzenlenmiş kapitalizm'in değişik biçimleri galebe çalabilir. Yeni bir toplumsal uzlaşma üst sınıfların bileşenleri arasında bulunabilir. Halk sınıfları

açısından ise, sadece güçlü bir halk hareketinin uygulayacağı basınç, daha ilerici sonuçları dayatabilir. Dünyanın farklı bölgelerinde değişik yollara sapılabilir.

Çeviri: **Çağlar Dölek**

39
NEOKLASİK İKTİSAT

Dimitris Milonakis

Neoklasik iktisat kavramı, iktisat teorisinin, köklerini o mahut 'marjinalist devrim'den alan ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modern iktisat biliminde egemen hale gelen ana gövdesini ifade etmektedir. Anlamları bire bir aynı olmasa ve zaman içinde farklılaşsa da neoklasik iktisat, ortodoks ya da ana akım iktisat gibi çeşitli isimlerle de anılmaktadır. Diğer yandan neoklasik iktisat, Marx'ın 'bayağı iktisat' dediği şeyin günümüzdeki başlıca ifade ediliş biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tartışmaya bu noktadan başlayacağım.

Klasik Politik Ekonomiden Bayağı İktisada

Marx, klasik politik ekonomi ile bayağı iktisat arasında, onların bilimsel içeriklerinden kaynaklan bir ayrıma gitmiştir. Klasik politik ekonomi, Marx'a göre, en görkemli temsilcileri Adam Smith ve David Ricardo olan ve 'W. Petty'nin zamanından bu yana burjuva toplumunun gerçek üretim ilişkilerini inceleyen ekonomi' anlamına gelmektedir (*Kapital I*, Bölüm 1, dn. 33). Her ne kadar klasik politik ekonomi gerçekte burjuvazinin çıkarlarını temsil etse de, bunu burjuvazinin egemen olduğu, proletarya ile yürütülen sınıf mücadelesinin ise henüz yeterince gelişmemiş olduğu bir zamanda yapmaktadır. Diğer yandan, klasik politik ekonomi, burjuva üretim ilişkilerinin özünü araştırmaya giriştiği için doğru bir bilimsel içeriğe sahiptir. Klasik politik ekonominin son büyük temsilcisi, sınıf çıkarları antagonizmasını

açıklamasının merkezine yerleştiren David Ricardo'dur. Marx'ın da vurguladığı gibi, Ricardo ile birlikte, 'burjuva ekonomi bilimi, daha ötesine geçemeyeceği sınırlarına erişmiştir'(*Kapital I*, Almanca İkinci Baskıya Sonsöz).

Ricardo'dan sonra, burjuva iktisadı, burjuva ilişkilerinin mahiyetini araştırmaya son vermiş ve burjuvazinin elinde bir sınıf silahına dönüşmüştür. 1820 ve 1830 yılları arasındaki on yıl, politik ekonomide hızlı bir gelişmenin olduğu bir dönemdir, 'bu dönem aynı zamanda Ricardo'nun teorisinin vülgarize edilerek yaygınlaştırıldığı bir dönemdir' (*Kapital I*, Almanca İkinci Baskıya Sonsöz). Ricardo sonrası bayağı iktisadın başlıca özelliği görünüşler düzeyinde kalması, görünenin arkasına geçip daha derinde olan hakikati araştırmaya ilgi göstermemesidir. Böyle yaparak, bayağı iktisat, kapitalist üretim tarzını mümkün dünyaların en iyisi olarak algılayan burjuvazinin yaklaşımını paylaşmakta ve gerçekte onların çıkarına hizmet etmektedir (*Kapital I*, Bölüm 1, dn. 33). Marx'ın ifade ettiği gibi 'bayağı ekonomi ... en kaba görüngülere akla uygun bir açıklama bulmak ve burjuvazinin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için, bilimsel ekonominin çoktandır biriktirdiği malzemeyi durmaksızın eşeler'(*Kapital I*, Bölüm 1, dn. 33). Bu yüzden politik ekonomi bilimsel ehliyetini yitirmiş ve katıksız bir burjuva savunucusu haline gelmiştir.

Bayağı iktisadın kökleri Marx'ın üç ciltlik *Artı Değer Teorileri*'nde belirttiği gibi Smith ve Ricardo politik ekonomilerinin –bilimsel içeriklerinin yanı sıra– kimi özelliklerinde yatmaktadır. Marx'a göre politik ekonominin vülgarizasyonunda en kati faktör, hayati önemde olan 1830 yılı ile başlayan on yılda ortaya çıkan sınıf mücadelesinin olgunlaşmasıdır. 'Fransa ve İngiltere'de burjuvazi siyasi iktidarı ele geçirmişti. O zamandan sonra sınıf mücadelesi hem pratikte hem de teoride giderek daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Sınıf mücadelesi bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Şimdi artık şu ya da bu teoremin doğru olup olmadığı değil, fakat sermaye için yararlı mı yoksa zararlı mı, onun işini kolaylaştırıcı mı yoksa zorlaştırıcı mı olduğu, yasalara uygun mu yoksa aykırı mı olduğu tartışılıyordu. Çıkar sağlamaya dönük olmayan araştırmaların yerini para karşılığı yapılan seyirlik dövüşler, tarafsız bilimsel incelemelerin yerini savunuculuğun vicdan azabı ve kötü niyeti almıştı'(*Kapital I*, Almanca İkinci Baskıya Sonsöz). Marx'a göre 'bayağı iktisadın savunuculuğunun en yüzeysel ve bu nedenle de en uygun temsilcisi Bastiat'dır' (*Kapital I*, Almanca İkinci Baskıya Sonsöz). Smith'in politik ekonomisinin bayağı yönlerini alıp onu ayrı bir te-

orik sistem olarak geliştiren Say, bu grubun bir diğer temsilcisidir. Ancak Ricardo'dan sonra, burjuvazinin çıkarları ile yükselen proletaryanın çıarlarını uzlaştırmayı amaçlayan, daha az yüzeysel bir bayağı iktisat geliştirildi. John Stuart Mill bu grubun en iyi temsilcisiydi. Böylesi bir girişim, yani uzlaşmaz olanı uzlaştırma çabası Marx'a göre başarısız olmaya mahkumdu.

Marjinalist Devrim

1830 ve 1870 arası dönem klasik politik iktisadın, ama özellikle de Ricardocu iktisadın kriz dönemiydi. John Stuart Mill, bu geçiş döneminde klasik politik ekonominin başlıca temsilcisiydi ve temelde Ricardocu iktisat ile faydacılığın ilkelerini sentezlemeye çalıştı. Bu dönemde klasik politik ekonomi üç ayrı yönden saldırı altındaydı: Karl Marx, Alman Tarihselci Okul ve faydacılık. Bu geçiş döneminin doruk noktası ise 1870'lerdi. Bu on yılın erken döneminde üç iktisatçı, yani İngiliz Stanley Jevons, Fransız Leon Walras ve Avusturyalı Carl Menger, birbirlerinden bağımsız olarak yeni bir politik ekonominin inşası için özgün ilkeler ortaya koydular. Onların bu katkısı, marjinalist devrim olarak ifade edilen ve daha sonra neoklasik iktisat olarak adlandırılacak olan yaklaşımın temeli olmuştur. Neoklasik iktisat sonradan onun kurucusu olarak değerlendirilecek olan Alfred Marshall'ın *İktisadın İlkeleri* (1890) kitabı ile biçimlendi. Marshall'la birlikte (klasik) politik ekonomiden (neoklasik) iktisada geçiş tamamlandı. Neoklasik iktisat, olgunlaşana ve baskın hale gelene dek epey süre geçmesine rağmen, bundan sonra vülger iktisadın başat formu haline gelmiştir.

Marjinalist devrimin ilkeleri nelerdir ve bununla ilişkili olarak neoklasik iktisat olarak adlandırılan şey gerçekte nedir? Marjinalist devrimin üzerine inşa edildiği iki ayak, David Ricardo'dan uyarlanan tümdengelim yöntemi ve İngiliz filozof Jeremy Bentham'dan miras alınan faydacılıktır. Tümdengelim, verili varsayımlar ve önermelerle başlayan, uslamlama ve aksiyomatik mantık kurallarının uygulanmasıyla, başlangıç noktası tarafından önceden belirlenmiş olan sonuçlara yönelen bir teori geliştirme yöntemine işaret eder. Walras'a göre (1874 [1954], s. 52) iktisatçıların temel kaygısı 'katışıksız bilimsel doğruların peşinden gitmek ve onlara vakıf olmaktır.' Bunu yapmak için iktisat bilimi sosyal, tarihsel, felsefi, politik ve etik unsurlar gibi 'bilim öncesi tüm zerre ve kalıntılardan' kurtulmalıdır (Winch, 1973, s. 60). Klasik politik ekonomiden farklı olarak iktisat, ne yapılması gerektiğine yönelik normatif sorulardan kaçınan, pür doğrunun peşinde, değerlerden ba-

ğımsız bir bilim olmak zorundadır. Bu şekilde Walras, iktisadı doğa bilimi ile bir tutmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için iktisadın odağı klasik politik ekonominin ele aldığı bölüşüm ve büyüme süreçlerinden, fiyatların belirlenmesi ve değişim sürecine doğru kaymalıdır. Üstelik değer, değişim sürecinde ölçülebilir bir büyüklük ve matematiğin amacı büyüklükleri incelemek olduğu için, doğal olarak 'pür iktisat bilimi her bakımdan fizikomatematik bilimlere benzeyen bir bilimdir' (Walras, 1874 [1954], s. 71-72).

Marjinalizm ile birlikte klasik politik iktisatçıların hepsinin olmasa da çoğunun benimsediği makro dinamik analiz, yerini statik mekaniğe, analojiyle, statik denge analizine bıraktı. Bu dönüşümün temel aracı marjinal fayda kavramıdır. Bu kavramın teoriye adaptasyonunun başlıca sonuçlarından biri, ekonomi biliminin konusunun zenginliğin ve zenginliğin dağılımının nedenlerini araştırmaktan, bireylerin özellikle de (fayda) maksimizasyonu altında iktisadi davranışlarını sorgulamaya yönelmesidir. Jevons (1879 [2001], Önsöz) tipik Benthamcı bir faydacılık üslubuyla, 'ekonomiyi haz ve acı kalkülüsü olarak ele almaya giriştim' demektedir. Böylelikle klasik politik iktisadın objektif değer teorisi (değerin emek ya da üretim maliyeti teorisi biçimini alan), yerini bireysel faydaya dayalı bir subjektif teoriye bırakmıştır. Matematiksel bir kavram olarak marjinal fayda kavramı, aynı zamanda, iktisadın matematikleştirilmesine büyük ivme katan bir enstrüman oldu. Aynı zamanda sınıflar, ulusal ekonomi gibi ekonomik toplulaştırmalara yönelik ilgi yerini Menger'in 'atomizm' olarak adlandırdığı ya da sonradan Schumpeter'i takiben yöntemsel bireycilik olarak bilinir hale gelecek olan kavrayışa bıraktı. Yöntemsel bireycilikten kastedilen şey, bütünü, onun bireysel parçalarının özelliklerine dayanarak açıklamaktır (Milonakis ve Fine, 2009, Bölüm 6).

Neoklasik İktisat

Neoklasik iktisat kavramı eski (Amerikan) kurumsalcı Thornstein Veblen tarafından, Alfred Marshall'ın iktisadını tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Aspromourgos, 1986). Marshall'ın *İktisadın İlkeleri* kitabı 1890 yılında yayımlanmadan evvel, marjinalizm, tüm nüfuzuna rağmen, henüz hakim bir okul haline gelmemişti. 1890'lara kadar John Stuart Mill'in *Politik Ekonominin İlkeleri* kitabı hâlâ temel ders kitabı niteliğindeydi. Marjinalist ilkeleri daha yaygın olarak kabul edilir bir hale getirmek ise Marshall'a kaldı. Marshall'ın neoklasik iktisadın kurucusu sayılmasının nedeni de budur. Bir

de Marshall'ın kitabı Walras'ın oldukça teknik analizlerinden daha kolay ve daha anlaşılabilirdi. Marshall aynı zamanda marjinalist prensiplere dayalı tamamlanmış bir fiyat teorisi ortaya koyan ilk kişiydi. Bir yandan Jevons, Walras ve Menger gibi erken dönem marjinalistlerin, diğer yandan Böhm-Bawerk ve Wieser gibi ikinci kuşak marjinalistlerin çalışmalarına dayanan Marshall'ın temel katkılarından biri, değişimin iki yönünü, diğer bir deyişle arz ve talebi, fiyatın temel belirleyicileri olarak bir araya getirmesidir. Arz eğrisi azalan marjinal verim yasasından türetilirken, talep yasası azalan marjinal fayda yasasına dayalı tüketici tercihlerinden türetilmiştir. Verili piyasada denge fiyatı, 'ceteris paribus', arz ve talep eğrilerinin kesiştiği yerde oluşur. Bu yaklaşım Walras'ın tüm piyasaların eşanlı etkileşimini içeren genel denge modelinin karşıtı olan Marshall'ın kısmi denge modelidir. Biz aynı zamanda Marshall'a kısa ve uzun dönem ayrımı, tüketici artığı, artan getiriler, dışsal ekonomiler ve esneklik kavramlarını da borçluyuz.

Ekonomi bilimindeki marjinalist dönüşümün son virajı 1930'larda Lionel Robbins ile alındı. Robbins ile birlikte ekonomi biliminin asıl sorunu artık, ne klasiklerde olduğu gibi zenginliğin üretim, bölüşüm ve tüketimini belirleyen yasaları ortaya çıkarmak ne de Marshall'daki gibi iş yaşamını anlamak değildi. Robbins'e göre 'ekonomi, alternatif kullanım imkânlarına sahip kıt kaynaklarla amaçlar arasındaki ilişki olarak insan davranışlarını inceleyen bir bilimdi (Robbins, 1935 [2008], s. 75)'. Böylelikle iktisat bir tercih bilimi haline geldi. Genel olarak neoklasik teoriyi oluşturan temel ilkeler, maksimizasyon peşinde koşan bireysel aktörler (*homo-economicus*) formunda rasyonalite varsayımıyla birlikte yöntemsel bireycilik, soyut ve tümdengelimci yöntem, marjinalist ilkeler ve öznelci değer teorisi ile birlikte denge-fiyat teorisidir. Marjdaki ikame, üretim ve tüketimin analiz edildiği zemin haline gelir. Zenginliğin ve gelirin dağılımı zaten üretim faktörlerinin marjinal verimliliğine dayandırılır. Dolayısıyla kâr, sermayenin marjinal verimliliğine, ücret ise emeğin marjinal verimliliğine eşittir. Böylelikle eşitsiz gelir dağılımı bir sınıfın diğerini sömürmesinin sonucu olmaktan ziyade, her üretim faktörünün gelirinin, üretime katkısına eşit olduğu savıyla meşrulaştırılır.

Marshall ve Robbins ile 'politik ekonomiden' 'iktisada' kayış bu terminolojik değişimi simgeleyen tüm tözel ve yöntemsel değişikliklerle birlikte iyice yerleşmiş oldu. Bu dönüşüm üçlü bir indirgemeciliği beraberinde getirmiştir. Birincisi, bireyi temel bir analitik blok olarak ortaya koymasıdır. Böy-

lelikle ekonomi, bireysel parçaların önemsiz bir toplamı olarak ele alınmaya başladı. İkincisi, ekonomiyi piyasa ilişkilerine indirgeyen ve onu daha geniş sosyal bağlamından koparan asosyal bir indirgemeciliktir. Üçüncüsü, ekonomi bilimini tarihten koparmak suretiyle, tarihselci karşıtı bir indirgemeciliktir. Tarihsel özgüllük kaybedilmiş ve teori uygulamada evrensel kılınmıştır. Dolayısıyla kâr ve ücret gibi kapitalizme özgü kategoriler herhangi bir toplumdaki, gelirin ve gelirin çoğalmasının temelini oluşturan üretimin toplumsal ilişkilerini yoksayan faktör gelirlerine dönüşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Neoklasik İktisat

Neoklasik iktisadın egemen konuma yükselişi Alfred Marshall'ın sadece müstakil olarak değil aynı zamanda kurumsal açıdan da önemli bir rol oynadığı uzun bir süreç oldu. Gerçekten de Marshall iktisadın ayrı bir araştırma alanı olarak kurumsallaşmasının arkasındaki başlıca kaynaktır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Marshallcı formunda neoklasik iktisat tüm nüfuzuna rağmen, henüz Anglo-Sakson akademik dünyada tamamen egemen bir konuma ulaşmamıştı. Marjinalist devrim ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki bütün süreç ekonomi biliminde, Britanya'da ve Avrupa'nın diğer yerlerinde marjinalizm, Almanya'da Tarihselci Okul, Atlantik'in diğer yakasında Amerikan (veya eski) kurumsalcılığı formunda, dünyanın farklı yerlerinde aşağı yukarı eşzamanlı gelişen farklı düşünce okulları arasında yoğun tartışmaların olduğu bir çoğulculuk dönemiydi.

Bu manzara İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çarpıcı bir biçimde değişti. Keynes'in *İstihdam, Faiz ve Para'nın Genel Teorisi* kitabının yayımlanmasının ardından (Keynes, 1936 [1973]), makro iktisat ve mikro iktisat arasındaki ayrım kati bir şekilde inşa edilmiş oldu. Mikro iktisat, faydalarınıençoklaştırma peşinde koşan bireyler olarak hane halkı ve firma gibi ekonomik öznelerin davranışları ile ilgilenirken, makro iktisat ulusal gelir, işsizlik, enflasyon vb. gibi ekonomik toplulaştırmalarla ilgilenmektedir. Aynı zamanda iktisatta matematikleştirme süreci de başlamıştı. Bilindiği üzere ekonomi biliminin matematikleştirilmesinin tohumları marjinalizmin ortaya çıkması ile atılmıştı, ancak bu matematikleştirme süreci Hicsk'in *Değer ve Sermaye* (1939), Samuelson'un *Ekonomik Analizin Temelleri* (1947) ve Arrow ve Debreu'nun 1954'te Walrasçı genel denge modelinde dengenin varlığının

matematiksel olarak kanıtlanması ile doruk noktasına ulaşan çalışmaların ivmelediği İkinci Düya Savaşı dönemine kadar hakim bir konuma ulaşamadı. O gün bugündür, termodinamikten ödünç alınan Samuelsoncu kısıtlı optimizasyon aracı, ekonomi disiplininin tektipleştirilmesi ve Amerikanlaştırılması ile birlikte yeni formalist dönemin sembolü haline geldi. İktisatta formalist devrim olarak isimlendirilen bu süreç, 1970'lerde neredeyse topyekûn bir egemenlik kurdu. Neoklasik iktisadın formalist aşamasının temel özelliği tümdengelime (matematik) dayalı model inşa yöntemi fetişizmidir. Formalist devrimi takiben, modellenmeyen hiçbirşey ciddiye alınmamaya, bilimsel olarak değerlendirilmemeye ve bir kenara atılmaya başlandı. Keynes'in iktisadı formalist devrimin ilk büyük kurbanı olarak düşünülebilir. Keynes'in düşüncesinin tüm özgün ve radikal yönleri ya neredeyse tümüyle dışarıda bırakılır ya da tasvip edilebilirliğin ötesinde, matematiksel ya da grafiksel olarak yeniden formüle edilirken, onun yaklaşımının sadece modellenebilen veçheleri hayatta kalabildi. Makro iktisadın giderek daha fazla yöntemsel bireyciliğe dayalı mikro iktisadın hakimiyeti altına girmesinin nedeni de budur. Nihayet, oyun teorisi gibi yeni gereçlerin ortaya çıkmasına rağmen, bunlar da yaygın iki ilkeye bağlı kalmıştır: yöntemsel bireycilik ve soyut tümdengelimci model inşası.

Bu süreç makro-iktisadın mikro-iktisattan ayrı bir çalışma alanı olarak neredeyse tümüyle sönümlenmesine işaret eden, makro iktisadın mikro temelleri projesi ile doruğa ulaştı. Bu durum makro ekonomide, 1970'lerin stagflasyon krizini takiben öne çıkan Milton Friedman'ın monetarist ve daha sonra Robert Lucas'ın Yeni Klasik karşı devrimi ile ilişkilidir. Bu, rasyonel beklentiler ve etkin piyasa hipotezlerine dayalı, Thatcher ve Reagan'ın erken neoliberal dönem iktisadıdır. Bu tam rasyonel, bencil, gelecek hakkında rasyonel beklentiler oluşturan ve ürünlerini tam rekabetçi ve etkin piyasalarda mübadele eden insanların yaşadığı iktisadi tahayyülünün sanal dünyasına dönüşü ifade eder. Bu, makro iktisatta Keynesyen yaklaşımın açıkça tasfiyesine ve Keynesçiliğin, önde gelen temsilcilerinden birinin Stiglitz olduğu, mikro-iktisadi piyasa başarısızlıkları nosyonuna dayalı yeni bir sulandırılmış Keynesçilik biçimine dönüşmesine yol açmıştır. Bu literatür, bilginin eksik ve maliyetli olmasından kaynaklanan piyasa başarısızlıklarına dayalı Yeni Keynesçi İktisat ya da Yeni Bilgi İktisadı olarak bilinir.

Formalist çağın karakteristik özelliği, temsilcilerinin akademik dergiler ve en iyi üniversitelerdeki pozisyonlar üzerinde kurumsal bir tekel oluş-

turması, fonlardan aslan payını kapmaları, merkezi kamusal görevlere getirilmeleri ve iktisattaki Nobel ödüllerinin yüzde doksanı ile ödüllendirilmiş olmalarıyla, neoklasik paradigmanın neredeyse tamamen egemen olmasına tanıklık etmesidir. Bu egemenlik, çoğu lisans ve lisansüstü iktisat derslerinden çıkartılan yöntembilim ve iktisadi düşünce tarihine yönelik entellektüel açıdan korkunç bir tutumu ve topyekün bir ilgisizliği de beraberinde getirmiştir. Bu tutum, alternatiflere karşı eşi görülmemiş bir uzlaşmazlık ve tahamülsüzlük ve kendi saflarından gelen içten bir eleştiri bile olsa herhangi bir eleştiriye karşı tümden bir kayıtsızlık ile birlikte gelişmiştir. Aynı zamanda, iktisadın tercihte bulunma bilimi olarak (yeniden) tanımlanmasını takiben, iktisadın uygulama kapsamı da ciddi bir şekilde genişlemiştir. Dar bir tartışmalı ilkeler setine dayanmasına rağmen son yarım yüzyıl boyunca iktisatçılar, iktisadın araçlarını, iktisat biliminin geleneksel konularının ötesinde, evlilik, uyuşturucu bağımlılığı, siyaset bilimi vb. gibi alanlara uyguladılar. İktisadın, diğer sosyal bilimlere ait konuları bu şekilde kendi güdümüne sokması 'iktisat emperyalizmi' olarak adlandırılmıştır (Fine ve Milonakis, 2009).

Değişmeyen şey, gittikçe daha fazla dile getirilen, iktisadın bayağı karakteri ve savunmacı doğasıdır. Ana akım iktisadı hemen her yönüyle tartışılır hale getiren ama savunucular nezdinde küçük bir iki nokta dışında hiç de öz-düşünüme yol açmış görünmeyen son küresel kriz sonrasında bu durum gün gibi açıktır. Ana akım iktisadın savunmacı doğasına, özellikle finansallaşma döneminde öne çıkan finansal sektördeki pek çok akademisyenin dolaysız menfaatleri de eklenmelidir. Neoliberalizm ve beraberinde getirdiği finansal sektörün artan güç ve nüfuzu, iktisat biliminde yaşanan son gelişmelerde önemli bir oynamıştır. Özünde ise bu tip bir teorinin arkasında yatan şey, sistemin gerçek doğası ve onu ideolojik olarak meşrulaştırma gereğidir.

Çeviri: **Koray R. Yılmaz**

40
YENİ-RICARDOCULUK

Sungur Savran

Yeni-Ricardoculuk, iktisat teorisinde 1970'li ve 80'li yıllarda sol aydınlar arasında büyük etki yapmış olan bir düşünce okulunun adıdır. Okul teorik başarılarını gençlik yıllarında Antonio Gramsci'nin arkadaşı olan bir İtalyan iktisatçısının, Piero Sraffa'nın yepyeni ufuklar açan çalışmalarına borçludur. Sraffa, hayatının bir aşamasından sonra İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde çalışmıştır. Başyapıtı, 1960 yılında İtalyanca ve İngilizce'de eşzamanlı olarak yayımlanmış olan *Malların Mallarla Üretimi* başlıklı kitaptır. Yeni-Ricardocu okul Sraffa'nın geliştirmiş olduğu son derecede özgün teorik çerçeveyi kullanarak önce bir ilk aşamada iktisatta gerek o gün gerekse günümüzde hâkim konuma sahip olan neoklasik okula taarruz etmiştir. Bunu takiben yeni-Ricardoculuk ve Marksizm arasında değer teorisi alanında birçok ülkeden solcu iktisatçıların enerjisinin büyük kısmını tüketen, İngilizce konuşulan dünyanın yanı sıra İtalya, Hindistan, Fransa ve başka ülkelerden iktisatçıların da katkıda bulunduğu uluslararası bir tartışma başlamıştır. Bu tartışma 1990'lı yılların başlarında yatışacaktır.

Sraffa, Ricardo ve Neoklasik İktisat

Sraffa'nın *Malların Mallarla Üretimi* başlıklı kitabı yüz sayfayı aşmayan çok yoğun bir çalışmadır. Kitabın altbaşlığı *İktisat Kuramını Eleştiriye Açış*'tır (Sraffa, 2010). Bu kitapta Sraffa fiyatların oluşumu ile toplam ürünün ücret

ve kâr olarak bölüşümü arasındaki ilişkiyi, bu sorunu bütün başka önemli etkenlerden, en başta da üretim yöntemlerinde (teknolojide) değişikliklerden yalıtan çok katı varsayımlar altında inceler.

Sraffa'nın fiyatlar ile bölüşüm arasındaki ilişkiyi incelemek üzere kurduğu teorik çerçeve, Klasik Ekonomi Politiğin devlerinden biri olan David Ricardo'nun ilk kez 1817'de yayımlanan *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* başlıklı yapıtında kapitalist ekonominin araştırılması konusunda geliştirmiş olduğu yaklaşımı yeniden canlandırmayı amaçlıyordu. Sraffa Ricardo'nun emek değer teorisinin bölüşümün değerler üzerindeki etkisini açıklama konusunda karşılaştığı güçlüklere bir çözüm bulma arzusundaydı. Ricardo, değerlerin çok temel bir anlamda her bir metada cisimleşmiş olan emek miktarıyla belirlendiğini varsayıyordu. Cisimleşmiş emek miktarlarınca belirlenen değerler ile bölüşümün malların değerleri (ya da fiyatları) üzerindeki etkisini birbirinden ayıramayan Ricardo, ileri yıllarında umutsuzca bu amaca hizmet etmesini beklediği, 'değerin değişmez ölçüsü' adını verdiği bir ölçü arayışına girecekti. Özellikle 1823'te, ölümünden hemen önce kaleme aldığı, ancak ölümünden sonra gün yüzüne çıkan, değeri bugüne kadar bilinmemiş olan *Mutlak Değer ve Mübadele Değeri* başlıklı denemesinin konusu buydu.

Sraffa, Ricardo iktisadının bu sorununa dâhiyane denebilecek bir değer ölçüsü tasarlayarak çözüm getirmeye çalıştı. 'Standart Mal' adını verdiği bu ölçü, (verimlilik değişiminin olmadığı bir statik ekonomide) toplam değeri kâr ile ücret arasındaki bölüşümün değişmesi karşısında bir anlamda sabit kalan bir 'ortalama' mallar bileşimi idi. Standart Mal, hedeflenen amaç dışında başka bakımlardan bütünüyle keyfi şekilde seçilmiş mallardan oluşan bir bileşimdir; içinde yer alan tekil malların her birinin fiyatı bölüşümdeki değişime paralel olarak değişmekle birlikte, kendisi tek bir boyut üzerinden kâr ile ücret arasındaki bölüşümü gösterebilmektedir. Sraffa, Ricardo'nun sorununu bu temelde çözmüş olduğunu ileri sürüyordu. Tabii, üzerinde yükseldiği varsayımlar, özellikle de herhangi bir malın üretim koşullarındaki en ufak bir değişikliğin Standart Mal'ın kendisini kaçınılmaz biçimde değişikliğe uğratacağı gerçeği göz önüne alındığında Standart Mal'ın pratik önemi sınırlı kalacaktır.

Sraffa'nın teorik projesi konusundaki bu zorunlu olarak kısa tutulan özet, izleyicilerinin neden 'yeni-Ricardocu' olarak anıldığını anlamayı kolaylaştırıyor. Ricardo iktisadını canlandırma konusundaki bu çabaya rağ-

men, Sraffa'nın izleyicileri emek değer teorisini savunmuyordu. Onlara göre bu teorinin sadece Ricardocu değil, Marksist versiyonu da onulmaz biçimde çelişkili ve savunulamaz bir teorik çerçevedir.

Sraffa'nın izleyicileri, Sraffa tarafından geliştirilmiş olan bu teorik çerçeveyi neoklasik iktisada karşı topyekûn bir taarruz yolunda seferber edeceklerdi. Buradan doğan tartışmaya 'Cambridge tartışmaları' denmiştir. Bunun nedeni, neoklasiklerin önde gelen isimlerinin ABD'nin Massachusetts eyaletindeki Cambridge kentindeki üniversitelerde çalışıyor olması, buna karşılık Sraffacıların önde gelenlerinin de İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi'nde toplanmış olmasıydı.

Özet olarak ifade edilirse, neoklasik okula yöneltilen yeni-Ricardocu eleştiri, sermayenin değerinin veya büyüklüğünün kâr oranından bağımsız olarak ve o bilinmeden önce hesaplanmasının olanaksız olduğu iddiasına dayanır. Bu, neoklasiklerin 'üretim fonksiyonu' kavramının da, bölüşümün bir 'üretim faktörü' olarak düşünülen sermayenin 'marjinal verimliliği' sonucunda belirlendiği tezinin de temelini ortadan kaldırır (örneğin bkz. Bharadwaj ve Schefold, 1990, Kurz ve Salvadori, 2003). 'Üretim fonksiyonu' kavramı üzerine yükselen bütün bir yapının yalnızca tek sektörlü bir ekonomi için geçerli olduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Bu sonucu daha da güçlendiren, 'tekniklerin geri gelişi' olarak anılan bir olgudur. Sraffa'nın bölüşüm ile fiyatlar arasındaki ilişki konusundaki analizinin çarpıcı bir sonucu olan 'tekniklerin geri gelişi', sermaye yoğunluğu ile kâr oranı arasında ters orantı olduğunu ileri süren neoklasik teorinin alışılageldik iddialarının aksine, tek mallı bir dünyadan çıkılır çıkılmaz kâr oranı yükselirken, daha sermaye yoğun bir tekniğin yerini daha emek yoğun bir tekniğin alabileceğini, ama daha yüksek kâr oranlarında sermaye yoğun tekniğin yeniden en kârlı teknik haline gelebileceğini ortaya koymaktadır. Tekniklerin geri gelişi, sermayenin marjinal verimliliği ile kâr oranı arasında kurulmuş, neredeyse fetişleştirilmiş ilişkiyi, sadece nicel olarak değil nitel olarak da yok eder. Sraffacıların neoklasik teoriye taarruzu o kadar etkili olmuştur ki, neoklasik iktisadın o dönemdeki duayeni sayılabilecek Paul Samuelson'un 'Artık hepimiz Sraffacıyız' cümlesi haklı bir ün kazanmıştır. Ne var ki, neo-klasik iktisadın direnç gücü, dünyanın her yerinde akademik tedrisatta hâlâ hâkim düşünce okulu olmasıyla değil, tek-sektörlü olduğu kanıtlanmış üretim fonksiyonunun meslekten iktisatçılarca hâlâ yaygın olarak kullanılmasıyla da kanıtlanmaktadır.

Yeni-Ricardocuların Marx'ın Değer Teorisine Yönelik Eleştirileri

Cambridge tartışmalarının Sraffa'nın yapıtına kazandırdığı itibar, gözleri bu teorinin Marksist ekonomi politik açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceği konusuna çevirdi. Hemen belirtelim ki, Sraffa'nın kendisi de dâhil olmak üzere birçok yeni-Ricardocu, Marksist kökenden gelir. Yeni-Ricardocuların Marksist değer teorisine ilgisi iki aşamada gelişmiştir. 1970'li yılların sonlarına dek süren ilk aşamada, yeni-Ricardocular ekonomi politiğin Marksist eleştirisinin teorik yapısında ciddi kusurlar bulunduğunu ileri sürmekle birlikte bunların aşılabileceğini ve Marx'ın projesinin Sraffa'nın sağladığı teorik atılımlar sayesinde kurtarılabileceğini ileri sürüyorlardı. Ian Steedman'ın *Marx After Sraffa* (Sraffa'dan Sonra Marx) başlığını taşıyan kitabı (Steedman, 1977), tartışmada ikinci bir aşamaya geçilmesine yol açan bir dönüm noktası oldu. Steedman açık açık o güne kadar Marksist iktisat diye kabul edilen teorinin çok büyük bölümünün mantıksal tutarlılık adına terk edilmesi ve yerine Sraffacılığın toptan benimsenmesi gerektiğini iddia ediyordu. Oysa o güne kadar Marksist teorinin Sraffa'nın teorik yaklaşımının katkısıyla ayakta durabileceği söylenmişti. İlk aşamanın sembol isimleri, Marksist iktisadın Britanyalı iki eski emektarı olan Maurice Dobb ve Ronald Meek iken, ikinci aşamanın topyekûn taarruzunun bayraktarlığını yapanlar arasında, elbette Steedman'ın yanı sıra, Britanya'dan John Eatwell ve Geoff Hodson ile İtalya'dan Alessandro Roncaglia vardı. Daha genel düzeyde Sraffacı analizin yayılmasında büyük etkileri olan birtakım iktisatçılar, örneğin Britanya'dan Joan Robinson ve İtalya'dan Pierangelo Garegnani ile Luigi Pasinetti ise Marksistlerle tartışmada ihmal edilebilir bir rol oynadılar.

Yeni-Ricardocular ile Marksistleri karşı karşıya getiren tartışmada, yeni-Ricardocular tarafından ileri sürülen argümanlar üç ana önerme halinde ifade edilebilir:

1. Eleştirel önerme, Marx'ın emek değer teorisinin kapitalizmin analizi için teorik bir çerçeve olarak uygunsuz olduğunu ileri sürer. Bu önermenin temelinde, Marx'ın teorisinin (a) mantıksal tutarsızlıklarla malûl olduğu ve/veya (b) mükerrer (ve dolayısıyla gereksiz) olduğu iddiaları yatar.

2. Pozitif önerme, yeni-Ricardocuların kapitalizmin analizine ilişkin en temel meselelerin Sraffa çerçevesi kullanılarak tatmin edici ve mantıksal olarak tutarlı bir biçimde ele alınabileceğine dair görüşünü dile getirir.

3. Teorik önerme ise kapitalizme ilişkin materyalist bir teorinin, Marx'ın değer teorisinin temel yapısından bağımsız olarak, ona başvurmaksızın, Sraffacı teori zemininde geliştirilebileceğini ifade eder.

Şimdi bu üç önermeyi teker teker inceleyecek, önce yeni-Ricardocu argümanları özetleyecek, ardından Marksistlerin bu argümanlara verdikleri yanıtları kısaca gözden geçireceğiz.

'Dönüşüm Sorunu' ve Eksi Değerler

'Eleştirel önerme', bütün tartışmanın en fazla üzerinde durulan boyutu olmuştur. Marksist teori açısından bir çıkmaz sokak olarak nitelenen, her fırsatta gündeme getirilmiş olan değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü meselesi bu önermenin sınandığı ana konu olmuştur. Yeni-Ricardocular dönüşüm konusundaki argümanlarını desteklemek için birbirinden ayrı iki iddiada bulunuyorlardı. İlkin, Marx'ın dönüşüm algoritmasının mantıksal bir tutarsızlık içerdiğini söylüyorlardı: Marx kâr oranının toplam artık değerin toplam sermayeye bölünmesi yoluyla elde edilebileceğini varsayar; ama fiyat sistemi olarak adlandırılan ortamda kâr oranı bu varsayılan 'değer' kâr oranından sapar. Bu tutarsızlığın girdi değerlerinin üretim fiyatlarına dönüştürülüp dönüştürülmemesinden bağımsız olduğu ileri sürülmektedir. İkincisi, yeni-Ricardocular, bu tutarsızlıktan bağımsız olarak, doğru fiyat sistemi, girdilerin fiziksel miktarları ve bölüşüm değişkenlerinden birinin dışarıdan belirlenmesi temelinde, Sraffa sisteminin kullanılması yoluyla elde edilebileceğinden dolayı, değer sisteminin mükerrer ve bu yüzden de gereksiz olduğunu ileri sürerler. (Bölüşüm değişkenlerinden birinin ya da ötekinin, yani ya ücret haddinin ya da kâr oranının dışarıdan belirlenmesi tercihe bağlıdır. Genellikle ilki tercih edilir. Ama Sraffa para piyasalarında oluşan faiz oranı ile ilişkisi içinde kâr oranını dışarıdan belirlemeyi seçer.)

Yeni-Ricardoculara göre, dönüşüm sorunu adıyla anılan mesele Sraffa'nın yapıtında nihai çözümünü bulmuştur. Bu iki adımda anlatılır. İlkin, yeni-Ricardocular Sraffa'nın Ricardo'nun değişmez değer ölçüsü sorununa Standart Mal aracılığıyla getirmiş olduğu varsayılan çözümü ele alırlar. Marx'ın dönüşüm sorununun Ricardo'nun değişmez değer ölçüsü sorununun farklı bir biçim altında ortaya çıkan bir versiyonu olduğu önermesinden hareketle de Sraffa'nın teorik çerçevesinin aynı zamanda Marx'ın

(Ricardo'nun sorunu gibi o güne kadar çözümsüz kalmış olduğu ileri sürülen) dönüşüm sorununa da bir çözüm getirmiş olduğunu çıkarsarlar.

Marksistlerin bu akıl yürütmeye verdiği cevap birkaç argüman temelinde özetlenebilir. Birincisi, her ne kadar Marksistlerin kendi aralarında da değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü konusunda farklılıklar olsa da, hepsi Marx'ın algortimasında içsel bir tutarsızlık olduğu iddiasına karşı çıkmakta birleşir. Ayrıca, değer ve fiyat sistemleri olarak adlandırılan iki ayrı ortamda kâr oranında ortaya çıkan farklılık, girdi değerlerinin dönüştürülmesinin gerekli olup olmadığı konusunda yapılan varsayımdan bağımsız değildir. Girdi fiyatlarının dönüştürülmediği durumda fiyat sistemi olarak anılan ortamda kâr oranının değer kâr oranından sapmaması bu söyleneni doğrulamaktadır. İkincisi, gereksizlik iddiası Marksist değer teorisinin teorik statüsünün Sraffacılar tarafından yanlış anlaşılmasının basit bir sonucudur. Bu teori kapitalizmin analizi çerçevesinde birçok değişik işleve sahiptir (bunlara aşağıda değinilecektir); bundan dolayı, fiyatların ve kâr oranının belirlenmesinde mükerrer olsa dahi gereksiz hale gelmezdi (bu konuda örneğin Steedman vd., 1981, Mandel ve Freeman, 1985 ve Freeman ve Carchedi, 1996'deki tartışmalara bakılabilir).

Sraffa'nın sunduğu çerçevenin dönüşüm sorununa çözüm olarak önerilmesine gelince, burada üç yanlış yapılmaktadır. Bunların ilki literatürde bir ölçüde ihmal edilmiş bir noktadır. Genellikle sanıldığının aksine Sraffa'nın Standart Mal'ı, Ricardo'nun karşı karşıya kalıp değerin değişmez ölçüsü aracılığıyla çözmeye çalıştığı sorun açısından anlam ifade etmez. Ricardo'nun boğuştuğu sorun, üretim koşullarında bir değişikliğin değerler üzerindeki etkisini ('mutlak değer') ürünün sınıflar arasındaki bölüşümündeki değişikliğin etkisinden ('mübadele değeri') ayırabilmekti. Sraffa üretim koşullarını sabit tutan kısıtlayıcı bir çerçeve kurarak ilk etkiyi bilinçli olarak sisteminin dışında tutuyordu. Dolayısıyla, Standart Mal, genel durumda, bir malın değerinde (fiyatında) yaşanan değişikliğin üretim koşullarından mı yoksa bölüşümde bir değişiklikten mi kaynaklandığı konusunda bize ipucu sağlamaz. Her üretim matrisinin kendine özgü bir Standart Malı olduğu için, Sraffa'nın dâhiyane enstrümanı üretim koşullarında bir değişiklik sonucu ortaya çıkacak değer değişikliğini yalıtılmış biçimde yansıtma amacıyla kullanılamaz.

İkincisi, Sraffa'nın Standart Mal'ının Ricardo'nun sorununun doğru cevabı olduğu kabul edilse bile, buradan bunun Marx'ın dönüşüm işlemi için

de çağdaş bir çözüm olduğunun çıkarsanması doğru olmaz. Bunun nedeni, Marx'ın değerlerden üretim fiyatlarına dönüşümünün kendisinin, Ricardo'nun karşı karşıya kalmış olduğu çözülememiş soruna, yani Ricardo'nun terminolojisi ile söyleyecek olursak, 'mutlak değer' ile 'mübadele değeri' olarak anılan iki değer kavramının ayrıştırılması sorununa, emek değer teorisinin kendi çerçevesi içinden getirilmiş bir çözüm olmasıdır. Marx, iki ayrı soyutlama düzeyi tesis ederek bu kavramları berrak biçimde ayrıştırmıştır. Değer (ya da mübadele değeri) yalnızca sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkinin ele alındığı genel olarak sermaye soyutlama düzeyinde incelenirken (*Kapital*'in birinci cildi), üretim fiyatı rekabetin ve dolayısıyla bölüşümün etkisinin hesaba katıldığı daha somut bir düzeye yerleştiriliyordu (*Kapital*'in üçüncü cildi). Bir kez bu ayrım yapıldığında üretim koşullarında bir değişikliğin etkisi (değer) ile bölüşümde bir değişikliğin etkisini (üretim fiyatı) ayrı ayrı belirlemek olanaklı hale gelir. Değerin değişmez bir ölçüsüne ihtiyaç da buharlaşır.

Nihayet, sağduyu ile kavranabilecek kadar yalın bir mesele görmezlikten gelinir. Sraffa'nın çerçevesi yalnızca tek bir fiyatlar kümesi içerir. Buna karşılık dönüşüm değerlerle fiyatlar arasındadır. Sraffa'nın çerçevesinin kabulüyle birlikte değerler yok olur; bu da dönüşümün gerekliliğini ortadan kaldırır. Yani Sraffa'nın teorisi ne amaçla kullanılırsa kullanılsın, her halükârda 'dönüşüm sorunu' denen şeye bir çözüm olamaz.

Marx'ın değer teorisinde tutarsızlık iddiası aynı zamanda Marx'ın teorisine uygun olduğu söylenen bir değer kavramının bağlı üretime (aynı üretim süreci aracılığıyla birden fazla malın üretildiği durum) ve sabit sermayeye (burada hem ürün hem de eski makineler aynı üretim sürecinin ürünü gibi ele alındığından mesele bağlı üretimin bir alt başlığı haline gelir) uygulandığında anormal aritmetik sonuçlara, örneğin eksi değerlere yol açmasına da yaslanır. Elbette hiçbir malın negatif bir emek miktarının harcanması yoluyla üretildiğini varsaymak makul olmadığına göre, eksi değerlerin varlığı Marx'ın değer teorisinin mantıksal olarak tutarsız olduğunun kanıtı olarak kullanılır.

Eksi değerlere ilişkin iddianın hatalı temellere yaslandığı gösterilmiş bulunmaktadır. Eksi değerlere Marx'ın emek değer teorisi çerçevesinde değerlerin belirlenmesini sadık biçimde yansıttığı iddia edilen bir denklem sistemi temelinde ulaşılır. Ama yakından bakıldığında, bu sistemin, aynı malın farklı tekniklerle üretilmesi söz konusu olduğunda, Marx'ın *Kapital*'in üçün-

cü cildinde bireysel değerler ile toplumsal değerler arasında sarih biçimde yaptığı ayrımı görmezlikten geldiği görülür. Tek bir mal için birden fazla üretim tekniği mevcutsa, Marx'ın yöntemi, farklı tekniklerin kendi başına ortaya çıkaracağı farklı bireysel değerlerden ayrı bir toplumsal değeri belirlemektir. Oysa eksi değerler üretmek amacıyla kullanılan denklem sistemi, farklı tekniklerin kullanımıyla ortaya çıkan bireysel değerlerin kendi arasında ve bunlarla sonuçta ortaya çıkacak olan toplumsal değer arasında farka değil özdeşliğe yaslanmaktadır. Öyleyse, eksi değerleri ortaya çıkartan, Marx'ın değer teorisi değil, çarpıtılmış bir değer kavramıdır. Demek ki buradan doğan çelişkiler de Marx'ın teorisine atfedilemez (Mandel ve Freeman, 1985, s. 211–219).

Sraffa Marx'ın Sorunlarına Çözüm Olabilir mi?

Pozitif önerme, Marx'ın teorisine karşıt olarak Sraffa'nın teorik çerçevesinin mantıksal olarak tutarlı olduğunu ileri sürüyordu. Tartışmanın Marksist tarafı, bu varsayımı, bölüşümün dışarıdan belirlenmesinin Sraffa'nın teorik çerçevesinde kaçınılmaz olarak çelişkilere yol açtığına işaret ederek sorgulayacaktı. Yukarıda işaret edildiği gibi, dışsal bölüşüm, ya ücret haddinin ya da kâr oranının denklem sistemi dışından ve ondan bağımsız biçimde belirlenmesi ile sağlanabilir. Ama dikkatli bakıldığında, bağımsız belirlenme için hangi değişken seçilirse seçilsin, bunun sonucunda ortaya çıkacak olan gerçek ücretlerin işçilerin yalnızca hayatta kalmasına yeteceğinin bile bir garantisi olmadığı anlaşılmaktadır. İşçilerin hayatta kalabilmesi Sraffa'nın kurduğu denklem sisteminin bir önkoşulu olduğuna göre, sistem kendi gereklerini karşılamaktan acizdir (Savran, 1979).

Nihayet, teorik önerme kapitalizmin materyalist bir teorisinin Sraffa iktisadı temelinde kurulabileceğini ileri sürüyordu. Bu şu anlama gelir: Marx'ın kapitalist üretim tarzının kodlarını deşifre etme projesi, değer teorisi çöpe atılsa bile, sürdürülebilir. Yeni-Ricardocular için değer teorisinin tek önemi sömürü olgusunu teşhir ediyor olması idi. Bunun için de değer teorisine hiç girmeden sömürüyü açıklamaya çalışan bir teorik açıklama öneriyorlardı.

Bu önerme Marx'ın *Kapital*'i yazmaktaki maksadı ve değer teorisinin bu yapıtın mimarisindeki rolü ve işlevi konularını yeni-Ricardocuların yanlış anlamalarının bir ürünüdür. Birincisi, fiyatların ve bölüşümün değerlere hiç başvurulmaksızın belirlenmesi olanaklı olsa, yani Marx'ın değer teorisi bu anlamda mükerrer olsa dahi, değer teorisinin bir kenara bırakılması kapita-

lizmin toplumsal ilişkilerinin tarihsel özgüllüğünün keşfedilmesi olanağını ortadan kaldırır. Değer biçiminin bu analizi sayesindedir ki Marx meta fetişizmi kavramına ulaşır. Bu kavram kapitalizm çerçevesinde insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasında ilişkiler olarak tezahür etmesinin sadece ideoloji âleminde değil, 'gerçek' üretim ilişkilerinde de geçerli olduğunu ortaya koyar. Daha da ötede, dönüşüm 'sorunu' bakımından son derecede anlamlı biçimde, değerlerin fiyatlara ve artık değerin kâra dönüşümü Marx'ın teorik mimarisi açısından rahatsızlık veren bir sorun değil, rakip teoriler karşısında bir üstünlük kaynağıdır; çünkü kapitalizm koşullarında toplumsal ilişkilerin tezahür biçiminin özlerinden farklılaştığını, hatta onları gizlediğini gösterir.

İkincisi, Marx'ın bakışıyla sömürü, yalnızca emek değer teorisi çerçevesinde kanıtlanabilir. Bunun nedeni sömürünün burada işçinin emeğinin bir bölümünün (artık emeğin) kapitalist tarafından mülk edinilmesi anlamına gelmesidir. Kârın, faizin, ticaret kârının ve benzerlerinin kaynağının artık değerde yattığı kanıtlanamazsa, bunların 'sermayenin verimliliğinin' karşılığı olmadığını kanıtlamak için ne yapılırsa yapılsın, yetersiz kalır. Emek değer teorisi bir kenara atıldı mı bunu yapmak olanaksızlaşır.

Üçüncüsü, Marx'ın *Kapital*'de amacı yalnızca kapitalizmin toplumsal ilişkilerini deşifre etmek değil, daha da önemli olarak sermayenin hareket yasalarını açığa çıkartmaktır. Bu ancak sermaye ile emek arasındaki ilişkinin, rekabet dâhil, bütün öteki karmaşıklaştırıcı faktörlerden yalıtıldığı bir soyutlama düzeyinde gerçekleştirilebilir. *Kapital*'in birinci cildinde değer kavramının mantıksal olarak vazgeçilmez olduğu bu soyutlama düzeyi sayesindedir ki Marx, kapitalizmi bir bölüşüm tarzı olarak değil, bir üretim tarzı olarak inceleme, metaların üretimine ilaveten sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkinin üretiminin ve yeniden üretiminin dinamiklerinin analizini gerçekleştirme ve son derecede doğurgan bir kavram çifti olan biçimsel ve gerçek boyunduruk ayrımını geliştirme olanağını bulur.

Sonuç

Marx'ın teorik mimarisine yeni-Ricardocular tarafından yöneltilen eleştiri salvosu Marksizmin kapitalist üretim tarzı analizinin ufkunda geçici bir fırtına olarak yaşandı. Yeni-Ricardocuların bütün iddiaları Marksistlerce etkili biçimde çürütüldü. 1970'li ve 80'li yıllarda ortalığı toza dumana boğan tartışmanın en elle tutulur yararı Marksistleri kendi araçlarını sivriltmeye ve

kavramlarını daha rafine hale getirmeye itmiş olmasıdır. Bu da az bir kazanım değildir. *Kapital*'de geliştirilmiş olan teorik çerçeve, günümüzde de kapitalizmin doğru biçimde kavranması açısından vazgeçilmez bir temel oluşturmaya devam etmektedir.

Sraffa'nın başeserinin yayımlanmasının 50. yıldönümünü geride bıraktığımız bu günlerde, Sraffa'dan ve yeni-Ricardoculuktan geriye ne kaldığı sorusunu da sormaya değer. İnsanın pek de fazla bir şey kalmadı diyesi geliyor. Ne de olsa, neoklasik okulun Sraffa temelli eleştirisi artık sadece anılarda kalmış durumda; Marksizm eleştirisinin ise temelsiz olduğu anlaşıldı. Ne var ki, günümüzde yeni-Ricardoculuk ile post-Keynesçilik arasında kurulmuş olan ittifakı ihmal etmek doğru olmaz. Post-Keynesçilik, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynesçi makro iktisat ile neoklasik mikro iktisat arasında yaratılan ve Joan Robinson tarafından bir aşamada 'piç Keynesçilik' olarak nitelenmiş olan 'büyük sentez'i reddeder. Burada, soykütüğü Sraffa'ya kadar geri götürülebilecek bir alternatif değer teorisinin varlığı post-Keynesçiliğin elini hiç kuşku yok ki rahatlatmaktadır. *Genel Teori* olarak anılan başyapıtında Ricardoculuğu tarihe gömmeyi amaçlamış olan Keynes'in teorisinin bugün neoklasik iktisattan bağımsızlığını yeni-Ricardoculuğa borçlu olması da tarihin ironilerinden biri olmalı.

41
YENİ TEKNOLOJİ VE 'YENİ EKONOMİ'

Tony Smith

İlk defa okuyanlar, Marx'ın kapitalizmin teknolojik dinamizmini değerlendirirken sergilediği derinlikten şaşkınlığa uğrarlar:

> Burjuvazi henüz yüz yılı bulmayan hakimiyeti süresince daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve daha görkemli üretici güçler yarattı. Doğa güçlerine boyun eğdirilmesi, makineler, kimyanın sanayiye ve tarıma uygulanması, buharlı gemiler, demiryolları, elektrikli telgraflar, koskoca kıtaların tarıma, nehirlerin gemiciliğe elverişli kılınması, mantar gibi biten dev nüfuslar –daha önceki yüzyıllarda, toplumsal emeğin bağrında bu üretici güçlerin yattığına ilişkin bir önsezi olsun var mıydı acaba? (*Komünist Parti Manifestosu*, Bölüm 1)

Gelgelelim Marx, aynı zamanda, bu sistemin emekçi kadınları ve erkekleri ürettikleri şeylerden, kendi faaliyetlerinden ve birbirlerinden de yabancılaştırdığında ısrarcıdır. Onun bakış açısına göre bu yabancılaşmanın üstesinden, ancak kapitalizmin de üstesinden gelerek gelinebilir.

Kapitalizmi savunanlar Marx'ın eleştirilerini on yıllardır bir kenara attılar. Ne var ki 1980'ler ve 1990'lardan başlayarak artan sayıda kişi, yabancılaşmanın gerçekten de ekonomik yaşamı istila ettiğini kabul etmek zorunda kaldı. Öte taraftan, Marx'a keskin bir itirazla, kusurun kapitalizmde yatmadığında, fakat eski 'endüstriyel ekonomi'nin toplumsal örgütlenme biçimleri ve teknolojilerinde yattığında ısrar ettiler.

Endüstriyel Ekonomiden 'Yeni Ekonomiye'

'Eski ekonomi'nin ana akım eleştirmenleri, görüşlerini, Marx'ın zamanındaki ve ötesindeki endüstriyel dönemin paradigmatik teknolojilerine dayandırır. Bu teknolojiler, sabit sermayede kitlesel yatırımı gerektiren büyük boyutlu ve tek amaçlı makinelerdir. Bir üretim hattından bir diğerine geçmek, eski makineyi ıskartaya çıkarmayı ve sermayenin, yaptığı yatırımdan tatminkar bir geri dönüş elde etmeden yapmak istemediği şeyi, yeni bir donanım kurmasını gerektirdi. Yatırımdan tatminkar geri dönüşler elde etmek ise, genişletilmiş ürün döngüsünü gerekli kıldı ('ölçek ekonomileri'). Çok sayıda ana akım kuramcı, şimdilerde, geniş çaplı tüketici yabancılaşmasının zorunlu bir sonuç olduğunu, zira tek bir ürünün çeşitli tüketicilerin benzersiz istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmesinin sınırlı oranda mümkün olduğunu kabul etmektedir. Aynı zamanda, benzer ciddi sorunların çalışma ilişkilerinin de başına bela olduğunu itiraf etmektedirler. Kitlesel üretim, fabrikalardaki kadar ofislerde çalışan işçileri de büyük bir makinedeki önemsiz dişliler gibi bir ömür boyu seri ve yabancılaştıran üretime mahkûm etmiştir.

Bereket versin ki bu yazarlar, farklı paradigmatik teknolojilere ve yeni ekonomik örgütlenme biçimlerine sahip yeni bir 'enformasyon çağı'nın ortaya çıkıyor olduğunu ilan etmektedirler (Tapscott, 1997). Bu 'yeni ekonomi', Marx'ın kapitalizm eleştirilerini umutsuzca demodeleştirerek endüstriyel dönemin kusurlarını aşar.

Enformasyon teknolojileri günümüzde 'genel amaçlı' makinelerde vücut bulmuştur (bilgisayarlı nümerik kontrollü takım tezgahları, robotlar vb.). Bu makineler yeni bir ürüne gerek duyulduğu her seferinde değiştirilmek zorunda kalınmazlar. Daha çeşitli ürün yelpazesini daha kısa vadede olanaklı kılarak kolayca yeniden programlanabilirler ('kapsam ekonomileri'). Artan ürün çeşitliliği için elektronik ağlar, birey tüketicilerin ârında üreticilerle iletişim kurmasına ve arzu ettikleri bir ürünün belirli özelliklerine neredeyse ücretsiz olarak ulaşmasına izin vermektedir. Dolayısıyla bu teknolojiler, birey tüketicilerin benzersiz istek ve ihtiyaçlarını karşılama özelliklerine göre kitlesel bir ölçekte verimli biçimde üretilecek meta kategorilerine olanak sağlar. 'Yeni ekonomi' kuramcıları için bu 'müşteri eksenli üretim' (*masscustomization*), endüstri çağının tüketici yabancılaşmasının ötesine geçer.

'Yeni ekonomi'nin savunucuları aynı zamanda endüstri çağının işyerindeki yabancılaşmanın böylece üstesinden geldiğinde de ısrarcıdır. Esnek bir kısa üretim döngüsü üretim sistemi, tüketici talebindeki değişimlere yanıt

olarak hızlı biçimde ayarlanarak, esnek ('çoklu becerili') ve güçlendirilmiş işgücü gerektirir. Firmalar, eğer başanlı olmayı umut ediyorlarsa, işgücünün açık ve örtük bilgisini harekete geçirmelidir. Fakat işçiler, onlara sırf azaltılacak maliyetler olarak değil paydaşlar olarak muamele edildiği takdirde ancak, verimliliği geliştirme hakkındaki düşüncelerini paylaşacaklardır. Ve böylece bu yazarlar, yoğun eğitimin, özerk iş ekiplerine yetki vermenin, firma içinde girişimci aktiviteyi taltif eden ücretler önermenin işverenin çıkarına olduğunu ileri sürerler.

'Yeni ekonomi' kuramcılarının umutları ile çağdaş küresel kapitalizmin acımasız gerçeklikleri arasındaki zıtlık bundan daha çarpıcı olamaz. Müşteri eksenli üretim yayılmış ve ürün döngüleri önemli ölçüde kısaltılmıştır. Fakat çok büyük düzeydeki tüketici borçları, tüketim ütopyası vaadiyle alay etmektedir. Ve 'güçlendirilmiş bilgi işçileri' retoriği, kitlesel bir ölçekte ve değişmeyen gerçek ücretler düzeyindeki zorunlu istihdam karşısında gene komik duruma düşmektedir.

Buna rağmen 'yeni ekonomi'nin kuramsal savunusu tüm şiddetiyle devam etmektedir. Sorunlar, beceriksiz politikacıların, açgözlü finans spekülatörlerinin ve geçmişe takılıp kalmış sendikaların hatası olarak açıklanmaktadır. İnsani gelişimin mümkün olduğunca ileriye taşındığı dinamik bir 'bilgi ekonomisi', dünya çapında ulaşılabilir bir yakınlıktadır. Gerekli olan tek şey doğru bir siyasi iradedir.

Marx, yaşasaydı, 'yeni ekonomi' perspektifine oldukça şüpheci yaklaşırdı. Bir kere, 'toplumsal üretim güçlerinin, ilişkinin, bilginin, vb. gelişiminin her aşaması [sermayeye] onun yenmeye çabaladığı bir bariyer olarak görünür sadece' (*Grundrisse*). Diğer bir deyişle, kapitalizm sürekli olarak 'yeni ekonomiler' üretir. Marksçı bakış açısından temel problem başka bir yerde yatar: kapitalizmi tanımlayan temel belirleyiciler yerinde kaldıkça, hiçbir 'yeni ekonomi' bu belirleyicilerin kökünde bulunan toplumsal antagonizmaların üstesinden gelemez.

Marx'ın Sermaye Eleştirisi ve Kapitalist Teknoloji

Kapitalizmin belki en temel özelliği şudur: 'Kullanım-değerine, demek ki, kapitalistin asla gerçek amacı olarak bakılmaması gerekir... Onun tek amacı, asla bitip tükenmeyen kâr etme sürecidir... Sonu gelmez değişim-değeri

biriktirme amacı' (*Kapital I*, Bölüm 4). Diğer bir deyişle amaç, metaların üretimine ve bölüşümüne yatırılmış para sermaye ile onların satışından elde edilen para arasındaki farkla biçimlenmiş artık değere el konulmasıdır. Bundan şu sonuç çıkar: Kapitalizmde teknolojiler asla beşeri amaçları gözeten bir araç değildir. Teknolojiler, her şeyden önce, sermayenin amacını, yani 'değişim değerini hiç bitmemecesine çoğaltmayı' gözeten birer araçtır.

Bu 'değerlenme buyruğu'na tabi kılınmış bir toplumda teknolojik değişim yönünde güçlü bir yanlılık olacaktır. Satın alma gücü olmayanların istek ve ihtiyaçlarına hitap eden araştırmalar sistematik olarak ihmal edilecektir. Ve kısa dönemde ticarileştirilebilir uygulamalar olabilecek araştırmalar, sistematik biçimde bu uygulamaların uzun dönemli sağlık ve çevresel etkilerinin araştırılmasına tercih edilecektir (*Kapital I*, Bölüm 15, Kesim 10).

Marx, değerlenme zorunluluğunun kötücül etkilerinin en çok ücretli emek-sermaye ilişkisinde görünür olduğunu düşünür. Ücretli emekçiler, ücretlerine eşdeğer bir miktar değer üretmenin ötesinde bir artık emek harcamak zorundadır. İşyerindeki teknolojiler ilkine harcanan zamanı azalttıkça ikincisine olanı artırır:

> Emeğin üretkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısacası makine, bir artık değer üretme aracıdır. (*Kapital I*, Bölüm 15)

Beklendiği gibi makinede cisimleşmiş bilimsel-teknolojik bilgi, birey işçilerce 'yabancı bir güç' olarak deneyimlenir:

> Makine, hiçbir bakımdan, birey işçinin emek aracı olarak gözükmez... Virtüöz, işçinin yerine beceri ve güç sahibi olan makinedir... Mekanizmanın cansız parçalarını birbirine ekleyerek, amaca yönelik bir otomat gibi çalışmasını sağlayan bilim, işçinin bilincinde mevcut değildir, o daha çok makine aracılığıyla işçiye yabancı bir güç, makinenin kendi gücü olarak etkir. (*Grundrisse*)

Kolektif örgütlenme, birey işçinin güçsüzlük duygusunun üstesinden gelebilir. Fakat kolektif örgütlenme, işgücü içindeki bölünmelerle baltalanır ve teknolojik değişim farklı biçimlerde bu tür bölünmeleri besler. Teknolojinin yol açtığı işsizlik, ümitsizce iş arayanları, işlerinden olmamak için canla başla çalışanların karşısına dikebilir (*Kapital I*, Bölüm 25). Teknoloji aynı zamanda yatırımı bir grup işçiden daha etkili çalışan başka bir grup işçiye kaydırma tehdidi oluşturur. Göreli olarak yüksek düzeydeki ücret düzeyinden yararlananları vasıfsızlaştıran ve onların emek sürecini kontrol eden

teknoloji, sermaye ve emek arasındaki dengeyi birincinin lehine dönüştürür (*Kapital I*, Bölüm 15). Grevlerin etkililiğini sekteye uğratan teknolojilerden de söz etmek şarttır:

> Makine, işçinin karşısına ondan daha iyi iş çıkaran ve daima onu gereksiz kılan bir rakip gibi çıkmakla kalmaz. Aynı zamanda işçiye düşman bir güçtür... Grevleri, yani işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı dönemsel başkaldırılarını ezmede en güçlü silahtır... Salt işçi sınıfının ayaklanmalarına karşı sermayeye silah sağlamak amacıyla 1830'dan beri yapılan icatların bir tarihini yazmak olanaklıdır. (*Kapital I*, Bölüm 15)

Teknolojik yeniliğin toplumsal sonuçlarının herhangi özel bir durumda belirsiz olduğunu vurgulamak önemlidir. Emek tarihi; işgücünü bölünmeyle, belli işçi kategorilerini vasıfsızlaştırmayla ya da grev kırmakla tanıştıran teknolojilerin, belirli bağlamlarda işçilerin birliğine katkı yapabildiğini, başka işçilerin becerilerini geliştirebildiğini ve emek mücadelelerinin başarısına yardım edebildiğini göstermiştir. Yine de, sermaye sahipliği ve kontrolü, bunu elinde tutanlara işyerinde yenilenme sürecini başlatma ve yönetme gücünü bahşeder. Marx, bu güç yürürlükte oldukça, teknolojik değişimin, sermaye ve ücretli emek ilişkisinin temelindeki yapısal baskı ve sömürüyü güçlendirme eğiliminde olacağını düşünür.

Marx, aynı zamanda, teknolojik değişimin kapitalist dünya pazarında eşitsiz gelişimi üreten büyük bir faktör olduğunu ileri sürmüştür. Teknoloji sermaye içi rekabette büyük bir silahtır (*Komünist Parti Manifestosu*, Bölüm 1). Sermaye birimleri ileri araştırma ve geliştirmeye (AR-GE) geçerek, büyük ihtimalle gelecek nesil yenilikleri başarılı bir biçimde uygulamaya sokarak ve gelecek nesil kârlara el koyma yoluyla giderek artan kârların gelecekte bilimsel-teknolojik sınırda ya da ona yakın biçimde kullanılması için gerekli fonların sağlanmasında verimli bir döngü oluşturmak için konumlanmıştır. Oysa, ileri AR-GE erişimi olmayan sermaye birimleri, ister istemez bir kısır döngüye saplanıp kalma eğilimindedir. Bunların önemli yenilikleri uygulamadaki yetersizlikleri, izleyen dönemdeki ileri AR-GE'ye katılma becerilerini de kısıtlayarak, yukarıda bahsedilen ortalama kazançlardan yararlanmalarını engeller. Bu, dönüşümlü olarak gelecekteki yenilikleri ve kâr fırsatlarını da sınırlandırır.

Son olarak Marx, sermaye birikimini kolaylaştıracak teknolojik değişim yatırımlarının, birikim sürecinin altını oyma eğiliminde olduğunu savundu. Onun bakış açısına göre, kısa dönem kârlılık peşindeki firmalar için sermaye-yoğun teknolojilere yatırım yapmak rasyoneldir. Fakat böyle yaptıkla-

rında kitlesel olarak irrasyonel bir sonuç zorunlu olarak ortaya çıkma eğilimindedir: sabit sermayenin aşırı birikimi, aşırı kapasitenin ortaya çıkışı ve kâr oranlarında azalma.

'Yeni Ekonomi': Eleştirel Bir Perspektif

'Yeni ekonomi' teorisyenlerinin doğru bir biçimde belirttikleri gibi, enformasyon teknolojileri son on yılda toplumsal dünyayı önemli oranda dönüştürdü. Fakat bu gelişmeler Marx'ın sermaye eleştirisini hiç de anlamsız kılmadı. Değerlenme zorunluluğu, kapitalizmin önceki biçimlerinden hiç de az olmayan biçimde bugünün 'yeni ekonomi'sinde de yerini korumaktadır (Smith, 2000).

Doğrudan bir sonuç olarak, bazı bilgi biçimleri 'bilgi ekonomisi' diye anılan şeyde diğerlerinden çok daha fazla önemli olmaya devam eder. Örneğin, özel fonlu tıbbi araştırmaların yüzde 5'inden daha azı yoksul ülkelerdeki hastalıklar üzerine odaklanmıştır. Ve bioteknolojilerin, nanoteknoloji-lerin ve diğer yeniliklerin uzun dönemli çevresel ve sağlığa ilişkin etkilerinin araştırılması, kısa dönemde bu yenilikleri ticarileştirmeye yönelen araştırmalarla karşılaştırıldığında, ciddi biçimde çok daha az fonlanmaktadır.

Ücretli emek küresel ekonomide canlı emeğin hakim toplumsal biçimi olarak kalır. İleri enformasyon teknolojilerinin kapitalist işyerlerine girişi, bazıları için işgününün uzaması ve yoğunlaşması, bazıları için ise işsizlikle ilişkili olmuştur; verimlilik artışı geçim ya da yaşam standartlarında bir kayıp olmadan emek zamanı düşürmek için kullanılsa bile. Emek sürecinde makinenin kullanımı ve tasarımını belirlemede işçilerin rolü, bütün işçileri 'güçlendirme' retoriğine rağmen, köklü bir biçimde kısıtlanmaya devam etmektedir. Bilişim teknolojileri sınır ötesi üretim zincirlerini çoğaltma olanağı sağladı, tabii ki yerkürenin farklı bölgelerindeki işçilerin birbirine düşmesini kolaylaştırarak. Ve makinede işçilerin becerilerinin nesneleşmesi süreci bilişim teknolojileriyle birlikte hızlandı, bu teknolojilerin grevler esnasında işlemeye devam etmek için kullanımında olduğu gibi. Kitlesel ölçekte işgücünün elektronik olarak izlenmesi ve emek sürecinin aşırı biçimde parçalanması (emek süreçleri ile çalışanların matematiksel modellenmesi buna imkân vermektedir) 'yeni ekonomi'nin başka görünümleridir, bu da Marx'ın kapitalist işyerindeki teknolojik değişime ilişkin düşüncesinin ge-

çerliliğinin devam ettiğini gösterir. 'Yeni ekonomi'de, eskisinde olduğu gibi, işyerindeki makineler 'artık değer üretmenin aracı' olarak kalır.

Dünya pazarındaki eşitsiz gelişme, 'yeni ekonomi'nin tanımlayıcı bir özelliği olmaya da devam eder. Kapsamlı ulusal inovasyon sistemleri, metalaştırılabilir inovasyonların gelişimini hızlandırmak için dünyanın uygun bölgelerinde devreye sokuldu. Bütün AR-GE faaliyetlerinin yüzde 95'inden daha fazlası bu bölgelerde başladı. Küresel Kuzey'deki sermaye birimleri buradan muazzam rekabetçi avantajlar türetiyor. Bilimsel teknolojik bilginin artışı, 'yeni ekonomi' teorisyenlerinin gamsızca belirttiği gibi, kapitalist dünya pazarındaki şiddetli yoksulluk ve eşitsizliğe çözüm getirmemektedir. Bu, Marx'ın kavradığı gibi, önemli bir nedendir.

Son olarak 'yeni ekonomi'nin anahtar sektörleri (bilgisayarlar, iletişim donanımı, yarı-iletken endüstrisi, vb.), 'eski ekonomi'nin temel sektörlerinde daha önce olduğu gibi aşırı birikim sıkıntılarına duyarlı olacağını gösterdi. Gerçekten de, aşırı birikim krizine yönelik eğilim yürürlükteki ulusal inovasyon sistemlerinin yayılmasıyla güçlendi. Önemli ticari potansiyele sahip yeni bir inovasyon demeti ortaya çıktığı an, bazı bölgelerde araştırma giderleri, vergi muafiyetleri, kredi ödenekleri ve diğer doğrudan ve dolaylı sübvansiyonların birçoğu aşağı yukarı aynı anda seferber edilir. Kullanım değeri açısından 'yeni ekonomi'nin teknolojik dinamizmi böylece desteklenir. Ne var ki değer açısından işler daha karmaşıktır. Daha fazla ulusal inovasyon sistemi dünya genelinde yerini aldıkça, ortaya çıkan sanayi ve sektörlerde aşırı birikim sıkıntıları çok hızlı yükselme eğilimindedir; yüksek kârların rekabetçi bir teknolojik avantajdan elde edilebildiği dönem daha fazla sıkışmış olur.

Aşırı birikim sıkıntıları dünya pazarında sürdüğünde, ücretli emeğin artan sömürüsü yoluyla kârları artırma baskısı da yoğunlaşır. Finans piyasalarındaki spekülasyon da zorunlu olarak artma eğilimindedir, zira finansal balonlar aşırı kapasite kullanımından musdarip sektörlerde ek yatırıma kıyasla kâr için genellikle daha büyük fırsatlar ortaya çıkarır. 'Yeni ekonomi'de, enformasyon teknolojilerine en büyük özel sektör yatırımının, bilgi işçilerinin en fazla yoğunlaşmasının ve en hızlı ürün yeniliği oranının mali sektörde bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır, elbette tahmin edilebilir feci sonuçlarıyla. Marx'ın belirttiği ve çağdaş deneyimin de doğruladığı gibi, kırılgan topluluklarda yağmacı faaliyetler sermaye için daha çekici olur (*Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 5, D).

Yeni Bir 'Yeni Ekonomi' mi?

Önceki bölümde tartışılan 'yeni ekonomi'nin rahatsız edici özellikleri, ücret ve meta biçimi gibi sermayenin sosyal formlarında kökleşmiştir. Son yıllarda, uygun bir politik destekle, bu biçimlerin merkezi yerini yoğun olarak 'halk tabakasına dayalı kolektif üretim'in farklı toplumsal biçimlerine terk edeceğine inanan yeni nesil 'yeni ekonomi' teorisyenleri ortaya çıktı (Benkler, 2006). 'Yeni ekonomi'nin bu biçimi, sermaye-ücretli emek ilişkisi dışındaki enformasyon ağları içinde girişilen işbirliğine dayalı bilgi çalışmasına dayandırılır. Bunun ürünleri ('bilgi malları'), tam da bu nedenle, meta biçimi dışında, bu ağlar içinde özgür biçimde paylaşılır.

Aynı yaş grubundan insanların ortak kullanım alanlarına dayanarak yaptıkları üretimin çağdaş öneminin hafife alınmaması gerekir:

> Ücretsiz Web tabanlı e-mail, kişisel Web sayfaları tedarik hizmetleri, anlık ileti yazılımları, sosyal ağ oluşturma siteleri ve iyi tasarlanmış arama motorları gibi fikirler, daha çok kendi sorunlarını çözmek ya da burada toplanacak kârlar olduğunun farkına varan firmalardan daha düzgün bir şeyler denemek isteyen küçük insan grupları ya da bireylerin kafasından ortaya çıkmıştır. (Zittrain, 2008, s. 85)

Şifreleme yazılımları, akran dosya paylaşım programları, ses ve görüntü biçimleyicileri ve daha birçok örnek bu listeye eklenebilir. 'Gerçekten de, amatörler tarafından *başlatılmamış* bir yazılım bulmak zordur' (Zittrain, 2008, s. 89). Kapitalist firmalar haricinde işbirliği içinde olan bireyler, tam olarak yeni müzik türleri, dünyadaki olaylar hakkında çeşitli bilgi ve yorum kaynaklarına benzeri görülmemiş erişim, milyonlar için yararlı olduğu doğrulanmış ansiklopediler ve bunun gibi şeyleri kolektif olarak ürettiler.

İnsani ilerlemeyi geliştirecek bu üretim biçiminin potansiyeli değişkendir. Ancak bu potansiyelin gerçekleştirilmesi, sermaye hüküm sürdükçe ciddi biçimde kısıtlanmış olacaktır.

Elbette ki sermaye, bir 'armağan' olarak, akranların ortak kullanım alanlarına dayanarak yaptıkları üretimin sonuçlarına el koymaktan mutlu olacaktır. Açık kaynak kodlu yazılımının kullanımının IBM'e bir yılda 400 milyon dolar tasarruf ettirdiği tahmin edilmektedir. Buna rağmen 'değerin sonsuz artışı' ücretli emekçiler tarafından üretilen metaların satışını zorunlu kılar. Kapitalizm devam ettiği müddetçe ücretsiz bilgi malları üretimine yatırılan kaynaklar, tescilli ürünler ve tescilli bilgi üretimine (ve bunlara el konulmasına) kendilerini adayanlarca küçümsenecektir.

Son olarak, ortak kullanım alanlarına dayalı (akrandan akrana) üretime katılmaya elverişli toplumsal aktörlerin zaman ve enerjisi, emek güçlerini satmak ve kapitalist şirketlere yoğun artık değer üretmek için cebri bir baskıyla ağır biçimde kısıtlanacaktır. Marx, *'boş zaman*, özgür gelişim zamanı olduğundan, kapitalist, işçiler tarafından toplum için yaratılan *boş zamana* el koyar' diye yazmıştır (*Grundrisse*). Ortak kullanım alanlarına dayalı (akrandan akrana) üretimin özgür gelişimi için kullanılabilir olan zamanın göreli olarak sınırlılığı bu savın çarpıcı bir göstergesidir.

Ortak kullanım alanlarına dayalı (akrandan akrana) üretime ilişkin verilen umudun (ve 'yeni ekonomi'nin potansiyel olarak ileri olan diğer veçhelerinin) doyuruculuğu, bir grup siyasal elitin yerine başka bir elit grubun seçilmesinden daha fazlasını gerektirecektir. Bu, bütün sektörlerde yatırımın ve üretimin kontrolünün demokratikleştirilmesini, üretim ilişkilerinin toptan dönüşümünü gerektirir. Ancak ondan sonra gerçek anlamda 'yeni' bir ekonomiden söz etmenin haklı bir gerekçesi olur.

Çeviri: **Mustafa Kemal Coşkun**

42
SİYASET BİLİMİ

Alison J. Ayers

Siyaset Bilimi ve Marksizm arasındaki ilişki birbirini karşılıklı olarak ihmal etme sorunu olarak nitelendirilebilir. Marksistler ve Marksist olmayanlar arasında diğer disiplinlerde süregelen tartışmalara siyaset bilimi içerisinde pek rastlanmaz. Bu madde söz konusu antipatinin kökenlerini ve çerçevesini kabaca tanımlarken siyaset biliminde hüküm süren beş efsaneye getirilen Marksist eleştirilerin de altını çizmektedir. Aynı zamanda, savaş sonrasında ve daha yakın vadede 'siyasal' olanla ve 'iktisadi' olan arasındaki ilişkiye odaklanarak, kapitalizmde 'siyasal' olanı anlama konusundaki Marksist katkıları aktarmaktadır.

Karşılıklı İhmal Sorunu

Bertell Ollman'ın da (1978) ileri sürdüğü gibi, siyaset bilimi ve Marksizm arasında karşılıklı ihmalin kökenleri hem Marksizm'deki hem de siyaset bilimindeki tarihsel özgünlüklerde yatıyor. Marx'ın en açık biçimde 'siyasal' nitelik arz eden yazıları *Komünist Manifesto*, *Fransa'da Sınıf Savaşımları*, *Louis Bonapart'ın On Sekiz Brumaire'i*, *Fransa'da İç Savaş* ve *Gotha Programı'nın Eleştirisi* idi. Ne var ki kapitalist 'iktisat'ın *Kapital*'de açıklanan eleştirisine odaklanılması, Marx'ın birçok izleyicisinin onun sonradan basılan eserlerindeki farklı toplumsal alanlara bunlarla uyumu ölçüsünde önem atfetmesine yol açtı. Bu hataya düşmeyi kolaylaştıransa iktisadi 'altyapı' ile sosyo-politik-kültürel 'üstyapı' ilişkisinin yaygın yorumu ve ortodoks Marksizm'in ikti-

sadi belirlenimcilik yönelimi oldu. Altyapı ve üstyapının bu biçimdeki okunuşu itibar kaybederken, 'ekonomi dışı' alanların karakteri ve gelişiminin göz ardı edilebileceği ya da alternatif olarak iktisadi alan tarafından belirlenebileceği görüşü birçok Marksist açısından kabul gördü. Buna göre devlete ortodoks Marksizm içinde atfedilen minör role bakılacak olursa 'siyaset çalışan akademisyenlerin bu teoriye ilgiyle yaklaşmadığını söylemek şaşırtıcı olmayacaktır' (Ollman 1978, s. 101).

Ne var ki, siyaset bilimi disiplinin tarihi de bu karşılıklı ihmale katkıda bulundu. On dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar, siyaset çalışmaları felsefe, politik ekonomi, tarih ya da hukuk kapsamına giriyordu. Formel bir disiplin olarak (Columbia Üniversitesi'nde 1880'de siyaset bilimi bölümü kurulması ile) ortaya çıkmasından beri siyaset bilimi daha geniş toplumsal süreçler ve ilişkilerden soyutlanmış bir biçimde, ağırlıklı olarak siyasal süreç üzerine yoğunlaştı.

Toplumsalı bir bütün olarak anlama çabası olarak doğan diğer disiplinlere tezat teşkil eden siyaset biliminin kökenleri hukuk ile devlet yönetme sanatında yatar. Siyaset bilimi, öncelikle, varolan siyasal kurumları daha etkin hale getirme kaygısıyla yürütülen bir çaba oldu: Machiavelli'den Kissinger'a, Huntington'dan Fukuyama'ya 'siyaset bilimi sistemin içinde – iktidara ilişkin gerçeklikleri kavradıklarına inanan– reformlar ve ilerlemeler peşinde koşanların sahası olageldi' (Ollman, 1978, s. 101).

Siyasal kurumların biçimleri ve niteliklerine (ve bunları değerlendirme ölçütlerine) duyulan temel ilginin kökleri tarihsel olarak Yunan'a, Roma'ya ve Yahudi-Hıristiyan dünyasındaki siyasal düşünce sistemlerine uzanır. Rönesans ve Aydınlanma'nın siyaset felsefesi boyunca devam eder. Resmi idari kurumlar ve sözleşmeler de Batı ülkelerinin çoğunda (ABD hariç) siyaset bilimini işgal eden ve büyük oranda tarihdışılaşan anayasal ve hukuksal çalışmalara on dokuzuncu yüzyıl boyunca, en azından II. Dünya Savaşı'na kadar egemen olmuştur.

Siyasal pratiğe ve 'gerçek' dünyaya ilişkin soru işaretleri özellikle savaş sonrası dönemde siyaset bilimine egemen olan oldukça deneyci 'davranışçılık'ta en belirgin halini almaktadır. Sistem kuramının himayesinde ağırlıklı olarak ABD'de gelişen 'davranışsal devrim' siyasal sistem ve karar verme üzerine çalışırken, devletin ve iktidarın analizinden kaçındı. Davranışçılık Avrupa siyasal teorisini ABD siyaset bilimi ile bağdaştıran çoğulcu teori ile yakın bir ortaklık kurdu. Karar almanın 'eşitsizliklerin dağılması' denen du-

rımdaki, yani farklı çıkar grupları arasındaki çelişki ve pazarlıkların bir sonucu olduğunu iddia etti (Barrow, 2008).

Siyaset Biliminin Beş Efsanesi

Kendinden hoşnut değerlendirmeler aksini söylese de (bkz. Robin Goodin ve Hans Dieter Klingemann, *A New Handbook of Political Science*, 1996, Giriş) disiplin, süreğen bir krize saplanıp kalmış durumda. Sayısız yorumda siyaset bilimindeki 'trajedi'den, siyaset biliminin 'kriz'inden ya da 'siyaset biliminde gerçeklerden nasıl uzaklaşıldığından' bahsedilmiştir (Barrow 2008). Gerçekten de, 'iktisada her kim kötümser bir bilimdir dediyse dönüp bir de siyaset bilimine bakmalıdır' diyen Ollman (2000, s. 561) disipline hakim olan beş efsaneden bahseder: 'Siyaset'i inceleme ve bilimsel olma, siyasal olanın ayırt edilebilirliği, devletin sözde tarafsızlığı ve disiplinin ne dereceye kadar demokrasi gayesine hizmet ettiği. Bu kesim, bahsedilen efsanelerin metodolojik yetersizlikleri, bilgi sosyolojisi ve ana akım siyaset bilimi analizlerinde kapitalizmin yer almayışına getirilen Marksist eleştirileri özetliyor. Bir sonraki kesimde ise kapitalizm içinde siyasal olan üzerine savaş sonrası ve daha çağdaş Marksist analizler gözden geçiriliyor.

'Siyaset'e ilişkin tüm tartışmalarda, siyaset bilimi hiçbir zaman kesin olarak neyi incelemesi gerektiğini belirlemedi. Yöntemlerin ve tekniklerin tespiti inceleme konusunun sorgulanmasının önüne geçti. Böylelikle birçok minör ve yüzeysel sorunlar haddinden fazla dikkat çekerken, temel konular ve ilişkiler büyük oranda ihmal edildi ya da algılanmadı bile. (Ollman, 2000; Barrow, 2008) Davranışçılık, tarihin oluşumundan, siyasal kurumlardaki iktisadi ve sosyolojik olandan soyutlanmış bir halde (ölçülebilir) siyasal davranış üzerine odaklanması nedeniyle çalışma alanını daralttı. Daha da yakın zamanlarda gündeme gelen rasyonel tercih yaklaşımları 'insanların gerçekte siyasal olarak ne yaptıklarını reddederek ve karar süreçlerine, yaptıkları seçimlere ilişkin hesaplamalara odaklanarak siyaset bilimin minyatürleştirilmesini bir adım daha ileriye taşıdı' (Ollman, 2000, s. 555). Marksist eleştiriler bu entelektüalize edilmiş miyop siyasal gündemin, tehlikesiz bir ihmalden çok ötede, ideolojik bir işlevi de olduğunu kabul ederler. Bu 'ıvır zıvır şeyleri' incelemenin önemi neyi 'sakladıklarında, maskelediklerinde ... ve görmezden geldiklerindedir' (s. 560).

Siyaset biliminin yöntem güdümlü yaklaşımı 'bilimsel' olma iddiası ile müjdelenmişti. Davranışçılık doğa bilimlerinin yöntemlerini (görünürde)

siyaset bilimine de yaymaya çalıştı. Daha yakın zamanda, rasyonel tercih ve metodolojik bireycilik formel, tümdengelimsel, matematiksel modelleri, özellikle de iktisattan, ithal etmeye çalıştı. Kimi farklara rağmen her iki yaklaşım da kümülatif, nötr ve değerden bağımsız bir siyaset 'bilimi'ne erişmeyi taahhüt ediyor. Tam da burada, Marx'ın deneycilik (ampirisizm) eleştirisinin ortaya koyduğu gibi, böyle yaklaşımları onaylayan naif objektivizm her bilimsellik ve objektiflik iddiasının yanlış olduğunu gösterir. Daha doğrusu, siyaset bilimi bayağı iktisatla bir olup 'her yerde görünüşleri düzenleyen ve açıklayan yasalar karşısında yalnızca görünüşlere sarılır' (*Kapital* Cilt 1, Bölüm 11). Bununla bağlantılı olarak bilimcilik, ana akım siyaset bilimi ile yerleşik siyasal iktisadi iktidar arasındaki ilişkiyi gizlerken, statükonun bu tarafgir savunmasını da maskeler (Barrow, 2008).

'Siyasal' ve 'iktisadi' alanlar arasındaki burjuva kavramsal ayrımdan hareket eden disipliner yaklaşımda, 'gerçek görünümler'e bariz şekilde öncelik tanıdığı görülür. Siyaset bilimi, buna uygun olarak, siyaset ve devleti (kendini devletle ilişkilendirebildiği sınırlı kapsamda) anlayacağını iddia ederken, her ikisinin açıklamasının da temel bir kısmını kendisine sunan kapitalizm bağlamını göz ardı eder. Böyle bir tahrifatın içinde kaybolup gidense, bu bağlamın bir parçası olarak bütünün ve 'siyasal'ın işleyişinin anlaşılmasını sağlayan asli ilişkiler ve değişimlerdir. Aynı zamanda 'bu bütünün... şimdikinden başka bir şey olma potansiyeli de' elden yitirilir. Bu demektir ki, siyaset bilimi, kapitalizmi muğlaklaştırarak, sosyalizmi –aynı zamanda sosyalizm olasılığını ve kapitalizmin radikal bir eleştirisinden doğacak bir sosyalizmin sınırlarını da– (Ollman, 2000, s. 560) muğlaklaştırmayı becermiş olur.

Kapitalizmin analitik anlamda dışlanması toplumlara 'demokratik' olarak yaklaşma olasılığının da ön şartıdır. (Demokrasi gibi) siyasal fikirlerin yüzer-gezer soyutlamalar olarak incelenmesini reddeden Marksistler, bunları tarihsel bağlama oturtmanın önemli olduğunu savunurlar. Ellen Meiksins Wood'un detaylandırdığı gibi: '"Biçimsel" demokrasi ile demokrasinin liberalizmle özdeşleştirilmesi, başka bir bağlamda değil ama tam da kapitalizmin özgül toplumsal ilişkileri bağlamında, pratikte imkânsız, teoride ise âdeta düşünülemez bir şey haline gelebilirdi' (1995, s. 14). Ekonomik alan ile politik alanın birbirinden ayrılmasıyla birlikte (bu ayırım, kapitalizmin doğasında vardır) hukuksal ya da siyasal ayrıcalığa dayanmayan, ama

kendine özgü iktidar ilişkileri tarafından kurulan ayrı bir 'ekonomik' alan ortaya çıktı.

Siyaset bilimini egemenliği altına alan liberal demokrasi kitapları 'kapitalizmin yarattığı tüm bu yeni egemenlik ve zor alanına, onun tözsel yetkileri devletten sivil topluma, özel mülkiyete ve piyasanın zorunluluklarına göre yeniden konumlandırdığına' değinmez (Wood, 1995, s. 234). Liberal demokrasi, kurumsallaşmış ya da düşünsel düzeyde erişim alanını hiçbir zaman 'iktisadi aleme' dek genişletmeye çalışmaz. Daha ziyade, iktisadi alanın demokratik iktidar karşısındaki dokunulmaz konumunu korumak demokrasinin temel bir şartı haline gelmiştir (Wood, 1995). 'Biçimsel' demokrasiyi kapitalist yönetimin dar bir şekilde çizdiği sınırlar içerisinde meşrulaştıran siyaset bilimi bu tip ideolojik pratiklerin geliştirilmesinde oldukça işlevseldir. Aslında, Ollman siyaset biliminin temel görevinin kapitalizmden 'kaçınmak' olduğunu öne sürer. Ancak kapitalizmin söz konusu olmadığında siyaset bilimi devleti tarafsızmış gibi sunabilir. Yani 'kapitalist sınıftan bağımsız olan ve bu nedenle onu etkin bir şekilde kullanmaya uygun olarak örgütleyen her grubun az ya da çok hizmetinde olan bir kurumlar seti olarak...' (Ollman, 200, s. 561).

Kapitalizmin her yerde hazır ve nazır olduğu düşünülürse, araştırmamızı gerçek anlamda bilimsel kılabilmek için, yani devletin ve siyasetin nasıl işlediğini ve bunların ancak demokratik olmayan kapitalist toplumsal ilişkilerin demokratikleşmesi ile herkes için nasıl işleyebildiğini açıklayacak hale getirmek için kapitalizmin sorgulanması hayati önem taşır. Disiplinin içindeki (ya da dışındaki) Marksistler bunun anlaşılmasına, sorunlar yaratsa da, önemli katkılar yapmışlardır.

Kapitalizmde 'Siyasal' Olan Üzerine Marksistlerin Görüşleri

Marx'ın eserlerini 'iktisadi' ya da 'siyasal' eserler olarak karakterize etmek yanıltıcıdır. En teknik 'iktisadi' eserlerinde dahi Marx dünyayı siyasal bir cepheden tasvir eder. Her şeyden önce 'iktisadın' tarihsel ve siyasal tecessümünü ve 'iktisadi' olanın soyutlanmasının imkânsızlığını açıklaması Marx'ın burjuva politik ekonomisine getirdiği eleştirilerin anahtar yönüdür. Bu anlamda, Marx'ın eleştirisi iktisadi ve siyasal alanlar arasında ciddi kopukluklar oluşturmaması bakımından burjuva politik ekonomisinden köklü

biçimde farklılaşır. Marx, hem iktisada hem de siyasal alana soyut güçler ağı olarak değil, toplumsal ilişkiler dizisi olarak yaklaştığı için sürekliliklerin izini sürebilmiştir (Wood, 1995).

Marksizmin birçok farklı kolu bundan sonra Marx'ın bu altüst edici eleştirisini terk etmiş, bunun yerine –farklı biçimlerde ve derecelerde– 'siyasal' ile 'iktisadi' olan arasındaki burjuva kavramsal ayrımını sürdürmüştür (Wood, 1995, Bonefeld, 2003). Bu görünür ayrım sadece bir teorik problem olmakla kalmaz, bunun ötesinde, modern işçi sınıfı hareketlerinde görülen iktisadi ve siyasal mücadelelerin ayrışması pratiğinde bilfiil vücut bulur (Wood, 1995) ve devrimci bir sosyalist pratiğin olanaklarını zayıflatır.

Siyasal ile iktisadi olanın kavramsal yönden birbirinden ayrılması Stalinist ortodoksiye egemen olan altyapı-üstyapı metaforunda açık bir şekilde görüldü. Ancak bu, aynı zamanda, savaş sonrasında siyasal olanı iktisadi olanla ilişkisi içinde açıklama girişimlerinde de söz konusuydu. Bu teoriler genellikle altyapı-üstyapı metaforunun 'indirgemeci'liğine değinmeye çalıştılar, yani:

> hem insan faaliyetini reddetmesine hem de 'üstyapı' etkenlerine ideoloji, kültür veya siyasette somutlaşan bilince nasıl bir yer verileceğinde uzlaşamamasına. Bu indirgemeciliğe karşı önerilen düzeltmeler genelde ya Marksist 'hümanizme' ya da toplumdaki 'düzeylerin' göreli özerkliğine, bunların karşılıklı etkileşimlerine ve son kertede 'iktisadi alanın' belirleyiciliğinin ertelenmesine yapılan vurgu biçimini almıştır. (Wood, 1995, s. 51-52)

Bu teorilerin ve tartışmaların birçoğu özellikle etkili oldu. Ralph Miliband'ın *Kapitalist Toplumda Devlet*'i (2009), davranışçı siyaset biliminin pluralizmini kapitalist toplumda devletin tarihsel ve ampirik analizi aracılığıyla eleştirdi. Miliband, kapitalizmin İngiliz devleti üzerinde egemenlik kurmasını ve bu egemenliği yeniden üretmesini sağlayan araçları detaylı bir biçimde inceledi ve sermayenin devlet aygıtlarını, ekonomisini ve yönetimini meşrulaştıracak araçlar üzerinde doğrudan ya da dolaylı kontrol sağlayarak hem siyasal hem de iktisadi gücü tekeline aldığını savundu. Bunun ardından gelen Miliband-Poulantzas tartışmasında, Miliband'ın açıklaması devletin 'araçsalcı' teorisini (devlet, sermaye sınıfının bir aracıdır) ve sınıf mücadelesinin 'iradeci' teorisini (bu teoriye göre devlet erkine eklemlenmenin biricik sınırları halkın direnişi içinde yer alır) geliştirmekle eleştirildi. Bu açıklamalarda eksik olan sivil toplum ve devlet arasındaki 'yapısal' ilişkileri açıklayan bir teoriydi. Buna göre, Miliband devletin sınıf karakterini onun

biçimine içkin bir şey olarak değil, sınıf mücadelelerinin olumsal bir sonucu olarak gördü (Clarke, 1991).

Buna karşılık, Louis Althusser'in yapısal Marksizm'inden etkilenen Nicos Poulantzas'ın devlet teorisi, devletin iktisadi olanla ve sınıf aktörleri ile ilişkisindeki özerkliğini ve özgüllüğünü vurguladı (Clarke, 1991). Althusserci Marksizm toplumsal yapıyı görece özerk, ayrıksı ve iktisadi belirlenimciliğin uzak bir 'son kerteye' ertelendiği kendi dışıyla ilişki içinde olan 'bölgeler' ve 'kerteler' (iktisadi, siyasal, ideolojik) olarak kavramsallaştırır. Bunun gibi, Poulantzas'ın kapitalist toplumda siyaset üzerine çalışmaları 'özerklik' kavramı üzerine odaklanırken, kapitalist üretim tarzında 'siyasal kerteyi' yapılandırmaya ve bu üretim biçimini yapısal olarak kolaylaştıran türden bir devleti kurmaya çalışır (Wood, 1995). Bu yaklaşımı destekleyen ise, Marx'ın çalışmalarının hatalı olarak Marksist bir 'iktisat bilimine' denk geldiğini varsayacak bir Marksist siyasal teorinin oluşturulması çabasıydı (Bonefeld, 2003).

1970'lerin 'devlet türetme' diye tanımlanan tartışması kapitalizm ve devlet arasındaki içsel ilişkiyi inceleyerek bu yaklaşımları reddetti. Bu tartışma içindeki hatırı sayılır farklılıklara rağmen Elmar Alvater gibi teorisyenler, siyasalın kategorilerini iktisadın analizlerinden 'türetme' arayışına girdiler: 'Bu insani toplumsal ilişkilerden kategorileri 'türetme' demek değil, siyasal olanı iktisadi olandan türetmekti; iktisadi olan öngereklilikti ve siyasal olan iktisadi kategorilerin sade bir türevi olarak belirmişti' (Bonefeld, 2003).

1980'lerden beri, 'postyapısalcı' Marksizmin çeşitli biçimleri iktisadi, siyasal ve ideolojik 'kerteler' arasındaki yapısal ayrımı, bunları karmaşık bir bütünlüğün düzeyleri olarak bütünleştirmeye çalışırken, aynı zamanda üstyapıların göreli özerkliğini vurgulayarak sürdürmüş oldu (Lacher, 2008). Bu durum, başta düzenli bir birikim için birikim rejiminin kendisine uygun bir düzenleme biçimine ihtiyaç duyduğu şeklindeki 'işlevselci' argümanı geliştiren Paris düzenleme okulundan Michael Aglietta ve Alain Lipietz'de olmak üzere 'düzenleme kuramlarının' birçoğunda görüldü. Düzenleme biçimi bu nedenle birikim rejiminin bir işlevsel gerekliliği gibi yorumlandı – böylece birikim rejimi ile düzenleme biçimi arasında yapılan analitik ayrım sayesinde iktisadi ile siyasal olanın ayrışması yeniden üretiliyordu (Lacher, 2008).

Poulantzas ile Parisli düzenlemecilerden yararlanan Bob Jessop ve Joachim Hirsch, 'göreli özerk' kerteler olan iktisadi ve siyasal arasındaki

ilişkiyi devlet kuramını yeniden formüle ederek kurmaya çalıştılar. Toplumsal yeniden üretim sorununu daha geniş şekilde ele alan bu teorisyenler, yönetişim krizlerinin kapitalist krizin kurucuları olduğunu, sadece birikim rejiminin tükenişinden kaynaklanan ikincil etkiler olmadığını ileri sürdüler. Karmaşık bütünlüğün düzeyleri arasındaki yapısal mütekabiliyet fikri, sistemik yeniden üretimin yapısal bütünlüğünü güvence altına alacak olan özel bir sınıf fraksiyonunun hegemonyasına bağlıydı. Farklı konjonktürlerde farklı birikim rejimlerine uyan farklı 'hegemonik projeler' var olmuş, toplumsal güçlerin belli bir hegemonik bloğuna dayanarak belli bir birikim stratejisi ortaya çıkmıştı. Ne var ki, bu değerlendirmeler içerisinde ilgi odağı emek ve sermaye arasındaki mücadeleden ziyade, sınırlı olarak egemen sınıfın farklı fraksiyonları arasındaki çatışmalara kaydırıldı (Lacher, 2008).

1980'lerin postyapısalcı Marksizm dönemecinde etkili olan bir diğer akım, Uluslararası Politik Ekonomi içindeki Neo-Gramscici okul ve özellikle de Robert Cox'un tarihselci-yapısalcı yaklaşımıydı. Cox'çu yaklaşım ekonomist ve yapısalcı Marksizmleri, ilhamını Gramsci'den alan tarihselcilik ve hümanizm ile alt etmeye çalıştı. Gramsci'nin böylesi bir okunuşunun iç çelişkilerinden başka, Cox'un yaklaşımı kendi kurduğu analitik ve kuramsal çerçeveyle ve özellikle de Althusser-Poulantzas mirasıyla sınırlıydı. Yapıların içini konjonktürle doldurarak yapısal belirlenimden söz eden Cox, 'yapılar arasındaki geçişle ilgili tatmin edici bir açıklama yapmadan basitçe kapitalist üretim biçimin *"büyük yapısalcılığı"*nı "tarihsel blok"un *"minyatür yapısalcılığıyla"* değiştirdi.' Bunun gibi, diğer postyapısalcı Marksist yaklaşımlarla ortak olarak Coxçu analizler, toplumsal değişimi kapitalizmin yeniden üretiminin 'içinde' anlamlandırabilmektedir (Lacher, 2008, s. 62-63).

Bu gibi açıklamalar 'siyasal' olanın ve 'iktisadi' olanın kavramsal ayrışmasını sürdürmektedir. Aslında, birbirinden tümüyle farklı yaklaşımları birleştiren şey, kesinlikle bu kurucu kavramsal önermeleri yeniden çalışmayı farklı farklı biçimlerde de olsa amaçlamış olmalarıdır (Lacher, 2008). Bu nedenle siyasal ile iktisadi olanın ilişkisinin her nasıl olursa olsun (yeniden) formüle edilmesi karşısında (her ne kadar kimi açıklamalar kesinlikle diğerlerinden daha aydınlatıcı olsa da) bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Daha ziyade, siyasal ile iktisadi olanın *a priori* bir biçimde kategorik olarak birbirinden ayrılmasına karşı çıkılmaktadır. Böyle bir kuramsallaştırma tarihi tekerrür ettirir ve yeniden bütünüyle burjuva temellere dayanır. Marx'ın yıkı-

cı eleştirisi böylece 'retorikte radikalleştirilmiş bir burjuva araştırma projesi' (Bonefeld, 2003) lehine fiilen terk edilmiş olur.

Buna karşılık, Açık Marksizm ve 'siyasal Marksizm' siyasal olan ile iktisadi olan arasındaki kavramsal ayrımın reddedilmesinde etkili oldu. Açık Marksizm büyük ölçüde, 1980'lerin 'kapalı' Marksizmi'ne cevap olarak ortaya çıktı. Bunun gibi, 'açıklık' sadece ampirik çalışma programına değil, daha da önemlisi, bizzat Marksist kategorilerin açıklığına bir değinmeydi: 'Kendisini çelişkili bir dünyanın eleştirel bir öz değerlendirmesi olarak anlamlandıran teorinin açıklığı'. Devlet kuramı 'yapısalcı ve diyalektik/eleştirel (yani 'açık') Marksizm'in arasındaki farkın muhtemelen en açık bir şekilde ortaya çıktığı alan' olarak tanımlandı (Bonefeld vd., 1992, s. xii, xv). Kavrayışı yüksek teorik analizine rağmen Açık Marksizmin metodolojik konumu –özellikle de kategorilerinin sınırlandırılmış 'açıklığı' bakımından– keskin eleştirilerin muhatabı oldu.

'Siyasal Marksizm' tanımlaması –pejoratif olarak– böylesi açıklamaların siyasal olanın iktisadi olana önceliğini altüst ettiğini iddia eden Marksist eleştiriler tarafından icat edildi. Robert Brenner ve Ellen Meiksins Wood gibi bilim insanları ile 'siyasal Marksizm' 'siyasalcılık' iddiasının da ötesine geçecek radikal eleştirilere girişti: Yalnızca önceliklerin kabullenilmiş sıralamasını tersyüz etmeye çalışmadı, dahası 'iktisadi' ile 'siyasal' olanın ayrı bütünsellikler olarak varoluşunun baştan reddi üzerine kuruldu. Yani Wood'un (1995, s. 25) savunduğu gibi: '"Siyasal Marksizm"... üretimin önceliğine Marksizm'deki 'ekonomist eğilimler'den daha az ikna olmuş değildir. Üretimi varolmadığı bir şekilde tanımlamaz ya da sınırlarını ayrım yapmaksızın tüm toplumsal eylemleri içerecek şekilde genişletmez. Üretim tarzının toplumsal bir fenomen olduğu ilkesini esas alır.'

Althusser'in yapısalcılığı ile ortaya çıkan yapı ve tarih arasındaki düalizmi kırmaya çalışan siyasal Marksizm, ağırlıklı olarak E. P. Thompson'un eserine dayanır. E. P. Thompson, toplumsal süreçleri bir bütünlük içinde incelerken tarihsel materyalizmin 'iktisadi' ve 'siyasal' gibi soyutlamaları reddetmesi gerektiğini savunur. Thompson'ın tarihi yazılarından etkilenen siyasal Marksistler, özellikle de feodalizmden kapitalizme geçiş konusunda, özellikle Brenner'in düşünceleri, alttan alta Avrupa merkezci olmakla yaygın biçimde eleştirilse de, derinlikli tarihsel analizler ürettiler.

Sonuç

Bilindiği gibi Marx *Kapital* ve *Grundrisse*'de açıkça ifade edilen kaygıların çok ötesine geçerek burjuva toplumsallığının geniş kapsamlı bütünsel bir eleştirisine girişmişti. Bu eleştiri, 'kapitalizmin gelişmesinin "siyasette, hukukta, kültürde ve ahlakta", geniş anlamda tüm toplumsal değişimlerle derinlemesine ilgisini' içeriyordu ve 'birbiriyle bağlantılı bu değişimlerin mükemmel bir *tarihsel* kavrayışını sergilemişti' (Sayer, 1985, s. 221). Marx, hukuku, etiği, siyaseti ve birçok şeyi eleştiren bir dizi çalışma planlamış ve bunları birbiriyle ilişkili bir bütün olarak sunmayı amaçladığını ifade etmişti. Bu çalışmalar tamamlanamadı:

> Bunların yazıya dökülememesinin hesap edilemez sonuçları olmuştur... Marx'ın mirasına ilişkin algımız *Das Kapital'in* ağırlığı ve haşmeti ile çarpılmıştır. Tarihsel materyalist sorunun temel unsuru olarak 'iktisadi' olana bizi ısrarla davet eden yorumu üzerinde yükselir. (Sayer, 1985, s. 224)

Ne var ki *Kapital*'in burjuva toplumsallığının hukuku, etiği, siyaseti vb. de kapsayan daha da geniş bir eleştirisinin parçası olarak tasavvur edildiği şekliyle Marx'ı yeniden hatırlamak hayati önem taşıyor (Sayer, 1985). Bugün burjuva uygarlığının, içinde siyasetin de yer aldığı bir bütün olarak geniş kapsamlı bir eleştirisine her zamankinden çok ihtiyacımız var. Ne var ki, böyle bir eleştirinin burjuva düşüncesinin fetişleştirilmiş temelleri üzerinde geliştirilmesi mümkün değildir : 'insan deneyiminin birliğini bir başlangıç noktası olarak almalı, bu deneyim "ideoloji", "siyaset" ve "iktisat" gibi sermayenin dayatmaya çalıştığı gibi yabancılaştırılmış formlara bölünmemelidir' (Clarke, 1991, s. 38).

Çeviri: **Açalya Temel Kaymak**

43
NÜFUS VE GÖÇ

Deborah Johnston

Marx'ın nüfus üzerine yazıları okuyucuyu bir parça eğlendirir de. Bu yazılarında Marx, Thomas Robert Malthus'un nüfus teorisine olan husumetini duygularını gizlemeden ifade eder. Öyle ki Malt-hus'u kimi zaman 'egemen sınıfların utanmaz dalkavuğu', kimi zaman 'aşırmacı', hatta 'rezil' ve 'şebek' diye tanımlar.

Marx'ın Malthus'la olan anlaşmazlığı iki yönlüdür; ilki bir nüfus yasasının var olup olmadığına ilişkinken, diğeri İngiliz işçi sınıfı açısından doğurganlık ve yoksulluk arasında olumlu ya da olumsuz bir ilişkininin varlığına ilişkindir. İlkinde Malthus nüfus artışının kıtlık ve salgın hastalıklar tarafından kontrol altına alınana kadar emekçi sınıfların çocuk sahibi olmaya devam edeceğini öngören bir doğa yasasının var olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre yoksulların gelirinin artması, aile büyüklüğünün sürdürülemez sayılara ulaşıncaya kadar nüfus artışının devam etmesi anlamına gelir. Bu yaklaşımın altında Malthus'un temel savı olan, nüfus artışının gıda maddeleri arzından daha hızlı artma eğilimi yatmaktadır. Yoksulların doğurganlık tercihlerini analiz etmese de bu tercihlerin zenginlerin geç evliliklerde sergilediği ahlaki duruşa kıyasla gevşek bir ahlaki duruştan kaynaklandığını ileri sürer.

Marx ise (*Kapital I*, Bölüm 25), Malthus'un aksine, bir nüfus yasasının varlığını reddeder ve onun yerine 'her özel tarihsel üretim tarzının, yalnızca kendi sınırları içerisinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel yasaları olduğunu' savunur. Doğurganlıkla ilgili kararlar belirli bir üretim tarzı içindeki

belirli bir sınıfın konumunun sonucudur. Marx, yüksek doğurganlık oranlarının yoksulluğa yol açtığı görüşünün aksine, çocuk işçiliğin var olduğu yerlerde, düşük gelirin İngiliz işçi sınıfını yüksek doğum oranlarına mecbur bıraktığını belirtir. Dahası, nüfus baskısının kapitalizm için gerekli olduğunu savunur. Ona göre aşırı nüfus, sermayenin ihtiyaçları uyarınca, ücretlerin düşük, işçilerinse uysal olmasını sağlar. Göreli aşırı nüfus veya göreli artık nüfus kapitalist sistemin bir ürünüdür; yoksulluğa ve açlığa asıl yol açan ise emek arzındaki genişleme değil, emeğe duyulan talebin doğasıdır.

Eric B. Ross'un (1998, s. 3-5) belirttiği gibi Malthus'un yazıları, yoksullara yönelik kamusal yardımların sınırlandırılmasına ve özel mülkiyete olan açık desteği ile sistemin savunusu niteliğindedir. Malthus'a göre zenginlerden yapılacak aktarımlar yoksulların bireysel davranışlarında yatan soruna çözüm olmayacaktır. Malthus, sosyal yardımlara karşılık olarak yoksulun yalnızca daha fazla çocuk yapacağını, oysa ahlaken daha üstün olan zenginin refahının azalacağını ileri sürmüştür. Ross (1997, s. 7) ve ekonomi politik yaklaşıma sahip diğer yazarlar Malthusçuluğun bugüne değin süren cazibesinin, yoksulluğun sistemli biçimde üretilmesini gözlerden gizleme ve bunun yerine onu bireylerin doğal davranışlarına atfetme becerisinden kaynaklandığını öne sürmüşlerdir.

Son zamanlarda yeni-Malthusçular, Malthus'un teorisini nüfus artışının etkilerine odaklanarak genişlettiler. Bu yeni bakış, diğerlerinin yanı sıra, kamu harcamalarının etkisini, beşeri sermayeyi ve daha da önemlisi çevresel koşulları hesaba katmaktadır. Ancak bu yeni-Malthusçuların içerisinde yerel ilişkilere odaklananlar ile küresel bir bakışa sahip olanlar arasında önemli bir fay hattı mevcuttur. İlk görüşe sahip önde gelen yazarlardan olan biyolog Garret Hardin, nüfus artışını, ortak kullanıma açık tarımsal kaynakların ekonomik ve çevresel krizlere sebep olması bağlamında ele almaktadır. Hardin'in modelinin doğal sonucu, özel mülkiyet hakkının gerekliliğidir. Bu görüşün aksine yeni kurumsalcı yaklaşım, örneğin 2009 Nobel ödüllü Elinor Ostrom, belirli koşullarda etkili ve sürdürülebilir bir ortak mülkiyet özyönetiminin gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir. Ekonomi politik geleneğinden yazarlar da Hardin'i oldukça basite indirgenmiş ortak mülkiyet görüşü nedeniyle eleştirmektedir. Bu yazarları asıl kaygılandıran şey kaynak kullanma haklarını ve doğurganlık kararlarını tarihsel bağlamda ele almamaktır (Ross,1998, s. 201). Bu endişenin yersiz olmadığı, diğer bir önde gelen yeni-Malthusçulardan Jean-Philippe Platteau'nun çalışmalarında açık-

ça görülmektedir. Onun Afrika üzerine çalışmasında nüfus artışı, yerel doğal kaynakların bozulmasına ve uç örneklerde toplumsal çatışmalara yol açan bir etken olarak görülmektedir. Platteau'ya göre sorun, Afrika toplumlarının ne teknolojilerini ne de kurumlarını, artan nüfusa göre uyarlayamamış olmalarıdır. Böylece kurbanlar, yeniden, içinde oldukları durumun müsebbibi olarak suçlanmakta ve ne kaynakların tükenmesinin tarihsel kökenlerinden ne de Afrika toplumu üzerindeki mevcut ekonomik baskılardan bahsedilmektedir.

Yeni-Malthusçulara sistematik bir itiraz, Afrika'nın yerli teknolojisini ve tarımsal yapısını analiz eden detaylı antropolojik saha çalışmaları ve tarihsel çözümlemeyi bir arada kullanan araştırmacılardan gelmiştir. Bu araştırmacılar, yerli insanların çevreyle uyumlu bir teknoloji geliştirdiğini göstermeye çalışmaktadırlar. Örneğin Melissa Leach, tek bir nüfus ve çevresel yıkım yasası yerine, çevre sorunlarının farklı yerlerde farklı biçimler aldığını ileri sürmektedir. Artık ayrıntılı antropolojik çalışmalar ile tarihsel sürece ait kayıtlar üretilmektedir (örneğin, havadan çekilen fotoğraflar ve uydu görüntüleri kullanılarak, Batı Afrika'nın bitki örtüsündeki değişimler kaydedilmektedir). Leach, Batı Afrika Bölgelerindeki ormanlık arazi miktarının azaldığı yönündeki egemen görüşe karşı çıkarak, bazı bölgelerde insan faaliyetlerinin orman örtüsünü artırdığını göstermiştir.

Buna rağmen Leach'in çalışmasının ve benzer çalışmaların önemli zayıflıkları vardır. Bunların en önemlisi, bu çalışmalarda metalaşma kavramına veya metalaşmanın toplumsal yapılara ve kaynak kullanımına olan etkisine yer verilmemesidir. Bernstein ve Woodhouse (2001, s. 298), bu yaklaşımın toplumsal eşitsizliği ve sosyal farklılaşmayı göz ardı ettiğini iddia etmektedirler. Bu iki araştırmacı, Sahra-altı Afrika'nın dört bölgesinde çevresel kırılganlığa yönelik gerçekleştirdikleri alan çalışmasına dayanarak, insanların çevreleriyle olan etkileşimlerinin belirli dinamikler, metalaşma kalıpları ve belirli (ve çeşitli) toplumsal farklılaşma biçimleri ile şekillendiğini savunmaktadır (Bernstein ve Woodhouse, 2001, s. 319). Oysa yeni-Malthusçu ve sosyal antropoloji yaklaşımları, çiftçilerin içinde yaşadıkları piyasadan ya da devletten izole, farklılaşmamış, 'saf' toplumlarında onları teşvik eden şeyin ne olduğuna ve tecrübelerine odaklanmaktadır.

Bir diğer yeni-Malthusçu yaklaşım, nüfusu yerelden ziyade küresel bağlamda ele almaktadır. Bu yaklaşımın önde gelen savunucularından nüfus bilimci Paul Ehrlich, dünya nüfusundaki (çoğunlukla yoksul ülkelerdeki)

artışın kaynakların tükenmesine yol açacağına ve felaketle sonuçlanacağına inanmaktadır. Ehrlich'e göre her yeni birey daha kırılgan kaynak kullanmaya yöneleceğinden bir öncekinden daha fazla çevresel yıkıma yol açmaktadır. Ancak Marksist ekonomi politik geleneğinden gelen yazarlar, buradaki temel meseleyi üretim ve tüketimin nasıl gerçekleştiğinin belirlenmesi olarak görmektedirler. Ross (1998, s. 208), Ehrlich'i, piyasa ekonomisinin sürdürülemez niteliğine –hiç değilse küresel ısınma gibi büyük çaplı çevresel sorunlar için– herhangi bir eleştiri getirmek yerine, sorunu yoksulların yaşam biçimlerinde ve alışkanlıklarında araması nedeniyle eleştirmektedir. Phillip McMichael (2009) ise mevcut tarımsal sistemdeki genişlemenin ekolojik krize sebep olacağını ancak bunun düpedüz nüfus artışından değil, mevcut kapitalist dünya sisteminde üretim ve tüketimin doğasından kaynaklanacağını ileri sürmektedir. McMichael, kurumsal gıda rejimlerinin et ağırlıklı beslenmeyi yaygınlaştırdığını, bunun da et tüketiminin ciddi ekolojik sonuçları nedeniyle, önemli çevresel etkileri beraberinde getirdiğine işaret etmektedir (McMichael, 2009, s. 240). Bunun yanı sıra McMichael endüstriyel tarımın, kimyasal gübrelere, tarım ilaçlarına, teknolojiye ve gıda nakliyatına bağımlı yapısına dikkat çekmektedir. Sonuç olarak McMichael, yoksulların nüfus artışının önüne geçilmesi yerine, zenginlerin beslenme biçiminin ve tarımsal üretim sisteminin değişmesini önermektedir.

Göç: Dengeleyici Bir Akış mı?

Birçok yeni-Malthusçu çalışmada, yoksul ülkelerde artan nüfus baskısının iç göçe veya ulusötesi göçe sebep olduğu varsayılmaktadır. Ancak neo-klasik göç teorisi, göçe sebep olan olgular yerine göç kararına odaklanmaktadır. John Harris ve Michael P. Todaro, ilk kez 1970'de yayımlanan çalışmalarında, ülke içi göç kararının kır ve kent arasındaki beklenen gelir farklılıklarına bağlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Kentteki beklenen gelir düzeyi, işsizlik olsa dahi, kırdakinden daha yüksekse, kente göç devam edecektir. Bu görüş, kentteki ücret düzeylerinin kırdakinden daha yüksek olduğu ve kentsel işgücü piyasasının temiz olmadığı (sendikal mücadele ve devlet müdahaleleri nedeniyle), buna karşın kırdaki işgücü piyasasının tam rekabetçi olduğu varsayımlarına dayanmaktadır. Benzer bir yaklaşım Güney Afrika'daki ulusötesi göçü açıklamak için Robert E. B. Lucas tarafından geliştirilmiştir.

1980'lerde neo-klasik yaklaşıma tepki olarak Oded Stark ve diğerleri tarafından geliştirilen Emek Göçünün Yeni Ekonomisi (NELM —New

Economics of Labour Migration) teorisi ortaya çıkmıştır. Bu teori neo-klasik teorinin bireyciliğine ve piyasaların her zaman düzgün işlediği varsayımına karşı çıkmaktadır. Neo-klasik yaklaşımın aksine NELM, göç olgusunu, hane halkının risk azaltma stratejisi olarak ele almaktadır. Hanedeki bireyler, göç yoluyla elde edilecek gelirin diğer hane halkı gelirleriyle ilişkili olmaması kaydıyla, tüm hane halkının riskini azaltmak için göç edecektir. Bu teoriye göre bireyler, eğer göç sonucu elde edecekleri gelirin hanenin diğer gelirlerinden fazla olacağına inanıyorlarsa, hanenin likidite sıkıntısını hafifletmek için göç kararı alacaklardır. Bu yönüyle göç, örneğin kötü hasat veya hanelerin borçlanmasını engelleyen kredi piyasalarındaki aksaklıklar gibi, eksik piyasaların sorunlarına çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Neo-klasik yaklaşımda da, NELM'de de göç olgusu, bireylerin daha düşük ücretli bölgelerden daha yüksek ücretli bölgelere ya da daha yüksek riskli işlerden daha düşük riskli işlere doğru yöneldiği, dengeleyici bir akış olarak algılanmaktadır. Gelir ve risk farklılıklarının varlığını açıklayan bir teori olmadığından, bu farklılıkların, farklı politik bölgeler arasında (Lucas örneğinde) ya da farklı coğrafi alanlarda (Harris-Todaro; Stark) birbirine uyumlu olması sadece tesadüfidir. Böylece, gerçekte önem taşıyan değişkenler ana akım teorilerin dışında belirlenmektedir. Son zamanlarda (uluslararası) göçün zaman içinde nasıl devam ettiğine yönelik tamamlayıcı teoriler geliştirilmiştir. Bu teoriler, göçmen ağlarının yayılma şeklini, ulusötesi göçün gelişimini destekleyen kurumları ve göç alan ülkelerde iş ve çalışma koşullarında meydana gelen değişimleri (öyle ki belirli işler 'göçmen işleri' olarak adlandırılmaktadır) incelemektedir (Massey vd., 1993, s. 448-450). Bu çalışmalar göç akımlarının zaman içerisinde nasıl devam ettiğini açıklarken, halen temel mesele olan şeyi, göçün ilk anda neden ortaya çıktığını cevaplayamamaktadır.

Öte yandan, ekonomi politik perspektifine sahip araştırmacılar, göç örüntülerinin ekonomik fırsatlar, politik haklar, sınıf ve diğer toplumsal ilişkiler tarafından nasıl yapılandırıldığını göstermeye çalışmaktadırlar. Bu yazarlar, ayrıca, göçü dengeleyici bir güç olarak tanımlamaktan kaçınmakta, onun yerine göç olgusunu belirli bir sınıfın ve bölgelerin kazandığı, diğerlerinin kaybettiği eşitsiz (ve bileşik) gelişmenin bir örüntüsü olarak görmektedirler. Burada iki temel yaklaşım vardır: bunlardan birincisi göç alan ülkelerde göçmenlerin nasıl kullanıldığına odaklanırken, diğeri onları göçe iten nedenlere odaklanmaktadır. İlk görüşteki yazarlardan Marios Nikolinakos

(1975), göçmenlerin ileri kapitalist ülkelerin işgücü gereksinimi üzerindeki etkisini incelemiştir. Ona göre göç, göreli artık nüfusu (yedek işgücü ordusu) artırarak emek maliyetlerini düşük tutar, bu da emeğin örgütlenmesini engeller. Göçmen emeğin avantajları ise ikili veya bölünmüş işgücü piyasaları teorilerinde ele alınmıştır. Michael Piore, ileri kapitalist ülkelerdeki işgücü piyasalarının ikili bir yapıda olduğunu öne sürmektedir. Birincil piyasalar yüksek ücretli, iyi çalışma koşullarının, istihdam güvencesinin, kariyer olanaklarının olduğu işlerin bulunduğu piyasalardır. İkincil işgücü piyasası ise düşük ücretli, olumsuz istihdam koşullarına sahip, yüksek işgücü devrinin olduğu, kariyer olanakları sunmayan işlerin yer aldığı piyasalardır. Piore, ileri kapitalizmde tüm işçilerin vasıfsızlaştığı ve homojenize olduğu görüşünü reddederek, vasıflı işçilerin sermaye yoğun endüstrilerde önemli bir rol oynadığını, bu yüzden de diğer işçilere nazaran daha değerli hale geldiğini ileri sürmektedir. Bu görüşe göre kapitalistler bu işçilere özel eğitimler vererek yatırım yapmak zorunda kalmakta ve bu nedenle işçiler daha yüksek ücretli, güvenceli ve daha iyi koşullarda istihdam edilme şansına sahip olmaktadırlar.

Birincil ve ikincil işgücü piyasalarındaki işler belirli işçi özelliklerini yansıtmaktadır. İkincil işgücü piyasasındaki işçiler, çoğu zaman kendilerini birincil piyasalardaki işlere geçirecek eğitim düzeyi veya sosyal ağlardan yoksun olmalarının yanı sıra, birincil piyasalarda ayrımcılıkla (örneğin, kadınlar ve azınlıklar) karşılaşmaktadırlar. Göçmen işçiler ise tüm bu olumsuzlukların yanı sıra bir de birincil piyasalardaki işlerde karşılarına çıkan yasal sınırlamalarla yüz yüzedir. Dolayısıyla göçmen işçiler çoğunlukla ikincil piyasalardaki istihdam olanaklarına yönelmişlerdir. Öte yandan Piore, ileri kapitalist ülkelerde, göçmen emeğinin ikincil piyasalarda kâr oranlarının düşmemesi için gerekli olduğu görüşünü öne sürmektedir. Sonuç olarak göçün sürekliliği, ikincil sektörlerde kâr oranlarının sürdürülebilir kılınmasında önemli rol oynamaktadır.

Ulusötesi göç hareketinin ortaya çıkaracağı koşullar, göç veren ülkelere odaklanan ekonomi politik araştırmaların temel odağı olmuştur. Bu konuda da yine neo-klasik görüş ile ekonomi politik çalışmalar arasındaki zıtlık açıkça görülmektedir. Ana akım görüş, göçü piyasaların yeterince gelişmemiş olmasına bağlarken (bu, ücretlerin başka yerlerden daha düşük olmasına ya da daha eksik piyasalara neden olmaktadır) ekonomi politik görüşe göre göçü tetikleyen etken, tam da piyasanın dühul etmiş olmasıdır. Kapita-

list ekonomik ilişkilerin yoksul ülkelere girmesi, geleneksel toprak mülkiyeti sistemini, sosyal ve ekonomik ilişkileri yıkıma uğratarak göçe bağımlı bir nüfus yaratmıştır. Dünya sistemi yaklaşımını kullanan Elizabeth M. Petras, çevreden merkez ülkelere olan göçü, modern dünya sisteminin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmektedir. Robin Cohen de (1987, s. 94-110) uluslararası göç olgusu ile kapitalist ilişkilerin yayılması arasında bir ilişki kurmaktadır. Örneğin, komşu ülkeler Güney Afrika için birer işgücü rezervine dönüşmüştür, bu da kendi komşusunu zenginleştiren güçlerin doğrudan bir sonucudur. Cohen'in çalışması bize, kapitalist gelişmede göçün önemini ortaya koyarak devletin göç hareketlerini düzenleyici veya denetleyici rolünü de hatırlatmaktadır (Cohen, 1987, s. 145-178). Ancak bu gergin ortamda hükümetler göçmen politikalarını, seçmenlerinin ırkçılık düzeyleri ile ülkelerindeki sanayi ve hizmet sektörlerinin işgücü ihtiyacını karşılaştırarak belirlemek zorunda kalacaklardır (Cohen, 1987, s. 156).

Sonuç

Göç literatüründe ekonomi politik yaklaşımı esas alan çalışmalar, göç olgusunun temel nedenlerini anlamamıza yardım ederken, aynı zamanda 'rasyonel seçime' dayanan neo-klasik teorinin sınırlılıklarını da ortaya koymaktadır. Ne Dubai'deki inşaat alanlarına ne de Güney Afrika'nın kent çeperlerine göç edenlerin göç nedeni, neo-klasik iktisadın öne sürdüğü gibi rasyonel tercihler değil, yalnızca kendilerini veya ailelerini hayatta tutabilmek için önlerinde yer alan sınırlı fırsatları değerlendirmek zorunda kalışlarıdır. Ekonomi politik yaklaşımı kullanan göç çalışmalarının merkezinde de bu fırsatların neden sınırlı olduğu sorusu vardır.

Göç üzerine yapılmış ekonomi politik çalışmaların ortaya koyduğu bir diğer sonuç ise göçün etkilerinin emek talebine ve işgücü piyasalarının yapısına bağlı olduğudur. Aynı sonuca nüfus artışını konu edinen yapıtlarda da rastlanmaktadır. Buradaki temel argüman, nüfus artışı ile yoksulluk arasında bir ilişki olduğuna yönelik evrensel bir yasanın olmadığı, bunun yerine nüfus artışının etkilerinin her üretim tarzında, üretim ilişkilerinin doğasına bağlı olduğudur. Bu perspektif, yeni-Malthusçuluğun basitliğinden uzak olsa da, yoksulları kendi yoksulluklarından sorumlu tutan anlayışa karşı çıkabilmek için oldukça önemlidir.

Çeviri: **Umut Ulukay**

44
ÜRETKEN OLAN VE OLMAYAN EMEK

Simon Mohun

Üretken emek, değer ve artık değer yaratan emektir. Üretken olmayan emek ise bunları yaratmaz. Tanım basit fakat aldatıcıdır. Aralarında bir fark olup olmadığı, eğer varsa bunun ne olduğu, Marksist iktisadın en tartışmalı meseleleri arasındadır. Bu, diğer sebeplerle birlikte, kısmen, Marx'ın hem seleflerinden (öncelikle Adam Smith'ten) devraldığı üretken olan ve olmayan emek kavramlarına yaslanıp, hem de bu kategorileri dönüştürmesindendir. Kısmen de Marx'ın kendi çalışmalarında sistematik bir yaklaşım geliştirmemesindendir. Bu nedenle bu kategoriler, ölümünden sonra Engels (*Kapital*, Cilt II ve III) ve Kautsky tarafından bir araya getirilen yazılardan (*Artık Değer Teorileri*) oluşan ve geniş bir alana yayılan kaynaklardan derlenerek yorumlanmak durumunda kalınmıştır. Ve kısmen de kapitalist ekonomilerin Marx'ın çağına oranla değişim göstermiş olmasındandır. Öyle ki üretken olmayan şeyler on dokuzuncu yüzyıl metinlerinin beklemediği ölçüde tarihsel bir özgüllüğe sahiptir.

Adam Smith'e Göre Üretken Olan ve Olmayan Emek

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı, küçük ölçekli tarımsal sanayinin yerini kentlerdeki fabrikaların almaya başlamasıyla esaslı bir iktisadi dönüşümün başlangıcına tanıklık etti. Bu yeni işlikler, yeni enerji kaynaklarından yararlanabiliyor ve emeğin daha kapsamlı işbölümüne imkan tanıyacak şekilde,

üretim süreci üzerinde daha sıkı bir denetimin sağlanabilmesi ile karakterize oluyordu. Büyük ölçekli ekonomiler bu şekilde var oldu. Aynı zamanda, kırsal alanda giderek artan iktisadi farklılaşmaya eşlik eden bir olgu olarak müşterek toprakların çitlenmesi, kır yoksullarını, geçimlerini piyasada kendi emek güçlerini satarak sürdürmeye daha fazla zorladığından, yeni fabrikalar için gerekli emeğin temin edilmesini sağladı.

On sekizinci yüzyılın sonlarında Adam Smith, en azından kısmen, bu yeniliğin ve gelişimin ölçeğinin farkına vardı. Kapitalizmi, 'görünmez bir el' tarafından idare olunan, olumlu sonuçlar veren bir sistem olarak gördü: İşbölümündeki artış, verimlilik ile ücretleri yükseltiyor (bir zaman sonra da nüfusu) ve bu da peşi sıra işbölümünde daha fazla artış ile uzmanlaşmayı sağlayacak şekilde talebi artırıyordu. Fakat Smith, işçilerin tamamının bu sürece katkı sunmadıkları sorunu ile karşı karşıya kaldı. Fabrika emeğine yapılan yatırım bunu sağlıyordu fakat kişisel hizmetçilere/uşaklara yapılan harcamalar talep artışına marjinal bir katkıda bulunabiliyor, ama bunun dışında, onların (kişisel hizmetçilerin) ürünleri işveren tarafından doğrudan tüketildiğinden, sağlayamıyordu. Eğer satışa çıkarılacak bir çıktı üretilmiyorsa, maliyetleri veya mali yatırımları karşılamak üzere daha fazla ileri gidilmez. Bu yüzden, kişisel hizmetçiler/uşaklar için yapılan harcamalar, servet üretmekten çok tüketir ve emekleri 'üretken değildir'. Smith, bundan sonra maddi mal üreten emekle hizmet üreten emeği mukayese ederek meseleyi iyice karıştırmıştı. Bu emeklerden ilki üretkenken, ikincisi üretken değildi. Hizmetlerin büyük oranda doğrudan tüketildiği ve pek azının piyasaya sunulduğu bir ekonomide, tutarsızlıklar, biri servetin yaratılmasına yapılan katkıya diğeri ürünün maddiliğine dayalı iki farklı tanımın özellikle belirgin olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak kapitalizmin gelişimine paralel olarak bu iki yaklaşım giderek daha fazla uyumsuz hale gelmeye başladı.

Marksist Üretken Olan ve Olmayan Emek Yaklaşımı

Yaklaşık yüz yıl sonra Marx, Smith'in ilk tanımını alıp, üzerinde daha farklı bir perspektifle çalıştı. Marx, (üretilen ve üretilmeyen kullanım değerlerini toplamı olarak) servet yerine değere odaklandı. Genel perspektifi, sınıflı toplumları ayırt eden şeyin, artık ürünün, onu üretenlerin elinden alınma

şekli olduğuydu. Meta-üreten toplumlarda bu, bir para toplamı (kâr) şeklini alıyordu, ki para, emek değer teorisine göre, artık değerin gerçekleşme formuydu. Sonuç olarak emek, ancak ve ancak artık değer ürettiğinde üretkendi. Meta olarak fiziksel bir çıktı üreten emekle, meta olarak hizmet üreten emek arasındaki ayrım, bu nedenle, geçersiz bir ayrımdı.

Kullanım değeri üretimi yerine değer üretimine odaklanılması, terminolojik açıdan talihsiz bir karışıklığa neden olmuştur. 'Üretken' kavramı, bir işin yapılması ile bir şeyin üretilmesini beraberinde getiriyor gibi görünmektedir. Bir kişinin kendisi için yemek pişirmesi elbette bir emek faaliyetidir ve yemek yenilebilir olduğu sürece bir kullanım değeri yaratır. Fakat bu emek, kapitalist emek süreci içerisinde, satın alınmış bir girdi değildir. Kuşkusuz insanlar hayatta kalabilmek için yemek yemelidirler fakat mesele emeğin gerekli olup olmadığı değil, artık değer yaratıp yaratmadığıdır. İkincisinin (artık değer yaratımının) elde edilebilmesi için emek gücü meta olmalıdır. Ancak emek gücü bir meta olduğunda ücret söz konusu olur. Ücretli emek satılacak meta üretir ve meta satıldığında artık değer gerçekleşir. Bu anlamda, yalnızca meta üreten ücretli emek hesaba katılır. Geri kalan her türlü (ücretli olmayan) emek faaliyetinden, ister hayati önem taşısın ister önemsiz olsun, ister kurucu ister bozucu olsun, üretken emek ya da üretken olmayan emek diye söz edilemez. Bu tür emek faaliyetlerinin çoğu elbette toplumsal yeniden üretim için hayati önem taşır (küçük çocukların bakımını düşünün), ama neyin artık değer ürettiği meselesi bir hayli dar bir faaliyet alanını kapsar.

Genel anlamda, üretken olan emek ile olmayan emek arasındaki ayrım *Kapital I*'de görünür değildir. Zira Marx burada, geniş tarihsel detaylarla örneklenen iki ana temayı ele alır. İlk olarak, sermayenin nasıl artık değer ürettiğini, ikinci olarak da, artık değerin nasıl sermaye ürettiğini analiz eder. Her iki tema da açık bir şekilde 'eşit mübadele'yi veya 'eşdeğerlerin mübadelesi'ni varsayar. Bunun nedeni, Marx'ın, satıcının her zaman sattığı malın değerinin tam karşılığını aldığı uç varsayımda bile, artık değerin (dolayısıyla kârın) nasıl ortaya çıktığını ve onun büyüklüğünün nasıl belirlendiğini açıklayabileceğini göstermek istemesidir. Böylece emek gücünü dilediği alıcıya satmakta serbest olan ve geçim araçlarına piyasa-dışı erişimini mümkün kılacak her türlü üretim aracından mahrum olan işçi, emek gücünü değerinden satar. Alıcı, ki artık emek gücünün sahibidir, satın aldığı metaı kullanır. Bu, işçiyi belli bir zaman süresince bir işe koşmak demektir. Netice,

kapitalistin satın aldığı emek zamanın maliyetinden daha fazlasına satılabilecek şekilde üretilen üründür. Yani, alıcı için emek gücünün kullanım değeri, emek gücünün değerinden daha fazla değer üreten işin yapılışını takip eder. Bu değer farkı, emek gücü metaının sahibi için karşılığı ödenmemiş artık emek veya artık değerdir. Yine de bu argüman ancak, nihayetinde söz konusu her türlü emeğin üretken emek anlamına geleceği, denk-değerlerin mübadelesinde geçerlidir. Eğer bir emek gücünün kullanım değeri emek gücünün değerinden daha büyük yeni bir değer üretebilme yetisi ise, bu emek gücü üretken bir işçinin bir vasfı olmalıdır. Zira üretken olmayan işçiler değer yaratmazlar. Böylece *Kapital I*'de, arızi durumlar bir yana, üretken olmayan emek hakkında dişe dokunur bir şey yoktur.

Eğer üretken emek artık değer üretiyorsa, üretken olmayan emek ne yapar? Birincisi, eğer artık değer para formunda üretilecek ise, ürünün satılması zorunludur. Ücretli emek, pazarlanabilir bir ürünün bulunmadığı üretim sürecine dahil olmuşsa, değer ve artık değer de üretilmemektedir. Marx zamanında önemsiz görünse de, bütün kapitalist ekonomiler, pazarlanabilir bir ürün üretmeyen ücretli emekte azımsanamayacak bir büyümeye tanıklık etti. Bu, (bireysel veya kolektif) doğrudan tüketim için ürün üreten, vergilendirme ve borç satışıyla finanse edilen 'genel yönetim' işleri için harcanan emektir. Devlet, kapitalistler arası rekabetin yönetilmesinden (örneğin, diplomatik heyetleri veya silahlı kuvvetleri aracılığıyla), sınıf içi çatışmalara ilişkin özel mülkiyetin korunması aracılığıyla sağladığı zabitlikten (kolluk ve yargı) ve genel yürütme faaliyetlerinden daima sorumlu olmuştur. Öte yandan devlet, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli altyapı (sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, konut ve yaşlıların bakımı) için de, değişen miktarda iktisadi işlevler (endüstriyel sübvansiyonlar, köprü ve yollar gibi fiziksel altyapı ve doğrudan iktisadi müdahaleler) kadar, giderek daha fazla sorumluluk üstlenmiştir. Bu, genel yönetim işinde çok sayıda insanın istihdamını gerektirir; ancak bu emek üretken değildir.

Pazarlanabilir ürün üreten ücretli emeğin sınıflandırılması teşebbüsü için en iyi yöntem, sermaye dolaşımını hesaba katmaktır. Yatırım yapacak, dolayısıyla para formunda sermaye toplamına sahip bir kapitalist düşünün. Yatırım süreci, emek gücü ile emek-dışı girdilerin satın alınacağı bir dizi faaliyete girişmek demektir. Sermaye böylece para formundan üretken forma dönüşecektir. Bunu, girdilerin (daha yüksek değerli) çıktılara dönüştüğü ikinci bir dizi faaliyet izler. Sermaye böylece üretken formdan, satılmayı

beklediği meta formuna dönüşecektir. Nihayet, bütün sürecin tekrarlanabilmesi için, sermayeyi meta formundan para formuna dönüştüren üçüncü bir dizi faaliyet ortaya çıkar. Sermaye dolaşımda kaldıkça, müteselsilen mal ve nakit olarak var olacaktır. Başlangıçta bir miktar para sermaye olan sermaye, bir dizi süreçten geçerek bir miktar üretken sermaye olarak nihayete ermektedir. Buna Safha 1 diyelim. Bir miktar üretken sermaye olan sermaye, üretim sürecinden geçerek bir miktar meta sermaye olarak nihayete erer. Buna Safha 2 diyelim. Ve bir miktar meta sermaye olan sermaye, bir dizi süreçten geçerek bir miktar para sermaye olarak nihayete erer. Buna Safha 3 diyelim. Şimdi denk-değerlerin mübadelesi varsayımıyla bu üç safhada istihdam edilen emeği değerlendirelim.

Safha 1: Bu, pazarda, girdilerin satın alındığı bir dizi alışveriş işlemidir. Bu işlemler basit olabilir ama genellikle değildir çünkü sabit sermayenin emek-dışı girdileri 'hantallıkları' nedeniyle pahalıdır. Bu nedenle genelde satın alınmaları sırasında kredi devreye girer. Bu da, nihayetinde, hem riski yaymak hem de çok sayıda küçük miktarda parayı ihtiyaç duyulan büyük miktarlar halinde konsolide etme amacı kapsamında mali piyasalarda bir dizi işlemi gerektirir. Borç, finans kurumlarından alındığında, faiz oranı tipik ödeme şeklidir. Fakat işlem bir meta formunda iken hiçbir meta üretilmez. Dolayısıyla halihazırda faiz ödemesini karşılayacak bir denk-değer söz konusu değildir. Faiz ödemeleri, henüz üretilmemiş (Safha 2) ve gerçekleşmemiş (Safha 3) artık değere ilişkin bir hak iddiasıdır. Belirsiz bir geleceğe ilişkin bu ön taahhüt nedeniyle daima bir spekülasyon unsuru söz konusudur. Mali araçlar, özellikle borç satışı, ancak başka yeni mali araçların alınıp satılarak güvence altına alınabileceği bir faiz akışı yarattığında, son derece karmaşık olabilir. Buna ek olarak, ticari şirketleri, muhasebe şirketlerini ve diğerlerini içerek şekilde, para sermayenin meta sermayeye dönüşmesiyle, tasarruf senetlerinin transferi de karmaşık olabilir. Değerlerin eşitsiz mübadelesinin dahil olduğu karmaşa, mübadele edilen hizmetlerin gelecekte kazanacağı artık değer karşılığında satılmasıdır. Bu işlemlerin karmaşıklığına rağmen, yerine getirdikleri işlev para sermayeyi üretken sermayeye, bir miktar parayı üretime hazır bir miktar girdiye dönüştürmekten ibarettir. Bunlar sermayenin toplam değerini değil, yalnızca formunu değiştirir. O yüzden, para sermayeyi üretken sermayeye dönüştüren emek üretken değildir.

Safha 2: Üretim sürecinde kapitalist, emeği, emek-dışı girdiler (üretim araçları) ile birlikte bir işe koşarak, satın aldığı emek gücünün kullanım değerini tüketir. Emek gücünün tüketilmesi, yeni değer üretilmesi ve üretim araçlarının değerinin (bir kısmının) nihai ürüne aktarılmasıdır. Eğer değer büyüyecekse, yeni değer veya katma değer, emek gücünün değerinden daha fazla olmalıdır; katma değer, artık değerdir. Bütün süreç, hem form (Safha 1'de olduğu gibi) hem de büyüklük (Safha 1'dekinin aksine) anlamında, üretken sermayenin daha yüksek değerli bir meta sermayeye dönüşmesidir. Sonuç olarak, bu dönüşüme yol açan emek, üretken emektir. Ayrıca, daha fazla işbölümü, üretim sürecinde daha fazla planlama ve koordinasyon gerektirir. Bu emek de üretkendir. Zira kapitalist üretim tarzında teknolojinin gelişme şekli sınıftan bağımsız bir süreç değildir. Kapitalist işbölümü vasıfsızlaştırma, denetim hiyerarşisi, emir verilip emir alınmasına dayalı otoriter bir üretim örgütlenmesinin genel kontrolü süreçlerini de içerir. Bu tür kontrol faaliyetlerini kapsayan emek, sermayenin vekili olarak iş görür ve bu nedenle üretken değildir. Kapitalist üretim sürecinde, gerek kavramsal gerek görgül olarak planlama ve koordinasyon sağlayan üretken emeği, denetim ve yönetimi gerçekleştiren üretken olmayan emekten ayırmak mümkün değildir. Burada üretken olmayan emek, doğrudan, denetimini gerçekleştirdiği emeğin ürettiği artık değer marifetiyle finanse edilmektedir.

Safha 3: Artık değerin bir miktar para olarak gerçekleşebilmesi için meta sermaye para sermayeye dönüştürülmeli, üretilen emtia satılmalıdır. Sermayenin formunun değiştiği (kavramsal anlamda) bu en yalın safhada yeni değer üretilmez ve bu nedenle bu dönüşüme yol açan emek üretken değildir. Çıktıların doğrudan satışıyla ilgili olan ve satışları artırmak üzere reklamcılık hizmetlerini yerine getiren emek, tıpkı gerçekleştirilen işlemlerin akışını kaydetmeye hasredilen emek (muhasebe ve defter tutma) gibi, üretken değildir. Rekabet savaşını kızıştırmaya ve pazar payını artırmaya yönelik emek de benzer şekilde üretken değildir. Safha 3'teki üretken olmayan emek, satışlardan elde edilen gelirlerle finanse edilir. Örneğin, reklam şirketleri, verdikleri hizmet karşılığı bir bedel talep edeceklerdir. Bu bedel, hizmeti satın alan şirketin gerçekleşen gelirlerinden karşılanmalıdır. Reklam gelirleri, satışları reklam şirketince teşvik edilen ürünleri üreten, karşılığı ödenmemiş emekten karşılanır. Muhasebe ve defter tutma ile meta sermayenin para sermayeye dönüşmesini sağlamak üzere tasarlanan diğer benzer hizmetler için de aynısı geçerlidir. Bu dönüşüm de yine bir form değişimidir,

büyüklük değişimi değil. Öte yandan, bu dönüşümde kendini gösteren emek, yeni değer yaratmıyorsa da, denetimi gerçekleştirenlerin dışındakiler, ortaya çıkan gelirin, bu gelirlerin elde edilmesi için istihdam edilen emek zamanının maliyetinden yüksek olması anlamında, Safha 1'deki denetim-dışı emeğin sömürülmesi ile benzer şekilde sömürülürler. Ancak bu gelirleri finanse edecek değer akışı bir başka yerde üretilmektedir.

Özetle, Safha 1 ve Safha 3, birlikte, M–P–M döngüsü şeklinde, dolaşım alanını oluşturur. Bu dolaşım döngüsü, sermayenin büyüklüğünü değil, biçimini değiştirir. Yalnızca Safha 2'de denetim sorumlulukları dışında kalan emek, sermayenin hem biçimini hem de büyüklüğünü değiştiren saf üretken emektir.

Üretken olan emek ile olmayan emeğin boyutu hakkında bir fikir edinebilmek için toplam özel sektör istihdamının 115,4 milyon olduğu 2007 ABD ekonomisini ele alalım. Altı milyondan fazlası (yüzde 5,3) finans ve sigorta alanında istihdam edilmiştir (Safha 1). Yaklaşık 21,5 milyonu (yüzde 18,7) toptan ve perakende ticarette istihdam edilmiştir (Safha 3). Yaklaşık 6,2 milyonu (yüzde 5,4) alım satımla ilgili alanlarda istihdam edilmiştir: Reklam ve ilgili hizmetler, muhasebe ve saymanlık hizmetleri, (üretimle ilgili olarak) yönetim danışmanlık hizmetleri, banka ve diğer holdinglerin ofisleri ile kurumsal, bayii yahut bölgesel yönetim ofislerinde ve emlak, kiralama ve leasing alanındaki hizmetler (Safha 1 ve 3). Değer üreten sektörlerde çalışanların takriben 13,1 milyonu (bu sektörlerin tamamının yüzde 17,8'i) bazı denetsel sorumluluklara sahiptir (Safha 2). Ve belli düzeyde hukuksal hizmet ile zaman zaman soruşturma ve güvenlik hizmetlerini gerektiren mülkiyet haklarının transferi ve üretimi faaliyetleri (neredeyse iki milyon veya yüzde 1,7). Ek olarak, takriben sekiz milyonu (yüzde 7), yönetsel ve, sermaye döngüsü içerisindeki konumu muğlak bu nedenle de üretkenlik özelliklerinin belirlenmesi hayli zor olan, destek hizmetlerinde istihdam edilmiştir. Bu son kategori göz ardı edilse bile 2007'de ABD özel sektör istihdamının yüzde 40'ından fazlası şüpheye yer bırakmayacak şekilde üretken değildir. Nihayet, özel sektörün dışında, yaklaşık 18,5 milyon (tam zamanlı çalışanların yaklaşık yedide biri) genel yönetimle ilgili işlerde istihdam edilmiştir.

Kavramın Kullanılışı

Marx'ın kendi analiz kategorilerini oluştururken kullandığı yöntem, söz konusu kategorinin daha da geliştirilmesinin onu yaratan varsayımı aşmayı

gerekli kıldığı bir yöntemdir. Bu, birbiriyle çelişen analizler üretmiş olması, varsayımlarla uyumlu olmayan sonuçlara ulaşması nedeniyle kolayca eleştirilen hassas bir usuldür. Bu metodolojinin örneklerinden biri, aslında böyle bir mübadelenin olamayacağını —çünkü bu rekabete ilişkin ampirik analizle ve onun sermaye akışlarının kâr oranını eşitleme eğilimi ile çelişir— göstermek için Marx'ın, emtiaların emek değerleriyle orantılı parasal fiyatlarla mübadele edildiği yönündeki varsayımı kullanma şeklidir. Kâr oranını eşitleme eğilimi, genel olarak sermaye kompozisyonundaki farklılık nedeniyle emek değerleriyle orantılı fiyatlara göre farklılık gösterecek olan üretim fiyatları ile mübadeleyi gerektirir. Bu da eşitsiz veya eşdeğer-olmayan mübadelenin kural olmasını gerektirir.

Tekil sermaye düzeyinde, değer yaratma sürecini ve dolayısıyla üretken olan emek ile olmayan emeği teşhis etmek üzere kullanılan eşit mübadele varsayımı, böylece, en soyut düzeydeki varsayım dışında isabetsizdir. Eşitsiz veya eşdeğer-olmayan mübadele kuraldır ve saf üretken sermayenin ürünü ile saf üretken olmayan sermayenin ürünü arasındaki fark, ikincisi hiç bir şekilde değer üretmiyorken, ilkinin ürünlerinin emek değerinden farklı bir para değeri üretmesidir. Fakat bu fark dışarıdan gözlemleyen biri için görünmezdir: Her ikisi de, kendi kârlarını maksimize edecek çıktılar üretmek üzere girdileri kullanır ve herhangi bir tekil şirket için ne kadar değer üretildiğini söylemek mümkün değildir. Esasen tekil sermayeye ilişkin olarak neyin üretken olup neyin olmadığı sorusu makul bir soru değildir.

Eşitsiz mübadelede bir tarafın kazandıkları diğer tarafın kaybettikleri olduğundan, bu kazanç ve kayıplar sonuçta birbirini götürür. Toplam katma değer (para veya emek olarak), mübadeleyle ilgili gelgitler karşısında sabittir. Dolayısıyla, toplamda, üretken olmayan emeğe yapılan ödemeler toplam artık değerden finanse edilir; böylece, toplamda, üretken emek üretken olmayan emeği finanse eder. Üretken emek miktarı ile sömürü düzeyi, birlikte, bir ekonomideki potansiyel ulaşılabilir toplam kârı gösterir. Ancak üretken olmayan emeğe son tahlilde (ortaya çıkış süreci ne kadar karmaşık olursa olsun) artık değerle ödeme yapıldığından, bir ekonomideki üretken olmayan emek miktarı gerçekte ne kadar kâra ulaşılabileceğini belirler. Yine de, üretken olmayan emek her halükarda mutlak bir kayıp değildir zira artık değeri tüketmesi nihayetinde kârlı bir şey olabilir (yirminci yüzyılın başındaki 'şirket yönetimiyle ilgili devrim'de olduğu gibi). Bu nedenle, herhangi bir ampirik çalışma, yükselen artık değer oranı ile üretken olmayan

emeğin üretken emeğe oranındaki artış arasında açık bir bağlantı bulsa da, ihtiyaç duyulan şey, üretim 'teknolojileri' ile dolaşımın, böyle bir ilişki üretecek şekilde birbiriyle nasıl etkileşime girdiğinin analiz edilmesidir. Üretken emek ile üretken olmayan emeğe ilişkin çalışmalar büyük oranda teorik kategorilerin ayrıntılandırılması ve tartışılması düzeyinde kalma eğilimi gösterdiğinden, bu tür ampirik çalışmaların güncellemesinde pek bir ilerleme kaydedilmemiştir.

Çeviri: **Kasım Akbaş**

45
IRK

Alfred Zack-Williams

Irk, en azından iki temel anlamı olan belirsiz –ve bir o kadar da karmaşık– bir terimdir: Birincisi, ırk, genetik olarak belirlenmiş belli özellikleri paylaşan (toplum üyeleri bu özelliklerin toplumsal açıdan anlamlı olduğunu düşünür) bir grup insanı tanımlar. İkincisi ise, beşeri farklılıkların bizatihi kendisini değil, bu farklılıklar hakkındaki bir dizi tutum ve inancı anlatır. Her iki tanım 'ırk'ın yapısal olarak insanlar arasındaki biyolojik ya da genetik farklılıklarla bağlantılı olmadığına dair bilgiyi temel alır. Audrey Smed-ley'in (1999) gözlemlediği gibi: 'Biyolojik bir kavram olarak "ırk" insanın biyolojik çeşitliliği ve genetik temelleri hakkında öğrendiğimiz gerçeklerle desteklenemez' (s. 4). Bu inançlar, tutumlar ve pratikler verili maddi ve kültürel pratikler içerisindeki beşeri etkileşimin ürünleridir; aslında ırk biyolojik bir olgu olmayıp toplumsal bir inşadır. Bazı yazarlar (Miles, 1994) ırkı analitik bir kavram olarak reddetseler de, bütün insanlığın tek bir biyolojik mirastan geldiğine yüzeysel olarak ters düşecek biçimde insanları, çoğu kez bütün özellikleriyle, yani deri rengi, saç dokusu, beden ve burun şekli gibi fiziksel özelliklerine göre sınıflandırırlar. Aslında, ırklara dayalı sınıflandırma ve hiyerarşi takıntısı Joseph Arthur Count de Gobineau gibi on dokuzuncu yüzyıl yazarlarını Siyahi, Moğol, Beyaz ve Avustralyalı gibi sınıflandırma kategorileri geliştirmeye götürdü. Bu tür kategoriler bir süre sonra ırk biliminin ve dünyanın ırk temelinde sınıflandırılmasının temelini oluşturdu. En üstte Beyaz Irk yer alırken mekân ve çağdaşlık bakımından Avrupa'dan uzakta olanlar hiyerarşinin en altına gönderildiler. Beşeri bilimler alanında

'ırk' ortak kökenle bağlanan bir grup anlamına gelir; her ne kadar 'etnisite' ortak bir tarih ve kültüre sahip insanlar ya da gruplar anlamına gelse de, ırk genellikle bu nosyonla birlikte kullanılır.

Marksizm ve Irk

Irk olgusu tarihsel materyalizmin çeperlerinde yer alır ve pek çok yorumcunun gözlemlediği üzere, her ne kadar Marx ve Engels'in bütün çalışmalarında ırka referanslar serpiştirilmiş olsa da klasik Marksizm, yoğunlukla sınıf kavramı ile meşgul olduğundan, ırk ve sınıf dinamiklerinin sistematik bir analizini yapmakta başarısız olmuştur (Cashmir, 1988; Belkhir, 2001). Ayrıca ırk ve etnisite layığınca değerlendirilmemiş, 'toplum baştan kurulup yüzyılların bütün kiri pisi ile birlikte ortadan kalktığında' ortadan kalkacak bir yanlış bilinç ürünü olarak görülmüşlerdir (*Alman İdeolojisi*). Sözgelimi, ABD'de kölelik döneminde ırka ekonomik bir faktör olarak referans verilirken (Cashmore, 1988), kölelik ve ırkçılık, kapitalizm ile kölelik arasındaki ilişkinin ve ırk gruplarının süregelen yabancılaşmasının sistematik analizini yapmak W. E. B Du Bois, Eric Williams, Oliver Cox, Stuart Hall, Robert Miles ve Paul Gilroy gibi Marksistlere düşmüştür. Dikkatler, büyük ölçüde, acil ya da önemli konular olarak görülen şeyler üzerinde toplanmıştır: Sınıf, ulusal sorun ve işçi sınıfı içindeki bölünmeler. Bununla birlikte geçen son otuz yılda sınıfa olduğu kadar 'ırk' ve 'etnisite'ye dayalı toplumsal farklılaşmanın bir dizi ciddi neo-Marksist analizi yapılmıştır. Miles bu eğilimi, ırk fikrini 'birbirinden farklı, biyolojik olarak tanımlanmış insan gruplarına...' atıfta bulunarak onu 'sınıf kadar bir gerçeklik olarak' almakla suçladığı Britanyalı siyah Marksist ve aktivist A. Sivanandan'a dayandırmıştır –Sivanandan'a göre her iki kavram da bütün insanların sahip olduğu bir niteliğe gönderme yapıyordu (Miles, 1994, s. 38). Miles, Sivanandan'ın ırkı *sui generis* bir gerçeklik ve aynı anda hem sınıfa paralel ve hem de ona aracılık eden bir gerçeklik olarak ele aldığını öne sürer.

Eski sömürge uyruklarının Kuzey Avrupa'nın eski sömürgeci güçlerinin kent ve kasabalarına göçü, Marksist ırk ve sınıf kuramının daha derinleşmesi için ortam yarattı. Yüksek maliyetlerin tetiklediği enflasyon ve enformasyon ve iletişim teknolojileri sonucu baş gösteren 1970'lerdeki geç kapitalizm krizine yaygın bir işsizlik ve sonuçta işçi sınıfının ırk temelinde bölünmesine neden olan işçi sınıfı yaşam koşullarına saldırının eşlik etmesiyle yapısal bir dönüşüm dayatıldı. Böylece Thatcherizm ve Reaganomi'den önce neoli-

beral çözümleri işçi sınıfına dayatan Powellizm, yabancı düşmanlığı ve ırkçılığın böldüğü beyaz işçi sınıfı için bir tür toplanma noktası oluşturdu. Sonuç olarak Marksist analizciler, göçün ekonomi politiği gibi geniş bir çerçevede dikkatlerini ırkçılık konusuna ve özellikle ırkçılığın basit bir ideoloji olup olmadığına yönlendirmişlerdir (Castles ve Kosack, 1973; Miles, 1994). Michael Banton (1991) gibi yazarlar sömürgeciliğin ırkçı ideoloji üzerine etkisine dikkat çektiler. Miles ve Goldberg gibi diğerleri ise yalnızca sömürgecilik deneyimlerine dayanan açıklamalara kuşkuyla yaklaştılar ve ırkçılığın köklerinin Avrupa toplumları içerisindeki kapitalizm-öncesi toplumsal ilişkilere dayandığını, bu ilişkilerin yeniden üretiminin ulus-devletin yükselişinden daha az belirleyici olmadığını ve köklerinin Avrupa Aydınlanması ve özellikle Reform sürecine kadar götürülebileceğini söylediler.

Irk konusunda Marksizm içindeki bölünme, ırk kavramının praksis temelinde yararlı olabileceğini savunan, kavramın ırkçılık kurbanlarınca ırkçılık karşıtı siyasi hareketlenmelerde destek olarak kullanıldığını öne süren bazı yazarlarla (Gilroy, 1987) sürer. Ne var ki, bu terimler üzerinde de, Asyalı, Afrikalı-Karayipli gibi (jenerik siyahlar ve Etnik Azınlıklar'ın yanı sıra) alternatif terimlerin ortaya çıkmasında görüldüğü üzere, bir anlaşma sağlanmış değildir.

Irkçılık ve Kapitalizm

W.E.B Du Bois'in eseri, Amerikan kapitalizminin siyah nüfus üzerindeki etkilerini ve nasıl kast benzeri ayrımcılığa dönüştüğünü analiz etmede erken bir çabaydı. Afrikalı-Amerikalı koşullamasındaki değişimi meydana getirmek için Du Bois, erken dönem yazılarında nesnellik arayışıyla ampirik verileri sıralayarak 'pozitif sosyoloji' yaklaşımına girişmiştir. Ne var ki sosyologları çağdaş sorunlara dikkatlerini vermeye teşvik ederken, kendisi bilimsel bilginin insanları nasıl özgürleştireceği sorununa kilitlenmiştir; nitekim Du Bois bir süre sonra siyahların koşullarının iyileştirilmesinde ampirik verilerin, tek başına, beyaz Amerikalıları, onların önyargılarını ve ırksal ayrımcılığı silmeye ikna edemeyeceğine inandı. *Philedelphia Negro* isimli çalışmasında ampirik bilimsel araştırma yöntemini öznellik, otobiyografik ve tarihsel yaklaşımlar da dahil olmak üzere 'hüzünlü ses' lehine (*The Souls of Black Folk* çalışmasında) bıraktı (Appelrouth ve Edles, 2008). Bu yaklaşım sosyolojide 1980'lerde ortaya çıkmaya başlayan yorumlayıcı değişimin habercisi olarak tanımlandı. Du Bois, Afrika'nın ve Afrikalıların sömürgeleş-

mesi ve sömürüsünün dünya tarihinin merkezi olmasını açıklamada bulduru-cu (heuristik) bir gereç olarak önemli öznel ve rasyonel-olmayan boyutlarıyla 'renk çizgisi' kavramını devreye soktu:

> Afrika'nın yoksulluğu kaçınılmaz bir biçimde sömürgecilik ve emperyalist hâkimiyet ile bağlantılıdır; İngiltere, Fransa, Almanya ve Birleşik Amerika'nın sömürgeci imparatorluklarının servetleri 'doğrudan dünyanın koyu renkli ırklarından gelmektedir'. (Appelrouth ve Edles, 2008, s. 289)

Du Bois, Afrikalı-Amerikalıları, Amerikalılar (ya da dışarıdan gelmeyenler) gibi, hâlâ Amerikan toplumunun kenarında yaşayanları, renk yükünden kurtulmayı başaramayanları 'çifte bilince' sahip insanlar olarak betimledi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Sosyal Darwinizmin tersine, siyah aşağılanması nosyonunu reddederek beyaz önyargıyı yerle bir eden, böylece İsveçli sosyolog Gunnar Mrydal'ı (1944) önceleyen Du Bois, beyazların yanında olma konusunda fazla hevesli ve kendilerine ihtiyaç duyan siyahlara karşı fazlaca acımasız bulduğu az sayıdaki başarılı Afrikalı-Amerikalıyı eleştirdi. Bu bağlamda Du Bois'in savı, kapitalist sınıf yapısı içinde üretim sürecine ya da kendi pozisyonuna yabancılaşmış işçinin öznel deneyimiyle ilişkili olarak Marx'ın yabancılaşma kuramına karşılık gelir.

Bir diğer Afrikalı-Amerikalı Oliver C. Cox, çalışmalarında, Afrikalı-Amerikalı açmazını, Du Bois'den daha fazla Marksist analitik çerçeveye oturtmaya çalıştı. Cox, pek çok çağdaşının iddia ettiğinin aksine, bunların esas olarak kast ilişkilerinden farklı olduğunu öne sürerek Marksist ırk ilişkileri kuramını oluşturmaya çalıştı. Tarihsel sosyoloji perspektifine yerleşen Cox'un çalışması Afrikalı-Amerikalılara yönelik ırkçılığın ya da ırksal önyargının izlerinin on beşinci yüzyıldan bu yana kapitalist gelişmeye paralel olarak ortaya çıkan Avrupa yayılmasına kadar sürülebileceğini öne sürdü. Cox'a göre ırkçılık, Avrupalı-olmayan işgücünün sömürüsünün meşrulaştırılması için yönetici sınıf tarafından dillendirilen bir ideolojiydi. Böylece Cox (1970, s. 393) ırkçılığın 'bazı grupları değersiz diye damgalayarak grubun kendisinin ya da kaynaklarının sömürülmesini haklı çıkarmak için sınıfı kullanmak yoluyla kamuoyunda yaygınlaşan toplumsal bir tutum' olduğunu öne sürdü. Ayrıca, Castles ve Kosack gibi Cox da, ırkçılığın/ırk önyargısının işçi sınıfını bölmek ve egemen sınıfa karşı mücadeleyi zayıflatmak gibi ek bir işlevi olduğunu ileri sürer.

Satnam Virdee (2010, s. 136), Cox ve Du Bois'in katkılarının büyüklüğüne rağmen, eserlerinin 1950'lerin ve 1960'ların başındaki ağırlıklı olarak be-

yaz sosyoloji topluluğu tarafından dışlandığını ve marjinalize edildiğini öne sürmüştür. Cox'a ilişkin olarak Virdee, bunun savaş sonrası McCartyhyciliğinin ürünü olduğunu iddia etti. Miles, Cox'un çalışmalarının marjinalleştirilmesinin artık Cox'un ana temasına, yani kast ve sınıf ilişkilerinin karşılaştırılmasına ilgi gösterilmesinden kaynaklandığını ileri sürdü. Cox'un çalışmalarına oldukça eleştirel yaklaşan Miles, bu çalışmaları işlevselci ve ekonomik indirgemeci olarak betimledi ve Cox'un ırk önyargısı analizinin üretim tarzı olarak kapitalizm kavramıyla bağdaşmadığını öne sürdü.

'Batı Marksistleri'nin ırk üzerine çalışması (Anderson, 1976) Robert Miles, Paul Gilroy, Stuart Hall ve Birmingham Üniversitesi bünyesindeki Çağdaş Kültürel Çalışmalar Okulu'nun (CCCS) katkılarıyla kendi yolunda devam etti. Bu katkıların yaptıkları vurgular arasında belirgin farklılıklar olmasına karşın onları birleştiren şey, çalışmalarının dayanağını incelediklerı grupla ilişkilendirdikleri tarihin maddeci kavramsallaştırmasının oluşturmasıydı. Ne var ki CCCS, Virdee tarafından, 'özgürleştirici siyasi projeden göreceli kopuşları' nedeniyle topyekûn eleştirildi. Virdee'ye göre:

> Frankfurt Okulu'nun Adorno'sunun sefil Marksizminden ve Adorno'nun işçi sınıfının kültür endüstrisi yoluyla eklemlenmesine ilişkin iddialarından Louis Althusser'in yapısalcı Marksizmine ve onun ideolojik devlet aygıtı yoluyla özgürleştirici özneyi sonlandırışına kadar bu külliyat, geç kapitalizmde ilerlemeci toplumsal değişim olasılığı konusunda derin bir kötümserliği ifade eder. Bu anlamda klasik Marksizme ya da Luxemburg, Gramsci, ve maddeci yöntemi sadece tarihi anlama aracı sunmakla kalmayıp siyasi müdahalelerle tarihi yapma olarak kavrayan Marx'ın praksis felsefesine de aykırı düşer. (Virdee, 2010, s. 138-139)

Bu yazarların ilgi odağı, bazı işçilerin (Afrikalı-Amerikalılar, örneğin) yalnızca grev kırıcılar olarak istihdam edilmesine karşın, diğerlerinin (Batı Avrupa'daki göçmen işçilerin) en az istenen işlere yönlendirilmesinden yola çıkarak emek piyasasındaki bölünmeleri açıklama ihtiyacıdır. Bu strateji beyaz işçilerle siyah işçileri birbirine düşürerek ikili emek piyasası yaratmakla kalmaz, aynı zamanda kapitalist hegemonyanın yeniden üretilmesini de sağlar (Virdee, 2010). Ondan başlıca istifade eden kesim, gelirini artıran yönetici kapitalist sınıftır. Başlıca kaybedenler ise ırkçı emek piyasasının kurbanlarıdır (Reich, 1978). Reich, ırkçılığın beyaz işçi sınıfı için maddi kazanç getirmediğini öne sürer; buna ek olarak Virdee, siyah ve beyaz işçiler işbirliğine giderse her iki grubun da gelirinin önemli ölçüde yükselme eğilimine gireceğini doğrulayan bulgular olduğunu vurgular. Reich'in beyaz işçi sınıfının ırkçılıktan fayda sağlamayacağını iddia etmesi, bu tür bir pozisyonun,

bu sınıfın, yanlış bilinçten etkilenen ya da *homo economicus* niteliğinden mustarip bir kültürel budalalar karikatürünü yarattığını ileri süren Virdee tarafından sorgulanır. Bonacich de (1980) işçi sınıfının ırkçılığın baş failleri olarak kalabilmesi için ırkçılığın yeniden üretilmesinde *ipso facto* maddi çıkarları olması gerektiğini vurgulayarak Reich'in vardığı sonucu sorgulamıştır.

Stuart Hall ve Çağdaş Kültürel Çalışmalar Okulu

Virdee (2010, s. 142), Hall'un (1980) makalesinin, politik ekonomiyi ayrıcalıklı bir yere koyarak 'kesinlikle Atlantik'ten Britanya'ya kadar ırk/sınıf tartışmasının merkez üssüne yerleştirdiğini' ve bu suretle devletin, siyasetin, ideolojinin ve kültürün rolüne odaklandığını söylemiştir. Hall için tarihsel maddeciliğin heuristik rolü üzerine bu tartışmada ihtiyaç duyulan şey, farklı toplumlarda ırk temelinde kurulan ilişkilerin doğasını yakalamada Louis Althusser'in ve Antonio Gramsci'nin, her ikisi de ünlüdür o dönemde, Yapısalcı-Marksizmidir. Böyle bir proje dogmatik olmamalı ve üstyapı ile ekonomik altyapı arayüzeyine hitap edebilmelidir. Nitekim Althusser'den eklemlenme, Gramsci'den de hegemonya kavramını alan ve modern toplumun karmaşıklığına dikkat çeken Hall, her birinin diğerinden 'görece özerkliği' olan ve çelişkili biçimlerde birbirine bağlı olan (ekonomik altyapıyı oluşturan) ekonomiye ve üstyapıyı oluşturan siyaset, ideoloji ve kültüre odaklanabildi. Bu yaklaşım, 'üretim tarzlarının eklemlenmesi', 'artık ürün' ve 'sömürü' gibi Marksist kavramları kullanarak sadece sömürüyle ilgili kerteleri değil, aynı zamanda bir üretim tarzının (kapitalizm) nasıl kendi çıkarlarına (kapitalizmin çıkarlarına) hizmet etmek ve birikim ihtiyaçlarını karşılamak için pre-kapitalist tarzların ilerlemesini engelleyebileceğini de yerli yerine koyan Fransız Marksist antropologlarının (Claude Meillassoux, Pierre-Philippe Rey, Maurice Godelier ve Emmanuel Terray) neo-Marksizminden çok farklı değildir. Virdee'ye göre, Hall'un ve onun ÇKÇO'daki arkadaşlarının yapısalcı yaklaşımı, ırkçılığa, bir gölge fenomen olmaktan fersah fersah uzak, kendi gerçekliği içerisinde görece özerk, hegemonya kavramına eklemlenmek üzere ek bir açıklama katmanına ihtiyaç duyan bir olgu olarak dikkat çekerek, bu konuda sahici bir paradigma değişimi başlattı.

Hall, hegemonya üzerine olan eserinde, 'Thatcherizm' bağlamında 'topyekûn toplumsal otorite durumu' olarak tanımladığı, yönetici sınıfların rıza üreterek bütün toplumu yönetebilmek için kendi haklarını nasıl güvence al-

tına aldıklarını saptamak için toplumsal formasyonun siyasal ve ideolojik alanlarına (üstyapı) yoğunlaştı. Virdee, her ne kadar Hall'un hem Marksist hem de Weberci analizleri izleyerek ırka karşı sınıf tartışmasındaki tıkanıklığı üretken ve indirgemeci-olmayan bir yöntemle çözdüğünü kabul etse de, Hall'un 'Althusser aracılığıyla Marksizmi dogmatik-olmayan bir yöntem ve eylemle yenileme' ve böylece insanın öznelliği fikrini ortadan kaldırma çabasını 'garantisi olmayan Marksizm' diyerek eleştirmiştir. Hall'a göre, siyaset ve ideoloji düzeyinde diyalektik bir ilişki vardır: Irk, sınıf üzerinden işler, böylelikle 'sınıfın ırksallaşmasından ve ırkın sınıfsallaşmasından' söz etmek yerinde bir yaklaşım olur (Virdee, 2010, s. 144). Hall'un (ırksal ve sınıfsal) öznelerini Gramsci'nin ideoloji ve hegemonya kavramlarıyla tarihe iade etme çabası Yapısalcı-Marksizmin gözlükleriyle yapıldığı sürece yenilgiye mahkûmdur. Çünkü Yapısalcı-Marksizm çağırma kavramını dışlar, bu suretle bireyler, bunun dışında daha yüksek bilinç düzeyine geçişi kısıtlayan kendi aktif ideolojileri, kendini yürüten kimlikleri tarafından kurulurlar. Virdee (2010, s. 146) işçi sınıfına yapılan her çağrının Marx ve Gramsci'nin çalışmalarında önemli bir yere konulan, yerleşik Marksist kavramın, yani işçi sınıfının kendi kurtuluşunu kendisinin sağlamasını öngören kuramına meydan okuduğunu gözlemlemiştir. Virdee'nin gözlemine göre:

> Sonuç şu ki, iyi niyetli, Marksizmi yeniden düşünme çabasına karşın Hall, sonuçta, kendisinden önceki Ütopik Sosyalistler gibi beyaz işçi sınıfının bir portresini çizmeyi öneriyor... Bu sınıfı, seçkinlerin yönetimine direnmede ve bölünme ve dağılma ideolojisinin gücüne karşı koymada çok az kapasiteye sahip, kapitalist sistemden kaynaklanan bozulmaların basit bir kurbanına indirgiyor.

Irk ve sınıf temaları Hall'un ÇKÇO'daki öğrencilerinden olan, ancak sonradan tarihin maddeci kavramsallaştırmasını reddederek ustasından uzaklaşan Paul Gilroy'un da temel ilgi alanını oluşturuyor (Miles, 1994; Virdee, 2010). Gilroy, ırk ve ulusun kültürel siyasetine bakarak, bugün ırkçılık yükünü taşımak zorunda kalan beyaz işçi sınıfının ırkçı milliyetçiliğe bağlılığının yerini sınıf dayanışmasının almasına kadar uzanan savaş sonrası Britanya'sında milliyetçiliğin ırkçılıkla nasıl iç içe geçtiğine dikkat çekmiştir. Gilroy, sosyalist politikayı ileriye götürmek için işçi sınıfı dayanışmasını sağlama alarak bu eğilimi tersine çevirmenin olanaklarını araştırdı. Bu amaca ulaşmak için siyahların özerk mücadelesinin sınıf mücadelesi biçiminde yeniden kurulmasının zorunlu olduğunu, ırk ve sınıf bilincini eşzamanlı olarak oluşturarak *kendiliğinden* sınıf formasyonu sürecine katkıda bulunması gerektiğini ileri sürdü. Gilroy'un *The Empire Strikes Back*'a katkısıyla

bazı burjuva fikirleri ortaya çıkmışsa da *There Ain't No Black in the Union Jack* (İngiliz Bayrağında Siyaha Yer Yok) eserinde kendisinin ırkı sınıftan ayırma girişimine tanık olmaktayız. Virdee'ye göre sınıf teorisinin yerini feminizm, ekoloji ve gençlik hareketlerini de içine alan toplumsal hareketler almıştır.

Çeviri: **Yasemin Özgün**

46
ABD'DE RADİKAL POLİTİK İKTİSAT

Al Campbell

ABD'de radikal politik iktisadın (RPİ) yükselişi ve düşüşü (bkz. Lee, 2009), 1960'lar ve 70'lerde toplumsal radikalleşmenin yükseliş ve düşüşüyle yakından bağlantılıdır. Bu radikalleşmede, ideolojik olarak (muğlak) bir Yeni Sol'un (YS) (Amerikan) kapitalizmin(in) toplumsal eleştirisi egemendi. Gene de birçok radikal bu eleştirileri yetersiz bularak reddettiler.

ABD'de Radikal Politik İktisat ve Yeni Sol

YS terimi 'Eski Sol'dan (ES) ayrı olarak sisteme radikal eleştiriler getirenleri tanımlamasından dolayı birçok farklı siyasi düşünce ve ideolojik çizgileri içerisinde barındırmıştır. Bununla beraber, YS'nin ilk yıllarında, yani 1960'ların ortalarında, onun birçok tanınmış mensubu ve tanınmış gruplar salt aktivizmin ideolojinin yerini alacağını ileri sürerek kendilerini açıkça 'ideoloji karşıtı' ilan etmişlerdir. YS içindeki birçok akım, bir ideolojiyi kabul etsinler veya etmesinler, oldukça kısa bir sürede bir ideolojiye sahip olduklarının farkına varmış ve böylece bilinçli ilerlemeye yönelmişlerdir. Pratikte bu, (küçük) Amerikan solu içinde varolan şu ya da bu yönelimlere, yani Stalinizme, Sosyal Demokrasiye, Anarşizme, (Amerikan) Radikal Popülizmine ya da Marksizme yaklaşmayla sonuçlanmıştır. Birçok YS bireyi ve akımı karakteristik ve eklektik olarak bunları harmanlamış ve de görece kısa bir süre içerisinde teorilerinde ve ideolojilerinde düzenli olarak önemli değ-

şikliklere gitmişlerdir. Bütün bu hususlar, bir YS ideolojisinden bahsederken ihtiyatla hareket etme gereğine de işaret eder. ABD'deki YS'nin ideolojik yapısındaki bir dizi önemli öğenin özlü bir biçimde ele alınışı için, bkz. Young (1977). Ben buna 'muğlak YS ideolojisi' diyeceğim. Bu, büyük ölçüde Amerikan radikalleşme sürecinin kendine özgü tarihinin bir ürünüdür. Özellikle de mevcut toplumda karşı olduğu şeyler üzerinden tanımlanmıştır. Eksik olan şey ise radikal toplumsal teoriye dayalı bir alternatifti; dolayısıyla alternatif, problemleri gidermeye yönelik olmaktan ibaretti.

Belli başlı iki mesele YS'i ES'den ayırdı. İlki sınıf meselesiydi. ES her daim baskı biçimlerinin her türlüsüne karşı mücadele etme ihtiyacını benimsemişti. Örneğin, II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası ırkçılıkla mücadeleye önderlik edenlerden herhangi birine yakın olmasalar bile ES'nin bir parçası oldular veya ondan önemli biçimde etkilendiler. Ancak, ES aynı zamanda sınıf baskısının kapitalizmin sürdürülmesinde ve yeniden üretiminde özel bir rol oynadığını savunuyordu. Kapitalizmin amacı sermaye birikimiydi ve bu da sınıf tahakkümüne ve sömürüye dayanıyordu. Diğer baskı biçimleri de tek tek sınıf baskısı kadar zarar verici olabilirdi, ne var ki kapitalist toplumsal ilişkilerin devamlı yeniden üretiminde aynı derecede rol oynamıyorlardı. Buna karşılık, YS siyasi 'çoklu-öncücülük' fikrine yol açarak, sömürünün kaynağı olan baskının her biçiminin mutlak kuramsal simetrisini şiddetli biçimde savunmuştu. ABD'deki ilk YS RPİ grubunun kurucu belgelerinden biri (aşağıda ayrıntılı olarak tartışılmıştır) 'çoklu-öncücülük' kavramını şöyle ifade ediyordu: 'Örgüt; sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet, etnik köken, cinsel yönelim ve diğer toplumsal/ekonomik/kültürel yapılara dayalı her türlü sömürüye karşı çıkar' (URPE, 1968). YS, ideolojisini geliştirmeye başladıkça (diğer kaynakların da yanı sıra), C. Wright Mill'in (1956) güce dayalı elit modelini kullanmış ve bilinçli bir şekilde bunu Marx'ın en derin düzeyde ekonomik sömürüye dayanan sınıf kavramının karşısına geçirmiştir. Mill'in bu kavramı özellikle çoklu ve kavramsal düzeyde eşdeğer sömürü görüşüne uygundu.

YS'nin diğer bir temel meselesi Janus gibi birbiriyle ilişkili ancak kavramsal olarak oldukça farklı yüzlerle kendini gösteriyordu. Olumsuz (kelimenin her anlamıyla) biçimde, YS siyasi olarak ilkel bir otoriterlik karşıtlığı sergiliyordu. Bu, YS'nin sürdürülebilir kurumlar oluşturması konusundaki genel yetersizliğinin önemli içsel nedenlerinden biriydi. Olumlu yönde ise YS, ES ve de burjuva demokrasisine karşı Katılımcı Demokrasi fikrinin sa-

vunucusu oldu. YS ortadan kaybolduktan uzun süre sonra bile bu fikir kalıcı bir katkı (bu düşünce YS'den önce de var olduğu için, 'yeniden keşif' de denilebilir) olarak varlığını sürdürdü. Bu fikir ABD'de kapitalizme karşı mücadele eden (proto-) toplumsal hareketler tarafından bugün de tartışılıyor ve geliştiriliyor.

Amerikan Radikal Politik İktisadının Düşüşü

ABD'de RPİ'nin düşüşü üzerine beş mütalaa var. Bunlardan ikisi (RPİ'ye) dışsal nedenler, biri içsel bir neden ve diğer ikisi ise RPİ'nin düşüşünün ölçüleri.

ABD'de RPİ'nin düşüşünün nedenlerinden ilki ve en önemlisi toplumsal radikalleşmenin sona ermesi ve toplumsal muhafazakarlığın yükselmesidir. İkinci olarak, RPİ'nin çoğunlukla etkili olduğu ekonomi alanının 'Piç Keynescilik'ten (ya da 'neo-klasik Keynescilik' ve ya 'neo-klasik sentezden') neoliberalizme kaymasıdır. Hem politika da hem de ekonomi alanında muhafazakar olan her şey (terimin ABD'de kullanıldığı anlamıyla) liberalleşti ve daha önce küçük aşırı sağ olan pozisyonlar karşılığında politik ve özellikle de ideolojik olarak baskın hale gelen standart/tek tip muhafazakarlığa dönüştü. Simgesel olarak, örneğin Clinton ve Obama'nın ekonomi ve hatta bir dizi sosyal politikaları birçok yönden Nixon'unkilerden daha muhafazakardır. İçsel olarak YS'nin genel anti-otoriter doğası, kötü iş koşullarında çalışan üyelerini koruyabilecek, daha derin bir düzlemde ise toplumda ve ekonomide hüküm süren baskın yeni ideolojiye karşı göz ardı edilemeyecek kadar geniş kesimlerle birlikte mücadeleyi yürütebilecek geniş ve güçlü örgüt kurabilme kabiliyetinin önünü kesiyordu.

RPİ'nin düşüşünün göstergelerinden ilki kavramsal olarak oldukça açıktır. Genel olarak, örgütlenmiş olan birçok RPİ akımı, bilhassa dergi çıkaranlar da dahil olmak üzere, ortadan kaybolmadılar. Bu madde bunlardan bir kısmını ele alacak. Ancak, bu örgütlerin üye sayısı ile bu grupların dışındaki RPİ iktisatçılarının sayısı bariz bir biçimde azaldı.

Düşüşün ikinci göstergesi daha az göze çarpacak şekilde ama birçok açıdan daha önemli olan RPİ'nin 'niteliksel düşüşü' oldu. RPİ içinde bazı kişiler ve akımlar (hepsi değil) neo-klasik iktisadın ana ideolojik varsayımlarının önemli bir kısmını benimsediler (veya kısmen benimsemeye yöneldiler) ve bunları kendi çalışmalarına dahil ettiler. Bunlardan en önemlileri yön-

temsel bireyciliğin aksiyomları olan, 'homo economicus' olarak insan doğası ve pazar köktenciliğidir.

Bunun ilk örneği olarak radikal iktisatçılar tarafından yapılan ve Tutuklunun İkilemi gibi işbirlikçi olmayan tekrarlı oyunlara işbirlikçi çözümler getiren stratejilerin varlığını gösteren çalışmaların fazlalığı dikkate alınabilir. Bütün bu çalışmalar yöntemsel bireyselciliğe ve homo-economicus'a dayanmaktadır. Özellikle tüm toplumsal yapılarda yaygın olan ve niyetlenen davranışların değişimine yol açan, oyuncuların söylemsel etkileşimine ve anlamlı pazarlığına izin vermeyen gerçekdışı kısıtlamaları içerirler. İkinci bir örnek olarak, hangi piyasaların etkili olarak kabul edileceği ve ek olarak bunun bir adım ötesinde ve buna bağlı olarak hangisinin iktisadi olarak gerekli olduğu ele alınabilir. O halde çözüm ya sıkı bir şekilde düzenlendiği için artık piyasa mantığıyla işlemeyen ancak daha ziyade toplumun demokratik olarak belirlediği istekleri doğrultusunda işleyen piyasaların olmasıydı ya da piyasanın yerini topyekûn piyasa dışı, demokratik olarak tasarlanmış üretim ve bölüşüme bırakmasıydı. 1990'lar itibariyle RPİ'in çoğunluğu, hatta kendini sosyalizme adamış olanlar bile, özellikle verimlilik adına, piyasa sosyalizmini benimsemişlerdi.

Günümüzde ABD'de Radikal Politik İktisat

Yukarıda değinilen düşüşe rağmen, ABD Radikal Politik İktisadı hiçbir zaman küçük bir akım olmaktan öteye geçememiş, ancak günümüzde de tam anlamıyla yok olmamıştır. Aşağıda günümüzde artık azalmış olan ABD RPİ'deki grupları ve akımları kısaca resmedeceğim.

Radikal Politik İktisat Birliği (RPİB) birçok yönden ilk sırada gelen YS RPİ örgütüydü: YS'nin zirvede olduğu dönemde kurulmuştu. Kurucuları Yeni Solculardı, programı tamamen YS doğrultusundaydı ve doğrudan doğruya (aşağıda da ele alındığı üzere, başlangıcından itibaren her ne kadar diğer akımlara açık olsalar da) YS odaklı iktisatçılarla temasa geçmişlerdi. RPİB'nin kuruluşunda belirttiği amaçlar YS RPİ ideolojisini yansıtmaktaydı: 'İlk olarak siyaset bilimi, sosyoloji ve sosyal psikolojinin ilgili konularını da kapsayan disiplinler arası yeni bir politik iktisadı teşvik etmek. İkinci olarak, zamanın aciliyetlerini ve yeni bir değer öncülünü yansıtacak yeni müfredat ve araştırma alanları geliştirmek. Bu alanlar getto ekonomisi, yoksulluk, emperyalizm, çıkar grupları ve askeri-sınai kompleksini kapsıyordu. Üçüncü olarak, politik iktisat tüm meseleleri daha geniş bir analiz çerçevesine

oturtacak bir yaklaşımla günümüz toplumsal hareketlerinin ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmalı ve daha çok ekip çalışması yapmalıdır' (RPİB, n.d.).

RPİB varlığını sürdürmesini kurumsal iki niteliğine borçluydu. İlki, RPİB saygın bir RPİ dergisi olan *The Review of Radical Political Economics*'i çıkardı. İkinci olarak, RPİB Amerikan İktisat Derneği'nde, yıllık ulusal iktisat kongresinde kayda değer sayıda kendi panellerini düzenleme hakkı için mücadele etmiş ve kazanmıştı. Politik iktisada daha geniş yaklaşımları teşvik etme amacı doğrultusunda RPİB, en baştan itibaren sadece YS bakış açısına sahip iktisatçılara değil, ana akıma karşı politik bir alternatifi destekleyenlere de açıktı. Bu, özellikle Marksistler, Marksist olmayan Sosyalistler, Sraffacılar, Post-Keynesciler, Radikal Kurumsalcılar, Feministler, Toplumsal İktisatçılar ve herhangi bir akıma bağlı olmayan ancak ana akım iktisadı iktisadi açıdan gerçekçi olmamakla eleştiren birçoklarını kapsıyordu.

ABD'de günümüz RPİ'sinde var olan üç önemli grup ve bir akım RPİB üyeleri (RPİB projeleri olarak değil ancak kendi insiyatifleriyle) tarafından kurulmuştur. Bunlar, özellikle, YS RPİ'nin sıklıkla basite indirgenmiş antiotoritarizminin belirgin ve istikrarlı bir çizgi geliştirebilmesini ve bu çizgide ilerleyebilmesini nasıl engellediğini göstermesi açısından bahsedilmeye değerdir. Bu tarz çaba içine girenler çoğunlukla RPİB üyesi olarak kalmalarına rağmen RPİB'nin dışında örgütlenmek zorunda kaldılar. İktisadi ve Toplumsal Analiz Derneği 1970'lerin sonunda kuruldu ve 1988 yılında yayınlamaya başladığı *Rethinking Marxism* dergisi ile tanındı. Bu grup (geniş tanımıyla) postmodern Marksist çizgide ilerledi (bkz. Örneğin, Gibson-Graham vd., 2001) ve dergi daha çok Marksist teorinin akademisyenler arasındaki tartışmalarına odaklandı. *Dollars and Sense* ise 1974 yılında iktisat alanında eğitim almamış okuyuculara anlaşılır bir iktisadi dille çözümlemeler yapmak amacıyla kuruldu. Bu yayınlar da RPİ akademisyenleri tarafından yaygın olarak derslerde kullanıldı. Kadın Politikaları Araştırma Enstitüsü, kadınların sosyo-ekonomik durumu ile ilgili kamu politikaları tartışmalarına ve akademik tartışmalara müdahale etmek amacıyla araştırma temelli sonuçlar ortaya koymak üzere kuruldu.

Her ne kadar herhangi bir paradigmanın farklı uygulayıcıları tarafından yapılan yorumları hep farklılık arz etse de, bu durum RPİ'nin Birikimin Toplumsal Yapıları (BTY) akımı için özellikle geçerlidir. Bazıları bu akımı Marksizmin ve Amerikan Kurumsalcılığının karışımı olarak tanıttı (ve kimileri de bunu Marksizm yaftasından kurtulmak için kullandılar). Diğerleri ise

bu akımı, Marx'ın kapitalizmin genel soyut teorisi ile Marx'ın uyguladığı ve Marksizm'in gerektirdiği somut kurumsal analizler arasında 'orta düzey teori' olan Marksizm ile uyumlu olarak tanıttı. BTY ne bir dergi oluşturduğu ne de örgütü desteklediği için ve bir akım olarak kalması nedeniyle mahiyeti çoğunlukla iki kitabın belirlediği çerçevede anlaşılmıştır. Bunlar Gordon vd. (1982) ve Kotz vd. (1994) idi. Ancak son otuz yıl boyunca kendisini BTY paradigmasıyla ilişkili olarak tanımlayan yüzlerce bildiri yayımlanmış veya sunulmuştur. Böylece bu paradigmanın yorumu ve kullanımı bunun ötesine geçerek yaygınlaşmıştır. Bu paradigmanın temel konsepti kapitalizmin kurumlarının bazı dönemlerde ahenkli olduğu ve bunun da hızlı sermaye birikimini sağladığıdır. Bu dönemler arasında kalan dönemlerde ise yeni ve uyumlu kapitalist kurumlar kurulana dek uyumsuzluk baş göstermekte, bu da krizlere yol açmaktadır. Son on yılda bu akımın destekçileri tarafından paradigmanın temellerinde önemli bir değişikliğe gidildi. Önceki formülasyonun sermaye birikim oranı ile sermaye dolaşımlarının sürdürülebilirliği meselelerini birbirine karıştırdığını düşünüyorlardı. Bunun yerine esas olarak her birinin farklı kriz eğilimlerini barındırdığı orta vadeli sürdürülebilir iki kapitalist kurumsal yapının var olduğunu savunuyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonrası tip daha hızlı sermaye birikimi olmasını sağlamışken, neoliberal tip yavaş birikime ancak kurumsal uyuma ve bu yolla da orta vadede sürdürülebilirliğe sahipti (Kotz vd., 2010).

ABD radikal politik iktisadı içindeki en büyük ES grubu, ismini 1949 yılında yayınlamaya başladıkları dergiden alan 'Monthly Review Okulu'dur. Ancak, bu okulu tanımlayan kuram 1966 yılına kadar geliştirilip sunulamamıştı (Baran ve Sweezy, 1966). Aynı zamanda 'Tekelci Sermaye okulu' olarak da anılan bu okulun temel görüşü kapitalizmin Marx ve Engels'in döneminden bu yana tekellerin ekonomi içinde 'baskın unsur' olacak şekilde kendini yeniden yapılandırdığıdır. Böylece Tekelci Sermaye önceki rekabetçi kapitalizmden çok daha büyük bir artık üretir (Marx'ın artık değer kavramından 'artık' kavramına geçişin açıklaması için bkz. Baran ve Sweezy, 1966, s. 10). Bu da kapitalizmin içerisindeki temel çelişkinin Marx'ın zamanından günümüze, artığın soğurulmasında bir değişime yol açmıştır. Marksist politik iktisadın büyük bölümü Marx'ın değer teorisi ile uyuşmadığı gerekçesiyle eksik tüketimciliğin bu yorumunu reddetmiştir. *Monthly Review'ın* mevcut editörü okulun temel tutumu konusunda

Foster'da (1986) en kapsamlı savunuyu yapmıştır. Ancak hâlâ bu tartışmalı bir konu olarak varlığını sürdürmektedir.

Monthly Review ve daha sonra da *Monthly Review Books*, düşüşü sırasında ABD Marksist Radikal Politik İktisadını desteklemekte önemli bir rol oynamıştır. Enerjisi, ilkeli radikalizmi ve başka Marksist bakış açılarına da yer verirken (ve tüm yayınlarının ancak küçük bir kısmını Tekelci Kapitalizm teorisinin meselelerine ayırarak) akademik olmayan, kolaylıkla anlaşılabilen yazı tarzını destekleyen politikası, bu okula sadece Tekelci Sermaye teorisinin destekçilerinden daha fazla okuyucu kazandırmıştır. Birçok YS akımının Marksizm'den daha önce hiç olmadığı kadar uzaklaşmasına devamlı olarak karşı çıkmış, özellikle RPİ'nin düşüşü sürecinde onun geniş kesimlerinde tamamen yok olmasa da neredeyse unutulup giden sınıf meselesine (birçok sayısında ele aldığı üzere) yer vermiş ve buna yoğunlaşmıştır.

Science and Society ES'nin ortaya çıkardığı bir sonraki en etkili RPİ dergisiydi. 1939'dan beri yayınlanan dergi, ABD'de RPİ'nin yükseliş döneminde ve düşüşünün ilk yıllarında kabaca ABD Komünist Partisi ile ilişkilendirilmişti. Şimdilerde ise kendisini herhangi bir günümüz Marksist tartışma okuluyla bağlantılı olmayan Marksist bir dergi olarak tarif etmektedir.

1941 yılında RPİ'ye bağlı bir örgüt olarak kurulan Toplumsal Ekonomi Derneği'nin (TED) alanı iktisadi sorunların bireysel ve toplumsal boyutları ile birlikte iktisadi analizlerin etik temellerini ve uygulamalarını araştırmaktı. Bu RPİ ile genel olarak tutarlı olduğundan, TED'de ABD RPİ'si içinde bulunan tüm akımlardan kişilerin de dahil olduğu üyeleri vardır ve bu kişilerin çalışmalarını yayınlar. Yayınladığı iki dergideki makalelerde ve konferanslarında sunulan bildirilerde ortaya çıkan tüm görüşler arasında Amerikan Kurumsalcılığının belli derece üstünlüğü vardır. Fakat bu, hegemonyanın hegemonya kurmanın kıyısına bile yaklaşmaktan çok uzaktır. Yukarda da belirtildiği üzere, her ne kadar Amerikan Kurumsalcılığı farklı derecelerde ABD RPİ'sine nüfuz etmiş olsa da TED, RPİ grupları arasında genel olarak Kurumsalcı olarak anılabilecek en büyük gruptur.

1979 yılında kurulan ve TED'e kıyasla oldukça küçük olan Kurumsalcı Düşünce Derneği daha belirgin ve bilinçli biçimde Kurumsalcı ve radikaldi. Herhangi bir dergi yayınlamadılar. Üyeleri 'toplumsal sorunlara dair araştırmalarının temeli olarak' ağırlıklı biçimde Veblen'in ve aynı zamanda Dewez, Ayres, Commons, Mitchell ve diğerlerinin çalışmalarından faydalanmıştır. Bazı üyeleri daha çok Marx'ın (bazı) görüşlerine yakınlık duymuş

ve ondan etkilenmiş, diğerleri ise daha çok YS'dan esinlenmiş RPİ'den ilham almıştır. Dugger (1989) Radikal Kurumsalcıların ilgilendikleri konuları ve genel çerçevesini tartışan bir derleme yayınlamıştır.

Günümüzde ABD'de heterodoks ekonomi içinde görece ağırlıklı olan son akım ise Post-Keynesyen ekonomidir. Hem bu akımın uygulayıcıları hem de diğer radikal akımlar tarafından, bu akımın radikal olarak ele alınıp alınmayacağı tartışma konusudur. 'Radikal' kelimesinin kökeninin, 'kök' kelimesinin Latince karşılığından geldiği dikkate alındığında, Post-Keynesciler tarafından paraya ve finansa verilen neredeyse özel ağırlığın, bu akımı, kapitalizmin kendine özgü toplumsal üretim ve paylaşımdan doğan sorunların gerçek köklerini analiz etmesinden alıkoymadığı öne sürülmektedir. Daha uygulamalı bir düzeyde, neredeyse tüm Post-Keynesciler, kapitalizm çerçevesinde uygulanabilecek reformları savunmuştur. Post-Keynescilerin büyük bir çoğunluğu ıslah edilmiş, 'daha insancıl bir kapitalizmi' bilinçli olarak desteklemektedir. Öte yandan, özellikle kendini radikal olarak tanımlayan Post-Keynesciler, reformları sürecin bir parçası olarak, geçiş dönemine özgü ve ya 'devrimci reformlar' olarak görür. Bunlara göre toplumsal değişim eksiksiz politika reçetelerinin (post-kapitalist reçeteler de dahil olmak üzere) sonucunda bir anda ortaya çıkmaz, aksine mevcut kurumların ve toplumsal bilincin değişiminin gerileyen ve ilerleyen süreçlerinden oluşur. Birinci Dünya ülkelerindeki birçok insanın, duyduğu hoşnutsuzluğa rağmen kapitalizmi destekliyor oluşu ve kapitalizmi yıkmaya çağıran bir çağrı etrafında daha iyi bir dünya için mücadele etmeyi öğrenmeye başlamayacakları göz önünde bulundurulduğunda, insanlar değişim için mücadele etmediği sürece, kapitalizmin yerini daha insancıl bir sistem alamayacaktır.

ABD'de Post-Keynesyen çalışmalar yukarıda da bahsi geçen birçok radikal politik iktisat dergileri de dahil birçok dergide yayımlanıyor olmasına rağmen, 1978'de kurulan *Journal of Post Keynesian Economics* bu çalışmaları yayınlayan başlıca dergidir. Levy Enstitüsü ve Politik İktisat Araştırmaları Enstitüsü (PIAE) günümüz ABD RPİ içindeki en önemli iki Post-Keynesyen kurumdur. İkinci kurum bugünkü 'radikal Post-Keynesyen' akımın daha yoğunlukla temsil etsede, yukarıda da değinildiği gibi, ne PIAE dahilindeki çalışmalar radikal Post-Keynesyen yönelim tarafından hegemonik bir şekilde domine edilmiştir, ne de bu yönelim diğer kurumlardan gelen bazı Post-Keynesyen çalışmalarda hiç rastlanmayan bir eğilimdir. ABD radikal politik

iktisadı içindeki ideolojik akımların harmanlanma ölçüsüne bir kez daha vurgu yapmak gerekir. Örneğin, PIAE kendi Post-Keynesyenizmi içinde (yazardan yazara değişen) önemli YS ve Marksist öğeleri barındırmaktadır.

İçerisinde ana akımın, saf neoliberal olsun ya da olmasın, bir bütün olarak iktisat disiplinine olağanüstü bir kısıt uyguladığı bağlamda, ABD RPİ'nın akıbeti kendi başına büyük bir öneme sahiptir. Bunun önemli bir nedeni de ortodoks disiplin tekelinin ne ölçüde iktisadın Amerikanlaşmasından türemiş olduğudur. Bu yorum, Marksist politik iktisadın ve RPİ'nin küresel beklentilerinin ABD'deki ana akımın hegemonyasını aşağı çekmek ve buna alternatif olarak RPİ'yi destekleme çabasına mekanik olarak bağlı olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Anlaşılması gereken önemli nokta, mevcut durumun radikal alternatifleri ve ilerici olanlar arasındaki ilişkidir. Bu küçük akımı kısa dönemde bile olsa bu kadar önemli kılan da işte budur. ABD ortodoksisine karşı çıkarak veya kimi zaman hem analitik kapsam hem de konu odağı bağlamında ABD ortodoksisi ile suç ortaklığına girerek, (Amerika'nın merkeze alınmasının derecesine göre) iyi veya kötü, oldukça etkili olmuştur. ABD RPİ'nin düşüşü ve girdiği doğrultular sadece ahenkli, ancak görece küçük Marksist politik iktisat için değil, daha kapsamlı ve geniş bir grup olan ilerici iktisatçılar için de önemli bir sorun teşkil ediyordu. Aynı şekilde, genel olarak ABD radikalizminin düşüşü küresel ölçekte ilerici gelişmelerin düşüşüne neden olduğu gibi bu düşüşten de etkilenmiştir.

Çeviri: **Özgür Genç**

47
KÂR ORANI

Simon Mohun

Belli bir yıldaki kâr oranı (yıllık akım olarak) kârların yatırılan sermayeye (geçmiş yatırımların birikmiş stoğu) oranı olarak tanımlanır. Bu tanım kesin görünmekle beraber, neleri kapsadığı konusunda birçok belirsizlik vardır. Denklemin payındaki kârlar, kavramsal olarak tüm net hasıladan ücretler dışında kalan miktar olarak tanımlanabildiği gibi, dar muhasebe tanımıyla, yerine getirilen yükümlülüklerden geriye kalan miktar olarak da tanımlanabilir. Paydaya ilişkin olarak ise Marx ücretleri de dahil etmiştir. Çünkü ücretler, harcanan fiili emek kadar emek süreci içinde daha sonradan harcanacak emek gücünün ödemesidir. Gerçekte, ücretler sanki işçiler kapitalistlere kredi açmaya mecburmuşçasına genellikle gecikmeli olarak ödenir ve (dolaşan sermaye biçimdeki üretim araçlarıyla birlikte) sabit sermayeye kıyasla oldukça küçük bir oran oluşturur. Bu nedenle, paydadaki yatırılan sermaye, geleneksel olarak sabit varlıklara ve envantere bağlanan paranın bir ölçüsüdür. Hangi tanımın daha uygun olduğu, sonuçta, analizin amaçları için hangisi gerekliyse ona bağlıdır.

Kâr oranı, yatırılan sermayenin getirisinin ölçüsü olarak, kârlılığa dayalı bir üretim tarzı için hayati bir istatistiktir. Rekabet, sermayenin az kârlı faaliyetlerden daha kârlı faaliyetlere kayması yoluyla tüm kâr oranlarını eşitleme eğilimindedir, fakat zaman içindeki herhangi bir noktada tekil kâr oranlarının bu kavramsal olarak eşitlenmiş orandan saptığı bir aralık olacaktır. Buna karşılık, ekonominin bir bütün olarak toplam ya da makroekonomik kâr oranı tekil kâr oranlarının ağırlıklı ortalamasıdır. (Bu ağırlık-

lar cari fiyatlar üzerinden her tekil firma tarafından yatırılan sermayenin ekonomide yatırılan toplam sermayeye oranlarıdır). Toplam kâr oranı, en kolay şekilde, ücretleri içermeyen net hasılanın toplam sabit sermaye stoğuna oranı olarak hesaplanır ve 'genel olarak sermaye'nin kârlılığının bir ölçüsü olarak değerlendirilir. Ampirik çalışmalarda kullanılan kâr oranı genellikle budur.

Tarihsel Bağlamda Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası

Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasası (KODEY), onun eserinin en çekici ve en tartışmalı yönlerinden birisidir. Eğilimsel bir yasa olarak tanımladığı bu konu, teknik değişime özel bir yaklaşım getirir ve onun kriz teorisiyle yakından ilişkilidir. Bu yasanın bir kriz teorisi olarak formüle edilişi belli bir zaman sonra olmuştur. Kriz (ister kârlılık, ister eksik tüketim, isterse orantısızlık kaynaklı olsun) aslen kapitalizmin çelişkilerinin bir ifadesi olarak tanımlanmıştır ve sermaye döngüsünde bir kesinti ya da müdahale anlamına gelen piyasa anarşisi yüzünden gerçekleşir. Fakat, KODEY, 20. yüzyılın sonlarından itibaren krizleri doğuran bir neden olarak ortodoks Marksizmin en önemli tanımlayıcı özelliklerinden birisi haline gelmiştir. Ve bu yasaya dayalı açıklama, bir zorunluluk kuramı olarak yorumlanmış, sermaye birikimi sürecinin sonucunda zorunlu olarak KODEY ortaya çıktığı için sermaye birikimi kaçınılmaz olarak krizlerle kesintiye uğrayacağı savunulmuştur. Bunlara göre, bir zorunluluk argümanı olmadığı takdirde, kapitalizmin birikimi yönetmek ve krizlerden kaçınmak üzere reforme edilmesi seçeneğine kapı açılmış olacaktır. Zorunluluk argümanıyla ortodoks olmanın, Marx'a bağlılığın, revizyonizm ve reformizmin alt metinleri fazlasıyla iç içe geçmiştir; ne var ki yer darlığı, bunları daha fazla ele almamıza izin vermemektedir.

Bununla beraber, 'zorunluluğu' savunan argüman karmaşıktır. Hegelci gelenek, 'zorunluluğu' *a priori* aksiyomlardan mantıksal bir çıkarım olarak değil, gerçek bir şey olarak yorumlar. Yani, bir eğilimsel yasa, sermaye birikiminin gerçek örüntüsünü rasyonel ve teorik olarak kavranabilir olarak tanımlar ama birikimin diğer hangi örüntülerinin olanaklı olduğu hakkında bir şey söylemez. KODEY ile ilgili en temel zorluk, Hegelci anlamda zorunlulukla, mantıksal bir çıkarım olarak zorunluluk arasındaki ayrım konu-

sundaki muğlaklığıdır. Bu muğlaklık, izleyen bölümlerde de yinelenen bir temadır.

Kâr oranının düşmesi fikri Marx'a özgü değildir. Bu konu, Smith ve Ricardo'nun çalışmalarını izleyen 19. yüzyılın ilk yarısındaki ekonomi politik literatüründe beylik bir konuydu. Ricardo'ya göre kâr oranı topraktaki azalan getiriler ve değişmeyen üretim teknolojisi nedeniyle düşmekteydi. Tarımsal üretim daha verimsiz topraklara doğru genişlediğinde, verimli toprakların sahipleri daha fazla rant elde edecek, ücretlerin geçimlik düzeyde sabit olduğu koşullarda kârlar birikim güdüsünün tümüyle ortadan kalakacağı bir düzeye gerileyecek ve ekonomi durgun durum noktasına ulaşacaktı. Marx, rantın ve ücretlerin 'doğal' belirleyicileri (sırasıyla azalan getiriler ve biyolojik geçimlik düzey) ve bir kalıntı olarak kâr yaklaşımı yerine, bu kategorilerin (sanayi üretiminde üretim artışı sağlayan emek sürecinin reorganizasyonunu içeren) toplumsal belirleyicilerini koydu. Böylece Marx, Ricardocu düşen kârlılık ve uzun dönem durgunluk yerine, durgunluk eğilimlerine değil, sermaye birikiminin teknik ilerleyiciliğine ve dinamizmine dayanan farklı bir kârlılık vizyonu getirdi.

Kodey: Sorunlar

KODEY'in yorumları bir dizi farklı çerçeve içinde ortaya çıkar fakat bunlardan ikisi ilgili argümanların çoğunu kucaklar. Bunların ortak noktaları Marx'ın kâr oranının gerçekten fiilen düştüğünü kabul ettiği bir yorumudur (aksi görüş için bkz. Reuten, 2004). Bunları ayıran nokta ise onun argümanı olarak gördükleri şeyin inandırıcılığını ele alışlarıdır.

Bir pozisyon (bazen bunların 'fundamentalist' oldukları söylenir) KODEY'in teknik değişmenin yarattığı ampirik bir yasa olduğunu, kâr oranının gerçekten düşmekte olduğunu ve şayet ampirik bulgular tersini gösterirse, o zaman ya gösterilen şeyin ölçülmesinde bir hata olduğu ya da bu karşı bulguların uzun dönem eğiliminden bir sapma olduğunu savunur. Karşı uç ise (bunlar bazen Sraffacı ya da yeni-Ricardocu diye adlandırılır) kârını azamileştirmeye çalışan kapitalistlerin bireysel davranışları temelinde Marx'ın kâr oranının düşeceği argümanının yanlış olduğunu savunur. Eğer kârlar düşerse, Marx'ın düşündüğü gibi teknik değişme yüzünden değil, sadece, ücretlerin verimliliğe kıyasla daha yüksek oranda artmasının bir sonucu olarak düşer. Yani, istisnai olarak ortaya çıkan sabit bir reel ücret oranında, fundamentalist görüş, kâr oranı teknik değişme nedeniyle düşer der-

ken, Sraffacılar teknik değişme olması durumunda kâr oranının düşemeyeceğini söyler.

Bu iki görüş, tartışmanın ana hattını belirlemiştir. Ne var ki her ikisi de yanıltıcıdır. Burada benimsediğimiz yaklaşım, aşağıdaki beş meselenin incelenmesinden doğar:

1. Teknik değişimin niteliği: Tekil kapitalistler rakipleriyle rekabet edebilmek için yenilik yaparlar. Yenilikler, işçi başına üretim aracını artıran emek sürecinin reorganizasyonu yoluyla emek verimliliğini artırır. Böylece, yenilik yapan kapitalist, malını daha düşük bir fiyattan satacak ve piyasa payını artıracaktır. Yeniliğin bu tarzını ne ölçüde yeterlidir?

2. Yenilik ve kâr oranı: Yenilik kâr oranı üzerinde nasıl etki eder? Bu bağlamda, fundamentalist ve Sraffacı argümanlar nasıl değerlendirilmelidir?

3. Kârlılık ve kriz: Düşen kâr oranı krize yol açar mı?

4. Ölçüm: Argümandaki değişkenler nasıl hesaplanmalı? (Emek değer cinsinden mi, fiyatlar cinsinden mi? Eğer fiyatlar üzerindense hangi fiyatlar?)

5. Ampirik analiz: Kâr oranının ampirik zaman-patikası nedir?

Teknik Değişimin Mahiyeti

Neden teknik değişim emek girdisinin emek dışı girdilerle ikame edilmesini gerektirir? Kârını azamileştirme peşindeki kapitalist, emek maliyetlerinin emekdışı maliyetler karşısında neden daha ayrıcalıklı olması gerektiğini görmek zor olduğu için, her türlü uygun maliyet azalışlarıyla ilgilidir. Ancak, meseleyi böyle ortaya koymak, yukarıda değindiğimiz iki farklı 'zorunluluk'un birbirine karıştırılmasından kaynaklanır. Mantıken, hiçbir maliyet ayrıcalıklı değildir. Oysa, tarihsel gelişme emek maliyetlerinin toplam maliyetler içindeki payının gerçekten düştüğünü ortaya koymaktadır. Ve bu tarihsel gelişme kuramsal olarak ele alınmak durumundadır.

Tarihsel olarak belirli bir şekilde gerçekleşen teknik değişmenin başka biçimleri var olmuşsa, bunların da kuramsal olarak anlaşılabilir olması gerekirdi. Bu, doğrudan doğruya, çoğu çıktının onları üreten emek faaliyetinden ayrılamadığı hizmetler sektöründeki güncel teknik değişimin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin bir meydan okumayı doğurur. Bu, Marx'ın kendi açıklamasının tarihsel özgüllüğü olduğuna işaret eder ve kapitalizm-

deki daha sonraki gelişmelerin onun spesifik yanıtlarından ziyade kendi yöntemini izlemeyi gerektirdiğine vurgu yapar.

Yenilik ve Kâr Oranı

Yaygın ('fundamentalist') sav şöyledir: Rekabet tüm kapitalistler arasında bir yeniliği genelleştirmeye zorlayacak, böylece toplamda, yatırılan sermayenin değeri yükselecektir. Paydada yer alan değişmeyen sermaye, teorik olarak sınırsızca artabilir, fakat payda yer alan artık değer sınırlandırılmıştır (işgününün uzunluğu ile sınırlı mutlak artık değer, emek gücünün değeri sıfır olamamayacağı için göreli artık değer biçiminde). Ve bu durumda, kâr oranı zorunlu olarak düşmek durumundadır.

Bu yaklaşımla ilgili bir dizi zorluk vardır. Birincisi, KODEY'e karşı koyan eğilimler mevcuttur. Marx, beş karşı eğilim saptamıştır: Artan sömürü oranı, değişmeyen sermaye öğelerinin ucuzlaması, ücretlerin emek gücünün değerinin altına baskılanması, göreli aşırı nüfus ve dış ticaret. Bunların son üçü bir parça eklektiktir ve listeye biraz zorlukla da olsa eklenebilir. Problem, daha ziyade, KODEY'i üreten sürece içsel olmaları yüzünden niçin karşı koyan etkiler oldukları açık olmayan ilk iki eğilimden kaynaklanır. Bu durum, eğilim ve karşı koyan eğilimin ne olduğuyla ilgili daha genel bir sorunu ortaya çıkarır.

Meseleyi anlaşılır kılmanın bir yolu düzenleyici bir kategori olarak sermayenin döngüsüne odaklanmaktır. Üretim süreci, üretken sermayeyi daha büyük değerdeki meta sermayeye dönüştürür. Geçerli olan değerler, üretken sermayenin değerleridir. Yani, üretim sürecinden önceki değerlerdir. Yeni değerler, yalnızca üretim sürecinden sonra, çıktı satıldığında gerçekleşir. Bu nedenle, değerlerdeki değişim (artık değer oranını artıran emek gücünün değerindeki düşüş ve değişmeyen sermaye öğelerinin ucuzlaması) karşı koyan etken olur çünkü kendi varoluşları için dolaşımın etkisine ihtiyaç duyarlar. Burada esas olan, değerlerdeki ardıl değişikliklere öngelen bir süreç olan emek verimliliğindeki değişikliktir. Bu KODEY'i ampirik bir gerçeklik olarak değil, bahsedilen dolaşımın etkilerinden önce soyut bir şekilde ele alınan üretim sürecinin bir eğilimi olarak görür. Bazen her şeyin yere düşmeye eğilimli olduğunu söyleyen yerçekimi yasası bir metafor olarak kullanılır. Bu yasaya karşı koyan etkenler olabilir, örneğin insanlar ve binalar dik dururlar, fakat buna yol açan süreçler, ancak yerçekimi yasası önsel olarak bilinmeden anlaşılamaz.

Aynı yaklaşım, sermayenin bileşiminin hareketlerini de açıklar. Bir metanın üretiminde verimlik artışı sağlamanın tek yolunun işçi başına düşen üretim aracı kitlesini artırmak olduğu Marx'a göre tanımsal olarak doğruydu. Marx, bu oranı sermayenin teknik bileşimi (STB) diye adlandırır ve onun yenilik tanımı verili iken STB, zaman içinde artmak zorundadır. Fakat, değer terimleriyle ele alındığında, mesele daha karmaşıktır. Çünkü kullanım değerleriyle tanımlanan bir oranın artışının izahı (verimlilik artırıcı) yenilik örüntüsünün birim değerleri nasıl düşüreceğine bağlıdır. Bu durum, STB'in değer oranlarına dönüştürülmesini açıkça etkiler. Meseleyi çözmenin bir yolu, verimlilik artışının değerler üzerindeki etkilerini soyutlamaktır. Buradan, STB, Marx'ın terminolojisiyle, sermayenin organik bileşimi (SOB) haline gelir. Bu oran, üretim sürecinden önceki değerleriyle değişmeyen sermayenin değişken sermayaye oranıdır ve eğer STB artarsa SOB de zorunlu olarak artacaktır.

Verimlilik artışlarından kaynaklı olarak değerlerdeki azalmanın geribildirim etkilerinin dikkate alınması, SOB'yi 'sermayenin değer bileşimi'ne (SDB) dönüştürür. Marx, SOB ile SDB arasındaki farkları başarılı bir şekilde formüle eder fakat SOB yükseldikçe, aynı oranda olmasa da, SDB'nin de zorunlu olarak yükseleceğini söyler. Verimlik artışı örüntüsü ve birim değerlerde bunu izleyen düşüşler olumsaldır. Böylece, SDB'deki hareketler SOB'deki hareketlerden sapabilir. Genellikle, bu ikisinin birlikte hareket etmesi beklenir. Fakat, ampirik gerçekler ve mantıksal zorunluluklar aynı şeyler değildir; Marx'ın iddiasının yorumu da hangi anlamdaki 'zorunluluğun' dikkate alındığına bağlı olarak değişir.

SOB, üretim öncesi değerlerle ölçülür ve bu nedenle üretim sürecine bağlı bir indekstir. SDB, dolaşımın geribildirimlerine ve yeni değerlerin oluşmasına izin verir. Bundan ötürü SOB, KODEY ile ilgiliyken, SDB karşı koyan etkenlerle ilgilidir. Şu halde bir bütün olarak mesele, kâr oranının nicel olarak belirlenmesine temas eden farklı etkenlerin çeşitliliğinin eşzamanlı olarak dikkate alınması değildir. Mesele, daha ziyade, belirlenmiş mevcut somut gerçekliği anlamak için birbirini izleyen alt düzeydeki soyutlamalardaki ardışık belirlenme düzeyleri ile alakalıdır (Fine, 1992b).

Yeniliğin kârlılık üzerindeki etkisi ile ilgili başka güçlüklerle yaygın olarak Sraffacı literatürde de karşılaşılır. Reel ücretlerin değişmediğini varsayın. Eğer yenilik genelleştirildikten sonra daha düşük kâr oranları ile sonuçlanacaksa neden gerçekleşsin ki? En cazip yanıt, rekabetin bu gidişi zorladı-

ğı olacaktır; her tekil kapitalist, geçici bir avantaj sağlamak için yenilik yapar, fakat hepsinin davranışı birlikte ele alındığında, adeta her tekil kapitalistin arkasından kâr oranında bir düşüş yaratır. Bu argüman her ne kadar çekici olsa da, mantıksal olarak yanlıştır. Okishio teoremi, reel ücretin sabit olması halinde yeniliğin genelleşmesinin ardından genel sonucun kâr oranını aşağıya çekemeyeceğini göstermiştir (Roemer, 1981). Bu sonuç, doğrusal bir teknolojinin tayin edilmesine, belli bir rekabet fikrine, eşit kâr oranını destekleyen üretim fiyatlarını oluşturan bir denge metodolojisine bağlıdır. Buradan, bir teknik değişimi izleyen denge fiyatlar ne olursa olsun, reel ücretler sabit olduğu sürece, (eşitlenmiş) kâr oranı, yenilikten önce elde edilen (eşitlenmiş) kâr oranından daha düşük olamaz. Bu yaklaşımda, kâr oranındaki düşüşü garantileyen tek yol, artan reel ücret aracılığıyla olandır; öyleyse emek sakıngan teknik değişim kâr oranının düşme eğilimi yasasına karşı koyan eğilim olarak görülebilir (Himmelweit, 1974).

Okishio teoremi, denge fiyatların karşılaştırmalı bir istatistiği olarak başarılı bir şekilde oluşturulmuştur. Fakat, bunun KODEY ile ilişkisi üç nedenle tartışmalıdır. Öncelikle, metodolojik olarak bu teoremin eşanlı denklem yaklaşımı, Marx'ın birbirini izleyen ardışık belirleme yaklaşımından farklıdır ve nedenselliğin tanımlanmasında biraz dikkat ister. İkincisi, mantıken, sabit bir reel ücret (değişmeyen bir kullanım oranları sepeti) varsaymak emek gücünün değişmeyen değeri (işçilerin emekgüçlerini satışından aldıklarıyla temsil edilen değişmeyen toplumsal emek zamanı miktarı) varsayımından oldukça farklıdır. Üçüncüsü, ve ampirik olarak, teorem, rekabetin ve sermaye birikiminin tarihsel örüntüsünü kesin bir şekilde yansıtmakta başarısızdır. Birikim ve teknik değişim; artan emek verimliliği, sermayenin artan bileşimleri, emek gücünün değerinin düşmesi, sömürü oranında artışlar ve reel ücretlerde artışlar biçiminde tipik bir tarihsel örüntü sergiler. Sabit bir reel ücret varsayımı, teknik değişimin bütün kazançlarının sermayeye eklendiği anlamına gelir ve tarihsel olarak hiç de doğru değildir.

Kârlılık ve Kriz

Kendi başına ele alındığında düşen kâr oranının neden krize yol açtığı açık değildir. İleriye bakan rekabet halindeki sermayeler, genel kârlılığın yürürlükteki mevcut koşulları ne olursa olsun, yapabildiklerinin en iyisi yapmaya çalışacaklardır. Eğer, örneğin genel kâr oranı yüzde 10'dan yüzde 5'e düşerse, bu, bugün düne göre daha az kazanç elde edilmiş olduğundan başka bir

anlama gelmez. Bunun, (örneğin, geçmiş borçların ödenmesi gibi yükümlülüklerin yerine getirilmesinde güçlüklere yol açan nakit akışı sorunları nedeniyle) sermayenin döngüsünde bir kesintiye yol açması için firmaların kendi geçmiş ve cari faaliyetlerini nasıl finanse ettikleri ile ilgili daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Ve farklı finansman biçimleri tarihsel olarak olumsaldır: Bunlar bazen bir krize yol açarlar, bazen de açmazlar. Bu yüzden, düşen kârlılık, kendi başına, krizle sonuçlanmaz; krizin ortaya çıkıp çıkmayacağı ve nasıl ortaya çıkacağı hususunda daha çok sayıda özgüllüklere ve (daha düşük bir soyutlama düzeyinde) daha fazla ayrıntıya ihtiyaç vardır.

Ölçüm

Marx'ın değer teorisinde, genel olarak sermaye düzeyinde, metalar, söz konusu metanın değerinin paranın değerine oranı olarak belirlenen para cinsinden ifade edilir. Marx, bu ikincisini, metanın değeri ister para cinsinden isterse toplumsal olarak gerekli emek zamanı birimi ile ölçülsün, altın gibi varsayılan bir değer birliği ile ele aldı; böylece, fiyatlar (doğrudan fiyatlar ya da basit fiyatlar) rekabet halindeki sermaye akımları aracılığıyla genel bir kâr oranının oluşması ile uyuşmayan bir şekilde oluştu. Bu nedenle, değer kâr oranı (her ikisi de toplumsal olarak gerekli emek zaman birimiyle hesaplanan artık değerin değişmeyen sermayeye oranı olarak) fikri şu iki koşul sağlanmadığı sürece mantıksal olarak tutarlı değildir: Birincisi, kârların artık değerin paranın değerine oranına eşit olması ve ikincisi, emek dışı girdilere yatırılan paranın toplamının toplumsal olarak gerekli emek zamanı birimi cinsinden ölçülen emek dışı girdilerin toplamının paranın değerine oranına eşit olması. Genellikle bu iki koşul aynı anda sağlanamaz. Bu, değer kâr oranının anlamını sorunlu hale getirir.

Bir çözüm yolu, değer analizinin iktisadi analizle alakalı olmadığını ileri sürmek ve tümüyle fiyatlara dayalı bir analiz önermektir. Sraffacı yaklaşımda, emek değerler gerçekten gereksizdir ve Okishio teoremi gibi argümanlar üretim fiyatları dengesinin içerimlerinin serimlenmesi olarak sürdürülebilir. Emek değer teorisinden bu eksiltmenin yol açtığı şey, kayıp toplam katma değerin toplam harcanan emek zamanı temsil ettiği fikridir. Böylece emek değer teorisi, yanlış bir şekilde bir eşit mübadele kuramıyla özdeşleştirilir. İkinci yanıt, fiyatlar cinsinden kâr oranının değer kâr oranının daha somut bir açıklaması olduğunu iddia etmektir. Kârın, karşılığı ödenmeyen emek zaman olduğu fikri korunduğunda, değişmeyen sermayeyi değer terimle-

rinden fiyat terimlerine nicel olarak dönüştüren eşitsiz mübadele için bazı açıklamalara ihtiyaç vardır ve bu nicel dönüşümün kesin ve ikna edici bir açıklaması şimdiye kadar önümüze gelmemiştir. Üçüncü bir yanıt ise, ikinci yanıtın yanlış kavrandığı yolundadır. Emek değer teorisi, hem toplam katma değerin harcanan toplam sosyal emek zamanı temsil ettiğini hem de emekgücünün değerinin paranın değeri ile çarpılan parasal ücret olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Böylece, toplam kâr, kesin olarak karşılığı ödenmeyen emek zamanı temsil eder. Bu çerçeve, sadece değer kâr oranının anlamlı olması için gerekli olan eşit mübadele fiyatlarına ve Okishio teoremi için gerekli olan eşitsiz mübadele denge üretim fiyatlarına değil, her türlü fiyat kümesine uyar. Genelleştirilmiş eşitsiz mübadele ile, diğer yanıtlardan farklı olarak emek değer teorisi, hangisi sözkonusu olursa olsun, her fiyat için toplam üretim ilişkilerinin ampirik analizinde açıklayıcı gücünü korur. Böylece daha yüksek derecedeki belirlemeler ve soyutlamalar, kapsamlı açıklayıcı gücünü sürdürür (Foley, 1986; Mohun, 1994).

Ampirik Analizler

Ampirik çalışma bilimi ve sanatı kolay değildir. Araştırma, teorinin veriyi nasıl kapsadığını göstermek zorundadır. Fakat, aynı zamanda, teorinin temel belirlemeleriyle çelişen her tür aykırılığın belirlenmesi için büyük bir dikkat sarfedilmelidir. Aykırılıklar karşısında bağışıklık kazandırıcı *ad hoc* açıklamalar eklemek teoriyi totolojik hale getirir ve böylece onun bir teori olarak itibarını azaltır. Fakat bir teori sadece, ampirik gerçekliğin tanımlanması değildir. Sermaye birikiminin tarihsel sürecini ve teknik değişimin belirgin özelliklerini açıklayabilen kavramların tutarlı bir şekilde eklemlenmesidir. Yani, başarılı açıklama, teoriyi doğrular ama aykırılıkların son kertede teori aracılığıyla anlaşılıp anlaşılamayacağı ya da teoriyi zayıflatıp zayıflatmayacağını anlamak için sürekli sorgulanması gerekir.

Kâr oranı konusunda 20. yüzyılın son çeyreğine ilişkin olarak çoğunlukla ABD ekonomisine odaklanan kayda değer sayıda ampirik çalışma yapılmıştır (örneğin, Weisskopf, 1979; Moseley, 1991; Duménil ve Lévy, 1993, 2004a; Mohun, 2006, 2009). Burada ilk mesele, bu verilerin güvenilirliği ile ilgilidir. ABD ekonomisi için, üretken emek ile üretken olmayan emek konusundaki güvenilir veriler 1964'ten itibaren tahmin edilebilmiştir ve bunlar arasındaki farklılıklar yıllık verilere dayalı görece farklı veri setlerinin bir araya getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu farklılık göz ardı edilirse,

1929 yılından itibaren yıllık veriler, 1948 yılından itibarense çeyrek yıllık veriler mevcuttur. 1929 öncesine ilişkin olarak veriler çok çeşitli kaynaklardan türetilmek zorundadır. Geriye dönük yıllık gayri safi hasıla ve ücret verileri 1890'lara kadar anlamlıyken, 1925 öncesi sabit sermaye stoğu verileri daha az güvenilirdir.

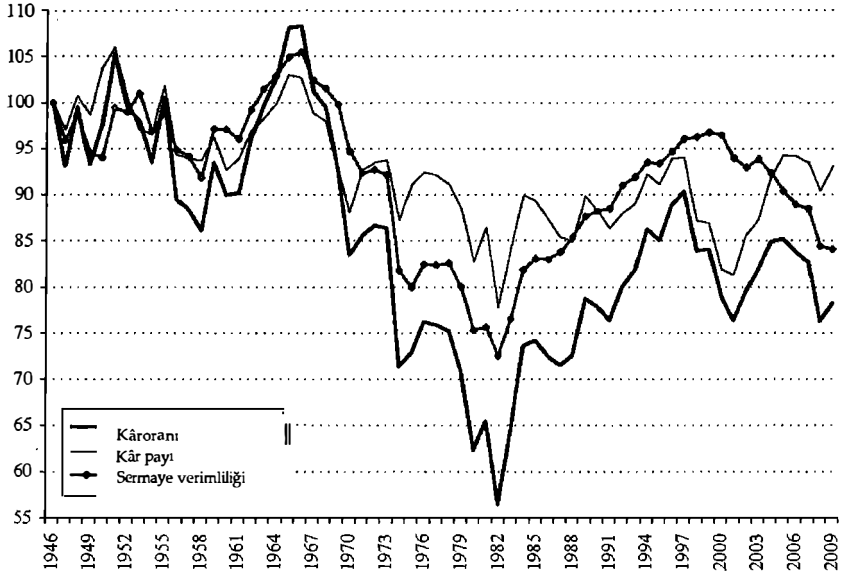
Farklı çalışmalar, bazen zaman periyotlarının farklı olmasından, fakat daha yaygın olarak verilerin yapılan farklı varsayımlar karşısında çok hassas olmasından dolayı nadiren birbiriyle karşılaştırılabilir. Bunlar analizin tüm ekonomiyi, özel sektörü ya da sadece imalat sanayisini kapsaması gerekip gerekmediği, vergi öncesi mi yoksa vergi sonrası kâr oranına mı odaklanacağı, milli gelir verilerindeki imputasyonların ne kadarının (tümünün mü, bir kısmının mı, yoksa hiç birinin mi?) elimine edileceği, (mal ve hizmet arz eden ve bunu vergi ve borçlanma ile finanse eden) kamu kesiminin nasıl ele alınacağı, kendi hesabına çalışanların nasıl değerlendirileceği, konut stoğunun sabit sermaye stoğuna eklenip eklenmeyeceği, ne tür verilerin (girdi-çıktı tablolarından ya da milli gelir verilerinden türetilen emek değerlerin mi ve eğer milli gelir ise tarihi veriler mi yoksa yenileme maliyeti fiyatlarının mı?) kullanılmasının daha uygun olacağını kapsar. Dahası, farklı çalışmalar, Marx'ın bazı yorumlarını destekleyip desteklemediğinden Marksist yaklaşımın olup biteni nasıl anlaması gerektiğine kadar uzanan farklı amaçlara sahiptir. Yapılan seçimler keyfi değildir ama teorik önvarsayımlara ve analizin neyi göstermek için tasarlandığına bağlıdır.

İkinci (fakat bağımsız olmayan) sorun kümesi, kâr oranının ayrıştırılmasıyla ilgilidir. Kâr oranını (temelde Marx'ı izleyerek) artık değer oranının sermayenin değer bileşimine oranı olarak ele almak, en azından üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki farkın nasıl açıklanacağı, (üretken emeğin tek başına ele alınmasının ya da belki SDB'den ziyade SOB'yi ele almanın sonucu olarak) fiili kâr oranından farklı hareket eden bir Marksist kâr oranı düşürmenin kavramsal olarak mantıklı olup olmadığı sorularını ortaya atar. Elbette, aynı sorunlar, kâr oranının, 'kâr payı'nın (kârların net hasılaya oranı) ve 'sermayenin verimliliği'nin ürünü biçiminde almaşık ayrıştırılmasında da ortaya çıkar ama bu ayrıştırma birçok bakımdan kullanması daha kolay olanıdır.

Saat başına reel gayri safi hasılanın ya da emek verimliliğinin saat başına düşen reel ücret haddine oranına bağlı olan kâr payı, şayet ilki ikincisinden daha hızlı (yavaş) artarsa yükselir (düşer). Emek verimliliğinin (SOB'inin bir

göstergesi olan) saat başına reel sabit sermayeye oranı olan sermayenin verimliliği, emek üretkenliği STB göstergesinden daha hızlı (yavaş) artarsa yükselir (düşer). (Bu aynı zamanda basitleştirme için ihmal edilen fiyat terimlerine bağlıdır). Bu ayrıştırmanın avantajı şimdi, doğrudan emek üretkenliği ile STB'ye ve emek verimliliği ile reel ücretler arasındaki ilişkiye odaklandığı için berraklaşmıştır. Bu açıdan klasik Marksist ayrıştırma daha az berraktır.

Şekil 47.1 ABD 'deki Kâr Oranları ve Ayrıştırılması, 1946-2009 (1946=100)

Şekil 47.1 Mohun'da (2006) sunulan veriyi 1946-2009 yıllarını kapsayacak şekilde genişletmektedir. Yapılması gereken şey, temel seçimler açısından, veriler vergi öncesi, cari fiyatlar üzerinden ve tüm ABD ekonomisine ilişkindir; Merkezi Hükümet ve Özel Hanehalkları, çalışanların sağlık ve hayat sigortası katkıları dışında bütün imputasyonlar tümüyle dışarıda bırakılmış ve kendi hesabına çalışanların gelirleri ücret ve kâr bileşenlerine ayrıştırılmıştır. Kârlar, gayri safi yurtiçi hasıladan ücretlerin çıkarılması olarak tanımlanmakta, sabit sermaye stoğu, kiraya verilmiş bütün konutları ve envanterleri kapsamaktadır. Burada birkaç özellik dikkat çekicidir. Birincisi, cari makro-ekonomik kâr oranının düşmesinin basit bir uzun dönem eğilimi yoktur. Tersine, II. Dünya Savaşı sonrası dönem, birbirini izleyen uzun

süreli bir daralmaya (1966-1982) ve uzun süreli bir genişlemeye (1982-1997) tanık olmuştur. İkincisi, çevrimsel hareketlerden ziyade uzun dönemli hareketlere odaklanmak, sermayenin verimliliğine keskin bir ışık tutar. Sermayenin verimliliğinin açıkça düz bir eğime sahip olduğu dönemler (1946-1953) vardı, öyle ki verimlikteki belirgin artışı aydınlatmak için gereken STB'nin artışındaki değişim çok küçüktü. Ayrıca, sermayenin verimliliğinin düştüğü dönemlerde (1953-1958, 1966-1982, ve 1999-2009) emeğin verimliliğindeki belirgin artışlar STB'nin daha hızlı yükselmesini doğurdu (klasik Marksist Durum). Ve, sermayenin verimliliğinin yükseldiği (1958-1966 ve 1982-1999), emek verimliliğinin STB'deki artıştan daha hızlı arttığı dönemler vardır. Ayrıca, kâr payı ve sermayenin verimliliği birlikte hareket ederken, bu durum 2000-2009 dönemi için doğru değildir. Üçüncüsü, 1946'dan bu yana yalnızca iki belirgin kriz yaşanmıştır. Bunlardan 1982'de doruk noktasına ulaşan kriz, klasik azalan kâr oranı krizidir. 2007'de başlayan diğeri ise daha belirsizdir.

Sonuç

KODEY ve ona karşı koyan eğilimlerle ilgili savlar, hem metodolojik hem de mantıksal açıdan çok dikkat ister. Daha büyük bir somutlama ile belirleme yöntemi zor olanıdır çünkü birbirini izleyen soyutlamaların her biri diğer hepsiyle ilişkisi içinde sıralanmış ve tanımlanmıştır. Üstelik, daha fazla somutlama daha yüksek düzeydeki soyutlamalarla çelişki halinde olabilen etkiler yaratabilir. Fakat bu etkiler, daha yüksek düzeydeki soyutlamalar ve onların belirlenmesi yoluyla türetirler (binaların ayakta kalması, yerçekimi yasasının var olmadığını kanıtlamaz). Dahası, bütün bu soyutlama rabıtalarının ve bunların gelişiminin özdüşünümsellliği, ne kavramların eklemlenmesinin mantıksal tutarlılık bakımından incelenemeyeceği ne de bunların eklemlenmesinin keyfi olduğu anlamına gelir. Nihai sınama, bu eklemlenmenin güncel somut tarihsel gelişmeyi kapsayıp kapsamadığı ya da aydınlatıp aydınlatmadığına göre olacaktır. Ne fundamentalist ne de Sraffacı yaklaşımlar bu sınavdan geçmiştir.

KODEY, dünyanın kavranması için gerekli kuramsal çerçevenin önemli bir bileşenidir. Fakat nihayet bir bileşendir ve bir tür mekanistik ampirik azalan kârlılık yasası olarak yorumlanmamalıdır. Ampirik gerçekler, onu kavraması gereken teoriler gibi, ampirik bir yasa olarak KODEY'in mekanistik yorumu yoluyla varsayılandan hem daha zengin hem de daha

karmaşıktır. KODEY ve karşı koyan eğilimler bir çerçeve sağlayabilir ama bundan fazlası değil. O halde esas mesele, kâr oranının azaldığı ve arttığı önemli dönemlerin tarihsel gerçekliğini açıklamaktır.

Çeviri: **Muammer Kaymak**

48
DÜZENLEME YAKLAŞIMI

Stavros D. Mavroudeas

Düzenleme yaklaşımı ilk olarak Fransa'da, 1970'li yıllarda, aralarında Michel Aglietta (1979), Alain Lipietz (1985) ve Robert Boyer'ın da (1990) bulunduğu, kapitalizmin uzun dönemli değişim ve istikrar dinamiklerini inceleyen politik iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. Etkisinin azaldığı 1990'lara kadar hatırı sayılır bir uluslararası etkiye sahip oldu. Bununla birlikte, Radikal Politik Ekonomi'nin belirli alanlarında önemli ölçüde etki göstermeyi sürdürüyor. Kaldı ki, Fordizm ve post-Fordizm gibi düzenleme yaklaşımı tarafından kazandırılan kavramlar zamanla hayatta yer etmiştir. Bu kavramlar birçok alanda (örneğin, bölgesel kalkınmada, tüketim ve emek süreçleri kuramında) kullanılmaktadır.

Düzenlemenin popülaritesi, somut tarihsel süreçleri analiz edebilmek için Marksist politik ekonomiyi güçlendirebilecek bir ara analiz yaratan yeteneğinden geliyor, buna ek olarak bu yaklaşım, yapı-özne bilmecesini çözmeyi ve kapitalizmde ekonomik ve politik analizleri birleştirmeyi vaat ediyordu. Bu beklentiler karşılanmadı. Düzenleme yaklaşımının bugünkü çöküşü bunu kanıtlıyor.

Düzenleme'nin deklere edilen amacı, kapitalist gelişmenin kriz yüklü süreçlerinin analizidir. Yaklaşım, krizlerin kapitalist sistemin çöküşünü getirmekten çok, sistemin uzun ömürlülüğünü ve ayakta kalmasını sağlayacak yapısal dönüşümler yarattığını iddia eder. Sisteme ait çelişkiler sosyal antagonizmaları ağırlaştırır ve kendi varlığını korumak için sistemin işleyiş biçiminin yeniden yapılandırılmasını dikte eden ekonomik başarısızlıkları

üretir. Ayakta kalmasının anahtarı, uygun kurumsal bir iskelet ile kapitalist ilişkilere destektir. Bu varsayımın altında yatan inanç ise kapitalizmin salt ekonomik mekanizmalarının sistemin yeniden üretimini güvence altına almakta yetersiz olduğudur (Jessop, 2001, s. 5). Lakin Düzenleme'ye göre, bu kurumsal destekler herhangi bir genel mekanizma ile yaratılmazlar. Fakat her zaman tarihsel/konjonktürel ürünlerdir.

O halde, klasik Marksizm'de tarihsel hadiselerin çok daha fazla önemli bir rol oynamasına rağmen, Düzenleme'nin başlangıç noktası, tarihsel özgüllükler ve kurumlar üzerine yapılan güçlü vurgudur. Kurum inşası, sonuçta sisteme ait çelişkilere geçici bir çözüm olarak düşünülür. Fakat bu kadar önemli olmasına rağmen, Düzenleme yaklaşımı açık bir kurum kuramından yoksundur. Son olarak, inişli çıkışlı ama sonuçta başarılı olan sistemin yeniden üretimi üzerindeki vurgu, Düzenleme'nin işlevsel bir yaklaşım olmasını engellemektedir.

Kuram ve Kavramlar

Düzenleme, kriz ile birlikte dönüşüm sürecini incelemek için temel kavramsal çiftini inşa etmiştir:

(a) 'Birikim Rejimi' (BR) her bir dönemde artık değerin sermaye ve emek arasında ne şekilde bölüşüldüğünü, böylece üretimin talep ile nasıl koordine edildiğini yansıtır. Sistemin işleyişi için gerekli ekonomik koşulları (teknoloji, emek süreci ve üretim departmanları arasındaki kombinasyonu) kapsar. BR verili ekonomik yapılar düzeyinde yer alır.

(b) Düzenleme Tarzı (DT) BR'nin yeniden üretimi için gerekli olan kurumsal biçimlere ve sosyal uzlaşılara işaret eder. Tarihsel açıdan özgül koşullara bel bağladığından DT, BR'den daha az belirlidir. Ücret belirlenmesinin tarzları, rekabet ve ekonomik aktivelerin koordinasyonunun biçimlerini, uluslararası sistemin yapısını, paraya ilşkin devlet yönetimini ve tüketim kültürünü kapsar.

Her BR birçok muhtemel DT'ler ile uyumludur. DT'lerden hangisinin pratikte hakim olacağı çözülmemiş tarihsel bir sorudur. Potansiyel esnekliğe rağmen, her DT belirli bir BR ile uyumludur, çünkü DT'nin uygunsuz bir şekilde BR ile eşleşmesi işlevsiz sistemik dönüşüm gerektiren sosyo-ekonomik mimariye yol açar. Düzenleme yaklaşımı iki özgül BR tespit eder:

(a) 'Geniş birikimde', kapitalizm öncesi üretim süreçleri büyük bir değişikliğe uğratılmadan kapitalizm çerçevesine eklemlendi: Tüketimin ve üretimin geleneksel biçimleri radikal bir şekilde yeniden oluşturulmadı. Üretim araçlarını ve tüketim araçlarını üreten departmanların eşgüdümlü gelişimi zorlukla başarıldı. Birikimin temposu kendini tekrar eden birçok engel ile karşılaştı.

(b) Bunu takip eden 'yoğun birikimde', üretim süreci radikal bir biçimde kapitalist temelde yeniden örgütlendi. İşçilerin yaşam tarzı yeniden yapılandırıldı. Üretimin iki departmanı birbirine entegre edildi ve birikimin temposu daha istikrarlı hale geldi.

Benzer bir şekilde, tarihsel olarak iki DT tespit edilir:

(a) Geniş birikime daha uygun olan 'rekabetçi DT'de' saf piyasa mekanizması hakimdir. Nitekim, çıktı talepteki değişimlere karşılık gelen fiyata uyumlu hale gelir. Özellikle ücretler çok esnektir ve fiyat hareketleriyle uyumludur. Dolayısıyla, reel ücretler ya istikrarlıdır ya da yavaş yavaş artar.

(b) Bunu takip eden, yoğun birikime daha uygun 'tekelci DT'de' piyasa mekanizmaları devlet müdahalesi yolu ile radikal bir şekilde değiştirilir. Saf piyasa ilişkileri, toplumsal talep ve üretimi uyumlaştırmada sadece ikincil bir rol oynar. Uyumlar genel olarak, sürekli aynı üretim kapasitesinin büyüme oranında efektif talep yaratmayı amaçlayan bir dizi kurum, anlaşma ve kural vasıtası ile sağlanır. Ücretler sermaye ve emek arasındaki sosyal uzlaşıya göre belirlenir (örneğin, ücret değişimleri enflasyon ile verimlilik artışının ardından gerçekleşebilir).

Düzenlemeci analizlerin bu kanonları sabit kalmamıştır. Düzenleme yaklaşımı, daha çok, kendi kuramsal mimarisinin kolayca dönüşmesi yüzünden kötü bir şöhrete sahiptir. Yavaş yavaş Althussercilikle arasına bir mesafe koymuş, ardından post-yapısalcılığa ve post-modernizme yanaşmıştır (bkz. Mavroudeas, 1999). 'Düzenleme' nosyonu –sibernetikten esinlenen bir nosyondur bu (Lipietz, 1997)– Althusserci yapısalcılığın gevşetilmesini kolaylaştırmıştır. Althusserci yapısalcılığın 'yeniden üretim' kavramı, yapıların, öznelerin davranışlarını (onların yeniden üretimini temin etmek üzere) koşulladığını ileri sürmüştür. Düzenleme yaklaşımı belirsizlik derecelerini ve geribildirim ilişkilerini devreye sokmuştur. DT, yapının toplumsal öznelere atfettiği rolleri tamamlaması için, onları motive eden tüm ilişkileri kapsar. Fakat ne yapıların motive etme kabiliyeti ne de öznelerin yapılara

uyumluluğu garanti altındadır. Öznelerin eylemleri toplumsal yeniden üretimin gerekliliklerinden uzaklaşabilir. Bu uzaklaşma DT tarafından giderilir -şayet büyük bir kriz çıkartacak noktaya kadar biriktirmezlerse. Bu arada, küçük krizler yapıların değişmesine yardım eder, ta ki büyük bir kriz patlak verene kadar. Buna ek olarak, DT öncelikli olarak ekonomik ama aynı zamanda kurumsal olarak örgütlenmiş bütün ilişkileri kapsar. Bu sayede siyaset sahneye çıkar.

Aglietta'nın 1974'deki doktora tezinde ve onun 1979'daki yayımlanmış versiyonunda, düzenlemenin kavramsal çiftinin ilk tanımı ağır Marksist ve yapısalcı öğeler barındırıyordu. Aglietta'nın (1979, s. 380) teslim ettiği gibi, bu kavramlar, Marx'ın kapitalizme ilişkin genel kuramının tarihsel açıdan somut sosyal durumları açıklayabilecek vasıtası olarak detaylandırılmıştır. Bundan ötürü, Aglietta sermaye birikimi kanununu BR ve DT'yle çakıştırmıştır.

Bunu izleyen düzenlemeci çalışmalar bu kuramsal dizilimi önemli ölçüde değiştirdi. CEPREMAP-CORDES (1977) ortak bildirisinde sermaye birikimi yasasının çakıştırılması bir kenara atıldı ve BR ile DT arasındaki bire bir uyum biraz gevşetildi. Fakat CEPREMAP'in DT tanımı (BR'nin kurumsal destekçisi olarak) bile daha sonraları çok işlevselci olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle, daha ileriki versiyonlarında DT, BR kavramından koparak daha fazla özerklik kazandı; örneğin DT'nin verili bir BR'de yeniden üretimini güvence altına alıp alamayacağı kesin değildi. Bu yolla DT BR ile neredeyse eşit derecede önemli ve ortak belirleyen hale geldi. Bu, ortodoks düzenlemeci versiyon oldu.

Daha sonraki çalışmalarda ekonomik ilişkilerle aynı derecede önemli olduğu varsayılan siyasal ilişkiler ile BR ve DT'nin uyumu daha da görececileştirildi (bkz. Mavroudeas, 1999). Aynı zamanda söylemsel ve ideolojik öğeler gittikçe artan bir önem kazandı. Aglietta'nın ilk formülasyonunda, DT toplumsal hegemonyanın ekonomik ile kurumsal ara-dönemsel temeliydi. BR'nin tersine, ayrıca ideolojik ve siyasi faktörleri kapsıyordu. Sonrasında, tarihsel olumsallık bazı DT'lerin verili bir BR ile ilintilendirilmesine yol açabileceğinden, bu ikisi arasındaki benzeşme dinamik hale geldi. Bundan dolayı ilişkileri eşzamanlı olarak (ekonomik ve kurumsal) yapısal bir düzeyde ve kişisel veya öznel düzeyde (alışkanlıklar, öznelerin bireysel eylemleri vb.) kuruldu. Hatta daha sonraki formülasyonlarda, DT'nin neredeyse sadece siyaset alanı içerisinde yer aldığı varsayıldı. Nitekim, DT tarih-

sel olarak çok daha somut ve neredeyse tamamen BR'den özerkleşmiş bir hal aldı. Bazı daha yeni düzenlemeci formülasyonlar, birey öznelerin DT'nin ana konusu olması ile açıkça metodoljik bireyciliğe (örneğin, Lipietz, 1997) kayar. Toplumsal sınıflar neredeyse ortadan kaybolur ve yerini kısa ömürlü sınıfaşırı gruplar alır. Bu grupların yaratılması, esasında, bireylerin öznel motivasyonuna bağlı olur. Kapsamdaki bu değişme, sınıf analizinin açıkça terk edildiği başka çalışmalarda (örneğin, Aglietta ve Orléan, 1982; Aglietta ve Brender, 1984) çok daha belirgindir. Bu kavramsal değişiklikler düzenleme yaklaşımını zayıflatmıştır. Birçok düzenlemeci (örneğin, Boyer, 1989) tarafından tespit edildiği gibi, tanımdaki muğlaklık ve ekonomi ile siyasetin birbirine eşitlenmesi, düzenlemenin temel kavramları olan BR ve DT'nin iç içine geçmesine ve birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Daha fazla esnek ve kurumsal olarak destekleyici sonuçları olan DT ile BR'nin dönemselleştirmede esas ve belirleyici yönü artık çok açık değildir. Bu iki nosyon iç içe geçme eğilimindedir, çünkü DT kavramı altında formüle edilen kurumsal düzenlemelerin çoğu ekonomiktir, ve çünkü BR giderek daha çok (olumsal) mücadele bazında tanımlanır. Bundan dolayı, soyutlama ve belirleme düzeyleri üzerinde, ayrıca da kapitalizmin kendisinin devam eden evrimine bütün şemayı uydurmada bir kafa karışıklığı bulunmaktadır.

Dönemselleştirme ve Stilize Olgular

Düzenleme yaklaşımı BR'ler ve DT'ler arasındaki tarihsel olarak olumsal benzeşmeye dayanarak kapitalizmi dönemselleştirmiştir. 19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar rekabetçi düzenlemenin eşlik ettiği geniş birikim hakimdir. Çıktılar genellikle çok sayıda küçük ölçekli firmalar tarafından üretildiğinden, kitle üretimi sınırlıydı. Bunun karşılığında, kitle tüketimi mevcut değildi, çünkü işçiler kapitalist tüketim mallarını almıyorlardı ama ihtiyaçlarını kapitalist olmayan ürünler (pazarlanabilir veya değil) ile gideriyorlardı. Bu dönemde mutlak artık değer istihracı hakimdir ve sermayenin emek üzerindeki tahakkümü sadece biçimseldir. İki savaş arası dönem, kitle tüketiminin olmadığı, yoğun birikimin (Taylorizm ve kitle üretimi) ortaya çıkması ile karakterize edilebilecek istikrarsız bir geçiş safhası olarak görülmektedir. Daha sonra sermayenin emek üzerindeki gerçek tahakkümü ve bununla beraber nispi artık değer hakimiyeti devreye girdi. 1929 krizi –eksik tüketim krizi olarak görülen bir krizdir bu– yeni bir dönemin başlangıcını işaret eder. İkinci Dünya Savaşı sonrası devreye sokulan

Fordizm, çağdaş kapitalizmin 'altın çağı' olarak nitelenir. Çünkü yoğun BR, işlevsel muadili tekelci DT ile eşleşmiştir. Kapitalist kitle üretimi işçiler kapitalist ürünlerin kitlesel olarak tüketilmesiyle kendisine bir çıkış yolu bulmuştur.

Son olarak, düzenleme yaklaşımı 1970'lerde Fordizmin krize girdiğini ve post-Fordizmin onun ardılı olarak ortaya çıktığını savunur. Bu dönem yeni enformasyon teknolojilerinin devreye girmesi, küçük ölçekli üretim süreçleri, standartlaştırılmış üretim işlerinin gevşetilmesi, hizmet sektörünün öneminin artması ve tüketimi teşvik eden yeni hayat tarzları ile karakterize edilebilir. Ancak, ne Fordizmin krizi ne de post-Fordizmin karakteristik özellikleri yeterince açık bir şekilde tanımlanmıştır. Örneğin, Fordizmin çöküşü bazen talep tarafına (kitle tüketiminin bitmesine ve parçalı beğenilerin doğuşuna ve piyasa nişlerine), bazen de işçilerin Fordist sömürülme modalitelerinin tükenişine atfedilir. Üstelik, post-Fordizmin, ortaya çıkışından 30 yıl sonra, tutarlı bir tanımı hâlâ sunulmamıştır.

Kapitalizmin düzenlemeci dönemselleştirmesi tartışmalı biçimlendirilmiş olgular ve ampirik genellemelere dayanır. Bunlardan ikisi düzenlemeci yapı açısından çok önemlidir. Yalnızca iki savaş arası dönemde egemen olan kitle üretimi (ki bu, Taylorizmle eşitlenen bir olgudur) bunlardan birincisidir. Fakat daha sonraki çalışmalarda doğrulanacağı gibi (bkz. Brenner ve Glick, 1991), Marx sermayenin emek üzerindeki gerçek tahakkümü ile eşzamanlı olarak nispi artık değer istihracının hüküm sürmesinin 20. yüzyıldan çok önce olduğunu doğru bir biçimde tespit etmiştir.

İkincisi, kapitalist ürünlerin ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işçilerin tüketiminde hakim hale geldiği yolundaki inançtır. Ücretli emekçilerin sınıf formasyonu için ve bundan dolayı kapitalizmin kuruluşu için işçilerin yaptıkları tüketimin metalaştırılması gerekli olduğundan bu hipotez dayanıksızdır. Gerçekten de, işçilerin yaptıkları tüketim Fordist dönemden çok önce kapitalist ürünler için büyük bir pazar yaratıyordu. Ve bu pazar kurumsal olarak güvence altına alınmış ücret olmadan yaratılmıştı. Son, ama aynı derecede önemli bir husus da, savaş sonrası sermaye ile emek arasındaki 'toplumsal sözleşme'nin yoğun olarak tartışılagelen bir konu olmasıdır (Mavroudeas, 2003).

Bu iki çok önemli, stilize açıklama geçerli değilse, düzenleme okulunun iki savaş arası ve savaş sonrası döneme verdiği önemi temellendirmek güçleşir. Düzenleme, ilk dönemi Fordizmin müjdecisi, ikinci dönemi de

Fordizmin bizzat kendisi olarak görür. Zor anlaşılır tarihsel ve analitik örnek olarak post-Fordizmi bir kenara koyarsak, Fordizmin, tam da düzenlemeci kuramın biçimini dikte eden özgüllüklere sahip bir dönemin ve düzenleme yaklaşımına ilişkin araştırmaların başlıca nesnesini temsil ettiğini görürüz. Duménil ve Lévy (1988) savaş öncesi, iki savaş arası ve savaş sonrası dönemleri ABD ve Fransa için karşılaştırarak bu stilize açıklamaların titiz bir incelemesini ortaya koydular. Bulguları özellikle ABD'ye yönelik olarak (ki bu Aglietta'nın örnek modelidir) belli başlı düzenlemecilerin ortaya attığı iddiaları desteklememektedir.

Netliğine rağmen düzenlemecilerin stilize olguları, tarihsel inceleme karşısında dayanıklı değildir. Ana odak noktası ve cazibesi tarihsel özgüllükte yatan bir kuram için bu ciddi bir problemdir.

Orta-Erimli Bir Kuram

Düzenleme, büyük teorinin aksine ya soyut genel öğretileri reddeden ya da onlara agnostik kalan orta-erimli bir kuramdır (Mavroudeas, 1999). Orta-erimli bir kuram somut görüngülerin daha dolaysız tanımlanması ile ara kavramlara dayanır. Tarihsel somut gerçeklik ile yakın özdeşim yüzünden, orta-erimli kuramlar az çok ampirik kanıtların değişimine cevaben esneklik geliştirme eğilimindedir. Ne var ki, bu kuramların açıklayıcı gücü, tarihsel kanıtları seçici bir şekilde kullanmaları ve toplumsal dönüşümlere dair genel bir tablonun yitimi yüzünden sınırlı kalmaktadır. Bu kusurlar sosyo-ekonomik değişim dönemlerinin (bu dönemlerde, daha öncesinde anlamlı olan ilişkiler ve süreçler itibardan düşer ve hatta bütünüyle yok olur) analizine ciddi sınırlamalar koyar.

Düzenleme, 1960'lı yıllardaki aktivizmin tepe noktasından sonra radikal teorinin krizinden türeyen, ayrıca esnek uzmanlaşmayı ve birikimin toplumsal yapılarını içeren bir dizi orta-erimli kurama aittir. Düzenleme yaklaşımı Marksizm'in tarihsel özgünlüğe ihtiyacı olduğunu iddia ederek ondan koptu. Kapitalizmin işleyiş biçimini radikal bir şekilde değiştiren büyük dönüşümlerin yaşandığını varsayarak ilgisini savaş sonrası dönem üzerine yoğunlaştırdı. Somut'a ve somut içerisindeki rafine kuramsal araçlara başvuru söz konusu oldu. İlk başta, bunlar soyut genel kuramlardan yararlandılar. Sonradan göreceliğe doğru yaygın modaya uyarak 'özcülükten' ve onun günah keçisinden –genellikle ekonomizmden– sakındılar ve ekono-

miyi, siyaseti, ideolojiyi, kültürü vb. içerisine alan çok nedenli bir çerçeveye dayanan ara kavramlar kullandılar.

Bu minvalde, çoğu düzenlemeci ara kavramlar kurumsal biçimlere iki nedenden dolayı odaklanıyordu. Birincisi, kurumlar hayal kırıklığı yaşayan sol entelektüellere, kapitalizmde işçi sınıfının yapısal eklemlenmesi için elverişli açıklama sunar. İkinci olarak, kurumlar ara kavramların inşası için en uygun materyali sağlar. Dolayımsız olarak gözlemlenebilir ve çeşitlilik arz eder. Ve istenildiğinde birbirine eklemlenebilir çok çeşitli faktörleri (ekonomik, siyasi, kültürel, ideolojik, hukuki vb.) kapsar.

Düzenleme'nin tarihselciliği ve kurumsalcılığı zamanın felsefi eğilimleri tarafından desteklenmektedir. Bu eğilimler görecelendirilmiş yapısalcılık ile başladı. Sonunda post-yapısalcılığa ve post-modernizme doğru evrildi. Çok hızlı yükselişine ve düşüşüne de aksettiği gibi, geçmişe bakıldığında, düzenleme yaklaşımı en önemli hedeflerinde başarısız oldu. Ekonomi ve siyaseti birleştireceği yerde, sonunda onları yan yana getirdi. Yapı-özne bilmecesini çözmek yerine, metodolojik bireyciliğe dönüştü. Orta-erimli doğasına yaslanarak, ardışık dönemlerin kuramsal modalarını seçici bir şekilde birbirine eklemledi. Bundan ötürü, ilk safhada ekonomiye ve yapıya öncelik tanımıştı. Daha sonraki safhalarda siyaset ve öznelliği, kuram olarak sakat inşa edilmiş ve ampirik olarak da olsa olsa birkaç marjinal görüngüye dayandırıldığı kanıtlanmış post-Fordist rejimin postulasyonunda da olduğu gibi.

Çeviri: **İsmail Doğa Karatepe**

49
RANT VE ARAZİ MÜLKİYETİ

Erik Swyngedouw

Arazi mülkiyetinin Marksist analizi, kısmen Marx'ın rantın tam bir analizini yapmamış olması nedeniyle Marksist entelektüel düşünce tarihinin en çetrefilli, tartışmalı ve ihtilaflı konularından birisidir. *Kapital*'in üçüncü cildi ile *Artık Değer Teorileri*, Marx'ın rant konusundaki teorizasyonunun en sistematik açıklamalarını sunar. Sorunun ana hatları yine de açıkça çizilmiştir. Haila'nın (1990) belirttiği gibi, tartışmalı olan rant sorunu ile ilgili esas teorik sorunlar şunlardır: (1) rant (rantın içeriği) nasıl ortaya çıkar, yani arazinin niçin rant biçiminde ifade edilen bir fiyatı vardır; rant zaman ve mekân içerisinde nasıl değişiklik gösterir? (2) rantın failleri kimler veya nelerdir, bu faillerin davranış biçimleri ve karşılıklı toplumsal ilişkileri nelerdir? (3) rantın sermaye birikimi ve koordinasyonunda oynadığı ekonomik rol nedir?

Buradaki teorik güçlük yalnızca arazinin (toplumsal bakımdan gerekli olan emek zaman olarak tanımlanmış) belirgin hiçbir değeri olmamasına rağmen nasıl olup da bir değişim değerine sahip olduğunun izahında görülmüyor, ayrıca bu açıkça anormal karakterinin sermaye birikimi süreci içerisinde açıklanmasında da görülüyor. Arazi rantı, arazi sahipleri için büyük bir potansiyel gelir kaynağı oluştururken, arazinin özel ve şahsa münhasır mülkiyeti (ve böylelikle arazi üzerindeki tekel), (hem kapitalistler hem de işçiler üretim ve yeniden üretim için araziye erişmeye ihtiyaç duyduklarından) arazi için ödenen bedel kârın önemli bir bölümünü alıp götürdüğü için sermaye birikimine de engel oluşturur. Farklı mutlak, göreli ve ilişkisel

nitelikleri olan arazi uğruna girişilen rekabet ve arazinin mobilize edilmesi, hem sermaye akışlarının tahsisinde hem de (2000-2007 arasındaki emlak balonu sırasında tanık olduğumuz gibi) olağanüstü kârların elde edilmesinde çok önemli bir rol oynar.

Marx'ın kendi rant teorisi esas olarak tarım arazisi ve öteki (doğal) kaynaklar dikkate alınarak geliştirilmiştir ama daha sonradan kent veya yersel arazi rantına doğru genişletilmiştir. Marx, bunu yaparken Ricardo'nun tarım arazisi rantlarının kökenleri ve aralarındaki farklar hakkındaki klasik teorisinden yararlanmakla birlikte, bu teoriyi radikal biçimde yeniden formüle etmiştir (Fine, 1979). Rüşeym halinde bir marjinalist tutum alan Ricardo'ya göre, rantın kökeni ve seviyesi tarım arazileri arasındaki (doğal nedenlerden kaynaklanan veya arazinin sermaye yatırımı yoluyla sosyofiziksel olarak geliştirilmesi nedeniyle oluşan) verimlilik farkları tarafından belirlenir. Çiftçiler, hiç kâr getirmeyen araziye ulaşana değin yeni arazileri işlemeyi sürdüreceklerdir. Ricardo'ya göre, bu 'marjinal' arazi hiç rant getirmez. Ona göre, daha çok verimli ve en az verimli arazilerden elde edilen ürün miktarı farkı, arazi rantının hem kökenini hem de miktarını ortaya çıkarır. Bu fark, arazi sahibine rant biçiminde geri döner. Başka bir deyişle, Ricardo'ya göre, rantın kökeni (insan eliyle dönüştürülme potansiyeli olmasına rağmen) arazinin esas olarak özündeki niteliklerinde (yani arazinin verimliliğinde) yatar. Ricardo, analizinde tarihsel olarak oluşturulmuş olan arazi üzerinde özel mülkiyetin kuruluşu sürecinden zorunlu olarak soyutlama yapar. Ricardo'nun teorisi, daha sonraki dönemde analize yeri (mekânı) dahil ederek rantı konumsallaştıran Johann Heinrich von Thünen tarafından genişletilmiştir. Von Thünen'e göre, arazi rantı yalnızca (verili olan yahut sonradan üretilmiş) doğal nitelikler tarafından belirlenmez, aynı zamanda mekânın maliyeti, daha doğrusu, çiftlik yahut piyasa ile belirli bir arazi parçası arasındaki mesafeyi ve (topografya gibi) öteki engelleri aşmak için yapılması gerekli olan masraflar tarafından da belirlenir. Yirminci yüzyılda William Alonso bu perspektifi kent arazilerinin fiyatlarının ve kullanımlarının teorizasyonuna taşımıştır.

Marx, rant hakkındaki bu klasik teorileri radikal biçimde revize etmiş ve yeniden formüle etmiştir. Marx'a göre değer, şeylerin 'doğal' niteliklerinden kaynaklanmaz. Bu nitelikler doğanın 'bedava' armağanlarıdır. Bunun aksine, değer, kapitalist toplumsal üretim ilişkileri altında belirli bir metayı üretmek için toplumsal bakımdan gerekli olan emek zamandan kaynakla-

nır. Marx'ın başlangıç noktası, para-sermayenin sahibi için sermayeden elde ettiği faiz gelirinin taşıdığı anlama benzer biçimde, arazi sahibi için de arazinin anlamının, arazisini başka birinin kullanımına bırakma karşılığında aldığı bir hak bedeli olmasıdır. Rantı oluşturan esas ilişki, bir yanda arazi sahiplerinin diğer yanda toprağı kullanmak isteyenlerin bulunduğu bir toplumsal ilişkidir (Ball, 1977, 1985). Marx'ın deyişiyle, '[t]oprak mülkiyeti, belirli kimselerin yerkürenin belirli parçaları üzerindeki tekeline dayanır' (*Kapital III*, Bölüm 37).

Rant Biçimleri

Arazi sahibi, uygun bir karşılık almadan arazisinin mülkiyetini başkasına bırakmaz. Ancak, rantın temeline ilişkin bu anlayış arazi rantının miktarına, arazi mülkiyetinin kökenine veya rantın sermaye birikimi ve koordinasyonu içinde oynadığı role ilişkin hiçbir şeyi açığa çıkarmaz. Şurası açıktır ki, (doğal arazi, tarım arazisi veya kent arazisi gibi) farklı arazi parçalarının birbirlerinden farklı ve çoğu zaman birbirlerine rakip kullanımları, farklı fiyatları mevcuttur; çevrelerindeki toplumsal ilişkilere ve mücadelelere bağlı olarak farklı mekânlarda ve zamanlarda farklı roller oynarlar.

Ancak, rantın miktarını belirlemek hayli karmaşık ve ampirik bakımdan güç olmayı sürdürmektedir. Marx, dört temel rant biçimini birbirinden ayırmıştır: tekel rantı, mutlak rant, diferansiyel rant I (DRI) ve diferansiyel rant II (DRII) (Harvey, 1999). Rantın bu farklı fakat birbiriyle ilişkili biçimleri bir bütün olarak arazi rantını belirler. Ancak, bu biçimlerin tamamı kapitalist arazi sahibinin cebine girse de her biçim farklı bir rol oynar ve farklı bir kökene sahiptir. Tekel rantı, adı üzerinde, belirli bir arazi parçasının belirli ve özgün nitelikleri ile ilgilidir. Örneğin (hidro-enerjinin önemli bir üretim aracı olduğu tarihsel-coğrafi koşullarda) bir şelalenin mülkiyeti, resmi olarak Fransa'nın Champagne bölgesi olarak nitelenen bölgedeki bir arazi parçası veya yazlık bir turistik bölgenin yakınındaki bir dondurma tezgâhı, arazilerinin veya yerlerinin özgün niteliği sayesinde artık kâr üretirler. Tekel rantları, temel olarak artık değerin farklı sermaye biçimleri arasında yeniden paylaşılmasıdır.

Buna karşılık, mutlak rant, parçalı ve dağınık arazi mülkiyeti nedeniyle sermayenin hareketliliğinin mükemmel olmayışından kaynaklanır. Kâr oranlarının sektörler arasında eşitlenmesinin söz konusu olduğu öteki hallerin tersine, bu son durum aksi halde çok daha fazla birikim, daha fazla or-

ganik bileşim ve verimlilik yaratabilecek artık değerin bir bölümünü rantın alıp götürmesi nedeniyle sermayenin organik bileşiminin tarımda diğer sektörlere göre daha düşük olmasına neden olur. Sermayenin organik bileşiminin (ve dolayısıyla verimliliğin) tarihsel olarak (ve bugün de) daha düşük olduğu tarım bu durumun klasik örneğidir. Bu düşük değer bileşimi, tarım ürünlerinin kendi üretim maliyetlerinden daha yüksek fiyatlarla piyasada alınıp satıldığı ve dolayısıyla mutlak rant getirdiği bir duruma yol açar. Mutlak rant, burada yine (dağınık arazi mülkiyeti, arazi üzerinde tekel ve araziye erişimin karşılığının rant ödemesi olduğu bağlamda) kâr oranlarının eşitlenmesi çerçevesinde artık değerin sermayenin daha yüksek organik bileşime sahip olduğu sektörlerden daha düşük organik bileşime sahip olduğu sektörlere doğru üleştirilmesinden kaynaklanır (Fine, 1979, 1980a).

Rant hakkındaki Marksist düşünce 1960'lara değin rantın bu iki biçimi üzerine odaklanmıştır. Bunun ciddi politik içerimleri olmuştur. Pek çok Marksist, Ricardo ile benzer biçimde, arazi sahipliğini tarihsel açıdan arkaik bir feodal kalıntı olarak görmüştür. Arazi sahipliğinin dönüştürülerek kapitalizme eklemlendiği kabul edilse bile yine de sermaye birikimini alıp götürdüğü, kısıtladığı düşünülüyordu. Bu durum arazi sahiplerini hem sanayici kapitalistler hem de kiracı çiftçiler ile karşı karşıya getiriyordu. Arazi sahipleri her yerde sermaye birikimi üzerinde parazite benzer bir konumdaydılar ve değer yasasının işlemesinin önünde büyük bir engel oluşturuyorlardı. Hem mutlak rant hem de tekel rantı, üretilen artık değere el konulması etrafında arazi sahipleri ile arazi sahibi olmayanlar arasında politik-ekonomik güç dengelerini ve mücadelelerini ifade etmekteydi.

Bu yaklaşım, Marx'ın tespit ettiği öteki iki rant biçimine daha fazla ilginin gösterilmeye başlandığı 1970'lerden itibaren değişmiştir. Bu, aynı zamanda, teorik ve politik ilginin tarımdan kent arazilerindeki rant üretimi ve paylaşımına doğru kaydığı bir dönemdir (Scott, 1976). Gerçekten de, DRI ve DRII seviyeleri tamamen farklı bir süreçten kaynaklanırlar. Bu rant biçimleri, belirli bir arazi parçasının mobilizasyonunun onun içinde veya çevresinde üretilen metaların değerini etkileme yollarını ifade eder. Başka bir deyişle DRI ve DRII, teknolojik ve örgütsel değişimlerin toplumsal bakımdan gerekli olan emek zamanı belirlenmesinde oynadığı role sıkıca bağlıdır (kapitalistler arasındaki rekabette benzer ölçüde önemli rol oynarlar). Arazi sahipleri bu rantlara el koyma hakkını muhafaza etseler de, toplam rantın bu parçalarının kökenleri çok farklıdır. DRI, bir üretim aracı olarak arazinin

mutlak, göreli veya ilişkisel nitelikleri ile ilgilidir: 'eşit miktarda sermaye' yatırılmış olan 'farklı nitelikteki' arazileri ifade eder. Bu farklı nitelikler, belirli bir sermaye dolaşımı sürecinde mobilize edildiklerinde değer üretimini sürdürme yetenekleri bakımından arazi parçaları arasındaki verili, fakat tarihsel olarak üretilmiş olan sosyo-natürel farklılıkların sonucudur. Gerçekten de, farklı nitelikteki tarım, kaynak ve kent arazileri, belirli bir sermaye yatırımı içeren belirli bir metayı üretmek üzere canlı emeğin farklı düzeyde seferber edilmesini gerektirir. Örneğin, petrol kuyularının (pek çok koşul arasında özellikle jeolojik koşullara bağlı olan) petrol çıkarma kolaylığı temelinde farklılık gösterdiklerini düşünün. Örneğin, belirli miktarda petrol veya tahıl üretmek için gerekli olan ortalama emek zamanları arasındaki arazinin kalitesine (petrol üretimi söz konusuysa erişim kolaylığına, tahıl üretimi söz konusuysa verimliliğe) bağlı olan fark DRI seviyesini tanımlar. Böylelikle Marx, Ricardo'nun rant teorisi ile değeri toplumsal bakımdan gerekli olan emek zaman olarak tanımlayan kendi teorisini birleştirir. Burada rant, (dağınık arazi mülkiyeti ile tekelci arazi mülkiyetinin farklı sektörlerdeki verimlilik düzeyinin rekabet yoluyla eşitlenmesini ve sermaye birikimi sürecini engellediği koşullarda dahi) değer yasasının onun aracılığıyla işlediği mekanizmayı değiştirir veya temsil eder. İki ayrı tarım arazisi arasındaki DRI farkı, daha verimli (veya daha iyi konuma sahip) arazinin işlenmesiyle elde edilen artık değere bağlıdır.

DRII de arazilerin kalite farklılıklarından kaynaklanır. Ancak, DRI'i belirleyen farklılıkların (bunlar belirli bir sermaye yatırımı seviyesini varsayar) tersine, DRII 'eşit kalitedeki' arazi parçalarına yapılan 'farklı miktarda sermaye yatırımları'ndan kaynaklanır. Başka bir deyişle, tarım arazisinin verimliliği (aşılama, arazi mühendisliği, yeni ürün tipleri vb.) sermaye yatırımı yoluyla artırılabilir (zaman içinde bu artışın miktarı büyür). Benzer biçimde, oluşturulmuş çevreye yapılan yeni yatırımlar ile kent arazisinin üretkenlik kapasitesi geliştirilebilir. Bu yatırım biçimi, üretim sürecine yapılan teknolojik veya örgütsel biçimli yatırımlar ile tam olarak aynıdır. Emek sürecine yapılan sermaye yatırımı, toplumsal olarak gerekli olan emek zaman miktarını ne kadar azaltırsa o kadar ek artık değer elde edilir. Marx, sermayenin toprağa gömülmesiyle mümkün olan bu artığa DRII adını verir.

Özetle, arazi sahibi arazi üzerindeki tekelci mülkiyeti sayesinde rant elde eder ve arazi rantı miktarının (yani arazinin fiyatının) dört bileşeni vardır: tekel rantı, mutlak rant, DRI ve DRII. Bu dört parçayı arazi fiyatlarının so-

mut olarak belirlenmesi ve hareketi içerisinde birbirlerinden ayırmak ampirik olarak olağanüstü güçtür ama analitik olarak bakıldığında bu parçalar birbirlerinden belirgin olarak ayrıdırlar ve arazi rantının ve onun sermaye birikimi süreci içerisindeki rolünün anlaşılmasında büyük önem taşırlar.

Şimdi yukarıdaki analizi mekânla ilgili rant konusuna doğru genişletebiliriz. (Kurulu çevre ile ilişkili) kent arazilerinin rantı yerle (mekânla) ilgili rantın başlıca örnekleridir. (Ev, fabrika, altyapı vb. yerlerin sahiplerine aktarılan) kent rantının varlığının kökleri de belirli bir toplumsal ilişki olan özel arazi mülkiyetine uzanır. Mutlak rant ve DRII yukarıda verilen örnekler ile bire bir aynıdır ama tarım toprağı söz konusu olduğunda DRI biraz daha farklı bir biçim alır. Yukarıda tanımlandığı haliyle DRI arazi parçalarının sosyo-natürel farklılıklarından kaynaklanırken, kent toprağı söz konusu olduğunda DRI esas olarak 'yerle ilgili' farklılıklar hakkındadır. Bu sonuncusu, belirli bir arazi parçasının diğer olası yerlerin tümü ve/veya daha geniş bir coğrafi yapı içerisindeki yerini ifade eder (Swyngedouw, 1992). Üretim söz konusu olduğunda bu yerle ilgili rant, yani belirli bir yerin diğer yerlere göre daha az toplumsal olarak gerekli emek zamanı gerektiren ve dolayısıyla artık kâr yaratan bir emek süreci kurma anlamında üstün niteliklere sahip olması, tam da Marx'ın DRI olarak tanımladığı artık kârın kaynağıdır. Üstün nitelikli yerin verili koşullardan 'doğal olarak' değil, tarihsel ve sosyo-mekânsal olarak üretilmiş koşullardan kaynaklanıyor olması merak uyandırıcıdır. Tarihsel ve coğrafi olarak üretilen koşullar, belirli bir yeri öteki yerlere göre daha ayrıksı (avantajlı veya dezavantajlı) bir konuma yerleştirir. Manhattan'ın merkezindeki bir yer ile örneğin Kahire'nin eteklerindeki farklı bir yer arasındaki rant (veya arazi fiyatı) farkı bunun bir örneğidir. Özetle, kent DRI'i mekâna yapılan birbirini izleyen sermaye yatırımı turlarının kolektif sonucunun ve bununla ilgili eşitsiz gelişmenin ürettiği avantajlardan kaynaklanır. Kolektif ve toplumsal olarak üretilen 'yerle ilgili' sonuçlar, arazi rantı üzerinde çok büyük (ve zamanla artan) bir etkide bulunurlar. Bu arazi sahibinin arazisine yaptığı sermaye yatırımı ne olursa olsun 'bedava' nakde çevirebileceği bir şeydir.

Buna göre, her türlü bireysel yatırımlar, kolektif müdahaleler ve devlet politikaları DRI'in miktarını doğrudan etkiler. Ayrıca, bu durum kapitalistlere olası ödünleşmeler ve tercihlerden oluşan geniş bir alan sunar. Örneğin, daha üstün teknolojilere yatırım yapmaya veya üretimi daha ucuz yerlere kaydırmaya (yahut her ikisini birden yapmaya) karar verebilirler. Sermaye

birikiminin değişen coğrafyalarının büyük bölümü ve onunla ilişkili olan eşitsiz coğrafi gelişmenin dinamik mozaiği tam da kapitalistlerin her gün yaptıkları mekân/teknoloji ödünleşmelerinden kaynaklanır (Harvey, 1999).

Rant ve Sermaye Birikimi

Marx'ın arazi rantının kökenleri ve miktarı hakkındaki teorisini ve bu teorinin bazı uygulamalarını özetlemiş olduğumuz için arazi rantının sermaye birikimi sürecinde oynadığı yaşamsal fakat hayli çelişkili rolleri inceleyebiliriz. Değerin emek sürecinde yaratılmasına karşılık, rantın arazi sahibince saf biçimde arazi üzerindeki mülkiyeti sayesinde elde ediliyor olması anlamında arazi rantı, sermaye birikimi üzerinde bir kayıp yaratır. Bu noktadan bakıldığında, arazi sahipliği esas olarak parazit bir nitelik taşır. Dahası, arazi sahibi sermaye ile üretken sermayeyi karşı karşıya getirir ve böylelikle kapitalistler arasında şiddetli mücadelelerin sıklıkla yaşanmasına neden olur. Ancak bu parazit işlevi, arazi sahipliğinin yaşamsal önemdeki bir dizi işlevi tarafından tamamlanır.

Birincisi, arazi mülkiyeti, her şeyin metalaşmasını ve özel mülkiyetini toplumsal örgütlenme için ve bu örgütlenmenin temeli olarak meşrulaştırdığı için kesin biçimde ideolojik bir işlev görür. Arazi mülkiyeti, sermaye birikiminin önünde bir engel oluşturmasına rağmen (üretken sermaye kârlarının bir bölümünü arazi sahiplerine bırakmak zorunda olmasaydı daha verimli olabilirdi), (kaynaklar, tarım arazisi, ev arazisi vb. biçimindeki) arazi mülkiyeti genelleştirilmiş meta üretimi ile üretim ve yeniden üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan sistemin dayanaklarından birisidir. İkincisi, arazi rantı sermaye birikimi içerisinde güçlü ekonomik ve düzenleyici roller oynar. Rant ilişkisi, arazinin farklı kullanımlarına yön verir ve farklı momentlerin, faaliyetlerin ve sosyo-teknik üretim formlarının farklı yerlere tahsis edilmesi üzerindeki etkisi aracılığıyla mekânsal işbölüşümünü organize eder. Böylelikle, arazi rantı üretim ve tüketim alanlarını örgütler ve düzenler. Üçüncüsü, arazi rantı bu bölüşüm mekanizması aracılığıyla farklı sermaye biçimlerini farklı mekânlara ve faaliyetlere tahsis ederek sermaye yatırımının koordine edilmesine yardımcı olur, böylelikle adaletsiz ve eşitsiz bir mekânsal işbölümü üretir. Son olarak, rant, yatırımın faiz-getiren, üretken ve arazi sahibi sermayeler arasında bölüşümüne aracılık eder ve onun düzenlenmesine yardımcı olur.

Tüm bunlar, rantı kapitalizmin politik ekonomisinin en güçlü ve çelişkili veçhelerinden birisi haline getirir. Bu, yalnızca arazi sermayesini üretken sermaye ve faize dayalı sermaye ile karşı karşıya getirerek sermaye sınıfı içerisinde mücadelelere sebep olmakla kalmaz, (ev arazisi ve geçimlik tarım arazisi gibi) yeniden üretim amacıyla kullanılan araziler, maden çıkarma (veya ekolojik rezerv elde etmek) için kullanılan araziler, (arazi sahipleri için) sermaye yatırımı biçimindeki araziler, (öteki üretim araçları ile mukayese edilebilir olan) aktif varlık işlevini gören araziler ve (finansal sermaye için) saf bir finansal varlık olarak dolaşımda olan hayali sermaye biçimindeki araziler arasındaki çatışmaları da şekillendirir.

Çelişkili noktalardan oluşan bu karmaşık set, devletin (yahut başka bir ekonomi-dışı yapının) arazi kullanımlarını düzenlemesine ve koordine etmesine duyulan ihtiyacı göstermektedir. Bu nedenle, farklı üretim ve yeniden üretim araçlarının tümü arasında arazi en sıkı biçimde düzenlenen ve en fazla mücadele konusu olan araçlardan birisidir. Arazi mülkiyeti (yani bir kimsenin sahip olduğu arazi ile ne yapabileceği) imar, imar kanunu, planlama vb. yoluyla devlet tarafından genellikle düzenlenmekle kalmaz, devletin kendisi de (bilhassa imar, altyapı planlaması ve inşaatı, kentsel gelişime yapılan kamu yatırımları, arazi tahsisi kanunları vb. aracılığıyla) arazi piyasasının önemli aktörlerinden biri olur. Arazi kullanımı, arazi hakkı ve araziye erişimin yoğun bir toplumsal mücadele konusuna dönüştüğünü söylemeye gerek yok. Arazi konusunu düzenleyen kurallarda yapılan küçük değişiklikler, rant seviyesi ve dolayısıyla arazi sahipliği youyla elde edilen kârlar üzerinde olağanüstü bir etki yapabilir.

Rant, Finans ve Hayali Sermaye

Son yıllarda dikkatler arazi rantının (arazinin gelecekteki değeri üzerinde bir iddia olarak) artan rolüne ve finansallaşmış bir varlık olarak arazinin rolüne çevrilmiştir. David Harvey (1974, 1978) arazi tapularının artan oranda hayali sermayenin bir biçimi olarak işlev gördüklerini, öteki finansal varlıklar ile (aynı olmamakla birlikte) mukayese edilebilir hale geldiklerini ileri sürmüştür. Rant, değer üzerinde gelecekte hak iddia edebilmenin biçimlerinden birisine dönüşmüş, arazi tapuları finansal sermaye yatırımı portföylerinin ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Arazi piyasaları, giderek gelecekteki kazançlara hak iddia etmeye yarayan (kağıt) tapular işlevini görmekte ve hayali sermayenin (genellikle de bunun spekülatif versiyonunun) dola-

şımı ve birikiminin ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir. Bunun, arazinin mobilize edilmesinin tamamıyla gelişmiş bir kapitalist biçimi olduğu söylenebilir. Hâlâ nihai olarak mutlak, tekel, DRI ve DRII biçimlerinde bulunmakla birlikte, kapitalizm altında (örneğin spekülatif emlak ve kentsel gelişim yoluyla) yerle ilgili rantların sürekli üretimi ve dönüşümünü, (dizayn, iklim, konfor amaçlı tesis, 'kültürel sermaye' vb. şeyler ile nakde çevrilen) geçici tekel rantlarının üretimini ve belirli yerlerde DRI'i artırmak üzere devletin müdahalesini birleştiren karmaşık ve dinamik bir ilişki mevcuttur. 2007'de başlayan finansal kriz, kuşkusuz artan rantları karmaşık finansal türev araçları ile hayali sermaye varlıklarına dönüştüren, olağanüstü spekülatif atlı karıncalardan kaynaklanmıştır. Tüm hayali sermaye oluşumlarında olduğu gibi bu spekülatif atlı karıncalar da gelecekte hak edilecek olan değerin korunacağı umudu sürdüğü müddetçe sürdürülebilirdirler. Küresel kapitalizmin yakın tarihi, rantın ve arazi rantının sermaye birikiminde nasıl çok önemli bir rol oynadığını ve bunu yaparken olgun bir kapitalizmin ayırıcı özellikleri olan çelişkileri yoğunlaştırdığını kesin olarak göstermiştir.

Çeviri: **Burak Gürel**

50
BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPILARI YAKLAŞIMI

Stavros D. Mavroudeas

Birikimin toplumsal yapıları yaklaşımı (SSA) günümüz radikal Amerikan ekonomi politiği içinde olup, 1960'ların yeni toplumsal hareketleri ve öğrenci ayaklanmaları sonrasında ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere bu hareketler, özellikle ABD'de, Vietnam Savaşı ve 1973 ekonomik krizi ile başlamıştır. Bu hareketlerin de etkisiyle ABD'de bu yıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlayan radikal ekonomi politik yaklaşım, ana akım ekonomi yaklaşımları üzerinde geniş tartışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu tartışmalar özellikle Marksist gelenekten esinlenen daha eski radikal ekonomi politik teorilerin yeniden keşfi ile yakından bağlantılıdır. Bu anlamda, bu yeni radikalizmin sözkonusu mevcut teorilerin yeni 'sentetik' versiyonlarının türetilmesiyle oluşmuş olması dikkate değerdir. Öğrenci radikalizminin zamanla akademi içinde boy göstermesinin ardından 1980'lerin muhafazakâr saldırılarının yaygınlaşmasına kadar genişleme imkânı bulan radikal ekonomi-politik yaklaşımlar, bu anlamda, güçlü ve canlı eğilimlerin ortaya çıkmasını da kolaylaştırmıştır. Radikal Ekonomi-Politik Birliği'nin (URPE) oluşturulmasıyla da sözkonusu çabalar kurumsal bir çatı altında toplanabilmiştir.

Öte yandan, radikal ekonomi-politiğin ortaya çıkışı 1960'ların sonlarına uzanan küresel bir olgudur aynı zamanda. Bu yaklaşım içinden, örneğin benzer amaçlar, etkilenmeler ve varsayımlarıyla Fransa'da Düzenleme Okulu'nun (RA) ortaya çıkışı SSA ile aynı döneme rastlar. SSA'ya göre radikal

ekonomi-politik yaklaşım, başlıcaları Klasik, Marksist ve Kurumsalcı olmak üzere, mevcut ekonomi-politik yaklaşımların basit bir devamı olmayıp farklı teoriler ve versiyonların bir araya gelmiş yeni bir biçimini ifade eder. Buna göre radikal ekonomi-politiğin temel özelliklerinden biri mevcut yaklaşımların belirsizliği ve soyutluğuna karşın kendisini tarihsel olarak somut bir yaklaşım biçiminde ortaya koymaya çalışmasıdır. Bu nedenle, radikal ekonomi-politik bağlamında ortaya çıkmış olan SSA ve RA gibi yaklaşımların çoğunun, özellikle başlangıçta, ya mevcut-geleneksel teoriler ve bunların yeniden yorumlanmasıyla güncellik kazandığı ya da sonraki aşamalarda bunların yerine geçmeye çalışarak onların farklı bir versiyonuna evrildikleri söylenebilir. Burada bu yaklaşımların sözünü ettiği tarihsel somutluk çabası; gündelik gerçeklik ve ekonomi-politik geleneklerinin soyut genel analizinde köprü olacak 'ara teoriler/kavramlar' (*intermediate teory*) için radikal ekonomi-politiğin izinin sürülmesi olarak ifade edilmektedir. Bu ara teorilerin/kavramların aracı ise genellikle bir 'orta-erimli' (*middle-range*) metodolojinin benimsenmesi biçimindedir. Ara kavramlarla özgül tarihsel dönemlerde var olan ekonomik, toplumsal ve siyasal kurumlar arasındaki ilişkilere sıklıkla odaklanılarak en somut olgular ve soyutlamalar arasında doğrudan bir bağlantı kurulması amaçlanmaktadır. Radikal ekonomi-politiğin temel veçhelerinden birini oluşturan bu durum, gerçekte 'kurumsalcılığın' yeniden ortaya çıkışıdır. Bu yolla ortaya çıkan RA ve SSA gibi radikal ekonomi politik içinde yer alan yaklaşımlar, bu anlamda, radikal orta-erimli teorilerin en yaygın iki versiyonunu temsil etmektedir.

Bu yaklaşımlardan SSA'nın kuruluş hipotezi, kapitalist sistemin yeniden üretiminin yalnızca sermaye birikimine dayanmadığı, bunun aynı zamanda uygun kurumsal yapıların varlığını gerektirdiği üzerinedir. Buna ilk olarak David Gordon'nun bir makalesinde yer verildi. Bunu Gordon, Edwards, Reich ve Bowles'ın yazar olarak yer aldığı bir kitap serisi takip etti (SSA'nın gelişimi için bkz. McDonough vd., 2010). Bu çalışmaların temel amacı kapitalizmin aşamaları ve onun uzun dönemli hareketlerinin mantığı üzerine odaklanarak orta-düzeyli bir analiz geliştirmektir (Gordon vd., 1994, s. 13). Burada temel soru ise kapitalizmin uzun dönemli evriminde dalgalanmaların ve özellikle ani ekonomik ve toplumsal krizlerin ortaya çıkışının nasıl açıklanacağı üzerineydi. SSA bunun, uzun dalgalar ve uzun erimli dinamiklerden kaynaklandığını vurguladı. Ancak, toplumsal gerçekliğe ve sınıf mücadelesinin etkisine yeterince önem vermeyen (Marksist ya da ana akım) ge-

leneksel 'uzun dalga teorisinin' aşırı ekonomi temelli ve teknik olduğunu belirti. Böylece 'uzun dalgalar'ın yerine 'uzun salınımlar' (*long swings*) teorisi ve geleneksel Veblenci Okul'dan alınma kurumsalcılık yaklaşımı konulmakla kalınmadı, aynı zamanda 'yeni neoklasik kurumsalcılığın' sınırları da çizilmiş oldu (Kotz vd., 1994, s. 3-5). Böylece, talep yanlı yaklaşım kendi içinde yetersiz olması nedeniyle reddedilmiş olsa da yatırım kararları üzerindeki belirsizlik etkisinin üstesinden Keynesyen etkilerle gelinebildi. Bu, yatırımların yapılmasını kolaylaştıracak, öngörülebilirliği ve güvenceyi oluşturabilecek işlevsel bir SSA'nın gerekliliği demekti.

Fransa'dan bütün dünyaya yayılan RA'nın tersine SSA, başka yerlerdeki sınırlı etkisine rağmen ABD'de yaygın bir yaklaşım oldu (bkz: Kotz vd., 2010). Ancak genel olarak, diğer orta-erimli radikal teorilerle aynı seyri takip etti. Diğerleri gibi SSA da büyük beklentilerin ardından hem içerik, hem de çekicilik yönünden farklı alanlara doğru birleşme ve genişleme dönemine girdi. Örneğin, RA'ya benzer biçimde SSA da ekonomik analizden önemli derecede kendini çekerek, özellikle sosyoloji ve bölgesel teori gibi sosyal bilimlerin diğer alanlarına doğru bir genişleme gösterdi. Ancak, RA'nın aksine SSA, Marksizme olan bağlılığını güçlendirerek postmodernizmin etkisi altına girmekten sakındı (RA ve SSA'nın daha detaylı bir karşılaştırması için bkz. Kotz, 1994b; Mavroudeas, 2006).

Bunun yanı sıra 1968 sonrası dönemin radikal etkileri geçerken, RA ile ilişkili pek çok ampirik bulgunun da geçersiz ya da geçici olduğuna inanıldı. Özgül ampirik bulgulara yakın içeriği yüzünden, hemen hemen her radikal orta-vade teoride olduğu gibi RA da krize girdi. Bu yüzden, örneğin RA birikimin 'yeni' rejimi olarak gördüğü post-Fordizmi tam olarak tanımlayamadı. Buna benzer biçimde SSA teorisyenleri de, mevcut dönemin yeni bir SSA ile temsil edilip edilemeyeceği konusunda olduğu gibi, onun temel özelliklerinin ne olacağı üzerinde anlaşamadılar (McDonough, 2008). Yakın geçmişte yapılan analizler –herkesçe kabul edilmese de– neoliberalizm, küreselleşme ve finansallaşma etrafında inşa olunan yeni bir SSA olduğunu ve bunun illa ki (diğer yeni yeni ortaya çıkan SSA'lar için daha öncesinde ileri sürüldüğü gibi) hızlı iktisadi büyümeyi teşvik etmediğini savunmaktadır (Kotz vd., 2010).

Teori, Kavramlar ve Dönemselleştirme

SSA'nın başlıca ara kavramı, içerisinde sermaye birikim sürecinin işlediği ekonomik, toplumsal ve politik kurumlardan oluşan bir çevreyi ifade etmesidir. Bu kurumlar bireysel sermayelerin kararlarına dışsal, kapitalist ekonomilerin makro-dinamiklerine ise içsel konumlanırlar. Bunun nedeni güçlü bir birikim döneminin uygun bir SSA'nın varlığına ihtiyaç duymasıdır. Ancak her uzun genişleme dönemi kendi yıkımının tohumlarını da içerdiğinden, nihayetinde, uzun durgunluk dönemi nedeniyle, hem SSA, hem de sermaye birikimi yıkılacaktır. Bu durum ancak yeni bir SSA'nın ortaya çıkmasıyla aşılabilir. Çünkü sermaye birikiminin tarihsel-özgül niteliklerinin yönlendiriciliğinde bir SSA'nın temel işlevi; sermaye-işçi sınıfı arasındaki mücadeleyi, sermayeler arası rekabeti ve uluslararası ilişkileri dengelemektir. Özellikle, farklı emek kontrol rejimlerinin oluşturulması SSA yaklaşımının başlıca dayanağını oluşturmaktadır.

Bu anlamda bir SSA sürecinin iki sınırı vardır:

(a) 'içsel sınır', sermaye birikim sürecinin kendisini (bireysel sermayelerin kâr elde etme faaliyetleri) kendi kurumsal çerçevesinden (toplumsal, siyasal, kültürel, piyasa) ayırmasıdır.

(b) 'dışsal sınır', sermaye birikim sürecinin dışında ve içindeki farklı unsurları içerdiğinden daha değişkendir. Dışsal sınır, birikim süreci üzerine doğrudan ya da açıkça etki eden yapıları ve süreçleri (en belirgini ekonomik olan) yüzeysel, yani ekonomik olmayanlar gibi ara sıra ya da dolaylı etkileyen unsurlardan ayırır.

Sermaye birikimi ve onun kurumsal çerçevesi arasındaki tarihsel açıdan olumsal ilişkinin temelinde ise SSA teorisinin kapitalizmin gelişimindeki dönemleri ve aşamaları birbirinden ayırması bulunur. Bu nedenle RA'nın aksine SSA yaklaşımı, kapitalizmin evrensel bir dönemselleştirmesini sunmayıp, basitçe her ülke için uygun bir dönemselleştirme yapmayı kolaylaştıran genel bir araç işlevi görmektedir.

Bu modelin örneği üç SSA yaklaşımı ile ABD'de uygulandı. Bunlardan birincisi İç Savaş'ın sonundan 20. yüzyılın başlarına kadarki dönemi içerir. İkincisi (ya da tekelci SSA) 20. yüzyılın başlangıcından İkinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemdir. Üçüncüsü ise savaş sonrası dönemi ifade eder. Bu dönem, daha önce de sözü edildiği gibi, 1980'lerin neo-muhafazakâr dalga-

sındaki yükselmenin yeni bir SSA'ya neden olup olmadığı üzerine bir tartışma ile ilgilidir. Bu tartışmada temel sorun SSA'nın tanımlayıcı özelliklerinin ne olduğudur. Diğer radikal orta-erimli teorilere benzer şekilde burada da ana ölçüt, belirtilen diğer dönemlere karşı olarak, savaş sonrası dönemin esas alınmasıdır. ABD örneğinde SSA, emeğe, yabancı ülkelere ve ABD vatandaşlarına karşı sermaye gücünü etkileyen üç kurumsal unsurla tanımlanır. Bunlardan biri iş güvencesi ve ücretlerin yükselmesine karşılık olarak bunlar üzerinde yönetimin kontrolünü ve emek barışını güvenceye alan 'sermaye-emek uyumu'dur. Diğeri, ABD sermayesi için tercih edilen uluslararası sistemin kurulması, yani 'Pax Americana'dır. Sonuncusu ise kamu sektörü ve talep yönetimi yoluyla halkın temel ihtiyaçlarının sağlanarak sermaye birikiminin ya da kapitalistlerin kârlarının sürdürülmesi anlamında 'sermaye-vatandaş uyumu'dur.

SSA teorisi, bütün bunlara uygun olarak, ampirik verilerle ayrıntılandırılmış makro-ekonomik modellerin oluşumunun hızlandırılmasına katkıda bulundu. Bunun tipik bir örneğini Weisskopf (1994) iki modelle ortaya koyar. Birincisi, neo- Marksist modeldir. Bu modelin belirgin özelliği belli bir zaman aralığında birikim oranını belirleyen kâr marjı konusunda sınıf çatışmasına odaklanmasıdır. İkincisi ise neo-Keynesyen modeldir. Bu model ise yatırımcıların geçmiş deneyimlerine bağlı olarak onların beklentilerini etkileyen toplumsal koşulları göz önünde bulundurarak talep büyüklüğünün belirlenmesi konusuna odaklanır. Bu bağlamda SSA, emek ve sermaye arasındaki sınıf çatışmasının vurgulanması konusunda bir belirsizliği de ifade eder. Bu belirsizlik, sınıf ilişkileri içerisinde yüksek verimlilik ve istihdam gibi ikilemleri ifade eden diğer kurumsallaşmış unsurların SSA ile birleşmesine rağmen, sınıf uzlaşmasının işlevsel olduğu kadar işlevsiz de olduğu, düşük kâr pahasına yüksek ücret, düşük talep pahasına ise düşük ücret anlaşması örneklerinden izlenebilir.

SSA ve Orta-Erimli Teori

SSA teorisi radikal orta-erimli teorilerin genel yetersizliklerinden olumsuz etkilendi. Doğru ya da yanlış vurgulanmış ampirik yaklaşımlara yakın kimliği ve ona karşılık gelen eklektisizmi onun açıklayıcı gücünü ciddi biçimde azalttı. Dahası, SSA'nın belirli dönemlerle ilişkili ampirik düşüncelerinin teoriyle olan bağlantısı ilgili dönemler geçtikten sonra yaklaşımın analitik gücünün zayıflamasına neden oldu. Bunun yanı sıra, kimi tarihsel dönüşüm-

lerle birlikte, tarihsel gerçekliğin açıklanması gibi daha soyut kavramlardan ne anlaşıldığı açıkça ifade edilmediğinden, orta erimli kavramları amaçlarına ulaşmaktan yoksun kaldı. Zira SSA'nın kendisinin orta-erimli analitik kavramsal araçları nihai olarak teorik düzeyde belirlenmiş ampirik bir sınıflandırma eğilimi içindeydi. Keynesyenizm, Marksizm ve Kurumsalcılığın çeşitli biçimleriyle ilişkili bu teorik eklektisizm eğilimının yanı sıra ulusal ve kronolojik farklılıklar da içerilmekteydi. Bu da ulusal düzeyde SSA'ların kendi içlerindeki detayları da kapsayan bir esnekliklerinin olduğu anlamına gelmekteydi. Amerikan kapitalizminin daha önceki özellikleriyle birlikte ulusal nitelikler bağlamında ona uygun odaklandığı şey ne olursa olsun, hem teorik hem de ampirik unsurların birbirine uydurulması eğilimiydi bu.

Bunların yanı sıra SSA yaklaşımı farklı bir dizi problemden de olumsuz etkilendi. SSA'nın kavramsal araçlarının birikimi nasıl desteklediği, genişleme ve durgunluk aşamalarının neden uzun sürdüğü ve bunların neden sona erdiği gibi sorular üzerindeki üretken çabalarına rağmen, ayrıntılı ve bütünsel bir açıklamadan uzaktı (Kotz, 1994a ve Reich, 1994 örneğinde olduğu gibi). Oysa bütün bunların nedeninin temel cevabı bu sorunların açıklığa kavuşturulması bakımından bir 'kara kutu' işlevi gören sınıf mücadelesine ilişkin belirsiz yaklaşımında bulunmaktaydı. Aynı şey, emek kontrol rejimleri söz konusu olduğunda bunların birinden diğerine yapılan önemli geçişler için de geçerlidir. Çünkü birikim yapıları ve düzenlilikleri içindeki buna benzer belirleyici unsurlar, emek sürecinden işveren sendikalarına, kurumsal ve siyasal biçimlere karşılık gelen sistemik gelişmelerin yakın deneyiminin izahını gerektirir.

Bütün bunların ışığında SSA ile ilgili diğer bir sorun, ara kavramların analizin temel unsuru olarak sermaye birikim süreci ve onun kurumsal çerçevesi arasındaki ilişkiyi neden öne çıkardığı konusudur. Burada kurumsal çerçeve ile toplumsal, siyasal, ideolojik ilişkilerin hepsi ekonomik ilişkilerin bir türetmesi olarak ele alınmaktadır. Bu düzeyler ancak, ekonomi kurumsal ilişkilerden ayrıldığında değişir ve birbiriyle eşitlenmiş olur. Pratikte bu, kurumsal değişikliklere odaklanmak anlamına geldiğinden yaklaşımın açıklayıcı gücünün tehlikeye girmesine ve bütünsel analitik kavram araçlarının göreli olmasına rağmen kurumsalcılığın benimsenmesine neden olur. Kurumsallaşma biçimlerinin verili geniş esnekliği nedeniyle de, kriz koşullarında olduğu gibi, sermaye birikiminin seyri ne olursa olsun, kurumsal olarak sürdürülebilirliği ya da gerekli görüldüğünde ortadan kaldırılması da-

ima tartışma konusudur. Bu, bir açıklamadan daha fazla bir olguyu, somut bir gerçekliği ifade eder.

Bir kriz teorisi olarak SSA'nın araştırdığı bir diğer sorun şudur: Genel olarak SSA yaklaşımı eksik tüketim, orantısızlık, kâr oranlarının düşmesi gibi belirli bir genel kriz teorisine dayanmaz. Bundan ziyade ekonomik krizlerin ampirik olarak izlenebilen özgül tarihsel koşullara dayanan biçimlerden herhangi birini alabileceğini ileri sürer. Ancak, düşük ücretten kaynaklanan eksik tüketimden daha geride olmaması ve sermaye birikiminin sürdürülmesinin kaçınılmaz sonucu olarak bunların biri ya da diğerinin seçilmesi 'kâr sıkışması' teorisine belirgin bir sempati duyulduğu izlenimini verir. 1973 krizi ve sonuçlarına ilişkin açıklamaları ve (örneğin, Gordon vd., 1998, s. 254) 19. yüzyılın sonlarında ABD'deki ekonomik yavaşlama bunun kanıtıdır (Reich, 1994, s. 43). Glyn ve Sutcliffe tarafından ortaya atılan (krizle ilgili olarak) kâr sıkışması teorisi (1972), SSA yaklaşımına benzer biçimde, sınıf mücadelesinin rolünün önemini de vurgular. Ancak buna benzer kriz teorileri hem teorik olarak hem de ele aldıkları alanın unsurlarıyla ilişkili olarak kendilerini yetersiz görürler (bkz. Bölüm 48).

Bütün bunların sonunda SSA'nın bazı ampirik duruşlarına ilişkin çeşitli sorunların varlığından da sözedilebilir. Bunlardan en tartışmalı olanı II. Dünya Savaşı sonrası 'sermaye-emek uyumu' bulgusudur. Buna göre savaş sonrası 'altın çağ', sermaye ve emek arasındaki uzlaşıya dayalı bir çalışma alanı içinde geniş toplumsal kesimler arasındaki istikrar ortamını ifade eder. Bilindiği üzere bu durum yüksek ücret talebi konusunda sermayenin verdiği ödünlere bağlı olarak emek gücünün devrimci ve politik özlemlerinin de azalmasıdır aynı zamanda. SSA yaklaşımı bu argümanı 'Amerikan istisnailiği' olarak bilinen bir kavrama referansla Commons ve Perlman tarafından ileri sürülen etkili Amerikan liberal tezlerinden almıştır (McIntyre ve Hillard, 2008). Bu yaklaşım SSA'nın hem daha ılımlı hem de daha genel bir versiyonunudur. Burada sınıflar arası uyumun sınırlılığı ve sınıf mücadelesinin bütünüyle ortadan kalkmayacağı ima edilmektedir. Bunun yanı sıra uyum, ABD'ye özgü bir şey olmayıp, II. Dünya Savaşı sonrası ülkelerde gelişmiş kapitalizmin bir küresel olgusudur. Bunun da 1950'lerin başından 1970'lerin başına kadar sürdüğü kabul edilmektedir. Ancak bu durum hem analitik, hem de ampirik düzeyde eleştirilmektedir. Analitik olarak, sınıf mücadelesinde bu kadar uzun dönemli bir uzlaşmanın olup olmayacağı tartışma konusudur. Ampirik olarak uyum tezinin geçerliliği SSA yaklaşımına

sempatisi olan birçok yazar tarafından da tartışılmaktadır. Örneğin Fairres'e göre (1994, s. 206-207) (a) uyum, gerçeklikten ziyade olması gereken/istenilen bir düşüncedir; (b) nitekim işçilerin atölyedeki-çalışma yerindeki güçleri gerçekte savaş sonrası dönem boyunca azalmıştır. McIntyre ve Hillard (2008) ise emek ilişkileri literatürünü inceleyerek getirdikleri eleştiride uyumun söz konusu olmadığı, bundan ziyade sadece kısa ömürlü bir uzlaşmanın var olduğu sonucuna varmışlardır.

Bütün bunların sonunda, SSA yaklaşımının modern kapitalizmin işleyişine ilişkin önemli bir kavrayış sunduğu söylenebilir. Yaklaşımın tarihsel özgüllüğe odaklanışı ve ampirik kanıtları kullanmış olması onun çağdaş politik ekonomideki canlandırıcı katkısını ifade eder. Diğer yandan, yaklaşımın orta-erimli bakış açısının ve bununla ilişkili birçok ampirik inanışının bu katkılar açısından kısıtlayıcı bir etkisi de vardır. Özellikle hem kapitalist sistemin uzun erimde dönüşümü hem de onun gündelik yaşantısını anlamanın bir yolu olan bir ara kavramın/analizin oluşturulmasını sağlayan genel projesinin (diğer radikal orta-erimli teorileri amaçlarına benzer şekilde) bir çıkmaz sokağı andırdığı kanıtlanmıştır.

Çeviri: **Melahat Kutun Gürgen**

51
SOSYALİZM, KOMÜNİZM VE DEVRİM

Al Campbell

1840'larda tarihsel materyalizmin Marksist gelişiminden Marx'ın ölümüne kadar Marx, komünizmden, hiç şaşmaksızın, kapitalizmin çelişkilerinin çözülmesinden ortaya çıkan bir toplum olarak bahseder. 1840'ta Avrupa'da sosyalizm ve komünizm terimlerinin kullanımı açısından bu anlaşılabilir bir durumdur. Marx; Hegel'in idealizminin, en önemlisi daha keskin biçimde tarih tezinin materyalist reddinde Feuerbach'ı büyük ölçüde yansılasa bile, Feuerbach'ı (ve daha önceki bütün materyalistleri) reddetti; çünkü 'eşya, gerçeklik, duyusallık duyusal *insanın faaliyeti, pratiği olarak değil,* öznel olarak değil, ancak *nesne ya da tefekkür biçiminde kavranır*' (*Feuerbach Üzerine Tezler*). Marx, Fransa'daki gizli komünist derneklerle (ve Alman göçmenlerin oluşturduğu Haklılar Birliği'yle) olan etkileşimi sonucu [işçilerin] öz-kurtuluşu kavramını, ve onunla birlikte, Marksizmin çok önemli bir öğesi olan praksis felsefesini keşfetti. Engels, bunu 1890'da, 1847 tarihli ortak çalışmalarının adını niçin *Komünist Parti Manifestosu* olarak belirlediklerini açıklarken, şöyle vurgulamıştır:

> 1847'de sosyalizm, bir burjuva hareketi, komünizmse işçi hareketiydi. ... Ve biz daha o zaman 'işçilerin kurtuluşu, işçi sınıfının eseri olmalı' [Enternasyonal Genel Tüzüğü'nden] görüşünü taşıdığımız için, bu iki deyimden hangisini seçeceğimiz konusunda bir an bile tereddüt etmedik. (*Komünist Parti Manifestosu*, Önsöz, 1890 Baskısı)

1870'lere gelindiğinde Marksistlerin bu terimleri kullanma biçimi değişti, fakat Marksistler Marx'ın 30 yıl önce Ruge'e yazdığı mektupta ifade ettiği

hususun ayrıntısıyla ilgilenmeye devam ettiler: 'Biz dünyayı dogmatik bir şekilde öngörmüyoruz, sadece eskinin eleştirisi yoluyla yeni bir dünya bulmayı istiyoruz'. Tarihsel eylemi işçi sınıfının kendi çıkarını gözeterek verdiği mücadeleden doğan sosyalizm 'bilimsel' diye anılırken, 'tarihsel eylemi' bazı savunucuların fikirlerinden kaynaklanan sosyalizm ise 'ütopik' diye nitelendi. Dönemin Marksistleri bilimsel sosyalizm ve komünizm terimlerini eşanlamlı olarak değerlendirmiş ve Marx'ın kendisi genel olarak komünizmi kapitalizmden ortaya çıkabilecek bir sistem olarak tanımlasa da, zaman zaman kendisinin de bilimsel sosyalizmi komünizmle eşanlamlı olarak kullandığı olmuştu.

Marx ve dönemin düşünürleri için, salt sürekli değişim içerisinde olan bütün toplumsal yapılar değil, aynı zamanda, özellikle üretim biçiminin birinden diğerine değişiminin de sadece zaman içerisinde meydana gelebilen bir dönüşüm olarak anlaşılması gerekliydi. *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde Marx (1875, Bölüm 1), kapitalizm sonrası komünist toplumu iki aşamada açıkladı. Marx ilk aşamayla ilgili olarak şöyle yazdı: 'Burada ele almamız gereken, kendi temelleri üzerinde *gelişmiş olan* değil, tersine, kapitalist toplumdan *doğduğu* şekliyle bir komünist toplumdur; dolayısıyla iktisadi, manevi, entelektüel, bütün bakımlardan, bağrından çıktığı eski toplumun damgasını hâlâ üzerinde taşıyan bir toplumdur'. 'Üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı dayanışmacı toplum'un bu ilk aşamasında Marx için temel nitelik, bilinçli kolektif plan çerçevesinde 'kişisel emeğin, doğrudan toplam emeğin bir parçası olmasına karşın artık dolaylı bir şekilde var olması'ydı. Ardından, 'birey olarak üretici —çıkarımlar yapıldıktan sonra— topluma vermiş olduğunun tam karşılığını alır. ... Topluma, bir biçimde sunmuş olduğu emek miktarının aynısını, ondan başka bir biçimde geri alır'. Marx, bu mübadelenin çalışma örgütlenmesine bağımlılığının —tam bir burjuva ilkesi— komünist toplumun ilk aşamasında kaçınılmaz bir 'kusur' olduğunu öne sürer. Ve bu, komünizmin ikinci ve en yüksek aşaması olarak komünist bir üretim biçimine dayanan komünist toplum kurulduğunda, sadece ihtiyaca göre paylaşım ilkesiyle aşılır. 'Komünist toplumun daha yüksek bir evresinde... ancak o zaman burjuva hukukunun dar ufukları tamamiyle aşılabilir ve toplum, bayraklarının üzerine şunu yazabilir: Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar!'.

Bugün çoğu Marksist (hepsi değil) tarafından sosyalizm ve komünizm kavramlarındaki son dönüşümde sıklıkla Lenin'in tanımlaması kullanılır-

ken, bu değişim 20. yüzyılın başlarında Marksist ve Marksist olmayan sosyal demokratlar arasında yaygınlaşmıştır. Lenin, Marx'ın söz konusu terimleri bu şekilde kullandığına işaret etmek için epey uğraştı, ancak yine de bu terimlerin güncel kullanımı bu yöndeydi. Sosyalizm Marx'ın komünizminin ilk aşamasıyla, 'eksiksiz komünizm' ya da düpedüz komünizm ise komünizmin üst aşamasıyla özdeşleştirildi.

Marx için kapitalizmden eksiksiz komünizme geçiş sürecinin ilk aşaması olan sosyalizm, kapitalizmin çoğu olumsuz özelliklerinin ortadan kaldırılması olarak nitelenir. Bu kapitalist üretim kararları bireysel sermaye ile alınır, sermaye birikimine doğru yönlendirilir ve insani gelişime yönelik, özellikle iki önemli kısıtlama piyasa sonuçlarıyla düzenlenir. Birincisi, doğanın dönüşümü için insan emeğinin toplumsal olarak verimsiz kullanımıdır. İkincisi, işçilerin toplumsal sürecin öznesi yerine nesnesi olmaya hapsedilmesidir. Ve bu ekonomik sistem, kapitalist sınıfın siyasi egemenliği sayesinde uygulanır. Bu nedenle, yukarıda görüldüğü gibi, Marx üretim araçlarına üreticilerin kolektif olarak sahip olacağı sosyalizmi, kapitalizmin bir reddi olarak düşünür; dolayısıyla, işbölüşümünün ve üretim kararlarının kapitalist işleyişi sonlanacaktır. Bu, kolektif çıkarları uğruna tek bir varlık gibi hareket eden tüm toplumun ürettiği bilinçli bir işbirliği planına göre oluşturulacaktır. Siyasal olarak bu kolektif sosyalist ekonomik sistem, çoğunluğun, yani işçi sınıfının demokratik egemenliği yoluyla yürürlüğe konacaktır.

Benzer şekilde, eksiksiz komünizm, sosyalizm altında hâlâ var olan özgün insani gelişim için bir sonraki aşamada engellerin ortadan kaldırıldığı 'eskinin eleştirisi'yle yeniden tanımlanacaktır. Her şeyden önemlisi bu, hem insanların kendi varoluş koşullarını yeniden üretmelerini sağlayan çalışmanın doğasındaki değişimi hem de çalışmaya duyulan kolektif ve bireysel ihtiyacı nasıl anladıklarını içerecektir. Çalışma süresi üretici güçler arttıkça kısalacak ve 'bütün işbirlikçi servet kaynakları daha bol akacaktır'. Çalışma, artık, 'bireyin işbölümüne tabi kılınması, ve de kafa emeği ile kol emeği arasındaki antitez' sebebiyle beşeri gelişimi kösteklemeyecektir. En önemlisi, çalışma artık 'dışsal zoraki emek' olmayacaktır. Fakat Marx'a göre, çalışmanın doğasını değiştirerek onu 'gerçekten özgür çalışma'ya dönüştürmek, dışsal dayatmanın negatif yok edilişinden daha fazlasını gerektiriyordu; bu, çalışmanın, işçilerin birer birey ve canlı türü olarak beşeri potansiyellerini geliştirebileceği bir nitelik kazanmasını ve böylece 'sırf hayatı idame ettir-

menin bir aracı olmakla kalmayan ama aynı zamanda yaşamın başlıca talebi haline gelen bir şey olmasını da gerektirir.

Devrim

'Kapitalist toplum ile komünist toplum arasında, birinden ötekine devrimci bir dönüşüm dönemi vardır' (*Gotha Programı'nın Eleştirisi*, Bölüm 4). Marksist devrim teorisi bu dönüşümün neden ve nasılıyla ilgilidir. Marksist devrim teorisi, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmanın çözümü ve insani gelişimin elde edilmesiyle formüle edilebilir. Bu iki formülasyon birbiriyle bağdaşmaz değildir ve Marx'ın çalışmalarında her ikisi de tekrar tekrar sunulmuştur. Ancak her iki formülasyon da, devrimin doğasının bir yönüne yapılan vurgu nedeniyle, yanlış olarak tek taraflı ve kısmi biçimde yorumlanabilir konulardır. Marx'a göre bu iki formülasyon devrimin tek teorisinin iki farklı veçhesidir.

Üretici Güçler ile Üretim İlişkileri Arasındaki Çatışmanın Çözümü Olarak Devrim

Marx ve Engels, 1847'de, sürekli güçlenen üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin feodalizmi yıkan burjuva devrimine nasıl yol açtığını yazdılar; benzer çatışma daha sonra kapitalizmin yıkılmasına neden olacak devrimi açığa çıkaracaktı:

> Ancak bu üretim ve değişim araçlarının belli bir gelişim aşamasında, feodal toplumun üretim ve mübadelesini dayadığı ilişkiler, tarımın ve imalatın feodal örgütlenişi, tek kelimeyle feodal mülkiyet ilişkileri, artık o gelişmiş üretici güçlere uymaz oldu. Bu ilişkiler, üretime destek olacağına onu frenliyordu. Giderek çok sayıda zincire dönüştü bu mülkiyet ilişkileri. Bu zincirlerin parçalanması gerekiyordu, parçalandı... Şimdi gözlerimizin önünde benzer bir hareket cereyan ediyor. On yıllardan beri sanayi ve ticaretin tarihi, modern üretici güçlerin, modern üretim ilişkilerine karşı, burjuvazinin ve burjuva egemenliğinin yaşam koşullarını oluşturan bu mülkiyet ilişkilerine karşı başkaldırısının tarihidir yalnızca... Üretici güçler, burjuva mülkiyet ilişkilerini desteklemeye hizmet etmiyor artık; tam tersine bu güçler, o ilişkilere büyük gelmeye başlamıştır, o ilişkiler tarafından engellenmektedirler; engellerden kurtuldukları zaman ise tüm burjuva toplum düzenini bozmakta, burjuva mülkiyetin varlığını tehlikeye sokmaktadırlar... Burjuvazi kendi ölümünü gerçekleştirecek silahları üretmiştir. (*Komünist Manifesto*, Bölüm 1)

Bu formülasyonun önemi, devrimin esas nedeni ve yeni bir geleceğin yaratıcısı olarak mevcut ekonomik, siyasal ve sosyal düzen içindeki çelişkiler üzerine vurgu yapmasıdır. Bu, mevcut çelişkilerin incelenmesi ve çözümlerinin muhtemel biçimleri üzerine düşünülmesiyle geleceğin genel biçimini (tarihsel durumun önemi nedeniyle ayrıntıları değil) görebildiğimiz Marx'ın yukarıda belirtilen pozisyonuna ulaşmayı sağlar. Bu aynı zamanda, Marx'ın ünlü 'toplumun hareket yasaları'nın kaynağıdır, ayrıca sonuçların eğilimsel ve mekanik biçimde belirlenmiş olmadığı şeklinde anlaşılır. Bu görüş, ütopik sosyalistlerin yaklaşımına karşın sosyal reformcuların fikriyatında arzulanan düşüncelerden doğan daha iyi bir geleceği teşkil etmektedir.

Bu formülasyonun zayıflığı, tek başına ele alındığında, bu çelişkilerin çözülmesi için gerekli aktif özneler olarak insanların (özellikle işçi sınıfının) rollerinin büyük ölçüde vurgulanmadığı ya da reddedildiği tek taraflı yoruma açık olmasıdır. Marx'ın Feuerbach'ın felsefesiyle yollarını ayırmasının özünde bunun olduğunu yukarıda gördük. Burada, zayıf bir hasma hücumdan medet ummamak için dikkatli olunmalıdır (bunun Marx'ın devrim teorisi açısından içerdiği derinliği anlamak için). Feuerbach tabii ki, beşeri eylem olmaksızın toplumsal çelişkilerin kendi kendine çözülemeyeceğini biliyordu. Ancak onun için proletarya, felsefenin (Alman felsefesinin) yönlendirdiği 'pasif bir pratik' icra edebilirdi. Marx ve Engels tarafından 1845'te (örneğin *Feuerbach Üzerine Tezler* ve *Alman İdeolojisi*) beşeri eylemin bu zayıf fikri yerine, devrimde daha kuvvetli bir güç veya 'öz-etkinlik' ve 'devrimci praksis' olarak çok daha 'etkin bir pratik' anlamına kavuşturuldu.

Beşeri Gelişimin Elde Edilmesi Olarak Devrim

Marx ve Engels erken dönem yazılarından başlayarak, sosyalizm/komünizmi ve ona yol açacak devrimci süreci öz-gelişim uğruna verilen beşeri uğraşın bir sonucu olarak gördü. Çoğu zaman bu, kapitalist toplum ve kapitalist üretim ilişkilerinin gerçek beşeri gelişim üzerindeki sınırlılıkları açısından olumsuz şekilde ifade edildi. Marx bu konuda, özellikle yabancılaşmayla ilgili olarak yoğun şekilde yazdı; öncelikle kapitalizmin nasıl işlediğine yönelik detaylı çalışmalar yaptı. Hem Marx hem de Engels yaşamları boyunca bu görüşü ileri sürdüler. Bazen çok doğrudan ve pozitif tespitler

yaptılar. 'Tüm beşeri güçlerin gelişmesi' ya da 'insanın gerçekte ne olduğu' konusunda kapitalizmin engellerinin kaldırıldığı sosyalizm/komünizmin bu formülasyonu için, birçok referans arasından aşağıdaki ikisi göz önüne alınır. Marx'ın erken dönem çalışmalarından:

> Eğer insan tüm düşüncelerini, duyularını, vb., dış dünyadan ve bu dünya içindeki deneyden alıyorsa, demek ki açıkça önemli olan şey ampirik dünyayı, insanın orada deneyimleyip gerçekten insani olan şeyin alışkanlığını edineceği, kendi insan niteliğinin deneyimini sağlayacağı biçimde düzenlemektir. Eğer iyi kavranmış kişisel çıkar ahlaki ilke ise, toplumsal çıkarla özel çıkarların uyumlu olduğu biçimde toplum düzenlenmelidir. (*Kutsal Aile*)

Ve Marx'ın daha sonraki çalışmalarından:

> Oysa gerçekte, sınırlı burjuva formu kendi örtüsünden sıyrıldığında servet, bireysel ihtiyaçların, yetilerin, zevklerin ve üretim güçlerinin vb. evrenselliğinden başka nedir ki.... Bu gelişimin bütünlüğünü, *kendinde amaç olan tüm insani güçlerin gelişimini sağlayan şey*, geçmiş tarihsel gelişimden başka hiçbir önvarsayıma dayanmaksızın insanın yaratıcı gizilgüçlerinden çıkarılan mutlaktır. (*Grundrrise*, 4. Defter, vurgu eklenmiştir)

Marx'ın devrim teorisinin bu sunumu, yirminci yüzyıl boyunca önceki ifadesinden daha az yaygındı; bugün bu bakış açısına özellikle '21. yüzyıl sosyalizmi'nin güncel tartışmasını tamamlayan biçimde ilgi duyulmaktadır. Marx'ın devrim teorisinin bu formülasyonunu daha geniş ele alan mevcut iki eser Draper (1977) ve Löwy (2005)'nindir.

Bu formülasyonun önemi, Marx'ın devrim teorisinin merkezine beşeri öz-etkinliği koyarak (Marx, bunun zorunlu olduğunu savunuyordu), Marx'ın Feuerbach'a olan ilgisine hitap etmesinde düğümlenmektedir. Bu, bazı bilimsel sosyalizm savunucularınca —Fromm'un (1961, s. 6) Marx'ın 'insana, onun kendini özgürleştirme ve gizilgüçlerini gerçekleştirme kapasitesine olan inancı' şeklinde atıfta bulunduğu şey— göz ardı edilen ya da sıklıkla küçümsenen Marx'ın devrimci dünya görüşünün bir yönünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu ikincisi gerçekleşmezse, o zaman Marksist siyasal projenin kendisi ütopik olur. Marksist siyasal proje, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmanın çözüme kavuşturulması olarak Marx'ın devrim teorisinin tamamlayıcı bir unsuru biçiminde anlaşıldığında, kapitalizmin hareket yasaları üzerine odaklanmayı bütün değişimlerin öznesi olmak durumunda olan beşeri aktörlere odaklanmanın karşısına diken (politik açıdan) steril bir devrim teorisini devre dışı bırakır.

Bu formülasyonun zayıflığı, tek başına ele alındığında, temel aktörlerin faaliyet gösterdiği çevrede dayatılan (yine mekanik olarak belirlenmemiş) nesnel sınırlılıkların önemsenmediği ya da göz ardı edildiği değişimlerin (devrimci) potansiyelini dolaylı anlatan volontarizme açık oluşudur. Belli bir kapitalist formasyonda, çelişkilerin mevcut durumuyla bağdaşmayan devrimci dönüşümler gerçekleştirme yönündeki girişimler etkisiz olmak bir yana, çok daha vahim sonuçlar doğurabilir. Böylesine bir volontarizm; sosyalist/komünist toplum inşasının başında, kapitalist engellerin kaldırılmasını geciktirecek eylemlerin ortaya çıkmasına neden olabilir.

Sonuç

Marx için sosyalizm/komünizm insanlığın potansiyelinin gerçekleştirilmesini (ve daha da geliştirilmesi) sınırlandıran kapitalist çelişkilerin çözümü olarak doğdu ve tanımlandı. Bu, tarihsel açıdan olumsal, ancak mekanik olarak belirlenmemiş bir süreç olarak anlaşıldı. Kapitalizmi olumsuzlayan diğer şeyler arasında sosyalizm, bu sürecin ilk aşaması olarak, iki temel dönüşümle tanımlanabilir. Birincisi, demokratik olarak kolektif bir plana göre işleyen bir ekonominin yerleşmesiyle kapitalist piyasa sisteminden ekonomik kurtuluştur. İkincisi, işçi sınıfı veya halk demokrasisinin kurulmasıyla kapitalist sınıf düzeninden siyasal kurtuluştur. Sosyalizmin diğer olumsuzlayanları arasında tam komünizm, üç ana dönüşümle betimlenir. Birincisi, çalışmanın azaltılması ve insanileştirilmesidir; buna bireyin işbölümüne tabi olmasına son verilmesi (işbölümüne son vermek anlamına gelmez bu) ve kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrımın ortadan kaldırılması da dahildir. İkincisi, bir tür ve birey olarak insanların gelişimini sağlayan şeylerin sadece fiziksel var oluş için gerekli olduğu ve çalışmanın dışsal olarak dayatıldığı olumsuz anlamda anlaşılmasına eşlik eden bir değişimdir. Üçüncüsü, ürünlerin 'herkese ihtiyacına göre' dağıtıldığı yeni bir hak ilkesinin – eşdeğerlerin mübadelesi– eski hak ilkesinin yerine geçmesidir.

Marx'ın devrim teorisi, daha sonra, kapitalizmden sosyalizm/komünizme geçişin neden ve nasıl olacağıyla ilgilenir. Marx, devrim teorisinde birbirini tamamlayıcı iki yöntem sunar. Bir yandan, bu devrimci dönüşüm, kapitalizmde üretim ilişkileri ve üretici güçlerin çatışmasının dışında bir işleyiştir. Öte yandan, bu devrimci dönüşüm, insanların birer birey ve canlı türü olarak kendi potansiyellerini gerçekleştirme yolunda verdikleri uğraştan kaynaklanır. İlk formülasyon devrimci dönüşüm için nesnel temelleri

vurgular ve kendisini ikinci formülasyonun açığa çıktığı devrimci volontarizme karşı korur. İkinci formülasyon, daha iyi bir dünya yaratmak için insanların kendi-eyleminin merkezi rolünün gerekliliğini vurgular ve kendini ilk formülasyonun doğduğu mekanik determinizme karşı korur. Marx'ın çalışmaları boyunca her iki formülasyon da kendini göstermektedir; her iki sunum da eşzamanlı biçimde Marx'ın devrim teorisi olarak anlaşılabilir.

Çeviri: **Deniz Parlak**

52
SOSYOLOJİ

Alberto Toscano

Bütün disiplinler içinde sosyoloji, bugün, Marx'a şöyle ya da böyle, kanonik bir statü verme konusunda tektir. Marx'ın sosyolojinin 'kurucu babaları' arasında sayılması ve sosyolojik ortak duyuya çok sayıda Marksçı kavramın yedirilmiş olması yanında, toplumsal olanın iktisadi olana içkin olduğunu iddia eden bir düşünce geleneği olarak algılanan Marksizm'in indirgemeci varsayımlarından daimi bir şüphe de duyulmaktadır. Fakat sosyoloji ile Marksist politik ekonomi arasındaki politik ve ideolojik karşıtlıkların temelleri önemsizleşirken, yapıcı eleştirel diyalog için daha fazla olanak ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, çağdaş toplumsal kuramın büyük kısmı —aktör-ağ kuramından post-kolonyal kurumlara kadar— Marksizmin temel öğretileri sayılan öğretilerin, özellikle de tarih, kapitalizm ve toplumsal olan gibi totalize edilebilir kendiliklerin varlığının inkarına dayanır. İnşacılık, tarihsel farklar ve çokluk üzerine yapılan yaygın vurgu, Marksist politik ekonomiye ilginç bir şekilde meydan okur. Bu meydan okuma 20. yüzyılda ana akım sosyolojinin Marksizm'e getirdiği eleştirilerden pek çok açıdan farklıdır.

Marx'ın entelektüel gelişimi sosyolojinin bir disiplin olarak ortaya çıkışının öncesine rastlar. Marx her ne kadar, 1838'de 'sosyoloji'yi yeni bir terim olarak ortaya atan August Comte'un pozitivist sistem inşasına kısa bir bakış atmış olsa da, Comte'un sabık akıl hocası Saint-Simon, tıpkı Charles Fourier ve Robert Owen gibi, Marx ve Engels tarafından modern bilimsel sosyalizmin ütopik önceli olarak görülmüştü. Fransız Devrimi sonrasında yazan

ütopik sosyalistler, sınıf çatışmalarını ve iktisadi gerilimleri yeni ortaya çıkmakta olan bir sanayi toplumunun özellikleri olarak kayda geçirmişlerdir. Fakat sınıf mücadelesinin olgunlaşmamış karakteri, bunun yanı sıra devrime besledikleri husumet, onların, gerçek bir tarihsel özneden yoksun dönüştürücü vizyonunu ancak steril ve fantastik planlara ya da iyileştirilebilir reform projelerine ulaştırabilirdi. Marx ve Engels'in *Manifesto*'da yazdıkları gibi 'yeni toplumsal yasaların' peşinden koşan 'yeni bir sosyal bilimin' ortaya çıkmasının, sınıf mücadelesinin ve kapitalist gelişimin gerçek tarihsel koşullarının kavranamamasının bir sonucu gibi gözükmesi ironiktir. Yıkıcı devrimler yerine uyumlu gelişimi hedefleyen bu ütopik öğretilerin aşamacı, evrimci ve anti-politik karakteri, bunları savunanların sınıf perspektifi ile de verimli bir şekilde ilişkilendirilebilir. Bu öğretilerin savunucuları, mücadeleyi sömüren ile sömürülen arasında değil de, çalışkan ile aylak arasındaki mücadele olarak görürler. Doğruluk derecesi ne olursa olsun, ütopik sosyalizmin analizi, belirli türden toplumların ortaya çıkışını anlamak için tarihsel, politik ve iktisadi bağlamların çözümlenmesi açısından, Marksizm'in sosyolojiye katkısının önemli bir boyutunu oluşturur. Sosyal bilimin bu sosyal bilimi, örneğini Pierre Bourdieu'nun çalışmalarında gördüğümüz düşünümsel sosyolojinin öncüsü olarak görülebilir.

Marx'ın sosyolojiye katkısının ve meydan okumasının merkezinde, kapitalizmin biricikliği ya da 'modern burjuva toplumu' hakkındaki tarihsel ve kuramsal açıklamaları yer alır. Marx'ın *Kapital*'de ve diğer çalışmalarında işaret ettiği birçok sosyal fenomen —kapitalizmde toplumsal ilişkilerin soyut karakterinin gittikçe artmasından emeğin vasıfsızlaşmasına, teknolojik inovasyon dinamiğinden kapitalizmin geleneksel yaşam ve üretim biçimleri üzerindeki yıkıcı etkisine kadar— endüstriyel modernitenin sosyolojik anlatılarının verili malzemesi haline gelmiştir. Yine de, kendisinin de defaatle belirttiği gibi, Marx'ın temel katkısı kapitalizmin etkilerini ortaya sermek ya da sınıf mücadelesini saptamak değil, modern burjuva toplumunun mantıksal yapısını ve tarihsel eğilimlerini çözümlemesinde yatmaktadır. Burada Marx'ın toplumsal hayatın hukuki, siyasi ve ideolojik taraflarının Aydınlanma düşünürleri ile Hegel'in 'sivil toplum' dediği alanda temellendiği ve sivil toplumun 'anatomisinin' de politik ekonomiye yerleştirilmiş olduğu yönündeki eleştirel kavrayışı önemlidir.

Klasik sosyoloji, toplumun bireyselleşmesini korporatizm ile çözülecek bir sorun, bir özgürleşme aracı ya da geri döndürülemez bir kader olarak

görme eğilimindeydi. Marx'ın politik ekonomiye yönelmesi, bireycilik ve kolektivizm arasındaki ahlaki karşıtlıktan uzak durup, kapitalist toplumun sistematik bir incelemesini yapmasına olanak sağladı. Bu sistematik inceleme, atomizasyon (gittikçe derinleşen bir işbölümü, meta değişimi yoluyla komünal bağların çözülmesi ve yurttaşların siyasi ideolojisinin yükselmesi) ve toplumsallaşmanın (üretim için işbirliğinin gittikçe artan önemi, bilimde toplumsal bilginin üretici bir güç haline gelmesi, toplumun karşılıklı bağımlılığının artması ve dünya pazarının ve bir bütün olarak insanlığın ortaya çıkması) eşzamanlı gerçekliğini de açıklamayı başardı. Bu diyalektik, Marx'ı bir faydacı olarak gören Parsonscı bakış açısı tarafından tamamen gözden kaçırılmıştı. Her ne kadar Marx erken dönem felsefi yazılarında bireylerin temelde toplumsal varlıklar olduğunu iddia etmiş olsa da, toplumsalın normatif bir anlayışını kapitalizmin gerçeklikleriyle yan yana koymadı. Bunun yerine, kapitalizmin çok-değerlikli toplumsal bireylerin gelişim potansiyelini nasıl hem geliştirdiğini hem de vahşice baltaladığını açıklamaya çalıştı. Durkheim gibilerin sonradan yapacağı gibi toplumsal çıkarları bireysel çıkarların karşısına koymak yerine, Marx'ın içkin politik ekonomi eleştirisi hem piyasa mekanizmasının hayırhahlığına dair liberal inancın zayıflığını hem de modern burjuva toplumunun yarattığı özgürleşme olanaklarını göstermeyi amaçladı.

Çelişki fikrinin kendisi sistemik eğilimler, politik-ekonomik sınırlılıklar ve toplumsal potansiyeller arasındaki ilişkiler hakkında güçlü/etkili bir düşünüş şekli olarak görülebilir. Bu yüzden, teknolojik gelişmenin dinamiği bir taraftan toplumsal zorunluluk âleminden kurtulma vaadini barındırırken, aynı zamanda da kapitalist birikimin zorunlulukları, başka bakımlardan fuzuli olan işçilerin sürekli sömürülmelerine ve sefalete itilmiş bir yedek işgücü ordusunun yeniden üretimine yol açar. Kapitalizmin dur durak bilmez dinamizmini ve sermaye birikiminin devamlılığı açısından yarattığı sınırlılıkları (aşırı birikimden eksik tüketime, orantısızlıktan ekolojik yıkıma kadar —sınıf mücadelesini de unutmayarak— anlama çabası, Marksçı geleneği, düzen, istikrar ya da, bütünleşme sorunlarını sınıf ilişkilerini dönüştürmeden ya da yok etmeden çözülecek sorunlar olarak gören sosyolojilerden ayırır. Ütopik sosyalizmin erken varyasyonları gibi, toplumsal sermayeyi canlandırmak, kömüniteleri yeniden inşa etmek ya da uyumlu bir toplum kurmak yolundaki çağdaş talepler —ki bunlar sıklıkla akademik sosyolojik yazının normatif ya da reçeteci kısmında yer alırlar— kapitalist toplu-

mun toplumsal eşitsizlik ve istikrarsızlık yaratmak zorunda olduğu gerçeğini göz ardı eder. Peki bu, ekonomizm ve belirlenimcilik suçlamalarının yerinde olduğu anlamına mı gelir?

Kendisinden sonraki pek çok sosyolog gibi Marx da modern toplumu karmaşık bir zorunluluklar ve kısıtlamalar sistemi olarak görür. Bu sistemde bireyin özgür iradesi hukuki ve siyasi bir koyut olsa da, toplumsal açıklamanın temelini oluşturamaz. Örneğin, kapitalistlerin failliği birikim sürecinin kişileşmesidir; bu Marx'ın bazı yazılarında 'otomatik özne' olarak da geçer. Kapitalistlerin bireysel eylemleri, Marx'da sıklıkla olduğu gibi, kınama ve tiksinme yaratsa bile, bunlar, kendilerinin yönetmediği bir tarihsel mantığın 'taşıyıcılarıdır'. Fakat Marx'ın erken dönemde yabancılaşma konusuna hasrettiği ilgisinin de gösterdiği gibi, Marx emek gücündeki soyut tahakkümün görünürdeki otonom sisteminin kaynağını asla unutmaz. Kapitalist zorunlulukların üretimin ve toplumun organizasyonu üzerindeki etkilerine ilişkin analizi Weberyan 'rasyonalizasyon'a ya da gittikçe gayrişahsileşen, mekanikleşen ve nihilistleşen bir zaman olarak modernitenin diğer anlatılarına benzer olsa da, kapitalizmin canlı emeğe çelişkili ihtiyacı ve bu canlı emeğin bir sınıfa dönüşmesi, Marksizm'in sosyalist devrimin kaçınılmazlığıyla ilgili teleolojik perspektiflerinden vazgeçmiş varyasyonlarında bile, kolektif öznenin olabilirliğinin kesilip atılmadığı anlamına gelir.

Marx'ın kendi itirazlarına rağmen, sınıfların analizi Marksist politik ekonominin sosyolojik araştırmaya yaptığı katkının merkezinde yer alır. Emek ile sermaye arasındaki çatışmanın gerçekliklerini inkar etmemekle birlikte, klasik sosyoloji, emek sürecindeki pozisyondan türetilmiş bir sınıf yapısı fikrini sorgulamış, sınıf kimliğini piyasayla ilişkiyle, yaşam fırsatlarıyla ve statünün eş-belirleyiciliğini vurgulayarak açıklamıştır. Gelişmiş kapitalist ekonomilerde endüstriyel işçi sınıfının nitel ve nicel marjinalizasyonunun tespit edilmesiyle birlikte, son otuz yıl, özcülük ve kimlik formasyonunu ve çağdaş toplumlarda iktidarın kompleks karakterini anlayamamakla suçlanan sınıf analizinin merkeziliğine gittikçe artan bir saldırıya sahne oldu. Bu yüzden, bir zamanlar Marksçı sınıf analizini tamamlayıcı ya da onun eksiklerini giderici nitelikte görünen yaklaşımlar —uysal işçilerin bireysel bedenlerini disipline eden iktidarların ve bilgilerin analizinden, ev içi emeğin emek gücünün yeniden üretimindeki ve patriyarkanın sınıf tahakkümünün sürdürülmesindeki rolü hakkındaki feminist vurguya kadar— (Burawoy ve Wright'ın yararlı ayrımını kullanarak) üretim ilişkileri-

nin ve üretim içi ilişkilerin materyalist araştırılmasından uzaklaştılar. Eşitsizliğin devamı ya da şiddetlenmesiyle karşılaşan, sosyolojinin büyük kısmı bu duruma yol açan ekonomik temelin sistematik açıklamasını pas geçip, ahlaki itkisi analitik kavrama yeteneğiyle pek de eşleşmeyen bir dışlama sözlüğüne başvurdu.

Çağdaş sosyal teorinin Marksizm'e hâlâ yönelme refleksine sahip olan kolları –örneğin, en çok öne çıkan ismi Antonio Negri olan 'post-işçici' gelenek– kapitalist sömürüyü çağdaş hayatın temel bir olgusu olarak almaya devam ediyor, fakat bu sömürünün gittikçe artan biçimde toplumun tamamına yöneldiğini öne sürüyorlar (Foucault'nun bio-politik nosyonuna bu nedenle dayanırlar). Sömürülenleri sınıf olarak değil, 'çokluk' olarak ifade ederler. *Grundrisse*'deki bireysel emek zamanın artan önemsizliğine dair yorumlara dayanarak (fakat emeğin organik bileşiminin Marx'ın argümanındaki merkeziliğinin önemini azaltarak), bir tarafta doğrudan doğruya toplumsal işbirliğine dayanan, gittikçe artan ölçüde 'bilişsel' üretici güçlerin, diğer taraftaysa ücretli emek formu ve mülkiyet haklarına (örneğin, metalaşmamış denkler arası şebekelerde üretilen dijital ürünlerin patentlenmesi yoluyla) dayalı bireyselleştirici üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin altını çizerler. Bu durum bize Marksist politik ekonominin bazı ilkeleri reddedilirken (değer teorisi), onun bazı en ortodoks şemalarının (üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki potansiyel devrimci çelişkinin varlığı) eski statülerini kazanabileceğini gösterir.

Politik amaca uygun Marksist dogmatizmin de yardımıyla, çağdaş sosyal teorinin büyük kısmının sınıf fenomenlerinin değişen görünüşüne tutunarak onların gerçekliğini reddettiği söylenebilir. Paradigmatik erkek sanayi işçisinin ve bir toplumsal kimlik olarak 'işçi sınıfının' merkeziliğinin kaybı, kültürel, bilişsel ve duygulanımsal çalışmanın aynı anda her yerde bulunması durumuyla birlikte, Marksist politik ekonominin analiz ettiği sınıf dinamiklerinin sürekliliğine ve hatta şiddetlenmesine karşı disipliner bir körlük yarattı. Toplumsal ilişkilerin sürekli metalaşması, çalışma saatlerindeki fiili artış ve 'bilişsel' emeğin çokluk acımasız Taylorizasyonu (çağrı merkezlerinde ve de eğitim ve kültür sektörlerinde), sömürü olarak sınıf üzerinde Marksist bir odaklanmayı korumazsak ve kapitalist toplumun kurumlarında ve ideolojilerindeki sınıf ilişkilerinin çelişkili yeniden üretimi ile sürekli bir meşguliyet içinde olmazsak, opak fenomenlerdir. Devlet iktidarı, ekonomik kurumlar ve öznellik biçimlerindeki çeşitliliği tamamıyla betimsel ya

da ampirist bir sosyal bilimin nesneleri olarak ele almak yerine, Marksist politik ekonomi, sosyolojinin kapitalizmin kendisini ancak kendi kurumsal ve ideolojik ortamını sürekli dönüştürerek, sınıf sömürüsünü meşrulaştırmanın yeni yollarını bularak ve kendi birikim rejimine uygun kültürel formlar meydana getirerek yeniden üretebilmesini sağlayan mekanizmaları araştırmasını sağlayabilir. Dikkatimizi kapitalist yeniden üretimin dinamiklerine ve bunlara karşı direnişe yöneltmek, yakın tarihli sosyal kuramlaştırmanın önemli temalarını —ağ'ın örgütsel bir biçim olarak ortaya çıkmasından yaşamın ve nüfusun siyasetiyle ilgilenen Foucaultcu nosyonlara, maddilik ve beden ile meşguliyetten postmodernizmin estetiği üzerine tartışmalara kadar— zengin bir politik ekonomik bağlam içine yerleştirmemize olanak sağlar. Marksist politik ekonomi ile sosyoloji arasındaki verimli diyaloğa örnek olarak neoliberalizmin ütopik bir ideoloji, bir tür yönetimsellik ya da sınıf iktidarının restorasyonunu amaçlayan bir proje olarak tanımlanması verilebilir.

Marksizmin 19. yüzyılın ilerleme ideolojisinden miras aldığı teleolojik formülasyonlar pek çok Marksistin ve sosyoloğun, Marksist politik ekonominin kapitalizmin, farklılaşma ve ayrışmaya olan süreğen ihtiyacının yanı sıra, merkezileştirme ve homojenleştirme eğilimlerini açıklama kapasitesini de ıskalamasına yol açtı. Marksist coğrafyacıların açıklıkla belirttikleri gibi, kapitalizmin kullanım değerine ve somut emeğe duyduğu benzersiz kayıtsızlık, modernite eleştirmenlerinin betimlediği aynılığın üretilmesinin bir kaynağıdır. Fakat bu, aynı zamanda, bugün finans sermayesinin, ki bu sermaye için (teknolojik, kültürel, ekonomik ve coğrafi) farklılık değerli bir varlıktır, onun yırtıcı mobilitesi tarafından kızıştırılmış temel bir fırsatçılığın da temelini oluşturur. Emeğin biçimsel yönden boyunduruk altına alınmasıyla ilgili örneklerin (eve iş verme sistemleri) 'geri dönüşü', bazı sektörlerin mutlak yerine göreli artık değere yaslanması, ilksel birikimin (ya da mülksüzleştirme yoluyla birikimin) genişletilmiş yeniden üretimin sınırlarını telafi etmek için sürüyor olması, fikri mülkiyette yapay rantların yaratılması ya da otomasyona yapılacak yatırımın kârlı olmadığı durumlarda ucuz kol gücüne başvurulması– bunların tümü teleolojik olmayan ve kökleri Marx'ın kapitalizm analizine dayanan politik ekonominin açıklamak için donanımlı olduğu fenomenlerdir. Halbuki ana akım sosyolojik düşüncede bunlar 'küreselleşmenin' tezahürleri ya da toplumsal değişimin temel mantığıyla tersleşen argümanlar olarak görülürler.

Marksizme karşı polemikler azalmış olsa da, çağdaş sosyoloji hâlâ kendini politik ekonominin eleştirisinden ayırmak konusunda kararlıdır. Farklılığa, karmaşıklığa, kültüre ve maddiliğe dönüş, bir bakıma özcü, belirlenimci ve ekonomist Marksizme negatif referanslar aracılığıyla anlaşılabilir hale gelir. Fakat açıklamadan betimlemeye, bütünsellikten çeşitliliğe, makrodan mikro sosyolojik perspektiflere geçiş, aynı zamanda klasik sosyolojinin meşguliyetlerinden bir kopuş ya da uzaklaşmayı gerektirmiştir. Bu yüzden, sınıf analizinin yeni bir biçimini bulmak yerine, sınıf bir uğraş alanı olarak tamamen terkedilmiştir. Sosyolojinin modern sanayi kapitalizminin benzersizliğine duyduğu geleneksel ilgiden uzaklaşan post-yapısalcı ve post-kolonyal perspektifler, bir yandan da 'kapitalizm'in birleşik bir sistem ya da kategori olarak varlığını sorguladılar. İroniktir ki, bu anti-özcü saldırının büyük kısmı Marksizme değil, neo-klasik iktisattaki ekonomik davranış anlayışına, ana akım kalkınma teorisine ve neo-liberalizme yöneltildi. İktisat sosyolojisi ve iktisadi antropoloji piyasaların, paranın ve ekonominin güvencesiz ve inşa edilmiş karakterini göstermek üzere, birçok açıdan marjinalizme ve erken tarihli ana akım sosyal araştırmaların neo-klasik ekonomisine bel bağlamayı bırakarak, yardıma çağrıldı. Bu araştırmaların büyük kısmı toplumsal üretim, tüketim ve dolaşım ilişkilerinin teknolojik, ilişkisel ve kültürel gömülü olma durumu hakkında önemli içgörüler kazandırdılar. Bunun yanı sıra, birikimin koşullarını yeniden üretmek için gerekli olan sembolik ve maddi güçlerin çeşitliliğine de işaret ettiler.

Fakat Karl Polanyi'deki insanın geçimine dair esasa dayalı vizyona yapılan referanslar dışında, *homo-economicus* kurgusunu olanaklı kılan sosyoteknik araçların sosyolojik araştırması, ampirik bulgularını kapitalizmin bir bütün olarak dinamiklerine dair daha geniş bir eleştirel açıklamayla birleştirmekten kaçınmıştır. Yakın tarihli sosyolojik araştırmalar iktisadi davranışın temelleri hakkında zengin betimlemeler sunmuştur. Yine de bunlar, bireylerin, şirketlerin ve devletlerin strateji ve işleyişlerinin (çelişkili) parametrelerini belirleyen daha geniş çaplı sistemik baskıları açıklamakta zorlanırlar. Bu, büyük ölçüde kapitalizmin, emeğin toplumsal formunun değerformu tarafından dikte edildiği ve somut emekçilerin ve beşeri farklılıkların soyut emek ve paranın genel eşdeğerliliğinin aynı birimle ölçülebilirliği tarafından içerildiği bir toplum olma özelliğini ihmal etmelerinden kaynaklanır. Bu yüzden, matematik teorilerinin ekonomiyi 'icra etme'de oynadıkları rol hakkında araştırmalar ya da piyasa faaliyetlerini mümkün kılan teknik

araçların aynı anda birden fazla yerde bulunmalarına harcanan dikkat, Marx'ın teorisinin benzersiz şekilde içeriğe kayıtsız olan birikim süreci tarafından yönlendirilen bir topluma egemen olan gerçek soyutlamalar hakkında getirdiği kuvvetli açıklamaları görmezden gelirler; tıpkı insan olmayan faillerin, bireyler arasındaki toplumsal ilişkilerin şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler gibi göründüğü meta fetişizmi dünyasında aldığı spesifik biçimleri unuttukları gibi. Politik ekonominin Marksist eleştirisi, 19. yüzyıl endüstriyel kapitalizminin şeyleştirilmiş, nostaljik bir betimlemesi olarak sunulmamalıdır. O, değer-biçimin tahakkümü altındaki, sömürü üzerine kurulu ve tarihsel olarak değişken kurumlar ve ideolojik düzenlemeler yoluyla yeniden üretilen bir toplumu anlamak için bir yöntemdir. Bu açıdan bakıldığında, iktisadi hayatın detaylı sosyolojik etnografilerinin, politik ekonominin eleştirisinden elde ettiği soyutlamalardan başlayıp onların birikimin ve üretimin farklı alanlarında karmaşık, somut ve konjonktürel olarak özgül varoluşlarına varan bir yöntem olan Marksist yöntemle diyaloga sokulacağı yolları tahayyül etmek mümkün hale gelir.

Marksizm, tarihi boyunca, sosyolojinin öncüsü, bir bileşeni ya da rakibi olarak görülmüştür. Akademik disiplinleşmeye yapısal bir karşı koyuş ve toplumsalı insan yaşamının ayrı bir alanı olarak görmeye ilkesel bir karşı duruş, Buharin'in 1920'lerdeki gayretlerine rağmen, şu anlama gelir: Marksizm kendisini hiçbir zaman bir 'sosyoloji sistemi' olarak sunmamıştır. Bu, Kautsky ve Mehring'in 19. yüzyılın sonundaki yazılarından, 1930'lar ve 40'lardaki Frankfurt Okulu üyelerinin faşizm üzerine çalışmalarına, 1970'ler ve 1980'lerdeki emek süreci ve sınıfın yeniden üretimi hakkındaki araştırmalara kadar uzanan Marksçı yöntemlere dayalı önemli sosyolojik araştırmaların üretimini engellememiştir. Burawoy ve Wright, daha da ileri giderek, teleolojik olmayan bir Marksizm kurmayı ve komünist ortodoksinin yıkılmasından sonra bir sosyalist özgürleşme projesi olarak 'sosyolojik Marksizm'i bir platform olarak önermişlerdir. Yakın zamanda iktisadi ilgilerin sosyolojik araştırmalarda yeniden ön plana çıkması ve neo-liberalizmin yaygınlaşan meşruiyet kaybı, sosyolojik araştırmanın şeklini ve yörüngesini etkileyecek dönüşümsel ve eleştirel bir Marksizm için zengin bir bağlam sağlayabilir.

Çeviri: **Görkem Akgöz**

53
DEVLET

Bob Jessop

Bu madde, esas itibariyle, kapitalist toplumlardaki devletin eleştirel analizine Marx ve Engels'in yaptıkları katkılarla ilgilidir; bu katkıların zenginliği ve gücü, daha propagandif ve nispeten erken tarihli bir metin olan *Komünist Manifesto*'yla ve/veya *Kapital* gibi doğrudan iktisadi analizler içeren ve daha soyut kaçan eserlere duyulan abartılı ilgi yüzünden, çoğunlukla görmezden gelinmiştir. Burada genellikle Marx ve Engels'in bütün eserleri göz önüne alınmaktadır. Madde, ayrıca sosyal demokrat ve komünist hareketlerin kuramsal ve siyasal analizlerine ve Frankfurt Okulu, Antonio Gramsci ve savaş-sonrası başarılı Marksist kuramcı kuşağa eğilecektir.

Marx ve Engels

Marx ve Engels devlet üzerine çeşitli analizler yapmışlardır —Marx'ın klasik ve kaba politik ekonomideki ekonomi kategorilerine benzer biçimde siyasal kuram eleştirileri; kalkınmanın tarihsel analizi, belirli devletlerin değişen yapısı ve sınıf karakteri; belli siyasal dönemlerin ve/veya önemli olayların durumsal analizi; kapitalist devlet biçiminin farklı formlarının analizi. Ne var ki, bu analizler daha çok sermaye birikimi mantığı çerçevesinden, pre-kapitalist üretim tarzlarında ve Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri dışındaki günümüz toplumlarında devletin tarihsel analizi (ya da eşdeğer

formları) ve daha stratejik olarak işçi sınıfı içindeki tartışma sürecini etkileme yönündeki siyasi açıklamalara odaklanır.

Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi (1844) ve *Hegel'in Hukuk Felsefesi Eleştirisine Giriş* (1843) eserlerinde Marx, ortaya çıkan burjuva toplumsal formasyonunun (a) devlet merkezli siyasetin kolektif çıkarlara yöneldiği 'kamusal alan' ve (b) özel mülkiyet ve bireysel öz çıkarların egemen olduğu 'sivil toplum' arasındaki kurumsal ayrıma dayandığını iddia eder. Hegel'in, modern devletin toplumun bütün üyelerinin gerçek ortak ve organik çıkarlarını temsil ettiği iddiasına karşı Marx, devletin, alttan alta süregiden antagonizmaların, kaba maddeciliğin ve toplumun özel mülkiyete ve ücretli emeğe dayalı egoist çatışmalarının yer aldığı 'hayali' bir topluluğun çıkarlarını temsil ettiğini ileri sürer. Sonuçta Marx, Hegel'in, gerçek dünyanın bizatihi çelişkili olduğunun farkında olmadığını ve böylece siyasal birlikleri güvence altına alacak, gerçek kurtuluş ve gerçek ortak çıkarların özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ile mümkün olacağına dair çabaları baltaladığını öne sürer.

Tarihsel Materyalizmde Devlet

> Karşılığı ödenmemiş artık değerin doğrudan üreticilerden alındığı belirli bir ekonomik biçim, yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler ve doğrudan üretimin kendisinden geldiği için karşılığında belirleyen öğe olarak tepki verir. Ne var ki, bunun üzerine, ekonomik toplumun bütün formasyonunun, üretim ilişkilerinin ve bu suretle de eşzamanlı olarak bu ilişkilerin özel siyasi formunun bağrından yükseldiği görülür. Her zaman üretim koşullarının sahipleri ile doğrudan üreticiler arasındaki doğrudan ilişki en içteki gizi, bütün toplumsal yapının gizli temelini ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasi formunu, yani buna uygun özel form olan devleti ortaya çıkarır. (Marx, *Kapital* III, Bölüm 47)

Bu da üretimin toplumsal ilişkilerinin (üretim güçlerinin değil) tahakküm ve bağımlılık ilişkilerini biçimlendirdiğini ima eder. Bu, spesifik devlet politikalarının doğrudan mevcut ekonomik koşullardan yola çıkarak yorumlanabileceği anlamına gelmez. Aksine Marx, 'siyasi örgütlenme biçimi'nin 'ekonomik örgütlenme biçimi'ne tekabül ettiğini öne sürer. Sonuçta özel mülkiyete dayalı ekonomik düzen, ücret ilişkisi ve kâra dayalı ve piyasanın dolayımladığı mübadele, hukukun egemenliği, yasalar önünde eşitlik ve birleşik egemen devlete dayalı siyasi düzene 'karşılık gelir' ya da 'uygun düşer'. Bu, konsolide olmuş, kâra dayalı, piyasa merkezli bir kapitalist üre-

tim tarzı açısından burjuva demokrasisinin 'biçimsel yeterliliği'ni vurgular. Bu bağlamda, ekonomik mücadele normal olarak piyasa mantığı içinde (ücretler, çalışma saatleri, çalışma koşulları, fiyatlar üzerinden) ve siyasi mücadele, hukukun üstünlüğüne dayalı temsili devlet (ulusal çıkarı vatandaşların belli çıkarlarıyla mülk sahiplerinin çıkarlarını uzlaştırmak suretiyle 'hayali' bir genel çıkar tanımlaması yaparak) üzerinden gerçekleşir. Bu da kapitalist devlet biçiminde belirgin bir örgütleyici ilke olarak sınıfın yokluğunu gösterir —hukuksal tekel yoktur, egemen sınıfın siyasi iktidar ayrıcalığı yoktur—; biçimsel olarak eşit koşullarda, tâbi sınıfların mensuplarıyla iktidar için rekabet etmek zorundadır.

Bu, Marx'ı *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, 1848-1850* eserinde demokratik anayasanın kalbinde temel bir çelişki olduğunu iddia etmeye götürür. Çünkü anayasa her ne kadar proletarya, köylü ve küçük burjuvaziye genel oy hakkı verse de (bu kesimlerin toplumsal köleliği bu anayasa üzerinden daimileştirilir) burjuvaziye özel mülkiyet haklarını garanti ederek onun toplumsal iktidarını sürdürmesini sağlar: 'Anayasa, ilk gruptan siyasal özgürleşmeden toplumsal özgürleşmeye doğru gitmemelerini talep eder; diğerleri ise toplumsal restorasyondan siyasal restorasyona geri gitmemelidir'. Bu çelişki Marx'ın belli siyasal rejimlerin gelişimini ya da özel devlet politikalarının içeriğini açıklarken neden ekonomik argümanlara nadiren başvurduğunu açıklıyor –çünkü bu, o anki ekonomik koşullardan ziyade siyasal mücadelelerin özel dinamiklerine bağlıdır. Bundan dolayı Marx, devlet biçimlerine, siyasal rejimlere, siyasal söylemlere, siyasi güç dengelerine ve yanı sıra da ekonomik koşullara, ekonomik krizlere ve temel çelişkilere vs. özel bir önem verir.

Marx'ın tarihsel maddeci yaklaşımı kapitalist üretim tarzında egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin 'biçimsel' analizine vurgu yapar. Biçimsel bir analiz yüzeysel değildir: 'Toplumsal biçimlere' ve onların maddi sonuçlarına odaklanır —farkı yaratan biçimdir! Ne var ki Marx'ın yaklaşımı, yeri geldiğinde işin tarihsel boyutunu da, yani devlet inşasını da göz önüne alır. Uygun bir devlet biçimi inşa edilmelidir, devlet burjuva üretim ilişkilerinden otomatik olarak ortaya çıkmaz. *Komünist Manifesto*'nun (1848) belirttiği üzere burjuvazinin –geniş-ölçekli sanayi ve dünya piyasasının kurulmasının yardımıyla– sonunda modern temsili devlet aracılığıyla ayrıcalıklı bir siyasi denetim elde etmesinden önce yüzyıllar boyunca siyasal sınıf mücadelesi verilmiştir. Bu ve diğer analizler modern temsili devletin yükselişinde —

gerçekten yükseldiyse— iniş-çıkışlardan söz eder. Dahası devlet, özünde çelişkili karaktere sahip olduğundan dolayı, egemenler ve tabi sınıflar arasındaki siyasal ve toplumsal iktidarları üzerindeki uzlaşma yıkılırsa istikrarsızlığa da açık hale gelir.

Sermaye, Ulus ve Devlet

Marx, kapitalizmi ekonomik olduğu kadar siyasi bir olgu olarak da görür. Bu, ilkel ve rutin birikimin teşvik edilmesinde ve sınıflara bölünmüş toplumsal formasyonların toplumsal düzen koşullarını güvence altına almada devletin rolüne ilişkin yaptığı pek çok tartışmada açığa çıkar. Daha fazla geliştirilmeyi hak eden önemli bir nokta, Marx'ın 'vergiler devletin ekonomik açıdan ifade edilen varoluşudur' biçimindeki gözlemidir (*Moralising Criticism and Critical Morality* (Eleştiriyi Etikleştirmek ve Eleştirel Etik), 1847). Fakat Marx, birikim dinamiklerinin siyasi boyutlarından çok ekonomik boyutlarına ve, aslında, emek üzerine yazmaya niyetlendiği kitaba başlayamadığı göz önüne alındığında, sermayenin bakış açısına işçi sınıfından daha çok odaklanması sonucunda, asla 'devlet üzerine kayıp kitap'ı (*Kapital*'i tamamlayacağı düşünülen altı kitaptan biri) yazmadı.

Buna karşın bazı temel noktalardan söz edilebilir. İlk olarak, bireysel sermayelerin diğer sermayelerle olan rekabetlerinde ve emek sürecinde doğrudan baskı uygulamaları önlenmiştir; ancak devlet sermayenin bütünlüğü adına özel mülkiyeti ve sözleşmelerin kutsallığını korur. Bu, sermayenin emek sürecini yönetmesini, artık değere el koymasını ve diğer sermayelerle sözleşme yapmasını sağlar. İkincisi, kapitalizm özgür ücretli emek gerektirir ve devlet bunu feodal ayrıcalıklara son verme rolüyle, kolektif kullanıma açık arazileri kapatarak, serserileri cezalandırarak ve emek piyasasına girmeyi şart koşarak yaratır –devlet aynı zamanda işçilerin kendi emek güçlerine serbestçe sahip olmalarına olanak tanır, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli koşulları güvence altına alır, fabrika yasalarını yürürlüğe koyar, konut sorununa çözüm bulur, ucuz besin sağlar vb. Üçüncüsü, modern temsili devlet kâr getiren ekonomik faaliyetlere yönelmez –sermaye o faaliyetleri kendisi için ister ve devlete ekonomik ve toplumsal olarak gerekli ama kâr getirmeyen faaliyetleri yaptırır. Bahsi geçen bu faaliyetlerin doğası toplumsal formasyonlara ve zamana göre değişir. Dördüncüsü, modern devlet kendi faaliyetlerini vergi yoluyla finanse eder —bu sermaye üzerinde zorunlu bir yüktür (mümkün olsa başka yere kaydırılabilecek işin

talihsiz maliyetidir); ve/veya kamu borçlarından karşılar –bu, devletin manevra özgürlüğünü 'sermaye grevi' ve/veya 'sermaye kaçışı' tehdidiyle sınırlar. Sonuçta modern devletin faaliyetleri –siyasi programını ekonominin buyruklarına bağlayan– sağlıklı ve büyüyen bir ekonomiye bağlıdır.

Marx ve Engels, kapitalizmin dünya piyasasını geliştirme eğiliminde olmasına karşın pek çok sayıda devletin var olduğunu sıklıkla not ederler. Kendi dönemlerinde, Avrupa'da dahi kapitalizmin eşitsiz gelişimi ve pek çok küçük devletin zayıflığı, geniş iç pazarların örgütlenmesi ve diğer ekonomiler ve kendi ulusal sermayeleri ile rekabet edebilmeleri için ulusal devletlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Devletlerin çoğu, ister ulusal ister emperyal tarzda örgütlensin, korumacı politikalar benimsedi. Dahası, Marx ve Engels'in yazdığı dönemde, bireysel vatandaşlık ve demokrasi ulusal devletler ya da ulus-devletler çerçevesinde daha iyi örgütlenebilir, bu da hayali çıkarlar topluluğuna temel oluşturabilirdi. Buna göre Marx ve Engels, genel olarak başlangıçta yükselen burjuvazi için, sonrasında ise işçi sınıfı hareketi için gereken demokrasi mücadelesinin örgütlenmesini kolaylaştırdıkları gerekçesiyle ulusal devletlerin gelişmesine arka çıktılar. Ne var ki, milliyetçilik ile ilgili görüşleri karışıktı. Bir tarafta tarihsel olarak bazı ulusların ezildiğini ve siyasal özgürlüğü hak ettiklerini teslim ettiler, öte yandan bütün ulusların devlet kuramayacağına ve kendi kaderlerini tayin hakkına sahip olmadıklarına (bazı gerekçeleri açıkça yabancı düşmanı ve ırkçı nitelikteydi) ve milliyetçiliğin işçi sınıfını böleceğine inandılar (*Komünist Manifesto*'nun 'dünyanın bütün işçileri birleşin' haykırışıyla bittiğini hatırlayın).

Marx, emek piyasasının örgütlenmesinde devlet müdahalesine gerek olan örnekler olarak çalışma günlerinin uzunluğunu ve kadın ve çocukların istihdamına ilişkin yasal düzenlemeleri, çalışma koşullarının sermayenin olduğu kadar işçi sınıfı ailelerinin çıkarına düzenlenmesi gereğinden yola çıkarak analiz eder. Sermayeler arasındaki rekabet (nispi değil, mutlak artık değerin rekabetin egemen ekseni olduğu bir dönemde) herhangi bir tekil sermayedarın, çalışma saatlerini kısaltan, aile ve çocuk emeğini azaltan ve çalışma koşullarını iyileştiren ilk sermayedar olmasını önledi. Ne var ki, acımasız rekabet, artan bebek ve yetişkin ölümlerine, demografik düşüşe ve üretkenliğin azalmasına —bütün bunlar fabrika denetçileri ve diğer devlet müfettişleri tarafından rapor edilmiştir— yol açtı. Sendikalar, 'burjuva sosyalistleri' (bkz. *Komünist Manifesto*), insanseverler ve ilerici kapitalistler (nispi artık değerle kâr elde edenler) pek çok tekil kapitalistin iradesine karşı

devlete baskı yaparak yasaların çıkması için birleştiler. Bu, sonradan Engels'in devletin rolünü 'ideal kolektif kapitalist' (aşağıya bakınız) olarak adlandırdığı bir örnektir.

Marx, Fransız Devrimi ve sonrasındaki Fransız devletindeki gelişimin, burjuva demokratik rejiminin kapitalist ekonomik ve siyasi gelişimine ne gibi bir katkısı olduğu ile de ilgilenmiştir. *Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire'i*'nin (1852), Marx'ın Fransa üzerine yazdıklarının en ünlüsü olduğu bir gerçektir. Bu, modern devlet alanında 'siyasi mücadelelerin özgülüğü'ne ait bir çalışmadır –siyasi arenada hiçbir sınıf bunun gibi doğrudan ve tam olarak temsil edilemez ve Marx, siyasi gruplar, siyasi partiler, ordu, paramiliter güçler, siyasi kitleler, entelektüeller, gazeteciler, vb. farklı politik güçlerin 'sınıfsal temellerini' ve/veya 'sınıf ilişkisi'ni çözümlemek için büyük çaba harcar. Marx bu mekanizmaların şeffaf ve apaçık olmadıklarını, derin sorunsallar olup epeyce de dolayımlı olduklarını ileri sürer. Dolayısıyla Marx, 'devlet'in düpedüz 'bütün burjuvazinin ortak işlerinin yürütücüsü' ve/veya 'egemen sınıfın yürütme komitesi' (Marx ve Engels'in *Manifesto*'da propaganda amaçlı olarak ortaya koydukları gibi) olmadığını ileri sürer. Farklı gruplara kimi ayrıcalıklar tanıyan ve ekonomik istikrarı, siyasi düzeni ve toplumsal uyumu daha kolay ya da daha zor yapan farklı rejimlerin sınıf mücadelesi üzerine farklı etkileri vardır. Bonapart'ın darbesi iktidarı ele geçirmek için oportünist bir girişimdi ve artan 'siyasi' kriz (pek de ekonomik krizden kaynaklanmayan bir krizdi bu) ve tâbi sınıfların siyasi olarak etkisiz olduğu ve/veya güçlü bir lideri destekleme eğiliminde oluğu bir dönemde toplumsal düzenin yıkılmasına dair yaygın korkular yüzünden kabul edildi. Ne var ki, Bonapartist diktatörlüğün özerkliği 'bütün burjuvazinin tahkim edilmiş diktatörlüğü' olarak egemen sınıfların ekonomik çıkarlarını da tehdit etti. Ancak kısa bir dönem zarfında, devlet borçlarının artması ve ekonomik büyümeyi teşvik etmede, köylünün malına el koymada ve denizaşırı ekonomik maceralarda Bonapartist devletin rolü ile devlet iktidarı bir kez daha kapitalist çıkarlara bağlandı.

Bu kitap aynı zamanda, tâbi konumdaki sınıfların 'sermaye karşıtı' sınıflar olmaktan 'kendisi için' sınıflara, yani sermayeye karşı direnme durumundan sermayeyi ilga etmeye yönelirken karşılaştıkları örgütsel sorunlar üzerinde de durdu. İki önemli örnek: (a) Küçük ölçekli muhafazakâr köylülük, kırsal olarak izole oluşu, üretim ilişkileri ve tefeci sermaye ile yerel siyasi figürlere bağımlılığı yüzünden 'çuvaldaki patateslerin bir çuval patates'

olması gibi bir sınıf oluşturur ve dolayısıyla kendileri değil başkaları tarafından temsil edilmeye ihtiyaç duyarlar —Louis Bonaparte bu görevi retorik olarak yerine getirdi, pratikte değil ve (b) Lümpen proletarya, yani sınıfdışı (deklase) unsurlar, yapısal olarak örgütsüzdürler, fırsatçı bir biçimde bir o kampta bir bu kampta yer alırlar ve sonuçta güvenilmez müttefiktirler. Daha genel olarak Marx siyasi sınıf ilişkilerini analiz etmede zengin bir söz dağarcığı geliştirdi; sözgelimi, devleti yöneten sınıf, destekleyici sınıflar, edebi temsilciler, siyasal partiler, siyasi söylemin sınıf açısından gerçekliği vb. Bu söz dağarcığı siyasi açıdan özgüldür ve ekonomik sınıf ilişkileri konularına indirgenemez.

Marx, Hegel'in idealist devlet kuramını eleştirirken Engels, Manchester'da eylemli sınıf devletini keşfetti. Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* (1845) eserinde sanayileşmeyi teşvik etmede ve işçi sınıfı örgütlülüğünü bastırmayı desteklemede yerel ve ulusal devletin doğasını araştırdı. Engels askeri konular ve savaş durumu konusunda uzmandı ve Marx gibi özel siyasi durumlar ve devlet politikasının belli yönleri üzerine pek çok yazı yazdı. İleriki yaşamında devletin kökenini ve ekonomik gelişmeye katkısını açıklamak için genel bir kuram geliştirmeye çalıştı. Kapitalist toplumlarda hukuksal sistemin özerkliği ve hukuk ideolojisinin önemi üzerine de yabana atılamayacak savlar geliştirdi; bu içgörüler modern devletin özerkliğine önemli derecede ışık tutarlar. Bir başka çalışmada kimi zaman 'ideal kolektif kapitalist' diye nitelediği kapitalist devletin özgüllüğünü inceledi. Bu, sermayenin 'kolektif' çıkarlarını tikel sermayelerin çıkarlarına karşı eklemleme ve teşvik etmede devletin üstlendiği rolü gösterir. Devlet bu görevi yerine getirebilir çünkü o gerçek bir kapitalist değil, sivil toplum üzerinde ve sivil topluma karşı duran politik bir güçtür ve dolayısıyla bütün sermayeler adına hareket etme yetisine sahiptir (onun 'ideal' karakteridir bu).

Geç Marksist Görüşler

Bu madde, Marx'ın sonraki kuramlarına kapsamlı bir tarihsel ve tematik analiz sağlamıyor. Daha çok, temel analiz konularında bazı esaslı eğilim ve notları tespit ediyor. İkinci Enternasyonal (genel olarak sosyal demokrat nitelikli örgütlenmeydi bu) ve Komintern (Marksist-Leninist), devletin tek taraflı analizini yapmaya meyilliydi. Bunlar siyasi pratikle yakından ilgiliydi; öyle ki, 'akademik' ilgilerden ziyade parti politikasına ya da sendikal amaçlara hizmet ediyorlardı. Her iki hareket de devleti ulusal ya da emperyalist

bağlamda ve/veya büyük ölçüde ekonomik temeli yansıtan, değişen form ve işlevlere sahip belli kapitalist çıkarların ya da daha geniş yöneten sınıf(lar)ın çıkarlarının bir aracı olarak görme eğilimindeydi. Ancak İkinci Enternasyonal sosyalizme parlamenter yoldan ulaşmanın mümkün olduğuna inanırken, burjuva demokratik cumhuriyetinin bile özünde kapitalist olduğu ve yerini doğrudan demokrasiye dayanan yeni bir devlet formunun alması gerektiği –parti diktatörlüğünün sonraki gelişimiyle çelişen bir istek– iddiasıyla Komintern, Marx'ın ve daha önemlisi Lenin'in izinden gitti. Bu kuramlar kapitalizm, emperyalizm, militarizm, kapitalist ve sosyalist bloklar arasındaki çatışmalarda yaşayan sürekli değişimlerin ışığında yeniden düzenlendi ve keza, daha fazla kriz-eğilimli dönemler daha istikrarlı dönemlerle yer değiştirdi (sözgelimi, Büyük Bunalım'a karşılık savaş sonrası canlanma). Ancak bu düzenlemeler genel yaklaşımın esas olarak araçsal ve/veya indirgemeci doğasını dokunmadan bıraktı.

Marksist kuramlaştırmada iki savaş arasındaki dönem iki önemli gelişmeye sahne oldu. İlk olarak erken Eleştirel Kuramcılar güçlü, bürokratik devlete yönelik –otoriter ya da totaliter– çağdaş eğilimleri tartıştılar. Bu, sözde 'örgütlü' ya da 'devlet kapitalizmi'ndeki gelişmeyle egemen sınıf(lar)ın ideolojik gücünü güvence altına almak için medyanın artan rolü ile ve sendika hareketini içerme, olmazsa da vahşice baskılama çabalarıyla eşleşti. Bu fikirler hâlâ etkilidir. Ve ikinci olarak her ne kadar zamanında İtalya dışında büyük ölçüde fark edilmemiş olsa da Antonio Gramsci, faşist hükümet tarafından cezaevine konulan İtalyan Komünist Partisi'nin önde gelen figürüydü o, hapishane defterlerinde devlete ve devlet iktidarına yeni bir radikal yaklaşım geliştirmiştir. Gramsci'nin bu eserinin basıldığı 1960'lar ve 1970'lerden bu yana bu yaklaşım çok önemli olmuştur.

Gramsci araçsalcılığı ve sınıf indirgemeciliğini reddetti ve kapitalist toplumlarda işleyecek biçimde ve aynı zamanda 'doğu'dakinin aksine (Çarlık Rusya'sı) 'Batı'da (Batı Avrupa, Kuzey Amerika) devrim için en uygun koşullar ve en uygun stratejileri kurmak için özerk bir Marksist siyaset bilimi geliştirdi. Gramsci, Leninist öncü parti ve devrimci bir darbenin 'Batı' için uygun olmadığını ileri sürdü ve nihai siyasi-askeri çözümden önce kendi ulusal-halksal hegemonyasını kuracak bir kitle hareketini savundu. Gramsci devleti şöyle tanımladı: 'Yönetici sınıfın yalnızca kendi egemenliğini haklı çıkarmak ve korumakla kalmayıp, üzerinde egemenlik kurduğu kesimlerin aktif rızasını almasını sağlayan siyasi ve kuramsal faaliyetlerin bütünü'

(Gramsci, 1971, s. 224). Gramsci, 'devlet = siyasal toplum + sivil toplum' önerisi ve Batı'da devlet iktidarının en iyi şekilde 'zor zırhına bürünmüş hegemonya'yla analiz edileceği iddiasıyla 'kapsayıcı anlamıyla devlet'e (ya da 'bütünleyici devlet'e) odaklandı. Gramsci iki tür sınıf egemenliği tanımlamıştır: 'Zor' (baskı aygıtını halk kitlesini belli bir üretim biçiminin isterlerine uyum sağlayıp boyunduruk altına almak için kullanmak) ve 'hegemonya' (egemen sınıfların entelektüel, moral ve siyasi liderliklerini kullanmaları ve 'kolektif irade' ya da 'ulusal-halksal uzlaşma'ya uyarlamalarıyla, tabi grupların başarılı bir şekilde harekete geçirilerek 'aktif rıza'larının yeniden üretilmesidir). Zor, sadece devletle tanımlanmaz (sözgelimi, faşist paramiliter terör mangaları); aynı şekilde hegemonya da sadece sivil topluma özgü değildir (devlet de etik-politik işlevlere sahiptir). Bu bağlamda, Gramsci farklı toplumlarda zor, sahtecilik/çürüme, pasif devrim ve aktif rızanın göreceli ağırlığı üzerinde durdu.

Bu savların üçü özellikle dikkate değerdir. İlki, Gramsci'ye göre, etik-politik fikirler ekonomik temelin, hukuksal-politik üstyapının ve moral ve entelektüel alanın karşılıklı şekillenmesinde önemli unsurlardır. Gramsci 'tarihsel blok' kavramını bir toplumsal formasyonun sonuçta oluşan toplumsal birliğine atıfla kullanmıştır. İkincisi, 'hegemonik blok' kavramını politik, entelektüel ve moral liderliğini tabi sınıflar ve halk kitleleri üzerinde uygulayabilme yeteneğini ispatlamış bir sınıf (ya da sınıf fraksiyonu) tarafından örgütlenen sınıf güçlerinin sağlam ittifakı olarak ortaya atmıştır. Gramsci burada 'organik aydınlar'a anahtar bir rol vermiştir; şöyle ki, ya egemen ya da devrimci sınıflara organik bağı olan aydınlar kendi uzundönemli sınıf çıkarlarını ulusal-halksal açıdan ifade edebilen hegemonik projelerini eklemleyebilenlerdir. Üçüncüsü, Gramsci, uzun vadeli hegemonyanın temeli olarak, hayati öneme sahip ekonomik bir çekirdeğe duyulan ihtiyacı vurgular ve ekonomik gerçeklikleri ihmal eden 'rastgele, rasyonel ve iradi' hegemonya kurma çabalarını eleştirir.

Devlete olan Marksist ilgi, 1960'lar ve 1970'lerde yeniden canlanan savaş-öncesi ana yaklaşım ve argümanların çok ötesine geçti. Çalışmalar, gelişmiş kapitalist ekonomilerdeki devletlerin Keynesçilik, planlama ve refah devleti gibi önlemlerle sermayenin çelişkilerini ve kriz eğilimlerini ortadan kaldıramayacağını göstermek için ortaya konmuştur. Söz konusu çalışma başlangıçta kapitalist devletin gerekli form ve işlevlerini Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin temel kategorilerinden elde etmeye ve çağdaş devletlerin

sermaye ilişkilerinin temel kısıtlılıklarından kaçamayacaklarını ispatlamaya çalıştı. Bu literatür hızla daha soyut ve içe dönük bir hal aldı ve pek çoğu şimdi unutuldu. Ancak daha iyi analizcilerden birkaçının formüle ettiği iki anahtar içgörü konumuzla çok yakından ilişkili olmayı sürdürmektedir.

İlki, işlevsel analizden biçim analizine dönerken Marksist devlet kuramcıları biçimin işlevin 'ardından gelmekten' çok, biçimin işlevi 'tehdit ettiğini' keşfettiler. Sonuçta bu Marksist araştırmacı kuşağı devletin piyasa ekonomisinden kurumsal ayrılışının nasıl kapitalist toplumların zorunlu ve tanımlayıcı özelliği olarak addedilen bir ayrılış, farklı (ve potansiyel olarak çelişkili) kurumsal mantıkların ve hesaplama tarzlarının devlet ve ekonomideki egemenliği ile sonuçlandığını araştırdılar (bu yönde bir araştırma için, bkz. Jessop, 1982). Siyasi sonuçların sermayenin ihtiyaçlarına hizmet edeceğinin garantisi yoktur –her ne kadar (ve aslında, tamamen bu yüzden) devlet işlemsel olarak özerk olsa bile. Bu sonuç yapısal çelişkiler, stratejik ikilemler ve spesifik devlet formlarının tarihsel olarak koşullanmış gelişmesi üzerinden çalışmayı körükledi. Kuşkusuz Marx ve Engels de teorik ve politik çalışmalarında benzer sonuçlara ulaştılar.

İkincisi, kademeli olarak devlet aygıtının basit bir şey ya da birleşik sınıf öznesi olduğuna ilişkin görüşleri terk eden Marksist kuramcılar, devlet iktidarını karmaşık bir toplumsal ilişki olarak analiz ettiler (Drager, 1977; Holloway ve Picciotto, 1982). Farklı devlet ve siyasi rejim formlarında belirginleşen eğilimleri ve bunların stratejik kapasitelerini şekillendiren faktörleri incelediler. Bir kurumlar topluluğu olarak devletin, verili devlet kapasitelerine –kendileri, daima, devletin ötesinde kuvvetler ve iktidarlara bağlantılar üzerindeki kendi etkilerine bağımlıdırlar– erişimi ve denetimi sağlaması yoluyla çeşitli siyasi güçlerin belli çıkar ve stratejileri benimseme yeteneği üzerinde özel, ayrımcı bir etkisi olduğunu gösterdiler (Poulantzas, 1978; Jessop, 1982, 2002). Bu kapasitelerin, onların örgütlenişinin ve icrasının çeşitliliği üzerinde daha fazla duruldu. Bu, devlet iktidarının ilişkisel doğasına ve devletlerin kendi sınırlarının ötesinde iktidarlarını toplumsal alanlara yansıtmalarına daha büyük vurgu yapılmasını sağladı. Ve ilk dizi anlayışla olduğu gibi, çok daha karmaşık mücadeleler, kurumlar ve kapasitelere ilişkin incelemeleri de beraberinde getirdi. Bu görüşler Marx ve Engels'in eserinde, özellikle tarihsel analizleri ve devlet iktidarının doğasını toplumsal ilişki olarak gören genel vurgularında ve aynı ölçüde önemli olmak üzere savaş

sonrası sosyal biliminde Antonio Gramsci'nin çalışmalarında da ortaya konmuştur.

Sonuç

Son dönemde pek çok akademisyenin Marx ve Engels'in bazı temel içgörülerini (genelde farkına varılmamış içgörülerdir bunlar) keşfettiğini görmek pek çok açıdan şaşırtıcıdır. Marx ve Engels kapitalizmin, kapitalist üretim tarzı içerisindeki ekonomi ile aynı üretim tarzı içerisindeki hukuki-politik sistem arasında açık bir ayrım gerektirdiğini öne sürerler. Her sistem kendine özgü bir mantığa sahiptir —kâr yönelimli, piyasa merkezli mübadeleye karşı rekabet halindeki bireysel çıkarları uyumlulaştırmak için bazı öngörüler sunan 'ulusal çıkar' (buysa, saf sınıf çıkarlarına indirgenemez). Burjuva demokratik cumhuriyet bunu 'biçimsel' olarak başarmak için en iyi araçken, bundan şu sonuçlar çıkmaz: (i) Bütün kapitalist devletler demokratik olacaktır; (ii) Demokratik rejimler bir kez kurulunca yıkılamazlar; ya da (iii) Kapitalist toplumdaki bütün devletler bir yana, burjuva demokratik devletler tarafından izlenen spesifik politikalar, sermaye birikimi açısından ya da kapitalist üretim ilişkilerinin topyekûn yeniden üretimi açısından 'bir hayli yeterli' olacaktır. Doğrusu, Marx'ın çalışmasında daha soyut terimlerle analiz ettiği gibi kapitalist toplumdaki her devleti kapitalist devlet biçiminin özelliklerine sahip olarak değerlendirmek büyük bir hatadır. Ekonomik sınıf çıkarlarıyla siyasi temsil formları ve siyasi güçlerin örgütlenmesi arasında apaçık, karşılıklı bir ilişkiden söz edilemez. Özellikle, devletin başarısızlığına (ve 'başarısız devletler') doğru giden eğilimlerin ve siyasi ve devlet krizinin ayırt edici özelliklerinin farkına varılması gerekir. Bunun için sınıf mücadelesinin özgüllüklerinin çeşitli siyasal güçlerin eylem ufkunun durumsal analizi, eğer varsa onların sınıfsal geçerliliği, ve ekonomik, siyasal ve ideolojik sınıf egemenliğinin farklı dönemler üzerinden yeniden üretilmesindeki kendi sonuçları yoluyla araştırılması gerekir. Ancak bu özgüllükleri politik ekonominin eni konu eleştirisi ile ilişkilendirmek de önemlidir. Zira bu olmaksızın tek taraflı siyasi analiz yapma riskine düşülebilir ve sermaye birikiminin dinamiği ya da genel mantığı ile olan bağlantı ıskalana-bilir.

Çeviri: **Yasemin Özgün**

54
'DÖNÜŞÜM SORUNU'

Alfredo Saad-Filho

Değerlerin üretim fiyatlarına dönüştürülmesi (bundan sonra DÜFD olarak kısaltılacaktır) *Kapital*'de incelenen değer-biçimlerindeki pek çok geçişten[1] biridir. Marx, kapitalist yeniden üretim ve birikim süreçlerini giderek karmaşıklaşan çözümleme düzeylerinde adım adım den inşa ettikçe bu geçişler birbiri peşi sıra devreye sokulurlar. Kısaca söylersek, *Kapital*'in 1. cildinde Marx, özdeş kullanım değerleri üreten sermayeler arası rekabet (sektör içi rekabet) aracılığıyla meta değerlerinin belirlenmesi de dahil olmak üzere (artık)değer üretim sürecini özetler. *Kapital*'in 2. cildi, ekonomide üretilen (artık)değerin dolaşımı aracılığıyla toplumsal ve ekonomik yeniden üretimin koşullarını irdeler. Son olarak, *Kapital*'in 3. cildi, (artık)değerin bölüşümünün iki yönüne işaret eder. İlk yön, farklı sektörlerdeki sınai sermayeler arası rekabetteki bölüşümdür; bu yön, sermaye göçü olasılığı ve bunun sonucu olarak emeğin ekonomiye dağıtılması (*allocation*) ve çıktının bileşimi ile ilgilidir. İkincisi ise, sınai, ticari ve finans sermaye ile toprak sahibi sınıflar arasındaki ilişkilerdir ve artık değerin bölümlerinin mübadele sırasında ticari kâr, faiz ve kira olarak nasıl ele geçirildiğini gösterir.

Anglo-Sakson literatürü, bu süreçleri birbirinden yalıtarak (çözümlemede ilişkisiz aşamalar ve buna karşılık gelen farklı farklı fiyat, kâr, faiz ve kira

[1] [Çevirmenin notu: Burada geçiş, bir düzeyden bir başka düzeye geçiş anlamındadır. Değerler düzeyinden fiyatlara geçiş gibi ya da *Kapital*'de soyuttan somuta yükselmenin her bir aşamasında kavramların yeni içerikler kazanarak bir sonraki düzeye, aşamaya geçmesi gibi.]

kuramları olarak) görme ve DÜFD'yi dar biçimde, denge değer ve fiyat vektörleri ile bunlara karşılık gelen artık değer ve kârın yeniden bölüşümü arasındaki nicel ilişkiye odaklanarak ele alma eğilimindedir. Çözümlemedeki bu ayırma hatalıdır; çünkü bu süreçler birbirleriyle ve hem sermaye birikiminin hem de Marx'ın *Kapital*'inin mantığıyla bütünleşik bir biçimde ilişkilidir. Bununla birlikte, bu ayırma büyük oranda şu gerçeğe dayanır: bu literatür, DÜFD'yi eşi benzeri görülmemiş biçimde fiziksel olmayan değerler alanını görünür fiyatlar alanına eklemlemek amacıyla algılamaktadır. Buna etki eden diğer neden ise, DÜFD'de Marksizm'in mantıksal tutarlılığına saldıracak bir gedik gören ana akım iktisatçıların konuyla ilgilenmeleri ve Sraffacı iktisatçıların heterodoksi içindeki en önemli rakiplerini saf dışı etme dilekleridir (derli toplu bir değerlendirme için bkz. Elson, 1979b; Fine, 1986). Başka bir düzeyde, DÜFD, sıklıkla, Marx'ın Değer Kuramının (MDK) rakip yorumlarını birbiriyle çeliştirmek için bir zemin ya da ondan tümüyle kaçmak için bir bahane sağlamıştır.

'Sorun'

Kapital'in 3. Cildi, Marx'ın, artık değer ile kâr arasındaki kavramsal ayrımı ile başlar. Bunun ardından, devir zamanındaki, artık değer oranındaki ve girdilerin niteliği, niceliği ve değerindeki değişimlerin kâr oranı üzerindeki etkisinin incelenmesi gelir. 8. Bölüm'de Marx, rekabetten soyutlanan genel kâr oranlarındaki değişimleri yöneten bu faktörlerin, ekonominin farklı sektörlerinde rekabet eden sermayelerin kâr oranları arasındaki farklılıkları da açıklayabileceğine işaret eder. Bu gözlem, çözümleme düzeyinde farklı bir aşamaya geçişi gösteren sektörler arası rekabet kavramını devreye sokar. Bununla birlikte, bu gelişmeyi hemencecik keşfetmek yerine Marx, sermayenin teknik, organik ve değer bileşimlerindeki (STB, SOB ve SDB) farklılıklara gözünü çevirir. DÜFD'ye ancak bir sonraki bölümde yönelir.

9. Bölüm'de Marx, farklı oranlarda değişmez (c) ve değişir sermaye (v) içeren, toplamda 100 birim olarak aldığı 5 sermayeyi birbiriyle karşılaştırır; böylelikle sermayelerin değişen bileşimlerde canlı emek, hammadde ve makine kullanarak farklı kullanım değerleri ürettiğini gösterir. Marx, bu sermayelerin, c/v olarak tanımlanan farklı SOB değerleri yüzünden farklı miktarlarda artık değer üreteceğine işaret eder. Örneğin, Marx'ın kullandığı beş sektör yerine sadece iki sektör kullanırsak, çelik sanayinde yatırılan bir birim sermaye, genelde, dokuma sanayinde yatırılan bir birim sermayeden

daha az işçi istihdam eder –ve dolayısıyla daha az artık değer üretir. Marx'ın anlatımını kullanırsak, bu sermayeler, $80c + 120v$ ile $20c + 180v$ olarak gösterilebilirler. Artık değer oranının %100 (artık değer/değişir sermaye = $m/v = 1$) olduğunu varsayarak, çelik sanayinde çıktı değerleri $80c + 20v + 20m = 120$ olurken, dokuma sanayinde $20c + 80v + 80m = 180$ olacaktır. Dolayısıyla kâr oranları ($r = m / [c+v]$) sırasıyla %20 ile %80 olur.

Klasik politik ekonomi, bu farklılığın sektörlerarası rekabet ile uyumsuz olduğunu kabul eder. Ricardo'ya göre, daha gelişmiş bir çözümleme gerekliydi; sonuçta başarısız da olsa bunu sağlamaya çabaladı (her ne kadar Marksist Değer Kuramı aleyhine olsa da, bu konuda Sraffa'nın bir çözüm bulduğu varsayılır; bkz. Milonakis ve Fine, 2009). Oysa, Marx'a göre, bir yandan metaların kendi değerleri üzerinden mübadele edildikleri yolundaki soyutlama, (artık)değer üretiminin açıklanmasına imkân verse de, bu çözümleme düzeyi, sektörlerarası rekabeti ve emeğin bölüşümü ile çıktının bileşimini açıklamak için yeterince geliştirilmemiştir. Bunların açıklanması, Marx'ın üretim fiyatları olarak adlandırdığı değerin daha karmaşık biçimlerini gerektirmektedir.

Değerin biçimindeki bu geçiş ya da dönüşüm, daha önceki soyutlamayı (metaların değeri, toplumsal olarak gerekli emek zaman ile belirlenir), sanki hatalıymış ya da yalnızca (Sermayelerin Organik Bileşimlerinin eşit olduğu) özel bir durummuş gibi 'silip değiştirmez'. Yahut da Marx, keyfi durağan denge koşullarını sağlayan bir fiyat vektörü bulmak gibi salt mantıksal (neoklasik) bir problemle yüzyüze değildir. En nihayetinde Marx, *Kapital*'deki sunumunda girdi değerlerinin dönüştürülmemiş olduğunun tümüyle farkındaydı. Bunun yerine, Marx'ın sunumunda, değerin soyut içeriği, daha önceki çözümlemeyi koruyup, bu temelde kapitalizmin buna ek (daha somut) yönlerine eğilerek üretim fiyatları gibi daha karmaşık ve somut biçimlerde yeniden üretiliyorlardı. Ne yazık ki, *Kapital*'in 3. cildinin tamamlanmamış hali, Marx'ın bu dönüşümü sunumunu engellemiştir. Bu durum, Marx'ın gerçekte ne söylemiş olduğu, bu cildi bitirebilseydi ne söyleyeceği, farklı yorumlara karşı 'haklı' çıkmak için neyi söylemiş olması gerektiği konusundaki benzeşen anlaşmazlıklara katkıda bulunmuştur.

Kapital'in 3. Cildinde Marx, verdiği örnekte beş sermayenin kâr oranlarının ortalamasını hesaplar ve çıktının üretim fiyatlarını $p_i = (c_i + v_i)(1 + r)$ ve ortalama kar oranını $r = S/(C+V)$ olarak türetir; burada i sermayeleri ($i = 1, 2, \ldots, 5$), M, C, V ise sırasıyla toplam artık değeri, değişmez ile değişir serma-

yeyi temsil eder. Bu yüzden, bir yandan meta değerleri her bir sermaye tarafından üretilen artık değeri içerirken, üretim fiyatları üretilen artık değeri, farklı sektörlerdeki kâr oranlarını birbirine eşitlemek için bu sektörlere dağıtır. Yukarıda verilen sayısal örnekte, çıktı değerleri 120 ve 80'dir; ortalama kâr oranı %50 ($r = 100/200$) ve çıktının üretim fiyatları 150 ve 150'dir.

Artık değerin rekabet eden sermayeler arasında kâr oranlarını eşitleyen dağılımı, artık değerin bir biçimi olarak 'kâr'a yol açar. Bu kavramsal ayrım, artık değerin 'üretimi' ile sanayi kârı (çözümlemenin bu düzeyinde, faiz ve kiranın yanında kârın diğer biçimleri henüz mevcut değildir) olarak ona 'el konulması' arasındaki farkı da yansıtır. Marx, fiyatların toplamının değerlerin toplamına (bizim örneğimizde, 120 + 180 = 150 + 150); toplam artık değerin ise kârların toplamına (20 + 80 = 50 + 50) eşit olduğunu öne sürer. Bu toplam eşitlikler Marx'ın üretim fiyatlarının dönüşmüş değerler, kârların ise dönüşmüş artık değer olduğu yönündeki iddialarını gösterir. Diğer bir deyişle, her bir kapitalist öndelenen (yatırılan) sermayedeki payına göre, üretilen artık değerden payını alır, sanki bir bütün olarak ekonominin toplumsal ya da toplam sermayesinin varlık hisselerinden kendine düşen kâr payını almış gibi.

Marx'ın dönüşüm işlemleri, temel olarak mantıksal tutarsızlıkla malul olmakla eleştirilmiştir; bu eleştiriye göre Marx, çıktının (çelik ve dokuma) üretim fiyatlarını girdinin 'dönüştürülmemiş' değerlerine dayanarak hesaplar; halbuki kapitalistler girdilerini üretim fiyatlarıyla alacaklardır, değerler üzerinden değil. Bununla birlikte, bu metalar bir fiyat kümesinde (120 ve 180) girdiler olarak satın alınıp, sonra da 'farklı' fiyatlarla (150 ve 150) çıktılar olarak satılamazlar; çünkü her satış bir başka kapitalist için bir satın almadır. Dahası bu, Marx tarafından $S/(C+V)$ olarak hesaplanan 'değer olarak kâr oranı'nın, hiç de parasal kâr oranı olmadığı anlamına gelir; zira hem pay hem de paydanın, değerlerinin tersine üretim fiyatlarına göre yeniden hesaplanması gerekir. Başka bir deyişle Marx, kâr oranını hatalı elde etmiştir; hata yapmadıysa bile yine de fiyatları hatalı elde etmiştir!

Alternatif Yorumlar

Tutarsızlık suçlaması, *Kapital*'in 3. cildinin yayımlanmasından hemen sonra yayılmaya başlamıştı; Anglo-Sakson literatürde bu tartışmaya ünü Paul Sweezy 1942 yılında kazandırdı. Bunu izleyen tartışmalar, durağan denge-

de ekonominin farklı sektörlerindeki parasal nicelikleri aktarmadaki cebirsel güçlüklere odaklanmıştı. Doğrudan (dönüştürülmemiş) fiyatlardan başlayarak, tek bir emek gücü değeri ve eşit sömürü oranlarında, tek bir ücret haddinde, eşitlenmiş kâr oranında özdeş bir maddi dengeye varılıyordu. Öte yandan, aynı zamanda, Marx'ın toplam fiyatlar ile toplam değerler ve toplam artık değer ile toplam kâr arasındaki toplamlar eşitliklerini doğrulamaktaydı. Bu tartışmalar, 1960'ların sonlarında radikal politik ekonominin ortaya çıkmasıyla özellikle göze çarpar hale geldi; hatta özellikle Paul Samuelson, Michio Morishima ve William Baumol gibi önde gelen ana akım iktisatçıların bile ilgisini çekti. 'Dönüşüm sorunu'na alternatif çözümler çığ gibi artmaya başladı. Öyle çözümler ki, rakip yazarların tasavvur ettikleri değer kuramının yapısına ve başlangıç koşulları, kısıtlamalar ve arzu edilen çıktı seçimlerine göre değişiyor ve çoğalıyordu. Hatta neredeyse hepsinde değişmez biçimde, toplamlar eşitliklerinden birini 'korumak' için hangisinin kurban edileceğine göre de çözümler yığınına yenileri ekleniyordu. Bu dönüşüm işlemleri anlamlı olmaya mahkûmdu zira Marx'ın değer kuramının belirli yönlerini —hatta Marx'ın kuramının tüm bir mantıksal çekirdeğini bile— ya 'doğrulayacak' ya da 'yadsıyacaklar'dı.

(A) Neoklasik ve Sraffacı Yorum

Marx'ın neoklasik ve Sraffacı eleştirileri, farklı güdülerle yola çıksalar ya da farklı kaynaklardan beslenseler de, temelde özdeştirler. İki değişim değeri sistemi dengesi varsayarlar; birisi değerler cinsindendir (cisimleşmiş emek miktarları olarak tanımlanır) diğeri ise fiyatlar dengesidir. Değer sistemi, $\lambda=\lambda A+\ell = \ell\ (I-A)^{-1}$ ile belirtilir; burada λ, *(1xn)* meta değerleri vektörü; A, *(nxn)* teknik matris; ℓ, *(1xn)* dolaysız emek vektörüdür. Aynı teknik matris verili iken, fiyat sistemi $p = (pA+w\ell\ (1+r)$ olarak belirtilir. Burada p, *(1xn)* fiyat vektörü; w, ücret haddi; r ise kâr oranıdır.

Bu sistemler, Marx'ta olduğu iddia edilen tutarsızlıkların ve eksikliklerin eleştirisi için zemin oluştururlar; cisimleşmiş emekten değerleri ve değerlerden de fiyatları belirleme girişiminin mantıksal olarak hatalı olduğu sonucuna varırlar. Kısacası, bir yandan değer sistemi genelde çözülebilirken, fiyat sistemi iki dereceli serbestliğe sahiptir (n denklem vardır; ama $n + 2$ bilinmeyen bulunmaktadır: n sayıda fiyat vardır, öte yandan ücret ve kâr haddi de (w ve r) vardır). Bir çözüm için, örneğin emek gücünün değerini, işçilerin tüketim mallarından oluşan sabit bir b sepeti ile tanımlamak, (böy-

lelikle ücretler $w = pb$ olacaktır) ve Marx'ın toplam eşitliklerinden birini eklemek (bununla birlikte diğer toplam eşitlik normal olarak tutmayacaktır; bu da iddiaya göre, Marx'ın çözümlemesi için yıkıcıdır) gibi iki kısıtlama daha gerekmektedir. Dahası, Marx'ın bu şekilde yorumlanması, emek ile diğer girdilerin rolünü birbirinden çok az ayırt edebilmektedir; ki bu durumda emeğin, tahıl, demir ya da enerji gibi diğer herhangi bir girdiden farklı olarak değer yarattığı ve sömürüldüğü ileri sürülemez.

Marx'a yönelik bu eleştiri dört nedenle yetersizdir. İlk olarak, üretim yapısının dışsal (egzojen) ve saf teknik olarak belirlendiğini varsayar; oysa Marx için, teknolojiler ve toplumsal biçimler karşılıklı olarak birbirlerini kurar, oluştururlar (sermaye birikimi ve üretici güçlerin gelişimi büyümeden bağımsız denge temellerine dayanmaz). İkinci olarak, değerlerin kavramsal olarak meşruiyet kazanmaları için, kâr oranı ile fiyat vektörünün hesaplanmasında yeterli ve zorunlu olmaları gerektiğini farz eder. Oysa, bu modelde böyle olmadığı için (bu arada bu modelde, 'değer' olarak kâr oranı, ekonomik davranış açısından hiçbir öneme sahip değildir), değer çözümlemesinin gereksiz olduğunu iddia ederler. Bununla birlikte bu iddia Marx'ın kuramının yanlış bir sunumuna dayanmaktadır; bu yanlış sunumda, emek değerleri, dolaysız fiyatlar, üretim fiyatları ve piyasa fiyatları, çıkarımsal (tümdengelime dayanan) bir hesaplamanın ardışık sonuçları olmaktan ziyade, farklı karmaşıklık düzeylerine ait değer biçimleridir. Üçüncü olarak, neoklasik ve Sraffacı değer denklemleri tutarsızdırlar: eğer ℓ somut emek zamanını temsil ediyorsa, bu emekler, birbirinden nitelik olarak ayrıdırlar ve toplulaştırılamazlar. Ama eğer ℓ soyut emeklerin bir vektörüyse, pratikte değerler hesaplanamaz çünkü soyut emek verileri doğrudan doğruya elde edilemezler. Dördüncüsü, bu sistemde üretimin toplumsal yönü ya varsayım dışı bırakılmıştır ya da işçilerin ücretleriyle tüm çıktıyı satın almaya güçlerinin yetmemesi yüzünden bölüşüm alanına yansıtılmıştır (bkz. Rowthorn, 1980).

(B) Değer-Biçim Kuramları

Marx'ın değer-biçim yorumları, toplumsal işbölümüne ve 'ayrı' (bağımsız) üreticiler eliyle meta üretimine dikkat çekerler. Ayrılma, toplumsal olarak kullanışlı, yararlı, satılabilir bir meta üretme ihtiyacını doğurur. Bunun sonucunda, bu yoruma göre, metalar, sadece potansiyel olarak soyut ve top-

lumsal olan özel emek ile üretilirler. Değer biçimine dönüşme ancak ürün parayla mübadele edildiğinde gerçekleşir.

Değer-biçim yaklaşımları Marksist çalışmaların odağının, değerler ve fiyatlarla yapılan cebirsel hesaplamalardan üretimin toplumsal ilişkilerinin ve görünüm biçimlerinin çözümlenmesine kaymasına yardımcı olmuştur. Bununla birlikte, meta üretiminin esas özelliğinin 'ayrılma' olduğu iddiası, kapitalist ilişkileri basit meta üretimi ilişkilerine tabi kılmaktadır. Bu sınırlılık, bu geleneğin, değerleri piyasa fiyatlarına doğrudan indirgeyerek sık sık kaçındığı DÜFD de dahil olmak üzere 'kapital(izm)' kuramına güdük katkısını açıklamamıza da yardımcı olur.

Marx'ın Değer Kuramı'nın 'yeni yorum'u (YY), ağırlıklı olarak değer-biçim çözümlemesine dayanarak 1980'lerin başlarında geliştirilmişti (Fine, vd., 2004). Denge analizinden kaçınmakta ve paranın soyut emeğin dolaysız ve tam ifadesi (aynı zamanda ölçüsü) olduğu önsavını ileri sürmektedir. Bu yorum toplu, yani genel düzeyde kaldığı için, normal olarak DÜFD ile ilişkilendirilmiş olan tek tek fiyatlar ile değerler arasındaki ilişkiyi atlar. YY paranın değerini, parasal birimle temsil edilen emek miktarı olarak ya da tam tersine, çıktının değerine 1 £ ekleyen soyut emek zamanı olarak tanımlar. Yeni üretilen parasal değer, net üründe fiyat olarak tahsis edilir. Dahası YY emek gücünün değerini, ulusal gelirdeki *ex post* ücret payı olarak tanımlar; öte yandan artık değer, kârın düpedüz yeniden bölüşülmüş artık değer olduğunu doğrulayan bir artakalandır.

YY, fiyat kuramının denge yorumlarını dayatan yaklaşımlara karşıt olarak Marx'ın değer çözümlemesine daha yakın bir ilgi gösterilmesine katkıda bulunmuş, ampirik çalışmalar ile politika araştırmaları için bir kanal açmıştır. Yine de YY, üç düzeyde sınırlılıklar taşımaktadır. İlk olarak, net ürün üzerine odaklanması, (genişletilmiş yeniden üretim için net ürüne katılan bölüm dışında) üretim araçları üretimini devre dışı bırakmakta, mevcut üretimin önemli bir bölümünü ve kapitalist üreticilerin kendi aralarındaki bütün bir mübadele alanını görünmez kılmaktadır. İkinci olarak, YY'de paranın değeri kavramı, toplumsal emeğin dışavurumunu parayla dolayımlayan ve Marx'ın *Kapital*'in üç cildi boyunca büyük bir gayret harcayarak teşhis ettiği gerçek yapıları, süreçleri ve ilişkileri devre dışı bırakmaktadır. Bu, YY'nin dengesizlik, çelişki ve krizleri, tesadüfi görmekten ziyade mantıksal olarak inceleme gücünü zayıflatmaktadır. Üçüncü olarak, YY'nin emek gücünün değeri tanımı, sömürünün etkilerinden biriyle, işçilerin net

ürünün tamamını almadaki yetersizlikleriyle sınırlıdır. Bu aynı zamanda, Ricardocu sosyalistlerin ve Sraffacı iktisatçıların tasarladıkları sömürü boyutuyla aynıydı. Fakat, Marx için, kapitalist sömürü, gelirin adaletsiz dağılımı yüzünden değildir; net ürün de, her üretim döngüsünün sonunda sınıflar arasında 'paylaşılmaz'. Bundan ziyade, kâr, üretim sürecinden istihraç edilen artık değerin bir sonucuyken, ücretler, (ödendiği zamana bakılmaksızın) yatırılan sermayenin bir bölümüdür. Toparlarsak, YY, değer kuramı konusunda canalıcı sorulara işaret ederken, bunlardan hiçbirini çözmez. Bundan çok, değer kuramını durağan sosyolojik bir sömürü kuramına değilse de ardışık bir sömürü kuramına hapseder. Bu ardışık sömürü kuramında, Marx'ın dönüşümünün seçme yönleri, artık değerin üretildiği ve pazar aracılığıyla rekabet içinde bölüşüldüğü süreç ve yapılardan bağımsız olarak parça bölük (ve rastgele) mercek altına alınır.

(C) Dinamik Analiz

Ben Fine (1983) DÜFD'ye özgül dinamik bir yorum getirdi (ayrıca bkz. Saad-Filho 2002, 7. Bölüm). Bu yorum, farklı sektörler arasında sermayenin 'değer' bileşimindeki farklılıklara (her ne kadar sık sık hatalı biçimde bunları sermayenin organik bileşimindeki farklılıklar olarak adlandırsalar da) odaklanmaya meyilli geleneksel görüşlerden (bunların bir eleştirisinden) yola çıkar. Çelişkili bir biçimde DÜFD'yi ele alan neredeyse tüm çalışmalar, (sadece onlar olmasa da özellikle Marx'ı reddedenler), sermayenin organik bileşimini (SOB) terminolojik olarak, sermayenin değer bileşimini (SDB) ise kavramsal olarak kullanırlar. Bununla birlikte, dönüşümü, etraflıca düşünülmüş ve SDB'den ayırt edilmiş biçimde, tümüyle SOB açısından inceleyen Marx için durum böyle değildir. Onun için DÜFD, (SDB ile saptanan girdi değerlerindeki farklılıkların etkisinden çok) hammaddelerin çıktılara dönüştüğü birbirinden farklı 'artış oranları'nın fiyatlar üzerindeki etkileri ile ilgilidir. Bu, Marx'ın DÜFD'sini, daha önceki birikim kuramına ve *Kapital I*'deki üretkenlik kuramına; *Kapital II*'deki sermayenin dolaşımına ve *Kapital III*'te hemen DÜFD'nin ardından gelen kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına bağlar. DÜFD'nin standart yorumları açısından, DÜFD'nin *Kapital III*'ten önce gelmemesi ve ille de düşen kârlılık ile bağlantısı olması için hiçbir neden yoktur. (Tabii ki buna DÜFD'nin denge yorumlarını da eklemek hiç şaşırtıcı olmayacaktır. Bu standart yorumlara göre, DÜFD'nin, düşen kârlılık ile olduğu gibi bu denge yorumları ile bağlantısının olması için de

hiçbir neden yoktur; çünkü dönüşüm sorunları, ağırlıklı olarak Marx'ın düşen kârlılığı ele alış biçimini reddetmesinde birleşirler.)

Bu dinamik görüş açısından, Marx'ın sorunu şöyledir: Eğer i sektöründe istihdam edilen belirli bir miktarda canlı emek (v_i ile temsil edilsin), j sektöründen daha fazla miktarda (c_i ile temsil edilsin) hammadde işlerse, 'ilgili maliyetlerine bakmaksızın', i sektöründe üretilen metalar değerlerine oranla daha yüksek fiyat alırlar. Yani, üretimde daha fazla miktarda emek kullanımı, sektörden, üretilen kullanım değerinden ya da hammaddelerin maliyetinden bağımsız olarak, daha az miktardan daha fazla (artık)değer yaratmaktadır. Değer kuramındaki bu tamamen genel önerme, Marx'ın fiyat ve kâr konusundaki açıklamalarının temelini oluşturur. Dönüşümde, SDB'dense SOB'nin kullanımı önemlidir; zira SOB, kârları canlı emek tarafından değerin ve artıdeğerin 'üretimi' ile bağlantılandırır. Oysa SDB, kârları, metaların ticaretinin yapıldığı ve yeni oluşan değerlerin sermaye birikim haddini ölçtüğü 'mübadele' alanı ile bağlantılandırır.

Fine'nın SOB konusundaki vurgusu, Marx'ın esas olarak, üretim araçlarının değerlerinden bağımsız olarak, üretim araçlarını çıktıya dönüştüren farklı 'miktarlardaki' emeğin fiyatlar üzerindeki etkisiyle ilgilendiğini gösterir. Bu, çözümleme açısından önemlidir çünkü artık değer ve kârın kaynağını ödenmeyen emeğe bağlar ve Marx'ın makinaların değer üretmediği, artık değer ve kârın eşitsiz mübadeleden kaynaklanmadığı ve sınai kârın, faiz ve kiranın, üretken ücretli işçiler tarafından üretilen artık değerden alınan paylar olduğu yönündeki iddialarını kanıtlar. Kısacası, soyut değerden fiyatların karmaşık biçimine geçiş, biri diğeriyle ilişkisine göre ayırt edilmek ve sıraya konulmak zorunda olan yapıların ve süreçlerin bir çeşitliliğini içerir. Bu geçiş, değerler ile (denge) fiyatları arasında yapılan, parasal ya da başka türlü doğrudan bir dolayımlama ile gerçekleştirilemez. Dahası, bu yoruma göre, Marx'ın fiyat oluşum süreçlerinde STB, SOB ve SDB'nin ayırt edici rolleri hakkındaki kendi seçimi, ona sempati besleyen yorumlar tarafından bile ciddi biçimde yanlış okunmuştur.

Sonuç

Metaların değerleri ile fiyatları birbirinden ayrı düzeylerde çözümlenebilir. En soyut düzeyde, değer, üretimin toplumsal bir ilişkisidir. Değer, aynı zamanda giderek artan karmaşıklıktaki düzeylerde sırasıyla, her türden metayı yeniden üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanı, doğru-

dan fiyat, üretim fiyatı, ticari sermaye varlığında üretim fiyatı ve piyasa fiyatı olarak da görülebilir. Değer biçimi, bu çözümleme düzeylerinin her birinde dönüşür; giderek somut hale geldikçe kapitalizmin değer ilişkilerinin daha karmaşık belirlenimlerini kuşatır. Çözümlemedeki bu geçişlerin gelişimi ve sonuçları ya da çıkarımları Marx'ın *Kapital*'deki çalışmasının büyük bir kısmını oluşturuyordu.

DÜFD'de Marx, Ricardocuların (ve neoklasiklerin) ilgilendikleri, sermaye ve zaman veri iken emek büyüklüklerinden denge fiyatlarını hesaplama sorunu ile ilgilenmiyordu; bunun yerine nispeten daha karmaşık 'toplumsal emek biçimi'ni yakalamaya çalışıyordu. Bu yaklaşımın, *Kapital*'in yapısı üzerine dört boyutlu bir etkisi oldu: Piyasa mübadelelerinin neden dolaysızca emek zaman tarafından düzenlenmediğini açıklamakta ve fiyatın toplumsal emeğin nispeten daha karmaşık bir biçimi olduğunu göstermektedir; değerin biçimlerinin daha karmaşık bir kavrayışına ulaşmaya izin vermekte ve ekonomide artık değer ve emeğin dağılımını açıklamaktadır. Her ne kadar tamamlanmadan bırakılmışsa da, Marx'ın işlemi, kapitalist ekonomiyi yeniden inşa etmesinde sağladığı ilerleme nedeniyle ve üretim araçlarının temsil ettiği ölü emeğin değil, canlı emeğin değer ve artık değer yarattığını kanıtladığı için önemlidir.

Çeviri: **Özgür Narin**

55
FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ

David Laibman

Hemen herkes sayısız ders kitabı, bilimsel inceleme ve belgeselden 'Modern Çağın Şafağı' ya da 'Modern Zamanların Ortaya Çıkışı'na ilişkin tarihsel gelişmeleri soğurmuş durumdadır. Bütün bu geçit resmi içinde gerçek payı da olan hikâyeler, en geniş anlamıyla, Avrupa 'Ortaçağ'ından merkezi devletlerin, pazarın ve ticaretin ve temsili siyasal sistemlerin ortaya çıkışını anlatmaktadır. Hikâyeye az çok ince bir varsayım eşlik etmektedir: Bu Büyük Geçiş, bazı küçük ayarlama ve düzeltmelere gerek duysa bile, asla aşılamamıştır ve yerine başka bir şeyin geçemeyeceği, toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenmenin 'nihai' biçiminin ortaya çıkışını, bir 'Aydınlanma'yı temsil etmektedir. Bu görüşe göre, gelişmekte olan ülkelerin modernite ye aynı eşikten geçmesinin gerekliliği dışında, 'tarihin sonu'na ulaşmış durumdayız.

Bu görüşün aksine, Marksist sosyal teori, kabaca on ikinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar süren Avrupa'daki aynı dönemi, feodalizmden kapitalizme geçiş olarak tanımlamaktadır: sömürüye ve sınıf çatışmasına dayanan bir üretim tarzından bir diğerine geçiş. Hatta artık elde etmeye dayalı bütün biçimlerin bir arada ortadan kaldırılmasını hedefleyen kapitalizmden sosyalizme/komünizme, daha önemli ve kökten bir başka geçiş önümüzde durmaktadır.

Feodalizm ve Kapitalizm

Bu hikayeyi ete kemiğe büründürmek ve günümüzdeki kapitalist sisteme karşı gerçekleştirilecek devrimci toplumsal mücadelelere sağlam bir temel

sağlamak için Marksist akademisyenler, feodalizmden kapitalizme geçiş konusunda oldukça geniş bir literatür oluşturdular. İngilizce konuşulan dünyada bu projeye yapılan ilk ve öncü katkı Maurice Dobb'un 1947 yılında yayınladığı *Studies in the Development of Capitalism* (Kapitalizmin Gelişimi Üzerine Çalışmalar) başlıklı kitabı ile olmuştur ve bu kitabın ardından *Science & Society* dergisinde Dobb, Paul Sweezy ve diğerlerinin katılımıyla gerçekleştirilen, Hilton tarafından 1978 yılında kitap olarak yayımlanan tartışmayla genişlemiştir. Tartışmanın ikinci dalgası büyük oranda *Past and Present* dergisinde gerçekleşti ve Robert Brenner'in, kaynağını on yedinci yüzyıldaki kapitalist gelişme ve kırlardaki sınıf mücadelesinde bulduğu İngiliz Devrimi üzerine yaptığı çalışma üzerinden ortaya çıktı (Brenner, 1976; Aston ve Philpin, 1985). Üçüncü dalga tartışma, feodalizmden kapitalizme geçiş meselesinde tarihsel materyalist teori içerisindeki o daha genel belirlenim *versus* olumsallık ve yapı *versus* özne temalarına odaklanmaktaydı (Laibman, 1984, 1987; Amin, 1985; McLennan, 1986; Milonakis, 1993-1994). 1980'lerin ortasında Analitik Marksist Okul'un ortaya çıkışı yeni bir tartışma dalgası yaratttı (Carling, 1991; Wright vd., 1992). Bu çalışmaların bir kısmı G. A. Cohen'in 1978 yılında yayınladığı, 2000 yılında yeni baskısı yapılan, ufuk açıcı katkısına cevap olarak gelişti ve tarihin itici güçleri üzerine, tesadüfi süreçlerin etkisine vurgu yapanlar da dâhil olmak üzere, alternatif teorilerin gelişmesine yol açtı (Nolan, 1993; Carling, 2006; bu çalışmaların bir dökümü için bkz. Laibman, 2007, Bölüm 2).

Tartışmanın gelişmeye başladığı erken dönemlerde, feodalizmden çıkış teorisinin içeriğinin, o teoriyi geliştiren kişinin feodal üretim tarzını kavramsallaştırma biçimiyle doğrudan bağlantılı olduğu açıkça anlaşılmıştır. Dobb'un feodalizmi, serfler hesabına itaate dayalı kişisel bağımlılık, lordlar hesabına ise tahakküm üzerinden belirlenen bir sınıf ilişkisi olarak tanımlanmaktadır. Gerilimin ve geçişin kaynağını ise, lordları serflerden artık istihraç etmelerinin bir biçimi olan emek hizmetleri ile rantı ayni olmaktan çıkartarak nakdi rant ile değiştirmek yönünde teşvik eden, 'lordların gelir elde etmeye dönük artan ihtiyaçları' olarak belirlemektedir. Daha sonradan ortaya çıktığı biçimleriyle ve tarımdaki kapitalist biçimlerin özgüllüğüne ilişkin analizine temel oluşturan bu üç aşama —emek hizmetleri, ayni rant, nakdi rant—, Marx tarafından *Kapital*'in üçüncü cildinin 47. Bölümünde 'Kapitalist arazi rantının ortaya çıkışı' başlığı altında betimlenmektedir (bkz. Fine ve Harris, 1979, Bölüm 7).

Feodal harçların azalması ve para rantının bu harçların yerine geçmesi tüketim ihtiyaçları için pazarın ve üretim araçlarının gelişmesini kolaylaştırdı ve serflerin feodal malikane ile olan bağlarını zayıflattı; böylelikle toplumsal değişmenin tasarlanmamış sonuçlarının bir örneği olarak feodal sistemin altını oymaya başladı. Dobb, aynı zamanda, ticaretin dönüşümü ve tüccarların zenginleşerek, gelişkin kapitalist artık aktarımı biçimi içerisinde sermayeye bağımlılığı kapitalist üretim araçları mülkiyeti ve işyeri içerisindeki kontrol üzerinden güvence altına alınan üreticilerin mülksüz ücretli çalışanlar haline geldiği geçişin sonraki aşamalarına ilişkin bir problematiğe dikkat çekmektedir. 'Ön-kapitalizm'den kapitalizme geçiş meselesine Marx, *Kapital*'in birinci cildinin sekizinci bölümünde 'İlkel Birikim' başlığı altında, aynı zamanda birçok açıdan önemli olan on beşinci bölümdeki 'Makine ve Modern Sanayi' başlıklı yazısında ve 'Nispi Artık Değer Üretimi' başlıklı dördüncü bölümün büyük bir kısmında değinmektedir.

Paul Sweezy (1978) çok farklı bir vurguya sahip bir bakış önermiştir. Onun analizinde feodalizm 'kullanım için üretim' sistemi olarak kavramsallaştırılmıştır; çöküşü ise, başlangıcından itibaren asli bir kapitalist karaktere sahip olan pazar sisteminin ve ticaretin yükselişi ile alevlenmiştir. Her iki yaklaşım da şehirlerin yükselişi, feodal lordların giderek azalan gücü karşısında güçlü mutlak monarkların ortaya çıkışı, tüccar sınıflar ile krallar arasında gerçekleştirilen ittifak, ticaretin büyümesi ve devredilmiş egemenlik ile temsili hükümetlere doğru nihai yönelim gibi büyük anlatının kavramlarını desteklemektedirler. Bunun yanında, Sweezy, sistemin harekete geçirici unsuru olarak meta üretime dayalı ticarete vurgu yaparken Dobb, feodal sınıf ilişkileri içerisindeki iç gelişmelere odaklanmaktadır.

Robert Brenner'in (1976) kapitalizmin kırsal kökenleri teorisi, İngiltere'deki iç gelişmelere dönüş yapmakla birlikte, daha çok malikâne sisteminin çöküşünün kaynağı olarak sınıf mücadelesini merkeze almaktadır. Onun bazı eleştirileri, tartışmaya ek bazı unsurlar katmıştır: bütün Avrupa'da on üçüncü yüzyıldan itibaren nüfusta ya da nüfus artışında gerçekleşen konjonktürel salınımlar (Bois, 1978). Nüfus değişimleri elbette çoğu zaman, herhangi bir sistematik açıklama çabasına uyum sağlamayan dışsal bir faktör olan salgın hastalıklar tarafından belirlenmekteydi. Hem Dobb ile Sweezy ve hem de ardından gelen Brenner tartışmaları, geç feodal dönemden erken dönem kapitalizme doğru yaşanan karmaşık geçişler üzerinden ortaya çıkartılan ampirik delillerin, çok büyük ölçüde öğrenilmiş fakat ge-

nelde bir sonuca varamayan incelemelerine doğru evrildi. Ticaret, nüfus, salgın hastalıklar ve savaşların *dei ex machina*'sı, sınıf mücadelesi ve lordların gelir ihtiyacının *dei intra machina*'sı ile karşılıklı kılıç çekmişken, sağlam bir teorik sentez çok mümkün gözükmüyordu. Şüphesiz tarihsel olarak var olmuş olan bu fenomenlerden her biri neden, ne zaman ve ne derecede bir öneme sahipti? Neden her biri kural dışına çıkmayan etkilere sahipti? Feodal üretim tarzını krize sokan ne olmuştu? Niçin bu kriz büyük ölçüde kapitalizmin temellerini oluşturacak olan toplumsal ilişkilerin ticarileşmesi ile sonuçlandı? (Hatırlanmalıdır ki ticaret, pazar, para ve hatta finansın ipuçları antik çağlara ve hatta insanlığın varoluşunun en eski kayıtlarına kadar uzanmaktadır.) Eksik olan, şu ana kadar gerçekleştirilmiş tartışmalarda ortaya çıkan aşırı derecede zengin bilgi, veri ve kısmi içgörülerin sentezine dönük genel bir yapı oluşturacak, genelleştirilebilir sağlam bir toplumsal biçimler ve geçişler teorisidir.

Toplumsal Evrimin Aşamaları

Aşama temelli toplumsal evrim teorisi, soyut bir gelişme aşamaları dizisi tanımlamaktadır. Belirli bir zaman aralığında kolayca gözlemlenebilir ortaklıklara dayanan, ampirik-tanımlayıcı aşamalardan farklı olarak, bu tür teorik aşamalar zorunluluklarla bağlantılıdır. Belirli bir aşama kendisinden önce gelen aşamaya dayanmakta ve merkezi karakterini oradan almaktadır. Büyük oranda onu zayıflatan ve varoluşunu sorunlu hale getiren, kendine özgü bir 'çelişki'ye sahiptir. Son olarak, kendisinden sonra gelen aşamaya, onu mümkün kılan ve onun tanımlayıcı özelliklerini biçimlendiren kesin bir katkı sağlar. Teorik aşamalar bu şekilde birbirlerine zincir gibi bağlanmışlardır. Aşamaların sayısı ve birbirlerini takip sırası onların asli doğası tarafından belirlenir ve rastgele gerçekleşmez. Yapılması gereken ise feodal üretim tarzını bu tür bir oluşum içerisindeki teorik bir aşama olarak tanımlamaktır.

Belirli bir üretim tarzları basamağı tanımlama projesine karşı çıkmak çok yaygın bir durumdur. Bu durum kayıtlı tarih içerisindeki gelişme yollarının farkına varılmış çokluğundan ve coğrafya ve iklim, savaş, kişilikler, ideolojiler ve liderlerin kapasiteleri ve şans eseri ortaya çıkmış olaylar gibi hesaplanamayan birçok muhtemel faktörlerin etkisinden kaynaklanmaktadır. Yine de bu karşı çıkışın iki düzeydeki soyutlamanın birbirinden farklılaştırılması ile tartışılabilir hale geldiği söylenebilir: bir yanda somut, gerçek tarihin çe-

şitlendirilmiş ayrıntılı açıklanması, diğer yanda ise teorik aşamalı model içerisinde yer alan aynı süreçlerin damıtılmış özü. İkincisi birincisinin yerine geçirilemez; yalnızca ampirik kayıtlar hakkında düşünmemizi düzenlemeye yardımcı olur ve bu görevi tamamlamak için bu yaklaşımın yararlılığı konusunda sürekli bir şekilde onun geçerliliğinin onaylanması gereklidir. Aşamalı model düzeyinde, model kendisini tesadüfi olandan ve 'gerçek' dünyanın rastlantısal karmaşıklığından soyutladığı için, ardışıklık düzenli ve kesindir. O dünya içerisinde, farklı gelişme aşamalarındaki toplumlar, genellikle ticaret veya fetih yoluyla, birbiriyle iletişime geçer ve farklı üretim tarzlarının birçok özelliğini birleştiren toplumsal formasyonlar gelişir. Aşamalardan sıçrayarak geçilir; hastalıklar, göçler ve kaynakların tüketilmesi gerilemeye yol açar; kısıtlamalar gelişmeyi engellemek üzere müdahale eder, vs.

Feodalizm ve Aşamalar Teorisi

Feodalizm, her türden pre-kapitalist 'haraççı' toplumsal biçimi anlatmak için kullanılabilecek genel bir terim değildir (karş. Amin, 1985). Antik çağın köleci sisteminin, üretici güçlerin aşırı büyümesinden ortaya çıkan artık değer istihracı krizi ve vadesi dolmuş vahşi ve ilkel köleci sömürü yöntemi ile bağlantılı oldukça masraflı ve etkisiz denetçiler ve askeri güçler gibi, idare mekanizmaları şeklindeki tanımlayıcı gerilimlerine kesin bir çözüm olarak gelişmiştir. Kölelerin doğrudan fiziksel sınırlandırılması ve hapsedilmesi ve çalışanların gerçek veya tehdit içeren cezalara çarptırılması üretimi güçlendirici yöntemlerle hiçbir şekilde uyumlu değildi ve doğrudan üreticinin eline potansiyel bir güç vermekteydi. Köleci üretimde daha fazla artık elde etmek daha fazla köle, daha geniş plantasyonlar, madencilik ve inşaat alanları anlamına gelmekteydi. Artığın iç ve dış zor ve kontrol araçlarına orantısız bir biçimde tahsis edilmesi bu sistemi giderek varlığını sürdüremez ve kırılgan bir hale getirmiştir.

Bunun aksine, feodal malikâne ekonomisi, doğrudan üreticiye toprak, aletler ve hayvanların kısmi devrini, bir malikâneye bağlı serflerin 'gidecek başka yerlerinin olmaması' şeklinde ifade edilebilecek belirli bir hareket imkânı ve alternatiflerinin olmaması gibi, dolaylı fiziksel sınırlandırmalar yoluyla gerçekleştiren, bütün sistemin kontrolünde ideolojinin (din) önemli bir yerinin olduğu, vassallık hiyerarşisinin otorite ve iktidarın kaynağını maskelediği ve ortak topraklar, değirmenler, mekanik atölyeler, sulama sistem-

leri gibi bazı ortak üretim araçlarının sağladığı avantajlara da sahip, küçük ölçekli, kendine yeterli bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu oldukça karmaşık teşvik, kontrol ve zor bileşimi, serflerin emeğinden kaynaklanan artığın, lordun mülkünde çalışma, ayni rant ve askeri hizmetler de dahil olmak üzere diğer hizmet yükümlülükleri biçiminde elde edilebilmesini mümkün kılmaktadır. Kontrolün parsellenmesinden ortaya çıkan ölçek ekonomilerinin doğasında varolan sınırlılık, serflerin kişisel olarak alet ve hayvanların sahibi olması ve bireysel toprak parçaları üzerindeki kazanılmış haklarından ortaya çıkan güçlü teşvikler ile birleşmektedir. Bu benzersiz bileşim, emek başına gerçekleştirilen çıktıdaki artış anlamında, yoğun tarım (ekin ve tarla rotasyonu, sınırlara sahip tarlalar, sulama, gübre kullanımı, yük hayvanları kullanarak toprağı derin sürmek, rüzgâr ve su gücünü kullanarak harman ve değirmen işlerini gerçekleştirmek gibi), mekanik mühendislik (saat işçiliği, alet yapımı, dokumacılık) ve el işçiliğine dayalı sanayi öğelerini içeren, yoğun verimli gelişmeye dönük bir güven yaratmaktadır. Üretici güçlerin yoğun bir biçimde gelişmesi, karşılığında *bireysel* üretimde, antik köleci sistemin ortaya çıkışının erken dönemlerinde oluşan kolektif artıktan farklı olarak ve nihayetinde bir gerçeklik haline gelecek olan, önemli, güvenilir bir artık elde etme imkânı ortaya çıkarttı. Feodal malikânenin kuluçkasında yaratılan bireysel artık pazarlanabilir bir unsurdur. Böylelikle feodal gelişme, nihai sonuçlarıyla birlikte, pazarın ortaya çıkışına hem imkân vermekte hem de onu zorunlu kılmaktadır: kasabalar, şehirler, nüfus artışı, para, birikim, kutuplaşma ve bütün bunların toplumsal gerçekliğin kenarlarından merkezine doğru kayması. Bütün bu hareket feodalizmin, köleci imparatorluklar ile kapitalizm arasındaki özgül bir köprü olarak, tarihsel rolünü oluşturmaktadır. Daha karmaşık ve ileri bir biçim olarak kapitalist artığın elde edilmesi, ilineksel, törensel ve uzun mesafeli ticaretten lüks malların ticaretine ve oradan da temel tüketim ve üretim mallarının ticaretine ve nihayet ücret karşılığı icra edilen kapitalist toplumsal ilişkilerin tescilli emtiası olan emek gücü ticaretine doğru ilerleyen pazar ilişkilerinin bütünüyle genelleştirilmesine dayanmaktadır. Artık istihracı toplumsal sömürü ilişkilerinin mistifiye edilmesiyle işlemektedir bundan böyle; bu da doğal ve edebi bir şey gibi gözükmeye başlamaktadır.

Feodalizmin aşamalı zincire olan katkısı —teorik üretim tarzı merdivenindeki bir basamak olma zorunluluğu— üretici güçleri yoğunlaştırıcı bir yönde geliştirme gücünde ve sonrasında gerçekleşen pazarın genişlemesine

temel oluşturmasında yatmaktadır. 'Pazarın yükselişi' kavramı böyle açıklanır, basit bir şekilde gökten düşmüş olarak değil. Aynı zamanda bu yükseliş bu durumu mümkün kılan feodal sistemin de ölüm çanı anlamına gelmektedir. Erken dönem feodalizmde yokluğu sorun oluşturacak, feodal artığın elde edilmesinde çok merkezi bir yere sahip olan serflere bir çıkış fırsatı yaratarak sınıf mücadelesinin genel karakterini biçimlendirmektedir. Aynı zamanda, üretici güçlerin gelişmesini daha ileriye taşıma gücünü pekiştirecek, genel bir sınıf çatışması çerçevesi içerisinde, aynı anda yaygın ve yoğun olabilen bir biçimde gelişecek yeni kapitalist baskı sisteminin de temellerini oluşturacaktır. Kapitalizm, doğrulanması bu maddenin amaç ve mekân sınırlamalarının çok ötesine gitmemizi gerektiren bir iddiayla, benzersiz pazar temelli sömürü biçimiyle sınıf çatışmasını içeren üretim tarzları merdiveninin en yüksek basamağını oluşturmaktadır.

Aşamalar ve Toplumsal Dönüşüm

Burada anlatılan hikâye teleolojik gelebilir, fakat değildir. Teleoloji, amaç ve hedefleri bulunmayan nesne ve süreçlere bu nitelikleri yüklemek demektir. Aynı zamanda geniş açıdan bakıldığında, toplumsal evrimin ya da toplumsal evrim içerisinde belirli bir basamağın zorunlu olmakla birlikte kaçınılmaz olması anlamına da gelir. Bugüne kadar gelen tarihsel kayıtların çeşitliliği ve ilinekselliğinin arkasında yer alan zorunluluk ve düzen, beşeri varoluşun zorunlu bazı ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Kesin olan şudur: emek harcanarak dış çevreyle değişmez bir metabolizma sürdürme gereği. Üretici güçlerin yükselişi insanlığın sembolik bilincinde, düzensiz olarak ortaya çıksa bile, doğal olarak bulunmaktadır. Ortaya çıktığı zaman toplumsal ilişkilerde buna karşılık gelecek bir evrim 'gerektirir'. Sınıfsal bölümlenmeye dayalı üretim tarzları merdiveni teşvik/baskı/kontrol sistemlerinin ardından gelir ve üretici gelişmenin alt aşamalarıyla bağlantılı olarak daha iyi çalışan ve nispeten daha kaba olandan, üst aşamaları mümkün kılan ve onlara şekil veren daha sofistike biçimlere doğru gelişir.

Ne var ki, ister üretim metotlarındaki ister onları çevreleyen toplumsal ilişkilerdeki 'zorunlu' dönüşümler, bilinç ve iradeden bağımsız olarak gerçekleşmez. İnsanlar bireysel ya da kolektif biçimde hareket etmedikçe hiçbir şey gerçekleşmez. Ve hiçbir şey kaçınılmaz değildir. Örneğin, herhangi bir toplumsal formasyon, eğer değişimi gerçekleştiren güçler ve bunu istemeyen güçler arasında bir anlaşma sonucunda düzenlenmemişse, belirsiz bir

şekilde durgunlaşmaz. Küresel ölçekte dile getirilmiş çöküş senaryoları, örneğin Jared Diamond'ın (2005) izini sürdüğü gibi, göz önünde bulundurulabilir ve bulundurulmalıdır. Tarihsel materyalizm ancak, *eğer* insanlığın potansiyeli yayılmaya devam ederse zorunlu olarak gerçekleşecek olan evrim zincirine işaret edebilir, fakat insanlığın bu zincirin en yüksek halkalarını görebilecek kadar var *olabileceğini* iddia edemez. Ve gerçek koreografi, örneğin Doğu ve Batı Avrupa'da yaşanan feodalizmden kapitalizme geçişin farklı yolları, Japonya ve Rusya'daki özgün durum, İngiliz ve Fransız devrimlerini ortaya çıkartan ve biçimlendiren sınıf ve devlet formasyonları arasındaki zıtlık, aşamalı modelin açıklayamayacağı ve açıklamaya çalışması da gerekmeyen farklı şartlara dayanmaktadır.

Aşamalı model feodalizmden kapitalizme geçişi daha geniş bir açıklayıcı çerçeve içerisine yerleştirmektedir. Burjuva Aydınlanması'nın düşünürleri ve onların günümüzde uyandırdığı yankı, Büyük Geçiş'i, sonuçları itibariyle kapitalizmi Büyük Son'a, yani tarihin sonuna ulaştıran, bir defalık kıyamete dönüştürmüşlerdir. Kapitalizmi tanımlarken 'pazar'ı merkeze alan ve 'ticaretin yükselişi'ne geçişi tetikleyen (açıklanmamış) bir işaret olarak gören Marksist ya da Marksizm yönelimli düşünürler ise avantajı ana akım tarihçilere teslim etmişlerdir. Ana akım tarihçilere göre toplumsal teorinin görünür bütün yolları kapitalizme çıkmaktadır ve sosyalizm ile komünizm herhangi bir 'objektif' temeli olmayan ütopik doktrinlere dönüşmüştür. Aşamalı model, bunun aksine, pazarın başlangıçta toplumsal ve teknik ilerlemenin motoru olduğunu teslim etmekle birlikte, sonradan ve özellikle de kapitalist üretim tarzı içerisinde ilerlemenin freni haline geldiğini söylemektedir. Feodalizmden kapitalizme geçiş ise, bir temenni olarak değil ama teorik anlamda, daha sonra gerçekleşen post-kapitalist toplumsal ilişkileri ve sonrasında gerçekleşecek daha ileri geçişlerin olacağını önceden göstermektedir. Elbette, bu ardışık geçişin, yozlaştırıcı toplumsal güçlerin direnişi, beklenmedik demografik, ekolojik ve kültürel sorunlar ve günümüz teknolojisinin ortaya çıkarttığı yok edici potansiyel ile ilişkilendirilebilecek tehditler karşısında başarılı bir biçimde gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini ileride göreceğiz.

Çeviri: **Sinan Yıldırmaz**

56
ULUS ÖTESİ ŞİRKETLER

Hugo Radice

Ulus ötesi şirketler (UÖŞ) yaygın bir şekilde, birden fazla ülkede üretken kıymetlerin mülkiyetine sahip olmalarıyla tanımlanan, önemli bir kapitalist kuruluş biçimi olarak görülürler. Modern zamanlarda küresel olarak en büyük ve en güçlü kuruluşlar, ekonomik faaliyetin bütün sektörlerinde ulus ötesidir. Öncülleri arasında, erken dönem Avrupa kolonyal hakimiyetinde, en önemlileri birbirlerine rakip büyük güçler olan Fransa, Britanya ve Hollanda tarafından kurulmuş imtiyazlı şirketler olan bu kayda değer küresel ticari şirketler, en gelişkin biçimleri İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıkan Avrupa içindeki ve dışarıyla olan ticareti Ortaçağlardan beri finanse eden bankalar bulunur. Modern UÖŞ geç on dokuzuncu yüzyılda oluştu. O zamandan beri de gelişen kitlesel üretim ve tüketim biçimleri ile ilişkilendirilmektedir. Genelde, klasik UÖŞ'nin kaynağı sermayenin belirli bir sektörde yoğunlaşması ve merkezileşmesidir, hakim olarak ortaya çıkan az sayıdaki şirket daha sonra ürünlerini dış pazarlara ihraç etmenin ötesine geçebilir ve yurtdışında üretim tesislerine yatırımda bulunmalarına olanak sağlayan teknolojik, finansal ve diğer avantajlara sahip olabilir. Doğrudan yabancı yatırım ya da DYY olarak adlandırılan bu sınır ötesi yatırım biçimi bu nedenle UÖŞ'lerin ortaya çıkışı ve büyümesi ile yakın ilişki içindedir.

DYY ve UÖŞ'ler ile ilgili en erken tartışmalara geç on dokuzuncu yüzyılın betimleyici endüstri, ekonomi ve işletme literatüründe ve çağdaş gazetelerin sayfalarında rastlanabilir. Geçmişte UÖŞ'lerin iki ana çeşidi arasında

ayırım yapılabiliyordu. Birincisi, ikinci sanayi devriminin öncülüğünde kimyasallar, mühendislik, ulaşım, malzeme ve hane halkı için dayanıklı mallar ve tarımsal makineler gibi sektörlerde faaliyet gösteren ve çoğu Amerikan ve Alman kökenli işletmelerdir: çoğu sınai aktivitenin gümrük duvarları arkasında korunan pazarlarda vuku bulduğu bir dönemde DYY yeni pazarlara ulaşmak ve böylece satış ve kârlarda daha da fazla artış sağlamanın bir yoluydu. İkinci tip UÖŞ, erişilebilirliği çoğu dinamik tüketici pazarında iklim ya da jeoloji nedenleriyle sınırlı olan ulusal kaynakları (bunlar ister maden ister tarımsal ürün olsun) güvence altına almaya yönelmişti. Gelişmiş kapitalist ülkelerde büyüyen emperyal rekabet bağlamında hammaddelerde faaliyet gösteren önde gelen tacirler kârlı kaynakların sahipliği ya da denetimi aracılığıyla arzı güvence altına almaya çalıştılar: örneğin Şili'de nitrat ya da Batı Afrika'da palmiye yağı.

Marx'ın *Kapital*'inde UÖŞ'lerin örgütlenme ve iş pratiklerinin önemli unsurlarının çoğu halihazırda bulunabilir: sermayenin yoğunlaşması, özellikle kredi ve anonim şirket sisteminin temelinde yer aldığı mülkiyetin merkezileşmesi, üretimde emeğin sermayenin değerlenmesine tabiyeti ve teknolojik gelişmenin önemi. Ancak DYY ve UÖŞ'lere ilk sistematik yaklaşım finans kapital ve emperyalizm kuramlarının gelişimi bağlamında ikinci nesil klasikler arasında bulunur. Hilferding'in *Finans Kapital*'inin büyük kısmı ulusal konuma ilişkin sorulardan uzak durur. Finans kapitalin ekonomik politikasına ilişkin olan V. Kısım sermaye ihracı ve bu sayede emperyalizmin gelişmesine yönelik eğilimin sistematik bir değerlendirmesini sunar. Burada rekabetin kartel ve tröstlere doğru evrimi gümrük koruma politikalarını destekliyormuş gibi görülür ve karşılığında bu, yabancı pazarlarda üretime geçmek biçiminde 'gümrük sıçramasını' teşvik eder (bkz. 22. Bölüm). Bankalar hem DYY'ye fon sağlamak hem de müşteri firmalara destek sağlamak için kendi yabancı yatırımlarını gerçekleştirmede kritik konumdadırlar. Hilferding'in değerlendirmesinde günümüz betimsel UÖŞ çözümlemesinin neredeyse her unsuruna, özellikle ucuz yabancı emeğin ve toprağın ve yerel rekabetin zayıflığının sağladığı cazibeye rastlanabilir; ancak özellikle önemli olan şey, erken yirminci yüzyıl emperyalizminin çekirdek özelliğini oluşturan sistematik sömürgeci ilhakla olan yakın bağdır.

Hilferding'in zengin çözümlemesinin Lenin'in daha sonraki *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*'nın çoğu malzemesini sağladığı iyi bi-

linmektedir. Ancak Buharin *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*'nde Hilferding'in çalışmasını esas almış ve çok sonraki kuramsal gelişmeleri tahmin eden çarpıcı bir yeni analitik çerçeve geliştirmiştir. Zamanının kapitalizminde karşılıklı etkileşim içindeki iki dinamik tanımlamıştır: (*Komünist Manifesto* tarzında) sermaye birikiminin uluslararası ticaret ve sermaye ihracı aracılığıyla, sınırsız ve bu yüzden potansiyel olarak küresel erişimine odaklanan bir 'uluslararasılaşma' eğilimi ile ulusal temelde örgütlenen ve devletle artan oranda iç içe geçmiş finans kapitalin oluşumuna odaklanmış 'uluslaşma' eğilimi. Buharin için ikisi arasındaki ilişkide uluslararasılaşma süreci uluslaşma süreci tarafından 'biçimlendirilmişti' ve bu yüzden büyük sömürgeci güçler arasındaki rekabeti kötüleştirmişti.

Hilferding ve Buharin'in yenilikçi çalışmalarının sonucu olarak, Bauer, Kautsky ve Lenin'in diğer katkılarıyla birlikte DYY ve UÖŞ'lerin Marksist incelemesi, büyük oranda 1970'lere kadar emperyalizmin politik ekonomisi bağlamında gerçekleşti. Bu 'klasik' katkıların büyük ölçüde Alman tarih okulu ve Hobson (*Emperyalizmin Bilimsel Temeli*) gibi Britanya'daki Anglo-Sakson denklerinin ve ABD'deki kurumsalcı okulun çalışmalarına dayandığını not etmeliyiz.

UÖŞ ve DYY'nin iki savaş arasındaki gelişimi iki zıt evre göstermektedir. 1920'lerde ABD işletmeleri uluslararası üretimlerini hem doğal kaynaklarla ilgili hem de daha piyasa yönelimli imalat ve finansal hizmetler gibi sektörlerde hızlıca geliştirdiler. Birleşik Krallık, Fransa ve Japonya merkezli işletmeler DYY'lerini çoğunlukla sahip oldukları sömürgelerde yoğunlaştırırken, yaygın bir imparatorluktan yoksun Almanya'da odak, teknolojik avantajdan faydalanarak kimyasallar, elektrik ve makine mühendisliği ve makinalar gibi alanlarda yabancı üretimi kurmak üzerineydi. 1929'daki çöküş ve takip eden buhran ve de dünya ticaretinin çöküşü sırasında DYY duraksadı ve çoğu firma içerideki (sömürgeleri kapsayarak) pazarlara döndü. 1939 itibarıyla dünyanın DYY stoklarının üçte ikisi özellikle ABD, Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya ve daha ikinci plandaki sömürgeci devletler gibi önde gelen kapitalist ülkelerde üslenmiş işletmelerin daha az gelişmiş bölgelerde yatırımlarıydı. Bu dönem boyunca uluslararası karteller ve birleşmeler üzerine Plummer (1934) gibi görece ilerici siyaset yanlısı endüstriyel ekonomistlerin önemli katkıları olsa da, bu gelişmeler üzerine Marksist düşünürlerce yaratılan orijinal çalışmalardan pek eser yoktu.

UÖŞ'lerde Savaş Sonrası Gelişmeler ve Bunların Çözümlenmesi

1945 sonrasında hem uluslararası çevre hem de gelişmiş kapitalist ülkelerde çeşitli ulusal yeniden inşa süreçleri, özellikle oldukça yaygın görülen Avrupa boyunca önemli işletmelerin (kömür, demiryolları ve bunun gibi bütün endüstrileri kapsayan) millileştirilmesinin eşlik ettiği bir o kadar yaygın olan uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki denetlemeler nedeniyle ilkin DYY ve UÖŞ'leri desteklemedi. Ancak 1960'lar itibarıyla 1920'lerin yukarı yönlü eğilimi nihayet kaldığı yerden devam etti. Sermaye kontrolleri düzenli olarak kaldırıldı ve (özellikle Avro-dolar piyasası denilen) denizaşırı sermaye piyasalarının gelişmesi ve sınır ötesi bankacılık yatırımları DYY'nin dramatik bir şekilde ivmelenmesi için gerekli finansal altyapıyı temin etti: Önce ABD'den Latin Amerika ve Avrupa'ya, sonra Avrupa'dan gelen tepki ve son olarak 1980'lerde Japon DYY'sinin daha dramatik artışı. Bu büyüme çok büyük oranda gelişmiş kapitalist ekonomiler arasında karşılıklı yatırımlara odaklanmıştı: 1970'ler itibarıyla Kuzey ve Güney arasında DYY stok oranları şimdi üçte ikisi Kuzey'de olmak üzere tersine dönmüştü. Bu ayrıca doğal kaynaklarla ilgili sektörlerin 1970'lere doğru imalattaki ve bundan sonra hizmetler alanındaki DYY tarafından gölgede bırakıldığı anlamına geldi. Devlet işletmelerinin yaygın özelleştirilmesi, Sovyet tarzı sosyalizmin çöküşü ve yeni sanayi ekonomilerinin Asya ve Latin Amerika'da ortaya çıkışını takiben, yirmi birinci yüzyılın başında, UÖŞ büyük kapitalist şirketin evrensel biçimi haline geldi.

Savaş sonrası ana akım iktisat UÖŞ'yi açıklamak konusunda büyük sıkıntı çekti. Bu, kısmen, neoklasik kuramın piyasa iktidarı sorunu ile uğraşmada (firma kuramına hakim olan determinist yaklaşımı reddeden Avusturya varyantını kenara koyarsak) karşılaştığı zorluğun bir çeşitlemesinden başka bir şey değildi: oligopolün ya da çekişmeli tekelin piyasa koşulları tahmin edilebilir sonuçların modellenmesine uygun değildi. Ancak buna ek olarak büyük ölçekli DYY, yatırımların doğası, özellikle de gerçekliklé alakasız bir biçimde sermayenin şekil verilebilir olması hakkında varsayımlarda bulunmanın ötesinde neoklasik uluslararası ticaret kuramına kolayca yerleştirilemiyordu. UÖŞ'nin gerçekçi bir kuramını geliştirme amacındaki ekonomistler 'işler bir rekabeti' anlama arayışında J.B. Clark'ın tümevarımcı yöntemine benzer bir şeyi takip etmeye meylettiler: UÖŞ'lerin karar mekanizmaları ve yönetim uygulamaları hakkında genelde teknolojik değişim,

ürün çeşitliliği ve bunlara ilişkin davranışlar gibi analitik olarak dağınık unsurlara odaklanarak açıklamalar geliştirdiler.

1970'ler itibarıyla UÖŞ'ler ayrı bir araştırma alanı olarak ortaya çıktı; ancak analitik iktisadın kayıtsızlığı göz önünde bulundurulduğunda çoğu bilim insanı hızlıca Birleşik Devletler tarzı işletme araştırmaları alanına kaydı. Bu nedenle UÖŞ araştırmaları, bunları yöneten, yeni bir uluslararası mobil yöneticiler kuşağının eğitimine büyük katkıda bulundu ve uluslararası işletme, işletme okullarında eğitim ve araştırmanın önemli alanlarından biri haline geldi. İşletme araştırmalarının iktisatla karşılaştırıldığındaki ideolojik açıklığı Marksistler ve heterodoks araştırmacıların, ampirik araştırma ve analitik sorgulamada yaklaşımları çoğunlukla dogmatik bir şekilde neoklasik olmayan ana akım araştırmacılarla işbirliğine girmelerini kolaylaştırdı.

Ancak Marksistler ve ana akım arasında akademik araştırma ve ilgilerin kayda değer örtüşmesinin başka nedenleri vardı. İlkin, DYY ve UÖŞ'lerin hızlı büyümesi yeni hükümet politikası ve hükümetler arası eşgüdüm alanlarının gelişimini gereksindi ve bu, olguların neden ve sonuçları hakkında incelikli ve genellikle karşılaşılmayan tarzda açık tartışmalara zemin hazırladı. İkincisi, Hilferding, Lenin ve Buharin'in çalışmalarının kuramsal olarak erken gelişmişliği ve ampirik temeli, Marksistlerin UÖŞ'leri anlama konusunda bir nevi işe önde başladığı anlamına geliyordu. Bu, geç 1980'lerden itibaren UÖŞ araştırması bütün sosyal bilim disiplinlerine değen küreselleşme tartışmalarında merkezi bir konum edindiğinde daha açık hale geldi. Özellikle Buharin'in uluslararasılaşma ve uluslaşma diyalektiği 1990'larda uluslararası siyasal iktisat alanında geçer akçe haline gelen piyasa-devlet ikiliğini önceden gören özelliklere sahiptir.

Üçücü bir neden, eski Avrupa imparatorluklarının sonunu getiren antisömürgeci mücadelelerle yakın ilişki içinde interdisipliner kalkınma çalışmaları alanının ortaya çıkışıdır. Her ne kadar başka alanları bölen ideolojik ayırımlara tabiyse de kalkınma çalışmalarının uzun dönemli post-kolonyal dönüşüm odağı, sosyo-ekonomik değişime tarihsel yaklaşım ve sömürüye karşı koyma hususunda güçlü bir normatif adanmışlık içinde yetişmiş Marksistler için doğal bir çekime sahipti. Son olarak, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun 1958'de kurulması bölgesel bütünleşme için daha geniş bir hareket yarattı; yine tarihsel siyasal iktisat yaklaşımı devlet ve uluslar-

arasılaşan sermaye arasındaki ilişkiye odaklanan bu eğilimin çözümlenmesine cuk oturdu.

UÖŞ Araştırmalarına Marksist Katkılar

Yakın onyıllarda UÖŞ araştırmalarına yapılan ayırt edici Marksist katkılara dönersek, bunları dört konu alanına ayırabiliriz. İlkin, Marksist ekonomi kuramının bazı önemli unsurları UÖŞ çözümlemelerinde kullanılmıştır. 1970'lerden itibaren bunlar 'sermayenin uluslarasılaşması' başlığı altında inceleniyordu ve özellikle Marx'ın sermaye devreleri kavramı analitik bir çerçeve sunmaktaydı. P—M...Ü...M'—P' genel devresindeki farklı aşamalar, sermaye birikiminin ulusal örüntülerini ya girdilerin (P—M) ya da çıktıların (M'—P') ticareti veyahut farklı bir ülkede üretimin mekanını (...Ü...) birbirine bağlayarak farklı ülkelerde yer alabilirdi (özellikle bkz. Palloix, Radice 1975 içinde). Bu tarz bir yaklaşım ayrıca daha sonra Gereffi ve başka ilerici araştırmacılar tarafından geliştirilen meta zinciri yaklaşımıyla bazı benzerliklere sahiptir. Daha genel olarak, UÖŞ'lerin büyümesi ve ticareti 'uluslararasılaştırması' (yani farklı ülkelerdeki iştirakleri arasındaki akışlar) değer yasasının ölçeği ulusal olmanın ötesinde eğilimsel olarak küresel olduğunda nasıl işlediğinin çözümlenmesinde uzun zamandır bilinen sorunları yoğunlaştırdı.

İkinci olarak, Marksist emperyalizm çalışmalarının savaş sonrasında yaşadığı rönesans, UÖŞ'lerin yükselişinin devletler ve devletler arası ilişkiler için sonuçlarının kavranması girişimlerini barındırmıştır. 1960'larda çağdaş kapitalizmin ortodoks komünist değerlendirmesi, tekelci devlet kapitalizmi kuramı, inançlı bir şekilde, Lenin ve Buharin'in küresel sermaye birikiminin mekansal örüntüsünün temelde emperyal rekabetler ve tekelci kapitalistler ve onların menşei olan devletler tarafından biçimlendirildiğine ilişkin Bolşevik görüşünü paylaştı. Genel olarak ifade edilirse, bu görüş başka alanlarda Sovyet ortodoksisini sert biçimde eleştiren Marksistler tarafından paylaşıldı. Ancak UÖŞ'lerin yükselişi, Murray'in (Radice, 1975 içinde) 'teritoryal örtüşmezlik' (*territorial non-coincidence*) dediği şeyin sonucu olarak devlet-sermaye ilişkisinin 'ulus-dışılaşması' ihtimalini arttırdı; devletler, aslında uluslararası ticaret politikasında iyi bilinen ve en çok gözetilen ulus ilkesini takiben, yabancıların mülkiyetindeki işletmelerin varlığını, meşruiyetini ve bundan gelecek faydaları karşılıklı olarak tanımayı seçiyorlardı. Bu bazılarının, Lenin'e karşı emperyal güçlerin yerküreyi kolektif bir şekilde sömür-

mek için ortak neden bulabileceklerini öne süren 'dönek Kautsky'nin en sonunda haklı çıktığını kabul etmelerine yol açtı. Avrupa bütünleşmesi Kautskyci 'ultra emperyalizm'e doğru ilk adım olarak görülebilirdi (bkz. Mandel ve Rowthorn'un Radice 1975 içindeki makaleleri).

Sermayenin uluslarasılaşması ve devletin rolü üzerine olan bu iki araştırma alanı 1990 civarında başlayan küreselleşme tartışmalarının ana temalarını açıkça önceden gördü. Ancak her iki dönemde de Marksistlerin tartışılan birçok konu üzerinde derin bir şekilde bölündüğünü kaydetmek önemlidir. Bu bölünmeler, Jenkins'in (1987) ileri sürdüğü üzere klasik Marksist ve neo-Marksist yaklaşımlar arasındaki bölünmeye odaklandı. Klasik Marksist yaklaşımda rekabet, artık değer istihracı üzerine bina edilmiş dinamik bir süreç olarak anlaşılır; sermaye yapısal olarak küresel, devletse yapısal olarak kapitalist görülür. Neo-Marksist yaklaşımlarda günümüz kapitalizmi bir piyasa yapısı olarak tekel, durağanlık eğilimi ve yaygın bir devlet müdahalesi gerekliliği tarafından karakterize edilmiş şekilde görülür; DYY bir işletme stratejisidir ve 'görece özerk' devletin yönüne rekabet halindeki toplumsal çıkarlar tarafından karşı konulmaktadır. Monthly Review okulu bu yaklaşımın bir örneğidir ve büyük oranda günümüz neo-Gramscici uluslararası siyasal iktisat ekolü de böyledir.

Üçüncüsü, azgelişmişliğin çözümlenmesi ve bilhassa bağımlılık okulunun yaklaşımı UÖŞ'leri uluslararası sömürünün ve Üçüncü Dünya'nın bağımlılığının ana faili olarak tanımladı. Azgelişmiş ülkeler hızlı sanayileşme ve kalkınmaya girişecek sermaye, teknoloji ve vasıflardan yoksunlardı; UÖŞ'ler bütün bunları, ayrıca ilkin doğal kaynaklar için ve 1960'lardan itibaren düşük maliyetli emek-yoğun sınai ürünler için Kuzey pazarlarına erişimi önerdiler. Ancak finansal, teknolojik ve politik ayrıcalık, Marksist olmayan araştırmacılar için de aynı derecede görünür olan, UÖŞ'lerin ev sahibi ülkelerle sert bir pazarlığa girebilecekleri anlamına geldi. Bağımlılık kuramcıları eleştirel çözümlemelerini genellikle sınıf ilişkilerindense ulusal çıkar çatışmaları ile sınırlandırıyor görünürken, Marksist çalışmalar bağımlı kapitalizmin yine de kapitalist olduğunu vurguluyorlardı. Çeşitli bağımlı kalkınma biçimleri büyük oranda gelişmiş sanayi ülkelerinin birikim dinamikleri tarafından UÖŞ'lerin yatırımları aracılığıyla biçimlendiriliyordu; ancak sonuç, devlet ve özel sektör içinde, Baran'ın *'komprador* burjuvazi'sinin modern bir biçimi olan yerli işbirlikçi kadroların yaratılması şeklinde oldu.

Dördüncüsü, 1970'ler ayrıca üretim ve emek üzerine Marksist araştırmada emek sürecini merkeze almış yeni bir odağa şahit oldu. UÖŞ'lerin kapitalist işletmeler arasındaki hakimiyetine bakılırsa, bu bağlamda özel olarak ulus ötesiliklerle ilgili ayırt edici pek Marksist çalışma olmasa da, UÖŞ'lerin üretimi ulus ötesi örgütlemesi emek süreci çalışmalarında önemli bir konu başlığı haline geldi. Daha önemlisi, bağımlılık kuramından daha az tartışmalı yeni bir analitik çerçeve sunan 'yeni uluslararası işbölümü' (Fröbel vd., 1980) üzerine olan çalışmalardır. Ancak Marksistler ayrıca, siyasal iktisat yaklaşımlarının özellikle verimli sonuçlar doğurduğunun kanıtlandığı uluslararası sendikacılığa ilişkin araştırmalarda da yer almışlardır.

Sonuç olarak UÖŞ, son elli yılda sermaye birikiminin ana örgütlenme aracı olarak giderek önemli hale gelmiştir. Bu halleriyle çağdaş Marksist siyasal iktisat eleştirisi için önemli bir araştırma konusudurlar. Bu araştırmaların sonuçları şaşırtıcı olmayan bir şekilde Marksist gelenek içindeki yaklaşımların çeşitliliğini yansıtmaktadır.

Çeviri: **Ali Rıza Güngen**

57
İŞSİZLİK

Gary Slater

Modern iktisat kuramı işsizliği birey veya piyasa patolojilerinin bir sonucu olarak ele alma eğilimindedir. Buna göre ikincisi, çeşitli şekillerde ücretlerin piyasa temizleyici bir dengeye göre ayarlanmasını engelleyen türlü katılıklar ve kusurlar içermektedir. Oysa Marx, işsizliğin kapitalizme içkin olduğunu iddia eder. Gerçekten de işsizlik sermaye birikiminin hem koşulu hem de sonucudur ve yanlış işleyen piyasaların bir ürünü olarak açıklanamaz. Daha ziyade, ücretlerin, iş için harcanan çabanın ve yoksulluğun evrimine çeşitli şekillerde etki etmek suretiyle işsizlik, kapitalist kalkınmaya zemin oluşturan önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla Marksist çözümlemede işsizliğin doğası ve önemi, modern iktisat kuramında olduğundan çok daha derine inmektedir. Fakat bu durum Marx'ın katkısı üzerine yapılan tartışmalarda çoğu kez gözden kaçırılmaktadır. Bunun yerine yorumcular *Komünist Manifesto*'nun, işçi sınıfı için artan ve acımasızlaşan kötüye gidişi anlatan, daha polemik yüklü pasajlarına odaklanma eğilimindedirler. Oysa, çok daha detaylı ve olgun bir çözümlemeyi *Grundrisse* ve *Kapital*'de bulmak mümkündür. Bu, çok daha incelikli ve çoğunluk için mutlak yoksulluk ve işsizliğe savrulmadan ziyade işçi sınıfının konumundaki dalgalanmalara ışık tutan bir bakış sunmaktadır.

Yedek Sanayi Ordusu ve Birikim

Marx'a göre işsizlik, kapitalist koşullar altındaki istihdamı önvarsayar. Yani işsizlik, kapitalizmde varolan istihdamın doğası ve dinamikleriyle yakından

ilişkili olan, tarihsel olarak özgül bir kategoridir. Marx'ın işsizlik kuramı kısa ve öz şekilde *Grundrisse*'de ortaya konmaktadır: 'Artık emek, harcanabilir zaman yaratmak... sermayenin bir yasasıdır; bunu ancak *zorunlu emeği* harekete geçirerek yapabilir —yani işçiyle mübadeleye girişerek. Dolayısıyla bu, eşit şekilde hem sermayenin emekçi nüfusu arttırma, hem de sürekli biçimde bunun bir kısmını artık nüfus —sermayenin istifade edebileceği bir zamana kadar kullanışsız olan nüfus— olarak tutma eğilimidir'. Peki, istihdam ve işsizlik arasında nasıl bir bağlantı vardır? Bunu görebilmek için alıntının içerdiği düşünceleri açığa kavuşturmak gerekiyor.

Kapitalizmde artık değerin kaynağı üretim alanında konumlanmaktadır. Emek piyasasında emek gücünün mübadelesi özgür failler arasında ücret karşılığı gerçekleşiyorken —'sınırları içinde emek gücü alım satımının devam ettiği' dolaşım veya meta mübadelesi alanı 'aslında insanın doğuştan gelen haklarının Cennet bahçesidir' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 6)— üretim sermayedar tarafından sevk ve idare edilir. Sermayedarlar, çalışma kapasiteleri için işçilere ödenen emek gücü değerinden daha fazla değer elde edecekleri çeşitli stratejiler uygularlar. Böylelikle emek süreci burada, üretimde, bir değerlenme süreci haline gelir. Marx, emek sürecinin kapitalist kontrolünü ve buna eşlik eden işçi sömürüsünü emeğin sermayeye tabiiyeti olarak görmektedir (Marx, *Kapital I*, Bölüm 16). Fakat burada emeğin biçimsel ve gerçek tabiiyeti veya tahakkümü arasında önemli bir ayrım yapılmaktadır (Marx, *The Direct Process of Production of Capital*, 6). İlki kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimine tekabül eden şekilde, önceden var olan üretim süreçlerinin kapitalist ilişkilerce içerilmesine gönderme yapar. Burada emek sürecinin karakteri değişmeden kalır, fakat işçi ile işveren arasındaki ekonomik ilişkiler dönüşmüştür. Bu aşamada, süregelmekte olan emek biçiminden dolayı, artık değer ancak çalışma gününün uzatılmasıyla, yani mutlak artık değer yaratılarak elde edilebilir.

Buna karşılık, emeğin gerçekten de boyunduruk altına alınması, kapitalist üretim tarzının tam anlamıyla gelişmesiyle ortaya çıkar. *Kapital*'in 1. cildi, büyük ölçekli üretimin, makineleşmenin, değişen işbölümünün ve hepsinden önemlisi emeğin artan toplumsal üretkenliğinin nasıl 'bireysel olarak emekçinin zararına yol açtığını; üretimin gelişmesi için olan tüm araçların üreticileri boyunduruk altına alan ve sömüren araçlar haline dönüştüklerini' ana hatlarıyla belirten birçok kuramsal, tarihsel ve ampirik detay içerir (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4). Emek sürecinin dönüşümüne yol açan

tüm bu gelişmeler Marx'ın işsizlik çözümlemesiyle derinden bağlantılıdır: nispi artık değer üzerine kurulu sermaye birikimi nispi artık nüfusa yol açar ve dolayısıyla ona dayanır, bu da yedek (sanayi) işgücü ordusu olarak adlandırılır.

Sermaye birikimi, beraberinde, rekabet ve finansal sistemdeki yenilikleri takiben (örneğin, anonim şirketler) artan kredi olanaklarıyla güdülenen merkezileşmeyi getirir. Daha büyük ve etkin sermayeler rekabet sürecinde küçükleri kovma eğiliminde olurlar. Bu da küçüklerin ele geçirilmesini veya tasfiye edilmesini ve daha çok merkezileşmeyi beraberinde getirir. Benzer şekilde, daha fazla kredi olanağı üretim ölçeğinin artmasına olanak verir. Sermayenin merkezileşmesi olarak ortaya çıkan bu sonuç 'çok sayıda insanın kollektif çalışmasının daha kapsamlı bir örgütlenmesi, harekete geçirici maddi güçlerin daha da gelişkinleşmesi için —diğer bir deyişle, geleneksel yöntemlerle sürdürülen izole üretim süreçlerinin toplumsal olarak birleşik ve bilimsel olarak düzenlenmiş bir üretim sürecine doğru giderek daha fazla dönüştürülmesi için— başlangıç noktasıdır'(Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 2). Bu, sermaye birikiminin etkilerini yoğunlaştırarak ve ivmelendirerek emek talebine etki eder. Daha özelde, merkezileşmeyi daha çok makineleşme ve yeni üretim teknolojilerinin gelişimi takip eder. Marx tarafından *Resultate*'de (Marx, *The Direct Process of Production of Capital*, 6) The Direct Production Process, The Real Subsumption of Labour under Capital or the Specifically Capitalist Mode of Production) tartışıldığı üzere, makinelerin daha fazla kullanımı, rafine olması ve gelişmesi, işçilerin daha çok uzmanlaşması ve bu yeniliklere olanak verecek şekilde üretim ölçeğinin genişlemesi, daha yüksek üretkenlik, daha çok nispi artık değer ve modernleşen endüstrilerde sabit sermayeye kıyasla emek gücüne daha az talep demektir.

Peki bu, istihdamda uzun vadeli bir düşüş ve daima artan bir işsizlik anlamına mı gelmektedir? Marx, dikkatli bir yaklaşımla, sermaye birikiminin ve üretime şekil veren değişimlerin endüstriler arası eşitsiz biçimde ve değişen hızlarda meydana geldiğini belirtir. Yani, toplam sosyal sermaye arttıkça, ihtiyaç duyulan toplam işçi sayısının artabildiği, fakat –artan sermayenin organik bileşiminin gösterdiği gibi– büyüyen sermayeye göre düştüğü, ikili bir süreç söz konusu olur: 'Tüm alanlarda, sermayenin değişken kısmının ve bu nedenle istiham edilen emekçi sayısının artması, her zaman, bu ister halihazırda isdihdam edilen emekçilerin defedilmesi gibi daha çarpıcı bir biçime bürünsün, ister ek emekçi nüfusun olağan kanallarla daha zor soğurulması

şeklindeki daha az aşikar fakat daha az gerçek olmayan bir biçimde olsun, artık nüfusun şiddetli dalgalanmaları ve geçici üretimi ile bağlantılıdır' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 3).

O halde bir artık nüfus —'yedek sanayi ordusu'— yaratılması Marx'a göre kapitalizm altındaki nüfus yasasını meydana getirir. Tarihsel olarak özgül bir tahlil geliştirmek konusunda başarısız olmakla eleştirilen Malthus'a karşı, bu artık nüfus herhangi bir genel nüfus artışından bağımsızdır. Tersine, artık nüfusun boyut ve bileşimi sermaye birikiminin ritmine bağlıdır. Ekonomik faaliyetler zaman içinde ve endüstriler arasında eşitsiz biçimde genişleyip daraldıkça ve yeni alanlar ortaya çıktıkça, üretim dalları arası ve istihdam içi ve dışı işçi akışları olur. Fakat burada kritik olan şey, yedek ordunun genişleyen alanların diğerlerine zarar vermeyecek şekilde büyümesine olanak sağlamak için gerekli olmasıdır: 'Modern endüstrinin gidişatı... yedek sanayi ordusunun veya artık nüfusun sürekli oluşumuna, az ya da çok soğurulmasına ve yeniden oluşumuna bağlıdır' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 3).

Bu tezin bir adım ötesi de vardır. Yedek ordu, yalnızca üretimin genişlemesine ve yeni üretim kollarının ortaya çıkmasına olanak sağlamak için gerekli değildir, fakat artık nüfusun oluşumuna katkıda bulunan üretim artışları da yedek orduyla desteklenir: 'Sermaye eşzamanlı olarak iki taraf üzerinde çalışır. Bir yandan, eğer sermaye birikimi emek talebini artırıyorsa, o da diğer taraftan emekçi arzını 'tahliye' yoluyla artırır; bu arada, işsizlerin yarattığı baskı istihdam edilenleri daha çok emek sağlamaya zorlar ve böylece emek arzını emekçi arzından bir dereceye kadar bağımsız hale getirir (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 3).

Yedek ordunun —ücretlerin kısa dönemli bir düzenleyicisi olarak— önemli ek bir rolü daha söz konusudur. Onun iş çevriminin üzerinde genişlemesi ve daralması birikimi dengeleyici şekilde rol oynar, kârlılığı tehlikeye sokacak kadar çok ücret artışlarını önler. Gerileme veya normal faaliyet dönemlerinde yedek ordu, aktif işgücünün ücretleri üzerinde 'ağırlık yaparken', patlama dönemlerinde 'aktif işgücünün isteklerini dizginler' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 3).

Tekrar etmek gerekirse, Marx'a göre işçiler ve sermayedarlar için yarattığı sonuçlar bakımından toplam nüfus konu dışı olduğu için, onun yaklaşımı erken siyasal iktisadınkinden farklı bir yerde durur. Yedek ordudaki hareketler herhangi bir uzun erimli nüfus değişimini alt eder; yedek ordudaki değişimlerin ücretleri düzenlemeye el vermesi sırf bu nedenledir

(Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 3). Birlikte ele alındığında yukarıdaki tartışma Marx'ın işsizlik kuramının temelini ortaya koymaktadır. Yedek işgücü ordusu hem kapitalist üretim biçiminin sistematik bir sonucu, hem de onun için gerekli bir temeldir; o birikimin hem 'ürünü' hem de 'kaldıracıdır' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 2).

Yedek Ordunun Bileşimi

Buraya kadar yedek işgücü ordusu esasen işsizlikle eşanlamlı olarak ele alındı. Ne var ki Marx'ın kavramsallaştırması ile resmi hükümet istatistiklerinde ve modern iktisat kuramında ortaya çıkan işsizlik arasında önemli bir farklılık mevcuttur. Özetlersek, Marx'ın kavramsallaştırması çok daha geniş kapsamlıdır ve istihdam edilmeyenlerin kapitalist üretime dahil edilme potansiyelini başlangıç noktası olarak almaktadır. Bunu anlamak için yedek ordunun *Kapital*'de tanımlanan bileşenlerini dikkate almak aydınlatıcıdır: yüzer gezer, saklı ve durgun. Yüzer gezer yedek ordu, yakın geçmişte kapitalist üretim tecrübesi olan ve bu nedenle çalışma dışı kalma dönemleri geçici olanlara tekabül eder. Bunlar, hem iş çevrimi hem de makineleşmenin artması bakımından sermaye birikiminin ritimleriyle birlikte, farklı biçimlerde endüstriyel üretime dahil edilen ve onun dışına atılan işçilerden oluşurlar. Marx burada yaşlı işçilerin yerini gençlerin alması yönünde bir eğilimin varlığını ileri sürer; birinciler yedek orduya katılırlar veya eğer alternatif bir istihdam sağlamayı başarırlarsa çoğunlukla statü ve ücret düşüşleri yaşarlar (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4). Dolayısıyla işsizlik bu işçiler için geçici olsa da, yedek ordunun bu bileşeninin boyut ve kompozisyonunun çevrim boyunca değişiklik göstermesi öngörülür.

Saklı yedek ordu, ücretli emekçi olmayan veya hiçbir zaman olmamış olan ama kapitalist genişleme için potansiyel bir emek gücü kaynağı teşkil edenlerden meydana gelir. Marx burada, kapitalizmin tarıma nüfuz etmesi ve tarımın endüstrileşmesi nedeniyle iş bulmak için giderek daha fazla mücadele eden ve iş aramak için kentlere göç etmek zorunda kalan kırsal artık nüfusu ele almaktadır. Son olarak Marx, teknolojik değişim ve endüstriyel yeniden organizasyon nedeniyle atıl kılınan fakat en fazla oldukça düzensiz şekilde istihdam olabilenlere işaret edecek şekilde durgun bir yedek ordu tanımlar. Tarımdan ve bağımsız veya küçük ölçekli imalattan dışlanmış olan bu işçiler, bir 'bitmez tükenmez, kullan-at emek gücü deposu' teşkil ederler; iş elde edebildikleri zaman, örneğin ev hizmetlerinde, bu iş 'en

uzun çalışma süresi ve en düşük ücretler ile karakterize olur'(Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4). Marx tarafından bu kesimin, hem birikimce şekillendirilen aralıksız altüst oluşlar nedeniyle hem de göreli yoksulluğun bir sonucu olarak, nispeten daha önemli hale geleceği öngörülmektedir. Bu, durgun katmanın, hiç değilse düşük ücretleri takip edecek şekilde aile büyüklüklerinin artmasından dolayı, hem 'işçi sınıfının kendini yeniden üreten hem de kendi kendine varlığını sürdüren bir bileşeni' haline gelmesine yol açar (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4).

Fakir ve yetimler de durgun kesime dahildirler ve benzer şekilde istisnai üretim artışı zamanlarında aktif işgücü ordusuna katılabilirler. Fakat aktif işgücü ordusuna katılmayanlar ve katılamayanlar da vardır. İlki lümpen proletarya olarak adlandırılır —serseriler, suçlular, fahişeler (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4). İkincisi, çalışamayan ama bu konumları çoğunlukla işteki tecrübelerinin sonucu olan, yılgın, yaralı, hasta ve yaşlılardan oluşur. Marx yoksulluğun kaynağının yedek ordunun bu durgun katmanının içinde olduğunu belirtir: '[s]on olarak, işçi sınıfının düşkün tabakaları ve yedek sanayi ordusu ne kadar büyük olursa, resmi yoksulluk da o kadar büyük olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır*' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4).

Bu, genç Marx'ın *Komünist Manifesto*'sundaki gibi, işçi sınıfını topyekûn mutlak bir yoksullaştırmaya götüren bir çeşit 'demir yasa' olarak yorumlanmak zorunda değildir. Gerçekte Marx, bu 'yasayı' belirttikten hemen sonra, onun pratikteki işleyişinin bir dizi başka eğilim tarafından değişikliğe uğratıldığını ifade eder. Söz konusu yasa aslında onun birikim, nüfus ve yoksulluk (yoksulluğun, işsizlerin durgun kesiminin bir parçasından türeyen ve orantılı olarak artışa tabi olduğu gösterilen, 'resmi' oranı sadece) arası ilişkiler konusundaki tahlilini kapsamaktadır. Çağdaş siyasal iktisata karşıt olarak Marx, yoksulluk ve işsizliğin, görünüşe rağmen, aşırı nüfusun bir sonucu olarak ortaya çıkmadığını, fakat kapitalist sistemin zorunlu ve kaçınılmaz koşulu olduklarını kanıtlamaya çalışmıştır: 'Üretim araçlarının ve emek üretkenliğinin üretken nüfustan daha hızlı büyüyor olduğu gerçeği, bu nedenle kendini kapitalist görüşle tersleşerek açık eder: emekçi nüfus her zaman sermayenin kendi genişlemesi için çalıştırabileceğinden daha hızlı artar' (Marx, *Kapital I*, Bölüm 25, Kesim 4).

Kapitalistler nispi artık değeri mekanizasyon ve verimlilik artışlarıyla yükseltmeye çalıştıkça bu, yedek işgücü ordusu ve değişik derecelerde yok-

sulluk doğurur; sorun bir aşırı nüfus sorunu değil, kapitalizimin gelişim sorunudur.

Marx'ın İşsizlik Kuramının Devam Eden Önemi

Marx'ın işsizlik kuramını geliştirmesinden bu yana kapitalizmin yapısında ve işleyişinde şüphesiz çok fazla değişiklik oldu. Peki, yedek ordunun güncel önemi nedir? Emek piyasalarının işleyişi konusunda nelere ışık tutabilir? Yedek ordunun biçim ve işlevindeki değişimler farklı şekillerde devletin artan rolünden, örgütlü emeğin çoğalmasından ve kapitalizmin devam eden uluslararasılaşmasından kaynaklandı. Devletin rolü iki yönlü oldu. İlk olarak, (Marx'ın resmi 'fakirlikle' ilgili mutlak genel yasasını doğruluyor olmakla birlikte) refahçılığın (*welfarism*) yükselişi, yedek ordunun ücret artışları üzerindeki baskılayıcı işlevini yumuşatmak suretiyle, iş kayıplarının sonucu olarak ortaya çıkan mutlak yoksulluk tehdidini büyük ölçüde ortadan kaldırdı. İkincisi 'altın çağ' olarak adlandırılan 1950'ler ve 1960'lar döneminde hükümetler, kabaca Keynesyen politikaları kullanarak ve ölçülen işsizliğin ortadan kaldırılması konusunda bazı belirgin başarılar sağlayarak, tam istihdam politikalarına bağlı kaldılar. Fakat 1970'ler ve 1980'ler krizlerinden bu yana her iki durumda da kapitalist devletler hem refah hem de makro-iktisat politikalarında belirgin u-dönüşleri yaptılar. Altın çağın sonunun alameti olan üretkenlikteki azalma ve kârlardaki sıkışma, yedek ordunun kısıtlayıcı makro ekonomik politikalarla yeniden doldurulması yönünde az çok bilinçli bir çabaya yol açtı. Bir Britanya Maliye Bakanı'nın işsizliği enflasyonist ücret baskılarını frenlemek için 'ödenmeye değer' bir bedel olarak görüp teslim ettiği gibi, bu niyet zaman zaman belirgin oldu (Lamont, 1991). Benzer şekilde, refah politikalarıyla ilgili olarak hükümetler 1980 sonrasında genellikle ödemelerin kapsam ve 'cömert-liğini' kısıtlamaya çalıştılar. Amaç, çoğunlukla düşük ücretli ve güvencesiz olan işleri kabul etme zorunluluklarını artırarak, çalışmayanlar üzerinde iş aramaları için daha fazla baskı yaratmaktı. Yakın zamanlarda bu baskı, Avrupa'nın Avrupa Birliği'nin yeni üyelerinden göç alan kısımlarında yoğun şekilde arttı. Aşağıda tartışıldığı gibi bu, yedek ordunun yeniden dolması ve bunun ücretler üzerindeki baskılayıcı etkisinin artması olarak görülebilir.

Bu değişiklikleri doğrudan Marx'ın orijinal tezleriyle eşleştirmek naiflik olur. Fakat, Kalecki'nin de (1943) devletin iktisat politikasının ekonomi politiğini tartışırken yerinde bir yaklaşımla vurguladığı gibi, bu tezler daha

geniş rol ve fonksiyonlara sahip bir yedek ordunun sinyallerini vermektedirler. Kelecki, hükümetleri tam istihdam sağlamaktan alıkoyanın, doğru siyasetler setinin yokluğu olduğunu varsaymayı bir hata olarak gördü. Var olsalardı bile, tam istihdam tecrübesi ilgili tedbirlerin terk edilmesi yönünde büyük sermayenin lobi faaliyetlerinden ötürü kuvvetli siyasal baskıları beraberinde getirirdi: '"fabrika disiplini" ve "siyasal istikrar" iş dünyası liderlerince kârlardan daha fazla kıymet görür. Sınıf içgüdüleri onlara kalıcı tam istihdamın kendileri açısından sağlıksız olduğunu ve işsizliğin "normal" kapitalist sistemin ayrılmaz bir parçası olduğunu söyler' (Kalecki, 1943, s. 326). Tam istihdam kısa dönemde kârları artıracak olsa da, işten çıkarma kolayca başka yerde iş bulmanın mümkün olması nedeniyle bir tehdit olmaktan çıkacağı için, işçilerin güçlü konumu daha yüksek ücretler için yapılan grevlere yol açacak ve ciddi şekilde iş için harcanan çabayı ve disiplini aşındıracaktır. Başka bir değişle, tam istihdam, birikimi tehdit ederek ve kapitalist sınıf içerisinde bir siyasal başkaldırıya yol açarak, yedek ordunun temel işlevlerini hafifletecektir.

Yukarıdakiyle ilgili olarak, örgütlü emeğin yükselişi, durgunluk dönemlerinde ücret kesintilerine direnen ve iş yoğunlaşmasını düzenleyen sendikaların varlığı, yedek ordu fonksiyonunun yumuşatılmasına neden oldu. Sendikaların başarısı, özellikle emek piyasası katmanlaşmasının mevcudiyetinde, sektörler arası eşitsiz gelişti. Marksist iktisatçıların tekelinde olmasa da argüman kısaca şöyledir: çağdaş kapitalizmde emek piyasaları, farklı emek gücü kontrol yöntemlerini ve işçilerin değişen endüstri veya şirket özelindeki vasıf seviyelerini büyük ölçüde yansıtacak şekilde katman-lıdır. Ekonominin büyük ölçekli, sermaye yoğun ana sektörlerinde bürokratik ya da teknik kontrol sistemleri, iş için harcanan çabayı düzenlemek için kullanılmaktadır. Bunlar ofis veya fabrika temelli üretimde, sırasıyla iç emek piyasalarında pozitif teşvikleri veya makine bazlı gözetimi gerekli kılar. Bunun önemi, sert, disipline edici tekniklerin, işten atılma ve istikrar-sız iş olanaklarının yarattığı tehditlerin, yalnızca küçük, daha emek yoğun, çoğunlukla sendikaların örgütlenemediği şirketlerde –yani ikincil sector-lerde– iş için harcanan çabayı düzenlemesidir. Bu argüman uyarınca modern kapitalizmde yedek ordu etkisi en şiddetli şekilde ikincil emek piyasa-larında hissedilmektedir. Marksist politik iktisat içinde ve dışında katman-laşma kuramı hakkında söz konusu olan anlaşmazlıklara rağmen, işsizliğin iş için sarf edilen çaba üzerindeki disipline edici etkisinin en fazla ikincil işler üze-

rinde olduğu önermesine destek bulunabilir (bkz. Green, 1991). Fakat bu, sınırların değişmez olduğu anlamına gelmez. Sendikaların gücü, özellikle Birleşik Krallık dahil bazı ülkelerdeki kasıtlı devlet faaliyetlerini takiben düştükçe, birincil denen istihdam düşmüş ve ikincil koşulların —artan standart dışı istihdamın, çalışma içi yoksulluğun ve iş yoğunlaşmasının gösterdiği gibi— istihdamın daha geniş kesimlerine uygulanma eğilimi söz konusu olmuştur (bkz. Green, 2006). Bu, birincil sektörde geçmişte var olan emek piyasası korunaklarının kaldırılmasına veya yeniden şekillendirilmesine dayanak oluşturacak şekilde, yedek ordunun durgun kesiminin genişlemesi olarak görülebilir.

Bu hareketler, çağdaş kapitalizmde yedek ordunun saklı bileşeninin genişlemesi hakkında da yorumlarda bulunan Braverman (1974, Bölüm 17) tarafından da iyi bir şekilde tarif edilmektedir. Gelişmiş kapitalist ekonomilerde tarımdan endüstriye doğru olan emek hareketlerinin büyük oranda tükenmesiyle (endüstrileşmekte olan Çin gibi ekonomilerde açıkça belirgin olmakla beraber), saklı yedek ordu uluslararası hale gelmiştir. Bu, en iyi şekilde, kapitalist ekonomilere eski sömürgelerden veya komşu ülkelerden olan göçte görülmektedir (bkz. Meksika emekçilerinin Birleşik Devletler'in güneyindeki önemi veya yeni ve eski Avrupa Birliği üye devletleri arası göç akımları). Fakat bu süreç kontrolsüz gerçekleşen bir süreç değildir. Daha önemlisi, emek talebine ve birikimin ihtiyaçlarına göre teşvik edilen veya engelenen bir süreçtir. Saklı yedek ordunun uluslararasılaşması, çokuluslu şirketlerin faaliyetlerini dünyanın daha az gelişmiş bölgelerine taşıma tehdit ve pratikleri ile daha da kuvvetlenmektedir. Bu nakiller gelişmiş ekonomilerdeki işçilerin 'hak iddialarının' daha fazla 'dizginlenmesi' olarak görülebilir.

Evli olanların işe dönüş eğilimlerindeki artışla birlikte kadınların son on yıllarda saklı yedek ordu olarak önemli roller oynadığı da söylenebilir. Fakat Braverman, artan kadın katılımını yedek ordunun yüzer gezer ve durgun tabakalarına bir katkı olarak görür. Yedek ordunun durgun tabakası, kadınlara uygulanan mesleki ayrımcılıktan, güvencesiz ve kısa süreli işlerdeki aşırı temsiliyet eğilimlerinden ve devam eden kadın-erkek maaş farkından kaynaklanmaktadır.

O halde Marx'a göre istihdam ve işsizlik birbirinden ayrılamaz. Yedek ordu kavramı da ölçülen işsizlikten çok daha geniş ve derindir. Bu bağlantı Marx'ın çözünlemesinin son bir uzantısında görülebilir. İşçilerin makineleş-

me ve artan bilim-teknik uygulamalarıyla birlikte işten çıkarılması, satış, bakım, konaklama ve temizlik gibi hizmetlerle ilişkilendirilen düşük verimlilik alanlarında işgücü yığılmasına neden olur. Braverman'ın işaret ettiği üzere bu, istihdamın hızlı bilimsel ve teknik gelişim dönemlerinde, bu gelişimlerden en az etkilenen sektörlerde artması eğilimini paradoksal olarak doğurur. Ücretleri aşağıya çekme yönündeki basıncın düşük üretkenlik alanlarında kârlı genişlemenin temelini oluşturması ve yedek ordunun durgun bileşeninin büyümesine yol açmasıyla, süreç hem yedek ordunun genişlemesine neden olur hem de bu genişlemeye bağlıdır. Braverman tarafından üç on yıl kadar önce tartışılmış olmakla birlikte, son zamanlarda bazı iktisatçılar tarafından endüstrileşmiş ekonomilerde tam olarak böyle bir 'kutuplaşmış' iş artış kalıbına dikkat çekilmektedir. Fakat onlar, bu sonuçları anlamaya çabalarken dışsal teknolojik değişikliklere ve arz-talep teorilerine başvurmak suretiyle, Marx tarafından vurgulanan birikim, istihdam ve işsizlik arasındaki esaslı bağlantıları gözden kaçırmaktadırlar (bkz. Nolan ve Slater, 2010).

Sonuç

Marx'a göre kapitalizmde işsizlik ve istihdam birbiriyle yakından ilişkilidir. Yedek işgücü ordusu kavramı, potansiyel ve eksik istihdam edilen işçiler gibi daha geniş kategorileri bünyesinde toplamasından dolayı, işsizliğin yaygın veya resmi anlamından çok daha kapsamlıdır. Ayrıca, Marksistleri kapitalizmde tam istihdamın olanaksız olduğuna işaret etme noktasına götürecek şekilde kapitalist birikim tahlilinin de ayrılmaz bir parçasıdır. Yedek ordu dinamikleri istihdam edilenlerin ücretlerine ve iş için sarf ettikleri çabaya yansımaktadır ve aslında istihdam yapısının oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır. Marx'ın katkısı, kapitalizmde bazıları için işsizliğin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymak ve artan üretkenliğin ortaya çıkardığı faydaların eşitsiz bölüşüldüğünü kanıtlamak olmuştur: kapitalizmde üretkenlik artışı serbest zamanı arttırmaktansa artık nüfusu çoğaltma eğilimindedir. Yedek ordunun biçim ve işlevi kapitalizmin farklı kurumlarınca şekillendiriliyor ve değişime uğruyor olsa da, yedek ordu kavramı ve Marx'ın işsizlik konusundaki tahlili kapitalizmdeki güncel dönüşümleri anlamak bakımından güçlü araçlar olmayı sürdürmektedir.

Çeviri: **Sümercan Bozkurt**

58
DEĞER-BİÇİM YAKLAŞIMI

Samuel Knafo

Değer-biçim yaklaşımı, 1970'lerde *Kapital*'in geleneksel yorumlarındaki ekonomist yanlılığa bir tepki olarak ortaya çıktı. Bu yaklaşım, bunlara yanıt olarak, Marx'ın son dönem çalışmalarının farklı bir okumasını öneriyor, daha toplumsal ve felsefi bir nitelik taşımayı hedefliyordu. Bu yaklaşımın yinelenen temalarından birisi, değer kuramını yorumlarken Marx'ın erken felsefi yazılarının çoğu kez görmezden gelindiğidir. Oysa bunun tam aksine değer-biçim kuramcıları Marx'ın erken çalışmalarında değer kuramının anlamının, daha genel olarak ise son dönem çalışmalarının, özellikle *Kapital*'in anahtarını görürler.

Hegel'in Marx üzerindeki etkisi, çoğunlukla değer-biçimi yaklaşımının merkezi bir bileşenidir. Bu tema Marx'ın Hegelci geçmişinin, *Kapital*'in fazlasıyla ekonomist okumaları arasında bir hayli sıklıkla gözden kaçırılan değer üzerindeki savına özgül bir mantık kazandırdığını savunur. Böylesi ekonomist yorumlar, *Kapital*'in, kapitalist toplumlarda servetin üretimi ve bölüşümü ile ilgili olduğu izlenimini taşırlar. Bu görüşü taşıyanlar için, David Ricardo gibi siyasal iktisatçıların iddia ettiklerinin aksine Marx, işçilerin, ürettiklerinden adil bir pay elde etmediklerini göstermiş olmalıydı. Bununla birlikte, bu türden ekonomik okumalar, liberal iktisatçılar tarafından oluşturulan zemini kolaycacık kabul etmektedir. Bu yüzden, değer-biçimi yaklaşımı servetin kapitalizmde tarihsel olarak aldığı özgül biçimi ve onun toplumsal amacını sorunsallaştırmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken, değer kuramının nesnesini ve amacını yeniden tanımlamaya uğraşmaktadır.

Bu savın temelinde, Hegel tarafından biçim ile içerik arasında kurulan karşıtlık ile bunların diyalektik yöntem aracılığıyla birbirine eklemlenmesi yatar. Değer-biçimi yazınında bu karşıtlık, değerin üretimi ile bölüşümü hakkındaki görünüşteki apaçık tartışmanın ötesinde, çok sıklıkla ihmal edilen toplumsal bir boyut olduğunu vurgulamaya hizmet eder. Bu nedenle, değer-biçimi gibi toplumsal bir biçim fikri, çok daha derin ve algılamak için çoğunlukla daha az kolay bir belirlenim düzeyini işaret eder. Bu savda, Marx'ın *Grundrisse*'nin girişinde yer alan siyasal iktisadın eleştirisinin dolaysız bir yeniden üretimi bulunabilir. Burada Marx, Adam Smith ve David Ricardo gibi klasik siyasal iktisatçıların kapitalist dinamiklerin önemli özelliklerini saptadıklarını, ama bu dinamiklerin tarihsel özgüllüklerini kavramakta yetersiz kaldıkları için bu nitelikleri doğallaştırdıklarını öne sürer.

Benzer biçimde, değer-biçimi yaklaşımı, her biri kendi özgül biçiminde olmak kaydıyla kapitalizmin tarihsel dışavurumları ile bizzat onun özgül özelliklerini karıştırdıkları için hem neoklasik iktisatçıları hem de Marksist iktisatçıları eleştirir. Bu sorunun ışığında, biçim kavramı iki önemli amaca hizmet eder. İlk olarak, kapitalizmde özgül olanı ayırdetmeye yarar. Burada biçim kavramı, kapitalizmin özsel özelliklerini kapsayan özgül bir soyutlama olarak kullanılır. İkinci olarak ise, çözümlemenin somut ve tarihsel düzeyi (içerik) ile daha soyut ve kuramsal çözümleme (biçim) arasındaki dolayımlanma üzerinde düşünmeye yarar. Bu nedenle, biçim ve içerik ayrımı, çoğunlukla, sınıf mücadelesi üzerine bir vurguyu, kapitalizmin ayırt edici özelliklerinin daha kuramsal bir kavranışına bağlamak için kullanılır.

Değer-Biçimi Yaklaşımının Öncüleri

Değer-biçim yaklaşımının temelleri, büyük oranda Almanlar ile başta Ruslar olmak üzere Doğu Avrupalı akademisyenler tarafından atıldı. Bu, onların Anglo-Sakson dünya üzerindeki gecikmiş etkilerini açıklayan bir durumdur; öyle ki bu akademisyenlerin eserlerinden pek çoğu ancak 1970'lerde çevrilmiştir. Yaklaşımın temel savı, ilk kez Hilferding tarafından, Von Böhm-Bawerk'e yanıtında taslak olarak ortaya atıldı (Hilferding, 1975). Böhm-Bawerk, Marx'ın metaların ortak paydası olarak emeği gören emek-değer kuramını eleştirmişti. Pek çok başka faktör onların üretimlerinde yer aldığı için, Böhm-Bawerk emek üzerine odaklanmayı rastgele bir ilgi olarak gördü ve emeğin değerin temel belirleyicisi olduğu fikrini reddetti. Hilferding ise, buna yanıt olarak, Böhm-Bawerk'in Marx'ın değer kuramını, fiyat-

ların nasıl belirlendiğini açıklamayı amaçlayan bir ekonomik kuram olarak ele almakla, onun amacını yanlış anladığını ileri sürdü. Hilferding'e göre, emek üzerindeki vurgu, ilkin emeğin başlı başına değerin üretimine katılması temelinde doğrulanmakla kalmıyordu. Bundan daha çok, toplumda emeğin önemine dayanan toplumsal bir perspektiften kaynaklanıyordu. Ona göre, değer kuramının katkısı, servetin doğal biçimi olarak değil, daha ziyade yabancılaşmış emeğin ayırt edici bir ürünü olarak değerin toplumsal doğasına ışık tutmaktı.

Hilferding'in, sık sık değer-biçim yaklaşımının belli başlı temellerini kurma onuruyla anılan Isaac I. Rubin üzerinde derin bir etkisi olmuştu. Rubin, başta etkileyici kitabı *Marx'ın Değer Kuramı Üzerine Denemeler* olmak üzere, 1920'lerde yayımlanan eserleriyle bilinen bir Rus iktisatçıydı. Yazıları, Marx'ın değer kuramını anlamak üzere, onun Hegelci köklerinin bazı çıkarımlarını, saklı sonuçlarını irdeliyordu. Rubin'e göre, değer kolaylıkla 'içerik' olarak, yani metada cisimleşmiş soyut emek miktarı olarak görünebilirdi. Ancak değerin bu türden kavranışı, onu tarihötesi bir kategori olarak ele alan tarihdışı yorumlara kolaylıkla izin verir. Bu nedenle Rubin, değerin kapitalizmin ayırt edici bir ürünü olarak alınması gerektiği konusunda ısrarcı oldu. Onun, sadece dolaşım ile üretimin kesiştiği noktada ya da daha kesin olarak emeği toplumsallaştıran mübadele süreci aracılığıyla ortaya çıktığını savundu. Mübadele bu yüzden değer yaratımında zorunlu bir uğraktır çünkü tam da bu noktada farklı emek süreçleri, bir metayı üreten toplumsal açıdan gerekli emek zamanını belirlemek için birbiriyle karşılaştırılır. Sayesinde soyut değerin vücut bulduğu toplumsal sürece yapılan bu vurgu, ilk önemli katkıdır. Rubin için değerin bir soyutlama olarak ortaya çıktığı süreç, muhakkak diye addedilip varsayım olarak alınacak bir şey değildir, değer kuramının odağındadır.

Değeri, kapitalizmin ayrı ve merkezi bir toplumsal biçimi olarak yeniden ele alma çabası, *Kapital*'in kabul gören kavramları üzerinde yeniden çalışmayı gerektirir. Rubin'e göre, 1920'lerde emek-değer kuramı, çok sık biçimde, kapitalizmin mantığını açıklamak için bir başlangıç noktası olarak algılanıyordu. *Kapital*'in yapısı, ilk olarak bu kavrayışı pekiştirebilir çünkü daha sonra gelen bir şeyi açıklamada bir aracı temsil edermiş gibi emek ve değer, çözümlemede ilk başta görünürler. Bu yüzden, vurgu sık sık metalara ve fiyatlarına ya da sermayenin bu mantığının sonucu olan ekonomik krizlere yapılır. Böylesi bir perspektife karşı Rubin, *Kapital*'deki savın yönelimini,

vurguyu sona yapmaktansa başa yaparak tersyüz eder. Klasik bir Hegelci hamleyle Rubin, başlangıç noktasını çözümlemesinin odağı, yani savı ilerledikçe daha fazla belirlenim kazanması gereken bir nesne olarak alır. Böylelikle emek, çözümlemenin merkezi nesnesi haline gelir. Öyle ki emek, son noktayı (yani kapitalizmin sürdürülemezliğini) açıklamak için kullanılan bir başlangıç noktası olarak yerleştirilmektense, sermaye çözümlemesi açımlandıkça giderek daha fazla belirtikleşir. Önemli bir sonuç, bu tersyüz etmeyle ortaya çıkan yeni değer kavrayışıdır. Gerçekten de değer artık düpedüz kendinde emeğin bir ürünü olarak gözükmez; fakat çok daha dikkate değer biçimde toplumsal emeği düzenleyen bir yapı haline gelir. Başka bir deyişle, değerin bir araştırma nesnesi olarak önemi, emek üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır.

Bu tersyüz etme, değer kuramının vurgusunu sömürü üzerindeki geleneksel odaktansa emeğin yabancılaşmasına doğru kaydırarak Rubin'in üçüncü bir önemli katkısına yol açar. Böylece değer kuramı, Rubin tarafından işçilerin üretilenden adil pay almadıklarını göstermektense, üretimin değerin nesnelleşmiş mantığına tabi hale gelmeye başlamasının emek üzerindeki sonuçlarını incelemekte kullanıldı. Kapitalizm böylelikle burada emeğin şeyleşmesi pespektifinden eleştiriliyordu. Gerçekten de, emeğin sömürüsünden daha önemli olan, işçilerin giderek daha fazla özlemlerine yabancı buyrukların altına girmesidir. İnsanlar artık kendi yaşamlarını kontrol edemez hale geldikçe, giderek daha fazla sermayenin kişisel olmayan zoru altına girdikçe, özne ile nesne arasındaki bu tersyüz etme, kapitalizmin simgesi haline gelmektedir. Çözümlemesinde yabancılaşmayı ön plana alan Rubin, *Kapital*'i Marx'ın önceki yapıtlarının daha da geliştirilmesi olarak görerek, onun eserinin evrimindeki sürekliliği vurgulamıştır.

Değer-biçim yaklaşımı için bir başka önemli temel, genç Marx'ın daha felsefi çalışmaları ile ekonomik yazılar olarak adlandırılan daha sonrakiler arasında canalıcı bir köprü kuran Marx'ın *Kapital*'inin 'Ham Taslağı'nın (*Grundrisse*) yeniden gün ışığına çıkarılması oldu. Bu keşifte anahtar figür, Stalinci zulümden kaçmış, Nazizm karşısında hayatta kalmış, en sonunda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'ye göç etmiş olan Ukraynalı Marksist Roman Rosdolskiy oldu. Kitabı, *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu* (1977), *Kapital*'deki Hegelci temellerin izini süren önemli bir klasik haline geldi. Rosdolskiy'nin işaret ettiği gibi, 1857'de çabucak kağıda dökülmüş olan Marx'ın ham taslağının doğası, Hegelci diyalektiğin anahtar içgörüleri geliş-

tirmesinde Marx'a nasıl yardım etmiş olduğuna dair ipuçları sağlamıştır. Rosdolskiy'ye göre Marx, fikirleri olgunlaştıkça ve artık bu felsefi temellere açık bir başvuruya olan gereksinimi ortadan kalktıkça, sonradan *Kapital*'deki bu yöntemsel yapı iskelelerinin tüm izlerini silmiştir. Ancak bunlar olmaksızın gelecek kuşak Marksistler açısından *Kapital*'in önemini ve Hegel'in mantığının merkeziliğini gözden kaçırmak giderek kolaylaştı. Bu nedenle, Rosdolskiy için *Grundrisse*'ye dönüş, Marx'ın fikirlerini formüle etme sürecini kavramada önemli bir adımı temsil etmektedir. Bu dönüş, 1970'lerden beri Marx'ın yöntemine (Rosdolskiy'ye göre 1960'larda büyük oranda ihmal edilmiş olan bir konudur bu) karşı giderek artan ilgiye katkıda bulunmuştur.

Çağdaş Yaklaşımlar

Değer-biçim yaklaşımı Hegel'in Marx üzerindeki etkisine karşı büyük oranda kayıtsız kalmış olan Anglo-Sakson geleneğinde bir varlık gösterebilmek için 1970'lere kadar beklemek zorunda kalmıştır. O zamanlar, başta kapitalist devlet konusunda olmak üzere Almanya'daki tartışmalara yönelik merakın artması ile Rubin, Rosdolskiy gibi yazarların yapıtlarının çevrilmesi, toplumsal biçim fikrine yönelik önemli bir ilgi doğmasına neden oldu. Bu ilgi, özellikle değer ve devlet konusunda olduğu gibi Marksist kuram üzerine tartışmaları alevlendirecek çok çeşitli (geleceği parlak) fikir ortaya çıkardı. Geoffrey Pilling, 1960'ların Cambridge tartışmalarından beri süregiden değer kuramı üzerine tartışmalara yeni bir biçim vermek için bu fikirleri harekete geçirdi. Gerçekten de, Marx'ın emek değer kuramının Sraffacı eleştirilerine yanıt olarak Pilling, İngilizce konuşulan dünyada değer-biçim yaklaşımını tanıtıp yerleştiren ünlü 'Ricardo ve Marx'ta Değer Yasası' (1972) başlıklı makalesini yayımladı. Hilferding'in Böhm-Bawerk'in savlarını çürütmesini andıran biçimde Pilling, Marx'ın değer kuramına getirilen eleştirilerin hatalı olduklarını savundu; çünkü bu eleştiriler Marx'ın amacını yanlış anlamışlardı. Değer kuramları hakkında, değerin varoluşunu ispatlama yetileri temelinde hüküm verilmemeliydi (Pilling, 1980). Bunun yerine kuramın geçerliliği, değer yasasının emek üzerindeki etkileriyle ilişkili olarak değerlendilmeliydi. Pilling'in temel katkısı, Marksist kuramın başına dert olmuş olan Ricardocu eğilimin üstesinden gelmek için David Ricardo'nunki ile Marx'ın değer kuramı arasına net bir çizgi çekmekti. Pilling'e kalırsa, Marksizmin eleştirmenleri (örneğin, Paul Samuelson ve

Joan Robinson) tarafından o kadar çok hedef alınmış olan cisimleşmiş değer kuramı, gerçekte Rikardo'ya aitti. Oysa, Marx'ın katkısı, tam da Ricardo tarafından dikkate alınmadan varsayılan şeyi, somut emeğin soyut değer biçimini aldığı süreci sorunsallaştırmasındadır.

Değerin cisimleşmiş emek kuramını reddetmek genellikle değeri, açık biçimde somut emekten ayırmak anlamına gelmektedir. Bu, Ricardonun emek-değer kuramıyla ilişkili olan şeyleşme sorununu çözmekte ancak değerin kaynağı konusunda bir belirsizlik yaratmaktadır. Artık günümüzde, emeğin fiziksel olarak harcanmasının doğrudan soyut emeğe dönüşmediği kabul görmektedir. Ama başlamak için (örneğin, emek zamanı gibi) nicelleştirilmiş hiçbir açık büyüklük olmaması yüzünden, değer biçimi yaklaşımı niceliksel ele alışlardan dışlanmıştır. Bu açığı kapatmak üzere bulunulan nadir ve özgün girişimlerden birisi, 1976'da Ira Gerstein tarafından gerçekleştirilmiştir. Gerstein, 'dönüşüm sorunu'nun soyut emeği doğru biçimde fiyatlara dönüştürmekten ibaret matematiksel bir sorun olmadığını; bundan çok, iki farklı çözümleme düzeyini (üretim ve dolaşım) eklemlemek için analitik bir adım olduğunu savunmuştur. Dolaşımla ilişkili değer gibi kategorilerin 'örtük olarak' üretim düzeyinde mevcut oldukları temeline dayanarak niceliksel çözümlemeden yararlanmıştır. Ancak amacı, fiyatları belirleyen nedensel mekanizmayı yakalamak değildi. Değer kuramının önemi, bundan ziyade, çözümlemeye yönelikti, analitikti. Görünüşteki çelişkili görüngüyü açıklamaya yardım ediyordu. Daha genel olarak ise Gerstein, değer kuramı içinde yapısal Marksizmi temellendirmek ve devletin özerkliği fikrini güvenceye almak istiyordu. Bu amaçla, toplam artık değere nasıl el koyulduğunun incelenebileceği üretim düzeyi ile artık değerin nasıl paylaşıldığının incelenebileceği dolaşım düzeyi arasındaki ayrımı kullandı. Bu bakış açısından değer kuramı, toplam artık değere elkoymanın önceliğine vurgu yaptı ve böylelikle kapitalist sınıf çıkarları konusunda neyin başat olduğunu belirlemeye yaradı. Gerstein buradan devletin göreli özerkliğinin, bu el koymayı güvence altına almak için zorunlu olduğunu öne sürdü; çünkü birey kapitalistler kârlara aşırı derecede odaklanmışlardı; bu yüzden de artık değerin nasıl paylaşıldığına vurgu yapmakta miyoplardı.

Gerstein'in savı, dönüşüm sorunu etrafında dönen tartışmaların yol açtığı değer-biçim yaklaşımının gelişiminde ilk döneminin kapanışını beraberinde getirdi. 1970'lerin sonlarından beri, bu yaklaşım, iki büyük düşünce okulunu kapsayacak denli gelişti. İlki, politik ekonomiye daha sıkı bağlı

kalmakta ve paranın merkezi rolüne odaklanmaktadır. Genellikle Açık Marksizm okulundan gelenlerle ('Açık Marksistler': örneğin, Simon Clarke ve Werner Bonefeld) bağlantılandırılır. İkincisi daha felsefidir ve Hegel'in çalışmaları ile haşır neşirdir; genellikle sistematik diyalektikle (örneğin, Chris Arthur, Geert Reuten, Thomas Sekine) ilişkilendirilir. İlk gruptan yazarlar için, biçim kavramı, başlangıçta devlet tartışması ile bağlantılı ifade edilmiştir. Sınıf mücadelesinin merkeziliğini ve açık uçlu doğasını vurgulama çabasıyla biçim kavramı, kapitalizmin gelecekte izleyeceği yola dair ahkam kesmeden, onun doğasını kuramlaştırmanın yararlı bir aracı haline gelmiştir. Başka bir deyişle, tarihi sorunsallaştırmakta kullanılabilecek ve sınıf mücadelesinin somut bir incelemesi ile ete kemiğe büründürülmüş olması zorunlu bir kalıp sağlamıştır. Kapitalizmin biçimini kuramlaştırırken Açık Marksistler, kapitalist gerçekliğin genellikle birbirinden yalıtık olarak ele alınan farklı yönlerini (örneğin, kapitalizmin politik ve ekonomik boyutlarını) birbiriyle bağlantılandırmaya odaklandılar. Daha önemlisi, dolayımlamaların para ya da devlet gibi soyut biçimlerinin nasıl apolitik ve tarafsız göründüğünü, öte yandan da bunların köklerinin sınıf çelişkilerinde bulunduğunu göstermeye çalıştılar.

Bu fikirler, özellikle, kapitalist toplumsal ilişkileri biçimlendirmede anahtar ya da aracı olarak para üzerine düşünmek için genişletilmişti. Zaten Rubin'in çalışmalarında soyut emeğin yalnızca mübadele aracılığıyla ortaya çıktığı fikri, paranın merkezi rolüne vurgu yapmaktaydı. Artık para esas olarak salt bir meta olarak görülmüyor, Rubin tarafından kapitalizmin toplumsallaştırıcı faili olarak kavranıyordu. Bu şekilde, para değer kuramının anahtar öğesi olarak tanımlanıyordu. Bu çözümleme, parayı toplumsal bir ilişki olarak düşünen Açık Marksistler tarafından geliştirildi. Burada para biçimi, kapitalizmin hem nesnel hem de öznel özellikleri anlamına gelen can alıcı bir aracı haline geldi. İşin nesnel tarafında Açık Marksistler, örneğin, paranın sömürü ilişkilerini biçimlendirecek şekilde düzenlenmesi yoluyla iktidar gücünün nasıl uygulandığını incelediler. Öznel tarafta ise, para biçimi aynı zamanda kapitalist dinamiklerin insanlar tarafından nasıl deneyimlendiğini (yabancılaşma) açıklamakta, böylelikle kapitalizmin nesnelleşmiş görünümünü izah etmekte hâlâ yardımcı olmaktadır.

Son olarak, değer-biçim yaklaşımı, aynı zamanda *Kapital*'i çözmek için anahtar niteliğinde olduğundan, Hegel'in *Mantık*'ını titiz bir şekilde incelemenin önemi üzerinde ısrar eden daha felsefi bir yaklaşımın, 'sistematik di-

yalektik'in gelişimi için canalıcı bir sıçrama tahtası olmuştur. Açık Marksistler değer biçimini, sınıf mücadelesini kapitalizmin tüm yönlerinin kalbine yerleştirmek için kullanırken, sistematik diyalektikçiler, ana sorunun kapitalizmin zorunlu yönlerini olumsal yönlerinden ayırmaktaki güçlükte yattığı ampirisizm eleştirisiyle başlarlar. Örneğin, Geert Reuten ve Michael Williams (1989), sermayenin zorunlu mantığını, somut tarihsel dışavurumlarından çıkarmaya çalışırlar. Bu ayrım, sermayenin iç mantığını tarihsel belirlenimciliğe (determinizm) düşmeden kavramsallaştırmak için kuramsal bir alan yaratır. Böylelikle, sermayenin mantığı, kapitalizmin en temel ve soyut biçimlerinden başlayarak, daha sonra bu biçimlerin giderek kavramın tarihteki temellerini atan biçimde yeni özellikler eklenerek zenginleştirilmesiyle yeniden inşa edilir. Kapitalizmi tarihsel bir temelden çok bu sistematik temel üzerinde yeniden inşa etmekteki amaç, tarihin olumsallıklarını şeyleştirmekten kaçınmaktır tam da.

Sistematik diyalektikte özellikle ilgi çeken bir nokta ise, kapitalizmde özne ile nesnenin alt üst olması, yer değiştirmesidir. Bu yaklaşım, Hegel'in çalışmasının bu merkezi temasını kendisine mal edip yeniden ele alarak, sermayenin gereksinimlerinin, toplumu insanların daha özgül olarak emeğin ihtiyaçlarını göz ardı etmeye nasıl yol açtığını göstermeye çalışır. Bu gelenekte özellikle dikkate değer olan Moishe Postone'un (1993) *Kapital* okumasıdır. Postone, özne-nesne ters çevirmesi temasını daha köklü bir biçime çevirir. Değeri modernitenin arkasındaki temel yapı olarak okur; böylelikle yabancılaşma temasını Frankfurt Okulu'ndan fikirlerle kaynaştırarak genişletir. Bu, onun kapitalizmin soyut biçimlerinden tarihsel somut dışavurumlarını daha da fazla ayırabilmesine olanak tanır. Değer kuramı bu şekilde sermayenin toplumsal gerçekliği, toplumsal yeniden üretimi kendi buyruklarına tabi kılarak nasıl nesnelleştirdiğini incelemek için bir araç oluşturur. Bu önerinin dikkate değer özelliklerinden birisi, Postone'un kapitalizmin sistemik çelişkisini sınıf mücadelesinden ayırmasıdır; ki burada sınıf mücadelesi sadece bu çelişkinin bir belirtisini temsil eder. Postone'a göre baş çelişki, insanlara yönelik gayri şahsi (nesnelleştirici) bir kuvvet olarak sermayeye karşı çıkar, o insanlar ki kapitalistler de dâhil olmak üzere sermayenin mantığına kapılmışlardır.

Değer-biçim yaklaşımı içindeki bu iki büyük okul, değer biçiminin nasıl zengin ve birbirinden farklı çalışmalar ortaya çıkardığının örnekleridir. Yaklaşım, genel olarak politik ekonominin klasik ve daha iktisadi temalarına

göre, daha fazla felsefi ve toplumsal düşünümleri ifade etmek için önemli bir kavramsal uzam sağlar. Bu yaklaşım, değer kuramı ve kuramın Marksizm için merkezi niteliği üzerine tartışmaları yeniden gözden geçirmek için zengin bir alan sunmuştur. Her ne kadar yaklaşım küçük ama adanmış bir grup düşünürle sınırlı kalmaya yüz tutmuşsa da, etkisi ilk bakışta görünenden çok daha büyük olmuştur. Çünkü Marksist düşünce okulu içinde, tamamen Ricardocu değer kuramına dayanan ve ortodoks iktisadi yöntemlerle flört eden Sraffacı tipte değer kuramı yorumları ile değer-biçim okullarının kendi durumuna ve araştırma gündemine daha az bağlı olsa da Marx'a sadık kalan ve değer-biçimin kendisi hakkında daha bilinçli olanlar arasındaki bölünmenin keskinleşmesine yol açmıştır. Bunlar, ekonomist ve dedüktif metotları eleştirmesi açısından övgüye değerdir ama sermayenin mantığını onun tarihinden koparmada ve içerikten çok biçimle aşırı derecede meşgul olmada çok uç noktalara savrulmuştur.

Çeviri: **Özgür Narin**

59
V.İ. LENİN

Prabhat Patnaik

Lenin'in Marksist iktisada teorik katkısı, bir şekilde onu geliştirmeye dönük tezler ortaya koymaktan ziyade, doğru devrimci pratik için mücadele doğrultusunda yaptığı müdahaleler anlamına gelir. Lenin bu geniş kapsamlı konuyu 'somut bir proje olarak devrim' olarak adlandırdığı ortak bir perspektife yerleştirmiştir. Bu perspektif, 'şimdi ve burada' ile devrim arasında bir yol haritasının tarif edilmesini, proletaryayla toplumdaki diğer sınıflar arasındaki ilişkinin incelenmesini ve devrimin aşamalardan geçerek ortaya çıkan bir süreç olarak kavranmasını gerektirir. Lenin'in Rusya gibi 'geri' bir toplumda devrim teorizasyonunun altında bu yaklaşım yatar. Sonrasında bu, ona, emperyalizm anlayışı temelinde bir dünya devrimci sürecini kuramlaştırma olanağı sağlar. Söz konusu süreç, I. Dünya Savaşı sırasında yirminci yüzyılın iki devrimci dalgasının üst üste binmesiyle tarihsel gündeme oturmuştur. Lenin'e göre bu birleşen iki dalgadan ilki ileri (kapitalist) ülkelerde proleter devrimi, ikincisi ise ezilen ve 'geri' ülkelerdeki ulusal kurtuluş veya demokratik devrim aşamasıdır.

Marx'ın teorik yapıtı kapitalizmin gelişmesinin sosyalizm tarafından devrimci biçimde aşılmasının koşullarını yarattığını iddia eder. Marx ileri kapitalist dünyada yaşanan birtakım gelişmelerin bu devrimi açık biçimde gözler önüne serdiğini ortaya koyar. Marx ve Engels sömürgecilik üzerine yazılarında Hindistan gibi ülkelerde anti-sömürgeci devrim olasılığını öngörüyorlardı, fakat çevrede yaşanacak bu devrimlerin sosyalist devrimle bağını keşfedememişlerdi. Ömrünün son yıllarında Marx ilgisini Rusya'ya

çevirdi ve Rus köylerindeki komün sisteminden (*mir*) sosyalizme doğrudan bir geçişin mümkün olduğu noktasında Vera Zasuliç'le hemfikir oldu. Ancak bunun gerçekleşmesi Avrupa'da sosyalizmin zafer kazanması ve buna destek vermesine bağlıydı.

Lenin de Avrupa sosyalist devriminin merkeziliğine vurgu yaparken, birbiriyle iç içe geçmiş dünya devrimi sürecini, devrimin ilk olarak nerede yaşanacağından bağımsız olarak (ki kapitalist emperyalizmin dünyayı bağladığı zincir ona göre 'en zayıf halka'dan kopacaktır), kapitalizmin az geliştiği ülkelerde sosyalizme doğru aşamalı geçişin Avrupa sosyalist devrimi tarafından destekleneceğini öngördü. Gerçek sınıfsal karakteri, aşama ve görevleriyle devrimin her ülkedeki yapısı ve nasıl ilerleyeceği kapitalizmin azgelişmiş olduğu ülkelerde bile ayrıntılarıyla planlanmalıydı.

Rusya söz konusu olduğunda Lenin köy komünlerinin parçalanarak kapitalist gelişmeye yol açtığına inanıyordu. Dolayısıyla Zasuliç'in '*mir*'den sosyalizme doğrudan geçiş' vizyonu geçerliğini yitirmişti. Kapitalizmin gelişmesi Rusya'da hızlı biçimde gerçekleştiği için işçi sınıfı başlıca devrimci güç olarak ortaya çıkmıştı. Sahneye geç çıkmış ve işçi sınıfı tarafından tehdit edilen Rus burjuvazisi demokratik devrimi ileriye taşıma noktasında (örneğin, Fransız devrimi sırasında Fransız burjuvazisinin yaptığı gibi, özellikle Çarlığın devrilmesi ve feodal mülklere el koyma gibi tedbirlerde) yetersizdi. Dolayısıyla, işçi sınıfı demokratik devrime öncülük ederek burjuvazinin rolünü üstlenmek ve köylülüğün belli başlı kesimlerini (köylü müttefiklerin kompoziyonu bir aşamadan diğerine değişiyordu) her aşamada kendi davasında birleştirerek sosyalizme doğru hareket etmek zorundaydı.

Savaş Öncesi Yazılar

Lenin'in savaş öncesi iktisadi yazılarının çoğu bu bakış açılarını kurma işlevi gören yazılardı. Narodnikler halkın yoksulluğundan dolayı Rusya'da iç pazarın darlığından bahsederek bunun bu ülkede kapitalizmi imkânsız kıldığını iddia ederken, Lenin Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemasını kullanarak onlarla teorik bir tartışmaya girmiş ve kapitalizmin *mir*'leri etkili biçimde imha edecek ölçüde gelişmekte olduğunu öne sürmüştür.

Lenin üç temel nokta üzerinde durur. Birincisi, piyasa düpedüz ekonomideki işbölümü sürecinin bir sonucudur. Köylü hane halkının el sanatlarıyla uğraştığı bir yerdeki durumdan köylülerin tarımda uzmanlaştığı, ayrı bir üreticiler grubunun zanaat üretimini denetiminde bulundurduğu bir

yerdeki duruma hareket ettiğimizde, bunu zorunlu olarak piyasanın doğuşu izler. İkinci olarak, değişik sanayi dalları tarafından gerçekleştirilen üretim sürecinde dengesizlikler olabilir. Bazısı talepten fazla üretirken, bazısı da talepten az üretir. Fakat bu dengesizliklerin yol açtığı krizler kapitalizmin içsel bir özelliğidir ve krizler sistemin işleyişini engellemek bir yana onun yolunu döşemektedir. Üçüncü olarak, üretim ve tüketim arasındaki dengesizlik —ki bu durum işçileri berbat yaşam standartlarında tutmaktadır— kapitalizmin ayırt edici özelliğidir. Buradan hareketle kapitalizmde üretimin amacı tüketimin karşılanması olmadığı için sistemin hiç gelişememesi gayrimeşrudur. Kısacası, üretim araçlarını farklı çeşitlerde üretmekte olan I. kesim, kendi içsel gereksinimlerini —ki bunlar da sermayenin organik bileşimindeki artış nedeniyle büyümeye devam eder— karşılayarak tüketim araçları üreten II. kesimden büyük ölçüde bağımsız biçimde büyüyebilir.

Lenin'in piyasa tartışması, şüphesiz kapitalizm 'üretim için üretim' tarafından karakterize olur diyen ve Say Yasası'na inanan Tugan-Baranovski'den etkilenmiştir. Fakat Lenin'i yalnızca Tugan-Baranovski'yi yansılayan biri olarak görmek hatalıdır. Lenin, kapitalizmin yeniden üretim şemalarına numaralar vererek kabataslak biçimde değerlendirdiği dinamiklerinin 'gerçekliği' yakalama amacına yönelik olmadığını belirtir. Narodnik iktisatçılar 'kapitalizmin imkânsızlığı' yönünde görüş bildirmiş oldukları için onun 'olanaklılığını' göstermek (ki onun yaptığı da budur) Lenin için yeterlidir. Başka bir deyişle Lenin'in bu bahiste yaptığı, Narodnikler karşısında ortaya bir karşı-örnek koymaktır. Bu karşı-örneği Oscar Lange'nin eleştirisi takip eder. Lange'a göre, yüzyıl dönümünde piyasa sorunu üzerine yürütülen Marksist tartışmalar yeniden üretim şemalarına numaralar vermekle sınırlı kalmış, 'makul' yatırım davranışlarını postüle edememiş, dolayısıyla hiçbir şeyi çözüme kavuşturmamıştır. Fakat bu eleştiriyi asıl ilgisi Narodniklerin kapitalizmin imkânsızlığı tezini çürütmek olan Lenin'e yöneltmek mümkün değildir. Lenin bu uğraşında başarılı oldu ve ayrıca süreç içerisinde Tugan-Baranovski gibi ilgisini kapitalizmin kendisine pazarlar bularak nasıl geliştiği konusuna yöneltti. Sermayenin organik bileşimindeki artış nedeniyle (dolayısıyla I. kesim büyük ölçüde kendisi için üretir) II. kesim yerlerde sürünmektedir (Kalecki daha sonra askeri harcamaların I. kesime pazar sağlayarak, sermayenin organik bileşimindeki artışta benzer bir rol oynadığını ileri sürmüştür).

Her ne kadar Narodnikler bunun imkânsız olduğunda ısrarcı olsa da Lenin Rusya'da kapitalizmin gelişimini 1899 tarihli aynı isimli klasik eserinde göstermiştir. Bu gelişim sürecinden, yaklaşan Rus Devrimi için çıkardığı sonucu Lenin, *Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği* (1905, Bölüm 12) adlı eserindeki şu satırlarla ortaya koymuştur: 'Burjuvazi demokratik devrimi kendi amaçlarına hizmet edecek şekilde kullanma kabiliyetine sahip değildir. Buna sahip olan (proletaryanın önderliği altındaki) köylülüktür'. Bu sebeple, 'proletarya, otokrasinin direncini zor yoluyla kırmak ve burjuvazinin istikrarsızlığını paralize etmek için köylü kitlelerle birleşmek suretiyle demokratik devrimin tamamlanmasını sağlamalıdır. Sonrasında, proletarya, halk içerisindeki yarı-proleter unsurlarla birleşmek suretiyle, burjuvazinin direncini kırarak ve köylülükle küçük burjuvazinin dayanıksızlığını paralize ederek sosyalist devrimi gerçekleştirmelidir.'

Lenin'in kavrayışının merkezinde, farklı tarım sınıfları arasındaki ayrışmalarla, bu sınıfların tarımsal değişim sürecinde oynadıkları roller yer alır. Kapitalist gelişme sürecine geç girmiş toplumlarda feodal malikânelerin kaldırılmasında yetersiz kaldığı halde, burjuvazi demokratik devrimi tamamlayabilirdi. Bunu sağlayacak şey, –Lenin'in 'yarı-feodal kapitalizm' olarak adlandırdığı Almanya'nın 'aristokrat kapitalizmi' örneğinde yaşandığı gibi– burjuvazinin bir zamanların feodal beyleri ile ittifaka girebilmesi olacaktı. Bu durum, daha geniş tabanlı, dinamik ve daha az baskıcı bir kapitalist gelişmeyle, yani feodal mülklerin kaldırılmasını da beraberinde getirecek 'köylü kapitalizmi' ile çelişmektedir. Burjuvazinin 'köylü kapitalizmi' yolunu takip etmesindeki beceriksizlik, köylülüğün demokratik taleplerinin yalnızca proletarya öncülüğünde yerine getirilebileceğini göstermektedir.

Bu sıralarda, Lenin üreticilerin mutlak toprak rantı yükünden kurtulması ve bu sayede birikimin teşvik edilmesini sağlayacak feodal arazi mülkiyetinin parçalanmasını izleyecek toprakların millileştirilmesi hususunu tartışıyordu. Lenin bu görüşünü ancak Bolşevik Devrimi sıralarında değiştirmiş ve Narodnik geleneğin mirasçıları olan Sol Sosyal Devrimcilerinin öteden beri talep ettiği, feodal malikânelerin parçalanmasını köylülere toprak dağıtımının takip etmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır.

Aynı zamanda iki aşamalı devrim anlayışının da merkezinde olan köylülük içindeki sınıf farklılıkları hususu Lenin'i çok meşgul ediyordu, zira bu anlayışın geçerliliği Rusya'nın da ötesine geçmiş ve Komintern'in 'geri kalmış' toplumlar analizinin de temelini oluşturmuştu. Komintern'in İkinci

Kongresi (1920) için hazırladığı Ön-Taslak Tezlerinde, Lenin, bu konu ile ilgili sonraki analizlerin de (Mao Zedung'unkiler de dahil) temelini oluşturan köylü sınıfları arasındaki farklılaşmayı görmeyi sağlayan, işçi kiralamaya dayalı bir ölçüt ortaya koydu.

Emperyalizm ve Savaş

Lenin I. Dünya Savaşı'nı, dünya devriminin tarihin gündemine gelişinin habercisi, kapitalizm açısından kırılma noktası niteliğinde bir olay olarak görmüştür. Marx'ın meşhur, 'bir üretim tarzı belli bir gelişme aşamasına vardığında, mülkiyet ilişkileri üretici güçlerin daha fazla gelişmesinin önünde engel haline gelir' tespiti, doğal olarak akla, bu 'engel olma aşamasına gelindiğini nasıl bileceğiz?' sorusunu getirmiştir. Ya da daha genel olarak, bir üretim biçiminin tarihsel olarak miadını doldurduğunu ne zaman söyleyebiliriz? Alman Sosyal Demokrasisi'ndeki revizyonist gelenek, bu miadını doldurmanın sistemin çökmesi yönünde bir eğilimle dışavuracağını, mamafih ortada böyle bir çöküşe dair herhangi bir işaret olmadığını, işçi sınıfının kendisini sürmekte olan kapitalizme uydurmak zorunda olduğunu, yalnızca sistem içerisindeki iktisadi kazanımlarını ilerletmek durumunda olduğunu, bu anlamda Marksizmin 'revize' edilmesi gerektiğini savlamıştır. Almanya'da Rosa Luxemburg tarafından temsil edilen devrimci gelenek, sistemin çöküşünün kaçınılmaz olduğu savına karşı çıksa da, revizyonistlerin, sistemin miadını doldurmasının kanıtının onun çöküşe doğru fiili bir eğilim taşımasında yattığı yolundaki sorunsallarını kabul etmiştir.

Lenin, daha sonra bu sorunsallaştırmadan kopmuş ve savaşın kapitalizmin 'can çekişen' doğasını temsil ettiğini görmüştür. Savaş işçilere katı bir seçim sunmaktadır: ya karşı siperlerdeki işçi kardeşlerini öldürecekler ya da silahlarını kapitalist sömürücülerine çevireceklerdir (bundan dolayı Bolşeviklerin sloganı 'emperyalist savaşı bir iç savaşa döndürelim'dir). Lenin emperyalizm teorisini hem savaşı açıklamak, hem de savaşın (savaş, bu can çekişmenin dışavurumuydu) kapitalizmin can çekişen doğasını tanımlamak için geliştirmiştir.

Lenin'in emperyalizm teorisi çoğunlukla yanlış anlaşılmıştır. En yaygın olan yanlış anlama, Lenin'e eksik tüketimci görüşün atfedilmesi ve emperyalizmi bu eğilime karşı koymaya dönük bir araç olarak gördüğü düşüncesidir. Bu yanlış yorum üzerinden, birçok yazar, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde gelişen Keynesçi talep yönetiminin, Lenin'in emperyalizm teorisini

demode kıldığını öne sürmüştür. Entelektüel yönden Hobson'a borçlu olsa da Lenin onun gibi bir eksik tüketimci değildir. Esasında Lenin'in emperyalizm teorisi hiçbir biçimde 'işlevsel' bir teori değildir, çünkü o emperyalizmi kapitalizmin herhangi bir eğilimi için panzehir sağlayan bir şey olarak algılamamıştır.

Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması'nda Lenin'in söylediği şey, emperyalizmin kapitalizmin tekelci aşaması *olduğu*dur. Sermayenin merkezileşmesi süreci, (sınai) üretim ve finans alanlarında tekellerin doğmasına yol açmıştır. Bu durum, sanayi ve finans alanını ele geçiren küçük bir finans oligarşisinin oluşturulması noktasına kadar finans ve sanayi çevrelerinin birbirini güçlendirmesi biçiminde yaşanmış olsa da, sonrasında söz konusu oligarşik grup 'finans kapital'in çok büyük bölümünün bertaraf edilmesine karar verir konuma gelir. Bu oligarşi ulus-temellidir ve kendi ulus-devletleriyle bütünleşmiş olup ileri kapitalist ülkelerin her birindeki endüstri, finans ve devlet yöneticileri arasında bir 'birleşme' etkisi yaratmaktadır. Sermayeler arasında her zaman varolan rekabet şimdi her birine kendi ulus-devletinin arka çıktığı bu güçlü oligarşiler arasındaki 'ekonomik ülkesellikler *(territory)*' kazanmaya dönük bir rekabet biçimini almıştır. Ekonomik ülkeselliğin kazanımı, yalnızca onun piyasalar ya da hammadde kaynakları ya da finansal yatırım çevreleri gibi 'mevcut' faydalarından dolayı değil, rakiplerin safdışı bırakılmasından dolayı ortaya çıkabilecek olan 'potansiyel' faydasından dolayıdır. Ekonomik ülkesellik arayışı, bütün dünyayı bölmek konusunda başarılı olduğu zaman, mümkün olan şey sadece yeniden bölünmedir ve bu da savaşlar aracılığıyla olabilir. Emperyalizm dönemi, kapitalizmin tekelci aşaması olarak, savaşlarla karakterize edilir.

Lenin'in finans kapital kavramı farklı şekillerde eleştirilmektedir: bu eleştiriler temel olarak 'stoklar' ve 'akış'lar arasındaki karışıklığa dayanır veya Hobson'un 'yüksek finans' kavrayışı (finansal ve endüstriyel çıkarların oldukça belirgin olduğu Britanya'nın özelliği) ve Hilferding'in 'finans kapital' ya da 'bankalar tarafından kontrol edilen ve endüstri tarafından kullanılan sermaye' düşüncesi (endüstriyel ve finansal çıkarların birleşmiş durumda olduğu Almanya'nın özelliği) arasında dalgalanmaktadır. Bu eleştiriler Lenin'in teorisinin özünü gözden kaçırmaktadır. 'Stoklar' ve 'akışlar' ayrımı, ancak ve ancak, eksik tüketimci bir perspektif içerisinde anlam kazanır; bu perspektifte sermaye ihracı, bir ihraç fazlasının uzun vadeli krediyle finanse edilmesi anlamında, toplam talebi destekleyebilir. Özetlersek, 'akışlar'

toplam talep açısından önem taşır fakat portföy seçiminin bir yansıması olarak sermaye ihracı, ihraç fazlası eşlik etmeksizin toplam talebi etkilemez. Lenin'i eksik tüketimcilikten ayırdığımızda, onun stoklar ve akışlar arasında ayrım yapmadığına dair eleştiri de önemini yitirir. Aynı şekilde, Lenin kapitalizmin bütün bir aşamasını belli sayıdaki ülkenin özgünlüklerini kapsayacak şekilde tanımlama arayışında olduğu için onun az çok esnek ve genel kavramlar kullanması anlaşılabilir bir durumdur.

Lenin'in teorisi, kendi ekonomik anlayışı içerisinde aşırı derecede basit ve kendi bağlamı dâhilinde neredeyse kusursuz olmasına rağmen, emperyalizmin doğurduğu egemenlik ilişkilerinin çeşitliliğini yakalamak açısından zengindir. Daha önceden parçalara ayrılmış dünyanın yeniden parçalara ayrılması girişimi karmaşık biçimler almıştı (savaşı bir kenara bırakırsak): koloniler, yarı-koloniler, görünüşte bağımsız ülkelerin egemenliklerinin altının boşaltılması ve hatta Portekiz gibi (görüşünüşte hegemonik) sömürgeci güçler üzerinde hegemonya kurulması. Lenin'in teorisi uluslararası ilişkiler dünyasını Marksist analize açmıştır.

Lenin, 1908'de, Avrupa işçi sınıfı hareketi içinde gelişen revizyonizmi açıklamaya çalışırken, bunu kapitalist rekabet tarafından mülksüzleştirilen küçük üreticilerin proletarya saflarına katılmalarıyla yaşanan bir durum olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu kesimin işçi sınıfına yabancı ideolojisi revizyonizmin filizleneceği toprağı oluşturmuştur. Fakat *Emperyalizm* adlı eserinde, Engels'in kimi uyarılarından feyz alarak, revizyonizmi işçi sınıfının bir bölümüne, özellikle de tekelci birleşmelerle açığa çıkan süper kârlardan ayrılan rüşvetlerle beslenen sendika liderliklerine dayanarak açıklamıştır. Lenin'in buradaki görüşü, ileri ülkelerin proletaryasının da sömüren kesimin bir parçası olduğunu iddia edecek kadar ileri giden -eşitsiz mübadeleye dayalı– daha sonraki fikirlerden ayrı tutulmalıdır: Lenin emperyalist sömürünün faydalanıcılarını dar bir kesimle sınırlanmakla kalmamış, bunu 'tekelcilik' olgusuyla da ilişkilendirmiştir. Tekel olgusunu dile getirmeyen eşitsiz mübadele teorileri temelsizdir: metropol ülkeler ve çevreleri arasında belli faaliyetlerde sözkonusu olan uzmanlaşmayı tekel olgusunu es geçerek açıklamak mümkün değildir. Tekeller hususundaki Leninist vurgu, her ne kadar emperyalizmden fayda sağlayanlar çemberi dar bir kesimin ötesine doğru genişletme istidadı gösteriyorduysa da, konuya ilişkin daha verimli bir yaklaşımdır.

Emperyalizm adlı eserinde Lenin, Karl Kautsky'nin uluslararası finans kapitalin barışçıl bir anlaşmaya varması yoluyla dünyanın ortaklaşa sömürülmesi olasılığından bahseden 'ultra-emperyalizm' tezini eleştirmektedir. Lenin'in iddiası, 'dünyanın farklı finans kapitaller arasında bölünmesinin herhangi bir şekilde gerçekleştiğini varsaysak dahi, bu durumun ifade ettiği gerçeklik onların o zamanki göreli gücünü ifade eder; fakat kapitalizme özgü eşitsiz gelişme, ister istemez bu göreli güç dengelerini değiştirecek ve ortaya savaşa dönüşecek çatışmalar çıkaracaktır' biçimindedir. 'Ultra-emperyalizm' yalnızca savaşlar arasında bir ateşkes dönemi olabilir. Bazı yazarlar savaş sonrası deneyimlere dayanarak, Kautskyci kavrayışın Leninist kavrayıştan daha öne çıktığını ve emperyalistler arası rekabetin *Pax Americana* altında daha az yoğun hale geldiğini ileri sürdüler.

Bununla birlikte, burada not edilmesi gereken iki nokta söz konusudur: ilki, son zamanlarda ulusal bazlı ve ulus-devlet destekli finans kapitaller arasında —Kautsky'nin ifade ettiği gibi— bir birlikten ziyade sermayenin ileri düzeyde merkezileşmesi ve sınır aşırı sermaye akışlarının önündeki sınırlamaların kaldırılmasının —ki bu da finansın globalizasyon sürecinin bir parçasıdır— bir ürünü olarak yeni bir uluslararası finans kapital ve dolayısıyla yeni bir emperyalizmin mevcut olmasıdır. Bu durum da Kautsky-Lenin'in yaşadığı konjonktürü aşan yeni bir olgudur. İkinci nokta, 'emperyalist güçler arasında' sınırlayıcı savaşlar yaşanırken boy veren uluslararası finans kapitallerin varlığının savaşları engelleyemediği gerçeğidir. Savaş türleri değişmiş fakat savaşların barındırdığı tüm ahlaksızlıklar baki kalmıştır. Günümüz konjonktürü Lenin'inkinden farklı olsa da, onun yapıtı, analiz edilmesi zorunlu bir mihenk taşı olmaya devam etmektedir.

Savaş Sonrası Yazılar

Lenin'in ciltler dolusu savaş sonrası yazıları hâlâ son derece önemlidir; bunlar ayrıca geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulması gereken eserler olmaya devam etmektedir. İç Savaş bittikten sonra, 'Savaş Komünizmi' yerini, ekonominin kumandası üzerinde proletarya devletinin kontrolünü sağlamak yoluyla vesayet altında tutulmasını getirerek bir kapitalistleşme eğilimine de kapı aralayan 'Yeni Ekonomi Politikası'na bıraktı. Pek çok kişi, kapitalist restorasyon karşısında bir siper gibi görülen bu merkezi devlet vurgusunun, sistemin sonraki çürümesinin tohumlarını ektiğini belirtmektedir. Buna dayanarak Lenin, Stalin devrinde mükemmelleştirilen

merkezi sistemin bilinçli bir öncüsü olarak görülmektedir. Fakat bu yanlış bir Lenin okumasıdır. Temel özgürleştirici sosyalizm ufkunu asla terk etmeyen Lenin, Alman devrimine dair umutlarının sönmesinden sonra, üzerindeki kuşatma ağırlaşan Sovyetler Birliği'ni korumak için merkezileştirilmiş devlet aygıtı yapılandırılırken bile doğuya, Çin'e ve Hindistan'a bakmaya başlamıştır.

1917 Ağustosunda yazılan *Devlet ve Devrim*'de altı çizilen özgürlükçü sosyalizm ufkunu –ki bu eser, proletarya devletinin tesis edildiği ilk günden itibaren yıkılacağını öngörür– Ekim 1917'de yinelemiştir: 'Biz yirmi milyon insan değilsek bile on milyon insandan oluşan bir devlet aygıtını bir kez daha harekete geçebiliriz' (*Bolşevikler Devlet İktidarını Elinde Tutabilir mi?*). Sendikaların militarizasyonuna karşı çıkması örneğinde olduğu gibi, koşullar onu merkezi devlet aygıtı için zorladıktan sonra ortaya çıkan kritik durumlarda bile, onun müdahaleleri, kaynağını bu özgürlükçü ufuktan alıyordu. Ve Sovyet demokrasisi etkin bir şekilde Partinin diktatörlüğüne yol açtıktan sonra bile Lenin, Partinin en azından merkezileşmiş bürokratik bir güç haline gelmemesi ile meşgul oldu. Bu nedenle, 'Lenin'in son mücadelesi' Stalin'i dışarıda bırakma girişiminde bulunmak ve Partinin bürokratikleşmesinin önlenmesi için adımlar atmak oldu.

O büyük bir netlik ve öngörüyle gördü ki, 'demokratik merkeziyetçilik' (Leninist partinin örgütsel ilkesi) arayışı feodal otokrasinin bağrından çıkan yeni toplumda kolay bir şekilde bürokratik merkezileşmeye doğru dejenere olabilir. Lenin'in sosyalizmin liberter vaadine karşı merkeziyetçiliği yücelten biri olduğu yönündeki imaj doğru değildir.

Çeviri: **A. Ekber Doğan**

60
REFAH DEVLETİ

Daniel Ankarloo

Karl Marx, *Kapital*'in giriş cümlesinde kapitalist refahın 'muazzam bir meta birikimi' olarak ortaya çıktığını saptadığında (*Kapital I*, Bölüm 1), bu metaları üreten bireyler arasındaki toplumsal ilişkileri de göz önüne alır: birikim süreci, emek gücünü bir meta olarak yaratan toplumsal ilişkilerin (yeniden) üretimini gerektirir. Ücretli emeğin toplumsal biçimi, kapitalist üretim sürecinin hem önkoşulu hem de asıl ürünüdür. Sermayenin yeniden üretiminin doğal ve toplumsal koşulları Marksist politik ekonomide sık sık tekerrür eden mevzular olmuştur. Bu madde, ailenin yeniden üretimini, demografiyi ve ekolojiyi de içine alan diğer önemli hususları bir kenara bırakarak, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde refah devletinin rolünü değerlendiriyor. Bunun günümüzde toplumsal yeniden üretim açısından refah devletinin önemini doğrulamasının yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra refah devletinin doğuşunun, Marx'ın *Kapital*'deki analizlerinden bazı merkezi savları da çürüttüğü görülmektedir.

Önceller

Refah devleti analizleri açıkçası ne Marx ve Engels'in çalışmalarında, ne de yirminci yüzyılın başındaki Marksist kuramcıların yazılarında görülür. Bununla birlikte toplumsal reform sorunu, Marksist esinli hareketler ve İkinci Enternasyonal açısından esaslı bir sorundu. Almanya ve daha sonra İsveç gibi sosyal demokrat nitelikli kitle partilerine sahip olan ülkelerde toplum-

sal reform, (devrimci) Marksizm ile (reformist) revizyonizm arasındaki başlıca farklılıklardan biri olmuştur. Toplumsal reform, toplumsal devrime bir adım veya bir alternatif olarak mı, yoksa ona bir engel olarak mı değerlendirilmelidir?

Mesele üzerine, diğerleri arasında, Almanya'da Rosa Luxemburg ve Anton Pannekoek, daha sonra da İsveç emek hareketinin temsilcileri, özellikle Gustav Möller Marksist bir bakış açısı geliştirdiler. Analizlerinin ortak yanı, 'yukarıdan' (ya da devletten) karar verilen –işçi hareketini pasifleştirecek ya da daha da kötüsü devrim zorunluluğundan kaçınan reformist yanılsamalar yaratacak 'iaşe' olarak görülen– toplumsal reformlar ile işçilerin bağımsız mücadeleleri yoluyla kapitalizm içerisinde kendi toplumsal ve ekonomik koşullarını iyileştirmek için sermayeye dayatılan reformlar arasında keskin bir ayrım yapmalarıydı. Birinci reform tipi şiddetle reddedilirken, ikinci tip reform sosyalist hareketler açısından epey önemli olmuştur. Pannekoek (1909) *Taktischen Differenzen in der Arberiterbewegung*'da bu bakış açısını şöyle özetliyordu: '*Zor kazanılan* toplumsal reformlar, gücümüze güç kattıkları *müddetçe* [sosyalist devrim] hedefine giden yolda aşamadırlar. Yalnızca bu anlamda, gücümüzün artması olarak, sosyalizm açısından değer taşırlar' (yazarın çevirisi).

Refah devletine ilişkin bir başka etkili, öncü Marksist analiz, Paul Baran ve Paul Sweezy'nin yazılarında bulunabilir. Onlara göre artan devlet giderleri, genelde –refah harcamasının özel bir durum olduğu– tekelci kapitalizmdeki eksik tüketim çelişkilerinin üstesinden gelme çabası olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım (sermaye ile emek arasındaki antagonist sınıf ilişkisini kullanıma sokarak), kapitalizmdeki çelişkilere ve sosyalizme yol açan güçlere vurguda bir değişime yol açmıştır. Bunun yerine, insan gereksinimlerini gerçekleştirecek (sosyalist) rasyonalite, giderek (kapitalist) israf ve yozlaşmanın karşısına konur. Baran ve Sweezy'nin analizinin Marksist kategorilerden önemli ölçüde saptığı eleştirisine rağmen, analizleri (refah) devleti harcamasının kapitalizmin çelişkileriyle bağlantılı olduğu yönündeki Marksist mefhuma önayak olması bakımından önemlidir.

Savaş sonrası refah devleti toplumlarının çelişkilerini, çağdaş kapitalizmin etmenleri ile temel insan ihtiyaçları ve içgüdüleri arasındaki bir çelişki gibi, çok da sistemin ekonomik mantığına dayandırmamaya çalışan Herbert Marcuse'un eseri de anılmaya değerdir. Marcuse'e göre endüstriyel işçi sınıfı artık sosyalist devrimin ve kapitalizmin aşılmasının öznesi değildir. Neti-

cede Marcuse, böyle tanımlanabilir bir öznenin olmadığını, fakat yalnızca kapitalizm içerisinde (bireysel) gündelik yaşama karşılık olarak yeni bir 'duyarlılık' ve 'praksis' olduğunu ileri sürüyordu. Bu yaklaşımın Marksist kökeni sorgulanmıştır, fakat yine de Marcuse'un Marx'ı bir başlangıç noktasından daha ziyade bir kalkış noktası olarak kullanmasına rağmen, onun çalışması refah devletine ilişkin sonraki Marksist açıklamaların bazı ilgi ve temalarını (özellikle kapitalizmin kabul görmesinde işçi sınıfının entegrasyonu ve konformizmin baskıcı ve yabancılaştırıcı öğelerini) önceler.

Savaş Sonrası Marksizm ve Refah Devleti

Marksist devlet teorisinden, devletin sermayenin sınıfsal egemenliğinin temeli olduğu, refah devletinin sermayenin toplumsal yeniden üretimini ve ücretli emeği desteklemek için var olduğu sonucuna varılır. Gelgelelim, savaş sonrası tartışmada, özellikle Gösta Esping ve Walter Korpi gibi 'demokratik sosyalist' analistlerin çalışmasında, refah devleti emek gücünün 'meta olmaktan çıkma' işlevini yerine getirir. Özellikle İskandinav sosyal demokrat refah rejimleri, bu argümana göre, sosyalizm olmasa da, en azından sermaye mantığının ötesinde eşitlik ve toplumsal yeniden üretim gibi sosyalist değerlerin gerçekleştirilmesi yönünde birer adımdırlar. Refah devleti piyasaya karşı dengeleyici bir güç olarak algılanır.

1960'lar ve 1970'lerde neo-Marksist çevrelerde kapitalizm içerisindeki refah devletine ilişkin, kısmen egemen Keynesci paradigmaya (savunucularının kısmen 'refah devletinin' yarattığı yumuşak etkiye bağladıkları, krizden bağışık kapitalizm ve tam istihdamlı 'karma ekonomi'den meydana gelen bir nosyon) bir yanıt olarak pek çok teori ortaya çıkmıştır. Açıklamayı kolaylaştırmak için bu teoriler aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir: (1) refah devleti sermayenin yeniden üretimine katkıda bulunur; (2) refah devleti sermayenin yeniden üretimini zayıf düşürür; ve (3) refah devleti çelişkilidir ve her iki rolü de eşzamanlı olarak yerine getirir.

Birinci grup açısından ilgi odağı, refah devleti kurumlarının emek gücünün metalaşmasını nasıl sürdürdükleri konusudur. Eğitim ve sağlık hizmetleri gibi belli refah hizmetlerinin millileştirilmesi ve devletleştirilmesi, çocuk bakımı ve bir sosyal güvenlik ağı vasıtasıyla ailenin sosyalizasyonu, sermayenin emrine amade, iyi eğitimli, sağlıklı ve disiplinli bir işgücünü garanti etmenin elverişli yollarıdır. Bu yüzden refah devletinden sermayenin payına net kazanımlar düşer. Üstelik kapitalist üretimle ilişkili işsizlik, hastalık,

ailenin bakımı ve gelecek işçi kuşaklarının eğitimi dahil sosyal maliyetlerin bazıları, sermayeden işçilere (işçilerin birer vergi mükellefi olmaları hasebiyle) transfer edilir. Refah devleti işçilerin toplumsal yeniden üretim maliyetlerini toplumsallaştırdığı için, eninde sonunda sermayenin çıkarlarını gözettiği ve dolayısıyla işçi sınıfının çıkarlarına karşı sermaye tarafından yaratılmış olduğu düşünülür.

Ian Gough (1979) ve Anwar Shaikh (2003) gibi çeşitli Marksist analistçiler, refah devletinin, ekonomik ve toplumsal kaynakları sermayeden emeğe yeniden bölüştürmediğini, aksine işçi sınıfının içerisinde 'maliyetleri' ve 'sosyal yardımları' yeniden bölüştürdüğünü ileri sürmüşlerdir. Üstelik söz konusu iddiaya göre, refah devleti emek gücünü en azından iki biçimde yeniden metalaştırır. Bunlardan birisi, güya herkesin elde edebildiği hizmetlerin ve sosyal güvenlik ağlarının birçoğunun emek piyasasına aktif katılım şartına bağlı olmasıdır; başka bir deyişle hem nitelik hem de ücret düzeyleri bakımından sosyal güvenlik, emek gücünün metalaşmasıyla bağlantılıdır. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinin amacı iyi sağlık değildir, eğitimin amacı da aslında bilginin yaygınlaşması değildir; bilâkis amaç, halihazırda ulaşılamaz ve 'istihdam edilemez' olan emek gücünün sermaye açısından mümkün olduğunca hızlı bir şekilde el altında bulunur olmasını sağlama almaktır. Dahası, refah devletinin eğitim, sosyal hizmetler ve sosyal güvenlik kurumları, işgücünü bir çalışma etiği içerisinde disipline eder. Refah fonunun normalleştirici, küçük düşürücü ve baskıcı yönlerine odaklanan bu eleştirilerde söz konusu vurgulamalar yapılmıştır. Son olarak, refah fonu, asli işlevleri işçi sınıfı ve diğer marjinalleştirilmiş gruplar içerisinde hiyerarşiyi, bağımlılığı ve damgalanmayı sürdürmek olan, 'yoksullara' yönelik devlet düzenlemesi aracılığıyla onların kapitalizme karşı direnişlerini zayıflatan devlet memurları ve bürokratların oluşturduğu orta sınıf katman tarafından hayata geçirilir.

İşlevselci Marksist analizin farklı bir kesimi, işçi sınıfını pasifleştirme gayretleriyle refah devletinin sermayeye nasıl hizmet ettiği üzerinde durur: kapitalist sistemi meşrulaştıran refah fonundan elde edilen ekonomik ve toplumsal kazanımlar esasında Batı dünyasındaki işçileri 'satın alır'. Bu bakış açısının en uç versiyonu, 1960'lar ve 1970'lerde 'parazit devlet' teorisini geliştiren Danimarkalı Maoist Gotferd Appel ile anılır. Appel, refah devletinin, marjinalleştirilmiş gruplar ve yoksul ülkelerin aleyhine, Batı dünyasındaki emekçi sınıflara bir 'rüşvet' olduğunu ileri sürer. Daha ılımlı versiyon-

larda refah devletinin kapitalizme karşı işçi sınıfının direnişini etkisiz kıldığı fikri, illa ki yoksul ülkelere gönderme yapmasa da, Marksist çevreler arasında geniş bir alana yayılır.

İkinci grup açısından refah devletinin, işçi sınıfının –sermayeyi zayıflatan ve örgütlü emeğin gücünü büyüten 'tavizlerle'– kendi durumunu iyileştirme mücadelesinden kaynaklandığı düşünülür (Gough, 1979; Sjöström, 1979). Bu tavizler kapitalist toplumsal yeniden üretimi meşrulaştırıp onu sağlamlaştırılabilir, fakat işçilere yönelik daha ileri tavizler eninde sonunda sermayenin büyümesini yavaşlatan ve toplumsal yeniden üretimi tehdit eden maliyetler oluşturur. Bu yaklaşımın iki yönü üzerinde durmamız gerekiyor.

Birincisi, işçi sınıfına yönelik refah tavizleri, (sermaye üzerindeki vergiler aleyhine) artan toplumsal ücretler, emek gücünün ve hizmetlerinin giderek meta olmaktan çıkması ve kârlar üzerinde denk bir mali kısıtlama aracılığıyla kapitalist büyümeyi zayıflatır. Dolayısıyla refah devleti eninde sonunda bir birikim krizine ve/veya refah fonunun finanse edilmesine dönük aşırı borçlanmadan ötürü devletin mali krizine yol açacaktır (O'Connor, 1973). İkincisi, daha tartışmalı bir şekilde, refah fonu Marx'ın üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrımına bağlanmıştır. Savaş sonrası refah devleti, daha fazla birikim potansiyelini engelleyerek genel kârlarda bir sıkışma yaratacak hükümetin yarattığı (üretken olmayan) istihdam olanaklarının kitlesel genişlemesini gerektirmiştir.

Birinci ve ikinci grup analizlerin karışımı olan üçüncü grup, refah devletinin kapitalizmin içsel çelişkilerini nasıl kaçınılmaz olarak açığa vurduğunu vurgulayan üstü kapalı bir senteze meydan verir. Bu çelişkiler birkaç düzeyde işler, en temel olanı genellikle emek ile sermaye arasında olandır. Gelgelelim, savaş sonrası devletlerin gelişimi, hem sermayenin kendi içerisinde (örneğin, büyük şirketler ile küçük işletmeler arasında), hem de çoğalan ve giderek toplumsal ve kültürel olarak parçalanan işçi sınıfı içerisinde başka çelişkileri su yüzüne çıkarır. Bunlar, farklılaşmış refah devletlerinin nasıl ortaya çıktıklarının açıklanması açısından önemli oldukları kadar, refah devletinin gelişimi ve sermayenin toplumsal yeniden üretimi açısından da önemlidir.

James O'Connor'a göre (1973) refah devleti fonu iki çelişkili işlevi yerine getirir: birikim ve meşrulaştırma. Netice itibarıyla sosyal politikalar, emek üretkenliğini arttıran ve birikim fonksiyonuna hizmet eden 'toplumsal yatı-

rımların' bir bileşimi olarak analiz edilebilir: örneğin evrensel eğitim ve sağlık hizmetleri, sosyal güvenlik aracılığıyla emek gücünün yeniden üretimini destekleyen 'toplumsal tüketim' ve ayrıca birikim fonksiyonuna hizmet eden, sermaye açısından üretken olmasa da meşrulaştırma işlevine hizmet için zorunlu olan 'toplumsal maliyetler'. Emekli maaşı ve yaşlılar ile engellilerin bakımı buna örnektir. Devletin bir mali krize, sermayeninse birikim krizine gireceği yönünde tahminde bulunan O'Connor, bir yandan işçi sınıfı içerisindeki kapitalist yeniden üretimin meşruiyetini sürdürmedeki, bir yandan da birikim işlevlerini karşılamadaki içkin çelişkilere yaslanır.

İsveç'te Kurt Sjöström (1979), sosyal demokrat rejimin gelişimi ve savaş sonrası hızlı büyüme sırasında refah devletinin ikili rolüne işaret etmiştir. Sjöström, hem sermayenin emrine amade ücretli emeğin yeniden üretimini, hem de İsveç'in 'Halkın Vatanı' olduğu yönündeki özgül sosyal demokrat fikri sağlama almak için refah devletine olan eşzamanlı ihtiyacı vurguladıktan sonra, hem devlet aygıtı içerisindeki çatışmaların hem de sınıflar-arası çatışmaların rolüne de dikkat çekmiştir. İsveç'te işçi sınıfı ile sermaye arasındaki işbirliği, sendika etrafında örgütlü emek üzerindeki bir toplumsal mutabakat, sosyal demokrasinin idaresindeki bir devlet ve küçük işletmelerin aleyhine (ihracata yönelik) büyük işletmelerin desteklenmesi vasıtasıyla başarılmıştı. Dolayısıyla İsveç refah politikası sosyalizme yönelik bir yol olarak değil, onun yerine tesis edilmişti.

İsveç devletinin kendisine gelince, Sjöström özellikle genişleyen refah ve toplumsal işçi katmanına odaklanarak, onun çelişkili işlevlerine dair analizini derinleştirdi. Bunlar artan bir şekilde çalışan sınıflardan, özellikle kadınlardan oluşuyordu. Hem işçi sınıfının mensupları hem de nihai rolü sermayenin emrine amade (refah devletinin baskıcı ve kontrolcü işlevi), emeğin toplumsal yeniden üretimini güvenceye almak olan devlet memurları olarak konumlanan sosyal hizmet uzmanları, kendilerini çözümlenemez çelişkilerin içerisinde buldular ve giderek taraf seçmek zorunda bırakıldılar. Radikalleşen sosyal hizmet uzmanları ile devlet aygıtları arasındaki ideolojik muharebeler, 1980'lerin ilerici sosyal kanunlarına yol açan önemli, etkin faktörlerdi.

Neoliberalizmden Sonra Refah Devleti

Marksist refah devleti analizleri 1980'lerden beri etkisini ve gücünü büyük ölçüde kaybetti. Özel olarak Marksist yorumlar geliştirmek yerine, ya ana

akım tipolojinin kaygılarına ya da daha genel devlet teorilerinin parçası olarak 'refah'tan 'çalışma karşılığı refaha', mevzuata ilişkin geçişin haritalandırılmasına dayanarak daha eklektik yollar izlediler. Bu talihsizliktir, zira neoliberal çağda devletin refah fonlarının düzey ve biçimlerine Marksist bir karşılık gerektiren şiddetli saldırılar olmuştur. Gelgelelim, bunlar ya kapitalizmin sınırları içerisinde refah devletinin doğrudan savunulmasıyla ya da kişisel ve toplumsal denetimin bir biçimi olarak refah devletçiliğinin postmodernist ve post-yapısalcı eleştirilerin gölgesinde kalmıştır.

Geriye dönüp bakıldığında, refah devletine ilişkin klasik Marksist eleştirilerin kısmen –sermaye ve refahın en azından zengin ülkelerde eşi görülmemiş ölçekte genişledikleri– kendi zamanlarının bir ürünü olduğu görülebilir. Bu analizlerin öngörü ve beklentilerinden bazıları zamanın sınamasına karşı direnmemiş olsa da, onların olumlu yanı, hem ekonomik hem de toplumsal düzeylerde sermayenin birikim ve yeniden üretimine odaklanmaları ve bunları kapitalizmin söz konusu belli (sosyal demokrat) biçimlenimlerinin yol açtığı çelişki ve çatışmalara bağlamalarıdır. Aynı sebeple, geriye dönüp bakıldığında, çoğunlukla bu Marksist analizlerin zaman ve mekân değişikliğine, farklı fonlara (sağlık hizmetleri, eğitim, sosyal güvenlik vs.) ve sınıfın dışında toplumsal yeniden üretimdeki diğer gruplara (özellikle ırk ve toplumsal cinsiyet) dair yeterince hassasiyet göstermeden, sermayenin gerekleri uyarınca bir indirgemeciliğe savrulduğu ileri sürülebilir.

Çeviri: **Akın Sarı**

61
DÜNYA EKONOMİSİ

Gong Hoe Gimm

Genel olarak Marksist politik ekonomide, özellikle de Marx'ın kendi değer teorisinde, adına ister imparatorluk, ticaret, ulusötesi kurumlar, ister yakın zamandaki ifadesiyle küreselleşme, emperyalizm ve hatta finansallaşma densin, kapitalizmi ele alırken olduğu gibi dünya ekonomisini de hem somut hem de soyut olarak kavramlaştırmak geleneksel bir tutumdur. Benzer şekilde böylesi kavramlar sık sık ya ulus-devletler de dâhil olmak üzere kabaca tamamlayıcı unsurlardan türetilmekte, ya da önceden yeterince geliştirmeden neoliberalizm gibi türdeş kavramlara başvurulmaktadır. Tüm bunlar kapitalizmin doğasını bir dünya ekonomisi olarak ele alması gereken Marksist ekonomi-politiğin izleyeceği yol hakkında bir dizi soruya yol açmaktadır. Spesifik olarak bir yandan daha somut ve tarihsel formlar ele alınırken, dünya ekonomisi üretim tarz(lar)ı gibi çok somut bir düzeye nasıl yerleştirilebilir?

Bu potansiyel zorluğun en çarpıcı hali Marx'ın kendi değer teorisi içerisindedir. Dahası, dünya ekonomisi giderek yeni ve daha karmaşık gelişmeler doğurdukça bu kavramın teorideki anlamı ve yeri bakımından bir dizi değişim yaşamıştır. Örneğin, sosyalizmin 'mutlak varolduğu'nun varsayıldığı dönem boyunca biri sosyalist diğeri kapitalist olmak üzere iki dünya ekonomisinin olduğu öne sürülüyor (Üçüncü Dünya'nın haricinde), bu da Marksist politik ekonomi içinde farklı yaklaşımlar gerektiriyordu. Bu durum dünya ekonomisinin yalnızca kapitalizm ile sınırlanıp sınırlanmayacağı, sınırlanamayacaksa dünya ekonomisinin pre-kapitalist üretim biçimleri

de dâhil, kapitalist olmayan katılımı nasıl anlamak gerektiği gibi soruların ortaya atılmasına yol açtı.

Marx'ta Dünya Ekonomisi

Kapitalizm, Marx'a göre, baştan beri bir dünya ekonomisi meselesiydi ve Marx bu temel anlayışa dayanarak kendi kişisel yazışmalarında, halka yaptığı konuşmalarda ve gazete yazılarında bir dizi yorum yaptı. Bunlar Marx'ın 1850'lerden beri tanık olduğu, dünya ekonomik krizlerinin ve dünya ekonomisinin gelişmesinin canlı kayıtları işlevini görür. Marx, aynı zamanda bu krizlerle ilgili, değer teorisine de dâhil ettiği çok sayıda ampirik araştırma da yürüttü. Her ne kadar Marx bu işi tamamlayamamış olsa da, dünya ekonomisi üzerinde düşünmeyi kapitalist ekonomi teorisinin esası olarak kabul etti. Bu onun bütün bir kitabı bu konuya tahsis etme niyetinin rastlantısal ifadesi meselesi değildi. Çok daha önemlisi, değer teorisinin kendi doğası açısından dünya ekonomisiyle birleştirilme zorunluluğuydu.

Birincisi, Marx'a göre 'dünya ekonomisi' olarak kapitalizm, genellikle 'dünya piyasası' kavramı içerisinde billurlaştırılır. Bu kavramın seçimi bir yanıyla da Marx'ın kavramsallaştırmasının bağrından doğduğu entelektüel arka planı yansıtır. Marx'tan çok önce politik iktisatçılar modern ekonominin küreselliği konusunu mercek altına almışlardı. Söz konusu politik iktisatçılar bunu ilk olarak Sismondi'den ödünç aldıkları 'le marche de tout-l'univers' (dünya piyasası) ifadesi biçiminde kullandılar (Gimm, 2010). Diğer yandan özellikle Marx'ta 'dünya piyasası' ne sadece coğrafi bir varlık ne de sadece dolaşım alanıdır, çünkü o aslında değerin üretimi ve paylaşımı, sermaye birikimini vb. kapsayan, tüm kapitalist ekonomik süreçlerin mekânsal boyutlarıyla ilişkili bir kavramdır. Dünya piyasası hem bir toplam, hem de sistematik olarak yeniden üretilmiş bir toplam olarak, Marx'a göre sadece kısmen soyut belirleyenlerden kısmen de somut belirleyenlere geçmek yoluyla teori alanına mal edilebilir. Bu anlamda dünya piyasası, teorik olarak söylenecek olursa, değer, emek, üretim gibi bir diğer soyut kavramdır. Bu nedenle bu kategoriler hem mantıksal hem de tarihsel olarak sadece dünya ölçeğinde tam olarak geliştirilebilir (aşağıya bakınız). Daha teknik olarak *Kapital*'in üç cildi de (artık) değer üretiminin farklı biçimlerinin ve bu biçimlerin dolaşımının ve paylaşımının soyut bir analizini sunarken, dünya piyasası tarihsel ve mantıksal açıdan bir bütün olarak onların karşılıklı iliş-

kisinden bağımsız biçimde kurulur —farklı sermaye biçimleri, kalkınmanın farklı biçimleri ve düzeyleri, ulus-devletler arasında farklı dağılmıştır.

İkincisi, Marx dünya piyasasını, hem kapitalist ekonominin ortaya çıkabilmesi için bir 'önkoşul' olarak, hem de kapitalist mekanizmalar yoluyla üretilen bir 'sonuç' olarak görür: Dünya piyasası bizatihi bu (kapitalist) üretim tarzının temellerini şekillendirir (Marx, *Kapital III*, Bölüm 20). Aynı zamanda dünya piyasası oluşturma eğiliminde doğrudan sermaye kavramının kendisine bırakılır (Marx, *Grundrisse*,). Marx'ın yönteminin en önemli özelliklerinden birisi de kapitalist ekonominin temel kavramlarını, özellikle kapitalist üretim sürecinin hem birer ön kabulü, hem de birer sonucu olarak görmesidir (Marx, *Grundrisse*). Bu ikilik aynı zamanda, kapitalizmin ortaya çıktığı koşulları ve tarihsel olarak kapitalizmi önceleyen ama kapitalizm içerisinde de var olmaya devam eden ekonomik formlarla ilişkili olarak kapitalizmin nasıl değiştiğini yansıtır. Bu, aynı zamanda dünya piyasasının da bir karakteristiğidir. Marx birçok yerde dünya piyasasının kapitalizmin doğuşuna zemin hazırladığını ve kapitalizmin dünya piyasasını nasıl kapsadığını gösterir. Örneğin,

> 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki ani genişleme ve yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim tarzının yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuştu; bu, zaten var olan kapitalist üretim tarzı temelinde mümkün olabilmişti. Bizzat dünya pazarı bu üretim tarzı için temel teşkil eder. Öte yandan, bu üretim tarzının gitgide büyüyen bir ölçekte üretimde bulunma yolunda kendi özünde bulunan zorunluluk, sürekli olarak dünya pazarını genişletme eğilimini yaratır ve bu durumda, sanayide devrimlere yol açan şey ticaret değil, ticareti sürekli biçimde kökünden değiştiren sanayidir. (Marx, *Kapital III*, Bölüm 20)

Pre-kapitalist dünyanın kapitalist dönüşümü ister istemez aşamalı olmuştur. Bu yüzden kapitalist dünya ekonomisi içerisinde kapitalist ve kapitalist olmayan formların bir arada var olması normal bir durumdur. Bu da Marx'ın ilerleyen yıllarında, Avrupa dışı ve kapitalist olmayan toplumlar üzerine çalışma konusunda neden bu denli istekli olduğunu anlamaya yardımcı olur. Bu, bir yandan üretim tarzı ve onun içerisindeki belirli toplumsal formasyonlar arasındaki temel ayrımı akla getirirken, öte yandan Marksist teori açısından dünya ekonomisinin öncelikli işlevine de işaret eder: Üretimin (gelişen) kapitalist ilişkileri ve giderek kapitalist dünya ekonomisinin yörüngesine giren kapitalist olmayan unsurları arasındaki etkileşimlerin izi nasıl sürülecektir? (Marx, *Kapital I*, Bölüm 10, Kesim 2).

Üçüncüsü, Marx'ın değer teorisinde küreselin olanın ulusal olan üzerindeki tarihsel önceliği sistematik olarak teslim edilmesine rağmen, Marx *Kapital*'de bütün dünyayı tek bir ülke olarak alarak bu karşıtlığı soyutlar.

> Burada... dış ticareti hiç hesaba katmıyoruz. Konuyu burada en saf haliyle, yani rahatsız edici yan koşulların herhangi bir etkisi olmaksızın incelemek için, bütün ticaret dünyasına tek bir ülke gözüyle bakmak ve kapitalist üretimin her yerde yerleştiğini ve bütün sanayi dallarına egemen olduğunu düşünmek zorundayız. (Marx, *Kapital I*, Bölüm 24, 2. Not)

Soyut bir kavram olarak dünya ekonomisi değer, para, emek ve sermaye gibi öngörülen diğer temel kategoriler sayesinde hâlâ bir mekânsal boyuta sahiptir. Bu nedenle, bu değer kategorileri soyutlama düzeyinde geliştirilinceye –örneğin bir ulus devletler sistemine eklenebilir duruma gelene-kadar mekânsal boyutun elde tutulması gerekir. Buna göre, 'dünya' boyutunu geliştirmek suretiyle değer teorisini genişletmek, değeri onun daha karmaşık ve somut tarihsel biçimleri içerisine yerleştirmenin ikili süreci ile eşdeğerdir.

Dünya Ekonomisine Dair Marksist Teoriler: Marx'ın İçgörüsünü Geliştirmek

Marx, değer teorisinin dokusunda dünya ekonomisinin yeri ve anlamı konusunda açık bir kavrayışa sahip olmasına rağmen, eserinde küresel olana dair bir teori geliştirmemiştir. Bu doğrultudaki ilk önemli adım, İkinci Enternasyonal'de aralarında R. Luxemburg, R. Hilferding, N. Buharin ve V.İ. Lenin'in de olduğu Marksistlerin (bu Marksistler emperyalizme ilişkin 'klasik' Marksist teoriler geliştirmişlerdir) çalışmaları sonucu atıldı. Bu teoriler özgün olarak değilse bile esas olarak zamanın önde gelen kapitalist ekonomileri ile, yani 'emperyalistler arası rekabet' diye adlandırılan şeyle ilgilidir. Ancak bununla birlikte II. Dünya Savaşı sonrası dünya çok farklı görünüyordu. Daha öncesinden farklı olarak, sömürgelerin siyasi bağımsızlıklarına kavuşmaları meselesi dünya ekonomisinde öne çıkan bir durum oldu. Avrupa'nın eski imparatorlukları neredeyse hızla çökerken, SSCB ile rekabetine rağmen ABD, batının yegâne hegemonik gücü olarak ortaya çıktı. Hatta savaştan zarar gören ekonomilerin yeniden yapılanma sürecinin ardından, önde gelen dünya ekonomileri arasındaki ekonomik ilişkiler de yeni biçimlerde yeniden ortaya çıktı. 1960'ların sonundan itibaren bağımlılık teorisi, dünya sistemi teorisi, ABD'nin ekonomik ve politik hegemonyası teorileri, ulusötesi şirketleri uluslararası ekonomik ilişkilerin yeni failleri olarak ele

alan diğer teoriler de dahil olmak üzere, dünya ekonomisiyle ilgili yeni teoriler geliştirildi.

Dünya ekonomisine yönelik bu yaklaşımlar, çağdaş kapitalizmin belli yönlerini bir araya getirme amacı taşır. Gelgelelim, dünya ekonomisinde bahsedilen bu önemli dönüşümlere rağmen, bu teorilerin çok azı Marx'ın değer kategorilerini layıkıyla içermiştir. Dahası bu tarihlerde Marx'ın bazı çalışmaları, özellikle de *Grundrisse*, bir başlangıç noktası gibi hizmet etmeye pek elverişli bir durumda da değildi.

Bütün bu sınırlılıklara rağmen, değer kategorilerini temel alan 'genel' bir Marksist dünya ekonomisi teorisi kurgulama yönünde önemli çabalar olmuştur. Buna 1920'lerde Otto Bauer ve Henryk Grossmann'a kadar uzanan Marksist 'uluslararası değer teorisi' de dâhildir. Fakat bu teori en ciddi biçimde 1940'larda Japonya'da (Nakagava, 1999-2003) ve 1970'lerde Alman 'dünya pazarı tartışmaları' (Nachtwey ve ten Brinck, 2008) sırasında tartışılmıştır. Bunlar, Marx'ın uluslararası bir bağlamda değer yasasındaki 'modifikasyon' üzerine Marx'ın yorumlarına dayanan altıncı kitap planının bitmemiş ikinci yarısını tamamlama çabalarıydı. (*'Burjuva ekonomi sistemini şu sırayla inceliyorum: sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya pazarı'*. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz). Ancak bu çabalar hem dönemsel hem de coğrafi açılardan sınırlı kalmış ve Berlin Duvarı'nın yıkılması ve neoliberalizm ve küreselleşme tartışmalarının ortaya çıkmasıyla birlikte neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır (Gimm, 2010).

Süregelen Meseleler, Yeni Güçlükler

Küreselleşme tartışmalarının olgunlaşmasıyla birlikte küreselleşmeyi, özellikle de küresel kapitalizmin maddi yeniden üretiminin tahlili için, değer teorisinin kullanımı üzerinden tariflemek giderek daha fazla gerekli hale gelmiştir. Dolayısıyla 1990'ların sonlarından beri Marx'ın kavrayışını temel almayı gerektiren küresel teorilerin yükselmesi şaşırtıcı değildir. Giovanni Arrighi, Robert Brenner, Alex Callinicos, Andrew Glyn ve David Harvey tarafından geliştirilen teoriler bunlara örnek olarak verilebilir.

Tam olarak gelişmiş bir değer teorisi dünya ekonomisini anlamanın bir koşuluyken, bu bağlantının çoğu durumda görmezden gelinmesi veya en azından üstü kapalı olarak bir tarafa bırakılması eğilimi söz konusudur. Bunun nedeni de günümüz kapitalizminin farklılıklarını ve karmaşıklıklarını irdelemek konusunda değer teorisinin eksiklikleri olduğu yönündeki

varsayımdır. Örneğin, bu varsayıma göre değer teorisi, günümüz kapitalizminde küresel düzeyde tartışmanın en önemli başlıklarından biri olan 'kalkınmanın' kaynağı meselesini ya tamamen bir kenara bırakmaya ya da tanınamayacak hale getirmeye eğilimlidir. Sonrasında da kaçınılmaz olarak özellikle kapitalist olmayan veya kapitalizm öncesi formlara odaklanan teoriler için, dünya ekonomisinin belirli bazı unsurları iki sorunlu (kesinlikle az gelişmiş) uç arasında gidip gelirler. Birisi azgelişmişliğin sanki doğru politikalar uygulandığında tam anlamıyla başarılı olabileceğini vurgulayan kalkınmacı (başarısız) devlet teorilerinde olduğu gibi, dünya ekonomisinin 'önsel belirlenimini' adeta ihmal ederek açıklar. Diğeri ise bağımlılık ve dünya sistemi teorilerinde olduğu gibi, dünya ekonomisine çok katı ve belirli bir rol verir (böylelikle hiç kimse küresel sınırlamalardan kopma özlemi taşıyamayacaktır). Her ikisi de kendi kulvarında kapitalist kalkınmanın değer teorisinden kaynaklanan karmaşıklığını ve düzensizliğini ister istemez bir yana bırakır. Tersi ne kadar doğruysa tek bir ulusal ekonomiyi tarihsel ve yöntemsel olarak analizin başlangıç noktası gibi almak da o kadar yanlış olacaktır.

O halde asıl gerekli olan şey, dünya ekonomisinin Marx'ın yaklaşımının başlıca kategorilerinden biri olduğunun ve buna bağlı olarak da ulusal alan ile ilgili kategorilerin her şeyden önce dünya ekonomisinin yeniden üretiminin belirli bir uğrağı olarak kabul edilmesidir.

> Marx'ın *Kapital*'deki analizinin rafine çerçevesi, ... ulusal ekonomiler... küresel ölçekte farklılaşan bir kapitalizmin yeniden üretiminin belirli uğraklarıdır... Dünya piyasasında böylesi farklılaşmış toplumların varlığı ve devamlılığı, kalkınmanın değişik aşamalarında sermayenin farklı üretim ve mübadele biçimlerinde soyut bir sermaye teorisinin geliştirilmesini gerektirir ve bu ikisi karşılıklı olarak bir arada var olur. Başka bir ifadeyle, *Kapital*'de özellikle serimlendiği gibi, değer teorisi bir dünya ekonomisi teorisinin kurucu unsurlarını ortaya koyar fakat bu unsurlar ancak bir tarihsel bağlam içerisinde bir araya getirilebilir. (Fine vd., 2010, s. 73)

Dolayısıyla, küresel olan ve ulusal olan arasındaki ilişki bir kere bu tarzda kurulunca, diğer asli kategoriler de küresel bir perspektiften görünecektir. Örneğin, *Kapital*'in ilk bölümlerinde, Marx parayı en basit ve en soyut biçimiyle inceler; bu aşamada dünya parası başlığı altında parayı küresel olduğu kadar ulusal bir kategori olarak da görür. Ayrıca belirtmek gerekir ki, dünya parasının önceliği sadece mantıki değil, aynı zamanda tarihseldir. Marc Bloch'un (1967) gösterdiği gibi, Ortaçağ Avrupa'sında para ulusal veya yerel ölçekte oluşturulmuş olsa da, ulusal (yerel) ekonomilerin bünye-

sindeki rolü genellikle değerin ölçülmesiyle sınırlıyken, çoğu kez uluslararası işlemlerin dolaşımında araç olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak, dünya ekonomisinin kanavasına yansıtılması gereken şey sadece para değil, aynı zamanda üretim, sermaye, emek gibi Marx'ın değer teorisinin belli başlı kategorileridir. Bu mantıki sonuç, ancak küresel kapitalizmin tarihsel ve mekânsal kopuşların bileşimini de içeren tarihsel gelişimi ile birlikte ilerletilebilir. Nitekim mantıki olarak değer teorisi devlet kategorisini ortaya çıkarır, mesela mekânsal olanı ifade etmek için devletin farklı formlar almasına ve onun emperyalden kolonyale, refahtan kalkınmacıya ya da Çin'e kadar farklı rollere uyum sağlamasına olanak sunar. Bu şekilde dünya ekonomisi kavramı, teorik ve tarihsel olarak ifade edilen, basitten ulusötesine, meta üretimine ve meta paradan finansal türevlere varana kadar bir değerler toplamını ifade eder. Dünya ekonomisi, sermayenin tüm formlarıyla onların (artık) değerin üretim ve dolaşımı ile ilgili mantıki karşılıklarını bir arada ifade eder. Ancak bununla birlikte bu eklemlenmenin doğası ve kompozisyonu sadece tarihsel anlamda türetilebilir. Bu, aynı zamanda, dünya ekonomisinin ulusal bileşenlerini önceleyecek şekilde dünya ekonomisine dair bir dönemleştirmeyi gerektirir.

Çeviri: **Demet Özmen Yılmaz**

KAYNAKÇA

Agarwal, B. (1997), 'Bargaining and gender relations: within and beyond the household', *Feminist Economics*, 3 (1), 1–51.

Aglietta, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation*, Londra: New Left Books.

Aglietta, M. ve A. Brender (1984), *Les Metamorphoses de la societé salariale*, Paris: Calman– Lévy.

Aglietta, M. ve A. Orléan (1982), *La Violence de la monnaie*, Paris: Presses Universitaires de France.

Althusser, F. ve E. Balibar (1965 [1970]), *Reading Capital*, Londra: New Left Books.

Altvater, E. (1993), *The Future of the Market*, Londra: Verso.

Amin, S. (1985), 'Modes of production, history, and unequal development', *Science & Society*, 49 (2), 194–207.

Anderson, K.B. (2010), *Marx at the Margins*, Chicago, IL: Üniversitesi of Chicago Press.

Anderson, P. (1974a), *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra: Verso.

Anderson, P. (1974b), *Lineages of the Absolutist State*, Londra: Verso.

Anderson, P. (1976), *Considerations on Western Marxism*, Londra: Verso.

Anievas, A. (ed.) (2010), *Marxism and World Politics: Contesting Global Capitalism*, Londrave New York: Routledge.

Appelrouth, S. ve L.D. Edles (2008), *Classical and Contemporary Sociological Theory: Text and Readings*, Londra: Pine Forge Press.

Aspromourgos, T. (1986) 'On the origins of the term "neoclassical"', *Cambridge Journal of Economics*, 56, 265–70.

Ashton, T.H. ve C.H.E. Philpin (ed.) (1985), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: CambridgeUniversity Press.

Avineri, S. (ed.) (1969), *On Colonialism and Modernization*, Garden City, NY: Anchor Books.

Bair, J. (2005), 'Global capitalism and commodity chains: looking back, going forward', *Competition and Change*, 9 (2), 153–80.

Ball, M. (1977), 'Differential rent and the role of landed property', *International Journal of Urban and Regional Research*, 1, 380–403.

Ball, M. (1985), 'The urban rent question', *Environment and Planning A*, 17, 503–25.

Banaji, J. (2010), *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*, Leiden, Hollanda ve Boston, MA: Brill [*Teori Olarak Tarih*, Dipnot Yayınları, Ankara, yayına hazırlanıyor].

Banton, M. (1991), 'The race relations problematic', *British Journal of Sociology*, 42 (1), 115–30.

Baran, P. ve P. Sweezy (1966), *Monopoly Capital*, New York: Modern Reader Paperbacks.

Baran, P.A. (1957), *The Political Economy of Growth*, New York: Monthly Review Press.

Barratt-Brown, M. (1970), *After Imperialism*, Londra: Merlin Press.

Barrow, C.W. (2008), 'The intellectual origins of the new political science', *New Political Science*, 30 (2), 215–44.

Belkhir, J. (2001), 'Marxism and class, gender and race: rethinking the trilogy', *Race and Class*, 8 (2), 23–33.

Beneria, L. (1979), 'Reproduction, production and the sexual division of labour', *Cambridge Journal of Economics*, 3 (3), 203–5.

Benkler, Y. (2006), The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom, New Haven, CT: Yale University Press.

Bernstein, H. (1996–97), 'Agrarian questions then and now', *Journal of Peasant Studies*, 24 (1–2), 22–59.

Bernstein, H. ve L. Campling (2006a), 'Commodity studies and commodity fetishism I: trading down', *Journal of Agrarian Change*, 6 (2), 239–64.

Bernstein, H. ve L. Campling (2006b), 'Commodity studies and commodity fetishism II: profits with principles?', *Journal of Agrarian Change*, 6 (3), 414–47.

Bernstein, H. ve P. Woodhouse (2001), 'Telling environmental change like it is? Reflections on a study in sub–Saharan Africa', *Journal of Agrarian Change*, 1 (2), 283–324.

Bertram, C. (2008), 'Analytical Marxism', J. Bidet and S. Kouvelakis (ed.), *Critical Companion to Contemporary Marxism* içinde, Leiden, Hollanda: Brill.

Bettelheim, C. (1963), *Economic Calculation and Forms of Property*, Londra: Routledge.

Bharadwaj, K. ve B. Schefold (ed.) (1990), *Essays in Honour of Piero Sraffa: Critical Perspectives on the Revival of Classical Theory*, Londra: Unwin Hyman.

Bisnath, S. ve D. Elson (1999), *Women's Empowerment Revisited*, background paper for Progress of the World's Women 2000: A UNIFEM Report.

Bois, G. (1978), 'Against the Neo–Malthusian orthodoxy', *Past and Present*, 79, 60–9, Yeniden basım: Aston ve Philpin, 1985.

Bonacich, E. (1980), 'Class approaches to ethnicity and race', *The Insurgent Sociologist*, 102, 9–23.

Bonefeld, W. (2003), 'The capitalist state: illusion and critique', accessed 12 August 2011 at http://libcom.org/library/capitalist–state–illusion–critique–werner–bonefeld.

Bonefeld, W., R. Gunn and K. Psychopedis (ed.) (1992), *Open Marxism Volume I: Dialectics and History*, Londra: Pluto Press.

Bonnassie, P. (1991), *From Slavery to Feudalism in South–Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Boyer, R. (1989), 'The eighties: the search for alternatives to Fordism', CEPREMAPdiscussion paper no. 8909.

Boyer, R. (1990), *The Regulation School*, New York: Columbia University Press.

Braudel, F. (2002), Civilization and Capitalism 15th – 18th Century: The Wheels of Commerce, Londra: Phoenix Press.

Braverman, H. (1974), Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century, New York: Monthly Review Press.

Brenner, R. (1976), 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrialEurope', *Past and Present*, 70, 30–70, Yeniden basım: Aston ve Philpin, 1985.

Brenner, R. (1977), 'The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism', *New Left Review*, 104, 25–92.

Brenner, R. (1998), *The Economics of Global Turbulence*, Londra: Verso.

Brenner, R. ve M. Glick (1991), 'The Regulation Approach: theory and history', *New Left Review*, 188, 45–119.

Brus, W. (1973), *The Economics and Politics of Socialism*, Londra: Routledge ve Kegan Paul.

Burkett, P. (2006), *Marxism and Ecology: Towards a Red and Green Political Economy*, Boston, MA: Brill.

Byres, T.J. (1996), *Capitalism from Above and Capitalism from Below: An Essay in Comparative Political Economy*, Basingstoke veLondra: Macmillan.

Byres, T.J. (2003), 'Structural change, the agrarian question, and the possible impact of globalisation', J. Ghosh and C.P. Chandrasekhar (ed.), *Work and Well– Being in the Age of Finance* içinde, New Delhi: Tulika Press.

Cardoso, F.H. ve E. Faletto (1979), *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley, CA: Üniversitesi of California Press.

Carling, A. (1990), 'In defence of rational choice: a reply to Ellen Meiksins Wood', *New Left Review*, 184, 97–109.

Carling, A. (1991), *Social Division*, Londra: Verso.

Carling, A. (2006), '*Karl Marx's Theory of History* and the recovery of the Marxian tradition', *Science & Society*, 70 (2), 252–74.

Carroll, W.K. (1989), 'Neoliberalism and the recomposition of finance capital in Canada', *Capital & Class*, 13, 81–113.

Cashmore, E.E. (1988), *Dictionary of Race and Ethnic Relations*, Londra: Routledge.

Castles, S. ve G. Kosack (1973), *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press.

Castree, N. (1995), 'The nature of produced nature: materiality and knowledge construction in Marxism', *Antipode*, 27, 12–48.

Castree, N., P. Chatterton, W. Larner ve M.W. Wright (ed.) (2010), *The Point is to Change It – Geographies of Hope and Survival in an Age of Crisis*, Oxford: Blackwell.

CEPREMAP– CORDES (1977), 'Approches de l'Infl ation: l'Exemple Français', CEPREMAP discussion paper no. 22.

Cerni, P. (2007), 'The age of consumer capitalism', *Cultural Logic*, http://clogic.eserver.org/2007/Cerni.pdf.Erişim tarihi: 12 Ağustos 2011.

Chakrabarty, D. (2000), *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Clarke, S. (1991a), 'The state debate', *The State Debate* içinde, Basingstoke: Palgrave.

Clarke, S. (1994), *Marx's Theory of Crisis*, New York: St Martin's Press.

Cohen, G.A. (2000), *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, 2. baskı, Oxford: Oxford University Press (1.baskı 1978).

Cohen, R. (1987), *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*, Aldershot ve Brookfield, VT, USA: Avebury.

Comninel, G.C. (1987), *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*, Londra: Verso.

Comninel, G.C. (2000a), 'English feudalism and the origins of capitalism', *Journal of Peasant Studies*, 27 (4), 1–53.

Comninel, G.C. (2000b), 'Revolution in history: the *Communist Manifesto* in context', D. Moggach ve P. Leduc Browne (ed.)*The Revolutions of 1848: A Contested Legacy* içinde, Ottawa: Üniversitesi of Ottawa Press.

Comninel, G.C. (2003), 'Materialist historical sociology and revolutions', G. Delanty and E. Isin (ed.)*Handbook of Historical Sociology* içinde, Londra: Sage.

Coriat, B. (1979), *L'atelier et le chronomètre*, Paris: Christian Bourgois Editeur.

Corsani, A., P. Dieuaide, M. Lazzarato vd. (2001), *Le Capitalisme cognitif çömme sortie de la crise du capitalism industriel: Un programme de recherche*, Paris, Colloque de l'école de la régulation, 11–14 Ekim, http://matisse. univ-paris1.fr/doc2/capitalisme.pdf.Erişim tarihi: 12 Ağustos 2011.

Cox, C.O. (1970), *Caste, Class and Race*, New York: Monthly Review Press.

Cox, R.W. (1987), *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*, New York: Columbia University Press.

Cracco, G. (1967), *Società e stato nel medioevo veneziano (secoli xii–xiv)*. Floransa, İtalya: Olschki.

Davis, H.B. (1967), 'Capital and imperialism. A landmark in Marxist theory', *Monthly Review*, 19 (4), 59–73.

Davies, W. (1996), 'On servile status in the early Middle Ages', M.L. Bush (ed.), *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage* içinde, Londra: Longman.

Devine, T.M. (1975), *The Tobacco Lords: A Study of the Tobacco Merchants of Glasgow and their Trading Activities c.1740–90*, Edinburgh: John Donald.

Diamond, J. (2005), Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed, New York: Viking.

Dickinson, H.D. (1933), 'Price formation in a socialist community', *Economic Journal*, 43 (170), 237–50.

Dobb, M. (1937), *Political Economy of Capitalism*, Londra: Routledge ve Kegan Paul.

Dobb, M. (1947), *Studies in the Development of Capitalism*, New York: International Publishers.

Dos Santos, T. (1978), *Imperialismo y Dependencia*, Mexico City: Ediciones Era.

Dos Santos, P.L. (2009) 'On the content of banking in contemporary capitalism', *HistoricalMaterialism*, 17, 180–213.

Draper, H. (1977), *Karl Marx's Theory of Revolution. Part One: State and Bureaucracy*, New York: Monthly Review Press.

Duby, G. (1968), *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Columbia, SC: Üniversitesi of South Carolina Press.

Dugger, W. (ed.) (1989), *Radical Institutionalism*, New York: Greenwood Press.

Duménil, G. ve D. Lévy (1988), 'What can we learn from a century of history of the U.S. economy', Barcelona Conference on Regulation Theory, unpublished manuscript.

Duménil, G. ve D. Lévy (1993), *The Economics of the Profi t Rate*, Aldershot ve Brookfield, VT, USA: Edward Elgar.

Duménil, G. ve D. Lévy (2001), 'Costs and benefi ts of neoliberalism: a class analysis', *Review of International Political Economy*, 8 (4), 578–607.

Duménil, G. ve D. Lévy (2004a), *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution.*

Duménil, G. ve D. Lévy (2004b), 'Production and management: Marx's dual theory of labor', R. Westra ve A. Zuege (ed.), *Value and the World Economy Today. Production, Finance and Globalization* içinde, Londra: Palgrave.

Elson, D. (1979a), 'The value theory of labour', in D. Elson (ed.), *Value, the Representation of Labour in Capitalism*, Londra: CSE Books.

Elson. D. (ed.) (1979b), *Value, The Representation of Labour in Capitalism*, Londra: CSE Books.

Elson, D. (1993), 'Gender– aware analysis and development economics', *Journal of International Development*, 5 (2), 237–47.

Elson, D. (1998), 'The economic, the political and the domestic: businesses, states and households in the organisation of production', *New Political Economy*, 3 (2), 189–208.

Emmanuel, A. (1972), *Unequal Exchange*, Londra: New Left Books.

Fairris, D. (1994), 'Shopfloor relations in the postwar capital-labor accord', D. Kotz, T. McDonough and M. Reich (ed.)*Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Faith, R.C (1997), *The English Peasantry and the Growth of Lordship*, Londra: Leicester University Press.

Fanon, F. (1967), *The Wretched of the Earth*, Harmondsworth: Penguin.

Fine, B. (1975), 'The circulation of capital, ideology and crisis', *Bulletin of Conference of Socialist Economist*, 12, 82–96.

Fine, B. (1979), 'On Marx's theory of agricultural rent', *Economy and Society*, 8 (3), 241–78.

Fine, B. (1980a), 'On Marx's theory of agricultural rent: a rejoinder', *Economy and Society*, 9, 327–31.

Fine, B. (1980b), *Economic Theory and Ideology*, Londra: Edward Arnold.

Fine, B. (1983), 'A dissenting note on the transformation problem', *Economy and Society*, 12 (4), 520–5.

Fine, B. (ed.) (1986), *The Value Dimension, Marx Versus Ricardo and Sraffa*, Londra: Routledge ve Kegan Paul.

Fine, B. (1992a), *Women's Work and the Capitalist Family*, Londra: Routledge.

Fine, B. (1992b) 'On the falling rate of profit', G.A. Caravale (ed.), *Marx and Modern Economic Analysis* içinde, Aldershot, UK and Brookfield, VT, USA: Edward Elgar.

Fine, B. (1998), *Labour Market Theory: A Constructive Reassessment*, Londra: Routledge.

Fine, B. (2001), 'The continuing imperative of value theory', *Capital & Class*, 75, 7–18.

Fine, B. (2002), *The World of Consumption: The Material and Cultural Revisited*, Londra: Routledge.

Fine, B. (2005), 'Addressing the consumer', F. Trentmann (ed.), *The Making of the Consumer: Knowledge, Power and Identity in the Modern World* içinde, Oxford: Berg.

Fine, B. (2008), 'Debating Lebowitz: is class conflict the moral and historical element in the value of labour-power?', *Historical Materialism*, 16 (3), 105–14.

Fine, B. (2010) 'Locating financialisation', *Historical Materialism*, 18, 97–116.

Fine, B. ve L. Harris (1979), *Rereading 'Capital'*, Londra: Macmillan.

Fine, B. ve E. Leopold (1993), *The World of Consumption*, Londra: Routledge.

Fine, B.ve D. Milonakis (2009) *From Economics Imperialism to Freakonomics: The shifting Boundaries between Economics and Other Social Sciences*, Londrave New York: Routledge.

Fine, B. ve A. Saad-Filho (2010), *Marx's 'Capital'*, 5.baskı, Londra: Pluto Press.

Fine, B., C. Lapavitsas ve D. Milonakis (1999), 'Addressing the world economy: two steps back', *Capital & Class*, 67, 47–90.

Fine, B., C. Lapavitsas ve A. Saad-Filho (2004), 'Transforming the transformation problem: why the "new interpretation" is a wrong turning', *Review of Radical Political Economics*, 36 (1), Ocak, 3–19.

Fine, B., H.S. Jeon ve G.H. Gimm (2010), 'Value is as value does: twixt knowledge and the world economy', *Capital & Class*, 34 (1), 69–83.

Floro, M. (1995), 'Economic restructuring, gender and the allocation of time', *World Development*, 23 (11), 1913–29.

Folbre, N. (1995), 'Holding hands at midnight: the paradox of caring labour', *Feminist Economics*, 1 (1), 73–92.

Foley, D.K. (1983), 'On Marx's theory of money', *Social Concept*, 1 (1), 5–19.

Foley, D.K. (1986), *Understanding Capital*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Foster, J.B. (1986), *The Theory of Monopoly Capitalism*, New York: Monthly Review Press.

Foster, J.B. (1999), 'Marx's theory of metabolic rift: classical foundations for environmental sociology', *American Journal of Sociology*, 105 (2), 366-405.

Foster, J.B. (2000), *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York: Monthly Review Press.

Foster, J.B. (2008), 'The financialization of capital and the crisis', *Monthly Review*, 11, 1–19.

Frank, A.G. (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press.

Freeman, A. ve G. Carchedi (ed.) (1996), *Marx and Non-Equilibrium Economics*, Cheltenham, UK Brookfield, VT, USA: Edward Elgar.

Friedman, A. (1977) 'Responsible autonomy versus direct control over the labour process', *Capital & Class*, 1, 43-57.

Fröbel, F., J. Heinrichs ve O. Kreye (1980), *The New International Division of Labour*, Cambridge: Cambridge University Press.

Fromm, E. (1961), *Marx's Concept of Man*, New York: Frederick Ungar Publishing.

Gereffi , G.ve M. Korzeniewicz (ed.) (1994), *Commodity Chains and Global Capitalism*, Londra: Praeger.

Gereffi , G., J. Humphrey and T. Sturgeon (2005) 'The governance of global value chains', *Review of International Political Economy*, 12 (1), 78-104.

Gerschenkron, A. (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gibbon, P. ve S. Ponte (2005), *Trading Down: Africa, Value Chains, and the Global Economy*, Philadelphia, PA: Temple University Press.

Gibson– Graham, J.K. S. Resnick ve R. Wolff (2001), *Representing Class: Essays in Postmodern Marxism*, Durham, NC: Duke University Press.

Gilpin, R. (1987), *The Political Economy of International Relations*, Princeton, NJ:

Gilroy, P. (1987), *There Ain't No Black in The Union Jack*, Londra: Hutchinson.

Glickman, L.B. (1997), *A Living Wage: American Workers and the Making of ConsumerSociety*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Glyn, A. ve B. Sutcliff e (1972), *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Londra: Penguin.

Godelier, M. (1966), *Rationality and Irrationality in Economics*, Londra: New LeftBooks.

Goodin, R. ve H.-D. Klingelman (1996), *A New Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press.

Gordon, D., R. Edwards ve M. Reich (1982), *Segmented Work, Divided Workers*,Cambridge: Cambridge University Press.

Gordon, D., R. Edwards ve M. Reich (1994), 'Long swings and stages of capitalism',

D. Kotz, T. McDonough ve M. Reich (ed.), *Social Structures of Accumulation:The Political Economy of Growth and Crisis* içinde, Cambridge: Cambridge ÜniversitesiPress.

Gordon, D., S. Bowles ve T. Weisskopf (1998), 'Power, profi ts and investment: an institutional explanation of the stagnation of US net investment after the mid-1960s', D. Gordon (ed.) *Economics and Social Justice: Essays on Power, Labor and Institutional Change* içinde, Cheltenham, UK and Lyme, NH, USA: Edward Elgar.

Gough, I. (1979), *The Political Economy of the Welfare State*, Londra: Macmillan.

Gowan, P. (1999), *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*, Londra: Verso.

Gramsci, A. (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, New York: International Publishers.

Green, F. (1991), 'The "reserve army hypothesis": a survey of empirical applications', P. Dunne (ed.), *Quantitative Marxism* içinde, Cambridge: Polity Press.

Green, F. (2006), *Demanding Work: The Paradox of Job Quality in the Affl uent Economy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Grossman (1929), 'The law of accumulation and collapse of the capitalist system, erişim:Marxist.org.

Habib, I. (2005), *The Agrarian System of Mughal India 1556–1707*, 2. baskı, Delhi: Oxford University Press.

Haila, A. (1990), 'The theory of land rent at the crossroads', *Environment and Planning D: Society and Space*, 8, 275–96.

Haldon, J. (1993), *The State and the Tributary Mode of Production*, Londra: Verso.

Hall, S. (1980), 'Race, articulation and societies structured in dominance', UNESCO (ed.), *Sociological Theories: Race and Colonialism* içinde, Paris: UNESCO.

Hardt, M. ve A. Negri (2000), *Empire*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hardt, M. ve A. Negri (2004), *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, New York: Penguin.

Hare, P. (1989), 'The economics of shortage in the centrally planned economies', C. Davis ve W. Charemza (ed.), *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies* içinde, Londra: Chapman and Hall.

Hartwell, R. (1966), 'Markets, technology and the structure of enterprise in the development of the eleventh-century Chinese iron and steel industry', *Journal of Economics*.

Harvey, D. (1974), 'Class-monopoly rent, finance capital and the urban revolution', *Regional Studies*, 8, 39–255.

Harvey, D. (1978), 'The urban process under capitalism: a framework for analysis, *International Journal of Urban and Regional Research*, 2, 101–31.

Harvey, D. (1996), *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford: Blackwell.

Harvey, D. (1999), *The Limits to Capital*, Londra: Verso.

Harvey, D. (2000), *Spaces of Hope*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, New York: Oxford University Press.

Harvey, D. (2006), *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*, Londra: Verso.

Harvey, D. (2010), *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*, Londra: Profile Books.

Hayek, F.K. (ed.) (1935), *Collectivist Economic Planning*, Londra: Routledge ve Kegan Paul.

Heller, H. (2006), *The Bourgeois Revolution in France, 1789–1815*, Oxford: Berg.

Heynen, N., M. Kaika ve E. Swyngedouw (ed.) (2005), *In the Nature of Cities – The Politics of Urban Metabolism*, Londra: Routledge.

Hicks, J. (1939), Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory, Oxford: Clarendon Press.

Hilferding, R. (1910 [1994]), *Finance Capital*, Londra: Routledge.

Hill, C., R. Hilton ve E.J. Hobsbawm. (1983), 'Past and Present: origins and early years', *Past and Present*, 100, 3–14.

Hilton, R.H. (ed.) (1978), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Londra: New Left Books.

Himmelweit, S. (1974), 'The continuing saga of the falling rate of profi t – a reply toMario Cogoy', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 9 (Güz),105–35.

Hobsbawm, E. (1965), 'Introduction', K. Marx, *Pre-Capitalist Economic Formations* içinde, New York: International Publishers.

Holloway, J. ve S. Picciotto (1982), *Capital and the State*, Londra: Edward Arnold.

Hopkins, T.K. ve I. Wallerstein (ed.) (1982), *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*, Londrave New Delhi: Sage Publications.

Hopmann, B., M. Spoerer ve B. Weitz (1994), *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*, Stuttgart, Germany: F. Steiner.

Howard, D. (ed.) (1971), *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg*, New York: Monthly Review Press.

Hunt, L. (1986), 'French history in the last twenty years: the rise and fall of the annales paradigm', *Journal of Contemporary History*, 21 (2), 209–24.

Itoh, M. (1995), *Political Economy for Socialism*, Houndmills: Macmillan.

Itoh, M. ve C. Lapavitsas (1999), *The Political Economy of Money and Finance*, Londra: Macmillan.

Jeon, H. (2008), 'Korean debate on the value of software and knowledge labour', presented at the 2nd IIPPE international research workshop, www.iippe.org/wiki/images/ d/df/IIPE_2nd _Workshop_Heesang_Jeon.pdf.Erişim tarihi: 12 Ağustos 2008

Jeon, H. (2010), 'Cognitive capitalism or cognition in capitalism?: a critique of cognitive capitalism theory', *Spectrum*, 2 (3), 90–117.

Jenkins, R. (1987), *Transnational Corporations and Uneven Development*, New York: Methuen.

Jessop, B. (1982), *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Oxford: Martin Robertson.

Jessop, B. (2001), 'Capitalism, the Regulation Approach and critical realism', A. Brown, S. Fleetwood and J. Roberts (ed.), *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge.

Jessop, B, (2002), *The Future of the Capitalist State*, Cambridge: Polity.

Jevons, W.S. (1879 [2001]), *The Theory of Political Economy*, 2. Baskıya önsöz, Basingstoke: Macmillan.

Johnson, S.H. (1999), 'An ecofeminist critique of the international economic structure', M. Mayer ve E. Prügl (ed.), *Gender Politics in Global Governance* içinde, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

Kalecki, M. (1943), 'Political aspects of full employment', *Political Quarterly*, 14 (4), 322–31.

Kang, N., S. Kang, D. Rieu vd. (2007), *Debate on the Value of Information Commodities*, Osan, South Korea: Hanshin University Press, in Korean.

Kaye, H.J. (1984), *The British Marxist Historians: An Introductory Analysis*, Cambridge: Polity Press.

Keynes, J. (1936 [1973]), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra: Macmillan.

Kiely, R. (2010), *Rethinking Imperialism*, Londra: Palgrave.

Kiernan, V.G. (1974), *Marxism and Imperialism*, Londra: Routledge ve Kegan Paul.

Kornai, J. (1980), *Economics of Shortage*, Amsterdam, Netherlands: North Holland.

Korsch, K. (1972), *Karl Marx*, Frankfurt, Germany: Europäische Verlagsanstalt.

Kotz, D. (1994a), 'Interpreting the social structure of accumulation theory', D. Kotz, T. McDonough ve M. Reich (ed.), *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Kotz, D. (1994b), 'The regulation theory and the social structure of accumulation approach', D. Kotz, T. McDonough and M. Reich (ed.), *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Kotz, D. (2003), 'Neoliberalism and the US economic expansion of the 1990s', *Monthly Review*, 54 (11), 15–33.

Kotz, D., T. McDonough ve M. Reich (1994), *Social Structures of Accumulation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kotz, D., T. McDonough ve M. Reich (ed.) (2010), *Contemporary Capitalism and Its Crises: Social Structure of Accumulation Theory for the 21st Century*, Cambridge: Cambridge University Press.

Krasner, S.D. (1978), *Defending the National Interest: Raw Material Investments and US Foreign Policy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kurz, H.D. ve N. Salvadori (ed.) (2003), *The Legacy of Piero Sraffa*, Cheltenham: Edward Elgar.

Lacher, H. (2008), 'History, structure, and world orders: on the (cross-)purposes of neo-Gramscian theory', A.J. Ayers (ed.), *Gramsci, Political Economy and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors* içinde, New York: Palgrave.

Laibman, D. (1984), 'Modes of production and theories of transition', *Science & Society*, 48 (3), 257–94.

Laibman, D. (1987), 'Modes and transitions', *Science & Society*, 51 (2), 179–88.

Laibman, D. (2007), *Deep History: A Study in Social Evolution and Human Potential*, New York: State Üniversitesi of New York Press.

Lamont, N. (1991), *Parliamentary Debates (House of Commons)*, 6.seri, cilt 191 (1990–91), column 413, 16 Mayıs.

Lange, O. (1936, 1937), 'On the economic theory of socialism', *Review of Economic Studies*, 4 (1) (Ekim), 53–71 and 4 (2) (Şubat), 123–42.

Lapavitsas, C. (2005), 'The emergence of money in commodity exchange, or money as monopolist of the ability to buy', *Review of Political Economy*, 17 (4), 549–69.

Lapavitsas, C. (2009), 'Financialised capitalism: crisis and financial expropriation', *Historical Materialism*, 17, 114–48.

Lavoie, E. (1985), Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Reconsidered, Cambridge: Cambridge University Press.

Lebowitz, M. (2003), *Beyond 'Capital': Marx's Political Economy of the Working Class*, 2. baskı, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Lebowitz, M. (2010), 'Trapped inside the box?: five questions for Ben Fine', *Historical Materialism*, 18 (1), 131–49.

Lee, F. (2009), *A History of Heterodox Economics: Challenging the Mainstream in the Twentieth Century*, Londra: Routledge.

Lévi–Strauss, C. (1949), *The Elementary Structures of Kinship*, Boston, MA: Beacon.

Liberman, E.G. (1962 [1966]), 'Plan, profit, and bonus', K. Nonomura (ed.), *The Soviet Economy and Profit* içinde, Tokyo: Nihonhyoronsha, in Japanese.

Lipietz, A. (1985), *The Enchanted World*, Londra: Verso.

Lipietz, A. (1997), 'Warp, woof and regulation: a tool for social science', G. Benko ve U. Strohmayer (ed.), *Space and Social Theory* içinde, Londra: Blackwell.

Löwy, M. (2005), *The Theory of Revolution in the Young Marx*, Chicago, IL: Haymarket Books.

Löwy, M. (2010), *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*, Chicago, IL: Haymarket Books, 1. baskıLondra: NLB, 1981.

Luxemburg, R. ([1913] 1966), *Die Akkumulation des Kapitals*, Frankfurt, Germany: Neue Kritik.

Magaline, A.D. (1975), *Lutte de classes et dévalorisation du capital: Contribution à la critique du révisionnisme*, Paris: Maspéro, İngilizceye çeviren: by

P. Zarembka, 'Class struggle in production and devalorisation of capital', *'Revitalising Marxist theory for today's capitalism'*, P. Zarembka ve R. Desai (ed.), *Research in Political Economy*, Cilt 27. Bingley: Emerald Group, s. 255–68.

Mandel, E. (1968), *Marxist Economic Theory*, Londra: Merlin Press.

Mandel, E. (1970), 'The laws of uneven development', *New Left Review*, 59, January/February, 19–38.

Mandel, E. (1975), *Late Capitalism*, Londra: Verso.

Mandel, E. (1986), 'In defence of socialist planning', *New Left Review*, 159, September/October, 5–37.

Mandel, E. (1992), *Power and Money: A Marxist Theory of Bureaucracy*, Londra: Verso.

Mandel, E. ve A. Freeman (ed.) (1985), *Ricardo, Marx, Sraffa*, Londra: Verso.

Marglin, S. (1974), 'What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production', *Review of Radical Political Economics*, 6 (2), 60–112.

Marini, R.M. (1973), *Dialéctica de la Dependencia*, Mexico City: Ediciones Era.

Marshall, A. ([1890] 1959), *Principles of Economics: An Introductory Volume*, 8. baskı, Londra: Macmillan.

Martinez-Alier, J. (2007), 'Social metabolism and environmental conflicts', L. Panitch ve C. Leys (ed.), *Socialist Register* içinde, Londra: Merlin.

Martinez-Alier, J. ve K. Schlupmann (1990), *Ecological Economics*, Oxford: Blackwell.

Marx, K. (1859 [1980]), 'Zur Kritik der politischen Ökonomie', *Karl Marx-Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA)* içinde, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1861–63 [1959]), *Theorien über den Mehrwert*, c. 2, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1861–63 [1962]), *Theorien über den Mehrwert*, c. 3, Berlin: Dietz Verlag.

Marx. K. (1861–63 [1976]), 'Zur Kritik der politischen Ökonomie Manuskript',*MEGA* içinde, II/3, 1, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1863–67 [1988]), 'Ökonomische Manuskripte', MEGA içinde, II/4, 1, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1863–67 [1992]), 'Ökonomische Manuskripte', MEGA içinde, II/4, 2, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1953), Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1956), *Theorien über den Mehrwert*, c. 1, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1959), *Theorien über den Mehrwert*, c. 2, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1965), 'Le Capital', in K. Marx *OEuvres: Economie*, c. 1, Paris: Gallimard.

Marx, K. (1972), 'Brief an Kugelmann', 28 Aralık 1862, K. Marx ve F. Engels, *Briefe über 'Das Kapital'*, Erlangen: Politladen-Reprint.

Marx, K. (1976), 'Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861–1863)', K. Marx ve F. Engels, *Gesamtausgabe* içinde, section 2, vol. 3, part 1, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1980), 'Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861–1863)', in K. Marx and F. Engels, *Gesamtausgabe*, section 2, vol. 3, part 5, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1987), *Das Kapital*, c. 1, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1988), 'Value, price and profit', 'Ökonomische Manuskripte (1863–1867)', K. Marx and F. Engels, *Gesamtausgabe* içinde, section 2, vol. 4, part 1, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (1992), 'Ökonomische Manuskripte (1863–1867)', K. Marx ve F. Engels, *Gesamtausgabe* içinde, section 2, vol. 4, part 2, Berlin: Dietz Verlag.

Marx, K. (2008), *Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA)*, Band II/11, Manuskripte zum zweiten Buch des Kapitals, 1868 bis 1881, Berlin: Akademie Verlag.

Marx, K. ve F. Engels (2003), *Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA)*, Band II/14, Manuskripte und redaktionelle Texte zum dritten Buch des 'Kapitals', 1871 bis 1895, Berlin: Akademie Verlag.

Massey, D.S., J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino ve J.E. Taylor (1993), 'Theories of international migration: a review and appraisal', *Population and Development Review*, 19 (3), 431–66.

Mattick, P. (1969), *Marx and Keynes*, Londra: Merlin.

Mavroudeas, S.D. (1999) 'Regulation theory: the road from creative Marxism to postmodern disintegration', *Science & Society*, 63 (3), 310–37.

Mavroudeas, S.D. (2003), 'Commodities, workers and institutions: analytical and empiricalproblems in Regulation's consumption theory', *Review of Radical Political Economics*, 35 (4), 485–512.

Mavroudeas, S.D. (2006), 'Social structures of accumulation, regulation approach and stages theory', T. McDonough, M. Reich, D. Kotz and M. Gonzalez-Perez (ed.), *Growth and Crisis: Social Structure of Accumulation Theory and Analysisiçinde*, Galway:Centre for Innovation and Structural Change, National Üniversitesi of Ireland.

McDonough, T. (2008), 'Social structures of accumulation: the state of the art', *Review of Radical Political Economics*, 40 (2), 153–73.

McDonough, T., Reich, M. ve Kotz, D.M. (ed.) (2010), *Contemporary Capitalism and its crises: Social Structure of Accumulation Theory for the 21st century*, Cambridge: Cambridge University Press.

McIntyre, R. ve M. Hillard, (2008), 'The "limited capital– labor accord": may it rest in peace?', *Review of Radical Political Economics*, 40 (3), 244–49.

McLennan, G. (1986), 'Marxist theory and historical research: between the hard and soft options', *Science & Society*, 50 (1), 85–95.

McMichael, P. (2009), 'Banking on agriculture: a review of the *World Development Report 2008*', *Journal of Agrarian Change*, 9 (2), 235–46.

Meillassoux, C. (1964), *Anthropologie Economique des Gouro de Cote d'Ivoire*, Paris: Mouton.

Meillassoux, C. (1981), *Maidens, Meals and Money: Capitalism and the Domestic Community*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mellon, S. (1958), *The Political Uses of History*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Melotti, U. (1977), *Marx and the Third World*, Londra: Macmillan.

Merrifield, A. (1993), 'Place and space: a Lefebvrian reconciliation', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18, 516–31.

Merrifield, A. (2002), *Metromarxism*, Londrave New York: Routledge.

Miles, R. (1994), *Racism After 'Race Relations'*, Londra: Routledge.

Miliband, R (2009), *The State in Capitalist Society*, Londra: Merlin Press.

Mills, C. Wright (1956), *The Power Elite*, Oxford: Oxford University Press.

Milonakis, D. (1993–94), 'Prelude to the genesis of capitalism: the dynamics of the feudal mode of production', *Science & Society*, 57 (4), 390–419.

Milonakis, D. ve B. Fine (2009), *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*, Londra: Routledge.

Mohri, K. (1979), 'Marx and "underdevelopment"', *Monthly Review*, 30, 32–42.

Mohun, S. (1994), 'A re(in)statement of the labour theory of value', *Cambridge Journal of Economics*, 18 (4), 391–412.

Mohun, S. (2006), 'Distributive shares in the U.S. economy, 1964–2001', *Cambridge Journal of Economics*.

Mohun, S. (2009), 'Aggregate capital productivity in the U.S. economy 1964–2001', *Cambridge Journal of Economics*, 33 (5), 1023–46.

Morgan, L.H. (1877), *Ancient Society*, Cambridge, MA: Belknap Press.

Morishima, M. (1973), *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge: Cambridge University Press.

Moseley, F. (1991), *The Falling Rate of Profi t in the Post-War United States Economy*, New York: St. Martin's Press.

Myrdal, G. (1944), *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*,New York: Harper & Row.

Nelson, J.A. (1993), 'The study of choice or the study of provisioning? Gender and the definition of economics', M. Ferber and J. Nelson (ed.), *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics* içinde, Chicago, IL: Üniversitesi of Chicago Press.

Nikolinakos, M. (1975), 'Notes towards a general theory of migration in late capitalism', *Race and Class*, XVII (1), 5–17.

Nolan, P. (1993), *Natural Selection and Historical Materialism*, Watford: Glenfield Press.

Nolan, P. ve G. Slater, (2010), 'Visions of the future, the legacy of the past: demystifyingthe weightless economy', *Labor History*, 51 (1), 7–27.

Nove, A. (1983), *The Economics of Feasible Socialism*, Londra: Macmillan.

O'Connor, J. (1973), *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St Martin's Press.

O'Connor, J. (1996), 'The second contradiction of capitalism', T. Benton (ed.), *The Greening of Marxism* içinde, Londra: Routledge.

O'Leary, B. (1989), *The Asiatic Mode of Production*, Oxford: Oxford University Press.

Ollman, B. (1978), *Social and Sexual Revolution*, Boston, MA: South End Press.

Ollman, B. (2000), 'What is political science? What should it be?', *New Political Science*, 22 (4), 553–62.

Owen, R. ve B. Sutcliff e (ed.) (1972), *Studies in the Theory of Imperialism*, Londra: Longman.

Panitch, L. ve S. Gindin (2004), *Global Capitalism and American Empire*, Londra: Merlin Press.

Panitch, L. ve C. Leys (ed.) (2007), *Coming to Terms with Nature: Socialist Register 2007*, Londra: Merlin Press.

Pannekoek, A. (1909), *Die Taktischen Diff erenzen in der Arbeiterbewegung*, Hamburg, Germany: E. Dubber.

Patnaik, P. (2005), 'Karl Marx as a development economist', K.S. Jomo (ed.), *The Pioneers of Development Economics* içinde, New Delhi: Tulika Books.

Patnaik, U. (1987), *Peasant Class Diff erentiation. A Study in Method with Reference to Haryana*, Delhi: Oxford University Press.

Peet, R. (1977), *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*, Chicago, IL: Maaroufa Press.

Pilling, G. (1972), 'The law of value in Ricarde and Marx', *Economy and Soceity*, 1 (3), 281–307.

Pilling, G. (1980), *Marx's 'Capital': Philosophy and Political Economy*, Londra: Routledge ve Kegan Paul.

Phimmer, A. (1934), *International Comines in Modern Industry*, Londra: Pitman.

Portes, R. (1989), 'The theory and measurement of macroeconomic disequilibrium in centrally planned economies', C. Davis and W. Charemza (ed.), *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies* içinde, Londra: Chapman ve Hall.

Post, K. (1978), *Arise Ye Starvelings: The Jamaican Labour Rebellion of 1938 and its Aftermath*, The Hague: Martinus Nijhoff .

Postone, M. (1993), *Time, Labour and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.

Poulantzas, N. (1974), *Classes in Contemporary Capitalism*, Londra: New Left Books.
Poulantzas, N. (1978), *State, Power, Socialism*, Londra: Verso.
Radice, H. (ed.) (1975), *International Firms and Modern Imperialism*, Harmondsworth: Penguin Education.
Reich, M. (1978), 'Who benefits from racism? The distribution among whites of gains and losses from racial inequality', *Journal of Human Resources*, 13 (4), 524–44.
Reich, M. (1994), 'How social structures of accumulation decline and are built', D. Kotz, T. McDonough and M. Reich (ed.), *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.
Reuten, G. (2004), '"Zirkel Vicieux" or trend fall? The course of the profit rate in Marx's "Capital III"', *History of Political Economy*, 36 (1), 163–86.
Reuten, G. ve M. Williams (1989), *Value-Form and the State: The Tendencies of Accumulation and the Determination of Economic Policy in Capitalist Society*, Londra: Routledge.
Rey, P.-P. (1971), *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*, Paris: Maspéro.
Riazanov, D. (n.d.), 'Karl max and Friedrich Engles', erişim: Marxist.org.
Robbins, L. (1935 [2008]), 'The nature and significance of economic science', *Essays on the Nature and Significance of Economic Science*, D. Hausman (ed.), *The Philosophy of Economics: An Anthology* içinde, 2.baskı, Cambridge: Cambridge University Press.
Ricardo D. (2007) *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan, İstanbul: Belge Yayınları.
Roberts, M. (1996), *Analytical Marxism. A Critique*, Londra: Verso.
Robinson, B. (2004), *A Theory of Global Capitalis*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
Rodinson, M. (1977), *Islan and Capitalism*, Harmondsworth: Penguin Books.
Roemer, J.E. (1981), *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
Roemer, J.E. (ed.) (1986), *Analytical Marxism*, Cambridge: Cambridge University Press.
Roemer, J.E. (1988), *Free to Lose*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
Roemer, J.E. (1994), *A Future for Socialism*, Londra: Verso.
Rosdolsky, R. (1977), *The Making of Marx's 'Capital'*, Londra: Pluto Press.
Ross, E.B. (1998), *The Malthus Factor: Population, Poverty and Politics in Capitalist Development*, Londra: Zed Books.
Rousseau, J.-J. (1754[1984]), *Discourse on the origins and Foundations of Inequality Among Men*, Harmondsworth: Penguin.
Rowthorn, B. (1974), 'Neo-classicism, Neo-Ricardianism and Marxism', *New Left Review*, 86, 63–87.
Rowthorn, B. (1980),*Capitalism, Conflict and Inflation*, Londra: Lawrence ve Rubel, M. (1968[1982]), 'Introduction', K. Marx, Oeuvres III: *Philosophie*, Paris: Gallimad.
Rubin, I.I. (1973), *Essays on Marx's Theory of Value*, Montr al, QC: Black Rose Books.
Saad-Filho, A. (2002), *The Value of Marx: Political Economy of Contemporary Capitalism*, Londra: Routledge.
Saad-Filho, A. (2005), 'The rise and decline of Latin American structuralism and dependency theory', K.S. Jomo ve E.S. Reinert (ed.), *The Origins of Development Economics: How Schools of Economic Thought Have Addressed Development* içinde, Londra ve Yeni Delhi Zed Books ve Tulika Books.
Saad-Filho, A. ve D. Johnston (ed.) (2005), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Londra: Pluto Press.
Samuelson, P. (1947), *Foundations of Economic Analysis*, New York: Harvard University Press.

Sarkar, S. (1999), *Eco-Socialism or Eco-Capitalism? A Critical Analysis of Humanity's Fundamental Choices*, Londra: Zed Books.

Sraffa, P. (1960),*Production of Commodities by Means of Commodities*. Cambridge: Cambridge University Press. [Sraffa, P. (2010) *Malların Mallarla Üretimi*, çev. Ümit Şenesen, İstanbul: Yordam Kitap.]

Savran, S. (1979), 'On the theoretical consistency of Sraffa's economics', *Capital & Class*, 7 (Spring), 131–40.

Savran, S. (1979), "On the Theoretical Consistency of Sraffa's Economics", *Capital and Class*, 7, Bahar, s. 131-40.[Savran, S. (2012) "Sraffa İktisadının Teorik Tutarlılığı Üzerine", Nail Satlıgan vd.,*Kapital'in İzinde* içinde, İstanbul: Yordam Kitap.]

Sayer, D. (1985), 'The critique of politics and political economy: capitalism, communism and the state in Marx's writings of the mid–1840s', *Sociological Review*, 33 (2), 221–53.

Sayer, D. (1987), *The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Blackwell.

Sayer, A. (1995), *Radical Political Economy: A Critique*, Oxford: Blackwell.

Schumpeter, J.A. (1954), *History of Economic Analysis*, New York: Oxford University Press.

Scott, A.J. (1976), 'Land and land rent: an interpretative review of the French literature', *Progress in Geography*, 9, 102–45.

Sekine, T. (1997), *An Outline of the Dialectic of Capital*, Londra: Macmillan.

Sen, A. (1983), 'Economics and the family', *Asian Development Review*, 1 (2), 14–26.

Shaikh, A. (1979–80) 'Foreign trade and the law of value', *Science & Society*, 43 (4) (Winter), 281–302 ve 44 (1), 27–57.

Shaikh, A. (2003), 'Who pays for "welfare" in a welfare state? A multi-country study', *Social Research*, 70 (2), 531–50.

Shanin, T. (ed.) (1983), *Late Marx and the Russian Road*, New York: Monthly Review Press.

Sharma, R.S. (2005), *Indian Feudalism*, 3. baskı, Delhi: Macmillan.

Sjöström, K. (1979), *Socialpolitik eller Socialism?*, 2. baskı, Lund, Sweden: Arbetarkultur.

Smedley, A. (1999), *Race in North America: Origin and Evolution of a Worldview*, Oxford.

Smith, N. (2008), *Uneven Development: Nature, Capitalism and the Production of Space*, 3.baskı, Athens, GA: Üniversitesi of Georgia Press.

Smith T. (2000), *Technology and Capital in the Age of Lean Production: A Marxian Critique of the 'New Economy'*, *Albany*, NY: State Üniversitesi of New York Press.

Smith, N. (1984), *Uneven Development*, Oxford: Blackwell.

Spencer, D. (2000), 'Braverman and the contribution of labour process analysis to the critique of capitalist production – twenty five years on', *Work, Employment and Society*, 14 (2), 223–43.

Sraff a, P. (1951), 'Introduction', *The Works and Correspondence of David Ricardo* içinde,c. 1, Cambridge: Cambridge University Press.

Sraff a, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge: Cambridge University Press.

Steedman, I. (1977), *Marx After Sraffa*, Londra: New Left Books.

Steedman, I., P. Sweezy Shaikh, A. vd. (1981), *The Value Controversy*, Londra: Verso.

Stiglitz, J. (1994), *Whither Socialism?* Cambridge, MA: MIT Press.

Storper, M. and R. Walker (1989), *The Capitalist Imperative*, Oxford: Blackwell.

Strange, S. (1988), *States and Markets*, Oxford: Blackwell.

Sunkel, O. (1973), 'Transnational capitalism and national disintegration in Latin America', *Social and Economic Studies*, 22 (1), 132–76.

Sweezy, P.M. (1942[1968]), *The Theory of Capitalist Develop ment*, New York: Oxford University Press.

Sweezy, P.M. (1949), *Socialism*, New York: McGraw– Hill.

Sweezy, P.M. (1970), *The Theory of Capitalist Development*, New York: Monthly Review Press.

Sweezy, P.M. (1978), 'The transition from feudalism to capitalism', in R.H. Hilton (ed.), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Londra: New Left Books.

Sweezy, P.M. (1997), 'More (or less) on globalization', *Monthly Review*, 49 (4), 3.

Sweezy, P.M., M. Dobb, H.K. Takahashi vd. (1978), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Londra: Verso.

Swyngedouw, E. (1992), 'Territorial organization and the space/technology nexus', *Transactions, Institute of British Geographers – New Series*, 17 (4), 417–33.

Swyngedouw, E. (2000), 'The Marxian alternative – historical geographical materialism and the political economy of capitalism', T. Barnes ve E. Sheppard (ed.), *Reader in Economic Geography* içinde, Oxford: Blackwell.

Swyngedouw, E. (2004), *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*, Oxford: Oxford University Press.

Tapscott, D. (1997), *The Digital Economy*, New York: McGraw Hill.

Tarrit, F. (2006), 'A brief history, scope, and peculiarities of "analytical Marxism"', *Review of Radical Political Economics*, 38 (4), 595–618.

Thompson, E.P. (1968), *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth: Penguin.

Thompson, E.P. (1978), *The Poverty of Theory and Other Essays*, Londra: Merlin Press.

URPE (1968), 'The Union for Radical Political Economics: a prospectus', conference papers of the Union for Radical Political Economics, December, Ann Arbor, MI, quoted in URPE(n.d.).

URPE (n.d.), 'History of URPE', www.urpe.org/about/ history.html. Erişim tarihi: 12 Ağustos 2011.

Veblen, T. (1899), *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions*, New York veLondra: Macmillan.

Veneziani, R. (2009), 'The rationality of analytical Marxism' A. Chitty and M. Mcivor (ed.), *Karl Marx and Contemporary Philosophy* içinde, Basingstoke: Palgrave.

Vercellone, C. (2007), 'From formal subsumption to general intellect: elements for a Marxist reading of the thesis of cognitive capitalism', *Historical Materialism*, 15, 13–36.

Verhulst, A. (2002), *The Carolingian Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Von Böhm-Bawerk, E. ve Hilferding, R. (1975), *Kam Marx and the Close of His System*, Londra: Methin Press.

Vujačić, I. (1988), 'Marx and Engels on development and underdevelopment: the restoration of a certain coherence', *History of Political Economy*, 20 (3), 471–98.

Vygodskij, V. (1976), *Wie das 'Kapital' entstand*, Berlin: Verlag Die Wirtschaft.

Walicki, A. (1969), *The Controversy Over Capitalism: Studies in the Social Philosophy ofRussian Populists*, Oxford: Oxford University Press.

Wallerstein, I. (1974a), *The Modern World-System*, 3 cilt, New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1974b), 'The rise and future demise of the world capitalist system: concepts for comparative analysis', *Comparative Studies in Society and History*, 16 (4), 387–415.

Wallerstein, I. (1991[1985]), 'Marx and underdevelopment', *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms* içinde, Cambridge: Polity Press.

Walras, L. (1874[1954]), *Elements of Pure Economics*, Londra: Augustus M. Kelley.

Warren, B. (1973), 'Imperialism and capitalist industrialization', *New Left Review*, 81, 3–44.

Warren, B. (1980), *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, Londra: Verso.

Weeks, J. (1981a), *Capital and Exploitation*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Weeks, J. (1981b), 'The Differences between materialist theory and dependency theory and why they matter', *Latin American Perspectives*, 8, 118–22.

Weeks, J. (2010), *Capital, Exploitation and Crises*, Londra: Routledge.

Weisskopf, T.E. (1979), 'Marxian crisis theory and the rate of profit in the post-war US economy', *Cambridge Journal of Economics*, 3 (4), 341–78.

Weisskopf, T.E. (1994), 'Alternative social structure of accumulation approaches to the analysis of capitalist booms and crises', D. Kotz, T. McDonough ve M. Reich (ed.), *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Wickham, C. (2005), *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean.*

Wilson, A. (1993), 'A critical portrait of social history', A. Wilson (ed.), *Rethinking Social History: English Society 1570–1920 and its Interpretation* içinde, Manchester: Manchester University Press.

Winch, D. (1973), 'Marginalism and the boundaries of economic science', C. Black, A. Coats ve D. Goodwin (ed.), *The Marginalist Revolution in Economics*, Durham, NC: Duke University Press.

Wolf, E. (1982), *Europe and the Peoples Without History*, Berkeley, CA: Üniversitesi of California Press.

Wolpe, H. (ed.) (1980), *The Articulation of Modes of Production: Essays from Economy and Society*, Londra: Routledge and Kegan Paul.

Wood, E.M. (1988), *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*, Londra: Verso.

Wood, E.M. (1989), 'Rational choice Marxism: is the game worth the candle?', *New Left Review*, 177, 41–88.

Wood, E.M. (1995), *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wood, E.M. (2002), *The Origin of Capitalism: A Longer View*, Londra: Verso.

Wright, E.O., A. Levine ve E. Sober (1992), *Reconstructing Marxism: Essays on Explanation and the Theory of History*, Londra: Verso.

Young, N. (1977), *An Infantile Disorder? The Crisis and Decline of the New Left*, Londra: Routledge and Kegan Paul.

Zittrain, J. (2008), *The Future of the Internet*, New Haven, CT: Yale University Press.

YAZARLAR

Greg Albo Siyaset Bilimi Doçenti, York Üniversitesi, Kanada.

Robert Albritton Emeritus Profesör, York Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, Kanada.

Daniel Ankarloo Sosyal Hizmet ve Sosyal Politikalar Kıdemli Öğretim Görevlisi, Sağlık ve Toplum Bölümü, Malmö Üniversitesi, İsveç.

Sam Ashman Kıdemli Araştırma Görevlisi, Johannesburg Üniversitesi, Güney Afrika.

Alison J. Ayers Yardımcı Doçent Doktor, Siyaset Bilimi, Sosyoloji ve Antropoloji Bölümleri, Simon Fraser Üniversitesi, Kanada.

Radhika Balakrishnan Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Profesörü, Rutgers, New Jersey Devlet Üniversitesi, ABD.

Jairus Banaji Kalkınma Araştırmaları Bölümü Profesörü, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Savitri Bisnath Uluslararası Danışman ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Kıdemli Yönetişim Danışmanı, Pakistan.

Marco Boffo Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda Doktora Öğrencisi, Londra Üniversitesi, BK.

Terence J. Byres Emeritus Profesör, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, BK.

Al Campbell Emeritus Profesör, Utah Üniversitesi, ABD.

Paula Cerni Sussex Üniversitesi'nde Yüksek Lisans Öğrencisi, BK, bağımsız yazar ve yabancı dil öğretmeni.

Paresh Chattopadhyay Politik İktisat Doçenti, Québec Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Kanada.

Simon Clarke Sosyoloji Profesörü, Warwick Üniversitesi, BK.

Alejandro Colás Kıdemli Öğretim Görevlisi (Uluslararası Siyaset), Birkbeck Koleji, Londra Üniversitesi, BK.

George C. Comninel York Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölüm Başkanı, Kanada.

Mauro Di Meglio Sosyoloji Doçenti, Napoli Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü, İtalya.

Gérard Duménil Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi Eski Direktörü, Fransa.

Ben Fine İktisat Profesörü, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Jayati Ghosh İktisadi Araştırmalar ve Planlama Merkezi'nde Profesör, Jawaharlal Nehru Üniversitesi, Hindistan.

Gong Hoe Gimm Incheon Üniversitesi ve Kookmin Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Güney Kore.

Hugh Goodacre Westminster Üniversitesi'nde Kıdemli Öğretim Görevlisi, BK.

Branwen Gruffydd Jones Londra Üniversitesi Siyaset Bölümü, Uluslararası Politik İktisat Uzmanı, BK.

Barbara Harriss-White Kalkınma Araştırmaları Profesörü ve Disiplinlerarası Alan Araştırmaları Okulu Çağdaş Güney Asya Araştırmaları Programı Direktörü, BK.

Keith Hart Emeritus Profesör, Antropoloji Bölümü, Goldsmisths, Londra Üniversitesi, BK.

Makoto Itoh Emeritus Profesör, Tokyo Ünivesitesi, Japonya, Japon Akademisi Üyesi.

Heesang Jeon Doktora Öğrencisi (İktisat), Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Bob Jessop Sosyoloji Profesörü, Lancaster Üniversitesi, BK.

Deborah Johnston Kalkınma İktisadı Kıdemli Öğretim Görevlisi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Ray Kiely Uluslararası Politika Profesörü, Londra Queen Mary Üniversitesi, BK.

Samuel Knafo Uluslararası İlişkiler Öğretim Görevlisi, Sussex Üniversitesi, BK.

David Laibman Emekli İktisat Profesörü, New York City Üniversitesi, ABD, ve *Science & Society* editörü

Dominique Lévy Araştırmacı (İktisat), Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi, Fransa.

Dic Lo Kıdemli Öğretim Görevlisi (İktisat), Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK ve Çin Renmin Üniversitesi Karşılaştırmalı Politik İktisat Araştırma Merkezi Yardımcı Direktörü.

Thomas Marois Kalkınma Araştırmaları Öğretim Görevlisi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Pietro Masina Uluslararası Politik İktisat Doçenti, Napoli Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü, İtalya.

Stavros D. Mavroudeas Doçent, Makedonya Üniversitesi İktisat Bölümü, Yunanistan.

Dimitris Milonakis Politik İktisat Doçenti, Girit Üniversitesi, Yunanistan.

Simon Mohun Politik İktidat Profesörü, Londra Queen Mary Üniversitesi, BK.

Susan Newman Uluslararası İktisat Uzmanı, Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, Rotterdam Erasmus Üniversitesi, Hollanda.

Prabhat Patnaik Jawaharlal Nehru Üniversitesi İktisadi Araştırma ve Planlama Merkezi Sukhamoy Chakravarty Kürsüsü Başkanlığı'ndan emekli.

Utsa Patnaik Emekli İktisat Profesörü, Jawaharlal Nehru Üniversitesi İktisadi Araştırma ve Planlama Merkezi, Yeni Delhi, Hindistan.

Lucia Pradella Doktora Öğrencisi (Felsefe), Napoli II. Federico Üniversitesi, İtalya.

Hugo Radice Uluslararası Araştırmalar ve Siyaset Okulu, Leeds Üniversitesi, BK.

Alfredo Saad-Filho Politik İktisat Profesörü, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Paulo L. dos Santos İktisat Bölümü Öğretim Görevlisi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Sungur Savran Devrimci İşçi Partisi Kurucu Üyesi, Türkiye.

Gary Slater İktisat Bölümü Kıdemli Öğretim Görevlisi, Bradford Üniversitesi, BK.

Tony Smith Felsefe Profesörü, Iowa Devlet Üniversitesi, ABD.

Erik Swyngedouw Coğrafya Profesörü, Çevre ve Kalkınma Okulu, Manchester Üniversitesi, BK.

Bruno Tinel Öğretim Görevlisi (İktisat), Paris 1 Üniversitesi, Panthéon-Sorbonne, Fransa.

Alberto Toscano Kıdemli Öğretim Görevlisi (Sosyoloji), Goldsmiths, Londra Üniversitesi, BK.

John Weeks Emeritus Profesör (Kalkınma İktisadı), Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, BK.

Ellen Wood Emerita Profesör (Siyaset Bilimi), York Üniversitesi, Canada.

Alfred Zack-Williams Sosyoloji Profesörü, Lancashire Üniversitesi, BK.

Paul Zarembka İktisat Profesörü, New York Devlet Üniversitesi (Buffalo), ABD.

Yu Zhang İktisat Profesörü, Çin Renmin Üniversitesi.

Marksist ekonomi politiğin izlediği yörüngenin, başarıları ile zayıf yönlerinin ve de gelecekle ilgili öngörülerinin bir envanteri olan bu *Kılavuz*, Marx'ın geniş bir konu ve perspektif yelpazesi içerisinde geliştirdiği metot, kuram ve kavramları bir arada sunmakta, Marksist ekonomi politiğin geçmişten bugüne geçerliliğini koruyan amacı ve canlılığına tanıklık etmektedir.

Marksizmin eleştirel/açıklayıcı/değiştirici potansiyelini en etkili biçimde kullanma gayretinde olan yazarların, yani Marksistlerin elinden çıkma bu benzersiz çalışma, bir bütün olarak, Marksist ekonomi politiği üç kategori içerisinde analiz etmektedir: ana akım iktisadın bütün versiyonlarıyla eleştirisi; Marksist ekonomi politiğin sosyal bilim disiplinlerinin her biri üzerindeki etkisi; ve salt belli bir disiplinle sınırlanamayacak konuların analizi. *Kılavuz*'da yer alan maddelerden bazıları Marx'ın özgün katkısını, bu katkının önemini ve Marksist ekonomi politik içerisinde daha sonraları geliştirilen pozisyonlar ile yaşanan tartışmaları belirtik kılmakta, bu arada temel kavramları da genel okurun anlayabileceği bir dille serimlemektedir. Yazarlar, ayrıca, kapitalizmin tarihsel gelişimine ve geçen zaman içerisinde ortaya çıkan yeni maddi, tarihsel ve düşünsel gelişmelerle zorluklara ilişkin değerlendirmelerde de bulunmaktadırlar.

Bu eser, öğrenci ve genç akademisyenlerin Marksist ekonomi politikle aydınlanmış ve önyargısız bir biçimde aşina olmalarını ve edindikleri bilgileri gelecekte gerçekleştirecekleri çalışmalara esin veren bir kaynak ve eleştirel bir hareket noktası olarak kullanmalarını, genel okur kitlesininse bu bilgiler ışığında olay ve olgulara yorum getirmesini sağlarsa amacına ulaşmış olacaktır.

*dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com
ISBN-13: 978-605-4878-27-7
9 786054 878277